

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

ХРЭСТАМАТЫЯ

Вучэбны дапаможнік

Мінск

ПУП “Издательство Юнипресс”

2005

Рэцэнзенты:

М. Р. Прыгодзіч, прафесар, доктар філалагічных навук;

Н. У. Чайка, дацэнт, кандыдат філалагічных навук

Аўтары-складальнікі:

*З.І. Бадзевіч, С. М. Балотнікава, Ж. Я. Белакурская,
С. А. Важнік, У. І. Куліковіч, В. М. Ляшук, А. А. Радзевіч,
Т. Р. Рамза, А. Л. Садоўская, І. І. Савіцкая, Г. К. Чахоўскі,
В. Я. Шкілёнак, І Р. Шкраба, С. М. Якуба*

Беларуская мова: хрэстаматыя: вучэбны дапаможнік / аўт.-склад.
З.І. Бадзевіч і інш. — Мн.: Изд-во Юнипресс, 2005.

ISBN 985-474-560-0

У хрэстаматыю ўключаны выбраныя працы па ўсіх раздзелах курсаў «Сучасная беларуская мова» і «Стылістыка і культура мовы», якія будуць садзейнічаць трываламу засваенню і грунтоўнаму асэнсаванню асноўных тэарэтычных пытанняў беларускага мовазнаўства.

Хрэстаматыя прызначаецца вучням старэйшых класаў агульнаадукацыйных школ, ліцэяў, гімназій, а таксама настаўнікам і студэнтам.

ПРАДМОВА

Актуальныя пытанні сучаснай беларускай мовы немагчыма глыбока вывучыць без азнаямлення з адпаведнымі першакрыніцамі. Аднак аўтэнтычныя тэксты беларускіх лінгвістаў не заўсёды робяцца даступнымі для студэнтаў-філолагаў, паколькі, з аднаго боку, некаторыя з навуковых прац убачылі свет даволі даўно, выходзілі зусім невялікімі тыражамі і часта не перавыдаваліся. Надзённыя і праблемныя артыкулы па беларускаму мовазнаўству публікуюцца ў перыядычных выданнях і зборніках, якія можна знайсці толькі ў Нацыянальнай бібліятэцы Рэспублікі Беларусь і іншых вялікіх кніжных фондах. З другога боку, у вялікіх аб'ёмах інфармацыі студэнту бывае цяжка выбраць найбольш істотнае, вызначальнае. Усё гэта абумовіла мэтазгоднасць стварэння хрэстаматыі па сучаснай беларускай мове, у якой падаюцца выбраныя працы па беларускаму мовазнаўству.

Хрэстаматыя па сучаснай беларускай мове складаецца з наступных раздзелаў: Фанетыка. Фаналогія; Арфаэпія. Акцэнталогія; Графіка; Арфаграфія; Лексікалогія. Лексікаграфія; Фразеалогія. Фразеаграфія; Марфеміка. Словаўтварэнне; Марфалогія (назоўнік, прыметнік, лічэбнік, займеннік, дзеяслоў, дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, прыслоўе, службовыя словы); Сінтаксіс (словазлучэнне, просты сказ, складаны сказ, тэксталогія); Стылістыка і культура мовы.

Пры падборы артыкулаў аўтары-ўкладальнікі кіраваліся двума асноўнымі прынцыпамі: навуковай вартасцю працы і яе лінгвадыдактычным патэнцыялам.

Хрэстаматыя падрыхтавана членамі кафедры сучаснай беларускай мовы Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.

Аўтары-ўкладальнікі выказваюць шчырую падзяку доктару філалагічных навук М.Р. Прыгодзічу і кандыдату філалагічных навук Н.У. Чайцы за глыбокае і добразычлівае рэцэнзаванне кнігі.

Аўтары-ўкладальнікі

ФАНЕТЫКА. ФАНАЛОГИЯ

Л.Ц. Выгонная

ФУНКЦЫИ СИНТАГМЕННАГА ЧЛЯНЕННЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Даследаванне працэдуры сегментацыі моўнай плыні на складаючыя яе часткі і высвятленне функцыянальных магчымасцей гэтай сегментацыі застаюцца надзённымі пытаннямі сучаснай фанетыкі. Эфектыўнасць вывучэння рытміка-інтанацыйнай арганізацыі моўнай плыні залежыць ад выбару адзінак, з дапамогай якіх яно праводзіцца. У гэтым сэнсе вельмі карысным і зараз з'яўляецца прапанаванае Л.У. Шчэрбам паняцце сінтагмы. Сінтагма – гэта “фанетычнае адзінства, якое выражае адзінае сэнсавое цэлае... і якое можа складацца як з адной рытмічнай групы, так і з цэлага рада іх”¹.

Вызначэнне сінтагмы падкрэслівае тры істотныя планы гэтай адзінкі – сэнсавы, сінтаксічны і інтанацыйны. Як семантыка-сінтаксічная адзінка сінтагма – гэта і прасцейшая сінтаксічная цэласнасць, і пэўнае сэнсавое адзінства, і інтанацыйна суцэльны адрэзак моўнай плыні. Таму маўленне, калі яно раздзелена на сінтагмы, успрымаецца як больш багатае па зместу, больш выразнае па сінтаксічнай структуры і гучанню і, такім чынам, больш зручнае для ўспрымання. У якасці прыкладу разгледзім некалькі сказаў, у якіх вертыкальнай рыскай будзем адзначаць граніцы сінтагм: *Чыясьці згорбленая маці | збірае шчаўе | на лугах* (П. Глебка). Што датычыцца сінтаксічнай цэласнасці кожнай з вылучаных сінтагм, то яна ў дадзеным выпадку зразумелая: у першую сінтагму ўваходзіць група дзейніка, у другую – выказніка, у трэцюю – група акалічнасці. Кожная з трох сінтагм з'яўляецца таксама самастойным сэнсавым элементам, які ўносіць істотны ўклад у агульны змест фразы. Няцяжка пераканацца ў тым, што члянэнне маўлення на сінтагмы дапамагае ўспрымання сэнсу фразы. Для гэтага трэба толькі ўявіць, што фраза вымаўлена з члянэннем, неадпаведныя яе сэнсу. Напрыклад, такім: *Чыясьці згорбленая | маці збірае | шчаўе на лугах*.

Незразумелыя межы ўнутры фразы перашкаджаюць яе цэласнаму разуменню. Калі сінтагменныя граніцы не адпавядаюць патрабаванням перадачы сэнсу і калі іх колькасць перавышае неабходную для разумення фразы, тады і сама фраза, як і ў выпадку граматыка-сінтаксічнай неадпаведнасці яе частак, перастае быць фразай і ператвараецца ў бяссэнсавы набор слоў. Параўнаем гучанне наступнай фразы з адпаведным і неадпаведным яе сэнсу сінтагменным члянэннем: *Давай людзі па-новаму жыць | ды Багатыра слухаць* (Народная казка) і *Давай людзі і | па-новаму*

¹ Шчэрба Л.В. Фонетика французского языка. – М., 1963, с. 86.

| жыць ды | Багатыра | слухаць або Давай | людзі па-новаму | жыць ды Багатыра | слухаць.

Кідаецца ў вочы, што асобныя моманты члянэння фразы не выклікаюць пярэчаньняў: *Давай людзі | па-новаму жыць | ды Багатыра слухаць і Давай людзі | па-новаму | жыць | ды Багатыра слухаць.*

Варыятыўнасць сінтагменнага члянэння тлумачыцца тым, што яно ўзнікае ў маўленні як сітуацыйна абумоўленая з’ява, і таму яна ў межах аднаго выказвання вызначаецца па-рознаму ў кожным канкрэтным выпадку. Рухомасць сінтагменных граніц, такім чынам, адлюстроўвае рознае асэнсоўванне гаворачым зместу выказвання, а разбіўка на сінтагмы замацоўвае гэта асэнсоўванне. Істотным момантам ў сінтагменным члянэнні з’яўляецца тое, што яно можа выяўляць розную сінтаксічную структуру і рознае значэнне амаграфічных фраз. Разгледзім рад такіх двухсэнсоўных фраз, у якіх сінтагменнае члянэнне мае распазнавальную функцыю. Параўнаем наступныя фразы, тоесныя па свайму лексіка-граматычнаму складу: *Ціха паклікаў | знаёмы басок іх новага начальніка штаба і Ціха паклікаў знаёмы басок | іх новага начальніка штаба; Камандзір першага ўзвода | яго не шанаваў і Камандзір | першага ўзвода яго не шанаваў; Калі вярнуўся камсамольцам, | Лукаш гаварыў больш рашуча і Калі вярнуўся, | камсамольцам Лукаш гаварыў больш рашуча; Надоўга запомніўся | перадвыбарны сход калектыву цэха; У космас не бяруць дужа рослых (М. Калачынскі) і У космас не бяруць дужа | рослых.*

Ва ўсіх гэтых парах фраз з дапамогай рознага сінтагменнага члянэння па-рознаму вызначаецца іх сэнс. У першай фразе дзеючая асоба начальнік штаба, басок якога некага паклікаў, а ў другой – нечы басок паклікаў начальніка штаба. У наступнай пары фраз дзеючая асоба спачатку камандзір першага ўзвода, які некага не шанаваў, або камандзір, які не шануе нечы першы ўзвод. У трэцяй пары фраз Лукаш, які стаў камсамольцам, гаворыць рашуча, або Лукаш рашуча гаворыць камсамольцам. У чацвёртай пары некаму запомніўся сход калектыву або калектыву запомніўся сход. І ў апошняй: дужа рослых не бяруць або дужа не бяруць рослых. Сэнсавая варыятыўнасць грунтуецца на розным разуменні лагічнага дзейніка і абумоўлена выкарыстаннем аманімічных форм, якія маюць рознае граматычнае значэнне: *начальніка* – родны і вінавальны склоны назоўніка *начальнік*; *калектыву* – родны і давальны склоны назоўніка *калектыў*; *яго* – родны склон асабовага займенніка *ён* і прыналежны займеннік; *камсамольцам* – творны склон адзіночнага ліку назоўніка *камсамолец* і давальны склон множнага ліку гэтага назоўніка.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што ўсе двухсэнсоўныя фразы з’яўляюцца такімі толькі па-за кантэкстам. На іх ужыванне ў больш шырокім кантэксте ўказваюць, напрыклад, займеннікі, якія звычайна сустракаюцца ў такіх фразях і адыгрываюць сваю прыкметную ролю ў стварэнні эфекту шматзначнасці. Часам сінтагменнае члянэнне можа выяўляць існуючую

супярэчлівасць фармальна-граматычнага і сэнсавага зместу фразы, шматбаковасць унутраных сувязей і сэнсавых суадносін паміж словазлучэннямі, якія ўваходзяць у склад фразы. Пры гэтым розны падзел на сінтагмы паказвае розныя семантычныя сувязі і паміж галоўнымі членамі сказа, калі яны выражаюцца словазлучэннямі, і паміж галоўнымі і даданымі членамі сказа. Так, сэнсавая дваістасць наступных фраз прыкметная, калі яны падзелены на розныя сінтагмы: *Урач дазволіў ціха | размаўляць хвораму* і *Урач дазволіў | ціха размаўляць хвораму*; *Насякомыя ўвогуле | не з'яўляюцца прадметам даследавання гэтай лабараторыі* і *Насякомыя | ўвогуле не з'яўляюцца прадметам даследавання гэтай лабараторыі*. У першай пары фраз істотнае значэнне маюць сувязі слова *ціха* з астатнімі словамі: або *дазволіў ціха*, або *размаўляць ціха*. У другой пары двухсэнсоўнасць задаецца сувязямі слова *ўвогуле*: *насякомыя ўвогуле*, г.зн. *насякомыя* як від у агульнай яго складанасці, або *ўвогуле не з'яўляюцца*, г.зн. *наогул не вывучаюцца*.

Адзначым, што пабудова некаторых з амаграфічных фраз успрымаецца ў пэўнай меры як штучная, бо звычайны парадак слоў для гэтых фраз іншы. Ён разам з інтанацыяй прадухіляе двухсэнсоўнасць выказвання: *Урач ціха дазволіў | хвораму размаўляць* і *Урач дазволіў хвораму | ціха размаўляць*; *Насякомыя ўвогуле | прадметам даследавання гэтай лабараторыі не з'яўляюцца* і *Насякомыя | не з'яўляюцца ўвогуле прадметам даследавання гэтай лабараторыі*.

Розныя сінтаксічныя сувязі паміж словамі выяўляе сінтагменнае члянэнне і ў тых фразах, якія амафанічныя і пры звычайным парадку слоў. Напрыклад: *Пасля нарады ў Мінску | пачалося будаўніцтва спартыўнага комплексу* і *Пасля нарады | ў Мінску пачалося будаўніцтва спартыўнага комплексу*. Пры першым члянэнні прыназоўнікавая канструкцыя ў *Мінску* ўказвае на месца, дзе праходзіла нарада, а пры другім – месца будаўніцтва. Двухсэнсоўнасць часам пераадольваецца шляхам пастаноўкі знакаў прыпынку. Напрыклад, у фразе *А там, | дзе сон, | на цёмным небасхіле, бялее ў шэрані аснежаны Эльбрус* (П. Трус) дастаткова апусціць адну з косак, каб яна атрымала іншае члянэнне і набыла іншы сэнс: *А там, | дзе сон на цёмным небасхіле, | бялее ў шэрані аснежаны Эльбрус*. Пры такім сінтагменным члянэнні не *Эльбрус* бялеецца на *цёмным небасхіле*, а *сон* пануе на *небасхіле*. Наогул у кантэксце нярэдка адбываецца расшырэнне словазлучальных сувязей або існаванне дваістых сувязей, якія адсутнічаюць у простых словазлучэннях, а гэта спрыяе ўзнікненню іх своеасаблівага сінтагменнага члянэння¹. Напрыклад, *Жыта шнур каля хаты | выспеў* (Р. Барадулін) і *Жыта шнур | каля хаты выспеў*. Калі параўноўваць варыятыўнасць значэння апошніх фраз з той, якая разглядалася папярэдне, то можна заўважыць, што яна адлюстроўвае розную ступень аддаленасці значэнняў амаграфічных фраз. Уласна

¹ Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для небелорусов, с. 244.

распазнавальную функцыю сінтагменнае члянэнне мае тады, калі з яго дапамогай дыферэнцыруюцца узаемавыключальныя або істотна розныя значэнні. У тых жа выпадках, калі, як у барадулінскім радку, розны падзел перадае розныя варыянты аднаго і таго ж сэнсу, сінтагменнае члянэнне мае стваральную або стылістычную функцыю¹. З яе дапамогай фраза набывае іншае або больш ці менш дробнае члянэнне. Як заўважае А.Я. Міхневіч, у мастацкім тэксце сінтаксічная аманімія “не толькі не перашкаджае ўспрымання сэнсу, але нярэдка ўзмацняе мастацкія асацыяцыі”². Падкрэслім, што ў маўленні сінтаксічна-аманімічныя фразы гучаць неаднолькава дзякуючы ў першую чаргу свайму сінтагменнаму члянэнню. Напрыклад, наступная фраза можа набыць цэлы рад варыянтаў члянэння: 1) *Воўк з гушчару | дарогай нязджанай | бяжыць к вёсцы няпрошаным госцем* (М. Чарот); 2) *Воўк | з гушчару | дарогай нязджанай | бяжыць к вёсцы няпрошаным госцем*; 3) *Воўк з гушчару | дарогай | нязджанай | бяжыць к вёсцы | няпрошаным госцем* і г.д. Усе гэтыя варыянты ў рознай ступені адлюстроўваюць багатыя магчымасці сінтаксічна апраўданага члянэння фразы, удакладняюць яе змест: *воўк з гушчару* або *бяжыць з гушчару дарогай нязджанай* або *не проста дарогай, а нязджанай* і г.д.

Узнікаючыя пры больш дробным члянэнні адной і той жа фразы новыя сінтагмы ўтвараюць новыя сінтаксічныя канструкцыі, робяць пэўныя даданыя член сказа ўдакладняльным, адасобленым. У гэтым і праяўляецца “стваральная” функцыя сінтагменнага члянэння. Такім чынам, з дапамогай дадатковых сінтагм удакладняецца сэнс фразы, ён набывае тыя адценні, якіх не меў без гэтага ўдакладнення. Параўнаем: *Нікому нікуды не адлучацца | і ні з кім ні ў якія размовы не ўступаць* (Э Самуйлёнак) і *Нікому | нікуды | не адлучацца | і ні з кім | ні ў якія размовы | не ўступаць*. Апошні варыянт сінтагменнага члянэння надае усёй фразе больш катэгарычнае гучанне і ўраўнаважвае ўсе забароны – *нікому | нікуды | ні з кім | ні ў якія размовы*. Адасобленне пэўнага даданага члена сказа, якое робіцца з дапамогай выдзялення яго ў асобную сінтагму, прыводзіць да сэнсавага выдзялення, падкрэслівае, што гаворачы надае яму асабліва важнае значэнне. Пры гэтым, як і ў двухсэнсоўных фразях, вельмі важнае значэнне мае парадак слоў, бо пры яго парушэнні адасобленне робіцца амаль што абавязковым. Прыгадаем такія выпадкі, калі адасобленае азначэнне аддзелена ад слова, якое азначае, або ідзе не перад ім, як звычайна, а пасля яго. Напрыклад: *Спакойны | сыпкі | з самай раніцы спадаў на сцежкі ціхі снег* (Р. Барадулін); *Твой сын і смяг, | і пох, | і ты гібела, | хворая* (Р. Барадулін). У першай фразе дапасаваныя азначэнні аддзелены ад дзейніка, да якога яны адносяцца, іншымі даданымі членамі сказа і выказнікам і таму набываюць адасобленае

¹ Буланін Л.А. Фонетика современного русского языка. – М., 1970, с. 173.

² Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для небелорусов. – Минск, 1978, с. 244.

гучанне. Пры гэтым і ўся фраза перадае пэўныя нюансы значэння: галоўная ўвага слухача звяртаецца на ўспрыманне вобразнай карціны. У другой фразе адасабляецца азначэнне, якое знаходзіцца ў інверсіі і адносіцца да дзейніка, выражанага асабовым займеннікам. Наогул, “у выніку адасаблення група слоў надзяляецца характэрнай інтанацыяй напаясамастойнага паведамлення, выдзяляецца паўзамі і па сінтаксічным статусе набліжаецца да даданага сказа”¹.

Дадатковымі сэнсавымі элементамі, якія ўзнікаюць пры адасабленні, могуць быць, напрыклад, спасылкі на часавую суаднесенасць акалічнасці або азначэння (*У клопаце бягучых дзён | ён забываў пра ўласнае гора*), адценне акалічнаснага, удакладняльнага значэння ў дапасаваных і недапасаваных вызначэннях (*Больш за дваццаць сосен | тоўстых, | высачэзных | пайшло на збудаванне зямлянкi*)². Часта фразы з адасобленым вызначэннем маюць дадатковае прычыннае значэнне. Больш дэталёвае члянэнне на сінтагмы ўзнікае і тады, калі ў сказе з адным словам звязана шмат іншых, залежных ад яго: *Ён выкрыў, | што ў тых мільёнах гукаў, | якія чуе на кожным кроку, | усюды | ў любы час | няма сходных між сабою* (З. Бядуля). У гэтай фразе дадатковыя сінтагмы ўзнікаюць у даданым сказе дзякуючы таму, што да выказніка *чуе* адносіцца цэлы рад акалічнасцей: *на кожным кроку, усюды, ў любы час*. Акрамя адасобленых членаў сказа, выдзяляюцца ў асобную сінтагму аднародныя члены сказа. Гэта выдзяленне выкрывае сінтаксічныя сувязі ўнутры сказа, указвае на раўзначнасць кожнага з аднародных членаў. Напрыклад, *Шырай, | шырай зараніца разнімае крылле* (Я. Колас); *Колькі пастак ты мне прыхавала, | добрае | не дробнае жыццё?* (П. Панчанка).

Стваральная функцыя сінтагменнага члянэння праяўляецца асабліва наглядна тады, калі правілы пунктуацыі не прадпісваюць знака прыпынку, а для правільнага разумення фразы яе члянэнне з дапамогай перарыву гучання неабходнае, бо наогул інтанацыйнае дзяленне больш адпавядае сэнсу выказвання, чым пунктуацыйнае. Сінтагменнае члянэнне не толькі дапамагае, але і з’яўляецца неабходным кампанентам пры перадачы прэдыкатыўнасці ў бездзеяслоўных сказах незалежна ад таго, ёсць або адсутнічаюць унутры іх знакі прыпынку. Напрыклад, *Над галавой | ластаўкі і Над пагрэбнікам – | сонца ў зеніце* (Я. Брыль); *А вакол – | спакойна* (Я. Колас); *На гэта | яны мастакі* (А. Бялевіч); *Стралкі – | на лінію* (Я. Колас). Разбіўка на сінтагмы робіцца неабходнай і пры эліпсісе, таму што ўказвае на апушчаныя часткі сказа: *Мы паедзем раніцай, а ён – | вечарам. Прычына... | гэта даўганосая такая, | чарнявая?* (К. Крапіва). Адзначым, што часта там, дзе сінтагменныя межы супадаюць з сінтаксічнымі і паўтараюць граматычную расчлянённасць тэксту, сустракаюцца так званыя аўтарскія знакі прыпынку, якія адлюстроўваюць

¹ Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для небелорусов, с. 284.

² Там жа, с. 285.

імкненне мастакоў слова звярнуць увагу чытача на адасобленае гучанне пэўнай сінтагмы: *Пяршак-мароз быў у гульбе – | учэпісты і прыткі* (В. Зуёнак); *Зеўрылі ямы, | траншэі, | зеўрылі печы ў дружэ – | ранай адной страшэннай | на цэле маёй Беларусі* (А. Вярцінскі).

Рэгулярна сінтагменная граніца паўтарае размежаванне галоўных членаў сказа, калі ў сувязі з іх фармальнымі ўласцівасцямі яно выклікае цяжкасці або калі дзейнік і выказнік фармальна супадаюць: *Апошні ліст – | бярозы крык* (В. Зуёнак); *Калматы вецер – | араты мора* (А. Русецкі). Нарэшце, стваральная функцыя сінтагменнага члянэння выяўляецца ў тым, што з дапамогай выкарыстання паўз рознай велічыні гаворачы паказвае, як звязаны паміж сабой сінтагмы, і ў залежнасці ад гэтага надае выказванню розны сэнс¹. Так, калі міжсінтагменная паўза адсутнічае або яна нязначная па працягласці, то абедзве сінтагмы ацэньваюцца як раўназначныя, а інфармацыя, якую змяшчае кожная з іх, як маючая аднолькавую каштоўнасць: *Табе да зазімку далёка, | і сонцам твой асветлен твар* (А. Вольскі). З дапамогай павелічэння паўзы паміж сінтагмамі перадаецца дадатковае значэнне проціпастаўлення або супастаўлення: *Ты Белаю была, | але не плямай белаю* (Р. Барадулін); *Не дбала пра кубло са слепатой курынаю – | Ты несла ў свет святло кірыліцай Скарынавай* (Р. Барадулін).

Павелічэнне міжсінтагменнай паўзы назіраецца таксама тады, калі другая сінтагма носіць характар важнага ўдакладнення (*Клікнуць хацелася – || голас замёр* (П. Броўка); *Яны не ходзяць – || не жывы кожны чацвёрты* (А. Вярцінскі)) або калі адна з сінтагм мае дадатковае, паясняльнае значэнне (*І лезе ў нос, | і дражніць востры пах || калісьці Шэф таксама нюхаў порах* (К. Крапіва)).

Пастаяннае захаванне пэўнага дзялення на сінтагмы назіраецца пры вымаўленні складаных сказаў і пры перадачы простага мовы. Як правіла, пры нармальным тэмпе маўлення часткі складаназлучаных сказаў, а таксама галоўны і даданыя сказы выдзяляюцца ў асобныя сінтагмы. Напрыклад, *Зоркай іншага сусвету бліснуў кляновы ліст, | што раптам з’явіўся перад вачыма на дарозе* (І. Шамякін); *У цемры постаць яе ледзь значыцца, | а твару і зусім не відаць, | але Васіль ведае: | гэта яна* (І. Мележ).

Аўтарскія словы пры простага мове таксама аддзяляюцца сінтагменнымі паўзамі: *– Эх, – | цмокнуў дзядзька, – | наямося* (Я. Колас); *І сасмяглыя вусны дзявочыя прашапталі: | “Ён быў – | паэт...”* (А. Лойка).

Такім чынам, граматыка-сінтаксічная структура фраз вельмі часта робіць сінтагменнае члянэнне абавязковым. Гэтага нельга сказаць пра сэнс выказвання, які звычайна перадаецца ўсімі фармальнымі сродкамі. Таму фаналагічная функцыя сінтагменнага члянэння ў беларускай мове абмежаваная. Як і ў рускай мове, “сэнсаадрознівальныя магчымасці

¹ Николаева Т.М. Интонация сложного предложения в славянских языках. – М., 1969.

сінтагменнага члянэння ў цэлым нязначныя, таму што... адносна мала граматычных форм слоў, якія ў межах аднаго і таго ж лексічнага складу сказа дазвалялі б два граматычныя значэнні і два віды граматычнай сувязі”¹. У той жа час стваральная функцыя сінтагменным члянэннем выконваецца часцей. Гэта відавочна як у тых выпадках, калі падзел на сінтагмы з’яўляецца адзіным сродкам дадатковага выдзялення сегмента фразы, так і тады, калі ён дапамагае зрабіць граматыка-сінтаксічнае члянэнне фразы. Адначасова з сэнсаадрознівальнай і стваральнай функцыяй сінтагменнага члянэння Л.Л. Буланіным адзначаецца яго стылістычная функцыя, якая праяўляецца тады, “калі сінтагменнае члянэнне не звязана з адрозненнем сінтаксічных сувязей слоў у сказе (*удивили его і его слова*) або з адрозненнем сінтаксічных структур (*завтра вечером і завтра, вечером*), г.зн. не звязана з граматыкай”². Такое члянэнне часта перадае асобую ўвагу гаворачага да вылучаных частак выказвання: *Сэрцам | ціха ўсіх перабяры* (П. Панчанка). Двухсінтагменнае члянэнне фразы ў дадзеным выпадку не абумоўлена граматычна, сітуацыйнае. Мэтазгодна, аднак, лічыць, што сінтагменнае члянэнне мае стылістычную функцыю не толькі ў тых выпадках, калі размова ідзе аб больш ці менш дробнай разбіўцы фразы, не звязанай з граматычным значэннем, але і ў тых, калі яна адпавядае граматыка-сінтаксічнаму падзелу фразы, але выкарыстоўваецца са спецыяльнымі стылістычнымі мэтамі. Гэта можа быць перадача эмацыянальнага стану гаворачага і асаблівасцей фарміравання выказвання, імітацыя індывідуальнага і шматлікіх іншых асаблівасцей маўлення, звязаных з уздзеяннем на яго экстралінгвістычных фактараў. Так, фраза з дробным члянэннем на сінтагмы перарывістая, успрымаецца як прыналежная экспрэсіўнаму маўленню: *Я іду, | ты ідзеш, | а ён | не ідзе, | ён мёртвы* (А. Вярцінскі); *Тады... | тады | праваліся ты разам з ім!* (К. Крапіва). У аўтарскай рэмарцы да апошняй фразы гаворыцца, што пры яе вымаўленні гераіня захліпаецца ад злосці.

Міжсінтагменныя паўзы пры дробным члянэнні могуць азначаць, што гаворачы ўспамінае, падбірае патрэбныя словы (*Так... | Якісьці прыезджы студэнт* (А. Лойка); *Дык ён тут проста... | ну... | каля хваста казыча* (К. Крапіва)), замоўчвае пэўную інфармацыю (*Падцікаваць ды... | штоб і не крэкнуў* (І. Мележ)) або знарок перарывае маўленне, каб прыцягнуць увагу чытача (*“Дзень добры, | мама, | ізноў кажучу | і слухаю маўчанне з горыччу* (А. Вярцінскі)).

Пры стылістычна нейтральным маўленні дробнае члянэнне ўспрымаецца як з’ява, якая перашкаджае зразумець выказванне і памяншае яго выразнасць. “Дзяленне тэксту на маленькія моўныя такты робіць чытанне рваным, нецікавым. Чытанне па вялікіх моўных тактах робіць мову больш правільнай па форме гукавога выражэння і зразумелай па

¹ Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка. – М., 1963, с. 168.

² Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка, с. 174.

зместу”¹. Такім чынам, у стылістычных мэтах у маўленні выкарыстоўваюцца не “асноўныя сінтагмы, якія выражаюць у маўленні асноўнае члянэнне, без якога думку было б цяжка выразіць і зразумець”², а мінімальныя. Тыя, што не дапускаюць свайго члянэння.

Вывучэнне стылістычнай функцыі сінтагменнага члянэння з’яўляецца карысным і з боку разумення агульнафанетычных праблем, і пры канкрэтным даследаванні мовы асобных беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, асабліва тых, якія гукавага ладу і сінтаксісу. У якасці ілюстрацыі дастаткова прывесці два прыклады, якія дэманструюць патэнцыяльныя магчымасці такога падыходу. Першы з верша Р. Барадуліна “Бацьку”, які абгрунтавана лічыцца адным з лепшых у сучаснай беларускай паэзіі. У радках гэтага верша чытач сутыкаецца з прапанаваным аўтарам больш дробным члянэннем паведамлення на сінтагмы. Напрыклад,

А я... / чакаў з усіх дарог
Цябе ў сорок чацвёртым... / летам.

Або:

І зараз – / еду я здалёк, /
Чакаю ўсё – / зайду, / а маці /
Мне скажа: / Пазнаеш, / сыноч?

Гэта члянэнне задаецца і разбіваннем на радкі, і ўвядзеннем дадатковых знакаў прыпынку. Яно надае вершу эмацыянальнае гучанне, якое адпавядае аўтарскай усхваляванасці. Пры гэтым эмацыянальнасць не знешняя, дэкларатыўная, а натуральная, адлюстроўваецца па законах перадачы эмоцый у маўленні³.

Своеасаблівае члянэнне тэксту назіраецца і ў прозе, у прыватнасці, у творах Я. Брыля, у якіх сінтагменнае члянэнне перадаецца шляхам арыгінальнай разбіўкі і саміх фраз, і тэксту на фразы. Часта аднасінтагменнай фразай робяцца няпоўныя сказы, больш тыповыя для размоўнай мовы. Напрыклад, *Над пагрэбнікам – сонца ў зеніце. Тое, што толькі свеціць | і ходзіць нізка або Ён падвыпіў, | смелы і ветлівы, | сліна так і ляціць ад нябрытае морды. Яшчэ румянай* (Я. Брыль. Глядзіце на траву). Відавочна, што аднасінтагменная фраза *Яшчэ румянай* або двухсінтагменная *. Тое, што толькі свеціць | і ходзіць нізка* не раўназначныя з аднасінтагменнымі фразамі, якія маюць сінтаксічна поўную структуру. Спецыяльнае вылучэнне сінтагмы ў фразу спатрэбілася Я. Брылю для захавання пэўнага рытмічнага малюнка моўнай ткані твора, які ствараецца і яе агульным гучаннем і разбіўкай на часткі. Спецыфіку гукавага ладу прозы трапна вызначыў А. Адамовіч: “Янка Брыль зусім не стараецца, каб фраза яго гучала “паэтычна”, наадварот, ён змагаецца з усякай распеўнасцю. Але... паэзія сама сабой пачынае гучаць у яго творах,

¹ Каляда А. Выразнае чытанне. – Мінск, 1970, с. 52.

² Брызгунова Е.А. Практическая фонетика и интонация русского языка, с. 169.

³ Речь и эмоции. – Л., 1975.

у яго фразе”¹. У святле гэтага сцвярджэння відавочна, што пры аналізе сінтаксісу Я. Брыля трэба адначасова даследаваць і гукавы лад яго твораў.

Вывучэнне стылістычнай функцыі сінтагменнага члянэння разам з далейшым усебаковым высвятленнем яго ролі ў моўнай плыні з’яўляецца цікавым і перспектыўным напрамкам даследавання гукавога ладу і сінтаксісу беларускай мовы. Яно пацвярджае заключэнне В.У. Вінаградава аб карыснасці паняцця сінтагмы, бо яно “не навязана мове штучна або насільна – яно адпавядае рэальным з’явам маўлення... Гэта паняцце дапамагае глыбей і больш тонка ўнікнуць у сінтаксічную будову сказа і яго семантыку”².

*Весці Акадэміі навук Беларускай ССР.
Серыя грамадскіх навук. – 1981. – № 3. – С. 110-116.*

В.Р. Бурлыка

ГУБНАЯ КААРТЫКУЛЯЦЫЯ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Як вядома, каартыкуляцыя – гэта накладванне артыкуляцый суседніх гукаў. Сама назва паказвае, што яна адносіцца да артыкуляцыйна-фізіялагічных з’яў і яе неабходна вывучаць у першую чаргу ў артыкуляцыйным плане. Рад аўтараў даследаваў каартыкуляторныя асаблівасці гукаў (Кажэўнікаў і Чыстовіч, 1965; Моль і Данілаў, 1971). Некаторыя вучоныя шукалі акустычнае пацвярджэнне каартыкуляцыі паміж галоснымі і зычнымі гукамі (Охман, 1976). В.В. Алякрынскім і В.І. Бельцюковым вывучаліся асаблівасці ўспрымання губных артыкуляцый у рускай мове.

У дадзенай рабоце даследаваліся асаблівасці каартыкуляцыі паміж беларускімі агубленымі галоснымі і папярэднімі зычнымі. Як вядома, характэрнай рысай каартыкуляцыі губных галосных з зычнымі з’яўляецца тое, што акругленне губ пачынаецца раней пачатку лабіялізаванага галоснага, і таму зычныя гукі, якія папярэднічаюць яму, таксама аказваюцца значна агубленымі.

Колькасную ацэнку гэтай з’яве можна даць эксперыментальным шляхам. Для эксперымента было падабрана 220 слоў беларускай мовы, у састаў якіх уваходзяць склады тыпу ССГ і ГС, дзе ў якасці галоснага выступалі /о/ і /у/. Словы вымаўляліся дыктарам-жанчынай у адпаведнасці з нормамі беларускага літаратурнага вымаўлення і былі зняты на кінастужку кінакамерай са скорасцю 24 кадры ў секунду. Затым былі праведзены вымярэнні артыкуляцыі губ на праектары. Эксперыментальныя даныя павялічаны ў параўнанні з рэальнымі лічбамі ў 1,1 раза. Лічбы, якія прыводзяцца ў табліцах, выражаюць, як паказана на

¹ Адамовіч А. Літаратура, мы і час. – Мінск, 1979, с. 141.

² Виноградов В.В. Понятие синтагмы в синтаксисе русского языка. – Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950, с. 248.

рысунку, адлегласць па гарызантальнай восі АВ (г. зн. паміж куткамі губ) і па вертыкальнай CD (паміж сярэдзай верхняй і ніжняй губы).

Агубленасць папярэдніх зычных перад /o/ і /y/ адбываецца такім чынам, што адлегласць АВ паступова памяншаецца, дасягаючы міжні-муму на галосным, у той час як адрэзак CD, наадварот, паступова павялічваецца да сярэдзіны галоснага да памераў C_1D_1 . Калі зычныя знаходзяцца пасля лабіялізаваных галосных, назіраецца адваротная карціна: адлегласць АВ павялічваецца, а адлегласць C_1D_1 памяншаецца.

Агубленасць, як адзначаюць Л. А. Чыстовіч і В. А. Кажэўнікаў, павінна пачынацца адначасова з пачаткам артыкуляцыі першага зычнага¹. Аднак у беларускай мове губныя артыкуляцыі маюць некаторыя адметныя адрозненні, у прыватнасці, у параўнанні з імі ў рускай, украінскай і польскай мовах. Як сведчаць А. І. Падлужны і В. М. Чэкман. «вельмі важнай рысай беларускіх артыкуляцый з'яўляецца агульная ненапружанасць, расслабленасць моўных органаў у час гукаўтварэння»². Гэта значыць, што даныя, атрыманыя, напрыклад, для рускай мовы, нельга непасрэдна пераносіць і на беларускую мову, хоць і можна дапусціць, што пэўная тоеснасць тут магчыма. Відавочна, што ў гэтым выпадку неабходна эксперыментальная праверка. Толькі яна можа дазволіць не толькі яшчэ раз пераканацца ў правамернасці сцвярджэння даследчыкаў рускай мовы, але і даць аб'ектыўнае ўяўленне аб становішчы ў беларускай мове.

Для праверкі гэтага меркавання была даследавана ступень агубленасці ў выбраных словах і вынікі вымярэнняў параўноўваліся з параметрамі тых жа гукаў, калі пасля іх ідзе нейтральны да лабіялізаванасці галосны. Можна лічыць, што калі агубленасць пачынаецца на першым зычным у складах тыпу ССГ і адносіцца да ўсяго склада ў цэлым, то пачатак агубленасці будзе аб'ектыўным паказчыкам пачатку склада. Такім чынам, у гэтым выпадку мы зможам не толькі прадбачыць ступень змянення зычных перад губнымі галоснымі, але і з упэўненасцю вызначыць мяжу склада, што вельмі часта таксама мае практычнае значэнне.

Аналіз вынікаў эксперыменту, якія адлюстроўваюць ступень уплыву губных галосных /o/ і /y/ на зычныя, паказаў, што ў складзе тыпу ССГ універсальным паказчыкам лабіялізацыі мэтазгодна лічыць звужэнне артыкуляцый губ пры ўтварэнні зычных гукаў па гарызанталі АВ. Звужэнне адбываецца паступова ад першага зычнага да наступнага і ад яго – да агубленага галоснага, у якога паказчык па гарызанталі з'яўляецца самым малым ($y = 39$ мм, $o = 38$ мм).

Даследаванне паказала, што націскны галосны /y/ у складах тыпу ССГ, дзе зычныя цвёрдыя, уплывае на іх-такім чынам, што велічыня па гарызанталі памяншаецца, паступова ўбываючы ад першага зычнага да

¹ Чыстовіч Л.А., Кожевников В.А., Бельтюков В.И. и др. Речь. Артикуляция и восприятие. – М., 1965, с. 127.

² Падлужны А.І., Чэкман В.М. Гукі беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1973, с. 230.

губнога галоснага /у/ ва ўсіх выпадках без выключэння: *бру* (41, 40, 39), *пту* (41, 39, 36), *мну* (42, 41, 39) *дру* (44, 41, 40), *тру* (45, 43, 42), *зду* (47, 46, 42), *лбу* (49, 45, 44); *ц'му* (49, 46, 44), *ску* (48, 46, 43), *жну* (43, 41, 40), *чну* (45, 44, 42), *шту* (42, 40, 39), *рлу* (45, 43, 40), *хлу* (43, 42, 40).

У велічынях, якія характарызуюць губныя артыкуляцыі гэтых складоў па вертыкалі, адсутнічае пастаянная тэндэнцыя. У складах *бру* (22, 34, 37), *пту* (23, 33, 36), *мну* (25, 33, 34), *дру* (33, 36, 38), *тру* (34, 36, 37), *зду* (34, 36, 38), *ску* (35, 37, 38) паказчыкі па вертыкалі паступова павялічваюцца. Гэта тлумачыцца тым, што першымі зычнымі гукамі ў гэтых складах з'яўляюцца тыя гукі, у якіх паказчыкі па вертыкалі меншыя, чым для /у/. У складах жа *дз'му* (34, 28, 34), *ц'му* (35, 27, 31), *лбу* (40, 28, 32) вертыкальнае звужэнне губ адбываецца ад першага зычнага гук да наступнага, але ад наступнага зычнага да галоснага назіраецца паступовае іх расшырэнне, у выніку таго, што ў сярэдзіне склада стаяць губныя зычныя, у якіх паказчыкі па вертыкалі меншыя, чым у папярэдніх зычных.

У складах *жну* (39, 37, 34), *чну* (40, 38, 35), *шту* (40, 36, 35), *рлу* (38, 33, 32), *кру* (37, 36, 34), *хлу* (36, 35, 34) адлегласць па вертыкалі паступова памяншаецца ад першага зычнага да галоснага, паколькі два папярэднія гукі вымаўляюцца шырэй па вертыкалі, чым гук /у/.

Тая ж самая карціна назіраецца ў складах тыпу ССГ, дзе перад стаіць мяккі зычны. Адлегласць паміж куткамі губ і ў гэтым выпадку памяншаецца ва ўсіх даследаваных складах: *бл'у* (43, 40, 39), *пл'у* (43, Ю, 38), *мл'у* (42, 37, 36), *фл'у* (44, 42, 38), *зн'у* (46, 44, 43), *л'л'у* (45, 14, 42), *гн'у* (44, 43, 41). Па вертыкалі велічыня паступова павялічваецца ў складах, дзе першым зычным з'яўляецца губны: *бл'у* (26, 31, 34), *чл'у* (27, 33, 34), *мл'у* (27, 32, 34), *фл'у* (27, 32, 33). Калі ж у пачатку склада знаходзіцца шчылінны ці плаўны, то яна паступова памяншаецца: *зн'у* (34, 32, 31), *л'л'у* (38, 36, 34), *гн'у* (39, 36, 32), *кл'у* (37, 34, 33). Параўнанне складоў тыпу ГС, дзе галосны – той жа самы губны /у/ ў націскным становішчы, паказала, што ў складах гэтага тыпу існуе адваротная тэндэнцыя да паступовага расшырэння губ па гарызанталі ад галоснага да наступнага цвёрдага зычнага. Гэту тэндэнцыю можна азіраць ва ўсіх даследаваных складах без выключэння: *уб* (39, 47), *уп* (40, 45), *ум* (41, 42), *уф* (38, 42), *уд* (40, 42), *ут* (40, 43), *ус* (39, 45), *ул* (39, 43), *уж* (41, 43), *уш* (42, 44), *уц* (40, 44), *ур* (41, 44), *уч* (42, 45), *ук* (43, 45), *ух* (40, 44).

У складах з мяккімі зычнымі назіраецца тая ж заканамернасць: *уц'* (41, 46), *уз'* (41, 47), *юз'* (43, 48), *юс'* (44, 46), *ун'* (43,), *ух'* (43, 46).

Існуе толькі варыяцыя велічыні па вертыкалі. У складах *уб* (36, 31), *юп* (36, 29), *ум* (39, 32), *уф* (35, 30), *ул* (38, 36), *ур* (37, 35), (34, 33), а таксама ў складах з мяккімі зычнымі *уб'* (38, 30), *уф'* (39), *удз'* (39, 34), *уц'* (37, 35), *ун'* (36, 34) адзначана вертыкальнае звужэнне губных артыкуляцый ад /у/ да зычнага. Гэта велічыня, наадварот, паступова павялічваецца ў складах *уд* (37, 39), *уж* (40, 42), *уч* (40), *уг* (35, 37).

Гакім чынам, з аналізу прыведзеных вымярэнняў вынікае, што у складах тыпу ССГ і ГС дзейнічаюць дзве супрацьлеглыя тэндэнцыі: тэндэнцыя да звужэння шчыліны паміж губамі па гарызанталі ў першым выпадку і тэндэнцыя да яе расшырэння ў другім.

З мэтай выяўлення варыятыўнасці зычных фанем у складах тыпу Г і ГС было праведзена іх параўнанне з гукамі, на якія не ўздзейнічае агубленасць галоснага і якія паслужылі эталонам параўнання. Вынікі змешчаны ў табліцы. Дадатныя лікі азначаюць велічыню (у мм), якую параўноўваемы зычны большы за эталон, а адмоўныя – на колькі гэты гук меншы за эталон.

Табліца

Суадносіны паміж агубленымі і неагубленымі зычнымі ў складзе з у, мм.

Першы зычны ў складзе ССГ	Паказчыкі		Другі зычны ў складзе ССГ	Паказчыкі		Зычны ў складзе ГС	Паказчыкі	
	па гарызанталі	па вертыкалі		па гарызанталі	па вертыкалі		па гарызанталі	па вертыкалі
<i>б</i>	-6	+1	<i>р</i>	-11	-4	<i>б</i>	-3	+2
<i>б</i> (')	-2	+2	<i>л'</i>	-8	-4	<i>п</i>	-5	+1
<i>п</i>	-7	+3	<i>т</i>	-8	-1	<i>м</i>	-2	+2
<i>п</i> (')	-4	+1	<i>н</i>	-5	-3	<i>ў</i>	-2	+3
<i>м</i>	-3	+7	<i>к</i>	-7	-4	<i>ф</i>	-1	+4
<i>м</i> (')	-3	+5	<i>м</i>	-5	0	<i>д</i>	-3	-2
<i>ў</i>	-2	+4	<i>д</i>	-7	-3	<i>дз'</i>	-4	-4
<i>ў</i> (')	-1	+1	<i>н'</i>	-4	-2	<i>т</i>	-2	-1
<i>ф</i> (')	-4	+2	<i>б</i>	-7	+1	<i>ц'</i>	-1	-2
<i>д</i>	-6	-5	<i>л</i>	-5	-2	<i>з'</i>	-3	-4
<i>дз</i> (')	-4	-2				<i>с</i>	-1	+5
<i>т</i>	-3	-1				<i>л</i>	-2	+3
<i>ц</i> (')	-2	+3				<i>ж</i>	-4	-2
<i>з</i>	-5	+2				<i>ш</i>	-6	-1
<i>с</i>	-1	+5				<i>р</i>	-4	-5
<i>л</i>	-2	+4				<i>г</i>	-3	-2
<i>л'</i>	-6	+3				<i>к</i>	-2	-1
<i>ж</i>	-3	+4				<i>х</i>	-2	-2
<i>ч</i>	-1	+2						
<i>ш</i>	-2	+4						
<i>р</i>	-6	+2						
<i>г</i> (')	-3	+4						
<i>к</i>	-5	+3						
<i>х</i>	-5	+4						

З а ў в а г а. Знак ' азначае мяккасць наступнага зычнага. Знакі мінус і плюс азначаюць, ўто адлегласць па вертыкалі або па гарызанталі меншая або большая, чым пры неагубленым зычным.

Як відаць з табліцы, усе зычныя гукі :ў складзе тыпу ССГ адрозніваюцца меншымі паказчыкамі па гарызанталі ад тых, на якія не ўздзейнічае агубленасць галоснага. Асабліва моцна агубленасць закранае сярэднія зычныя. Што датычыць адрознення па вертыкалі, то большасць гукаў шырэйшыя, чым гэтыя ж неагубленыя зычныя.

*Весці Акадэміі навук Беларускай ССР.
Серыя грамадскіх навук. – 1982. – № 6. – С. 113-116.*

НЕКАТОРЫЯ ПРАБЛЕМЫ МАРФАНЕМАТЫЧНАГА АПІСАННЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

У сваёй манаграфіі «Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы»¹ А.І. Падлужны дае шырокі і грунтоўны аналіз гукавой сістэмы беларускай мовы па прынцыпах так званай шаумянаўскай школы. Матэрыял, знойдзены у слоўніках і ў некаторых граматыках або пададзены самім А.І. Падлужным, дазваляе, аднак, меркаваць, што некаторыя вывады, зробленыя перш за усе ў сінтагматычным аналізе, патрабуюць далейшага абмеркавання з пункту погляду марфанематыкі. У першую чаргу тэта датычыцца інтэпрэтацыі пратэтычных гукаў.

Вытлумачэнне насавых як шумных мне таксама здаецца не зусім удалым. Акрамя гэтых праблем, у далейшым будзе абмяркоўвацца пытанне аб марфанематычным апісанні падоўжаных зычных.

1. Пратэтычныя зычныя *в, j, г*

Пратэтычны *в* сустракаецца галоўным чынам перад націскным пачатковым або поствакальным /o/, /u/ (прычым «пачатковым становішчам» лічыцца таксама становішча пасля прыназоўнікава-прыставачнай мяжы), напрыклад: *вокны* 'окна' (мн. л.), *Ларывон* 'Лари(в)он', *адворваць* 'отпахивать', *вуха* 'ухо', *павук* 'паук', *абвуглены* 'обугленный'. Пры зруху націску пратэза знікае перад /o/, але захоўваецца перад /i/, напрыклад: *акно* 'окно', *адараць* 'отпахать', *павучок* 'паучок', *вушны* 'ушной'. З'яўленне пратэтычнага *г* абмежавана. Ён з'яўляецца толькі ў некалькіх выклічніках і ва ўказальнай займеннікавай марфеме {*yet-*}; напрыклад: *гэты* 'этот', *адгэтуль* 'отсюда' і г. д. Ён, здаецца, мае большае распаўсюджанне ў некалькіх дыялектах², але з пункту погляду літаратурнай мовы яго, такім чынам, можна разглядаць як ізаляваную з'яву.

Пратэтычны *j*, які ў адрозненне ад іншых пратэзаў не адлюстроўваецца на пісьме, з'яўляецца перад пачатковым націскным поствакальным (і), прычым прыназоўнікава-прыставачная мяжа не з'яўляецца рэlevantнай (адзінае знойдзенае мною выключэнне *аб'інецць* 'покрыться инеем', але параўн. *ад інею* [adyn']). Згодна з Ф.М. Янкоўскім³, пратэтычны *j* можа з'яўляцца таксама перад пачатковым поствакальным ненаціскным [i], але ў якасці прыкладаў ён прыводзіць толькі два ўласныя імені. Акрамя таго, [j] сустракаецца і ў мностве запазычаных слоў паміж галоснымі, пасля /i/ перад /o/, /a/ або /e/, напрыклад, *патрыёт* [patryjot] і г. д.

¹ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Мінск, 1969.

² Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мінск, 1963, карта № 47.

³ Ф.М. Янкоўскі. Беларускае літаратурнае вымаўленне. Мінск, 1970, стар. 24-25.

Узнікае пытанне, ці варта разглядаць спалучэнне «пратэтычны зычны + галосны» як рэпрэзэнтант адной фанемы або дзвюх фанем? А.І. Падлужны – прыхільнік дзвюхфанемнай інтэрпрэтацыі, якую ён абгрунтоўвае тым, што¹:

(і) працэс узнікнення пратэз варта лічыць завершаным, паколькі пратэтычны в сустракаецца усяго ў двух запазычаных словах (*воцат* ‘уксус’ і *вохра* ‘охра’, таксама [охга]).

(іі) у такой жа пазіцыі, як і пратэтычны зычны, сустракаюцца і зычныя, якія не з’яўляюцца пратэзамі. Таім чынам, можна вывесці правіла, што спалучэнні «пратэтычны зычны + галосны» і «зычны + галосны» аднолькавыя па даўжыні.

<...> З такіх прыкладаў, як *вокны: акно, волас: валасы, [j]іскра: ад [j]скры, [j]іх: ад [j]іх* выразна відаць розніца паміж спалучэннямі «пратэтычны зычны + галосны»: «зычны + галосны». З гэтай праблематыкай не звязаны пратэтычны в перад /u/, які, як ужо сказана, захоўваецца незалежна ад націску і фанематычнага акружэння (выключэнняў няшмат, напрыклад: *вучыцца 'учиться': выўчыць*, побач з формам *вывучыць* ‘выучить’). Такім чынам, «пратэтычнае паходжанне» пратэтычнага в перад /u/ мае значэнне толькі пры параўнанні з дыялектамі без пратэзы або з іншай пратэзай перад /u/, пры гэтым, аднак, само спалучэнне /vu/, якое стаіць не на мяжы марфем, з’яўляецца, відавочна, сігналізуючым.

Калі меркаваць па Беларуска-рускаму слоўніку², запазычаных лексем без пратэтычнага в перад пачатковым націскным /o/, /u/ усяго 25, з іх многія, несумненна, адносяцца да спецыяльнай тэрміналогіі (напрыклад, *ом, онікс, осмас, осмія*, некаторыя іншыя маюць ясна выражаную сувязь са спецыяльнасцямі (напрыклад, *ода, опус, умбра, унікум* і інш.). Акрамя прыкладаў, прыведзеных А.І. Падлужным з пратэтычным в (*воцат* і *вохра*), можна прывесці *вустрыца* і *вунія* побач з формай *унія*. У славянскіх па паходжанню словах, згодна з А.І. Падлужным³, пратэтычны в паяўляецца перад усімі націскнымі /o/, /u/. Прымаючы тэта пад увагу, адсутнасць пратэзы у большасці запазычаных слоў, па-мойму, нельга разглядаць як крытэрыі дзвюхфанемнай інтэрпрэтацыі.

З пункту погляду марфанематыкі, самымі ўдалымі, такім чынам, можна лічыць аднафанемную інтэрпрэтацыю спалучэнняў «пратэтычны зычны+/o/» і «пратэтычны зычны+/i/» і дзвюхфанемную інтэрпрэтацыю спалучэнняў «пратэтычны зычны+[u]». Інтэрвакальны [j] можна разглядаць як /j/.

¹ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 40.

² Беларуска-рускі слоўнік. М., 1962.

³ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 46.

2. Інтэрпрэтацыя насавых

Падзел зычных гукаў беларускай мовы на санорныя і шумныя робіцца па-рознаму ў розных апісаннях. Ф.М. Янкоўскі¹ і Ц.П. Ломцеў² адносяць да санорных плаўныя, насавыя і /j/, /v/, /v'/, у той час як апошнія тры ў Гурскага і інш³ адносяцца да звонкіх шумных. Ц.П. Ломцеў абгрунтоўвае аднясенне /j/, /v/, /v'/ да санорных тым, што яны: «...1) Як і санорныя, не чаргуюцца з адпаведнымі глухімі, напрыклад: *трава* – *траўка*, а не *трафка*; 2) Перад імі, як перад санорнымі, зычныя глухія не пераходзяць у звонкія, напрыклад: *п'яны, свет*»⁴.

Падобныя аргументы сустракаюцца і у А.І. Падлужнага⁵, але тут падкрэслены і аспект размеркавання: яны сустракаюцца, як і гукі [l], [l'], [r] і часта таксама гукі [m], [m'], [n], [n'], толькі непасрэдна перад галоснымі або непасрэдна пасля галосных⁶. Але А.І. Падлужны да шумных адносіць насавыя [m], [m'], [n], [n']. «Дыстрыбуцыйна яны блізка стаяць да гукатыпаў [l, l', r, v, v'], але ўсё ж іх размеркаванне істотна адрозніваецца ад дыстрыбуцыі гэтых гукатыпаў тым, што яны значна часцей сустракаюцца перад іншымі зычнымі. З гэтага боку яны тоесныя з выбухнымі зычнымі, а таму і разглядаюцца у падсістэме звонкіх выбухных»⁷. Ён працягвае: «Характэрна, што супрацьпастаўленне супрацьпастаўленне [m : m'] нейтралізуецца у тых жа пазіцыях, дзе нейтралізуецца [b : b'], а нейтралізацыя [n : n'] шмат у чым падобна да нейтралізацыі супрацьпастаўлення [d:dz']»⁸. Прыпомнена і сінтагматычная нейтралізацыя [b : m] і [d : n] у дыялектах, напрыклад: *адна* 'одна' > [anna], *дня* 'дня' > [n'n'a], *абман* 'обман' > [amman] і г. д. і канстатуецца, што [n', n'] у літаратурным *сёння* 'сегодня' таго ж паходжання. Тэта, на яго думку, «...дастаткова, каб разглядаць гукі [m, m', n, n'] разам з выбухнымі [b, b', d] і афрыкатамі [dz', dž]»⁹.

Але калі падрабязней разгледзець табліцу пачатковых двухгукавых спалучэнняў зычных, прапанаваную А.І. Падлужным на старонцы 50, то можна заўважыць выразную розніцу паміж насавымі і выбухнымі па здольнасці аддаляцца ад галоснага, за выключэннем кораня {*mst'i*} (які сам А. І. Падлужны класіфікуе як нетыповы і які пераважна ужываецца пасля галосных або замяняецца сінонімам¹⁰); [m] з'яўляецца

¹ Ф.М. Янкоўскі. Беларускае літаратурнае вымаўленне, стар. 44.

² Т.П. Ломтев. Граматика белорусского языка. М., 1956, стар. 38.

³ М.І. Гурскі, М.Г. Булахаў, М.Ц. Марчанка. Беларуская мова, ч. I. Мінск, 1968, стар. 89.

⁴ Т.П. Ломтев. Граматика белорусского языка, стар. 38

⁵ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 89.

⁶ Там жа, стар. 88.

⁷ Там жа, стар. 70.

⁸ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 70.

⁹ Там жа.

¹⁰ Там жа, стар. 48.

толькі перад [n], [n'], [l], [l'], [r]; [n] і [n'] наогул не сустракаюцца ў пачатковым становішчы перад зычнымі.

Выбухныя, наадварот, утвараюць рад пачатковых двухгукавых спалучэнняў з шумнымі, напрыклад: *ткаць* 'ткать', *тхор* 'хорек', *псаваць* 'портить', *пчала* 'пчела', *пшаніца*, *дбаць* 'заботиться', якія, магчыма, нельга характарызаваць як прадуктыўныя, але якія ўсе ж захоўваюцца ў адрозненне ад спалучэння «[m] + шумны» (параўн. ніжэй). Маё, хаця і беглае, даследаванне фінальных двухгукавых спалучэнняў пацвярджае таксама існаванне адрозненняў у галіне размеркавання: выбухныя і афрыкаты утвараюць з папярэднім фрыкатыўным рад спалучэнняў, напрыклад: [-st] (*мост*, *гвозд* і інш.), [-sk] (*бляск* 'блеск', *мозг* і інш.), [-s's'] (*косць* 'кость' і інш.), [-šč] (*кleshч* 'клевещ', *дождж* і інш.), у той час як насавым часцей за ўсё папярэднічае санорны, напрыклад: *корм*, *чэрнь*. Выключэннямі з'яўляюцца суфікс *-ізм* і прыведзены А.І. Падлужным прыклад *стогн* 'стон', у сувязі з якім ён, аднак, канстатуе, што такое фінальнае «...спалучэнне шумнага зычнага з [n] часам разбіваецца рэдукаваным галосным»¹. Таі ж рэдукаваны галосны магчымы і ў спалучэнні санорнага з [n] (там жа). Тое ж самае гаворыцца і у сувязі з фінальным спалучэннем «зычны + /г/, /л/, /л', напрыклад: [ark'estɤr], [s'p'ektakɤl']»².

Што да насавых, дык нам здаецца магчымым вывад, што /m/ адрозніваецца ад /n/, /n'/, /l/, /l'/, /v/, /v'/ і /j/ большай аддаленасцю ад галоснага, але што гэта аддаленасць усе ж меншая за аддаленасць выбухных, бо /m/ амаль заўсёды патрабуе санорнага паміж сабой і галосным. Тое, што /m/ : /m'/ нейтралізуецца у такіх жа пазіях, як і /b/ : /b'/, па-мойму, варта лічыць хутчэй характэрным для усіх губных, а не указаннем на карэляцыю /m/, /m'/ : /b/, /b'/; так, у такіх жа пазіях нейтралізуюцца і /p/ : /p'/, /f/ : /f'/ і /v/ : /v'/.

Нейтралізацыя апазіцыі /n/ : /n'/, бяспрэчна, адпавядае нейтралізацыі апазіцыі /d/ : /d'/ (і /t/ : /t'/) (усе перарыўныя зубныя) і адрозніваецца як ад апазіцыі /z/ : /z'/, /s/ : /s'/, так і ад /l/ : /l'/ (усе непарарыўныя зубныя). Тым не менш /n/, /n'/, /m/, /m'/ адрозніваюцца ад /d/, /d'/, /b/, /b'/ тым, што яны няпарныя па звонкасці : глухасці.

Такім чынам, аднясенне насавых да шумных для таго, каб стварыць карэляцыю па назальнасці /m/ : /b/, /m'/ : /b'/, /n/ : /d/, /n'/ : /d'/, што адпавядае дыялектным і пстарычным з'явам, па-мойму, не зусім удалае. Да групы санорных, як я лічу, варта аднесці /m/, /m'/, /n/, /n'/ /v/, /v'/, /l/, /l'/, /r/ і /j/. Калі далей група санорных будзе раздзелена на перарыўныя (г. зн. /m/, /m'/, /n/, /n'/) і непарарыўныя, то назальны : неназальны будзе адпавядаць санорнаму перарыўнаму : шумнаму перарыўнаму, што, здаецца, значна спрасціла б апісанне нейтралізацый.

¹ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 76-77.

² Там жа, стар. 89.

3. Пратэтычныя галосныя

«Пратэтычным галосным» звычайна называецца той [i]-галосны, часам [a]-галосны тук, які з'яўляецца ў пачатковым становішчы перад [r], [l], [l'] + зычны і [m] + шумны ў тых выпадках, калі папярэдняе слова не заканчваецца галосным, г. зн. у выпадках тыпу *ірдзець* 'рдеть', *ілгаць* 'лгать', *ільгота* 'льгота', *імчаць* 'мчать', але яна *лгала* 'она лгала' і г. д.; параўн. таксама *лоб* : *ілба* (род. скл. адз. л.): *на лбу* і г. д. «...сустракаюцца выпадкі, – піша Падлужны¹, калі фанетычная якасць пратэза абыякава і ўзнікаюць фанетычныя дублеты, напрыклад: *іржаны* – *аржаны* ('ржаной'), *імишара* – *амшара* ('моховое болото'). Пры далучэнні прыставак часам пратэтычны галосны замяняецца іншым галосным: *ірваць* – *абарваць*». Таму здаецца прыймальнай інтэрпрэтацыя спалучэнняў «пратэтычны галосны + [r], [l], [l'], [m]» як пазіцыйна абумоўленых складовых варыянтаў /r/, /l/, /l'/, /m/. Гэту магчымасць аналізуе і А.І. Падлужны: «Паяўленне прыстаўных галосных, відаць, абумоўлена структурай беларускага складу. Таму іх можна інтэрпрэтаваць як галосны прыгук, які паяўляецца для таго, каб фанемы, якія ўвасабляюцца у гуках [m, l, l', r] маглі выконваць ролю цэнтральнай фанемы складу (...)

З другога боку, існуюць выпадкі, калі пратэтычныя галосныя выкарыстоўваюцца для адрознення слоў. Так, дзеяслоў *імишыць* незакончанага трывання адрозніваецца ад дзеяслова *амшыць* закончанага трывання пры дапамозе пратэтычнага галоснага. Прыклады такога тыпу сведчаць аб тым, што больш мэтазгодна разглядаць спалучэнні 'прыстаўны галосны + зычны' ў якасці рэпрэзэнтантаў дзвюх фанем»².

<...> Я лічу, што *імишыць* незакончанага трывання адрозніваецца ад *амшыць* закончанага трывання не «з дапамогай пратэтычнага галоснага», а адсутнасцю прыстаўкі, чаму наяўнасць пратэтычнага [i] і звязаная з гэтым апазія [i] : [a] абумоўлена чыста фанематычна і яе нельга параўноўваць з нерэлевантнай апазіцыяй [i] : [a] у выпадках тыпу *імишара* : *амшара*, параўн. *я мишу*: *я амшу*, але *на мишару*. Цікава між іншым, што ўсе прыклады факультатыўнага ужывання [i], [a] у якасці пратэтычнага галоснага, прыведзеныя А.І. Падлужным і зарэгістраваныя у Беларуска-рускім слоўніку, – словы, дзе наступны галосны [a]: *імишара* : *амшара*, *імишарына* : *амшарына*, *іржаны* : *аржаны*, параўн. таксама *іржышча* : *аржынішча*. Але матэрыял, зразумела, вельмі малы і нельга зрабіць вывад, ці залежыць якасць пратэтычнага галоснага ад галоснага кораня. Паяўленне [a] і [y] пасля прыставак, аднак, не супярэчыць такой магчымасці, таму што [a] зручна лічыць часткаю

¹ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 89.

² Там жа, стар. 41.

прыстаўкі, г. зн. ОВО-RV-A-T', абарваць, а [y] – пратэтычным галосным караня, г. зн. OD-MS-A-T', *адымчаць*. Ужыванне вакалізаваных варыянтаў прыставак тут, ташм чынам, абумоўлена лексічна, што, як і для рускай мовы¹, трэба лічыць рашаючым фактарам для ужывання вакалізаваных варыянтаў прыставак наогул, параўн., напрыклад: *адабраць* : *адбрыці*, *разадраць* : *раздразніць* і г. д.

Аднафанемная Інтэрпрэтацыя спалучэнняў «пратэтычны галосны + [v], [l], [l'], [m]» матывуецца таксама і вышэйпамянутым з'яўленнем рэдукаваных галосных у фінальных спалучэнняў «зычны + [r], [l], [l']» і «шумны + [n]». Аднафанемная інтэрпрэтацыя пазбаўляе ад значнай колькасці фанематычна абумоўленых варыянтаў марфем.

4. Падоўжаныя зычныя

У беларускай мове падоўжаныя зычныя сустракаюцца і на мяжы марфем і ўнутры адной марфемы. Там, дзе падоўжаны зычны з'яўляецца на мяжы дзвюх марфем, напрыклад: *аббегаць* 'оббегать', *каменны* 'каменный' і г. д., марфематычная інтэрпрэтацыя не выклікае ніякіх пытанняў: ОВ-ВЕγ-A-T', КАМЕН'-N-I і г. д. Некаторая праблематыка, аднак, звязана з тымі выпадкамі, дзе падоўжаны зычны – вынік асіміляцыі старога *j*, напрыклад: *ноччу* (творны скл. адз. л. ад *ноч* 'ночь'), *каменне* 'каменья' (зборны наз.), і дзе марфемная мяжа сёння праходзіць паміж зычным і галосным: *ночч-у*, *каменн-е*. Гэта азначае, што даўжыня зычнага часам мае сэнсаадрознівальную функцыю і пры сегментацыі марфем; А.І. Падлужны прыводзіць прыклады: *цішу* : *цішшу* (він. скл. адз. л.: творны скл. адз. л. ад слова *ціш* 'тишь')².

А. І. Падлужны лічыць, што і гэтыя падоўжаныя зычныя трэба разглядаць як гемінаты. Ён прыводзіць цэлы рад аргументаў³:

(i) Дыстрыбутыўна яны сустракаюцца паміж галоснымі. У такой жа пазіцыі сустракаюцца і спалучэнні зычных, якія несумненна ўтвараюць два гукатыпы. У такой жа пазіцыі сустракаюцца і «адзіныя гукатыпы».

(ii) Падоўжаныя цвёрдыя зычныя сустракаюцца значна часцей на мяжы марфем, чым унутры адной марфемы, і таму іх лепш разглядаць як спалучэнні гукаў.

(iii) Усе падоўжаныя зычныя у беларускай мове – вынік змянення папярэдніх спалучэнняў гукатыпаў, паміж якімі праходзіла марфемная мяжа. Гэта тлумачыць іх тэматычна і граматычна абмежаванае ужыванне, і адсутнасць падоўжаных зычных у фінальных і пачатковых становішчах (выключэнне *ззяць* 'сиять') .

(iv) Падоўжаныя зычныя звязаны са строга вызначаным лексіка-грамматычным значэннем, асабліва ў галіне словаўтварэння, напрыклад,

¹ Параўн. L. Durovič. Paradigmatika spisovnej ruštiny. Bratislava, 1970, стар. 220.

² А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 34.

³ Там жа, стар. 36-38.

значэнне зборнасці (*варона* : *вараннё* ‘вороньё’ і г. д.), дзе «...другі элемент падоўжаных зычных выконвае функцыю суфікса. Гэта падмацоўваецца наяўнасцю у мове іншых суфіксаў у значэнні, якое маюць і падоўжаныя зычныя»¹. Параўн. *крылле* ‘крыльля’ : *пер’е* [p’erʲa] ‘перыя’, *ноччу* ‘ноччу’ : *кроўю* [krowʲu] ‘кровою’.

(v) Гістарычны *j* знік пасля спалучэнняў зычных, і яны сталі як бы выраўнены колькасца (*госця* ‘гостыя’, *сваця* ‘сватыя’). «Гэтая фанетычная абумоўленасць гемінат як марфалагічнага сродку адчуваецца яшчэ і ў сучаснай мове»².

(vi) Падоўжаныя зычныя не захоўваюцца ў запазычаных словах, напрыклад: *алея* ‘аллея’, *метал* ‘металл’, параўн., аднак, *эскадрылля* ‘эскадрилья’, *камарылля* ‘камарылья’, г. зн. словы на зычны + *j*, але *каньяк* ‘коньяк’, *дасье* ‘досье’.

(vii) У некаторых дыялектах няма падоўжаных зычных. «Такім чынам, падоўжаныя зычныя, – заключае Падлужны,³ – характэрная рыса беларускай фанетыкі, а не фанематыкі. Яны ўтвараюць два гукатыпы, якія рэпрэзентуюць дзве аднолькавыя фанемы».

Паколькі размова ідзе аб апазіцыі падваення зычных у параўнанні з фанематычнай апазіцыяй «кароткасць : даўжыня» у межах дыферэнцыяльнай прыкметы, то я згодны з А.І. Падлужным. З пункту погляду марфанематыкі мяне, аднак, прываблівае іншая інтэрпрэтацыя, іменна вытлумачэнне даўжыні як марфанематычнай адзінкі { : }, па аналога з той фанемай / : /, якая часта ужываецца у апісаннях колькасці шведскіх галосных *i*/або зычных⁴. Розніцу паміж гэтымі трыма магчымасцямі можна зрабіць нагляднай з дапамогай ужо прыведзенай МНП *цішу* :

(А) Даўжыня выражаецца падваеннем зычных: [cišu]: [ciššu], CIŠ-U: CIŠŠ-U.

(Б) Даўжыня проціпастаўляецца кароткасці у межах дыферэнцыяльнай прыкметы: [cišu] : [ciššu], CIŠ-U : CIŠ-U.

(В) Даўжыня лічыцца (морфа) фанематычнай адзінкай: [cišu]: [ciššu], CIŠ-U : CIŠŠ- : U.

Перавага альтэрнатывы (В) у параўнанні з (Б) у тым, што { : } не проціпастаўляецца кароткасці і што колькасць адзінак павялічваецца толькі на адну, а ў параўнанні з (А) і (Б) у тым, што марфалагічны змест даўжыні атрымлівае агульнае выражэнне і даўжыня можа быць адзелена ад карэннай марфемы і інтэрпрэтавана як той суфікс, якім па сутнасці служыць (параўн. вышэй (iv)). Так, мноства варыянтаў

¹ А.І. Падлужны. Фаналагічная сістэма..., стар. 38.

² Там жа.

³ Там жа.

⁴ Параўн. С.-Ch. Elert. Ljud och ord i svenskan. Uppsala, 1970, стар. 54.

карэнных марфем замяняецца вельмі абмежаванай колькасцю варыянтаў суфіксальных марфем, напрыклад:

(1) тв. склон адз. л. «і-скланення» {-:U} побач з {-JU} : NOŃ:-U *ноччу* 'ночью', KROV'-JU *кроўю* 'кровью'.

(2) словаўтваральны суфікс {-:-} побач з {-J-}, які выражае паміж іншым «зборнасць»: KRIL-:-O¹ *крылле* 'крылья', PER-J-0 *пер'е*, 'перья'.

Акрамя таго {:} сустракаецца і як

(3)самастойная адзінка, якая належыць караню, напрыклад: RUŽ:-O *ружжо* 'ружьё', VUL:- побач з VULEJ:- *вулей* 'улей', *вуля* або *вулля* (родны скл.) і г. д., Z : A-T' *ззяць* 'сияць' і шш.

З гэтага вынікае, што ўвядзенне {:} азначала б некаторыя выгады пры апісанні, таму што суфіксальная функцыя падоўжанага зычнага атрымае адэкватнае марфанематычнае выражэнне. Перавага такога рашэння, аднак, абмежавана малой колькасцю выразна вызначаных выпадкаў, і, акрамя таго, узнікаюць праблемы, звязаныя з пабудовай апісання на дыферэнцыяльных прыкметах. Таму можна сумнявацца ў тым, у якой ступені гэтыя выгады структуральнага апісання абгрунтоўваюць увядзенне яшчэ адной марфанематычнай адзінкі.

5. Заключэнне

Што датычыцца пратэтычных зычных, можам канстатаваць, што хаця працэс узнікнення пратэз і можна лічыць завершаным, спалучэнні «пратэтычны *v* +[o]» і «пратэтычны *j* +[i]» марфанематычна яскрава адрозшваюцца ад спалучэнняў «зычны + /o/», «зычны + [i]», уключаючы спалучэнні «/v/+/o/», «/j/ + /i/».

Паколькі гэта становішча, як здаецца, выроўніваецца толькі у выключных выпадках (параўн. *вока* 'глаз' : *вачэй* (родны скл. мн. л.), *востры* 'острый' : *вастрыць* 'острить') лічу аднафанемную штэрпрэтацыю спалучэнняў «пратэтычны *v* + [o]», пратэтычны *j* + [i] самай удалай. Спалучэнне «пратэтычны *v*-[u]», аднак, варта разглядаць як /v/+/u/.

<...> Я лічу, што насавыя сумесна з плаўнымі і /v/, /v'/, /j/ варта аднесці да групы санорных, якую далей можна раздзяліць па удаленасці ад галоснага. Прыналежнасць насавых да групы санорных абгрунтоўваецца, па-мойму, яшчэ і тым, што ў вядомых пазіцыях узнікаюць рэдукаваныя галосныя. Гэтыя склады можна, з пункту погляду марфанематыкі, добра інтэрпрэтаваць як фанематычна абумоўленыя складовыя варыянты санорных. Гэта інтэрпрэтацыя можа ахапіць і пратэтычны галосны.

Што да падоўжаных зычных, дык можна ўказаць на магчымасць увесці марфему {:}, што азначала б некаторыя выгады пры

¹ Цвёрдасць тлумачыцца тым, што за выключэннем малой колькасці запазычаных слоў як *ванна*, *манна* і інш., зычны ў становішчы перад {:} змякчаецца, г. зн. Знаходзіцца ў пазіцыі нейтралізацыі. Такім жа чынам: SUK-:-O за *суччо* і інш.

структуральным апісанні. Не зусім ясна, аднак, у якой ступені гэтыя выгады абгрунтоўваюць увядзенне яшчэ адной марфанематычнай адзінкі.

Беларуская лінгвістыка. – Вып. 6. – Мн., 1974. – С. 11-18.

АКЦЭНТАЛОГІЯ

М.В. Бірыла

АБ НЕКАТОРЫХ ВЫПАДКАХ НЯЎСТОЙЛІВАСЦІ НАЦІСКУ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ

Пад уплывам рознадзялектных акцэнталагічных варыянтаў у беларускай літаратурнай мове ў многіх выпадках назіраецца няўстойлівасць націску. Акцэнталагічныя дублеты ў адных выпадках з'яўляюцца раўнапраўнымі, таму надзвычай цяжка аднаму з іх аддаць перавагу, у другіх жа выпадках адзін з варыянтаў выразна вылучаецца як норма літаратурнай мовы, а другі – як варыянт дыялектны.

Няўстойлівасць націску назіраецца ў наступных групах слоў:

1) У назоўніках мужчынскага роду назоўнага склону множнага ліку. Звычайна націск прыпадае на канчатак, напрыклад: *браты'*, *грыбы'*, *сталы'*; у частцы слоў, аднак, сустракаюцца акцэнталагічныя дублеты: адзін – з націскам на канчатку, а другі – з націскам на аснове. У многіх выпадках лепш аддаваць перавагу варыянту з флексійнай акцэнтуацыяй. Напрыклад: *ве'цер*, *вятры'* (*ве'тры*); *год*, *гады'* (*го'ды*); *за'яй*, *зайцы'* (*за'йцы*); *сват*, *сваты'* (*сва'ты*); *тра'ктар*, *трактары'* (*тра'ктары*); *цэ'бар*, *цабры'* (*цэ'бры*) і інш.

У другой частцы назоўнікаў мужч. р. трэба аддаваць перавагу варыянту з націскам на аснове: напрыклад: *бу'фер*, *бу'феры* (*буферы'*); *кант*, *ка'нты* (*канты'*); *ліфт*, *лі'фты* (*ліфты'*); *мане'ж*, *мане'жы* (*манежы'*); *тума'н*, *тума'ны* (*туманы'*); *шквал*, *шква'лы* (*шквалы'*); *шлюз*, *шлю'зы* (*шлюзы'*) і інш.

2) У многіх назоўніках мужчынскага роду роднага склону адзіночнага ліку націск можа быць і на аснове і на канчатку. У моўнай практыцы адзін з падобных дублетаў сустракаецца часцей. Такі варыянт і трэба лічыць нормай беларускай літаратурнай мовы.

Назіраецца такая заканамернасць: калі ў родным склоне націск прыпадае на канчатак, то і ў астатніх ускосных склонах адзіночнага ліку ён падае на канчатак; калі ж націск у родным склоне прыпадае на аснову, тады ў астатніх ускосных склонах адзіночнага ліку ён таксама падае на аснову. Прывядзём прыклады:

абру'с, *абру'са*, *абру'су*, *абру'сам*, *абру'се*, мн. *абру'сы*;
блін, *бліна'*, *бліну'*, *бліно'м*, *бліне'*, мн. *бліны'*;

*брыль, брыля', брылю', брылём, брылі', мн. брылі';
вінт, вінта', вінту', вінто'м, вінце', мн. вінты';
вуж, ву'жа, і радзей вужа', ву'жу, ву'жам, ву'жы, мн. вужы';
горб, гарба', гарбу', гарбо'м, гарбе', мн. гарбы';
дзік, дзі'ка, дзі'ку, дзі'кам, дзі'ку, мн. дзікі';
збан, збана', збану', збано'м, збане', мн. збаны';
квіт, квіта', квіту', квіто'м, квіце', мн. квіты';
коўш, каўша', каўшу', каўшо'м, каўшы', мн. каўшы';
лось, ло'ся, ло'сю, ло'сем, ло'сі, мн. ласі';
мазо'ль, мазалья', мазалю', мазалём, мазалі', мн. мазалі';
мех, ме'ха, ме'ху, ме'хам, ме'ху, мн. мяхі';
пласт, пласта', пласту', пласто'м, пласце', мн. пласты';
сёрп, сярпа', сярпу', сярпо'м, сярпе', мн. сярпы';
сноп, сно'па, сно'пу, сно'пам, сно'пе, мн. снапы';
стог, сто'га, сто'гу, сто'гам, сто'зе, мн. стагі';
тава'рыш, тава'рыша, тава'рышу, тава'рышам, тава'рышу, мн.
тава'рышы;*

шнур, шну'ра, шну'ру, шну'рам, шну'ры, мн. шнуры'і інш.

3) У назоўніках жаночага роду на **-а**, у якіх у назоўным склоне адзіночнага ліку націск падае на канчатак, у вінавальным склоне адзіночнага ліку сустракаюцца варыянты з націскам на канчатку і з націскам на аснове. Нормай беларускай літаратурнай мовы з'яўляюцца формы з націскам на канчатку. Варыянты з націскам на аснове з'яўляюцца дыялектнымі. Часцей за ўсё няўстойлівасць націску назіраецца ў прыведзеных ніжэй назоўніках: *барана', барану'; вада', ваду'; гара', гару'; душа', душу'; зіма', зіму'; зямля', зямлю'; каза', казу'; капа', капу'; кара', кару'; каса', касу'; мяжа', мяжу'; нага', нагу'; нара', нару; рака', раку'; рука', руку'; саха, саху'; страха', страху'; сцяна', сцяну'.*

У назоўніках, якія ў назоўным склоне адзіночнага ліку маюць націск на аснове, захоўваецца націск на аснове і ў форме вінавальнага склону адзіночнага ліку. Напрыклад: *ха'та, ха'ту, спра'ва, спра'ву, ла'ва, ла'ву, са'жа, са'жу* і інш.

4) У некаторых прыслоўях вышэйшай ступені сустракаецца націск і на корані, і на суфіксе. Нормай з'яўляюцца варыянты з суфіксальным націскам. Напрыклад: *бліжэ'й, вышэ'й, глыбе'й, далэ'й, шырэ'й.*

5) У некаторых інфінітыўных формах на **-ці** сустракаюцца варыянты з націскам на суфіксе. Падобная няўстойлівасць націску назіраецца ў тых жа дзеясловах у формах прошлага часу адзіночнага ліку жаночага і ніякага роду і ў формах множнага ліку. У інфінітывах нормай з'яўляецца каранёвы націск. У большасці такіх дзеясловаў каранёвы націск захоўваецца і ў формах прошлага часу. Напрыклад: *ве'зці, ве'зла, ве'зі; грэ'бці, грэ'бла,*

грэ'блі; не'сці, не'сла, не'слі; ску'бці, ску'бла, ску'блі; трэ'сці, трэ'сла, трэ'слі.

Аднак у некаторых дзеясловах у формах прошлага часу націск прыпадае на канчатак. Напрыклад: *ве'сці, вяла' вялі'; ме'сці, мяла', мялі'; пле'сці, пляла', плялі'.*

У другой групе дзеясловаў у інфінітывах на **-ці** націск устойлівы на суфіксе: *брысці', вярзці', паўзці', расці', раўці', цвісці'.* У падобных дзеясловах устойлівы націск на канчатку і ў формах прошлага часу.

б) У некаторых дзеясловах на **-ць** у форме прошлага часу множнага ліку назіраюцца варыянты з націскам на аснове і з націскам на канчатку. Ужываюцца яны зараз у літаратурнай мове як раўнапраўныя. Напрыклад: *да'лі – далі', узя'лі – узялі', прада'лі – прадалі', наня'лі – нанялі', пача'лі – пачалі', адня'лі – аднялі', падня'лі – паднялі'.* У форме жаночага роду яны маюць націск на канчатку: *дала', узяла', прадала', наняла', пачала', адняла', падняла'.*

У другой групе дзеясловаў на **-ць** у форме прошлага часу множнага ліку і ў форме прошлага часу адзіночнага ліку жаночага роду націск пастаянны на канчатку. Напрыклад: *былі' – была', вілі' – віла', жылі' – жыла', лілі' – ліла', плылі' – плыла'.*

У трэцяй групе дзеясловаў на **-ць** націск пастаянны на аснове: *гна'лі – гна'ла, рва'лі – рва'ла, спа'лі – спа'ла, бра'лі – бра'ла.*

7) У многіх дзеепрыметніках залежнага стану прошлага часу сустракаюцца варыянты з націскам на суфіксе і з націскам на корані. Напрыклад: *акава'ны – ако'ваны, арвізава'ны – арганізо'ваны, надрукава'ны – надруко'ваны, навяза'ны – навя'заны* і інш. Для большасці дзеепрыметнікаў нормай з'яўляецца націск на тым жа складзе, што і ў адпаведным дзеяслове. Напрыклад: *азло'біць – азло'блены, асядла'ць – асядла'ны, узара'ць – узара'ны.* Аднак ёсць выпадкі, калі ў дзеяслове і ў дзеепрыметніку націск падае на розныя склады. Напрыклад: *ашчыпа'ць – ашчы'паны, чыта'ць – чы'таны.* Некаторыя дзеепрыметнікі маюць раўнапраўныя акцэнталагічныя варыянты. Напрыклад: *абмежава'ны і абмяжо'ваны, адукава'ны і адуко'ваны, часа'ны і чэ'саны.*

*Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы.
Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. –
Мн.: Дзяржаўнае вучэбна-педагагічнае выдавецтва
Міністэрства асветы БССР, 1961. – С. 93-95.*

ГРАФІКА

А.І. Яновіч

СТАНАЎЛЕННЕ ГРАФІЧНАЙ СІСТЭМЫ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ НОВАГА ПЕРЫЯДУ

Гісторыя кожнай літаратурнай мовы непазбежна звязана з гісторыяй той сістэмы графічных знакаў, пры дапамозе якой ствараюцца пісьмовыя тэксты. Асаблівае значэнне набываюць пытанні графікі ў тых выпадках, калі літаратурная мова перажывае ў пэўны перыяд парушэнне пераемнасці пісьмовых традыцый, як гэта адбылося ў гісторыі беларускай літаратурнай мовы.

У канцы XVII ст. ва ўмовах сацыяльна-эканамічнага і нацыянальнага прыгнечання беларускага народа спынілася стварэнне пісьмовых тэкстаў на старабеларускай мове. Больш за стагоддзе беларуская мова існавала ў вусна-дыялектнай форме.

З сярэдзіны XIX ст. становяцца вядомымі першыя спробы пісьменнай фіксацыі тэкстаў на беларускай мове і іх выдання. Гэта не толькі этнаграфічныя і фальклорныя публікацыі, але і выданне публіцыстычных і літаратурна-мастацкіх твораў, часцей за ўсё ананімных, якія ствараліся на беларускай мове і прызначаліся беларусам.

Першыя крокі на шляху станаўлення новай літаратурнай мовы беларусаў звязаны з выкарыстаннем двух алфавітаў - лацінскага (у польскай мадыфікацыі) і кірыліцкага, што было абумоўлена культурна-гістарычнай сітуацыяй, якая склалася ў той час у Беларусі. З аднаго боку, шырокае распаўсюджанне атрымала польская мова як афіцыйная мова Польскай дзяржавы, у склад якой доўгі час уваходзілі беларускія землі. З цягам часу польская мова ў сувязі з гэтым набыла на тэрыторыі этнічнай Беларусі асаблівы статус як мова культуры і адукаванасці. Да таго ж пазіцыі польскай мовы і культуры былі значна ўмацаваны за кошт таго, што ў Беларусі было даволі шырока распаўсюджана каталіцкае веравызнанне. З другога боку, у гэты ж самы час выяўлялася імкненне рускага ўрада аслабіць польскі ўплыў на палітычнае і культурнае жыццё гэтага рэгіёна. Аб'ектыўна гэтаму садзейнічала ўсведамленне блізкай роднасці з рускім народам, яго мовай і культурай, якое было спрадвечна ўласціва беларускаму народу.

Суадносіны кірыліцы і лацінкі ў працэсе станаўлення беларускай літаратурнай мовы новага перыяду складаюць асобную праблему, якая ў гэтай працы не разглядаецца. Прадметам нашага даследавання з'яўляецца адаптацыя кірыліцкага алфавіта рускай мадыфікацыі для стварэння тэкстаў

на беларускай мове ў XIX - пачатку XX ст. (да часу выдання першай нарматыўнай граматыкі беларускай мовы¹).

Як вядома, у працэсе выкарыстання запазычанага або адаптаванага алфавіта пісьмо развіаецца: спачатку складваецца сістэма алфавіта, потым графіка, і ўжо ў далейшым - арфаграфія². У гэтым артыкуле развіццё пісьмовай формы новай беларускай літаратурнай мовы разглядаецца на ўзроўні алфавіта і графікі.

Пісьмовая фіксацыя тэкстаў на беларускай мове ў пачатковы перыяд новай беларускай пісьмова-літаратурнай мовы адпавядала дзвюм галоўным задачам: публікацыі запісаў народнай мовы, фальклорных, дыялектных і этнаграфічных матэрыялаў, якія прызначаны для вывучэння мовы і быту беларускага народа; публікацыі беларускіх тэкстаў, якія мелі літаратурна-мастацкую або грамадска-палітычную значнасць³. Нягледзячы на розніцу тыпаў публікацый, у абодвух выпадках пры звяртанні да кірыліцкай азбукі на першым этапе назіралася выкарыстанне рускага алфавіта з уласцівымі гэтай сістэме адносінамі найменных (именованных) гукавых адзінак да ненайменных, якія вызначаюцца як адносіны празмернасці (избыточности), непаўнаты і недастатковасці (недостаточности)⁴.

Праяўленнем празмернасці сістэмы рускага дарэвалюцыйнага алфавіта было выкарыстанне знакаў *e* і \pm як найменняў аднаго гука. Гэтую ж асаблівасць адлюстравалі першыя беларускія выданні XIX ст., і толькі ў пачатку XX ст. замацоўваецца сістэма алфавіта, у якой адсутнічае знак \pm . Больш устойлівым было ўжыванне ў складзе адаптаванага алфавіта знакаў *u* і *i*, таксама вядомых рускаму дарэвалюцыйнаму пісьму для перадачы аднаго і таго ж гука. Выключэнне з беларускага алфавіта знака *u* адбылося, па нашых назіраннях, толькі ў канцы першага дзесяцігоддзя XX ст. на старонках газеты "Наша ніва". Да гэтага ж часу адносіцца выключэнне з алфавіта беларускіх выданняў знака *ш* у сувязі з замацаваннем графічнага спосабу перадачы на пісьме асаблівага характару спалучэння гукаў беларускай мовы [шч] у адпаведнасці з афрыкатай рускай мовы⁵.

Станаўленне новай беларускай літаратурнай мовы на базе мясцовых дыялектаў ва ўмовах страты сувязей са старабеларускай літаратурнай мовай прадвызначыла тое, што пры стварэнні пісьмовай формы новай літаратурнай мовы значную ролю адыгралі прынцыпы фанетычнага пісьма. А гэта было моцным стымулам да папаўнення сістэмы рускага алфавіта за кошт новых знакаў, уведзеных для перадачы фанетычных асаблівасцей беларускай мовы. Паслядоўная рэалізацыя іменна гэтага

¹ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1918.

² Волков А. А. Письмо и звучащая речь // ВЯ. 1983. № 1. С. 84.

³ Беларускія выданні XIX - пачатку XX ст., якія паслужылі матэрыялам для артыкула, указаны ў спісе скарачэнняў. Спасылкамі на выданне ў тэксце служаць звесткі пра час або час і месца выданняў.

⁴ Волков А. А. Письмо и звучащая речь. С. 85.

⁵ Шуба П. П. Колькі літар у беларускім алфавіце? // Веснік БДУ. Сер. IV. 1973. № 3. С. 53.

напрамку ў развіцці беларускага алфавіта зрабіла б магчымым устараненне празмернасці і непаўнаты, якія былі ўласцівы зыходнай сістэме кірыліцкага алфавіта. Аднак не ўсе намечаныя змены былі прыняты практыкай.

Працяглую гісторыю станаўлення і замацавання ў беларускім алфавіце мае знак ў, уведзены як найменне ўласцівага беларускай мове паўгалоснага лабіялізаванага гука. Абазначэнне гэтага гука пры дапамозе спецыяльнай літары адзначана ў фанетычных запісах народнай мовы, якія былі зроблены этнографамі яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. (напрыклад, П. В. Шэйнам у выданні беларускіх песень у 1869 г.). Па сваіх абрысах знак ў прадстаўляе сабой кампазіцыю, якая аб'ядноўвае знак у і дзякрытычны кампанент знака й, што адпавядае фанетычнай характарыстыцы гука [ў] з уласцівымі яму прызнакамі лабіяльнасці і непаўнаты. Відавочна, гэта адпаведнасць гука і яго літарнага абазначэння былі прычынай даволі паслядоўнага выкарыстання яго ў публікацыях літаратурных і публіцыстычных твораў на беларускай мове (па нашых назіраннях, з 1873 г.) і ў далейшым замацавання яго ў беларускім алфавіце. (Больш падрабязна функцыянальная нагрузка гэтага знака будзе разгледжана ніжэй.)

Але далёка не ўсе спробы папоўніць беларускі алфавіт новымі знакамі былі паспяховымі. Так, у публікацыі А. Ельскага 1895 г. быў уведзены новы знак для абазначэння [γ] фрыкатыўнага, уласцівага беларускай мове ў адрозненне ад рускага выбухнога [г]. Новая літара па абрысах адрознівалася ад літары г наяўнасцю дзякрытычнага знака ў выглядзе скобка, загнутай уніз. У выданні фальклорна-этнаграфічнай працы А.К. Сержпутоўскага 1911 г. з той жа мэтай быў прапанаваны знак Г (з загнутай уверх гарызантальнай лініяй літары г). Гэты ж знак быў выкарыстаны ў алфавіце зборніка Я. Купалы 1908 г. і ўвайшоў у склад алфавіта, зацверджанага першай нарматыўнай граматыкай беларускай мовы Б. А. Тарашкевіча, толькі з іншым прызначэннем – для перадачы [г] выбухнога. (Трэба адзначыць, што спроба дыферэнцыраваць на пісьме перадачу гукаў [γ] і [г], выкарыстоўваючы побач з літарай г адмысловую літару Г, якая адрознівалася памерамі і абрысам, мела месца і ў гісторыі старабеларускай мовы⁶.) Але вымаўленне [г] выбухнога ў беларускай мове абмежавана вузкім колам слоў. Відавочна, іменна па гэтай прычыне апісаны вышэй спецыяльны знак не знайшоў распаўсюджання ў выдавецкай практыцы і таму ў перапрацаваным выданні "Беларускай граматыкі" 1929 г. быў выключаны з алфавіта.

Асобны знак ê (з дзякрытыкай) быў прапанаваны для абазначэння [‘o] (побач з літарай ë і дыграфам io) у выданні "Энеіды навыварат" 1890 г., але ў далейшым не замацаваўся ў выдавецкай практыцы.

⁶ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1967. Т. 1. С. 284.

Да гэтага трэба дадаць, што і ў той час, калі выдавецкая дзейнасць праходзіла ўжо ва ўмовах існавання ўпарадкаванай і адзінай графіка-арфаграфічнай сістэмы беларускай мовы, рабіліся спробы стварыць новыя знакі для абазначэння спецыфічных для беларускай мовы гукаў. Але гэтыя спробы поспеху не мелі. Так, не атрымалі развіцця прапановы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі, якая адбылася ў Мінску ў 1926 г., увесці новыя знакі для абазначэння мяккасці зычных і для перадачы на пісьме своеасаблівых беларускіх гукаў [дз'], [дж]⁷. Кароткачасовая практыка ўжывання спецыяльных знакаў для перадачы злітных і доўгіх зычных у некалькіх нумарах літаратурна-публіцыстычных часопісаў "Полымя" і "Узвышша" ў 20-х гадах не змагла замацаваць новыя літары (часткова запазычаныя з іншых славянскіх азбук, часткова спецыяльна сканструяваныя) у складзе беларускага алфавіта.

Такім чынам, у працэсе адаптацыі рускага алфавіта да патрэб беларускага пісьма сістэма алфавіта перажыла нязначныя колькасныя змены. (Пры гэтым выключэнне знака \pm , а таксама ъ як паказчыка канца слова было агульным для рускага і беларускага пісьма.) Задача прыстасавання рускага кірыліцкага алфавіта да пісьменнай фіксацыі тэкстаў на беларускай мове з уласцівымі ёй пэўнымі фанетычнымі асаблівасцямі вырашалася пераважна іншым чынам пры дапамозе спецыяльных графічных прыёмаў.

Стварэнне новых графічных прыёмаў беларускага пісьма часцей за ўсё абапіралася на тыя ж прынцыпы, што былі пакладзены ў аснову рускай графікі. У прыватнасці, апошняй было ўласціва абазначэнне мяккасці зычных пры дапамозе напісання пасля іх графем *e*, *ю*, *я*⁸. Развіццём гэтага графічнага прыёму было абазначэнне цвёрдасці [р], [ч] (якія ў адрозненне ад рускай мовы ў беларускай сталі цвёрдымі) пры дапамозе графем *a*, *y*, *э*, *o*. Пры гэтым асабліва працяглым быў працэс замацавання ў такім ужыванні графемы *э*. У цэлым радзе беларускіх выданняў XIX-пачатку XX ст. у пазіцыі пасля зацвярдзелых зычных яшчэ прадстаўлена напісанне *e*, \pm (*швыдчей*, *гар±лку*-1845, *чесьць*, *Андрей* - 1892); у некаторых публікацыях першага дзесяцігоддзя XX ст. назіраецца непаслядоўнае ўжыванне графемы *э* побач з *e* (*арэхъ*, *вачей*-1903, *Чарнігаў*, *рэдка*, *мучення*-1908), а замацаванне ў гэтай пазіцыі графемы *э* адбылося, па нашых назіраннях, толькі ў канцы першага дзесяцігоддзя XX ст. (*чэрві*, *дрэва* - 1909).

Паслядоўнае правядзенне графічнага прынцыпу пераменнай уласнай намінацыі (у адпаведнасці з чым літара, змяняючы намінацыю папярэдняй

⁷ Працы Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі. Мн., 1927. Гл. таксама: Крамко І. І., Юрэвіч А. К., Яновіч А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. Мн. 1968. Т. 2. С. 187-188.

⁸ Тэрмінам *графема* ў гэтай працы абазначаецца найменшая адзінка пісьмовай мовы, якая мае значнасць і мае пэўны карэлят у гукавой сістэме натуральнай мовы (гл. Амірова Т. А.К истории и теории графемики". М., 1977. С. 90). Гэтым жа тэрмінам абазначаецца і пісьменная рэалізацыя *графемы* (ва ўказанай працы Т. А. Аміравай ужываецца тэрмін *граф*).

літары, чытаецца сама), якое мела месца ў гэтым выпадку, абумовіла таксама неабходнасць графічнага абазначэння гука [o] ў пазіцыі пасля мяккага зычнага. У некаторых беларускіх выданнях канца XIX - пачатку XX ст. (таксама і ў рускім пісьме) назіралася непаслядоўнае ўжыванне графем *e* і *ё*, а іншы раз выразна адзначаецца таксама ўжыванне ў гэтых мэтах толькі графемы *e* (*кацёлъ, на казенкѣ* - 1845, *усѣ лактемъ* - 1889, *веу, привезъ, казель* - 1892, *весках, далекой* - 1906, Барысаў). Разам з тым у гісторыі беларускай графікі вядомы шматлікія спробы абазначэння гука [o] з папярэдняй мяккасцю зычнага пры дапамозе дыграфіаў *io, io, йо*. Бясспрэчна, што прынцып стварэння іх адпавядаў графічнаму прыёму абазначэння мяккасці папярэдняга зычнага, уласціваму польскай графіцы, што было абумоўлена шырока распаўсюджанай практыкай стварэння беларускіх тэкстаў на аснове лацінскай азбукі польскай мадыфікацыі. Літарны склад такіх дыграфіаў, а таксама ступень іх ужывальнасці ў беларускіх выданнях цяжка паддаецца вызначэнню. Гэта графічная асаблівасць выяўляецца ў беларускіх публікацыях розных гадоў і розных месцаў (*сістры, зь далиока* - 1895, *з мідомъ, уціокиши* - 1890, *сьліозы, усіо* - 1903, *Лондан, вйоскі, жнйом* - 1908)

Асаблівым характарам вызначаецца графічная сістэма выданага на беларускай мове ў 1881г. у Жэневе публіцыстычнага твора “Пра багацце і беднасць”, дзе паслядоўна праводзіцца абазначэнне мяккасці зычных перад галоснымі пры дапамозе дыграфіаў *ье, ъа, ъу* (*ньесьеца, сьарод, льудзі*). Абазначэнне [o] ў пазіцыі пасля мяккага зычнага пры дапамозе дыграфіа *ьо* (*озьора*) пацвярджае паслядоўнасць прымянення гэтага графічнага прыёму абазначэння мяккасці зычных.

Аднак дыграфіаў розных тыпаў як найменні [o] з папярэдняй мяккасцю зычных парушалі аднатыпнасць абазначэння мяккасці зычных пры дапамозе аднакампанентных графем *e, ю, я* з пераменнай уласнай намінацыяй, якая з'яўляецца характэрнай рысай як рускай, так і беларускай графікі (ў працэсе станаўлення апошняй). Відавочна, па гэтай прычыне ў сістэме беларускай графікі замацавалася графема *ё*, ужыванне якой, у адрозненне ад рускай графікі, не мае факультатыўнага характару. Гэта графема была адзначана як адзіны спосаб абазначэння [o] з папярэдняй мяккасцю зычных у выданнях фальклорна-этнаграфічных матэрыялаў, пачынаючы з прац П. В. Шэйна (*понёсь, рублёў* - 1869), у публікацыях літаратурна-публіцыстычных твораў на беларускай мове, пачынаючы з 1896 г. (*цёмной, пёрком*- Гродна) і была замацавана ў сістэме алфавіта “Беларускай граматыкі” Б. А. Тарашкевіча⁹.

Даволі складаным шляхам адбывалася станаўленне графічнага спосабу абазначэння спецыфічных беларускіх гукаў [ц’], [дз’], якія развіліся ў выніку змякчэння [т], [д]. У гісторыі гэтага пытання асаблівай увагі

⁹ Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Фанетыка. Арфаграфія. Лексікалогія. Мн., 1961. С. 27.

заслугоўвае замацаванне структурна неаднатыпных графем (літары і дыграфа) і неадначасовае іх распаўсюджанне.

Характар літарных абазначэнняў, прапанаваных для перадачы асобых гукаў беларускай мовы ў выданні сярэдзіны XIX ст. (здз±кацься, буркнець-1845), вызначаўся, відавочна, тым акустычным эфектам, які выклікалі мяккія гукі [дз'], [ц']. Даследчыкі адзначаюць, што іх артыкуляцыя характарызуецца спалучэннем выбухнога і шчыліннага элементаў⁹, і гэта тлумачыць з'яўленне дыграфаў *дз, тс* у выданні 1845 г. Паказальна, што для абазначэння глухога мяккага гука побач з дыграфам была прапанавана таксама графема *ц*. Такім чынам, задача графічнага абазначэння беларускіх гукаў, адметных ад гукаў рускай мовы, вырашалася на аснове прынцыпу пераменнай няўласнай намінацыі (калі дзве літары абазначаюць гук, несуднасны ні з адной з гэтых літар, што мае месца пры ўвядзенні дыграфаў) або на аснове прынцыпу пераменнай пазіцыйнай намінацыі (калі літара абазначае розныя гукі ў залежнасці ад пазіцыі ў слове, што мае месца пры ўвядзенні графемы *ц*).

У сувязі з тым, што ў пачатковы перыяд гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы яшчэ не было дастаткова шырокай і ўпарадкаванай практыкі стварэння літаратурна-пісьмовых тэкстаў, прапанаваныя яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. спосабы графічнага абазначэння гукаў [дз'], [ц'] не адразу атрымалі паслядоўнае распаўсюджанне. У наступных выданнях побач з новымі графемамі *дз, ц* адзначана ўжыванне традыцыйных для рускага кірыліцкага алфавіта графем *д, т*, якія ў тэкстах маглі спалучацца з першымі ў розных камбінацыях. Так, у графічнай сістэме выдання 1873 г. адзначаны *д, ц* (*злод, й, чесценъ*), у выданні 1900 - *д, ц, т*, (*гляди, даражицца, батька*), у выданні 1906 г. - *дз, ц, т* (*людзи, весци, правительства* - Барысаў). Некаторыя беларускія выданні канца XIX - пачатку XX ст. характарызуюцца неўпарадкаваным выкарыстаннем графем *д, дз, т, ц* (*адинъ, хадзіу, чуть, мыць* - 1889; *крадь, сядзітъ, кастяница, пцица* - 1903, Чарнігаў). Тым не менш, пачынаючы з публікацыі этнаграфічных матэрыялаў П. В.Шэйна ў 1869 г., выходзіць у свет рад беларускіх выданняў, графічнай сістэме якіх уласціва ўжыванне графем *дз, ц* (*привядзи, господзь, у госьци, хочиць* - 1869; *грамадз., маци* - 1892; *видзиць, грунце* - 1907; *грудзі сцixла* - 1913), замацаваных "Беларускай граматыкай" Б.А.Тарашкевіча як асобныя элементы беларускай графічнай сістэмы.

Структурна аднатыпным з дыграфам *дз* з'яўляецца дыграф *дж*, які таксама адпавядае графічнаму прынцыпу пераменнай няўласнай намінацыі. Ён быў ўведзены для перадачы спецыфічнага для беларускай мовы злітнага гука [дж] даволі позна: па нашых назіраннях, яго ўжыванне адзначана толькі ў выданнях першага дзесяцігоддзя XX ст. (*погарджаюць*,

крыўджу -1908; *усаджаны, хаджу* - 1910). Відавочна, гэта тлумачыцца меншай частотнасцю гука [дж] у параўнанні з гукам [дз'] у беларускай мове, у сувязі з чым патрэбнасць пісьмовага абазначэння гэтага гука была менш прыкметнай.

Характэрнай рысай беларускай мовы ў адрозненне ад рускай з'яўляецца падаўжэнне зычных на месцы "новых" спалучэнняў зычных з ётам. Але гэта фанетычная беларуская асаблівасць доўгі час не знаходзіла аднолькавага і паслядоўнага адлюстравання ў графічнай сістэме беларускага пісьма. У некаторых публікацыях беларускіх тэкстаў на працягу другой палавіны ХХ ст. назіраецца асобы графічны прыём, які быў вядомы яшчэ помнікам старабеларускай пісьменнасці - спалучэнне зычнага з галосным без ётацыі¹⁰. Праўда, у якасці адзіна магчымага такі спосаб абазначэння падоўжаных зычных адзначаны толькі ў двух выданнях (*сумленя, збожэ* - 1903, Лондан; *прыказане, вяселя, жыце* - 1906, Вільна). Часцей пры перадачы на пісьме гэтай фанетычнай з'явы выяўляецца графічная неаднароднасць, якая адлюстроўвае ўзнікненне і замацаванне новага графічнага прыёму - напісання падвоеных зычных. Ён адпавядае графічнаму прынцыпу пастаяннай намінацыі, які з'яўляецца адным з галоўных прынцыпаў рускай графікі. Па нашых назіраннях, гэты графічны прыём уводзіцца ў 70-х гадах ХІХ ст. (*брацямъ, збожжа* - 1873), а ў выданнях 80-х гадоў гэты прыём сумяшчаецца з графічным абазначэннем мяккасці падоўжаных зычных пры дапамозе графемы ь. Гэта праяўляецца спачатку спарадычна і непаслядоўна (*жицьцѣ, жицію* - 1886), аднак з часам развіваецца як графічны сродак абазначэння мяккіх падоўжаных зычных у адрозненне ад цвёрдых (*жыцьцѣ, раздолья*, але: *печчу, збожжэ* - 1913), што і было замацавана ў "Беларускай граматыцы" Б. А. Тарашкевіча.

Другой характэрнай для беларускай фанетычнай сістэмы рысай з'яўляецца паўгалосны лабіялізаваны гук [ў], для абазначэння якога ў пісьмовых тэкстах на беларускай мове былі выкарыстаны графемы *в, у, ў* (першыя дзве вядомы таксама старабеларускай пісьменнасці¹¹). Выкарыстанне графемы *в* у якасці адзінага сродку перадачы [ў] уласціва толькі некаторым публікацыям (*наслав, довгајо* - 1881; *съ пановъ, забравъ*; - 1896). Беларускія выданні канца ХІХ - пачатку ХХ ст. часцей за ўсё характарызуюцца такімі графічнымі сістэмамі, у складзе якіх графемы *в, у, ў* прадстаўлены рознымі камбінацыямі: *в, ў* (*ставъ, взяць, не ўзглянецъ* - 1873; *вставай, за ўсе, таўчи* - 1886), *в, у* (*попльвѣ, всхадився, у волю* - 1890; *вбиваецца, утрацу, роуное* - 1906, Вільна), *в, у, ў* (*вставай, даўшы, быў, у голась, воукъ* - 1886; *знавѣ, довго, у по-лясовицикахъ, у пана, наўзничъ, ня ўлезеть* - 1898).

¹⁰ Жураўскі А. І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. С. 324.

¹¹ Булыка А.М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мн., 1970. С. 98-102.

Падобна графеме *в*, графема *у* таксама магла выступаць у якасці адзінага сродку перадачы гука [ў] (*знау, пятахоу, каучань* - 1889; *объѣуся, быу, доуго* - 1892; *податкоу, моучыць, дауней* - 1903, Лондан; *роуное, даношчыкоу, захварэу* - 1906, Вільна). Але ў пачатку ХХ ст. найбольшай распаўсюджанасцю характарызуецца графічная сістэма з варыянтнасцю графем *у* і *ў*, размеркаванне якіх не вызначаецца паслядоўнасцю (*сыпнуў, поўна, жоуты* - 1906; *жартаваў, каласоў, на усходзе* - 1910; *загубіў, паузём, я ураню* - 1913). "Беларуская граматыка" ўключыла гэтыя знакі ў сістэму алфавіта, упарадкаваўшы іх ужыванне як сродак перадачы складовага і нескладовага лабіялізаванага гука.

Усё сказанае сведчыць, што галоўным напрамкам адаптацыі сістэмы рускага кірыліцкага пісьма да стварэння беларускіх пісьмовых тэкстаў, якая адбывалася ў ХІХ - пачатку ХХ ст., былі змены на ўзроўні графікі (а не алфавіта). Пры гэтым графічныя прыёмы беларускага пісьма ў большасці выпадкаў прадстаўляюць сабой развіццё тых самых прынцыпаў, на якіх была заснавана руская графічная сістэма.

Увядзенне новых графічных прыёмаў, як і нешматлікія змены ў складзе алфавіта, былі выкліканы патрэбамі пісьмовай перадачы спецыфічных фанетычных рыс беларускай мовы, што падкрэслівае стварэнне новай сістэмы беларускага пісьма на фанетычнай аснове. Некаторыя алфавітныя і графічныя адпаведнікі, якія выяўляюцца ў старабеларускай пісьменнасці і ў новай беларускай літаратурна-пісьмовай мове, яшчэ раз пацвярджаюць, што асаблівасці кірыліцкага старабеларускага пісьма, як і асаблівасці кірыліцкай азбукі новай беларускай літаратурнай мовы, звязаны з адлюстраваннем на пісьме фанетычных асаблівасцей беларускай мовы.

Прынятыя скарачэнні

1845 -Энеида навыворот//Маяк.Пб, 1845. Т. XXIII; 1869 - Белорусские песни, собр. П. В. Шейном. Витебск, 1869; 1873 - Вот теперь какой люд стал//Зап. Геогр. об-ва по отд-нию этнографии. СПб, 1873. Т. V; 1881-Про богатство и бедность. Женева, 1881; 1886 -Беседа Данилы со Степаном // Русская старина. СПб, 1886; 1889 - Тарас на Парнасе//Минский листок. 1889. № 37; 1890 -Тарас на Парнасе//Смоленский вестник. 1890. № 37; 1892 - Лучина Я. Старый лесник. Горсть пшеницы. Ямщик// Северо-западный календарь. Мн., 1892; 1895 - Ельский А. Сынок. СПб, 1895; 1896 - Весна гола перепала // Витебские губернские ведомости. 1896. № 26; 1896, Гродна - Тарас на Парнасе. Гродно, 1896; 1898 - Тарас на Парнасе. Витебск, 1898; 1903, Лондан - Беседа о том, куда мужицкие гроши идут. Лондон, 1903; 1903, Чарнігаў - Косич М. На переселение. Переложение некоторых басен Крылова на белорусское наречие. Чернигов. 1903; 1906 - Цетка. Скрыпка беларуская. Хрэт на свабоду. Без М. В., 1906; 1906, Барысаў - О чем у нас теперь говорят. Борисов, 1906; 1906, Вільна - Наша доля. Вільна, 1906; 1907 -Наша ніва. Вільна, 1907; 1908 - Купала Я. Жалейка. Пб, 1908; 1909 - Наша ніва. Вільна, 1909-1912; 1910 - Колас Я. Песні - жалбы. Вільна, 1910; 1911 - Сержпутовский А. К. Сказки и рассказы белорусов-полешуков. СПб, 1911; 1913 - Багдановіч М. Вянок. Вільна, 1913.

Беларуская лінгвістыка, 1987, вып. 31. – с. 16-22.

Н.Б. Мячкоўская

НАВОШТА АДНАМУ НАРОДУ ДЗВЕ АЗБУКІ? (КІРЫЛІЦА І ЛАЦІНКА Ў КАЛІЗІЯХ БЕЛАРУСКАГА АДРАДЖЭННЯ)

2. Алфавіт “як элемент культурна-рэлігійнай геральдыкі”. Як вядома, алфавіт ідзе ўслед за верай і з усіх моўных феноменаў валодае максімальнай культурна-гістарычнай нагруккай. Пісьмо – гэта знак нацыянальна-рэлігійнай самаідэнтыфікацыі народа і яго палітычных арыенціраў. Калі прыняць пад увагу, што літары ёсць значкі для адзінак фанетыка-фаналагічнага ўзроўню, то высокая семіятычнасць алфавіта можа здацца парадаксальным перабольшаннем. Але карані такіх перабольшанняў глыбокія і гістарычныя.

У пісьме людзі доўга бачылі цуд, таму пісьмо, на іх думку, стварылі багі ці боскія першапродкі (культурныя героі). Нярэдка адбывалася сакралізацыя саміх літар. Гэта пабуджала бачыць у пісьме праблемы веравызнаўчай вартасці і адносіцца да памылак у правапісе як да ерасі. Але і пасля таго, як арфаграфію перасталі атаясамліваць з артадаксіяй, у традыцыях, звязаных з рэлігіямі Пісання, стагоддзямі захоўваліся ўяўленні аб асобай важнасці графікі і арфаграфіі. Піетэт перад пісьмом жыве да сённяшняга часу. У пісьме народ бачыць карані сваёй культуры і веравызнаўчай традыцыі. Невыпадкова Пушкін назваў арфаграфію “геральдыкай мовы”. Ніводная спрэчка аб “правільнасці” ў мове не бывае такой вострай і прадузятай, як графіка-арфаграфічныя дэбаты, якія лёгка перарасталі ў “азбучныя войны”, нярэдка з анафемстваваннем і фізічнымі рэпрэсіямі.

У славянскім свеце арэолы кірылічнага і лацінскага, а таксама глагалічнага пісьма адпавядаюць межам веравызвання: праваслаўныя і уніяты пішуць на кірыліцы, католікі – на лацініцы, а глаголіца заўсёды спадарожнічала таму ці іншаму канфесіянальнаму адасабленню (напрыклад, харват-глаголітаў ад праваслаўя). Невыпадкова да глаголіцы звярталіся і перадрэфармацыйна настроеныя чэхі (напрыклад, маюцца глагалічныя версіі твораў Яна Гуса) і пад іх уплывам палякі (ёсць звесткі аб глагалічных месгах у Кракаве ў пачатку XV ст.).

Дзве азбукі беларускага пісьма паўстаюць з’явай больш парадаксальнай, чым алфавітная траістасць харвацкага друку XVI ст., не звязаная з працэсамі этнічнага самавызначэння. У Беларусі апазіцыя кірыліцы і лацініцы, па-ранейшаму захоўваючы сувязь з апазіцыяй канфесій, аказалася ўключанай у шэраг іншых нацыянальна-палітычных і культурных працэсаў і калізій.

3. Час з’яўлення кірыліцы, грамадзянкі і лацінкі ў беларускім пісьме. Кірылаўская графіка, традыцыйная для праваслаўных славян, была першадрукавай у беларускай рукапіснай традыцыі і ў першадрукаваных кнігах Францыска Скарыны. Пры гэтым Скарына змяніў абрысы кірылаўскіх літар: каб пад уплывам антыквы і некаторых заходнерускіх почыркаў XIV – XV стст. У яго выданнях літары становяцца больш акруглымі і лёгкімі, што рабіла набраны тэкст больш светлым і празрыстым. Да таго ж Скарына змяняе склад кірыліцы: некаторыя

архаічныя дублетныя літары ў яго не сустракаюцца, іншыя дублеты ён выкарыстоўвае радзей, чым у папярэднім царкоўнаславянскім пісьме. Па сутнасці Скарына прадказаў аблічча будучай грамадзянскай азбукі, амаль на два стагоддзі апырэдзіўшы рэформу графікі Пятра I (1710)⁶.

Лацініца была здаўна вядома беларусам, дзякуючы пастаянным кантактам з польскай пісьмовай культурай, дзякуючы беларускім традыцыям лацінскай адукаванасці, а пазней таксама і знаёмству з пісьменнасцю суседзяў-літоўцаў. Польскі ўплыў на беларускую культуру, у тым ліку актыўнае беларуска-польскае двухмоўе адукаваных і ці сацыяльна мабільных беларусаў, прывяло да выкарыстання імі лацінскай графікі. Найбольш важкія прыклады такіх запісаў адносяцца да сярэдзіны XVIII ст.

SLAVIA ORIENTALIS. Том XLVII, NR 2, ROK 1998 – С.280-282.

П. Сцяцко

Лацінскае пісьмо вылучалася плаўнасцю і акругленнем абрысаў у літарах. На аснове грэцкага пісьма з улікам абрысаў лацінскіх літараў была створана славянская сістэма пісьма ў другой палове IX ст. Яна мела два варыянты - глалоліца і кірыліца. Стваральнікамі іх былі знакамітыя славянскія асветнікі браты Кірыла і Мяфодзь. Спачатку ўзнікла глаголіца. Але яна хутка выйшла з ужытку, відаць, таму, што літары яе былі складанай формы (мелі шмат кручкоў і кружочкаў) і стваралі пэўную цяжкасць для напісання. Кірыліца (назва ад імя стваральніка яе -Кірылы) мела літары больш простага формы і выразнасці і была больш прыдатнай для засваення. Літары кірыліцы, як мяркуюць даследчыкі, у большай частцы ўзнаўляюць абрысы літараў грэцкага "унцыяльнага" (устаўнага) пісьма, якое выкарыстоўвалася ў набажэнскай літаратуры і мела строгі і выразна перпендыкулярны абрыс літараў. Кірылаўскае пісьмо было прыстасаванае для перадачы фанемаў стараславянскай мовы, таму ў ім (параўнальна з грэцкім пісьмом) былі дадатковыя літары - Б, Ц, Ш, Ч, Ж, Ъ, Ь, Ы, Ь, Ю, ж, А ды некаторыя іншыя.

⁶ Падрабязней гл.: Н.Б. Мечковская. «Рускымі словамі а славенскым языком» (о языковом сознании Франциска Скорины). "Russian Linguistics", vol. 13, 1989, p. 249-250.

Кірыліца	Грэцкае
Літары і іх назвы	ўстаўное пісьмо
А – аз	А
Б – букі	Б
В – ведзі	В
Г – глаголь	Г
Д – дабро	Д
Є – есць	Є
Ж – жывеце	Ж
З – зяло	З
Ѕ – зямля	Ѕ
І – і	І
Н – іжэ	Н
К – кака	К
Л – людзі	Л

Кірыліца	Грэцкае
Літары і іх назвы	ўстаўное пісьмо
М – мыслеце	М
Н – наш	Н
О – он	О
П – пакой	П
Р – рцы	Р
С – слова	С
Т – тверда	Т
Q – ук	Q
Ф – ферт	Ф
Х – хер	Х
W – амега	W
Ц – цы	
У – чэрв	
Ш – ша	
Ї – шта	
Ъ – ёр	
Ы – еры	
Ь – ер	
Ѣ – яць	
Ю – ю	
Ѧ – я	
Ѣ – е	
Ѧ – юс малы	
Ѧ – юс вялікі	
Ѧ – юс малы	
Ѧ – юс вялікі	
Ѧ – ксі	Ѧ
Ѧ – псі	Ѧ
Ѧ – фіга	Ѧ
Ѧ – іжыца	Ѧ

Уводзіны ў мовазнаўства. – Гродна, 2001. – С. 172 – 173.

І.Я. Лепешаў

У падручніках і дапаможніках падаюцца неаднатыпныя, часам супярэчлівыя сцвярджэнні пра беларускі алфавіт. У "Буквары" А.К.Клышкі (Мн., 1995. С. 103) колькасць літар не называецца, але першакласнікі пры жаданні самі могуць зрабіць падлік: апрача 32 літар, тут пасля *д* у дужках прыводзяцца *дж* і *дз*. Тое самае знаходзім і ў падручніку для 2 класа "Беларуская мова" В.А. Бекіша і інш. (Мн., 1995. С. 24). Пяцікласнікі з падручніка "Беларуская мова" В.П. Краснея і Я.М. Лаўрэя (Мн., 1995. С. 141) даведваюцца, што "ў беларускім алфавіце 32 літары, а гукі [дж] [дз] абазначаюцца на пісьме дзвюма літарамі (*д*, *ж* і *д*, *з*). Прыкладна тое самае паўтараецца і ў дапаможніку для вучняў

старэйшых класаў "Беларуская мова" М.Ц. Кавалёвай (Мн., 1995. С. 66-67). Аналагічныя звесткі даюцца і ў падручніку для педвучылішчаў "Беларуская мова. Ч. I" (Мн., 1982. С. 41-42).

У дапаможніках жа для студэнтаў-філолагаў вышэйшых навучальных устаноў сцвярджаецца, што сучасны беларускі алфавіт складаецца з 34 літар, потым даецца іх пералік: *а, б, в, г, д, дж, дз* і г.д. (гл., напрыклад: Бурак Л.І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 89; Камароўскі Я.М., Сямешка Л.І. Сучасная беларуская мова. Мн., 1985. С. 113-114; Рагаўцоў В.І., Юрэвіч А.Л. Уводзіны ў мовазнаўства. Мн., 1987. С. 147-148; Сцяцко П. У. Пачатковы курс мовазнаўства. Гродна, 1993. С. 53; Сучасная беларуская мова: Лексікалогія. Фаналогія. Арфаграфія. Мн., 1976: С. 168). Праўда, у апошняй з пералічаных кніг у 2 і 3-м дапрацаваных выданнях (1984. С. 160-161; 1993. С. 177-178) сказана, што ў нашым алфавіце 32 літары, а *дж* і *дз* утвораны са спалучэння літар і называюцца дыграфамі. Няпэўнасць адносна колькасці літар у алфавіце адчуваецца і пры чытанні энцыклапедыі "Беларуская мова" [11. с. 29]. Тут спачатку гаворыцца, што алфавіт складаецца з 32 літар, а затым дадаецца, што "некаторыя даследчыкі асобнымі літарамі лічаць дыграфы *дж, дз*". Думаецца, што тут слова "даследчыкі" ўжыта не зусім дакладна (замест "аўтары падручнікаў"), бо спецыяльнымі даследаваннямі пра названыя дыграфы ніхто ў беларускім мовазнаўстве не займаўся, ды ў гэтым і няма патрэбы, бо існуе адпаведная агульнапрынятая сусветная практыка.

Паводле гэтай практыкі, кожная літара алфавіта як асобны графічны знак для перадачы на пісьме пэўнага асноўнага, тыповага гука (фанемы) мае свой, толькі яму ўласцівы малюнак (абрыс), непадобны ні да адной іншай літары. Так, фанема [д] абазначаецца літарай *д*, фанема [ж] - літарай *ж*, фанема [з] - літарай *з*. Ідэальным мог бы лічыцца алфавіт, калі б у ім для кожнай фанемы была свая літара. Але такіх алфавітаў няма. Яны б былі занадта шматлітарныя. У нашай графіцы, як і ў некаторых іншых, многія літары маюць два асноўныя гукавыя значэнні (напрыклад, літары *б, в* у словах *быць - біць, воз - вёз*). Няма ў беларускай графіцы асобных знакаў-літар для фанем [дж] і [дз]. Яны абазначаюцца на пісьме спалучэннем дзвюх літар (*д,ж* і *д, з*), кожная з якіх ужо заняла ў алфавіце сваю нішу. Такія спалучэнні дзвюх літар называюцца дыграфамі або лігатурамі. І, зразумела, яны не павінны ўключацца ў алфавіт - ні ў дужках пасля *д*, ні без дужак. Як слушна зазначана ў прадмове да "Беларуска-рускага слоўніка ў 2 тамах" (Мн., 1988. Т. I. С. 22), лігатуры "*дж, дз* пры размяшчэнні слоў у алфавітным парадку разглядаюцца як дзве літары". І пры фанетычным або графічным разборы, напрыклад, слова *дзед* мы кажам, што ў ім 3 гукі і 4 літары.

Аналагічнае можна бачыць і ў шмат якіх іншамовных алфавітах. Напрыклад, і ва ўкраінскай мове гукі [дж] і [дз] перадаюцца на пісьме дыграфамі: *бджола, дзвін*. Тое самае і ў польскай мове, дзе алфавіт

складаецца з 33 літар, а па-за алфавітам ёсць яшчэ аж 7 дыграфіаў, у тым ліку dz, dž для абазначэння афрыкатаў [дз], [дж]. Дыграфы ці лігатуры характэрныя і для англійскай, французскай, нямецкай моў. У нямецкай мове фанема [ш] абазначаецца спалучэннем трох літар – *sch*, а для перадачы на пісьме фанемы [ч] выкарыстоўваецца спалучэнне з чатырох літар – *tsch*. І, канешне, такія спалучэнні ў алфавіт не ўваходзяць. "Вынікам непаразумення" называе вядомы даследчык тэорыі пісьма Л.Р.Зіндэр выпадкі, калі ў алфавіт уключаюць спалучэнні дзвюх і больш літар, і ў якасці прыкладаў прыводзіць кабардзіна-чэркаскі алфавіт, у якім ёсць чатырохлітарнае спалучэнне *кжью*, а таксама беларускі "са спалучэннямі дз і дж для абазначэння афрыкатаў" [39, с. 62].

Характэрна, што ў 20-я гг. мінулага стагоддзя не было праблемы адносна таго, уключаць ці не ўключаць у алфавіт дыграфы *дз*, *дж*. Б.Тарашкевіч у "Беларускай граматыцы для школ. Выданне 5-е" (Вільня, 1929. С. 47) пісаў: "У беларускай азбуцы 32 літары... Для гукаў *дз*, *дж* няма асобных літараў, а таму для кожнага ўжываецца па дзве літары. Але трэба ведаць, што вымаўляюцца дз і дж як адзін гук". Я.Лёсік у "Граматыцы беларускае мовы: Фонэтыка" (Мн., 1926. С. 43, 38) піша: "Для абазначэння гукаў *дз* і *дж* пішацца дзве літары, але чытаюцца яны не паасобку, а разам, злітна: *дзень*, *дзед*". У азбуцы, паводле Я.Лёсіка, 33 літары, сярод іх дзве (аднолькавага малюнку) літары *г*: адна абазначае фрыкатыўны гук [г], а другая – выбухны гук [г].

Тут, дарэчы, варта асобна запыніцца на гэтых двух гуках у нашай мове. Пра выбухны [г], парны звонкі з [к], ва ўсіх беларускіх падручніках па мове пры разглядзе арфаэпіі зычных гукаў гаворыцца, што ён вымаўляецца толькі ў паасобных словах: *гузік*, *гонта*, *швагер*, *рэзгіны*, *гвалт* і некаторых іншых. А Я.Лёсік ілюстраваў вымаўленне выбухнога [г] не толькі словамі *мазгі*, *розгі*, *ганак*, але і шматлікімі іншымі, у якіх [к] пераходзіць у [г], "калі яму, будучы прыназоўнікам, прыходзіцца стаяць перад словамі, што пачынаюцца звонкімі *г*, *д*, *ж*: *г гары*, *г дому*, *г дзераву*. *г жалезу*" (с. 111 у цытаванай працы). Выбухны [г] вымаўляецца, аднак, не толькі ў гэтых выпадках. Азванчэнне глухога [к] адбываецца ў сярэдзіне вельмі многіх слоў, найчасцей запазычаных з неславянскіх моў, а таксама на стыку двух слоў. Вось толькі некалькі прыкладаў, дзе замест [к] вымаўляецца выбухны [г]: *анекдот*, *вакзал*, *Вялікдзень*, *гексаметр*, *штрэйкбрэхер*, *экзамен*, *экзатычны*, *экзекуцыя*, *экзэмпляр*, *экзотыка*, *экзэма*, *як бы*, *як бачыш*, *як жа*.

У галіне графікі неаднастайна трактуецца і яшчэ адно пытанне – пра адназначныя і двухзначныя літары. Гэтыя тэрміны ў школьных падручніках, як і прадугледжана праграмай, не ўпамінаюцца. Але тут даюцца неабходныя звесткі пра двайную ролю літар *е*, *ё*, *ю*, *я*, пра тое, што мяккія зычныя гукі абазначаюцца на пісьме тымі самымі літарамі, што і

цвёрдыя гукі, толькі з дапамогай *е, ё, ю, я, і*, а таксама мяккага знака. Гаворыцца і пра іншыя суадносіны паміж гукамі і літарамі, у прыватнасці, пра тое, што адна зычная літара можа абазначаць розныя гукі. Гэта ілюструецца прыкладамі: літара *з* у слове *замок* абазначае гук [з], у слове *казка* - гук [с], у слове *зжаваць* - гук [ж]. Да гэтага можна дадаць, што літарай *з* яшчэ абазначаюць і гук [ш], напрыклад, у слове *рэзчык*, а таксама мяккі гук [з']: *азімы*.

Як бачым, літара *з* мае пяць гукавых значэнняў. Адны з гэтых значэнняў называюцца асноўнымі, другія - дадатковымі (другараднымі). Асноўнае значэнне літара мае тады, калі абазначае асноўны, тыповы гук (фанему), гук у моцнай пазіцыі. У пададзеных вышэй прыкладах літара *з* мае асноўнае значэнне ў словах *замок, азімы*. Астатнія значэнні літары *з* - дадатковыя, яны рэгулююцца правіламі арфаграфіі (*казка, зжаваць, рэзчык*). Наша пісьмо мае фанемны характар, таму ў графіцы вывучаюцца толькі асноўныя значэнні, а з дадатковымі значэннямі мае справу арфаграфія.

Адны літары маюць адно асноўнае гукавое значэнне і называюцца адназначнымі. Гэта літары *а, о, у, ы, э* (яны заўсёды абазначаюць адзін адпаведны галосны гук), а таксама *д, ж, й, р, т, ў, ч, ш* і дыграф *дж* (яны абазначаюць адпаведныя зычныя гукі). Астатнія літары, за выключэннем мяккага знака, двухзначныя. Яны маюць два асноўныя значэнні, адны з іх (*б, в, з* і інш.) абазначаюць пэўныя цвёрдыя і мяккія зычныя (*выць - віць, конь - кон*), а другія (*е, ё, ю, я, і*) у адных выпадках абазначаюць два гукі (*мае, маё, маю, мая, маіх*), а ў другіх - адзін галосны гук і мяккасць папярэдняга зычнага: *лес - [л'эс]*.

Менавіта такі падзел літар па іх асноўных гукавых значэннях знаходзім у падручніку для педвучылішчаў "Беларуская мова. Ч. I" (Мн., 1982. С. 42-43), хоць тут у пераліку адназначных літар чамусьці няма *й, ў*, а таксама ў дапаможніку для студэнтаў-філолагаў "Сучасная беларуская літаратурная мова" (1989. С. 180-181). У першых двух выданнях гэтага дапаможніка (Мн., 1976. С. 171; Мн., 1984. С. 163) сярод адназначных, аднак, не называлася літара *й*. Яе, несумненна, трэба адносіць да адназначных, бо яна заўсёды абазначае гук [j], але толькі ў пэўнай пазіцыі - у канцы склада: *тайга, майму, мой, гай*.

Зусім іншы сэнс укладваюць у паняцце "адназначныя і двухзначныя літары" Я.М.Камароўскі і Л.І.Сямешка - аўтары дапаможніка для студэнтаў філалагічных факультэтаў "Сучасная беларуская мова" (Мн., 1985. С. 115-116): "Літары, якія адначасова ніколі не абазначаюць двух гукаў, называюцца адназначнымі. Так, напрыклад, літара *б* адначасова абазначае або цвёрды [б] - [б]ыла, або мяккі [б'] - [б']іць. Да адназначных адносяцца ўсе зычныя літары, а таксама галосныя *у, о, а, ы, э*. Галосныя літары *е, ё, ю, я* двухзначныя. У пэўнай пазіцыі ў слове яны адначасова абазначаюць два гукі: [j] з наступнымі [э, о, у, а]: сва[ja] (*свая*)..." Але, як

відаць з папярэдняга выкладу, з такім разуменнем адназначных і двухзначных літар наўрад ці можна згадзіцца. Да таго ж, як ужо гаварылася, літары *e, ё, ю, я* не заўсёды "адначасова абазначаюць два гукі", нярэдка яны, дадаткова паказваючы на мяккасць папярэдняга зычнага, абазначаюць адзін гук: *зялёны* - [з'ал'оны].

Што да мяккага знака (*ь*), то гэта літара гука не абазначае і таму не адносіцца ні да адназначных, ні да двухзначных. Але ўмоўна можна гаварыць пра яе "двухзначнасць" - з крыху іншым разуменнем гэтага слова. Справа ў тым, што ў адных выпадках яна выступае як змякчальны знак, а ў другіх - як раздзяляльны. Змякчальны мяккі знак ужываецца для абазначэння мяккасці зычных: *мазь, пісьмо, хтосьці*. Раздзяляльны мяккі знак адначасова выконвае дзве функцыі: паказвае на раздзельнае вымаўленне гукаў перад *e, ё, ю, я, і* і абазначае мяккасць папярэдняга зычнага: *рэльеф, мільён, налью, мадзьяр, Ільчы*.

Апошнім часам на старонках газеты "Наша слова" і некаторых іншых выданняў сустракаюцца разважанні пра неабходнасць асобных знакаў-літар для абазначэння на пісьме злітных гукаў [дз], [дж], а таксама пра магчымасць пераходу з сучаснага шрыфту на лацінку. Так, М.Булавацкі ў "Нашым слове" (2001. № 22) паведамляе, што з яго ўдзелама рыхтуецца часопіс для беларускіх настаўнікаў матэматыкі, у якім замест *дз* будзе выкарыстоўвацца знак *z*, а замест *дж* - знак *d*. Аўтар піша, што гэта не ягоная ідэя, што, "напрыклад, У.Дубоўка выдаваў з такімі літарамі сваё "Узвышша". Але гэта няпраўда. Ніколі ў Дубоўкі не было "свайго "Узвышша". І ніколі ён нічога не выдаваў "з такімі літарамі". Ён толькі апублікаваў у часопісе "Узвышша" (1928. № 4) артыкул "Праект літар для гукаў *дз* і *дж*". Вышэй ужо гаварылася, што дыграфы *дз, дж* нармальна выконваюць сваю функцыю і што няма патрэбы прыдумваць яшчэ нейкія знакі-літары для перадачы афрыкатаў.

Часам ідуць яшчэ далей. У "Родным слове" быў змешчаны артыкул А.Мельнікава "Аksamітны правапіс", дзе на поўным сур'ёзе прапануецца "ўдасканаленая" графіка з сумесі кірылічнага і лацінскага алфавітаў. Праўда, рэдакцыя, друкуючы гэты матэрыял, звярнулася да чытачоў з просьбай выказацца па закранутым пытанні. Быў у "Родным слове" і водгук на "Аksamітны правапіс". Аўтар водгуку Ю.Чарнякевіч - прыхільнік лацінкі і тарашкевіцы, якая "вабіць сваёй мяккасцю, сваёй беларускасцю".

Коротка пра лацінку. Іншы раз некаторыя аўтары, вышукваючы аргументы на карысць лацінкі, гавораць, што ёю карысталіся пры друкаванні сваіх твораў Ф.Багушэвіч, А.Гурыновіч, Цётка і інш. Але ж яны рабілі гэта змушана. Бо, як вядома, цар Аляксандр Другі спецыяльным указам забараніў выдаваць кнігі і газеты на беларускай мове, быццам бы сказаўшы пры гэтым: "З нас хопіць і маларасійскай". Таму, відаць, В.Дунін-Марцінкевіч, каб як-небудзь прабіцца ў друк, і напісаў п'есу "Пінская шляхта" не па-беларуску, а нібыта на "маларасійскай"

(українскай) мове, а фактычна на імітаванай гаворцы пінчукоў. (Той варыянт п'есы, які мы цяпер чытаем, - гэта ўжо толькі пераклад, зроблены Язэпам Лёсікам у 1918 г.) Лацінкай карысталіся, паралельна з "грамадзянкай", і на пачатку XX ст. І "Наша ніва" да 1913 г. друкавалася двума шрыфтамі. А пасля з-за матэрыяльных цяжкасцей і па іншых прычынах перайшла на "грамадзянку" - рэфармаваную кірыліцу. Перад гэтым было апытванне чытачоў. Абсалютная большасць (і Я.Купала таксама) - за кірыліцу. У № 42 за 1912 г. газета паведамляла: "Калі нельга друкаваць двума шрыфтамі, трэба выбраць адзін: рускі. Так пісалі ўсе свядомыя беларусы апрача невялікай жмені". Кірыліцай друкаваў Ф.Скарына, ёю надрукаваны "Статут Вялікага Княства Літоўскага", ёю карысталіся на працягу стагоддзяў. Так што наўрад ці варта гаварыць пра пераход на лацінку не толькі сёння ці заўтра, але і наогул.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002. – С. 146-150.

Ж.Я. Белакурская

**ГРАФІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ РУКАПІСНАГА І ДРУКА-ВАНАГА
ВАРЫЯНТАЎ ЗБОРНІКА ЯКУБА КОЛАСА
“ДРУГОЕ ЧЫТАННЕ ДЛЯ ДЗЯЦЕЙ БЕЛАРУСАЎ”**

Факт існавання зборніка Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” (1909) у рукапісным (аўтарскім) і друкаваным (з рэдактарскімі праўкамі) варыянтах дае магчымасць правесці іх параўнальны аналіз і выявіць аўтарскія прыярытэты і падыходы да разумення суадносін паміж вуснай і пісьмовай формамі мовы, бачанне Якубам Коласам шляхоў правапіснай нармалізацыі ў кантэксце станаўлення нацыянальнай беларускай мовы.

Мэтазгодна звярнуць асаблівую ўвагу на графіка-арфаграфічны аспект зборніка найперш таму, што пісьмо ў грамадскай свядомасці самым непасрэдным чынам звязана з пэўным культурназначным зместам. Сувязь нацыянальнай графікі і правапісу з культурай з’яўляецца асновай для іх выкарыстання ў ролі сімвалу, спосабу дэманстрацыі нацыянальнай культуры ці рэлігійных сувязей. Іменна з пісьмом кожны народ звязвае карані сваёй культуры, у ім знаходзіць ён вытокі сваёй этнічна-рэлігійнай самаідэнтыфікацыі. Будучы толькі вонкавым бокам мовы, выявай яе плану выражэння, пісьмо ў грамадскай свядомасці часта атаясамліваецца з самой мовай. Гэта адбываецца найперш таму, што графічныя знакі, пры дапамозе якіх ствараюцца пісьмовыя тэксты, акрамя перадачы адзінак фанетыка-фаналагічнай сістэмы мовы, заключаюць у сабе семіятычны змест і маюць выразны сацыяльна-маркіраваны характар. У пісьме ў найбольш канцэнтраваным выглядзе выяўляюцца ключавыя, вызначальныя інтэнцыі

ў лінгвістычнай ідэалогіі і моўнай палітыцы соцыумаў. Пацверджаннем гэтага з'яўляецца гісторыя фарміравання графіка-арфаграфічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы, якая мае прамыя карэляцыі з грамадска-культурнымі этапамі ў жыцці беларускага этнасу. Станаўленне апошняй, як вядома, мае сваю ярка выражаную спецыфіку, якая выяўляецца, па-першае, у адсутнасці прамой пераемнасці паміж старым і новым перыядамі ў яе гісторыі; па-другое, складванне новай, сучаснай літаратурнай мовы адбывалася ва ўмовах экспансіі рускай і польскай культурных традыцый, што ўрэшце прывяло да выкарыстання дзвюх графічных сістэм. У адрозненне ад культурна-пісьмовых традыцый іншых славянскіх народаў, кожны з якіх мае адну графічную сістэму, карэлюемую, як правіла, з яго канфесійнай прыналежнасцю (праваслаўныя карыстаюцца кірыліцай, католікі — лацінкай), беларуская пісьмовая культура на працягу больш чым двух стагоддзяў выкарыстоўвала паралельна кірыліцкі і лацінскі алфавіты. Кірылаўская графіка, якая існавала са старажытных часоў на Беларусі ў рукапісным выглядзе, затым была значна ўдасканалена Ф.Скарынам у яго друкаваных кнігах. Пасля ўваходу Вялікага княства Літоўскага ў склад Рэчы Паспалітай, па меры агульнага заняпаду беларускай пісьменнасці, кірылаўская графіка паступова выцеснілася лацінскай. Тая нязначная ў колькасці адносінах друкаваная прадукцыя на беларускай мове, што выйшла ў канцы XVII— XVIII стагоддзяў, надрукавана пераважна лацінкай.

Такім чынам, алфавітная раздвоенасць была абумоўлена ў пэўнай ступені палітычнымі прычынамі: стратай Беларуссю суверэнітэту, абарванасцю традыцый дзяржаўнага і культурнага развіцця, якія скла-ліся ў Вялікім княстве Літоўскім, выцясненнем беларускай мовы з афіцыйнай сферы, канфесійнай раз'яднанасцю беларусаў. Суіснаванне на працягу больш чым двух стагоддзяў у беларускай культурнай традыцыі кірыліцкага і лацінскага пісьма тармазіла выпрацоўку адзінай нарматыўнай сістэмы літаратурнай мовы, найперш графіка-арфаграфічнага яе ўзроўню, і, па сутнасці, у значнай ступені з'яўля-ецца прычынай тых арфаграфічных дыскусій, якія вядуцца сёння. На працягу XIX — пачатку XX стагоддзя, калі пачала складвацца новая беларуская літаратурная мова, ва ўжытку былі абедзве графічныя сістэмы. Дастаткова значнай становіцца практыка друкавання кніг ад-наго і таго ж аўтара ў розных сістэмах пісьма. Так, творы такіх беларускіх пісьменнікаў, як В.Дунін-Марцінкевіч, З.Бядуля, Янка Купала і інш., друкаваліся так званым “грамадзянскім” шрыфтам (трансфармаванай кірыліцай) ці лацінскім шрыфтам польскага ўзору, мадыфікаваным для перадачы фанетычных з'яў беларускай мовы. Паступова выяўляецца тэндэнцыя да размежавання і выкарыстання таго ці іншага алфавіта ў залежнасці ад канфесіянальнай прына-лежнасці аўтараў і выдаўцоў: беларусы-католікі карысталіся лацінкай, беларусы праваслаўнага веравызвання — кірыліцай.

У пачатку XX стагоддзя паступова выявілася тэндэнцыя выдаваць беларускія кнігі грамадзянскім шрыфтам.

Выданні на беларускай мове ў пачатку XX стагоддзя

Агульная колькасць выданняў — 262		
Гады	на лацінцы	на кірыліцы
1801—1905	27	22
1906—1917	84	129

Пашырэнню кірылічнай графікі пазней паспрыяла дыскусія, якая разгарнулася на старонках “Нашай нівы” ў 1911—1912 гг. Большасць чытачоў выказалася за грамадзянскі шрыфт, абгрунтоўваючы гэта найперш практычнымі патрэбамі, а таксама традыцыямі кнігадрукавання.

Цэнтрамі кнігадрукавання ў пачатку стагоддзя з’яўляліся Вільня і Пецябург, дзе паралельна выдаваліся кнігі як на кірыліцы, так і на лацінцы. У 1908 годзе ў Вільні для выдання беларускіх падручнікаў і дзіцячай літаратуры было заснавана кнігавыдавецкая таварыства “Наша хата”. Таварыства складала падрабязную праграму выдання падручнікаў для беларускіх школ. Аднак з-за адсутнасці сродкаў яно вымушана было ў 1911 годзе спыніць сваю дзейнасць.

Першым легальным беларускім выдавецтвам у Пецябургу было “Загляне сонцэ і ў нашэ ваконцэ” (1906—1914 гг.). Кнігі друкаваліся ў польскай друкарні К.Пенткоўскага з рознай графічнай прэзентацыяй. Выдавецтва было зарыентавана на выпуск пераважна вучэбнай літаратуры. Так, першай яго кнігай быў “Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання (1906), надрукаванае ў двух графічных варыянтах. У гэтым жа годзе было выдадзена “Першае чытанне для дзетак беларусаў” Цёткі (лацінкай), пазней — зборнікі Я.Купалы, Ф.Багушэ-віча, В.Дуніна-Марцінкевіча, К.Каганца, М.Крапіўніцкай і інш. Тут жа, у 1909 — пачатку 1910 года, убачыў свет зборнік Якуба Коласа “Другое чытанне для дзяцей беларусаў”. Кніга выдадзена грамадзянскім шрыфтам тыражом у 6 тысяч экзэмпляраў, даволі значным на тыя часы, калі ўлічыць, што тыражы беларускіх выданняў вагаліся ў межах дзвюх — трох тысяч для прозы і дзвюх тысяч для паэзіі.

Рукапіс зборніка быў напісаны Якубам Коласам на лацінцы, але выдадзены ён кірыліцай, што ўказвае на валоданне пісьменнікам дзвюма паралельнымі графічнымі сістэмамі.

Цікаvasць выклікае параўнанне гэтых варыянтаў (рукапіснага і друкаванага) з пункту гледжання паслядоўнасці адлюстравання ў іх Якубам Коласам спецыфічных фанетычных з’яў графічнымі сродкамі.

Графічныя сродкі, выкарыстаныя ў рукапісе і ў друкаваным зборніку Якуба Коласа, падзяляюцца на графічныя знакі, якія складаюць алфавіт, і нялітарныя графічныя сродкі (знакі прыпынку, знак націску, дэфіс, апостраф, знак мяккасці, знакі для размежавання частак тэксту). Паколькі

сістэма пісьма непасрэдна звязана з тэарэтычным асэнсаваннем гукавой мовы, выяўленне суадносін паміж гукамі і літарамі ў тэксце дае магчымасць вызначыць заканамернасці ў выкарыстанні Якубам Коласам графічных адзінак у рукапісным і друкаваным варыянтах зборніка, а таксама суадпаведнасць графічных сродкаў друкаванага варыянту ўласнай графіцы пісьменніка.

Сучаснае беларускае пісьмо, як і пісьмо большасці народаў, паводле абазначаных ім адзінак мовы — гукавое, а паводле выражэння — літарнае. Рукапісныя і друкаваныя крыніцы пачатку ХХ стагоддзя аперыруюць пэўным наборам літар (графем), сукупнасць якіх складае алфавіт. Упершыню пералік “усіх беларускіх знакаў вялікіх і малых” пададзены ў “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” (1906). У гэтым жа падручніку змешчаны і лацінскі алфавіт, “для тых, што знаюць гэтыя знакі, а хочуць наўчыцца чытаць другіе”. У “Беларускай граматыцы для школ” (1918 г.) Б.Тарашкевіча падаецца кірылічны і лацінскі алфавіты, што пацвярджае раўнапраўнае становішча “беларускай азбукі” і “лацінікі” на той час. Два алфавіты ўключаюцца Б.Тарашкевічам і ў пятае выданне “Беларускай граматыкі”, выдадзенай у 1928 годзе).

Літарны інвентар рукапісу складаецца з 32 знакаў (графем), літарны інвентар друкаванага зборніка ўключае 35 графем (у тым ліку **ь, ъ**).

Увогуле суадносіны паміж літарным інвентаром коласаўскага варыянта ў параўнанні з іншымі друкаванымі выданнямі пачатку ХХ стагоддзя выглядаюць наступным чынам.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawuka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusoj” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
А	А	А	А	А	А
Я	Б	Б	В	В	В
Б	В	В	С	С	С
Ц	Г	Г	Ї	С'	С'
Ч	Г	Г	С'	Ї	Ї
Д	Д	Д	D	D	D
Э	Е	Е	Е	Е	Е
Е	Ё	Ё	Н	F	F
Г	Ж	Ж	I	G	G
Х	З	З	J	H	H
И	І	І	Y	I	I
Й	И	Й	K	J	J
Ы	Й	К	L	K	K

К	К	Л	Ł	L	L
Л	Л	М	М	Ł	Ł
М	М	Н	М'	М	М
Н	Н	О	N	N	N
О	О	П	N'	N'	N'
П	П	Р	O	O	O
Р	Р	С	P	P	P
С	С	Т	R	R	R
Ш	Т	У	S	S	S
Т	У	Ў	Š	S'	S'
У	Ў	Ф	S'	Š	Š
Ў	Ф	Х	T	T	T
Ю	Х	Ц	U	U	U
В	Ц	Ч	W	Ū	Ū
З	Ч	Ш	Z	W	W
Ж	Ш	Ы	Z'	Y	Y
	Ы	Ь	Ž	Z	Z
	Ь	Э	F	Z'	Z'
	Ъ	Ю	G	Ž	Ž
	Э	Я			
	Ю				
	Я				
29 літар	35 літар	33 літары	32 літары	32 літары	32 літары

З табліцы відаць, што склад алфавіта ў яго кірылічным варыянце нестабільны. Ён вар’іруецца ад 29 да 33 літар. Так, у “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” іх 29. У “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча — 33. Літарны інвентар друкаванага зборніка ўключае 35 літар. Наяўнасць **и, ъ** у друкаваным зборніку абумоўлена ўплывам рускага кнігадрукавання. Аднак адна літарны інвентар лацінкі ўключае аднолькавую колькасць літар — 32, што ўказвае на тое, што лацінскі алфавіт меў на той час аформлены характар.

Парадак размяшчэння літар у дзвюх графічных сістэмах у пачатку XX стагоддзя не быў у дастатковай ступені ўсталяваным. Замацаванне парадкавага месца літар было зроблена Б.Тарашкевічам у “Беларускай граматыцы для школ”.

У плане знешняга выражэння ўсе рукапісныя і друкаваныя літары, у тым ліку **й, ў**, маюць дзве формы: вялікую (загалоўную) і малую (радковую) і адрозніваюцца толькі абрысамі.

Сістэма галосных літар, якімі карыстаўся Якуб Колас, істотна не адрознівалася ад адпаведнай сістэмы іншых славянскіх моў, што выкарыстоўвалі лацінскую графічную аснову.

Што датычыць кірылічнага алфавіта зборніка, то ў яго складзе 11 графем для перадачы галосных гукаў. Як адметнасць можна адзначыць паралельнае ўжыванне “**и**” васьмярычнага і “**і**” дзесяцярычнага, што

тлумачыцца ўплывам рускай арфаграфіі. Як і ў рускай мове, пры выкарыстанні гэтых знакаў абпіраліся на ўмоўнае правіла, якое існавала ў рускай арфаграфіі да рэформы 1917—1918 гадоў. Згодна з ім літара **и** пісалася перад зычнымі, а **і** перад галоснымі і [й]. Выключэнне з беларускага алфавіта знака **и** адбылося ў канцы першага дзесяцігоддзя. Аднак у пісьмовай практыцы ён працягваў ужывацца спарадычна. Так, у друкаваным зборніку літара **и** сустракаецца ў 3 выпадках. Для перадачы ётавых галосных выкарыстоўваюцца літары **е, ё, ю, я**.

Склад галосных літар у беларускіх выданнях адлюстраваны ў табліцы.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawuka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusou” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
а	а	а	а	а	а
о	о	о	о	о	о
у	у	у	u	u	u
и	і и	і	і	і	і
ы	ы	ы	у	у	у
е	е	е	е	е	е
	ё	ё			
э	э	э			
ю	ю	ю			
я	я	я			

Такім чынам, набор галосных літар адпавядае іх традыцыйнаму выкарыстанню ў пачатку стагоддзя і непасрэдна суадносіцца з тагачаснай выдавецкай практыкай.

Склад зычных графем лацінскага алфавіта беларускіх выданняў фарміраваўся паступова. Лацінскі шрыфт пры друкаванні беларускіх тэкстаў выкарыстоўваўся пераважна ў польскай мадыфікацыі. Аднак у 1906 годзе ў “Biełaruskim lementary, abo Pierszaj nawuce czytańnia” была зроблена спроба кадыфікацыі “чэшскага” варыянта для беларускай лацінкі. “Чэхізацыя” праявілася ў замене дыграфіаў **cz** і **sz** графемамі **č, š**. Дарэчы, у запісах народнай творчасці канца XIX—пачатку XX стагоддзя ўжо адзначалася ўжыванне графем **č, š**. Што датычыць Якуба Коласа, то у рукапісе графемы **č, š** ужываюцца паслядоўна.

Коласаўскі рукапіс адлюстроўвае тэндэнцыю да дыферэнцы-раванай перадачы на пісьме гука [ɣ] фрыкатыўнага і выбухнога: у лацінцы гэта адпаведна літары **h, g**, у кірыліцы — **г, г**. Дыферэнцыяцыя **г, г, г'** абумоўлена фанетычнай прыродай гэтых гукаў — глухога (фрыкатыўнага),

з аднаго боку, і звонкага (выбухно-га), што адзначалася ў першых навучальных дапаможніках, напрыклад, у “Першым чытанні для дзетак беларусаў” Цёткі (Пецяярбург, 1906), у якім рэкамендавалася *г* чытаць як лацінскае і польскае *g* ; у “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча [з’] і вызначаецца як звонкі зычны, якому адпавядае глухі [к] “мазг’і — маскі”. Пытанне аб статусе літары *г* [з’] стаяла на парадку дня Акадэмічнай канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі ў 1926 г., якая, аднак, прызнала немэтазгодным выкарыстанне дадатковай літары для абазначэння [з] выбухнога, паколькі гэты гук сустракаецца толькі ў адзінкавых запазычаных словах.

Графема *ў* ў зборніку адзначаецца дастаткова паслядоўна. Паводле абрысаў, гэта кампазіцыя знака *у* і дыякрытычнага кампанента знака *й*. У “Беларускім лемэнтары, або Першай навуцы чытання” (1906) графема *ў* была ўведзена ў склад алфавіта. Што датычыць графемы *й*, то ў лацінскі алфавіт яна была ўключана Б.Тарашкевічам у сувязі з выходам “Беларускай граматыкі для школ”.

Перадача мяккіх зычных у рукапісе ажыццяўляецца тымі ж графемамі, што і цвёрдыя, але з рыскай: *с’, н’, с’, з’*. Мяккі [л] перадаецца графемай *l*, цвёрды — *l*. Для перадачы [й] нескладовага выкарыстоўваецца графема *j*.

Сістэма зычных літар у выданнях пачатку ХХ стагоддзя выглядае наступным чынам.

кірыліца			лацінка		
“Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання” 1906	“Другое чытанне для дзяцей беларусаў” 1910	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918	“Biełaruski lementar, abo Pierszaja nawuka czytan'nia” 1906	“Druhoje čytan'nie dla dziacej biełarusou” 1909	“Беларуская граматыка для школ” Б.Тарашкевіча 1918
б	б	б	b	b	b
ц	ц	ц	с	с	с
			с’	с’	с’
ч	ч	ч	č	č	č
д	д	д	d	d	d
Г	Г	Г	h	h	h
	Г	Г	g	g	g
х	х	х			
й	й	й	j	j	j

к	к	к	k	k	k
л	л	л	l	l	l
			ł	ł	ł

м	м	м	m	m	m
			m'		
н	н	н	n	n	n
			n'	n'	n'
п	п	п	p	p	p
р	р	р	r	r	r
с	с	с	s	s	s
			S'	S'	S'
ш	ш	ш	š	š	š
т	т	т	t	t	t
ў	ў	ў		ũ	ũ
в	в	в	w	w	w
з	з	з	z	z	z
			z'	z'	z'
ж	ж	ж	ž	ž	ž
	ф	ф	f	f	f
20	22	22	26	26	27

З табліцы вынікае, што ўжыванне літар для перадачы зычных фанем ажыццяўлялася Якубам Коласам у рукапісе ў рэчышчы тагачасных графічных традыцый. Пры гэтым лацінка ў параўнанні з кірыліцай мела на той час больш усталяваны набор графем.

Такім чынам, рукапіс і друкаваны варыянт зборніка “Другое чытанне для дзяцей беларусаў” сведчаць аб выкарыстанні графічных сродкаў, якія пачалі актыўна ўжывацца ў пачатку ХХ стагоддзя, што замацаваліся як нарматыўныя ў “Беларускай граматыцы для школ” Б.Тарашкевіча. Абедзве графічныя сістэмы коласаўскіх выданняў пацвярджаюць, што пісьменнік даволі дакладна прадвызначыў тыя шляхі, па якіх у далейшым адбываўся працэс удаканалення графічнай сістэмы беларускай літаратурнай мовы.

Працы кафедры сучаснай беларускай мовы. Вып. 2 / Рэдкал.: А.Я.Міхневіч, З.І.Бадзевіч, Ж.Я.Белакурская і інш.; Пад рэд. А.Я.Міхневіча. — Мн.: РІВШ БДУ, 2003. — С. 27-35.

Андрусевіч Т.М.

БЕЛАРУСКАЯ МОВА АРАБСКІМ ПІСЬМОМ Ў ДАСЛЕДАВАННЯХ ЛІНГВІСТАЎ

Сярод помнікаў старажытнага беларускага пісьменства адно з адметных месцаў належыць творам, напісаным арабскім пісьмом. У асяроддзі татараў, якія пачалі сяліцца ў Вялікім княстве Літоўскім з канца ХVII стагоддзя, беларуская мова паступова стала асноўным сродкам камунікатыўных кантактаў з карэнным насельніцтвам. Прыкладна з

сярэдзіны XVI ст. пачалі стварацца і кнігі на беларускай мове, пісаныя арабскім пісьмом, аднак зберагліся яны толькі ў пазнейшых спісах XVII - XIX стагоддзяў.

Першым, хто звярнуў увагу на кнігі, быў нямецкі ўсходазнавец Флейшар, які, па ўсяму відаць, не ведаў ні аб літоўскіх татарах, ні аб пісьменстве на беларускай мове (адшуканы Хамаіл ён змясціў у каталозе ўсходніх рукапісаў). Першаадкрывальнікам жа татарска-мусульманскай літаратуры на беларускай і польскай мовах варта лічыць Антонія Мухлінскага, які ўпершыню звярнуў увагу на існаванне ў татар Беларусі і Літвы даволі шырокага і разнастайнага пісьменства (узоры гэтай літаратуры з каментарыямі ён надрукаваў у Вільні ў 1858 годзе).

У перыядычным друку з таго часу прамільгнула даволі многа паведамленняў пра рукапісы беларускіх татар (І. Крачкоўскі, А. Самойлавіч, Я. Станкевіч, В. Вольскі і інш.). Аднак у большасці сваёй гэта былі працы або чыста выпадковыя, або мелі навукова-папулярны характар і прызначаліся для шырокага кола чытачоў.

Грунтоўнае навуковае даследаванне беларускіх кнігаў пачалося ў другой палове XX стагоддзя. Безумоўны прыярытэт у гэтай справе належыць дацэнту Вільнюскага універсітэта А.К. Антановічу, які ў 1968 годзе апублікаваў доктарскую манаграфію "Белорусские тексты, писанные арабским письмом и их графико-орфографическая система". Сваё даследаванне ён разглядаў "як пачатак той велізарнай працы, якую яшчэ трэба будзе правесці ў будучым..." А.К. Антановіч небеспадстаўна спадзяваўся, "што праца выкліча цікавасць да вывучаемых тэкстаў навуковай грамадскасці і што яны (тэксты) зоймуць належнае месца сярод іншых помнікаў беларускай мовы". Так яно ў далейшым і атрымалася.

У апошняй чвэрці XX стагоддзя да ліку даследчыкаў беларускіх арабскаграфічных тэкстаў далучыліся такія навукоўцы, як І. Канапацкі, В. Несцяровіч, М. Аляхновіч, С. Богдан, В. Гушча і інш. Пытанне аб тым, якая з моў - беларуская ці польская - упершыню была выкарыстана для перакладу ўсходніх тэкстаў, хвалюе і асобных польскіх лінгвістаў (гл., напрыклад, цікавыя публікацыі Cz. Lapięza, N. Jorda).

І ўсё ж, нягледзячы на пэўныя поспехі ў вывучэнні кнігаў, значная колькасць беларускіх арабскаграфічных твораў пакуль што не ўведзена ў навуковы ўжытак і чакае свайго дапытлівага даследчыка.

Пісьменнік - мова - стыль. Т.1 - Мн, 2002г. – С. 157-158.

АРФАГРАФІЯ

Б.Тарашкевіч

IV. П р а в а п і с

§ 93. Пpавaпіс дае нам пpавілы, як тpэба пісаць у тых разох, калі пішацца ня так, як чуваць.

У беларускім пpавaпісе тpэба ведаць пepад усім два найпepшыя пpавілы: адно аб пісаньні галосных, другое – зычных.

Галосныя так пішуцца, як вымаўляюцца: сталы, валы, сьцяна, лясы і г. д. (а не сьцена, лесы, столы, хоць карані слоў: стол-, вол-, сьцен-, лес-).

Зычныя, наадварот, пішуцца гледзячы на тое, які зычны ў карані, прыстаўцы ці канчатку: мёд, калодка, падтрымаць, мышыся і г. д. (а ня так, як чуваць – мёт, ка'лотка, паттрымаць, мыесься – дзеля таго, што карэнь мёд-, колод-, прыстаўка – под, канчатак – ш).

Ад гэтых пpавілаў здараюцца дзе-ня дзе адступленьні.

§ 104. *Словы чужаземныя*, узятыя з чужога мовы даўно, пішуцца так, як гэта чуваць у штодзённым ужытку: літара, аканом, арганісты, паляруш, калідор, леварвэр, камісія і г. д.

Словы чужаземныя, што ўжываюцца ў кніжках і ў кніжнай мове і да народу не дайшлі або дайшлі нядаўна, пішуцца так, як у тэй мове, скуль яны ўзятыя: тэлеграф, тэлегpама, літэpатура, монопэг, тэатp, дынастыя, партыя, рэдакцыя, інспэктар, дырэктар, рэдактар*) і г. д.

Заместа падвойных зычных пішуцца простыя: каса, маса, тэлегpама, Фінляндыя, Голяндыя – а ня касса, масса, тэлегpамма, Гольляндыя, Фіннляндыя і г.д.

Чужаземнае *l*, пepадаецца мягкім *ль*, а ня цьвэрдым *л*: Лёндон, філэзофія, монопэг і г. д.

Тpэба заўважыць пpавaпіс у такіх разох, як рэдакцыя, нацыя, Францыя, рацыя; рэдакцыйны, нацыянальны, рацыянальны, Голяндыя, Фінляндыя, Курляндыя.

Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. – Вільня, 1918. – С. 59, 70.

Л.М. Шакун

РОЛЯ Б.А. ТАРАШКЕВІЧА

Ў РАЗВІЦЦІ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЫ

Гісторыю беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы нельга ўявіць без імя Браніслава Адамавіча Тарашкевіча (1892-1941), вядомага беларускага грамадскага і палітычнага дзеяча, пісьменніка і вучонага, акадэміка Акадэміі навук БССР. Яго шматгранная і плённая дзейнасць прыцягнула ў апошнія два дзесяцігоддзі пільную ўвагу даследчыкаў¹. У артыкулах і манаграфіях ярка і ўсебакова асветлена постаць Б. Тарашкевіча як стойкага барацьбіта за шчасце народа, таленавітага пісьменніка і публіцыста, палымянага народнага трыбуна і выдатнага

* У такіх разох ар заместа ор пад уплывам беларускіх слоў на – ар: пісар, знахар і г.д.

¹ Л і с А. Браніслаў Тарашкевіч.- Мінск, 1966; Bergman A. Rzecz o Bronislawie Taraszkiewiczzu.- Warszawa, 1977.

лінгвіста. Яго найважнейшая лінгвістычная праца - "Беларуская граматыка для школ", першае выданне якой выйшла ў Вільні ў 1918 годзе, а апошняе, шостае - там жа ў 1931 годзе, неаднаразова разглядалася даследчыкамі. Найбольш поўна яна аналізуецца ў другім томе "Гісторыі беларускай літаратурнай мовы" (Мінск: Навука і тэхніка, 1968, с. 160 - 181) у сувязі з даследаваннем асаблівасцей распрацоўкі арфаграфічных і граматычных норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы (аўтары адпаведнага раздзела ў кнізе - А. К. Юрэвіч і А. І. Яновіч).

Вядома, што многія працы Б. Тарашкевіча, у тым ліку і лінгвістычныя, да гэтай пары яшчэ не адшуканы і, магчыма, наогул не захаваліся. Пра тое, над якімі лінгвістычнымі даследаваннямі ён працаваў і што ўдалося яму падрыхтаваць, акрамя выдадзенай "Беларускай граматыкі для школ", толькі ўпамінаецца ў розных крыніцах; самі ж гэтыя даследаванні, на вялікі жаль, не апублікаваны. Як адзначае польская даследчыца А. Бергман, "гэта быў вучоны, які ўсё сваё жыццё прысвяціў беларускаму мовазнаўству. Працаваў у гэтай галіне ўсюды і заўсёды: у дарозе, у турме, у камандзіроўках, у часе дыдактычнай працы, у студэнцкія гады. Напэўна, было ў яго шмат незакончаных прац або не выдаваных нанова і таму пазней забытых"¹.

Пакуль што нельга нічога канкрэтнага сказаць пра яго доктарскую дысертацыю "Стыль і фанетыка Лаўрэнцьеўскага летапісу" - вядома толькі яе назва з матэрыялаў аб судовым працэсе ў Вільні ў 1928 годзе над Беларускай сялянска-работніцкай грамадой - масавай легальнай рэвалюцыйна-дэмакратычнай арганізацыяй у Заходняй Беларусі ў 1925-1927 гадах, якую ён узначальваў. А. Бергман на падставе розных звестак прыйшла да вываду, што Б. Тарашкевіч меў задуму ажыццявіць шырокую праграму па падрыхтоўцы дапаможнікаў для вывучэння беларускай мовы: пасля выхаду ў свет "Беларускай граматыкі для школ" напісаць у якасці яе другой часткі сінтаксіс, а затым - гістарычную граматыку. "Сінтаксіс беларускай мовы" ў 1923 годзе быў здадзен у друк, але па нейкіх прычынах з друку не выйшаў. Вялася праца і над гістарычнай граматыкай. У 1933 годзе Б. Тарашкевіч пісаў з турмы да пракурора ў Вільні: "Па адукацыі і прафесіі я філолаг-лінгвіст. Маю некалькі навуковых і літаратурных прац. Між іншымі ў турме пераклаў на беларускую мову "Іліяду" Гамера і "Пана Тадэвуша". Ужо даволі доўгі час я працую над гістарычнай граматыкай беларускай мовы. Гэта праца прадугледжана ў шырокім маштабе"². Можна меркаваць, што яна была закончана, і Б. Тарашкевіч, такім чынам, сваю задуму ў значнай меры здзейсніў.

Такім чынам, Б. Тарашкевіч упершыню распрацаваў сістэму фанетыка-грамматычных і правапісных норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы і

¹ Тарашкевіч - нязнаны.- Ніва, Беласток, 1976, №18 (1053).

² Гл.: Bergman A. Rzecz o Bronislawie Tarszkiewiczzu, с. 163.

выканаў гэта на такім узроўні, што задаволіў найбольш надзённыя патрабаванні тагачаснай выдавецкай і школьнай практыкі. Праца Б. Тарашкевіча, невялікая па аб'ёму (62 старонкі рускімі літарамі і 112 старонак лацінцай), увогуле проста, але па-навуковаму складзеная, атрымала ўсеагульнае прызнанне і тым самым надала беларускай літаратурнай мове так неабходную ёй унармаванасць. Ёю канчаткова быў сцверджан фанетычны прынцып напісання галосных, а для перадачы зычных – марфалагічы, з некаторымі адхіленнямі ў бок фанетычнага прынцыпу, каб захаваць на пісьме спецыфіку беларускай мовы. Асобна быў сфармуляван правапіс слоў іншамоўнага паходжання паводле ступені асіміляцыі іх беларускай мовай. Усё гэта рабілася ў самым сціслым выглядзе, з арыентацыяй у першую чаргу на школьную практыку і, што асабліва важна, упершыню. Няма таго, што датычыць арфаграфіі і граматыкі, тут наогул не закраналася; некаторыя правілы, прапанаваныя Б. Тарашкевічам, патрабавалі ўдакладнення або нават замены. Але галоўнае – быў пакладзен пачатак стабілізацыі норм сучаснай беларускай літаратурнай мовы і, акрамя таго, была створана трывалая аснова для яе далейшай паглыбленай граматычнай распрацоўкі, удасканалення ўласцівых ёй структурных элементаў. У гэтым сэнсе значэнне працы Б. Тарашкевіча немагчыма пераацаніць.

Веснік БДУ, 1981, N 3. – С. 30; 32-33.

І.Я Лепешаў

У "Сучаснай беларускай літаратурнай мове: Лексікалогія. Фанетыка. Арфаграфія" [89, с. 185] гаворыцца, што беларускі правапіс грунтуецца на двух прынцыпах – фанетычным і марфалагічным. Тое самае сцвярджаецца і ў некаторых іншых навучальных працах для студэнтаў, а таксама ў дапаможніку для вучняў старэйшых класаў "Беларуская мова" М.Ц.Кавалёвай (Мн., 1995. С. 75). Але гэта сцвярджанне нельга лічыць дакладным. І вось чаму.

У акадэмічных "Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" (Мн., 1959) у 155 параграфіх падаюцца арфаграфічныя правілы, прычым вельмі многія параграфы змяшчаюць у сабе не адно правіла, а два, тры і болей. Інакш кажучы, у нашым правапісе каля 500 правілаў. Яны, сістэматызуючыся, аб'ядноўваюцца ў чатыры асноўныя групы: 1) правілы перадачы на пісьме гукавога складу слоў, 2) правілы напісання разам, праз злучок ці асобна, 3) правілы ўжывання вялікай літары, 4) правілы пераносу слоў. Больш за палавіну правілаў прыпадае на першую групу (91 параграф з 155). Яны ў сваю чаргу падзяляюцца на тры падгрупы: у адной разглядаецца правапіс галосных, у другой – правапіс зычных, у трэцяй – правапіс мяккага знака і апострафа.

Толькі правілы першай групы, звязаныя з перадачай на пісьме гукавога складу слоў, ці, інакш, з напісаннем літар у словах або іх частках,

засноўваюцца на фанетычным ці марфалагічным прынцыпах. Так, кіруючыся фанетычным прынцыпам (а ён патрабуе поўнай адпаведнасці паміж гучаннем і напісаннем), пішам *я ў* слове *вясна*, прыстаўку *рас-* -- у адных выпадках (*расхваліць*) і *раз-* -- у другіх (*размыць*). Пры марфалагічным жа прынцыпе захоўваецца аднастайная перадача на пісьме марфем ці іх частак незалежна ад вымаўлення: напрыклад, пішам *д* у словах *горад*, *гарады*, *гарадскі* або прыстаўку *аб-* у словах *абрэзаць*, *абтачыць*.

Астатнія памянёныя вышэй тры групы правілаў не маюць ніякай сувязі ні з фанетычным, ні з марфалагічным прынцыпамі. Так, у адпаведнасці з пэўнымі правіламі мы адны словы пішам праз злучок (*па-беларуску*), другія - разам (*увечары*), трэція (спалучэнні) - асобна (*над вечар*, *з вечара да ранку*). Тое самае адносіцца і да ўжывання вялікай літары (*дзед Талаш*) або пераносу слова з аднаго радка на другі (*трыц-цаць*, *салаў-іны*, *пады-ход і па-дыход*).

Калі ў навучальнай і навуковай літаратуры размова ідзе пра прынцыпы арфаграфіі, то чамусьці нідзе не адзначаецца даволі пашыраная асаблівасць нашага правапісу, абумоўленая тым, што асіміляцыйная мяккасць зычных гукаў [з], [с], [дз], [ц] перад наступнымі мяккімі зычнымі на пісьме не абазначаецца мяккім знакам. У гэтай сувязі пры напісанні пэўнай літары нярэдка адначасова спалучаюцца фанетычны і марфалагічны прынцыпы. Параўн. напісанне двух слоў: *сказаць* і *спіхнуць*. У першым слове, у адпаведнасці з фанетычным прынцыпам, пішам прыстаўку *с-*, а не *з-*. У слове *спіхнуць* па той жа прычыне таксама пішам прыстаўку *с-* і, хоць тут вымаўляецца не [с], як у папярэднім слове, а *сь* [с'], захоўваем гэту марфему ў нязменнасці. Значыць, пры перадачы гэтай прыстаўкі ў слове *спіхнуць* мы кіруемся адначасова фанетычным і марфалагічным прынцыпамі. Гэтак жа на двух прынцыпах засноўваецца напісанне *з*, *с*, *д* у словах: *з'есці*, *збегаць*, *спісаць*, *усцешыць*, *аддзіраць* і г.д. Параўн. таксама напісанне і вымаўленне, напрыклад, такіх слоў: *шытак* (*шшытак*), *бясшумна* (*бяшшумна*).

Арфаграфічныя нормы ў параўнанні з іншымі (напрыклад, акцэнталагічнымі, лексіка-семантычнымі, марфалагічнымі) характарызуюцца больш строгай рэгламентаванай адназначнасцю, не дапускаюць варыянтаў напісання. Яны падаюцца ў раней памянёных акадэмічных "Правілах...", арфаграфічных слоўніках і заўсёды выступаюць як кадыфікаваныя нормы. Але часам можна назіраць выключэнні з гэтага, разнабой у кадыфікацыйныя нормы асабліва ў дачыненні да фразеалагізмаў з рэліктавым (перажытачным) кампанентам, са страчанай, забытай унутранай формай ці з глухім намёкам на матывацыю.

У выразе *браць на цугундар* слова *цугундар*, неўжывальнае па-за фразеалагізмам, узнікла, як лічаць даследчыкі, шляхам зрашчэння двух нямецкіх слоў: *zu+hundert* (к + сотня), успрынятых ад немцаў як частка

каманды-загаду даць каму-небудзь сто ўдараў (палак, розгаў, шпіцрутэнаў). Этымалагічная невыразнасць, нематываванаць гэтага выразу спараджае яго арфаграфічную няўстойлівасць: *браць на цугундар* (*цугундры, цугундзер, цыгундар*). Думаецца, што нормай гэтага фразеалагізма павінна быць *браць на цугундар*, як даецца ў "Руска-беларускім слоўніку" (Мн., 1982. Т. 1. С. 71), а не *браць на цыгундар*, як пададзена ў "Слоўніку беларускай мовы" (Мн., 1987. С. 862) і "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" (Т. 1. С. 405). Параўн., дарэчы, у рускай мове: *брать на цугундер*, ва ўкраінскай мове: *брати на цугундер*.

Генетычна другі кампанент фразеалагізма было не было - адмоўная часціца *не* (як і ў падобных выразах *рад не рад, хочаш не хочаш, воляй-няволяй*). Таму незразумела, чым выкліканы хістанні ў складальнікаў акадэмічных слоўнікаў пры кадыфікацыі гэтага выразу: у "Беларуска-рускіх слоўніку" (Мн., 1988. Т. 1. С. 206) і ў РБС (Т. 1. С. 79) даецца было не было, а ў ТСБМ (Т. 1. С. 432) - было ні было.

Аналагічныя выпадкі, калі ў слоўніках назіраецца неадэкватнасць кадыфікацыі і рэальна існуючай нормы або разнабой пры ацэнцы адных і тых жа роднасных з'яў, не адзінкавыя. Распаўсюджваюцца яны і на напісанне фразеалагічных кампанентаў разам ці асобна. Так, у ТСБМ (Т. 1. С. 432, 502) вынесены за ромб як фразеалагізмы *на віду* і *на воку* (з тлумачэннем '*пад наглядом, на відавоку*'), а *на відавоку* падаецца як прыслоўе: *навідавоку* (Т. 3. С. 217). У літаратуры ж гэты выраз звычайна ўжываецца як двухэлементны, прычым са структурнай пранікальнасцю: у *кожнага на відавоку* (С.Грахоўскі), *стаялі на відавоку* (І.Чыгрынаў), *упаў якраз на самым відавоку* (В.Быкаў), *убачыла іх на самым відавоку* (А.Асіпенка).

Мнагазначны фразеалагізм *на дзіва*, агульны для ўсходнеславянскіх моў (рус. *на диво*, укр. *на диво*), па-рознаму фіксуецца ў ТСБМ: то як адназначнае прыслоўе *надзіва* (Т. 3. С. 237), то як фразеалагізм *на дзіва* (Т. 2. С. 172). Параўн. таксама: *надзіва* (СБМ. С. 407) і *на дзіва* (РБС. Т. 1. С. 209). Нельга згадзіцца са злітным напісаннем і яшчэ некаторых фразеалагізмаў, зафіксаваных у слоўніках апошніх гадоў у якасці прыслоўя: *на ліха* (параўн. аналагічныя выразы з сінанімічнага рада: *на д'ябла, на халеру, на хваробу, на чорта*); *ні за што* (параўн.: *ні за што на свеце, ні за што ні пра што*) і інш.

Няма падставы пісаць з вялікай літары фразеалагічныя кампаненты, этымалагічна звязаныя з уласнымі назоўнікамі, у такіх, напрыклад, выразах, як *антонаў агонь, варфаламееўская ноч, мамаева пабоішча*. Але ў ТСБМ (Т. 2. С. 526) знаходзім: *на ўсю Іванаўскую*; параўн. у РБС (Т. 1. С. 304) і БРС (Т. 1. С. 542): *на ўсю іванаўскую*. Хоць ніколі не было цара з імем Гарох, але часта пішуць *за царом Гарохам*, гэтак жа даецца і ў ТСБМ (Т. 2. С. 33). Фразеалагізм (*выскачыць*) як *піліп з канпель*, што значыць '(выскачыць) зусім нечакана, раптоўна', паводле паходжання, хутчэй за

ўсё, з'яўляецца запазычаннем з польскай мовы (*jak filip z konopli*), дзе і сёння *filip* - другая, народная назва зайца. Выраз склаўся ў асяроддзі паляўнічых, якія не раз бачылі ў часе палявання, як, забегшы ў каноплі ў перыяд іх цвіцення, заяц-піліп не вытрымліваў іх цяжкага, дурманнага, ап'яняльнага паху і стрымгалоў выскокваў адтуль. Забыццё першапачатковай вобразнасці прывяло да пераасэнсавання слова піліп, якое нярэдка ўспрымаецца як уласнае імя і беспадстаўна пішацца з вялікай літары. І ў ТСБМ (Т. 2. С. 616) чытаем: *як Піліп з канпель*.

Закранём яшчэ некалькі пытанняў арфаграфіі.

1. У нас і ў "Правілах..." (1959) гаварылася, што ў афіцыйных назвах дзяржаў усе паўназначныя словы пішуцца з вялікай літары: *Злучаныя Штаты Амерыкі, Каралеўства Непал...* Але, калі гаворка заходзіла пра назву нашай дзяржавы мінулых эпох, пісалі: *Вялікае княства Літоўскае*. Цяпер некаторыя часопісы і газеты ("Полымя", "Маладосць", "ЛіМ", "Настаўніцкая газета") слухна друкуюць з вялікіх літар *Вялікае Княства Літоўскае - гэтак жа, як і іншыя назвы: Рэспубліка Беларусь. Расійская Федэрацыя, Садружнасць Незалежных Дзяржаў*.

<...>

7. Іншы раз і сёння можна напаткаць заклікі вярнуцца да тарашкевіцы, якая "вабіць сваёй мяккасцю, сваёй беларускасцю". Часам пра тарашкевіцу пішуць і такія аўтары, якія, мякка кажучы, не вельмі добра знаёмыя з самой "Беларускай граматыкай для школ" Б.Тарашкевіча. А між тым аўтар гэтай граматыкі ў прадмове да 5-га выдання (1929) пісаў, што ён выразна бачыць "цэлую чараду яшчэ спрэчных пытанняў (у аканні, у правапісе чужаземных слоў і інш.), бачыць патрэбу і магчымасці спрашчэння правапісу, але не бярэцца праводзіць якія-колечы змены такім індывідуальна-партызанскім спосабам", бо "гэта павяло-б толькі да шкоднага хаосу". Ён прызнаваў неабходнасць правапіснай рэформы і слухна лічыў, што апрацаваныя паасобнымі людзьмі адпаведныя праекты павінны "прайсці праз публічнае сіта грамадзкай і навуковай крытыкі перш, чым маюць быць уведзены ў жыццё" аўтарытэтам культурных устаноў. Бо тутака пасьпех, запраўды, можа быць людзём на сьмех".

Тарашкевіца не такая ўжо і лёгкая, як здаецца. Напрыклад, перадацкае "я" пісалася на месцы "е" не толькі ў першым складзе перадацкага (бя-да, ня-ма, ля-жыць), але і ў другім складзе перадацкага, "калі ў першым няма "а" або "я" (ля-су-на. ня-ву-чо-ны. ня была, бяз дзі-ця-ці)". Больш таго, "калі ў слове націск на прыстаўцы (найчасцей вы-), то яканьне можна азначаць так, як быццам слова стаць бяз прыстаўкі: *ляцець - выляцець, нясьці - вынясьці, нясу - вынясу*". І яшчэ: каранёвае "ё" ў такіх выпадках замяняецца на "я"; *нёс - выняс, вёз - вьвяз, вёў-вывяў, лёт - вылят, дзёр-выдзяр*. Сам аўтар "Граматыкі...", як ужо цытавалася вышэй, адчуваў, што правіла пра аканне (яканне) мае патрэбу ў спрашчэнні.

Правільна кажучь, што двойчы ў адну раку ўвайсці немагчыма. Так і з тарашкевіцай. Гэта ўжо пройдзены этап. У XX ст. арфаграфічнае рэгуляванне праводзілася ва ўсіх славянскіх мовах; напрыклад, у польскай мове тройчы (1918, 1936, 1957 гг.). Калі ў Расіі ў 1918 г. спецыяльным дэкрэтам бальшавікі адмянілі напісанне цвёрдага знака на канцы слоў, выключылі з алфавіта яць, фіту, унеслі многія іншыя змены, то ні тады, ні цяпер нікому і ў галаву не прыходзіць зноў вярнуць, скажам, той жа цвёрды знак. І ў нас няма патрэбы, як гаварыў В.Вітка, "рэанімаваць правапіс, які не прыняла і даўно адкінула жывая народная мова".

Сёння, калі лёс самой нацыі крайне незайдросны, не варта зноў і зноў вяртацца да пытання, як палепшыць правапіс. Не той сёння час. Не да гэтага. Ды і наогул у любой краіне хваравіта ўспрымаюць адыход ад арфаграфічнай традыцыі. Усе змены ў правапісе робяцца не самачынна, а толькі на дзяржаўным узроўні. Можна прывесці такі прыклад. Нядаўна ў Германіі афіцыйна ўступілі ў сілу новыя правапісныя нормы, але працэс іх засваення завяршыцца толькі ў 2003 г. Прыняццю правілаў папярэднічалі шматгадовыя спрэчкі, усебаковае абмеркаванне і, нарэшце, рашэнне Федэральнага канстытуцыйнага суда, які даў дазвол на ўвядзенне новых правілаў. Цяпер там замест ранейшых 212 правілаў будзе толькі 112.

У сувязі з пытаннем пра тарашкевіцу прыгадаем верш В.Зуёнка "Мяккі знак" (1994). Ён пачынаецца з таго, як баба, калі загарэлася хата, стала ратаваць не кубел з пражаяю, а "з лямантам цягнула матавіла". Затым гаворыцца, як мы "пры глухім, знявераным народзе" распачалі зацятыя спрэчкі: "мяккі знак вяртаць ці не вяртаць..." А заканчваецца верш так; "І над мовай дзьмухаюць кадзілам, правяць пахавальную імшу, ну, а мы - выносім матавіла, калі трэба ратаваць душу..."

Задумаемся над гэтай канцоўкай верша...

*Сучасная беларуская літаратурная мова:
Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002. –
С. 151-154, 163-164.*

А.І. Падлужны

ЦЯЖКІЯ ВЫПАДКІ ПРАВАПІСУ Е, Я Ў НЕНАЦІСКНЫХ СКЛАДАХ

У "Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі" адносна напісання літары я гаворыцца: "Карэннае я пішацца нязменна..."¹. Гэта правіла лёгка рэалізуецца на пісьме толькі ў тых выпадках, калі шляхам падбору аднакарэнных слоў або змяненнем слова склад з я можа аказацца пад націскам: *дзесяць - дзесяты, цяжскавата - цяжска, завязь - вяжаш* і г. д. Калі ж такая праверка немагчыма, выкананне правіла напісання карэннага я можа зводзіцца або да простага запамінання вялікай колькасці слоў

¹ Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі.- МП., 1959.- С. 22.

(тысяча, яскравы, дзеянне і г. д.), або прымушае звяртацца да этымалогіі. У апошнім выпадку вызначыць адназначна напісанне таго або іншага слова не заўсёды ўдаецца.

У 1977 годзе выдавецтвам "Мастацкая літаратура" выдадзена кніга аповесцей і аповяданняў І. Навуменкі "Замяць жоўталісця". Назва, бясспрэчна, паэтычная, але яна ўражвае тым, што слова *замяць* напісана з *я*, хоць ва ўсіх апошніх слоўніках (Русско-белорусский словарь. Мн., 1982; Тлумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 3. Мн., 1978; Белорусско-русский словарь. М., 1962) яно пішацца з *е* - *замець*.

Чым выкліканы такія разнабой у напісанні і ў якой ступені ён апраўданы?

Безумоўна, слова *замець* славянскага паходжання, і таму можа быць і ў іншых славянскіх мовах. У 17-томным слоўніку рускай мовы пададзены два варыянты гэтага слова - *заметь* і *замять*. Варыянт *замять* ілюструецца сказамі з творчасці С. Ясеніна і М. С. Ляскова. У слоўніку польскай мовы падаецца *zamieć*, аналагічнае па значэнню бел. *замець*.

Зразумела, што ў рускай мове, калі напісана *я*, яно ў гэтым слове карэннае, бо ў гэтай мове вядучым з'яўляецца марфалагічны прынцып напісання. І сапраўды, калі звярнуць увагу на тое, што да *замяць* у тлумачальных слоўніках рускай і беларускай моў пададзены як сінонімы *завіруха*, *мяцеліца*, можна заключыць, што гэта слова можа звязвацца з такім гняздом слоў, у якое ўваходзяць *сумяціца*, *сумятня*, *мяцеж*, руск. *смута*, бел. *смутак*, руск. выражэнне *мятущаяся душа* і інш. У прыкладзе з С. Ясеніна ў 17-томным слоўніку рускай мовы *Снежная замять дробится и колется, сверху озаябшая смотрит луна* якраз і прасочваецца значэнне '*змешваць, круціць, віхурыць*', роднаснае значэнне гэтага гнязда генетычна роднасных слоў, якія ўзыходзяць ад агульнаславянскага *м'тити*. Варта заўважыць, што "Толковый словарь русского литературного языка" пад рэдакцыяй М. Д. Ушакова як варыянт прыводзіць напісанне *мятелица*, чым падкрэсліваецца існаванне ўнутраных сувязей з *м'тити* і гэтага слова.

У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" з прыкладаў вынікае, што значэнне '*змешваць, круціць, віхурыць*' таксама ўласціва слову *замець* (*На дварэ круціла замець, зямля курылася халодным белым дымам* (Шашкоў)), хоць спецыяльна і не выдзяляецца.

На што ж тады павінна абапірацца напісанне? Аўтары беларускіх слоўнікаў, безумоўна, улічылі не столькі этымалогію слова *замець*, колькі яго жывыя сувязі ў мове. А яны вядуць да слова месці. Разнабой жа ў напісанні ўзнікае таму, што ўсё ж яшчэ магчыма ўзнавіць і былыя сувязі з *м'тити*, і найбольш адчувальныя да мовы людзі (у першую чаргу пісьменнікі і паэты) інтуітыўна ўлоўліваюць гэтыя сувязі. Такое дваякае разуменне ўнутранай формы слова *замець* тым больш магчыма, што гэта

яркі выпадак, калі ўстанавіць галосны караня шляхам падбору яўна роднасных слоў, дзе б гэты галосны аказаўся пад націскам, немагчыма.

У аповесці І. Навуменкі, якая дала назву кнізе, ідзе размова аб духоўнай смуце ў душы героя, і таму аўтар напісаннем у загаліўку замяць хацеў падкрэсліць паралелізм з'яў у прыродзе і ў жыцці чалавека. Гэта слова аказалася семантычна моцна нагружаным, і пісьменнік не без падстаў асэнсаваў усю глыбіню яго ўнутраных сувязей. І іменна ў гэтым плане адступленне ад агульнапрынятага напісання з'яўляецца цалкам апраўданым. Аднак яго нельга разглядаць інакш, як аказіянальнае, ужытае для канкрэтнага выпадку і з канкрэтнай мэтай.

Ухваляючы этымалагічныя і сэнсавыя пошукі пісьменніка, усё ж напісанне замяць нельга рэкамендаваць як нарматыўнае, бо для большасці носьбітаў мовы яно не з'яўляецца абгрунтаваным з пункту погляду сэнсавых сувязей слоў, якія існуюць у мове на сучасным этапе яе развіцця.

Падобныя цяжкасці ў выбары напісання маглі б узнікнуць і са словам *памяць*, бо шляхам унутрымоўных супастаўленняў нельга ўстанавіць, ці з'яўляецца ў ім *я* карэнным. Але калі ўлічыць, што насавому галоснаму *e* польскай мовы рэгулярна адпавядае *я* ва ўсходнеславянскіх мовах, у тым ліку і ў беларускай, то становіцца відавочным, што напісанне *памяць* з *я* адзіна правільнае. Гэта тым больш справядліва, што з якімі-небудзь каранямі з *e* слова *памяць* у сучаснай беларускай мове не мае сувязі, як не маюць такіх сувязей словы *тысяча*, *яскравы* і інш.

Складаней выбраць варыянт напісання *позех* або *позях*, бо сувязі гэтага слова вельмі бедныя: апроч дзеяслова *зяхаць*, нельга падабраць аднакарэнных слоў і такім чынам немагчыма праверыць, *я* ці *e* з'яўляюцца карэннымі. Прынятае напісанне *позех* можна абгрунтаваць толькі з пункту погляду этымалогіі. А яна гаворыць за тое, што *зяхаць* гістарычна ўзыходзіць да таго ж караня, што і шырока прадстаўленыя ў славянскіх мовах *зеў*, *зьяць*.

Асобую праблему складае напісанне *e* або *я* ў каранях досыць вялікага рада дзеясловаў, у якіх у другой асобе множнага ліку націск пераходзіць на канчатак: *сасцябнуць* - *сасцебняць*, *глядзець* - *гледзіць*, *клясці* - *кленяць*, *кіпяціць* - *кіпеціць*, *бляць* - *бляць*, *яршыцца* - *яршыцца* і г. д. Безумоўна, другая асоба множнага ліку дзеясловаў не адносіцца да частаўжывальных у звязнай мове. Аднак яна сустракаецца, і абыходзіць яе напісанне было б зусім няправільна.

Тым больш, што цяжкасці з напісаннем *я* або *e* ў карані ў гэтым выпадку прывялі да разнабою, аб чым сведчаць і прыведзеныя прыклады, узятых са "Слоўніка беларускай мовы" (Мінск, 1987). "

Чаму гэтыя цяжкасці ўзнікаюць? Як вядома, большасць правіл беларускай мовы, якія рэгулююць напісанне галосных у карані, абапіраюцца на вымаўленне. Правіла ж аб захаванні карэннага *я* на пісьме з'яўляецца марфалагічным па сваёй сутнасці. Згодна з правіламі

беларускай арфаэпіі, вымаўленне галосных пасля мяккіх зычных характарызуецца няпоўным яканнем недысімілятыўнага тыпу. Гэта азначае, што ў няпершым пераднаціскным складзе і ў паслянаціскных складах захоўваецца вымаўленне [e] на месцы [e], [o] націскных: [з'елен'] - [надз'ел'ан'іц'], [б'егац'] - [б'еган'іна], [аз'оры] - [воз'ера]. Галосны [a] тут можа захоўвацца толькі ў выпадку, калі ён узыходзіць да этымалагічнага [a]: [п'атачок], [л'аскатан'н'е], [пам'ац'], [зайац], хоць звычайна, згодна з Ф. М. Янкоўскім ("Беларускае літаратурнае вымаўленне". Мн. 1976, с. 29-30), "у іншых пераднаціскных складах *e, я* пасля мяккіх зычных вымаўляюцца так, як *e, у* большай ці меншай меры набліжанае да *я* [ея]: *цягавіты, цягавіты, зялянаваты*". Такое ж вымаўленне ён адзначае і для паслянаціскных складоў.

Паколькі арфаэпічныя правілы звычайна строга паслядоўныя ў адносінах незапазычанай лексікі, напісанні тыпу *лямантаваць, ляскатаць, заяц* і г. д. успрымаюцца як не супадаючыя з вымаўленнем. Таму ўжо адно гэта можа выклікаць цяжкасці ў напісанні.

З другога боку, мы прызвычаліся да напісання некаторых слоў з *я*, хоць яно і не з'яўляецца карэнным. Напрыклад, відавочна, што ў назоўніку *япрук*, прыметніку *япруковы* гістарычна корань той жа, што і ў назоўніку *вепр*, аднак незалежна ад націску агульнапрынята захаванне на пісьме *я*. Тое ж можна сказаць і адносна формы другой асобы множнага ліку дзеяслова *яршыць* і вытворных ад яго, хоць корань тут несумненна *ёрш*. На захаванне *я* ў гэтых выпадках уплывае і той факт, што напісанні тыпу *епруковы, епрука* ўспрымаюцца як скажэнне графічнага вобліку слоў.

Напісанне *e, я* ў форме другой асобы множнага ліку азначанага тыпу дзеясловаў ускладняецца наяўнасцю дублетных форм, гістарычных чаргаванняў націскных галосных, немагчымасцю выяўлення шляхам унутрымоўных супастаўленняў роднасных слоў, які галосны з'яўляецца карэнным. Большасць даведнікаў па мове падаюць напісанне дзеяслова *ляскатаць* з *я*. Аднак тыя ж даведнікі засведчылі наяўнасць двух назоўнікаў *ляскат* і *лёскат*, у якіх галосны караня знаходзіцца пад націскам. У "Тлумачальным слоўніку беларускай мовы" - *ляскат* - 'дзеянне паводле дзеяслова *ляскаць*, а таксама гукі гэтага дзеяння'; *лёскат* - 'дзеянне паводле знач. дзеяслова *'ляскатаць*, а таксама гукі гэтага дзеяння'. Не спыняючыся на дакладнасці вызначэння семантычных адрозненняў паміж дзеясловамі *ляскаць* і *ляскатаць*, відавочна, што корань у іх адзін і той жа. Але які? Як утварылася слова *лёскат*, калі яно ўсё ж звязана з *ляскаць*? У слоўніку У. Даля знаходзім *лескаты, ляскаты. Лескаты* - 'хлопаты, щёлкаты бічомъ, хлестаты, биты плашмя по вод±, якое распаўсюджана ў паўднёвых і заходніх зонах рускай мовы. Там жа прыводзяцца і словы *лескъ, лескотъ*. Такім чынам, *лёскат* і суадносіцца з варыянтам *лескаты*, а *ляскат* - з *ляскаты*. Улічваючы гэта, неабходна прызнаць адначасова правільным напісанне *ляскатаць* і *лескатаць* і,

магчыма, прыняць пад увагу, што *ляскатаць* можа семантычна суадносіцца з руск. *лязг*, што не знайшло дастаткова выразнага адлюстравання ў тлумачальным слоўніку.

У дзеяслове *клясці* з пункту погляду сучаснай мовы *я* з'яўляецца карэнным. Паколькі ў формах гэтага назоўніка паяўляецца *н*, карэнны галосны ўзыходзіць да агульнаславянскага *е* насавога, што і гістарычна пацвярджае зыходнасць *я*. Аднак у беларускай мове ёсць і *праклён*, вядома абл. *кленічы*, якія маюць безумоўную сувязь і з агульнавядомым *праклінаць*. У гэтым дзеяслове ненаціскны [і] можа ўзыходзіць толькі да націскага [е], а не [а], як у парах *блеск - блішчэць*, *свет - світаць*, *прыветна - прывітаць*. З гістарычнага пункту погляду прасочваецца сувязь *клясці* і *праклінаць* з *кленчыць* 'станавіцца на калені', і *клянчыць* 'назойліва выпрошваць', а таксама *заклінаць*. Такім чынам, аддаць перавагу аднаму з напісанняў *кляняце* ці *кленяце* - зусім не простая справа.

Аналагічныя праблемы ўзнікаюць і пры аналізе напісанняў *гледзіце* і *глядзіце*. Побач са словамі з каранем – *гляд* - маюцца і словы з каранем - *глед*-. Да першай групы адносяцца, напрыклад, *агляд*, *глянуць*, да другой - *агледзіны*, *агледзець*. У большасці выпадкаў гэта проста фанетычныя варыянты, цалкам супадаючыя па значэнню, якія ўзніклі ў выніку рознага месца націску, параўн.: *загледзеца* і *заглядзеца*, *разгледзець* і *разглядзець*. Таму лагічным з'яўляецца напісанне форм другой асобы множнага ліку таксама ў двух варыянтах: *заглядзяцеся* і *загледзяцеся*, *разгледзіце* і *разглядзіце*, *прыгледзіце* і *прыглядзіце* і г. д. У сувязі з гэтым, відавочна, варта дапусціць два варыянты для гэтай формы і дзеяслова *глядзець*, хоць слоўнікі і даведнікі іх не фіксуюць. Гэта значыць, трэба лічыць правільным напісанні *глядзіце* і *гледзіце*, *углядзіцеся* і *ўгледзіцеся*. Што датычыць напісанняў галоснага ў гэтым карані ў паслянаціскных пазіцыях тыпу *выгляд*, *выглянуць*, *выглядзець*, дык іх трэба разглядаць як традыцыйныя. Такім жа чынам трэба адносіцца і да напісання *е* ва ўскосных склонах адзіночнага ліку і ва ўсіх склонах множнага ліку назоўніка *гядач*, *гледача*, *гледачу*, *гледачом*, *гледачы*, *гледачоў* г. д.

Аналіз прыведзеных прыкладаў сведчыць, што у большасці выпадкаў з каранямі дзеясловаў устанавіць, ці з'яўляецца *я* карэнным, справа цяжкая. Разнабой у напісанні тут непазбежны, бо ён падтрымліваецца не толькі няпоўнай яснасцю гістарычных суадносін галосных [е] і [а] у гэтых каранях, але і фанетычнымі прычынамі, якія псіхалагічна падштурхоўваюць да напісання той або іншай літары. Да таго ж, з-за рэдкасці форм другой асобы множнага ліку ў тэксце той, хто піша, не заўсёды здольны сканцэнтраваць на іх дастатковую ўвагу. Зразумела, што ў далейшым трэба думаць, як правілы аб напісанні *е*, *я* зрабіць больш дакладнымі і зручнымі для карыстання. Гэта тым больш неабходна, што тут разгледжаны толькі некаторыя цяжкія выпадкі, хоць маюцца і шматлікія іншыя.

М.Р. Суднік

ПЫТАННІ АРФАГРАФІІ І МОЎНАЯ ПРАКТЫКА АДНОСНА НАПІСАННЯ СЛОЎ, НЕ РЭГЛАМЕНТАВАНЫХ АРФАГРАФІЧНА

Мова - не застылая з'ява, яна жыве ў грамадстве, абслугоўвае яго як важнейшы сродак зносін і развіваецца ў цеснай сувязі з развіццём самога грамадства. Узнікае што-небудзь новае ў бытавой ці сацыяльна-эканамічнай сферах, гэта новае абавязкова адлюстроўваецца ў мове ў выглядзе асобных слоў ці словазлучэнняў. Утвораныя новыя словы, а таксама лексічныя запазычанні з іншых моў, што пранікаюць у дадзеную мову ў працэсе міжнародных зносін, нярэдка адрозніваюцца сваёй структурай і правапісам ад слоў той мовы, якая іх запазычае, і, натуральна, уносяць разнабой у пісьмовую практыку. Існуюць і ў сваёй мове асобныя словы і нават групы слоў, якія не рэгламентаваны прынятымі правіламі пісьма, у сувязі з чым адхіляюцца ад агульных правапісных норм. Гэта акалічнасць не магла застацца незаўважанай дапытлівымі чытачамі газет, настаўнікамі школ, выкладчыкамі вышэйшых навучальных устаноў, работнікамі выдавецтваў, тэатраў, радыёвяшчання і тэлебачання, якія з'яўляюцца праваднікамі моўнай культуры і змагарамі за яе высокі ўзровень. Вынікам іх зацікаўленага рэагавання з'явіліся шматлікія лісты з пытаннямі ў Інстытут мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук Беларусі.

Абагульненым адказам на дасланыя ў Інстытут пытанні і з'яўляецца гэты артыкул.

Які крытэрыі ляжыць у аснове напісання слоў *дыета*, *рэквіем*, *Ліліенталь*, *Трыест*?

У беларускай мове ўжываецца даволі вялікая група запазычаных слоў, якія прыйшлі з розных моў, у розныя часы і рознымі шляхамі. Да ліку іх, акрамя ўпамянутых, адносяцца: *аўдыенцыя*, *гігіена*, *дыез*, *пацыентка*, *Даніель*, *Генрыета*, *Марыенбург* і інш. Прышоўшы ў нашу мову, яны прынеслі свае асаблівасці. А паколькі вымаўленне не пазбаўлена індывідуальных адхіленняў і недакладнасцей, то ў пісьмовай практыцы такія словы знаходзяць дваякае адлюстраванне: *авіетка* і *авіэтка*, *дыета* і *дыэта*, *дыез* і *дыэз*; *Габрыель* і *Габрыэль*, *Марыета* і *Марыэта*, *Трыест* і *Трыэст* і пад.

У блізкіх адносінах з названымі знаходзіцца і другая група іншамоўных слоў: *арфаэнія*, *аэробіка*, *дуэт*, *каноз*, *маэстра*, *паэма*, *сілуэт*, *Рафаэль*, *Венесуэла*. Але ў адрозненне ад папярэдняй гэта група слоў вызначаецца больш аднастайнай перадачай на пісьме. Дзе ж тыя крытэрыі, якія служаць падставай для размежавання гэтых груп слоў і правільнага іх напісання?

Прыведзеныя прыклады паказваюць, што такім крытэрыем з'яўляюцца розныя пазіцыі *э-е* ў сярэдзіне слоў. Так, устаноўлена, што пасля *і-ы*, як правіла, пішацца *е*: *гігіена, кліент, міеліт, рэквіем, аўдыенцыя, дыет, дыета, трыер; Даніель, Генрыета, Ліліенталь, Марыенгоф, Трыест* і пад. Пасля ж іншых галосных трэба пісаць *э*: *аэраплан, дуэт, каноэ, маэстра, паэма, сілуэт; Бадуэн, Хемінгуэй; Куэнь-Лунь, Суэцкі (канал)* і пад.

Выключэнне складаюць словы: *праект* (і вытворныя ад яго: *праектаваць, праектны, праекціроўка, праекціроўшчык*), *праекцыя* (*праекцыйны*), *рээстр* (*рээстравы*), *траекторыя* (*траекторны*), *феерыя* (*феерычны*); *Хеердал* і некаторыя іншыя.

Правіла аб напісанні *э* пасля галосных не распаўсюджваецца на іншамоўныя словы тыпу *поліэтылен, поліэфірны, дыэлектрычны, дыэтылавы*, у якіх на *і-ы* канчаецца першая частка складанага слова або прыстаўка, а наступнае *э* з'яўляецца пачаткам другога слова.

Калі ў першай частцы складаных слоў трэба пісаць *усё-*, а калі *ўсе-* або *ўся-*?

Існуючыя правілы беларускай арфаграфіі не вызначаюць крытэрыяў для напісання складаных слоў з гэтымі часткамі. А між тым пісьмовая практыка адрознівае іх ужыванне і напісанне. У друку, напрыклад, мы не сустракаем, каб пісалі *ўсеночная, усянародны, усепераможны*. Пішуць, мабыць, па інтуіцыі, але так, як трэба: *усяночная, усенародны, усёпераможны*. Значыць, першым часткам такіх складаных слоў уласцівы свае крытэрыі для перадачы на пісьме.

Што ж гэта за крытэрыі і як імі кіравацца?

Назіранні паказалі, што ў аснове напісання частак *усё-*, *ўсе-*, *ўся-* ляжыць суаднясенне іх з адпаведнымі азначальнымі займеннікамі. Пры гэтым у якасці першай часткі складаных слоў трэба пісаць *усё-* тады, калі яно па сэнсу адпавядае азначальнаму займенніку ніякага роду *ўсё*, які паказвае на паўнату ахопу чаго-небудзь без выключэння, напрыклад: *усё ахопліваць - усёахопны, усёабдымны, усёдаравальны, усёзнiшчальны, усёедны, усёпераможны, усёзнайка* і пад. На гэтай падставе трэба пісаць і складанае слова *дзед-усёвед*.

Частка ж *ўсе-* пішацца тады, калі суадносіцца з азначальнымі займеннікамі мужчынскага і жаночага роду *ўвесь, ўся*, а таксама з формай множнага ліку гэтых займеннікаў *ўсе*, што паказваюць на сукупны характар чаго-небудзь, параўн.: *ўвесь народ - усенародны, ўвесь саюз - усесаюзны, ўся ўлада - ўсеўладны, ўся армія - ўсеармейскі; ўсе бакі - ўсебаковы, ўсе славяне-ўсеславянскі* і пад. Па напісанню сюды адносяцца і складанаскарочаныя словы *ўсевобуч* ' (ўсеагульнае вайсковае абучэнне) і *ўсенавуч* (ўсеагульнае навучанне).

Што да састаўной часткі *ўся-*, то яна параўнальна рэдка выкарыстоўваецца пры ўтварэнні складаных слоў. Прыкладам могуць служыць старыя словы *ўсявышні, усяночная* і некаторыя іншыя.

Л.І. Сямешка

КАДЫФІКАЦЫЯ АРФАГРАФІЧНЫХ НОРМ

Задачы пісьма кожнага народа - перадаваць максімальна дакладна і па магчымасці простымі і эканомнымі спосабамі думку чалавека. Гэтым задачам падпарадкаваны звычайна змены, удасканаленні і рэформы пісьма, вядомыя ў гісторыі кожнай мовы. Беларуская літаратурная мова не з'яўляецца выключэннем. Гісторыя яе развіцця - гэта разам з тым і гісторыя ўсталявання і развіцця яе арфаграфічных норм, гісторыя вострых дыскусій па пытаннях арфаграфіі. Адна з важных, вызначальных старонак гэтай гісторыі - рэформа беларускага правапісу 1933 года, вынікі якой сталі пазней прычынай лінгвістычнай канфрантацыі і прывялі, па сутнасці, да ўзнікнення двух варыянтаў беларускага правапісу (часам гаворка ідзе нават пра два варыянты літаратурнай мовы). З канца 80-х гадоў да сярэдзіны 90-х гадоў рэформа 1933 г., у прыватнасці яе палітычныя і лінгвістычныя аспекты, знаходзяцца ў цэнтры ўвагі навуковай грамадскасці, пісьменнікаў, публіцыстаў, настаўнікаў. У непасрэднай сувязі з ёю разглядаюцца сучасны стан і далейшае ўдасканаленне норм беларускай літаратурнай мовы. Дыяпазон ацэнак рэформы і шляхоў развіцця літаратурнай мовы даволі шырокі. Адны перакананы, што рэформа 1933 г. „дала набыткаў непараўнальна менш, чым прынесла страт. Беларуская мова шмат у чым страціла самабытнасць, намнога паменшылася яе супраціўляльнасць асіміляцыі”⁵⁶. Паколькі тэндэнцыі моўнай уніфікацыі, якія з агульнапалітычных пабуджэнняў скіроўваліся на збліжэнне беларускай мовы з рускай, прывялі да засмечвання беларускай мовы, затушоўвання яе нацыянальнай спецыфікі, то абнаўленне літаратурнай мовы магчыма толькі на аснове норм, якія існавалі да рэформы 1933 г. Другія прапануюць улічваць, што на „парэформеннай” мове выхавана тры пакаленні беларусаў, таму неабходна „не вяртанне, а ўдасканаленне”⁵⁷ ўжо распрацаваных норм літаратурнай мовы, тым больш, што ў многіх лінгвістаў не выклікае сумнення той факт, што рэформа 1933 г. у асноўных сваіх палажэннях грунтавалася на ўнутраных заканамернасцях беларускай мовы, хоць і прывяла (з прычыны пашырэння фанематычнага прынцыпу) да пэўнага збліжэння з рускім правапісам⁵⁸. Выказваюцца думкі, што перагляд норм толькі пашкодзіць справе адраджэння беларускай мовы, якое і так ідзе даволі марудна. Рэфармаванне правапісу можа стаць тормазам у авалоданні беларускай мовай шырокімі коламі грамадскасці. Пры гэтым звяртаецца ўвага на тое, што „змены ў правапісе - справа вельмі складаная і адказная. Такія крокі

⁵⁶ Р. Платонаў, Моўная рэформа 1933 года. „Літаратура і мастацтва” 1993, 17-23 ліпеня.

⁵⁷ А. І. Падлужны, Работа над памылкамі 1933-га. „Беларуская мова і літаратура ў школе” 1991, 3, с. 4.

⁵⁸ В. Вячорка. Правапіс – люстэока гісторыі. «Спадчына» 1991, 4, с.10

звычайна робяцца тады, калі сама мова займае ў грамадстве трывалыя пазіцыі"⁵⁹, чаго, на жаль, нельга сказаць яшчэ пра беларускую мову.

Вучоныя папярэджваюць таксама аб недарэчнасці наўмыснай палітызацыі арфаграфічных праблем. Цяперашнія заклікі да адмены рэформы 1933 г., - адзначае А.Падлужны, - якія „часта трактуюцца як сімвал адраджэнчых настрояў, як прыналежнасць да сучасных прагрэсіўных плыняў грамадскага руху", нагадваюць той палітычны вэрхал, які быў пасля рэформы 1933 г., „калі мяккі знак і некаторыя іншыя рэчы раптоўна аб'явілі сімвалам не існуючай нацдэмаўшчыны"⁶⁰.

Тым не менш найбольш радыкальная частка беларускамоўнай інтэлігенцыі лічыць, што беларуская мова і дагэтуль яшчэ не выйшла з-пад палітычнага прэсінгу 30-х гадоў. Вынікам непазбежнай расплаты «за гады, калі ў ахвяру прыносіліся і законы мовы, і нацыянальная годнасць», з'яўляецца „суіснаванне двух варыянтаў правапісу"⁶¹ дарэформеннага, кадыфікаванага Беларускай граматыкай для школ Б. Тарашкевіча 1918 г. (у навуковым „прастамоўі" - тарашкевіца) і паслярэформеннага, замацаванага СНК БССР у 1933 г. (наркомаўка). Пры гэтым абедзве правапісныя нормы разглядаюцца як палітычныя моўныя сістэмы. Тая ўвага, якую грамадства надае арфаграфіі, сведчыць толькі пра нявырашаныя праблемы кадыфікацыі правапісных норм, а не пра складаныя і супярэчлівыя гістарычныя ўмовы ўсталявання нацыянальнай ідэі і шляхі фарміравання літаратурнай мовы.

Беларуская мова - Opole, 1998. – С 148-149.

ЛЕКСІКАЛОГІЯ

В.К. Шчэрбін

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ СІСТЭМА МОВЫ

Лексіка-семантычная сістэма мовы – гэта сукупнасць уласцівых гэтай мове лексічных адзінак (слоў, групавак слоў і іх значэнняў, лексіка-семантычных катэгорый, семантычных палёў і інш.) з усімі сувязямі і адносінамі паміж імі.

Сістэмны характар сувязей паміж словамі пэўнай мовы лінгвісты адзначылі даўно. Але толькі ў 50-х гадах 20 ст. акадэмік В.У.Вінаградаў прапанаваў тэрмін «лексіка-семантычная сістэма мовы» для абазначэння мноства разнастайных лексічных адзінак мовы з сувязямі і адносінамі паміж імі. Ён пісаў: «Кожны раз, калі новае значэнне ўключаецца ў лексічную сістэму мовы, яно ўступае ў сувязь і ва ўзаемаадносіны з

⁵⁹ Л. М. Шакун, Гісторыя беларускага мовазнаўства, Мінск. 1995, с. 138.

⁶⁰ А. І. Падлужны, Работа над памылкамі 1933-га. „Беларуская мова і літаратура ў школе" 1991,3,с.4.

⁶¹ В. Вячорка. Правапіс – люстэрка гісторыі. «Спадчына» 1991, 4, с.10

іншымі элементамі складанай і разгалінаванай структуры мовы. Толькі на фоне лексіка-семантычнай сістэмы мовы, толькі ў сувязі з ёй вызначаюцца межы слова як складанай і разам з тым цэласнай моўнай адзінкі, якая аб'ядноўвае ў сабе шэраг форм, значэнняў і словаўжыванняў» (В и н о г р а д о в В.В. Основные типы лексических значений слова // Вопросы языкознания. 1953. № 6. С.5). Паступова ў мовазнаўстве пункт гледжання на слова як адасобленую і самадастатковую адзінку мовы пачаў саступаць месца больш сучаснаму погляду на слова як адзінку лексіка-семантычнай сістэмы.

Яшчэ і сёння сярод мовазнаўцаў няма поўнай згоды адносна таго, што трэба разумець пад лексіка-семантычнай сістэмай мовы і як яе даследаваць. Напрыклад, у якасці структурнай асновы лексіка-семантычнай сістэмы мовы адны даследчыкі разглядаюць асноўны слоўны фонд, іншыя – сістэматызацыю слоў па часцінах мовы. У сваю чаргу, да асноўных вымярэнняў (восяў) лексіка-семантычнай сістэмы некаторыя мовазнаўцы адносяць сінтагматыку, парадыгматыку і дэрыватыку, іншыя – антанімію, сінанімію, аманімію і полісемію. Увогуле ж пад лексіка-семантычнай сістэмай мовы адны даследчыкі разумеюць мноства лексіка-семантычных варыянтаў слоў, іншыя ж лічаць, што тэрмін «лексіка-семантычная сістэма» паказвае, што ў мове аб'ядноўваюцца два ўзроўні: лексічны з гранічнай моўнай адзінкай -- словам і семантычны з гранічнай моўнай адзігкай – лексіка-семантычным варыянтам слова.

Суіснаванне ў межах сучаснага мовазнаўства розных пунктаў гледжання на сутнасць лексіка-семантычнай сістэмы мовы дазваляе выкарыстоўваць розныя метады і крытэрыі класіфікацыі слоў паводле іх сэнсавай блізкасці. Гэта садзейнічае усебаковаму апісанню слоўнікавага складу мовы. Каб пераканацца ў гэтым, дастаткова разгледзець сістэмныя сувязі такога, напрыклад шматзначнага слова, як жыццё, з іншымі словамі і лексічнымі групамі нашай мовы.

Так, поруч з такімі шырокаўжывальнымі словамі, як *барада, вада, вечар, воля, вясна, жыта, зямля, маці, рука, чалавек* і і нш., слова *жыццё* ўваходзіць у асноўны слоўнікавы фонд нашай мовы, які надае ёй устойлівасць. Паводле ж сваіх лексіка-граматычных асаблівасцей слова *жыццё* аб'ядноўваецца з многімі тысячамі іншых беларускіх слоў у межах такой часціны мовы, як назоўнік. У сваю чаргу «суседзямі» слова *жыццё* ў разнастайных пісьмовых і вусных тэкстах часцей за іншыя выступаюць прыметнікі *багатае, бесклапотнае, будзённае, бурнае, вясковае, галоднае, гарадское, горкае, доўгае, доўгае, забяспечанае, казачнае, кароткае, манатоннае, новае, працоўнае, сабачае, слаўнае, сытае, сямейнае, цяжкае, чэснае, шматпакутнае, шчаслівае, шэрае* і і нш.; назоўнікі *год, канец, лад, мэта, пачатак, радасць, расліна, сярэдзіна, чалавек* і і нш.; дзеясловы *ахвяраваць, любіць, пражыць, прысвяціць, радавацца, рызыкаваць, скараціць, скончыць, шкадаваць, уратаваць* і і нш.

Калі ж мы паспрабуем вызначыць тып семантычных сувязей, якімі слова жыццё яднаецца з іншымі словамі ў тэксце, то найперш павінны будзем адзначыць адносіны сінаніміі са словам *быт, быццё, век, лёс, рэчаіснасць* і інш., адносіны антаніміі са словам *смерць*, параніміі са словамі *жыццё* і інш. Шырока звязваецца слова *жыццё* з рознымі лексічнымі групоўкамі і семантычнымі палямі па лініі полісеміі («Тлумачальны слоўнік беларускай мовы» фіксуе для гэтага слова 9 асобных значэнняў). Напрыклад, паводле свайго першага значэння (асобная форма руху матэрыі) яно адносіцца да лексіка-семантычнай групы назваў форм існавання матэрыі, паводле другога (фізіялагічны стан усяго жывога ад зараджэння да смерці) – да прадметна-тэматычнай групы назваў стану чалавека, паводле трэцяга (час існавання каго-небудзь, век) – да семантычнага поля часу, і г. д.

Нарэшце, паводле сваіх словаўтваральных сувязей слова *жыццё* аб'ядноўваецца з аднакаранёвымі словамі *ажыццяўленне, жыццезабеспячэнне, жыццелюбівы, пажыццёва, жыццесцвярджальнасць, нажыцца, жыццеўстойлівасць, выжыць, жыццё-быццё, зжыць, зжыцца, жыццёвы, жыццядайны, жыццядзейнасць, разжыцца, жыццяздольнасць, жыццяздольны, жыццялюб, жыццялюбка, жыццялюбны, жыццялюбства, жыццяпіс, жыццярадасна, перажыць, жыццярадасны, жыць* і інш. Як бачым з пераліку «суседзяў» слова *жыццё* па лексіка-семантычнай сістэме мовы ўваходзіць у самыя розныя лексічныя групоўкі і семантычныя палі. Такім чынам лексічны матэрыял арганізуецца ў сістэму, відаць, дзякуючы шматразоваму паслядоўнаму падзелу слоў на групы, у якіх пераплятаюцца розныя члянэнні. Калі ж абстрагавацца ад розных класіфікацый слоў паводле іх сэнсавай блізкасці, то трэба адзначыць наступнае. Паколькі цэнтральнай адзінкай мовы з'яўляецца слова, то і сістэмнае апісанне лексікі павінна грунтавацца ў першую чаргу на асноўных семантычных якасцях слова. Да іх звычайна адносяць здольнасць слова абазначаць прадметы, з'явы, падзеі (намінацыйная вартасць) і здольнасць слова ўступаць у лексічныя сувязі з іншымі словамі ў маўленчай плыні (сінтагматычная вартасць).

У адпаведнасці з гэтымі якасцямі слова ў межах слоўнікавага складу любой мовы вылучаюцца 2 асноўныя тыпы сістэм: намінатыўная лексічная сістэма, якая максімальна суадносіцца з пазамоўнай рэчаіснасцю і не выводзіцца з сінтагматычных структур, і камунікатыўная лексічная сістэма, якая ў працэсе маўленчай дзейнасці цесна звязваецца з элементамі іншых частак агульнай моўнай сістэмы і цалкам выводзіцца з сінтагматычных структур (паводле А.Я.Міхневіча). Аб'яднанне намінатыўнай і камунікатыўнай лексічных сістэм у межах больш вялікай лексіка-семантычнай сістэмы мовы якраз і надае ёй галоўную адметнасць: семантычныя сувязі паміж словамі ўтвараюцца тут пад уздзеяннем як экстралінгвістычных, пазамоўных, так і чыста ўнутрымоўных фактараў.

Ад фаналагічнай і граматычнай сістэм нашай мовы лексіка-семантычная сістэма адрозніваецца шэрагам прымет: яна аб'ядноўвае непараўнальна большую колькасць элементарных адзінак; мае значна больш складаную структурную арганізацыю, бо ступень сістэмнасці розных яе частак істотна адрозніваецца і ў асобных перыферычных пластах лексікі часам набліжаецца да нуля; вызначаецца выключнай рухомасцю і гістарычнай зменлівасцю свайго складу; з'яўляецца адкрытай для знешніх, пазамоўных уплываў у адрозненне ад больш замкнёных фаналагічнай і граматычнай сістэм мовы.

Лексіка-семантычную сістэму мовы вывучаюць спецыялісты па ідэаграфіі, семасіялогіі, анамасіялогіі, лексікалогіі, лексікаграфіі, граматыцы, стылістыцы. У прыватнасці, у галіне ідэаграфіі і лексікаграфіі, каб больш дэтальна апісаць разнастайныя семантычныя сувязі паміж словамі ў межах лексіка-семантычнай сістэмы мовы, ствараюцца ідэаграфічныя, тэматычныя і асацыятыўныя слоўнікі, інфармацыйна-пошукавыя тэзаўрусы, слоўнікі сінонімаў, антонімаў, амонімаў, паронімаў, спалучальнасці слоў, эпітэтаў і інш.

Шчэрбін В.К. Лексіка-семантычная сістэма мовы // Беларуская мова. Энцыклапедыя. -- Мн.: «Беларуская энцыклапедыя імя Петруся Броўкі», 1994.

В.П. Красней

ТЫПЫ СІНОНІМАЎ

Словы *смяцца* і *рагатаць* уваходзяць у адзін сінанімічны рад таму, што іх агульнае значэнне – ‘праяўляць веселасць, радасць і пад, пры дапамозе характэрных перарывістых гукаў смеху’: *Каваліха глядзела на яе і смялася. (К. Чорны). Нібы праз сон успамінаецца, -- у шэрым шынялі, з чырвонай зоркай на шапцы, тата казытаўся вусамі і рагатаў, падкідаючы Даніка на руках (Я. Брыль). Пра дрэвы, кветкі ў пару цвіцення можна сказаць, што яны цвітуць, гараць: Вішні, узняўшыся белаю каронаю, быццам дзяўчаты, цвітуць (Я. Колас). За лета ўбіраліся ў поўную сілу вяргіні, якія потым гарэлі аж да замаразкаў (В. Вітка).*

У сінанімічным радзе *смяцца*, *рагатаць* абодва словы выступаюць у прамым значэнні, але слова *рагатаць* мае адценне ‘гучна, нястрымна смяцца’. У сінанімічным радзе *цвісці*, *гарэць* першае слова выступае ў прамым, а другое – у пераносным значэнні, пры гэтым слова *гарэць* тае адценне ‘вельмі ярка цвісці’. У залежнасці ад таго, якімі адценнямі значэння адрозніваюцца паміж сабой словы ў сінанімічным радзе, сярод іх вылучаюцца сэнсавыя, стылістычныя і сэнсава-стылістычныя сінонімы. Акрамя таго, асобны тып складаюць кантэкстуальныя сінонімы.

Сэнсавыя сінонімы. Слова з’яўляюцца сінонімамі ў тым выпадку, калі яны называюць адзін і той жа прадмет, з’яву, дзеянне ці прымету. Аднак асаблівасць таго ці іншага сіноніма заключаецца не ў яго агульным значэнні з іншымі словамі сінанімічнага рада, а ў тым, чым ён адрозніваецца ад іх. Возьмем для назірання словы *плакаць* і *галасіць*: *Плакаў сівы, стары чалавек (А.Бялевіч). Раманіха, схапіўшыся рукамі за галаву, галасіла: “А сын ты мой... А што ж з табой зрабілі” (А. Чарнышэвіч).* З прыкладаў відаць, што словы *плакаць* і *галасіць* – сінонімы. Але яны не з’яўляюцца абсалютна раўназначнымі: слова *плакаць* мае значэнне ‘праліваць слёзы ад болю, гора і пад.’, а слова *галасіць* – значэнне ‘голасна плакаць ад болю, гора і пад., прыгаворваючы’.

Сінонімы, якія адрозніваюцца сэнсавымі адценнямі значэння, называюцца **сэнсавымі**, або **семантычнымі** (ад грэч. *semantikos* – які абазначае), ці **ідэаграфічнымі** (ад грэч. *idea* – паняцце і *grapho* – пішу). Сэнсавыя сінонімы адрозніваюцца паміж сабой, як правіла, ступенню праяўлення якой-небудзь з’явы, дзеяння, прыметы і г.д. Падобнымі з’яўляюцца, напрыклад, словы ў сінанімічных радах *адвага*, *смеласць*, *храбрасць*; *стары*, *старажытны*; *многа*, *безліч*; *халодны*, *ледзяны*, *сцюдзёны*. Галоўная функцыя сэнсавых сінонімаў у мове дыферэнцыяльная. Кожны з іх ужываецца ў залежнасці ад таго, якое іменна адценне ці прымету ў той ці іншай з’яве, дзеянні і г.д. неабходна выразіць ці падкрэсліць.

Стылістычныя сінонімы. Некаторыя словы ў сінанімічным радзе адрозніваюцца тым, што адно слова толькі называе які-небудзь прадмет, з’яву, дзеянне, прымету, а іншыя, акрамя гэтага, выражаюць яшчэ розныя эмоцыі, станючую ці адмоўную ацэнку прадмета, з’явы, дзеяння, прыметы. Звернемся да прыкладаў: *“Глядзіце, глядзіце, -- ветліва сказаў вусаты і ўсміхнуўся, падміргнуў Сярожку, які ўставіўся на дзяздыкавы вусы (Л.Арабей). Сапраўды, ён ляпнуў не тое (І.Шамякін).* Сінонімы *сказаць* і *ляпнуць* абазначаюць адно і тое ж дзеянне – ‘выказаць што-небудзь’. Але слова *ляпнуць*, акрамя гэтага, мае ацэначнае адценне неадабрэння, асуджэння. Яно выкарыстоўваецца тады, калі казалі штосьці неабдуманнае, нетактоўнае і вынікае неабходнасць не толькі назваць дзеянне, але і даць яму ацэнку, выказаць да яго свае адносіны. Разгледзім яшчэ прыклады: *Гэта была песня радасці і ў той жа час поўная лёгкага смутку, калі высокі голас спявачкі гаварыў людзям аб тых, хто аддаў жыццё за шчасце свайго народа (Э.Самуйлёнак).Калі ўсе размясціліся, а пяхі згуртаваліся ў кутку, каля грубкі, гаспадар звярнуўся да прысутных: “Вітаем у роднай хаце шанюных гасцей з песнямі” (А.Есакоў).* Адно і тое ж значэнне маюць словы *спявачка* і *пяха*, аднак першае з іх з’яўляецца літаратурным, стылістычна нейтральным, а другое выкарыстоўваецца пераважна ў гутарковым стылі.

У выніку чаго ўзнікаюць падобныя сінанімічныя рады? Галоўнай крыніцай сінанімічных слоў з эмацыянальна-экспрэсіўным адценнем з’яўляецца жывая гутарковая мова і прастамоўе. Напрыклад, слова *гаварыць* ужываюць усе носьбіты мовы незалежна ад месца іх жыхарства, адукацыі, сферы дзейнасці, а словы *прастарэкваць*, *балбатаць*, *пляскаць*, *плявузгаць* бытуюць пераважна ў гутарковай мове, у размоўным стылі. Уступаючы ў сінанімічныя адносіны са словам *гаварыць*, гэтыя словы надаюць мове стылістычнае адценне гутарковасці.

Некаторыя сінанімы выкарыстоўваюцца ў гутарковай і кніжнай мове, а іншыя – пераважна ў кніжнай, г. зн. у мове навуковай, публіцыстычнай і афіцыйна-дзелавой літаратуры (параўн.: *розум і інтэлект*, *бязбожнік і атэіст*, *туга і настальгія*, *дапамога і садзеянне*). Першыя з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а другія маюць стылістычнае адценне кніжнасці, г. зн. адзнаку тых ці іншых кніжных стыляў.

Сінанімы, якія адрозніваюцца рознымі стылістычнымі адценнямі значэння, адносяцца да **стылістычных**.

Сэнсава-стылістычныя сінанімы. Нярэдка ў сінанімічныя адносіны ўступаюць словы, якія адрозніваюцца паміж сабой і сэнсавымі і стылістычнымі адценнямі значэння. Для прыкладу звернем увагу на сінанімічны рад *есці, сілкавацца, сёрбаць, жэрці: Не сказаць, каб вялікія ласункі былі з чэрствага хлеба, але еў яго Міеолка з вялікай ахвотай* (М.Лынькоў). *Сілкуецца дзед Арцём печанай бульбай і пры гэтым думы розныя думае пра цяперашняе жыццё, пра даўнейшае* (З.Бядуля). *Сёрбалі яны варыва без хлеба, і Вярыкоў, бачачы гэта, падзівіўся, што Зазыба хоць і быў намеснікам у калгасе, але за сталом не раскашаваў цяпер* (І.Чыгрынаў). *Жэрці і праўда хочацца. Аж у жываце баліць* (М.Лупсякоў). Словы *есці, сілкавацца, сёрбаць, жэрці* аб’ядноўваюцца ў адным сінанімічным радзе значэннем ‘прымаць ежу, перажоўваючы яе і глытаючы’. Аднак у гэтым радзе слова *сілкавацца* мае адценне ‘падмацоўвацца ежай’ і бытуе ў гутарковай мове; слова *сёрбаць* адрозніваецца ад іншых сэнсавым адценнем ‘есці, прысмокваючы’, мае стылістычнае адценне размоўнасці і выкарыстоўваецца пераважна ў гутарковай мове; слову *жэрці* ўласціва дадатковае сэнсавое адценне ‘прагна і многа есці’, эмацыянальнае адценне грубасці і стылістычнае адценне прастамоўнасці.

Яшчэ прыклад: *Штосьці ўсё шукае, выглядае, вынюхвае, прахвост, -- з агідай сказаў Андрэй* (М.Машара). Сінанімічнасць слоў *шукаць, выглядаць, вынюхваць* абумоўлена агульным значэннем ‘вызнаць, выведар, высачыць’. Але ў гэтым радзе першыя два словы з’яўляюцца стылістычна нейтральнымі, а слова *вынюхаць* мае эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне грубасці і стылістычнае адценне размоўнасці.

Дарэчы, слова *прахвост* у значэнні ‘чалавек ганебных, несумленых паводзін’ у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўступае ў сінанімічныя

адносіны са словам *нягоднік*, але ў адрозненне ад яго мае эмацыянальна-ацэначнае адценне пагардлівасці, стылістычнае адценне прастамоўнасці і выкарыстоўваецца ў гутарковым стылі.

Сінонімы, якія адрозніваюцца паміж сабой тым ці іншым адценнем значэння і маюць розную эмацыянальна-экспрэсіўную і стылістычную афарбоўку, называюцца **сэнсава-стылістычнымі**.

Кантэкстуальныя сінонімы. Сэнсавыя, стылістычныя і сэнсава-стылістычныя сінонімы – гэта такія словы, якія, як правіла, вядомы ўсім носбітам мовы. І ў кантэксте, і без кантэксту яны заўсёды ўспрымаюцца як сінонімы.

У творах мастацкай літаратуры ў сінанімічныя адносіны могуць уступаць словы, якія па-за кантэкстам не ўваходзяць у адзін сінанімічны рад. Напрыклад, у вершаваных радках:

*Имгла заслала сіні далягляд,
І жураўлі ляцяць, вяслуюць к Нілу.*

(Е.Лось) –

словы *ляцець* і *веславаць* выкарыстаны ў значэнні ‘рухацца ў паветры пры дапамозе крылаў’. Без кантэксту кожнае з гэтых слоў мае розныя значэнні: *ляцець* – ‘рухацца ў паветры пры дапамозе крылаў’; *веславаць* – ‘грэбці вёсламі ў вадзе’. Але ў прыведзеных радках слова *веславаць* у індывідуальна-аўтарскім ужыванні набыло пераноснае значэнне і дзякуючы гэтаму ўступіла ў сінанімічныя адносіны са словам *ляцець*.

Словы, якія збліжаюцца сваім значэннем толькі ў пэўным кантэксте, з’яўляюцца **кантэкстуальнымі сінонімамі**.

*Красней В.П. Тыты сінонімаў // Грані слова. –
Мн.: Народная асвета, 1986.*

Д.М. Карацінская

АБ ЛЕКСІЧНАЙ АМАНІМІІ НАЗОЎНІКАЎ

Праблема лексічнай аманіміі – адна з састаўных частак аманіміі наогул – расцэньваецца большасцю лінгвістаў як важнейшая і ў той жа час складанейшая праблема агульнай лексікалогіі і лексікаграфіі. Адсутнасць адзіных поглядаў па гэтай праблеме і дакладных крытэрыяў адмежавання выпадкаў лексічнай аманіміі ад блізкіх да яе іншых з’яў, а таксама складанасць і забытанасць класіфікацыі канкрэтных фактаў ствараюць вялікія цяжкасці ў лексікалагічных даследаваннях і асабліва пры складанні розных слоўнікаў <... >

Пры вызначэнні лексічнай аманіміі неабходна ўлічваць не толькі лексічны, але і граматычны бок слова. Можна лічыць апраўданым і мэтазгодным выдзяленне лексічных амонімаў на аснове прынцыпу тоеснасці і нятоеснасці граматычных форм з улікам асаблівасцей

беларускай мовы. Гэты прынцып быў упершыню прапанаваны А.І.Смірніцкім <...>

Зыходзячы з гэтага прынцыпу, лексічныя амонімы можна вызначыць як словы, якія адрозніваюцца сваім значэннем, але супадаюць па гучанню і напісанню ў тоесных граматычных формах. Калі кампаненты лексічных амонімаў знаходзяцца заўсёды ў тоесных граматычных формах, то яны не могуць адносіцца да розных лексіка-граматычных разрадаў слоў і адрозніваюцца толькі ў лексічным плане, напрыклад: *валасянка* ‘невялічкая пеўчая птушка з бураватым апярэннем, якая гняздзіцца на зямлі’ і *валасянка* ‘стэпавы пашава-кармавы злак’ <...>. У лексічнай аманіміі кожная форма слова з’яўляецца амонімам у адносінах да якой-небудзь формы другога слова дадзенай пары і пры гэтым аказваецца граматычна тоеснай свайму амоніму <...>

Распаўсюджванне марфематычнага і структурна-марфалагічнага пункту погляду на з’яву лексічнай аманіміі прывяло да неабходнасці размяжоўваць сярод яе поўную і частковую аманімію.

Па ступені праяўлення паўнаты аманімічнасці назоўнікі могуць супадаць ва ўсіх граматычна тоесных формах або толькі ў частцы іх <...>

Поўная аманімія праяўляецца пры ўмове, калі словы належаць да аднаго і таго ж граматычнага рахраду і падпарадкоўваюцца адным і тым жа заканамернасцям формаўтварэння, інакш кажучы, калі аманімічныя лексемы супадаюць поўнасцю ў тоесных граматычных формах, як зыходных, так і парадыгматычных. Напрыклад, *заслон* ‘хатняя пераносная лаўка, услон, зэдлік’ і *заслон* ‘атрад войск, які прыкрывае выкананне баявой аперацыі’ <...>, *лата* ‘кусок якой-небудзь матэрыі для залатвання чаго-небудзь’ і *лата* ‘брус, дошка, жэрдка, якія ляжаць упоперак кроквы’, *ключ* ‘металічная прылада для адмыкання і замыкання замка’ і *ключ* ‘размяшчэнне птушак у палёце’.

Поўная лексічная аманімія ахоплівае не толькі словы, якія з’яўляюцца спрадвечнымі беларускімі і агульнаўжывальнымі на сучасным этапе развіцця мовы, але і лексемы. Запазычаныя з іншых моў. Апошнія ў сучаснай беларускай мове падпарадкоўваюцца ўсім тым асаблівасцям формамянення, якія характэрны і для спрадвечна беларускіх слоў. Цікавымі прыкладамі ў гэтых адносінах будуць наступныя:

1. Аманімічныя пары і групы, у склад якіх уваходзяць лексічныя адзінкі, беларускія па паходжанню і іншамоўныя: *лава* ‘прыстасаванне для сядзення’, *лава* (гутарк.) ‘вялікі абшар, аднастайны масіў чаго-небудзь, шырокая паласа’, *лава* ‘вогненна–вадкая маса, якая вывяргаецца вулканам’, *лава* ‘баявы парадак конніцы для адначасовай атакі з флангаў і з тылу, а таксама атрад, пакінуты для такой атакі’, *лава* ‘забой вялікай працягласці для распрацоўкі вугальнага пласта або іншых карысных выкапняў’.

2. Другую групу складаюць такія аманімічныя назоўнікі, якія запазычаны з розных моў, але ў сучаснай беларускай мове ўтвараюць аднолькавыя граматычныя формы і таму адносяцца да поўных лексічных амонімаў: *лот* (марск.) ‘інструмент для вымярэння глыбіні мора з борта судна’ (ням. Lot, гал. lood) і *лот* (гіст.) ‘старажытная руская мера вагі’ (ням. Lot).

3. Адны і тыя ж заканамернасці формаўтварэння ўласцівы таксама і такім аманімічным парам, кампаненты якіх з розным значэннем запазычаны з адной і той жа мовы. У гэтай групе можна выдзеліць аманімічныя групы, запазычаныя а) з французскай мовы: *міна* 1) ‘снарад з выбуховым рэчывам, які ўстаноўлены пад зямлёй або пад вадой’, 2) ‘разрыўны снарад для стральбы з мінамёта’, 3) ‘тое ж, што і тарпеда’; (фр. mine) і *міна* ‘выраз твару’ (фр mine); *кулон* ‘жаночае аздабленне ў выглядзе аднаго або некалькіх каштоўных камянёў на ланцужку, які надзяваецца на шыю’ (фр coulant) і *кулон* ‘адзінка вымярэння колькасці электрычнасці’ (фр. уласн.) <...>

Супадзенне ва ўсіх тоесных формах (поўная лексічная аманімія) характэрна таксама для іншых запазычаных слоў, якія ў якасці кампанентаў уваходзяць у састаў аманімічных груп. Як можна заўважыць з прыведзеных прыкладаў, аманімічнымі аказваюцца не ізаляваныя граматычныя формы слова, а цэлыя сістэмы іх форм, прычым аманімія назіраецца паміж граматычна тоеснымі формамі. Аманімія гэтага тыпу з’яўляецца поўнай і лексічнай, або словы-амонімы адрозніваюцца толькі ў лексічным плане і ідэнтычныя ў граматычных адносінах <...>

Частковыя лексічныя амонімы, у тым ліку і запазычаныя словы, не супадаюць ва ўсіх граматычна тоесных формах, яны маюць рознае граматычнае выражэнне. Як вядома, мова ў многіх выпадках стварае граматычную падтрымку для дыферэнцыяцыі слоў, якія, як амонімы, спачатку дыферэнцыраваліся семантычна. Інакш кажучы, граматычна дыферэнцыраваліся такія аманімічныя лексемы, якія сталі самастойнымі асобнымі адзінкамі ўжо па значэнню.

Семантычнае размежаванне частковых амонімаў суправаджаецца і вельмі часта знешне выражаецца марфалагічнай дыферэнцыяцыяй, у выніку чаго такія лексемы побач з тоеснымі формамі маюць і такія формы, якія не супадаюць па гучанню. Марфалагічная дыферэнцыяцыя частковых

амонімаў у значнай ступені дапамагае адмежаваць іх ад лексіка-семантычных варыянтаў аднаго слова <...>

У частковых лексічных амонімах у супастаўленні з лексіка-семантычнымі варыянтамі аднаго слова адрозненне пераважае над адзінствам, бо іх знешнія марфалагічныя адрозненні ў асобных формах выражаюць лексіка-семантычную дыферэнцыяцыю. Яны звычайна адрозніваюцца ў большай ступені, чым гэта з'яўляецца дапушчальным для варыянтаў аднаго і таго ж слова, у якім знешнія адрозненні ніякім чынам не звязаны з унутранымі, семантычнымі адрозненнямі.

У беларускай мове ў групе частковых лексічных амонімаў значную частку складаюць такія пары, кампаненты якіх характарызуюцца лікавымі адрозненнямі. Вядома, што ў беларускай мове, як і ў рускай, формы абодвух лікаў граматычна ўтвараюцца ад большасці назоўнікаў, але ў асобных выпадках гэтаму перашкаджае семантыка слова, якая знаходзіцца ў вельмі цеснай узаемасувязі з граматычным значэннем. Як заўважана, формы абодвух лікаў утвараюць канкрэтныя аманімічныя назоўнікі: *каток* 'пляцоўка для катання на каньках' (*каткі*), *каток* 'машина для ўкатвання, выраўноўвання чаго-небудзь' (*каткі*) і *каток* 'хатняя жывёла з сямейства каціных, памянш. ад кот' (*каткі*) <...>

Семантычна адасобіліся і з'яўляюцца частковымі лексічнымі амонімамі назоўнікі *забой* 'дзеянне паводле дзеяслова *забіць*' (*забой жывёлы*) і *забой* м'есца ў шахце, дзе здабываюцца карысныя выкапні'. Другі кампанент з гэтай пары не суадносіцца з дзеясловам *забіць*, ён страціў здольнасць выдзяляць прыстаўку *за-*, магчыма, тады, калі меў значэнне пачаітку дзеяння: *забіць* 'пачаць біць', адсюль відавочна *забой* – пачатак дзеяння, а потым месца выканання дзеяння – месца працы – месца ў шахце. Аманімія гэтых слоў граматычна падтрымліваецца формамі ліку: першая лексема ўжываецца толькі ў адзіночным ліку і супадае поўнасьцю з усімі формамі адзіночнага ліку другой лексемы, утвараючы ў параўнанні з першай лексмай формы множнага ліку. Значыць, супадзенне назіраецца ў частцы форм, бо першы аманімічны назоўнік пазбаўлены граматычных форм множнага ліку.

У групу *singularis tantum* уваходзяць таксама назоўнікі з іменнымі каранямі, якія ў выніку развіцця значэнняў некалі адзінага полісемантычнага слова адасобіліся, утварыўшы аманімічныя лексемы: *ячмень* 'хлебны злак' і *ячмень* г'нойнае запаленне тлушчавых залоз у карані вокавых веек'; *крэпасць* 'уласцінасць, моц, трываласць, дужасць', *крэпасць* 'умацаванае месца з доўгачасовымі абароннымі збудаваннямі, цытадэль', і *крэпасць* (гіст.) 'дакумент аб куплі і продажы нерухомай маёмасці ў дарэвалюцыйнай Расіі' (параўн. *скрепитель*); *матэрыя* (філас.) 'аб'ектыўная рэальнасць, якая існуе незалежна ад чалавечай свядомасці і адлюстроўваецца ёю' і *матэрыя* 'тканіна'.

Аманімічных груп, у якіх карэляты выступаюць аманімічнымі толькі ў граматычнай форме множнага ліку, у сучаснай беларускай мове значна менш, чым назоўнікаў папярэдняй групы. Назоўнікі такіх груп адносяцца таксама да частковай лексічнай аманіміі, бо супадаючымі аказваюцца толькі граматычна тоесныя формы множнага ліку, у адзіночным ліку супадзення не адбываецца, бо адзін з кампанентаў пазбаўлены форм адзіночнага ліку. Да такіх частковых лексічных амонімаў адносяцца: *бомы* ‘бразготкі ў выглядзе пустых металічных шарыкаў з кавалачкамі металу ў сярэдзіне, якія прымацоўваюцца да хамута, дугі’ і *бома_бомы* ‘вялікі кол з зачасаным плоскім канцом, вага’; *боны* (фін.) 1) ‘дакуметны, якія даюць уладальніку права на атрыманне паказанай у іх сумы’, 2) ‘часовыя папяровыя грошы’ і *бон/боны* ‘пльвучыя загароды’ <...>

Да асобнай групы частковых лексічных амонімаў патрэбна аднесці аманімічныя пары, кампаненты якіх заўсёды ўжываюцца толькі ў множным ліку і не маюць адпаведна форм адзіночнага ліку. Яны супадаюць па гучанню і напісанню ў граматычна тоесных формах множнага ліку, але цалкам адрозніваюцца па семантыцы. унутраную сэнсавую структуру такіх кампанентаў цяжка ўзнавіць у сучаснай беларускай мове: *дзяды* 1) ‘людз, якія жылі даўно, продкі’, 2) ‘бацькоўская субота’ і *дзяды* (бат.) ‘дзядоўнік, пустазелле, калючая галоўка расліны’.

Такім чынам, поўная і частковая лексічная аманімія назоўнікаў прадстаўляе зусім заканамерную з’яву ў слоўнікавым саставе сучаснай беларускай мове.

Карацінская Д.М. Аб лексічнай аманіміі назоўнікаў // Слова беларускае. З гісторыі лексікалогіі і лексікаграфіі. – Мн.: Народная асвета, 1994.

Г.М. Малажай

ПЕРЫФРАЗА ЯК АДЗІНКА МАЎЛЕННЯ

Каб вызначыць сутнасць перыфразы, акрэсліць яе межы, кратка ахарактарызуем гэтую складаную адзінку моўнага выкладу.

Перыфразы апісальна называюць прадметы, дзеянні, якія звычайна абазначаюцца адным словам: *Ты сагравала і натхняла, хоць ад цябе я быў здаля, зямля Заслонава, Купалы, Якуба Коласа зямля* (А.Александровіч. Хадзіў я) – Беларусь. *Будзе ўзнямацца ў вяках вобраз грознага помніка за раны роднае зямлі* (К.Чорны. На парозе вызвалення) – партызана. *Унь ускрай сядзібы конь паўзе сталёвы... хлеб у тчэ асновы* (Я.Колас. Міхасёвы прыгоды) – арэ.

Перыфраза становіцца асобным найменнем толькі ў працэсе маўлення. Шматлікія перыфразы, узятыя без кантэксту, – гэта звычайныя свабодныя словазлучэнні, якія абазначаюць прадметы і іх праметы, дзеянні і іх аб’екты. У моўным палатне такія словазлучэнні могуць стаць асобнымі

назвамі прадметаў і дзеянняў: *Апалі на зямлю халодныя слёзы, што гнулі былінкі к зямлі* (Я.Колас. Адплата). *Зязюля лічыла гады, было прадчуванне бяды* (А.Вярцінскі. Заазер'е).

Перыфраз – асобна аформленае спалучэнне слоў, якое выступае як семантычна непадзельнае словазлучэнне і выконвае ў сказе намінацыйную функцыю. Агульная семантыка перыфрастычнага выразу пераважае над слоўнай асобнасцю яго частак. Значэнні слоў-кампанентаў арганізуюць, матывуюць агульны сэнс перыфразы, а самі раствараюцца ў ім.

Семантычнай непадзельнасці перыфрастычнага словазлучэння не парушае ні перастаноўка яго кампанентаў, ні разрыў іх іншымі словамі кантэксту. Так, Я.Колас перыфразу *во л стал ё вы* скарыстоўвае з розным парадкам яе кампанентаў, агульны сэнс апісальнай назвы ў абодвух выпадках адзін: *Па ўзгор'ю поля, па раўніне паўзуць сталёвыя валы* (На новай зямлі). *Рэжа скібы во л стал ё вы...* (Радасць).

Цэльнасць семантыкі перыфразы захоўваецца і тады, калі кампанента апісальнага словазлучэння разрываюцца іншымі словамі кантэксту, як у наступных прыкладах: *Шкадаваў бы мени тае прапажы, каб не ведаў я, не ўспомніў зноў, як вяла матуля танаец пражы* (А.Пысін. Бачу гулкае святло вакзала). *І тады я адважыўся і сказаў пра сардэчны, як кажуць, пажар* (П.Панчанка. У навальніцу).

Да перыфраз адносяцца і семантычна непадзельныя канструкцыі са структураю сказа, якія функцыянальна адпавядаюць асобнаму слову: *Эх, каб ведаў я, хлапчына, калі мой пагасне месяц* (М.Танк. Песня Яносіка). *Усюды мае сябры, камбайнер і сталь хто варыць, пчаляр, садавод, свінапас* (П.Броўка. У замку Радзівіла). Граматычная будова згаданых апісальных выказаў адпавядае структуры сказа, але канструкцыя *мой пагасне месяц* апісальна называе дзеянне, якое можна абазначыць аднаслоўна – *памру*, а *сталь хто варыць* – *сталявар*. Перыфразы са струкутрай сказа, як і перыфрастычныя словазлучэнні, выконваюць у маўленні намінацыйную функцыю

Перыфразы паводле сваёй знешняй струкутуры менш эканомныя, чым асобныя словы. І калі б яны не давалі нічога новага ў параўнанні са значэннямі і адценнямі значэнняў аднаслоўнай назвы, утварэнне і ўжыванне перыфраз было б неапраўданае, неабгрунтаванае. Перавага перыфразы над звычайным словам у тым, што яна не толькі абазначае з'яву рэчаіснасці, але і адразу праз апісанне асобнай прыметы, уласцівасці гэтай з'явы характарызуе яе. Так, М.Танк у вершы “шчасліва ўдалячнь ляцець”, заклікаючы чалавецтва пільна сачыць, каб у касмічнай прасторы “не смеў ніхто слупы гранічныя стаіляць, ...каб там не паўтарылася калі трагедыя народаў і Зямлі”, ужывае апісальную назву вайны (перыфрастычная назва *трагедыя народаў і Зямлі* выразней выновіць на паверхню характарыстыку гэтай з'явы). Апісальны выраз добра ўпісваецца

ў экспрэсіўную напружанасць ўсяго верша, актыўна “працуе” на асноўную думку твора.

Перыфраза часта перадае яскравыя эмацыянальна-экспрэсіўныя адносіны да абазначанай з’явы. Прыгадаем радкі Я.Брыля: *“Калі нарадзілася Любачка і свякроў узялася вучыць маладую матулю, як купаць, спавіваць і карміць, і лячыць іх непадзельнае шчасце, Жэня ўжо... называла Іваніху найдаражэйшым словам – маці...”* (Сцежка-дарожка). Перыфраза *непадзельнае шчасце* перадае замілаванне, пяшчоту сямейнікаў да дзіцяці.

Перыфрастычная назва вельмі часта з’яўляецца вынікам індывідуальна-мастацкага бачання свету. Так, К.Чорны ў апавяданні “На парозе вызвалення” дае невялікую пейзажную замалёўку: *“Жоўты лісточак прыносіўся ветрам з-над лесу і прыліпаў да земляной глыбы над выбітай нямецкай бомбай ямай. На чорных краях гэтага з е м л я - н о г а к а л е ц т в а бялелася парванае карэнне палявых раслін”*. Апісальная назва земляное калецтва, якую скарыстаў К.Чорны, перадае складаную думку: нямецкія бомбы нявечаць усё, нават зямлю.

На ўзнікненне перыфрастычных назваў у моўным абыходку могуць уплываць розныя пазалінгвістычныя фактары. Так, калі ў жыццё ўваходзіць новы прадмет або з’ява і яны яшчэ непрывычныя, іх часта называюць апісальна, вылучаючы пэўныя, іншы раз зусім неістотныя рысы. А.Шлюбскі прыводзіць такое назіранне: “Калі ў Полацкім павеце з’явіўся цягнік, то сяляне звалі яго “чортавай кабылай”*. Я.Брыль занатаваў цікавы апісальны выраз, які выкарыстала вясковая жанчына, каб замяніць нязвыклае і таму забытае ў патрэбны момант слова дзённік: “Ці ў вас прадаюцца тыя цятрадзі, дзе ставяць двойкі?” (Жменя сонечных промняў).

Перыфрастычны выраз можа ўзнікнуць з патрэб эўфемістычнай замены “ультраэкспрэсіўных” слоў або слоў, якія выклікаюць непажаданую рэакцыю ў тых, каму адрасуецца мова: -- *Сыночак мой, наша Анютка жы ве ця перу новай сасновай хатцы... -- і зноў насыпаліся слёзы* (А.Рылько. Маці і сын).

Як бачым, перыфрастычны выраз “нараджаецца”, утвараецца непасрэдна ў моўнай плыні, гэта, як акрэслівае Ш.Балі, -- свабодны і спантанна народжаны іншасказальны выклад той самай думкі**. Перыфраза – гэта семантычна непадзельнае словазлучэнне (або сказ), якое ўтвараецца ў працэсе маўлення, каб апісальна назваць асобныя прадметы, прыметы або дзеянні і адначасова паказаць іх адметнасць.

Традыцыйныя перыфразы. Перыфраза абазначае адно паняцце, служыць знакам якой-небудзь адной з’явы рэчаіснасці, і гэта асабліваецца перыфрастычных выказаў збліжае іх з фраземамі. Семантычная непадзельнасць апісальных выказаў, іх лексікалізацыя выклікаюць некаторую ўстойлівасць перыфрастычнага словазлучэння, аднак такая

ўстойлівасць найчасцей вынікае са сьбылістых патрэб. Устойлівасць апісальнай назвы – не адметная рыса перыфразы. Наадварот, калі перыфрастычны выраз свежы, нечаканы, а яго вобразны змест апраўданы жыццёвымі асацыяцыямі, то такое выслоўе мае большае права на месца ў мастацкай тканіне твора. Напрыклад: *Відаць, не адзін гуллівы або напалоханы шчупакамі касяк сілявы напароўся на нябачную к а п р о н а в у ю с м е р ц ь* (Я.Брыль. Надпіс на зрубце). Семантычная непадзельнасць вылучанага апісальнага выразу, як і іншых індыўдуальна-аўтарскіх перыфраз, вынікае з інтэнсіўнай рэалізацыі значэнняў іх кампанентаў, а агульны сэнс перыфрастычнай назвы раскрываецца ў моўнай плыні. Гэта значна адрознівае перыфразу ад фраземы. Цэласнае значэнне якой стала замацавалася моўнай традыцыяй, што прывяло нават да аслаблення ці страты лексічных значэнняў яе кампанентаў (параўн.: *сэрца кроіць, чортам падшыты, у свіныя галасы*).

Прамежкавае становішча паміж індыўдуальнымі перыфразамі і фраземамі займаюць устойлівыя апісальныя выразы, якія не маюць пэўнага аўтара і ўжываюцца ў мове традыцыйна. *Беларускім шоўкам* або *паўночным шоўкам* называюць беларусы лён, *другім хлебам* – бульбу, *беларускім морам* – возера Нарач, *ляснымі салдатамі* – партызан, *блакітным палівам* – газ, *жалезным* або *сталёвым канём* – трактар. Хто “пусціў” у моўны побыт згаданыя і іншыя апісальныя выразы, цяпер цяжка сказаць. З падзеямі сялянскага паўстання на Беларусі 1863 года звязана ўзнікненне апісальных выказаў *чырвоны дыктатар, кароль Літвы* – Кастусь Каліноўскі: *7 – 20 красавіка 1864 года адбылася кара смерцю чы р в о н а г а д ы к т а т а р а, к а т о р а г а с т а в у с н а я с я л ь н с к а я м а л в а н а з ы в а л а “ к а р а л ё м Л і т в ы ”, р а з у м е ю ч ы п а д Л і т в о ю ў л а с н а л і т о ў с к і я і б е л а р у с к і я з е м л і* (“Полымя”, 1927, № 4); апісальны выраз *усебеларускі стараста* (А.Чарвякоў) узнік на ўзор *всеросійскі староста* (М.Калінін) у першыя гады Савецкай улады на Беларусі. *Пагартайце “Малады араты” – часопіс сялянскай моладзі. Там часты аўтар – у с е б е л а р у с к і с т а р а с т а* (М.Лужанін, Дванаццаць вясковых вогнішчаў).

Не проста растлумачыць, чаму апісальны выраз, ужыты ў размове або выкарыстаны ў мастацкім творы, потым падхопліваецца іншымі, захоўваецца ў памяці, ператвараецца ў традыцыйную назву. Адно можна сказаць з пэўнасцю: вобраз, які стаў асновай апісальнай назвы, што набыла ўстойлівасць, удала адлюстроўвае адносіны з’яў рэчаіснасці, таму індыўдуальнасць асацыяцый захоўваецца моўнай традыцыяй. Устойлівасць ужывання, семантычная непадзельнасць, фіксаваны характар намінацыі – усё гэта дазваляе глядзець на традыцыйныя апісальныя выразы як на фраземы “ў патэнцыі”, як на загатоўкі фразеалагізмаў.

Традыцыйнасць, устойлівасць апісальнага словазлучэння, як і фразеалагізацыя, узнікае ў выніку індыўдуальнага развіцця словазлучэння. Калі аўтарская перыфраза вобразна характарызуе прадмет, дзеянне ўдала

адлюстроўвае сувязі рэчаіснасці, яна можа адарвацца ад першапачатковага моўнага кантэксту, набыць устойлівасць значэння і стаць традыцыйнай. Так адбылося з перыфразай *пан сахі і касы*, зразумелай і без купалаўскага кантэксту, якая ўжываецца рознымі аўтарамі: *Сэнс гэтых гарачых слоў Купалы заходнебеларускі “п а н с а х і і к а с ы” разумеў як палітычны лозенг барацьбы за сваё вызваленне (В.Таўлай. Янка Купала і Заходняя Беларусь). Ён (К.Чорны – Г.М.) сам, п а н с а х і і к а с ы, прайшоў нялёгка і шлях, адчуў пакуты свайго народа* (“Звязда, 1969, 12 лістапада). Усё гэта дае падставы лічыць, што купалаўская перыфраза *пан сахі і касы* ператварылася ў традыцыйную апісальную назву, хоць сфера яе бытавання вузкая: гэты выраз ужываецца пераважна ў літаратурна-крытычных артыкулах. Апісальная назва не трапіла ў шырокі моўны абыходак, і нельга сказаць, што яна стане фраземай–адышоў у нябыт той мужык, пра якога пісаў Я.Купала.

Паступовы пераход індывідуальных перыфраз у традыцыйныя, а апошніх у фраземы –унутрымоўны працэс, але пэўны шпіль у гэты пераход могуць рабіць і пазалінгвістычныя фактары. Спашлёмся на такі прыклад: перыфрастычная назва нафты *чорнае золата* ў рускай мове даўно стала традыцыйнай, а ў беларускай мове да 60-х гадоў ХХ ст. гэтае спалучэнне ўжывалася вельмі рэдка і звычайна са значэннем *торф*: *На ўзгорках купчасцяца лясы, балота аддаюць чалавеку торф – ч о р н а е з о л а т а* (К.Чорны. Ясны дзень крыніцы). *Здабываць пачалі мы ч о р н а е з о л а т а – торф...* (М.Танк. Над Прыпяццю). У 60-я гады ў сувязі з тым, што была адкрыта беларуская нафта, на старонках нашых газет і часопісаў выраз *чорнае золата* пачаў сустракацца часта і толькі са значэннем *нафта*, а друк стварае спрыяльныя ўмовы, каб назва набыла традыцыйнасць. Устойлівае спалучэнне чорнае золата можа з часам “перарасці” у фразему.

*Шлюбскі, матэрыялы да вывучэння фальклору і мовы Віцебшчыны. Мінск, 1927. С. 17.

**Ш.Балли. Французская стилистика. М., 1961. С. 126.

Малажэй Г.М. Перыфраза як адзінка маўлення // Беларуская перыфраза. – Мн.: Вышэйшая школа, 1974.

І.Р.Шкраба

ПРА БЕЗЭКВІВАЛЕНТНУЮ ЛЕКСІКУ

Нават самы поўны слоўнік не здольны ахапіць усю лексіку развітой нацыянальнай мовы. Перад укладальнікамі заўсёды паўстае праблема адмежавання і адбору сабранага лексічнага матэрыялу. Крытэрыем адбору выступае характар апісання слова ў слоўніку. Набыткі беларускай лексікаграфіі дазваляюць вывучаць беларускую лексіку ў самых розных аспектах – этымалагічным, генеалагічным, семасіялагічным, гістарычным, стылістычным і інш. Адзін з прынцыпаў пабудовы слоўніка дае магчымасць ахарактарызаваць беларускую лексіку ў яшчэ адным ракурсе – з пункту погляду адметнасці, непаўторнасці яе семантычнага зместу.

У навуковай літаратуры падкрэслівалася вялікая культурнае і палітычнае значэнне агульнага лексічнага фонду ў розных мовах. Але лінгвіст павінен бачыць пастаянную дыялектыку агульнага і адметнага. У сувязі з гэтым праблема нацыянальнай лексічнай спецыфікі ўяўляецца не менш, а відавочна і больш важнай ў аспекце лінгвістычным. Іменна з нацыянальнай адметнасцю лексікі звязана праблема вар’іравання аб’ёму значэння суадносных слоў у розных мовах. Вялікую цікавасць выклікае таксама пласт слоў беларускай мовы, нацыянальная адметнасць якіх выяўляецца ў немагчымасці знайсці ім іншамоўны аднаслоўны адпаведнік. “Мова павінна валодаць велізарнымі камунікатыўнымі і выяўленчымі здольнасцямі, што немагчыма без такіх жа значных чыста нацыянальных асаблівасцей, без своеасаблівай індывідуальнай “непаўторнасці” мовы”*. Рысы непадобнасці, нацыянальнай спецыфікі найбольш ярка праяўляюцца на ўзроўні лексікі, таму яе ролю ў стварэнні нацыянальнага “твару” мовы цяжка пераацаніць.

Беларуска-рускія моўныя сувязі вымагаюць глыбокага семантычнага асэнсавання іншамоўных слоў, якімі для носьбітаў рускай мовы з’яўляюцца беларусізмы. Традыцыйны перакладчыцкі прынцып “слова праз слова” не здольны з аднолькавым поспехам дзейнічаць на ўсёй лексічнай прасторы. Нягледзячы на тое, што аднаслоўны эквівалент пры жаданні можна знайсці заўсёды (пераважна шляхам падбору блізказначнага сіноніма, а не семантычна тоеснага адпаведніка), нацыянальна-спецыфічныя і нацыянальна-канататыўныя адценні, звязаныя з адметнымі ўмовамі жыцця народа, беззваротна страчваюцца. Можна сказаць, што эпоха станаўлення сістэмы значэнняў нацыянальнай мовы – гэта эпоха адлюстравання ў семантыцы слова асаблівасцей псіхалогіі народа, яго светаўспрымання, акалічнасцей працоўнай дзейнасці, а таксама культурна-этнаграфічных традыцый.

У лексіцы беларускай мовы, як і іншых нацыянальных моў, можна вылучыць шэраг слоў, якія ў рускамоўным дачыненні не маюць аднаслоўнага адпаведніка. Патрэбы перакладчыцкага характару вымушаюць перадаваць семантыку такіх слоў, аб’ём паняцця, што яны абазначаюць, і эмацыянальныя адценні не словамі, а словазлучэннямі (зваротамі) рускай мовы. Такія словы вызначаюцца навуковым паняццем “безэквівалентныя”, гэта значыць, “якія не маюць адпаведніка”, і менавіта яны выклікаюць найбольшыя цяжкасці ў працэсе засваення лексічнага запasu і ў перакладчыцкай практыцы.

У безэквівалентную лексіку ўключаюцца так званыя экзатызмы – назвы прадметаў і паняццяў, характэрных для духоўнай культуры і матэрыяльнага побыту народа, а таксама абумоўленых асаблівасцямі прыроднага і геапалітычнага становішча краіны. Яны займаюць асобае месца сярод беларускай безэквівалентнай лексікі ў тым плане, што ў рускамоўным дачыненні сувязь “слова – прадмет” або “выраз – прадмет”

не ўзнікае па прычыне адсутнасці самога прадмета, названага па-беларуску. Гэта значыць, што некаторыя прадметы і з’явы рэчаіснасці характарызуюць бытавыя, сацыяльныя, культурныя, экалагічныя і іншыя ўмовы жыцця толькі аднаго народа і адсутнічаюць у другога. Адзнаку нацыянальнага, мясцовага, гістарычнага або фальклорна-міфалагічнага каларыту нясуць на сабе такія беларускія назвы і звароты, як *васпан, ягамосць, пячыста, верашчака, ваўкалак, дакоскі, заворыны, рэзгіны, староства, дзедаўшчына, дзядзькаванне* і інш. Нават пранікненне беларускай рэаліі ў побыт рускага народа неспрыяе ўзнікненню рускамоўнага адпаведніка: пры неабходнасці яе абазначэння замацоўваецца беларусізмы з паметай этнаграфічнай прыналежнасці.

Калі сувязь “беларускае слова – прадмет” праецыруецца на ўзровень рускай мовы як сувязь “выраз -- прадмет”, то з’ява безэквівалентнасці, як правіла, звязана з наяўнасцю дадатковых дыферэнцыяльных адценняў у значэнні беларускага слова. Дэталізацыя, расчлянёнасць паняцця, названага словам, раслаенне яго семантычных адценняў у розных мовах можа адбывацца неаднолькава. Гэта абумоўлена рознай ступенню актуальнасці, важнасці канкрэтнай прыкметы якога-небудзь аб’екта рэчаіснасці для носьбітаў суадносных моў. Адны і тыя ж уласцівасці прадметаў і з’яў матэрыяльнага свету могуць выступаць як істотныя і другарадныя, змястоўныя і павярхоўныя ў беларускай і рускай мовах. Напрыклад, для беларуса вызначальнай прыкметай паняцця “запалка” выступае функцыянальная: “тое, што запальваюць”, у рускай мове яна неістотная, аснову наймення ўтварыла прыкмета знешняга падабенства: “спичка” – “маленькая спіца”.

Калі беларускае слова мае складаную структуру значэння, з многімі прыватнымі прыкметамі названага прадмета, то ўзрастае верагоднасць таго, што ў рускай мове магчымы адзіны спосаб яго семантычнага вытлумачэння – апісальны, а само слова ў такім выпадку набывае статус безэквівалентнага. Вельмі часта пры наяўнасці агульных для беларускай і рускай моў родавых паняццяў як безэквівалентнае слова выступае беларуская відавая назва. Змест паняцця “арэх – орех” у беларускай мове канкрэтызуецца ў безэквівалентным слове *лузанец* – “вылуцціўшыся орех”. “Дзюба – клюв” мае прыватнае ўвасабленне ў слове *глюга* – “клюв хищной птицы”. Агульнае “вугельчык – уголёк” паглынае больш канкрэтнае *жарынка* – “горячая зола”, *дыля* – “толстая доска”, *куфель* – “бокал для пива”, *зашмарга* – “затяжная петля”, *ганок* – “небольшой плот”, *кірна* – “курносый нос”, *поплаў* – “заливной луг”, *імшара* – “моховое болото”.

Значэнне безэквівалентных слоў можа ускладняцца элементам ацэннасці. Яна ўзнікае пры называнні такіх аб’ектаў рэчаіснасці, уласцівасці якіх уключаюцца ў сістэму каштоўнасцей арыентацый людзей і выклікаюць стэрэатыпныя ацэнкі. Так, пры супастаўленні адпаведнікаў

нікчэмнік – “нікчемный человек” мы лёгка выяўляем адмоўную ацэначнасць беларускага наймення. Тае самае датычыцца слоў *нядбалец, прадажнік, зломак, папіхач, шляхцюк*. Для слоў *сумленне, руплівец, весялуха* характэрна ацэначнасць ужо іншага – станоўчага характару.

Яшчэ адна прычына праяўлення лексічнай безэквівалентнасці – непадобнасць словаўтваральных сістэм моў. “Тым больш натуральныя разыходжанні паміж мовамі тады, калі іх словаўтваральныя сродкі значна адрозніваюцца”**. У рускай мове адсутнічае дзеяслоўны словаўтваральны тып з агульным значэннем працягласці або мнагакратнасці дзеяння тыпу *папапрасіць, папамучыцца*. Значэнне беларускай прыстаўкі *папа-* ў рускай мове перадаецца лексічна: *папахадзіць* – “долго ходить”, *папакрычаць* – “кричать долго, неоднократно”. Такі самабытны словаўтваральны тып не адзінкавы. Можна прыгадаць яшчэ: са значэннем празмернага праяўлення прыкметы – *замалы, зашырокі, застары, завялікі, зацесны*; са значэннем занятку, рамяства – *разьбярства, грабарства, камінарства, кавальства, гарбарства, бандарства, староства, каморніцтва*; са значэннем станаўлення прыкметы – *паскупець, названчэць, парухавець, назласнець, паглыбець, палагаднець*. Часам структурна-семантычны ўзор утварэння новых слоў аднолькава характэрны для абедзвюх моў, але адрозніваецца колькасца – за кошт адсутнасці адпаведных некаторым беларускім рускіх лексічных адзінак. Словаўтваральнае значэнне “дача таго, хто названы ўтваральнай асновай” бадай што вычэрпваецца рускімі найменнямі *поповна, королева, царевна*. Аднаслоўных эквівалентаў да беларускіх назваў *леснікоўна, бандароўна, ткачоўна, дзякоўна, вайтоўна* у рускай мове няма.

З’ява безэквівалентнасці наглядаецца пры несупадзенні семантычнага зместу паняцця ў суадносных мовах. Так, беларускае слова *булён* у параўнанні з рускім *бульон* выяўляе большую паняццевую змястоўнасць за кошт прыватнага значэння “картофельный суп”, якое ў рускай мове не адзначана. Мнагазначныя словы, маючы складаную семантычную структуру і аднолькавую прадметную суаднесенасць, у розных мовах могуць адрознівацца колькасца (саствам значэнняў) і якасца (характарам значэнняў). Колькаснае адрозненне семантычнай структуры і стварае ўмовы ўзнікнення безэквівалентнасці. Мнагазначныя словы *дзічка, пасад, хрушч, чуцца, скалка, почапка, асушак, займаць, жытніца*, ужытыя ў адным са сваіх значэнняў, выступаюць як безэквівалентныя. Часам семантычная структура мнагазначнага беларускага слова такая шматгранная і адметная, што з’ява безэквівалентнасці характарызуе не адно, а два яго значэнні: *гамарня, падупасці, хіб, мур, залыгаць, змізарнець* і інш.

Безэквівалентныя словы – арыгінальная, цікавая і недаследаваная з’ява беларускай мовы, у іх закладзены значныя камунікацыйныя і выяўленчыя

магчымасці. Варта спрыяць таму, каб абсяг іх ужывання не звужаўся і беларуская мова не зведвала прыкрых страт.

*Будагов Р.А. Филология и культура. М., 1980. С. 131.

** Супрун А.Е. Лекции по лингвистике. Мн., 1980. С.101.

Шкраба І.Р. Пра безэквівалентную лексіку // Самабытнае слова. – Мн.: Беларуская энцыклапедыя, 1994.

І.А. Гапоненка

ЭВАЛЮЦЫЯ СЕМАНТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА (ПАЧАТАК- КАНЕЦ XX СТ.)

Адной з найбольш цікавых і важных задач гістарычнай лексікалогіі з’яўляецца вывучэнне ўнутранай біяграфіі слова, г.зн. даследаванне змен, якія адбываюцца ў семантычнай структуры слоў¹ за пэўны перыяд. Такія змены, зразумела, становяцца заўважальнымі праз вялікія часавыя прамежкі. Пачатак і канец XX ст. з пункту погляду гісторыі мовы мала аддаленыя ў часе. Тым не менш абранне іх у якасці полюсаў параўнання мае пад сабой грунт. Апраўданы гэты выбар наступнымі меркаваннямі. Па-першае, адрэзак часу ад пачатку стагоддзя да нашых дзён прадуктыўны ў плане моўнага будаўніцтва і вельмі насычаны падзеямі, якія аказвалі актыўны ўплыў на развіццё мовы. Па-другое, параўнальны аналіз семантыкі слоў у адзначаных часавых рамках можа быць вельмі паказальным улічваючы выключнасць пачатку XX ст. як перыяду, калі выпрацоўваўся агульны напрамак развіцця новай беларускай літаратурнай мовы на народнай аснове, у тым ліку афармляліся і семантычныя характарыстыкі асобных лексем. Даследаванне таго, якое значэнне і семантычны аб’ём мела слова ў пачатку стагоддзя і ў якім плане змянілася семантычная структура ад гэтага пачатковага асноватворнага этапу да нашых дзён, можа дапамагчы ўсвядоміць шляхі фарміравання лексіка-семантычнай сістэмы сучаснай мовы, вызначыць напрамак і ўнутраны механізм семантычнай эвалюцыі.

Сярод крыніц, з якіх можа быць выбраны матэрыял для падобнага параўнання, самымі надзейнымі з’яўляюцца, безумоўна, лексікаграфічныя працы. Найбольш поўнае ўяўленне аб лексіка-семантычнай сістэме сучаснай мовы дае пяцітомны “Тлумачальны слоўнік беларускай мовы”, Мн., 1980 (у далейшым ТСБМ). Ад пачатку ж XX ст. не засталася адпаведнай тагачаснай сістэматызаванай працы, але ў пэўным сэнсе яе могуць замяніць дадзеныя з картатэкі Інстытута мовазнаўства АН Беларусі да сучаснага “Слоўніка мовы “Нашай нівы”, на аснове якіх можна рабіць вывады аб лексіка-семантычных характарыстыках слоў на пачатку стагоддзя. Разгляд будзе праведзены на базе чатырох літар: “Р”, “Э”, “Ю” і “Я”.

Аналіз матэрыялу дазваляе сцвярджаць, што ў межах названага перыяду не назіраецца рэзкіх семантычных зрухаў. Выпадкі поўнага семантычнага

пераафармлення ўвогуле не зафіксаваныя, і ў цэлым на працягу стагоддзя прааналізаваныя лексемы захоўваюць адносную сэнсавую тоеснасць: семантыка адназначных лексем у асноўным поўнаасцю супадае, а полісеманты маюць пэўнае інварыянтнае (пастаяннае) семантычнае ядро, якое забяспечвае ўзнаўляльнасць і распазнавальнасць лексічнай адзінкі.

Аднак статычнасць семантычнай структуры слоў менавіта адносная, а не абсалютная і не выключае пэўных змен. Найбольш заўважальнае пры гэтым дзеянне дзвюх супрацьлеглых тэндэнцый: адны словы імкнуцца пашырыць сваё значэнне, другія – звужыць яго. Пашырэнне семантычнага аб'ёму ў адзначаных часавых рамках абумоўлена рознымі прычынамі. Папершае, гэта звязана з развіццём у некаторых словах тэрміналагічнага значэння. Так, у ТСБМ з'яўленне новых элементаў у семантычнай структуры за кошт тэрміналагізацыі адзначаецца, напрыклад, у лексемах *работа* ('У фізіцы – фізічная велічыня, якая колькасна характарызуе змены пры ператварэнні адной формы энергіі ў другую'), *рынак* ('Спец. Сфера таварнага абарачэння, сістэма эканамічных сувязей паміж таваравытворцамі), *яркасць* ('У фізіцы – светлавая велічыня, якая характарызуе свячэнне ў дадзеным кірунку крыніцы святла або асветленай паверхні') і інш. Па-другое, семантычнае развіццё некаторых слоў характарызуецца рухам ад канкрэтнага да абстрактнага, што таксама прыводзіць да пашырэння семантыкі. Даволі вялікая колькасць разгледжаных лексем у ТСБМ мае пераносныя значэнні, не зафіксаваныя ў перыяд "Нашай нівы", напрыклад, *рэвалюцiонер* – 'той, хто робіць пераварот у якой-н. галіне', *распаліць* – 'узмацніць якое-н. пачуццё, жаданне і пад., давесці да высокай ступені развіцця' і 'развязаць, распачаць (барацьбу, вайну)', *экзамен* – 'якое-н. выпрабаванне, праверка' і г.д. Па-трэцяе, яшчэ адной з прычын семантычнага "прыросту" можа быць больш высокі ўзровень дэталізацыі паняцця на сучасным этапе. Так, значэнне 'пакараць, прыбіўшы цвікамі да крыжа за рукі і ногі', уласцівае лексеме *распяць* на пачатку стагоддзя, у ТСБМ дапоўнена значэннем 'расправіўшы, туга нацягнуць', а даволі вузкая ў "нашаніўскі" перыяд семантыка лексемы *рама* ('аконны пераплёт з устаўленым шклом') пашырана такімі значэннямі: 'зашклёны пераплёт для аховы раслін ад холаду ў парніках і цяпліцах'; 'аправа для ўстаўкі ў яе карцін, партрэтаў, люстраў і пад.'; 'нясучая частка машыны, якой-н. канструкцыі; станіна'; 'прамавугольнік з брусой або планак для розных патрэб і мэт'.

Рэальным фактам таксама з'яўляецца і звужэнне семантычнай структуры слоў у канцы ХХ ст. у параўнанні з пачаткам. Найперш гэта можа адбывацца натуральным чынам у выніку перадачы функцыі азначэння пэўнага паняцця іншаму слову, а таксама разам са знікненнем адпаведных рэалій і паняццяў, якія былі пакладзены ў аснову тых ці іншых значэнняў і іх адценняў. Такім чынам страцілі некаторыя значэнні, напрыклад, лексемы *рада*: у сучаснай мове яна неўжывальная ў значэнні

‘даведачны адзел’ (*Пры тутэйшым [у Луцку] сельска-гаспадарскім таварыстве зрабілі гаспадарскую раду, каторая маніцца даваць уселякіе парады для сялян. 1910, № 1, с.15*), вядомае ў пачатку стагоддзя значэнне гэтай лексемы ‘адзін з органаў дзяржаўнага кіравання’ (*Рада міністроў хочэ прасіць ў Гас.Думы ешчэ 62 мільёны рублёў на помач галодным. 1912, № 9, с.4*) сёння больш прынята перадаваць словам *савет*, а значэнне ‘працэс работы савета прадстаўнікоў’ (*Rady... racalisia piers u Krewie posle u Wolkawysku. Z hetych rad wyjslo toje, sto Litouskaje hasudarstwo zlucylosia s Polscaj:.. 1910, № 4, с.60*) – словамі *нарада* або *кансультацыя*; *раіць*: значэнне ‘сумесна абдумваць што-н.’ (... *кангрэс раіць над тым, каб гасударствы менш аддавалі грошы на ваенныя справы,.. 1910, № 31, с.470*) зараз перадаецца зваротнай формай гэтага дзеяслова; *расказ*: значэнне ‘рэкамендацыя, прадпісанне’ (*Мой Ляксандра, не спрэчайся, Зрабі на расказу – Іон [хвэльчэр] казаў на лыжцы сёрбаць, Не хватаць адразу! 1910, № 9, с.147*) на сучасным этапе ўваходзіць у семантычную структуру слоў *настаўленне*, *указанне*; *эканомія*: страцілася значэнне ‘кантора кіравання гаспадаркай’ (*Жыў [доктар Есьман] с таго, што эканомія князя Радзивиля плаціла нябошчыку 150 руб. у год за сваіх парабкоў. 1907, № 3, с.5*).

У радзе выпадкаў знікненне некаторых элементаў семантычнай структуры падаецца невытлумачальным. Напрыклад, ў картатэцы “Нашай нівы” лексема *ручыць* зафіксаваная ў значэнні ‘добра весціся, даваць прыплод’: *Праезджалі праз нашу вёску цыганы, а што да ўселякай варажбы яны складны, вась і ўзяліся памагчы аднаму нашаму гаспадару, катораму не ручыла жывёла. 1910, № 13, с.212*). У ТСБМ гэтае значэнне адзначанай лексемы адсутнічае, хаця яно вядомае на тэрыторыі амаль усяго дыялектнага масіву беларускай мовы: у “Слоўніку беларускіх гаворак паўночна-заходняй Беларусі і яе пагранічча” слова *ручыць* зафіксаванае як монасемант менавіта ў названым значэнні. У падобных сітуацыях дадзеныя дыялектных слоўнікаў могуць служыць добрым арбітрам: калі значэнне засталася, а тым больш шырока прадстаўлена ў дыялектах, то яно, несумненна, мае права на жыццё і ў літаратурнай мове.

Нярэдкія выпадкі, калі стратай некаторых значэнняў слова абавязанае арыентацыі на рускую мову. Многія значэнні і іх адценні не падаюцца у ТСБМ, відавочна, толькі таму, што падобныя семантычныя нюансы не існуюць у рускай мове і не абазначаны ў рускіх лексікаграфічных працах. Так, пабудова і змест слоўнікавага артыкула лексемы *рахунак* амаль літаральна супадае са структурай артыкула лексемы *счёт* у “Словаре русского языка” М., 1981-1984. Пры гэтым у ТСБМ не трапіла такое вядомае ў пачатку стагоддзя значэнне лексемы *рахунак* як ‘разлік, спадзяванне’: *Kali Jahajla wiencausia z Jadwihaj, usio bylo za tym, sto wialikim kniazem Litouska-Ruskim budzie Witout. Tym casam rachunki abmylili. 1910, № 4, с.61*. Тое ж можна сказаць і, напрыклад, адносна

лексемы *рабіць*, слоўнікавы артыкул якой пабудаваны яўна на ўзор артыкула рускага слова *делать*. У параўнанні з пачаткам стагоддзя адзначаецца знікненне цэлага раду цікавых значэнняў: ‘ажыццяўляць, выконваць’ (*Тым часам правила 8 Марца и “аснаўныя” законы не даюць Думе можнасць кантроль гэтых расходаў и перамяняць “ростись”*. 1907, № 13, с.4); ‘праводзіць’ (*– Дык будзем рабіць сход, пачаў старшыня*. 1908, № 5, с.4); ‘наладжваць, арганізавываць’ (*Ablawy robias pasati*. 1911, № 3, с.47; *Армянские мужыки пачали рабіць мужыцкія саюзы*. 1907, № 17, с.8); ‘практыкаваць’ (*А и Амерысу rawinny bus chaurusy bielarousou, jak heta robias, napryklad, halickije rusiny*. 1911, № 2, с.35); ‘тварыць’ (*Пасля вайны Расея згадзілася на тое, каб Японія рабіла у Карэі ўсё, што хочэ*. 1907, № 25, с.4); ‘учыняць’ (*Голад ды беднота найчасцей гоняць цёмнага мужыка красьці, рабіць праступлення*. 1907, № 22, с.7); ‘прадпрымаць’ (*Гэтак, калі у якой дзяржаве павялічваюць ваенную сілу, то і другія дзяржавы робяць гэта самае у сябе*. 1913, № 10, с.2); ‘рашаць’ (*Саўка чытае ужо “букваря”, пішэ і робіць задачы*. 1914, № 21-22, с.2); ‘прызначаць’ (*Хвалю, п’янство! – закрычаў Люцынар, – раблю цябе старшай хваробай над хваробамі*. 1912, № 14, с.3); ‘паступаць’ (*– Цяпер робяць іначэй: буракі ня труць на кашу, а гэблююць на стружкі...* 1908, № 4, с.4-5); ‘будаваць’ (*Казлоўскі не паслухаў и пачаў рабіць новы стаў*. 1906, № 3, с.3); ‘заключаць’ (*... чынізэвік мог валадара зямлі прымусіць рабіць новы кантракт або выкупіць будоўлі;..* 1912, № 7, с.1). А, скажам, семантычная структура слова *яда* ў канцы стагоддзя ў параўнанні з пачаткам выглядае ці не занадта вузкай – страчанымі за гэты час аказаліся 4 значэнні з 6: у ТСБМ вылучаюцца значэнні ‘тое, што ядуць і п’юць; ежа, харч’ і ‘працэс прыёму ежы’, а ў перыяд “Нашай нівы” гэтая лексема выступала яшчэ і ў значэннях ‘прадукты харчавання’ (*Плесень ... таким парадкам адбярэ ад чалавека яго яду*. 1906, № 3, с.7); ‘харчаванне’ (*... земля ніколі не пустуе і даход дае добры: што сабе на яду – то сабе, а лішніцу прадаюць [хлебаробы] у горадзе*. 1910, № 22, с.340); ‘корм (для жывёлы)’ (*... боты стаялі пад лаўкай на каторую стаўлялося карыто с сьвіной ядой*. 1913, № 37, с.3); ‘пажыўныя рэчывы’ (*Вада як бы прыгатаўляець расьценням яду, распускаючы маленькія кавалачкі зямлі*. 1907, № 27, с.3).

Увогуле аналіз паказаў наступнае:

- у семантыцы слоў на працягу стагоддзя назіраецца выразная пераемнасць;

- змены (у асноўным пашырэнне і звужэнне семантычнага аб’ёму) адзначаюцца, як правіла, на семантычнай перыферыі. Пашырэнне і звужэнне значэння на працягу ХХ ст. – несіметрычныя з’явы: пашырэнне – больш звычайны факт. З гэтага вынікае, што ў цэлым эвалюцыя семантычнай сістэмы беларускай мовы на працягу ХХ ст. ішла ў традыцыйным кірунку – у бок дыферэнцыяцыі, а не абагульнення.

- некаторы дысананс у натуральны ход эвалюцыйнага працэсу быў унесены ўмяшаннем пазамоўных фактараў, якія знаходзілі адлюстраванне ў семантыцы слова. Відавочна, што рад семантычных значэнняў знік з мовы неапраўдана і нават гвалтоўна і тут ужо можна весці гаворку не аб звужэнні, а аб зьядненні семантычнай структуры.

¹ пад семантычнай структурай будзем разумець “сукупнасць словазначэнняў” (гл.: Аспекты семантычных ісследованияў. М., 1980, с.67)

Гапоненка І.А. Эвалюцыя семантычнай структуры слова // Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя. Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі. Мінск, 22-24 кастрычніка. – Мн., 1998.

ЛЕКСІКАГРАФІЯ

М.Ф. Гуліцкі

**БЕЛАРУСКАЯ САВЕЦКАЯ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЯ
ЛЕКСІКАГРАФІЯ (20-30-Я ГАДЫ)**

Пытанне пра неабходнасць стварэння беларускай тэрміналогіі ўзнікла адразу пасля абвяшчэння Беларускай савецкай рэспублікі. У 1919 г. па ініцыятыве «Беларускай школьнай рады» была склікана камісія з мінскіх настаўнікаў, якая ўтварыла некаторыя беларускія тэрміны для пачатковай школы. Гэтыя тэрміны былі надрукаваны ў «Праграмах беларускай пачатковай школы» на 1919/20 навучальны год. Зразумела, што прапанаваная тэрміналогія не магла задаволіць ні ў якасных ні ў колькасных адносінах патрэбы штодзённай практыкі, патрэбы новага грамадскага ладу з яго інтэнсіўным гаспадарчым і культурным будаўніцтвам.

Праца ў галіне беларускай навуковай тэрміналогіі актывізавалася з лютага 1921 г., калі была створана Навукова-тэрміналагічная камісія пры Навукова-літаратурным аддзеле Народнага камісарыята асветы Беларусі. У склад камісіі ўвайшлі спецыялісты розных профіляў, якія добра ведалі беларускую мову. Камісіі даручалася на працягу трох месяцаў выпрацаваць тэрміналогію па дысцыплінах сярэдняй школы, у першую чаргу па філалогіі, матэматыцы, прыродазнаўству.

У выніку былі падрыхтаваны невялікія тэрміналагічныя слоўнікі, якія публікаваліся ў «Весніку Народнага камісарыята асветы ССРБ» за 1921-1922 гады. Так, слоўнік граматычнай тэрміналогіі ўключаў 307 тэрмінаў, па логіцы – 386, па арыфметыцы – 229, па алгебры – 110 тэрмінаў. Гэта былі мінімальныя слоўнікі, прызначаныя для практычных патрэб школы. Безумоўна, за такі кароткі час, які быў вызначаны для працы, і без дадатковых раней сабраных матэрыялаў скласці больш-менш аб'ёмістыя тэрміналагічныя слоўнікі было немагчыма. Аднак Навукова-тэрміналагічнай камісіяй былі закладзены навуковыя асновы стварэння беларускіх тэрмінаў, укладання тэрміналагічных слоўнікаў. Характэрна, што тэрміны, прапанаваныя камісіяй, у сваёй большасці арганічна ўліліся ў беларускі слоўнік.

<...> У задачу камісіі ўваходзіла стварэнне тэрміналогіі па геалогіі, мінералогіі, сельскай і лясной гаспадарцы, анатоміі і медыцыне, глебазнаўству і бухгалтэрыі і інш.

У аснову тэрміналогіі былі пакладзены словы, якія мелі пашырэнне ў жывой народнай беларускай мове. Так, у слоўнік «Граматычная тэрміналогія» ўвайшлі назвы і спалучэнні: пытанне, пыталынік, клічнік, будучы час, пабочны сказ, парны лік, коска, двукоссе, якасны, лад (наклонение), акалічнасць, зварот, зваротак, канчатак, злучок і інш. Паводле рэкамендацыі Навукова-тэрміналагічнай камісіі сталі алгебраічнымі тэрмінамі: дадатковы (дополнительный), залежная велічыня, дабываць корань, сапраўднае значэнне, няроўнасць, сумножнік і інш.

Батанічная тэрміналогія таксама стваралася на аснове народных назваў, пашыраных на Беларусі: *ажына (ежевика), багун (багульник), званец (погремок), вяночак, (венчык), вочка спячае (глазок спячий), драўніна (древесина), тлушчы (жиры), гронка (кисть), хмызняк (кустарник), цыбуліна (луковица), глеба (почва), пылок (пыльца), суквецце (соцветие)* і інш.

Тэмпы навукова-даследчай працы ў рэспубліцы павялічваліся, а дзейнасць асобных устаноў не мела дастатковай каардынацыі і кіраўніцтва. З гэтай мэтай пры Акадэмічным цэнтры Народнага камісарыята асветы ў пачатку 1922 г. быў створан Інстытут беларускай культуры, у падпарадкаванні якога і перайшла Навукова-тэрміналагічная камісія.

За перыяд з 1922 да 1930 года камісія выдала 23 выпускі «Беларускай навуковай тэрміналогіі».

Упарадкаванне тэрміналогіі праходзіла два этапы: 1) калі дзейнасць камісіі скіроўвалася на выяўленне, фіксацыю неабходных паняццяў, тэрмінаў; 2) даводзілася выяўленыя тэрміны ўзважваць, усебакова аналізаваць, адбіраць найлепшыя і рэкамендаваць у навуковы ўжытак.

<...> Характэрна, што пры складанні новых праектаў беларускай тэрміналогіі выразна акрэслілася тэндэнцыя замены штучна ўтвораных,

няўдалых тэрмінаў інтэрнацыянальнымі назвамі. Так аказаліся заменены змешчаныя ў першым праекце слоўніка тэрміны *валец, канцавоссе, стажок, прастастаўная лінія, абвод, кантаслуп* на інтэрнацыянальныя *цыліндр, полюс, конус, перпендыкуляр, перыметр, прызма* і інш.

Праца ў галіне беларускай тэрміналагічнай лексікаграфіі займала асноўнае месца не толькі ў дзейнасці Інстытута беларускай культуры. Ёю захапіліся і асобныя складальнікі, якія па сваёй ініцыятыве ўзялі на сябе абавязак стварыць пэўны слоўнік. Так, Зоська Верас – актыўная дзеячка культурна-асветніцкага руху Заходняй Беларусі – у 1924 г. выдала ў Вільні невялікі (424 тэрміны) «Беларуска-польска-расійска-лацінскі батанічны слоўнік». Л. Вашкевіч надрукаваў у 1926 г. у Магілёве «Расійска-беларускі слоўнічак дзеля чыгуначных мясцкомаў»; у 1926 г. у Мінску выйшаў з друку «Дзелавод» С. Серады; пры ўдзеле Янкі Купалы і Кандрата Крапівы складзены «Практычны беларускі вайсковы слоўнік» (Мінск, 1927).

Даючы агульную ацэнку тэрміналагічным слоўнікам, створаным у 20-30-я гады ХХ ст., трэба адзначыць, што яны, нягледзячы на іх невялікі памер і шматлікія недахопы, адыгралі станоўчую ролю ў фарміраванні беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі. Змешчаныя ў іх тэрміны ў сваёй аснове захаваліся да нашых дзён і сталі базай для стварэння новых тэрмінаў.

<...> Найбольш багатай крыніцай узбагачэння беларускай мовы новымі тэрмінамі быў уласны слоўнік народнай мовы. Для ўтварэння новых тэрмінаў выкарыстоўваліся розныя спосабы: 1) падбор з агульнаўжывальнай лексікі слова, за якім замацоўвалася новае або пашыралася ранейшае значэнне; 2) калькаванне, у выніку якога ўтвараўся беларускі тэрмін; 3) апісальны пераклад пэўнага тэрміна; 4) асноваскладанне. Вялікія словаўтваральныя магчымасці, багатыя гістарычныя традыцыі дазволілі нашай мове ўтварыць новыя неабходныя тэрміны на базе ўласнага лексічнага матэрыялу.

<...> Запазычаная лексіка ў розных галіновых тэрміналогіях выкарыстоўваецца нераўнамерна. Падлікі паказваюць, што ў батанічнай тэрміналогіі інтэрнацыянальная лексіка складае каля 15%, а ў тэрміналогіі крышталаграфіі, геалогіі і мінералогіі – каля 50%. Тэндэнцыя, якая намецілася ў 30-я гады адносна запазычанняў з рускай мовы, у наступныя гады развіваецца і праяўляецца ў тым, што:

а) больш актыўна калькуюцца выразы і словы, якія адлюстроўваюць сучасныя дасягненні навукі і тэхнікі;

б) асваенне інтэрнацыянальнай лексікі праз пасрэдніцтва рускай мовы больш выразнае;

в) імкліва распаўсюджваюцца ў мове саветызмы;

г) узмацняецца моўная інтэрнацыяналізацыя ў галіне грамадска-палітычнай тэрміналогіі.

Беларуская мова. Вып. 7. -- Мн., 1980. -- С. 131-138.

ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ

<...> Колькасныя і якасныя параўнанні першых спроб лексікаграфічнай апрацоўкі слоўнага матэрыялу беларускай мовы, якія ў выглядзе нешматлікіх на пачатку, а потым усё больш разнастайных глос траплялі на старонкі старажытных рукапісаў і першадрукаў падчас даслоўнікавага перыяду развіцця беларускай лексікаграфіі, з першымі рукапіснымі гласарыямі і азбукоўнікамі, друкаванымі слоўнікамі і дыялектнымі падборкамі беларускай лексікі, зробленымі падчас ранняга слоўнікавага перыяду развіцця беларускай лексікаграфіі, а потым з многімі сотнямі самых разнастайных па тыпу, аб'ёму і месцы выдання слоўнікаў роднай мовы, падрыхтаваных на працягу перыяду развітай лексікаграфіі, дазваляюць зрабіць вывад, што развіццё беларускай лексікаграфічнай традыцыі ў цэлым увесь час паскараецца. Інакш кажучы, на шматвяковым шляху, які прайшла ў сваім развіцці айчынная лексікаграфія, былі і найбольш прыдатныя для слоўнікавай справы часы (напрыклад, канец XVI – пачатак XVII ст., 20-я і 60-80-я гады XX ст.), былі і цяжкія часы заняпаду беларускай мовы (XVIII – пачатак XIX ст.), былі на гэтым шляху і творчыя ўзлёты (слоўнікі Л. Зізання, П. Бярынды, І.І. Насовіча, М.Я. Байкова, С.М. Некрашэвіча і інш.) і прыкрыя падзенні (напрыклад, "Руска-беларускі слоўнік" (1937) пад рэд. А. Александровіча). Аднак агульнай тэндэнцыяй развіцця беларускай лексікаграфіі з'яўляецца няспынный рост тэмпаў яе ўзбагачэння новымі слоўнікавымі выданнямі.

Так, калі на працягу першага (даслоўнікавага) перыяду, які доўжыўся звыш пяці стагоддзяў (XI-XVI ст.), налічваецца толькі некалькі дзесяткаў рукапісных і друкаваных пісьмовых помнікаў з гласамі на палях і ў тэксце, то на працягу другога (ранняга слоўнікавага) перыяду, які цягнуўся каля трох стагоддзяў (канец XVI – канец XIX ст.), было выдадзена звыш сотні дыялектных, перакладных і гістарычных слоўнікаў роднай мовы. Нарэшце, трэці перыяд (перыяд развітай лексікаграфіі) мае крыху больш за стогадовую працягласць, а характарызуецца выданнем многіх соцень беларускіх слоўнікаў самых розных тыпаў.

Гісторыя беларускай лексікаграфіі. Серыя "Лекцыі выкладчыкаў", № 4. – Мн.: МДЛУ, 1994. – 38 с. – С. 17-18.

ДАСЛЕДАВАННІ БЕЛАРУСКАЙ ЛЕКСІКАГРАФІІ ЗА МЯЖОЙ

<...> Корпус беларускіх лексікаграфічных і фразеаграфічных даследаванняў, створаных па-за межамі Беларусі, даволі значны і шматгранны. Сярод іх – працы вядомых навукоўцаў, перавыдадзеныя апошнім часам на бацькаўшчыне; працы, апублікаваныя на эміграцыі і

малавядомыя нават спецыялістам; шматлікія слоўнікі і слоўнічкі для школьнага навучання; надрукаваныя ў беларускамоўных газетах і часопісах падборкі словаў з тлумачэннем іхняга паходжання, значэння і правапісу для шырокага кола беларускай грамадскасці; шматлікія рукапісы, якія яшчэ чакаюць сваіх выдаўцоў. Беларускай лексікаграфіі і фразеаграфіі прысвяцілі свае даследаванні таксама амерыканскія, нямецкія і англійскія лінгвісты. Спецыяльныя бібліяграфічныя выданні інфармуюць пра новыя даследаванні па беларусістыцы як на Беларусі, так і за яе межамі.

Мэтанакіраваная і даволі інтэнсіўная дзейнасць у складанні і публікацыі слоўнікаў была абумоўлена, перш за ўсё, практычнымі мэтамі, умовамі жыцця эмігрантаў-беларусаў у іншамоўным асяроддзі, імкненнем зберагчы мову для маладога пакалення.

Яшчэ ў лагерах ДП [лагеры для перамешчаных асоб] пачалі працаваць беларускія народныя школы, беларускія гімназіі, складаліся падручнікі, дзе да практыкаванняў, заданняў і тэкстаў дадаваліся слоўнічкі малазнаёмых словаў і выразаў.

Выехаўшы з лагераў ДП, дзеці беларусаў-эмігрантаў набывалі адукацыю, як правіла, у англамоўных школах. Беларускае школьніцтва сканцэнтравалася ў так званых дапаўняльных (суботніх) школах. Для такіх школ выдаваліся спецыяльныя падручнікі, у якіх для ўзбагачэння вучнямі лексічнага запasu друкаваліся слоўнічкі малазнаёмых або незразумелых словаў, адцягненых паняццяў, спецыяльных тэрмінаў. Невядомае слова тлумачылася беларускім сінонімам або апісальна. Адначасна яно перадавалася ужо вядомым англійскім словам або трапным выразам.

<...> беларусамі на эміграцыі ў супрацоўніцтве з даследчыкамі іншых краінаў зроблена нямала ў галіне лексікаграфіі і фразеаграфіі. Але не ўсё зробленае ўлічана і не ўсё стала здабыткам навуковай грамадскасці. Таму вялікае значэнне мае пачатая ў БНІМ'е праца – складанне поўнай бібліяграфіі беларускага слоўніцтва, якую мяркуецца ажыццявіць агульнымі намаганнямі навукоўцаў замежжа і бацькаўшчыны. Асновай гэтай працы стане складзеная і апрацаваная Зорай і Вітаўгам Кіпелямі картатэка беларускіх лексікаграфічных працаў, выдадзеных як на эміграцыі, так і на Беларусі.

Зазначым, што на Захадзе асабліва высокая цэняцца слоўнікі. Амерыканскія даследчыя бібліятэкі набываюць слоўнікі без абмежавання. Таму яны, як канадскія і заходнееўрапейскія бібліятэкі, маюць багатыя калекцыі беларускіх слоўнікаў. У Злучаных Штатах гэта найперш Бібліятэка Кангрэсу ў Вашынгтоне, Нью-Ёркская Публічная, бібліятэкі Стэнфардскага, Прынстанскага, Гарвардскага і іншых вялікіх універсітэтаў. Значная калекцыя беларускіх тэрміналагічных слоўнікаў знаходзіцца ў бібліятэцы Джона Крэра, у Нацыянальнай Медычнай Акадэміі.

Спадзяёмся, што неўзабаве лексікаграфічныя працы, створаныя на эміграцыі, стануць, як і іншыя здабыткі духоўнага жыцця беларусаў замежжа, часткай адзінай беларускай навукі і культуры. І збудзецца, як пісаў паэт Мікола Вярба: *"Мы з Захаду прыйдзем, пайшоўшыя ўчора..."*

І.І. Савіцкая

СЛОЎНІК ЯК ПРЭЦЭДЭНТНЫ ФЕНОМЕН

I. Да ліку прэцэдэнтных феноменаў можна аднесці моўныя з'явы:

1. добра вядомыя ўсім прадстаўнікам нацыянальна-лінгва-культурнай супольнасці (г.зн., яны маюць надасобасны характар);
2. актуальныя ў пазнаваўчым і эмацыянальным плане (за прэцэдэнтным феноменам стаіць агульнае і абавязковае для ўсіх прадстаўнікоў пэўнага культурнага менталітэта ўяўленне аб гэтым феномене, якое робіць яго зразумелым);
3. зварот (апеляцыя) да якіх пастаянна ўзнаўляецца ў маўленні прадстаўнікоў пэўнай нацыянальна-лінгва-культурнай супольнасці [1, с. 44-45].

Акрамя таго, паводле меркавання Ю. Каравулава, прэцэдэнтнымі з'яўляюцца цытаты, імёны персанажаў, назвы твораў, іх аўтары, нават творы невербальнай прыроды (у якасці прыкладу прыводзіцца Храм Васілія Блажэннага) [2].

Нельга не прызнаць, што слоўнік таксама можна назваць прэцэдэнтным феноменам, зразумела, калі ён змяшчае ў сабе нацыянальна значныя кампаненты, якія вядомы носьбітам адпаведнай мовы, узнаўляюцца ў іх маўленні і маркіруюць іх у вачах іншаземцаў.

II. Для аналізу тэкстаў з мэтай выяўлення ў іх прыкмет прэцэдэнтнасці былі ўзятыя перакладныя слоўнікі, (са)аўтарам якіх з'явіўся М. Гарэцкі ("Маскоўска-беларускі слоўнік" 1920 г., у сааўтарстве з Г. Гарэцкім; "Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік" 1919 г.; "Практычны расійска-беларускі слоўнік" 1924 і 1926 гг. у сааўтарстве з М. Байковым).

< > Так, у "Невялічкім беларуска-маскоўскім слоўніку" ў якасці рэестравых слоў падаюцца (часта ў размоўным варыянце, з беларускай агаласоўкай) імёны асоб і міфалагічных істот: **Гануля** – Аннушка; **Жукоўшчык, -шчанка** – сын, дочка Жуковскаго; **Карпа** – Карп; **Карпека** – Карп; **Паўлюк** – уменьшит. от Павел; Павел; **Юзюк** – Іосиф, **Восіп**; **Юрка** – Георгий, Юрий; **нац. бел танец**; **Юстын** – Устин; **Якуб** – Яков; **Янка** – Иван; **Копша** – гробокопатель, міфическое существо; **Купала** – міфич. существо, бог любви; **Лізун** – міф. существо, летом прячется в бобах, в конопле, в горохе; **пегрешивших детей** (наприклад, скушавших незрелый плод), а такжэ **одиноко бродящих умыкает и лижет, зализывает до смерти**; **Люцыпар** – Люцифер, диавол; **Лясун** – міф.

существо, житель и бог лесов; **Смок**, или **Цмок** – сказочный змий, страшное миф. существо; **Стаўры-Гаўры** – название миф. существ, собаки миф. князя Боя; назвы хрысціянскіх святаў і абрадаў: **Васільле** – 1 января по ст. стилю, новый год и день св. Василия; **Вялікадне** – Воскресение Христово, Пасха; **Вялікдзень** – первый день Пасхи; **Грамніцы** – праздник Сретения; **Здзьвіжанне** – Воздвижение Креста Господня; **Каляды** – Рождественские праздники; **Купалле** – ночь на 24 июня ст.ст., Иванов день, белорусский праздник в честь весны; **Макаўе** – день 1-го августа (ст.ст.), праздник братьев Маккавеев, в который совершается освящение овощей; **Праводніца** – Фомино воскресенье; **Раданіца** – поминовение усопших и празднество во вторник на Фоминой неделе; **Ражство** – Рождество І.Х., 25 дек. ст.ст.; **Сакрамэнт** – св. Тайны, причастие; **Стрэчанне** – Сретение Господне, 2 февр. ст.ст.; **Юр'е** – праздник в честь св. Георгия (23 апр. ст.ст.), имеющий у белорусов нац. черты; назвы нацыянальных гістарычных з'яў і асоб: **сойм** – сейм, собрание народных представителей; **сойм устаноўчы** – учредит. собрание; **стараства павятовы** – начальник уезда; **суд земскі** – гражданский суд; назвы нацыянальных гістарычных асоб: **гэтман польны** – главнокомандующий; **падкаморы земскі** – управляющий межевой частью (министр Белор.-Литов. княжества); **падскарбі земскі** – министр финансов (в Бел.-Лит. княжестве).

III. Лінгвістычная сітуацыя 20-х гадоў абумовіла з'яўленне ў лексікаграфічнай практыцы М. Гарэцкага значнай колькасці дыялектнай і размоўнай лексікі, якую пры перакладзе на іншую мову, нават роднасную, нельга растлумачыць адналексемным эквівалентам. < > Сэнс безэквівалентнага слова найбольш выразна выяўляецца ў звязным тэксце, дзе яно выступае ў сваіх кантэкстуальных сувязях. Складанай "расшыфраваць" лексему ў слоўніку, дзе кожнае слова стаіць паасобку, паза кантэкстам. <...> Выклікаюць цікавасць спосабы тлумачэння беларускай безэквівалентнай лексікі ў слоўніках М. Гарэцкага як адлюстраванне этнацэнтрэтыцкіх памкненняў беларускай інтэлігенцыі таго перыяду.

<...>

IV. Выклікае цікавасць той факт, што моўных прэцэдэнтных з'яў большая колькасць іменна ў першых, не самых дасканалых з лексікаграфічнага боку, слоўніках М. Гарэцкага ("Маскоўска-беларускі слоўнік" 1920 г., у сааўтарстве з Г. Гарэцкім; "Невялічкі беларуска-маскоўскі слоўнік" 1919 г.), хаця не іх навуковая вартасць павінна тут быць узятая пад увагу. Свае слоўнікі М. Гарэцкі складаў не толькі для практычных мэтаў – прапанаваць адпаведнікі рускім словам, – але і для іншай, не менш важнай задачы: паказаць самім беларусам і чужаземцам прыгажосць і патэнцыяльныя магчымасці беларускай мовы, адлюстраваць багацце беларускай культуры, традыцый і міфалогіі. Больш познія слоўнікі

("Практычны расійска-беларускі слоўнік" 1924, 2-е выд. – 1926 гг. у сааўтарстве з М. Байковым) выйшлі ў перыяд актывізацыі палітыкі беларусізацыі і не ўтрымлівалі ў сабе рамантычнага імкнення да прыўкрашвання сваёй мовы, а мелі на мэце працу над сістэматызацыяй яе рэсурсаў.

VII. Такім чынам, слоўнікі М. Гарэцкага ўтрымоўваюць у сабе моўныя прэцэдэнтныя элементы, што дае права вылучаць падобныя з’явы і ў іншых лексікаграфічных творах рознай функцыянальнай накіраванасці.

1. Красных В.В. Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія: Курс лекцый. – М., 2002.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 1987. (Цыт. па: Красных В.В. Этнопсихолінгвістыка і лінгвокультуролагія: Курс лекцый. С. 129).

Слоўнік як прэцэдэнтны феномен // Текст в лингвистической теории и в методике преподавания филологических дисциплин: Материалы II Международной научной конференции, 26-27 марта 2003 г., Мозырь: В 2 ч. Ч. 1. / Отв. ред. С.Б. Кураш, О.И. Ревуцкий, В.Ф. Русецкий. – Мозырь: УО "МГПУ", 2003. – 185 с. – С. 162-165.

ТЭРМІНАЛОГІЯ

У.В. Анічэнка

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ І ІНТЭРНАЦЫЯНАЛЬНАЯ ТЭРМІНАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

<...> Характэрным момантам у развіцці беларускай літаратурнай мовы з’яўляецца перш за ўсё яе нарматыўнасць з улікам пераемнасці ранейшых літаратурна-пісьмовых традыцый, міждыялектных змяшэнняў і збліжэння літаратурнай з вядучым дыялектным масівам.

У выніку такога падыходу да адбору моўных сродкаў сярод нашай грамадскасці няма адзінства адносна норм беларускай літаратурнай мовы. Найбольш актыўныя прадстаўнікі беларускай культуры дамагаюцца адасобіцца ад рускай мовы шляхам насычэння беларускай не толькі вузкарэгіянальнымі моўнымі рэсурсамі, але і запазычанямі з суседніх моў, найчасцей з польскай. Яны пераацэньваюць свае магчымасці, якія часам уносяць у гэта пытанне нямала марнасці і блытаніны. Каб адштурхнуцца ад рускай мовы, прадстаўнікі некаторай нашай творчай інтэлігенцыі лічаць за лепшае замест назоўніка *выстаўка* ўжываць у нашай нарматыўнай мове паланізм *выстава*, а прыметнікам карыстаюцца ў форме *выставачны* (выставачная зала), утворанай ад зыходнага слова *выстаўка*, а не *выставовы* (параўн. польск. *wystawowy*).

Тыя, хто клапоціцца пра сувязі і ўзаемадзеянні беларускай мовы з рускай мовай, кіруюцца адборам не толькі спецыфічных, але і агульных моўных сродкаў для абедзвюх моў, не ўсе з якіх упісваюцца ў нашу нарматыўную лексічную сістэму.

Паралельна з тыпова беларускай словаўтваральнай мад'ллю *просьбіт* нашы нарматыўныя слоўнікі ў гэтым значэнні прапануюць карыстацца і рускай *прасіцель*, адпаведна: *хлопцы – рабяты, пчаляр – пчалавод, сябар – прыяцель, цягнік – поезд*, або аддаюць перавагу ўжыванню русізмаў тыпу *натхніцель* замест беларусізма *натхняльнік, спадцішка – цішком*.

Да апошняга часу ў нас існуе правапісны разнабой з-за таго, што адны аўтары кіруюцца існуючым правапісам беларускай мовы, а другія рэгламентуюць яго на карысць былой граматыкі Б.Тарашкевіча. У сувязі з гэтым адны і тыя ж словы пішуцца і вымаўляюцца па-рознаму: *гаркам, выканкам, прафкам і гарком, выканком, прафком, дзён і дзёнаў, днёў, сувязей і сувязяў, норм і нормаў, форм і формаў*.

Беларуская мова прайшла складаны і працяглы шлях свайго гістарычнага культурнага развіцця. Яе моўны ландшафт паступова, але няўхільна засвойваў спрадвечную лексіку, у саставе якой нармалізаваліся словы індаеўрапейскага, праславянскага, старажытнарускага і старабеларускага і пазнейшага беларускага паходжанняў з улікам запазычанняў з іншых славянскіх і неславянскіх моў, якія набылі статус інтэрнацыянальных тэрмінаў. Асноўнай неад'емнай часткай яе слоўнікавага саставу заслугоўвае матываваная народна-нацыянальная ўласнабеларуская лексіка. Але гэта не азначае ігнараванне беларуска-іншаславянскага сінкрэтызму.

У моўным ландшафце Беларусі на міжславянскім фоне намячаюцца дзве асноўныя тэндэнцыі – агульная і прыватная. Агульная тэндэнцыя заключаецца ў рэалізацыі і ўзмацненні росту народна-нацыянальнай моўнай асновы з улікам асновы старабеларускага моўнага багацця перш за ўсё ў жанрава-стылявых разнавіднасцях, разлічаных на масавага чытача. Найбольш ха-рактэрнай у гэтых адносінах з'яўляецца мастацкая літаратура. <...>

Прыватную тэндэнцыю павінна складаць інтэрнацыянальная тэрміналогія з улікам інтэрусходнеславянскіх дэрыватаў, накопленых устойлівымі лексічнымі сродкамі міжславянскага і іншаславянскага паходжання ў іх адзінстве. Такі агульны лексічны фонд з аднолькавай ці падобнай для блізкароднасных моў унутрыструктурнай моўнай асновай і з ідэнтычным або блізкім семантычным аб'ёмам павінен рэалізоўвацца ў літаратурна-пісьмовых разнавіднасцях, дзе існуюць "пэўныя агульныя рысы, што праяўляюцца ў інтэрнацыялізацыі адпаведных катэгорый тэрміналогіі, стварэнні агульнага лексічнага фонду, агульных граматычных канструкцый, словаўтваральных спосабаў" (1), якія аднак "не зліваюцца, а ўзаемадзеінічаюць і ўзаемаўзбагачаюцца ў міжмоўных

кантактах, імкліва развіваючы сваю нацыянальную самабытнасць, свае фарбы і магчымасці на аснове заканамернасцей свайго ўнутранага развіцця і агульных функцый" (2).

Сістэмным характарам інтэрусходнеславянскай з улікам інтэрнацыянальнай лексікі павінна ўзбагачацца афіцыйная тэрміналогія беларускай мовы па спецыяльных галінах ведаў, абмежаваных дзяржаўнымі і міждзяржаўнымі інтарэсамі і адносінамі. Мы не падзяляем поўнаасцю думку некаторых лінгвістаў далёкага беларускага замежжа, якія раяць "не разлічваць на пазнейшыя чужыя моўныя напластаванні" (3) для інтэрнацыялізацыі ў выпадку неабходнасці лексікі спецыяльнага тэрміналагічнага ўжывання.

Адрадзіць моўны ландшафт беларускай літаратурнай мовы да ўзроўню раўнапраўнага становішча з рускай мовай нельга адразу, патрэбен час і нястомная праца вялікіх творчых калектываў, якія сумеснымі намаганнямі прадугледзелі б вырашэнне актуальных пытанняў развіцця і функцыяніравання беларускай мовы на розных узроўнях. <...>

Літаратура

1. Бурычок А.А. Формування спільнага фонду сацыяльна-політычнай лексікі східнослов'янскіх мов. – Кіев, 1983. – С. 3.
2. Білодід І.Л. Ленінска теорія мовнаго будовніцтва в сацыялістычным фонду сацыяльна-політычнай лексікі східнослов'янскіх мов. – Кіев, 1964. – С.39.
3. Бідэр Герман. Развіццё беларускай літаратурнай мовы ў кантэксце славянскага адраджэння // Беларусь паміж Усходам і Захадам. – Мінск, 1997. – С. 118.

*Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі:
Артыкулы і матэрыялы міжнароднай навукова-метадычнай
канферэнцыі*

22 – 23 мая 1998 г., г. Гомель /

*Міністэрства Адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф.Скарыны. – Гомель: ГКІ, 1998. – С. 11-14.*

Б.А. Плотнікаў, В.П. Трайкоўская

АСНОЎНЫЯ АДРОЗНЕННІ ПАМІЖ ДЫЯЛЕКТНАЙ І ЛІТАРАТУРНАЙ ТЭРМІНАЛОГІЯЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Спецыяльныя словы, або тэрміны, складаюць сваеасаблівы і значны пласт лексікі і ў беларускай мове, і ў народных гаворках. Зразумела, што адрозненні паміж дыялектнай і літаратурнай мовамі як галоўнымі разнавіднасцямі нацыянальнай мовы побач з гутарковай пэўным чынам адлюстроўваюцца і на памянёным пласту лексікі. Тым не менш дыферэнцыяцыя рэгіянальнай і літаратурнай тэрміналогіі вымагае эксплікацыі і інвентарызацыі сваіх уласных крытэрыяў, якія не ва ўсім супадаюць з рысамі, што адрозніваюць дыялектную і літаратурную мовы. Важнейшыя адрозненні паміж тэрмінамі, што актыўна выкарыстоўваюцца ў асноўных разнавіднасцях беларускай мовы, можна сфармуляваць у выглядзе наступных палажэнняў.

1. Самабытная тэрміналогія разнастайных беларускіх народных рамёстваў (бандарства, ганчарства, кавальства, кравецтва, пчалярства, рыбалюўства, сталярства, ткацтва, цеслярства, шавецтва і інш.) спантанна нарадзілася ў нетрах беларускіх народных гаворак. Тэрміны літаратурнай мовы ў шматлікіх галінах прафесійнай дзейнасці людзей, што грунтаваліся на спецыяльнай адукацыі, ствараліся пераважна ўсвядомлена і мэтанакіравана праз дзейнасць адмысловых камісій або кампетэнтных спецыялістаў.

2. Дыялектная тэрміналогія, дзякуючы найперш свайму мясцоваму паходжанню, а таксама таму, што ў доўгі зімовы перыяд амаль усё працаздольнае сельскае насельніцтва займалася пэўнымі рамёствамі, з'яўляецца арганічнай часткай народных гаворак і вядома большасці вяскоўцаў. Навуковая тэрміналогія беларускай літаратурнай мовы мае пераважна інтэрнацыянальныя карані, перадусім запазычаныя з грэчаскай, лацінскай, англійскай і іншых замежных моў, што абмяжоўвае яе выкарыстанне толькі спецыялістамі адпаведных прафесій.

3. Тэрміналагічныя найменні адных і тых жа рэалій у пэўнай галіне народных рамёстваў часта не супадаюць у розных гаворках (параўн., напрыклад, назвы ткацкага станка: *варытат, вярстак, кросны, нарад, ставы, стан, стаціва, стаў* і інш.). Навуковыя тэрміны, як правіла, з'яўляюцца адзінымі для ўсёй літаратурнай мовы, што кадыфікуюцца ў адпаведных спецыяльных, галіновых, тэрміналагічных, энцыклапедычных слоўніках.

4. Дыялектны тэрмін не пазбаўлены полісеміі, таму што, з аднаго боку, ён узнікае на аснове звычайнага слова (параўн., тэрміны ткацтва: *конікі, сабачкі, шчокі, язык* і інш.), з другога боку, ён у нязменнай форме можа выкарыстоўвацца для наймення рэалій розных рамёстваў (параўн.: *панарад* у ткацтве і ў сельскім транспарце, *шалёўка* ў ганчарстве і ў сталярстве і інш.). Насупраць, галоўнай рысай тэрміна літаратурнай мовы служыць яго імкненне да монасеміі, прынамсі, у межах пэўнай навуковай школы тэрмін выкарыстоўваецца ў адным значэнні.

5. Рэгіянальныя карані дыялектнай тэрміналогіі робяць яе ў большасці выпадкаў матываванай, спецыяльныя словы ў народных гаворках захоўваюць сваю ўнутраную форму (параўн.: *церабень, выдзерак* і да т.п. – са словаўтваральнай матывацыяй, *дзядкі, боцікі* і да т.п. – з матывацыяй праз пераносныя значэнні і інш.). У тэрмінах літаратурнай мовы, якія часцей запазычаны з іншых моў, матывацыя адсутнічае, унутраная форма тэрмінаў можа выяўляцца толькі шляхам этымалагічнага аналізу.

6. Значная частка дыялектных тэрмінаў мае даволі шырокую варыянтнасць сваёй знешняй формы, па-рознаму вымаўляецца найперш у залежнасці ад пэўнай тэрыторыі або нават вёскі, дзе яны ўжываюцца пры захаванні тоеснага значэння. Напрыклад, такі інструмент, як вялікі свердзел, называецца і *тыбель*, і *тэбэль*, і *тэбале*, і *тубель* і інш. Знешняя

форма тэрмінаў літаратурнай мовы, як правіла, кадыфікавана і мае ўстойлівыя замацаваныя правілы свайго напісання і вымаўлення.

7. Дыялектныя тэрміны гэтак жа, як і самі народныя гаворкі, натуральна існуюць толькі ў вусным маўленні, маюць адну форму свайго ўжывання. Зыходнай формай літаратурнага тэрміна служыць графічная, а пісьмовы тэкст уяўляецца першасным асяродкам яго існавання. Вусная форма літаратурнага тэрміна з'яўляецца вытворнай, другаснай, таму навуковы тэкст цяжка ўспрымаецца на слых. Значыць, літаратурны тэрмін у адрозненні ад дыялектнага ўжываецца ў дзвюх формах, пісьмовай і вуснай.

8. Пераважаная большасць дыялектных тэрмінаў абазначае канкрэтныя прадметы, пэўныя вырабы, інструменты, дэталі, сыравіну і г.д. Большасць жа тэрмінаў літаратурнай мовы звязана з найменнем адцягненых паняццяў, абстрактных рэалій, а для намінацыі канкрэтных рэчаў у той або іншай сферы прафесійнай дзейнасці выкарыстоўваюцца так званыя наменклатурныя на-звы.

9. Тэрміны народных гаворак уяўляюць сабой па структуры ў асноўным аднаслоўныя найменні. Навуковыя тэрміны даволі часта ўтвараюцца або са словазлучэнняў (параўн.: *белы верш, часціна мовы* і да т.п.), або са спалучэнняў пэўнага сімвала і слова (параўн.: *В-распад, п-мерны* і да т.п.)

Такім чынам, на характар адрозненняў паміж дыялектнымі і літаратурнымі тэрмінамі ўплываюць як уласна лінгвістычныя фактары (перадусім асаблівасці абедзвюх разнавіднасцяў нацыянальнай мовы), так і пазамоўныя чыннікі (уласцівасці і інвентар тэрміналагізаваных рэалій).

¹ Рагойша В. Каб жыць у эпохах / «Назваслоўе» Максіма Гарэцкага // Роднае слова.– 1997, № 6 – С. 41-42.

² Гл.: Мушынскі М. Беларуская крытыка і літаратуразнаўства: 20 - 30-я гг. – М., 1975.–С.72-75.

³ Практычнае вырашэнне нацыянальнага пытання ў БССР. Ч. I. Беларусізацыя. – Мн., 1928. – С. 9-10.

⁴ Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск другі. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва. – Мн., 1923. – С.3.

⁵ На мапу – геаграфічную карту. Тлумачэнне М. Гарэцкага.

⁶ Цытаты і прыклады прыводзяцца па «Назваслоўі» з выдання: Гарэцкі Максім. Гісторыя беларускае літаратуры / Уклад. і падрыхт. тэксту Т.С. Голуб. – Мн, 1992. – С. 374-405.

⁷ Рагойша В. Каб жыць у эпохах. – С. 47.

*Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі:
Артыкулы і матэрыялы міжнароднай навукова-метадычнай канферэнцыі
22 – 23 мая 1998 г., г. Гомель /
Міністэрства Адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф.Скарыны. – Гомель: ГКІ, 1998. – С. 38-40.*

ТЭОРЫЯ І ПРАКТЫКА БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Сфера ўжывання сучаснай беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі не абмяжоўваецца тэрміналагічнымі слоўнікамі і навуковымі працамі. Вылучаюцца наступныя галіны выкарыстання спецыяльнага наймення.

1. Мастацкая літаратура.

2. Навукова-папулярная літаратура, рэклама.

3. Вусныя зносіны спецыялістаў.

4. Тэхдакументацыя, патэнты, падручнікі, артыкулы, даклады.

5. Тэзаўрусы, стандарты, тэрміналагічныя слоўнікі.

Аднак тэрмін паўнацэнна функцыяніруе толькі ў складзе галіновых тэрміналогій, дзе ён у поўнай меры захоўвае ўсе адметныя рысы спецыяльнага наймення, выконвае сваю ролю намінанта навуковага паняцця. Пры выкарыстанні тэрміна ў іншых выпадках ён губляе сваю функцыянальную канцэнтрацыю <...>

Пэўную частку корпуса тэрмінаў любой спецыяльнай падмовы складаюць прафесіяналізмы. Першапачаткова яны ўяўлялі сабой эмацыянальна афарбаваную лексіку, якой карысталіся ў сваім асяроддзі прадстаўнікі якой-небудзь галіны навукі, тэхнікі, вытворчасці. З цягам часу некаторыя з падобных назваў пераходзілі ў разрад кадыфікаваных тэрмінаў, асабліва пры адсутнасці эквівалентаў у нацыянальнай мове. Пры гэтым тэрмін, які адпавядае ўсім патрабаванням, што прад'яўляюцца да спецыяльнага наймення, адрозніваецца ад нятэрміна адсутнасцю эмацыянальна-экспрэсіўных канатацый <...>

У сучаснай беларускай літаратурнай тэрміналогіі намеціліся два шляхі яе развіцця. Першы заключаецца ў стварэнні штучных слоў і выкарыстанні лексічных сродкаў народнай мовы, маючы на ўвазе ў першую чаргу лексіку тэрытарыяльных дыялектаў і гаворак <...> Згодна з другім напрамкам, корпус спецыяльных назваў любой тэрмінасістэмы фарміруецца на базе агульналексічнага фонду літаратурнай мовы <...> Акрамя таго, галіновыя тэрміналогіі ў асноўным падпарадкоўваюцца і граматычным правілам літаратурнай мовы. Недахопам "самабытнага" варыянта развіцця мовы навукі і тэхнікі з'яўляецца тое, што лексіка мясцовых дыялектаў мае вельмі абмежаваны арэал распаўсюджвання і невядомая абсалютнай большасці носьбітаў мовы <...>

У гісторыі беларускай літаратурнай мовы можна адзначыць моманты, калі рабіліся настойлівыя спробы ўкаранення пурыстычных наватвораў у яе лексічны склад. Першая такая спроба прыпадае на 20-я гады нашага стагоддзя <...> Трэба аддаць належнае тагачасным лінгвістам: яны не спрабавалі ў прымусовым парадку навязаць грамадству свае распрацоўкі, не імкнуліся да іх адміністрацыйнага замацавання. Гэта праблема абмяжоўвалася рамкамі навуковых дыскусій.

Перыяд канца 80-х – пачатку 90-х гадоў таксама характарызуецца ўзмацненнем тэндэнцый пурыстычнай словатворчасці, што тлумачыцца тымі сацыяльнымі зменамі, якія адбыліся пасля распаду адзінай дзяржавы і набыцця Беларуссю незалежнасці <...>

Канцэпцыя самабытнага развіцця беларускай навукова-тэхнічнай тэрміналогіі зводзіцца ў асноўным да трох напрамкаў:

а) прыцягнення ў спецыяльныя падмовы рэгіянальных дыялектызмаў з папярэднім расшырэннем іх семантычнага значэння;

б) стварэння альтэрнатыўных штучных тэрміналагічных наватвораў пры наяўнасці тэрмінаў, трывала замацаваных у мове;

в) шырокага выкарыстання паланізмаў.

<...> Разглядаючы аднаўленне пурыстычных тэндэнцый у беларускай навуковай тэрміналогіі ў наш час, можна канстатаваць наяўнасць істотных адрозненняў у адносінах да мэт і сродкаў гэтага працэсу ў параўнанні з 20-мі гадамі. У той перыяд даследчыкі імкнуліся ў асноўным надаць беларускай мове навукі і тэхнікі нацыянальны характар і каларыт з дапамогай не заўсёды апраўданага прыцягнення дыялектнай лексікі.

Сёння прыхільнікамі самабытнага шляху развіцця беларускай тэрміналогіі ставіцца задача як мага далей адвесці беларускую мову ад рускай, не дапусціць ужывання рускіх запазычанняў. З прычыны недастатковага ведання лексікі дыялектаў асноўным спосабам дасягнення гэтай мэты яны выбралі вынаходства новых штучных слоў.<...>

Важнае месца ў навуковым стылі беларускай мовы займаюць наменклатурныя назвы. У сучаснай тэрмінаграфіі няма адзінай думкі адносна таго, што разумець пад словам "наменклатура". Адны адносяць да яе толькі ўласныя імёны, прысвоеныя разнастайным рэаліям і аб'ектам навукі і тэхнікі (*гадзіннік "Прамень-1956", сорт ячменю "отра", парода трусоў "белы велікан"*). Іншыя лічаць наменклатурай адносна ўпарадкаваную сістэму назваў, якая прымяняецца ў якой-небудзь галіне (анатамічная, батанічная, назвы прафесій і да т. п.).<...>

Як ужо адзначалася вышэй, пад тэрмінасістэмай разумеецца сукупнасць слоў, якая суадносіцца з адпаведным колам паняццяў якой-небудзь галіны. Значыць, тэрмін самым цесным чынам звязаны з паняццем, і асноўнай функцыяй спецыяльнага наймення з'яўляецца як мага больш поўная яго перадача. Кожная галіновая тэрміналогія суправаджаецца, як правіла, сістэмай номенаў, г. зн. асобных элементаў наменклатуры. Номен – гэта проста назва канкрэтнага аб'екта, прадмета, у нязначнай ступені звязаная з паняццём бокам. Такім чынам, адметнай рысай номена з'яўляецца яго назывная функцыя.<...> Адносна месца наменклатуры ў падмове неабходна заўважыць, што шэраг даследчыкаў вылучаюць яе ў самастойны від спецыяльнай лексікі. Некаторыя ж лічаць наменклатурныя назвы часткай тэрміналогіі. Намен-клатуру трэба разглядаць як асаблівы від спецыяльнай лексікі, які структурна не ўваходзіць у тэрмінасістэму. У тэрміна, нават кадыфікаванага, нярэдка адзначаецца наяўнасць семантычных варыянтаў, абумоўленая ўлікам пры намінацыі розных бакоў паняцця (*малавугляродзістая сталь – нізкавугляродзістая сталь*). Што датычыць номенаў, то ў іх альтэрнатыўных варыянтаў, выкліканых рознымі матывацыйнымі падыходамі, амаль не бывае.

Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі /

Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В.,
Падлужны А.І.; Навук.рэд. А.І.Падлужны. – Мн.: Беларуская
навука, 1999. – 175 с. С.15-19.

СТРУКТУРНАЯ І ЛЕКСІКА-ГРАМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ТЭРМІНАЎ

У лінгвістычнай літаратуры выказваецца некалькі думак пра тое, у якіх адносінах да літаратурнай мовы знаходзіцца тэрміналогія. Адны лічаць, што тэрміналагічная лексіка поўнасьцю ўваходзіць у склад літаратурнай мовы і ў слоўнікавым яе саставе займае значнае месца¹⁹, іншыя сцвярджаюць, што тэрміналогія ўяўляе сабой асобны раздзел лексікі літаратурнай мовы²⁰, некатырыя выказваюць думку аб тэрміналогіі як адносна самастойнай частцы ў сістэме літаратурнай мовы²¹. Але незалежна ад таго, як разглядаць гэтыя адносіны, тэрміналогія не мае нейкай асаблівай, сваёй, істотна адрознай марфалогіі, словаўтварэння, сінтаксіса, яна ствараецца і функцыяніруе ў межах літаратурнай мовы. Тэрміны ўваходзяць у лексічную сістэму сучаснай беларускай мовы і, зразумела, могуць мець і маюць форму асноўных марфалагічных катэгорый. Гэта знамянальныя словы: назоўнікі адзіночнага і множнага ліку, прыметнікі, дзеепрыметнікі залежнага і незалежнага стану, дзеесловы, прыслоўі. Аднак трэба адзначыць, што фармальна ў колькасным вызначэнні яны займаюць далёка не аднолькавае месца. Як адзначае В.П. Даніленка, "тэрміналогія – гэта асноўны моўны сродак навуковага стылю агульналітаратурнай мовы", "тэрміналогія карыстаецца спосабамі і мадэлямі словаўтварэння агульналітаратурнай мовы, свабодна "вращаецца" ў кругу нетэрміналагічнай лексікі, маючы з ёй агульныя граматычныя магчымасці спалучэння слоў"²².

Што датычыць структуры тэрмінаў, то прынята вылучаць тры асноўныя тыпы: тэрміны-словы, тэрміны-словазлучэнні і сімвалы-словы.

Тэрміны-словы ў сваю чаргу падраздзяляюцца на невытворныя (*атам, газ, цыліндр, конус, аграрны*), вытворныя (*атамтчык, газавы, газавік, цыліндрычны, вібрацыя, конусны*), складаныя (*атамаход, атамна-малекулярны, газанправод, конусападобны*) і абрэвіятуры (*ккд, лазер, ЭВМ, ЛВМ, СВЭМ*).

Тэрміны-словазлучэнні складаюцца з двух і больш слоў і падраздзяляюцца на свабодныя і несвабодныя. У свабодных тэрміналагічных словазлучэннях кожны асобны кампанент з'яўляецца тэрмінам (*прыналежны прыметнік, прыналежнае значэнне; фазавая ізаляцыя, фазавая карэкцыя, фазавая пастаянная, фазовае напружанне; нулявое дзяленне, нулявы вектар, нулявы патэнцыял; радыус акружнасці, радыус ствала свідравіны; адмыўка керна, адмыўка ўзораў*). Несвабодныя тэрміналагічныя словазлучэнні складаюцца з кампанентаў, якія, калі яны ўжыты ізалявана, могуць і не быць тэрмінамі (*чырвоны радок, сін івугаль,*

"чорная" скрынка, "белая" скрынка, " празрыстая" скрынка – у інфарматыцы і інш.).

Трэці структурны тып – сімвалы-словы. Гэта асаблівы камбінаваны структурны тып тэрміналагічнай намінацыі, у склад якой побач са слоўнымі знакамі ўваходзяць сімвалы (літары, лічбы, графічныя знакі). Напрыклад: *К-захоп, КР-спектраскапія, МОП-структура, станіна С-падобная, Модула-2, уран-235 і інш.* Гэты структурны тып тэрміналагічнай лексікі з нямоўнымі сродкамі выражэння пэўных паняццяў характэрны галоўным чынам для матэматычнай, фізічнай, хімічнай тэрміналогіі. <...> дамінуючай асаблівасцю з'яўляецца абсалютная ўмоўнасць, штучнасць, ... выкарыстоўваюцца адназначныя агульнанавуковыя сімвалы тыпу матэматычных =, >, < і семантычна пустыя сімвалы, якія можна напоўніць канкрэтным зместам у канкрэтных навук (А, В, С і пад.).

¹⁹ Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. М., 1977. С. 4–11; Виноградов В.В. (гл. Вопросы терминологии. М., 1961. С. 6); Бертагаев Т.А., Дешернев Ю.Д. (гл. там же. С. 42).

²⁰ Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология: Вопросы теории. М., 1989. С. 18; Баскаков Н.А. (гл. Вопросы терминологии. М., 1961. С. 66).

²¹ Прохорова В.Н. Терминология // Русский язык: Энциклопедия. М., 1979. С. 350.

²² Даниленко В.П. Лингвистическое изучение терминологии и культура речи (к постановке вопроса) // Актуальные проблемы культуры речи. М., 1970. С. 311.

*Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі /
Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В.,
Падлужны А.І.; Навук.рэд. А.І.Падлужны. – Мн.: Беларуская навука,
1999. – 175 с. С.96-97.*

Генадзь Цыхун

ПРА НЕКАТОРЫЯ ПЫТАННІ ТЭРМІНАЛАГІЧНАЙ ПРАЦЫ Ў БЕЛАРУСІ

<...> робіцца зразумелай з'яўляецца вартасць тэрміналогіі, што грунтуецца на сваіх моўных рэсурсах, бо гэта адкрывае новыя магчымасці і падыходы ў пазнанні ісціны. Зразумела, што гэтым не выключаюцца магчымасці засвойваць і карыстацца чужой тэрміналогіяй, але як дадатковым, а не асноўным сродкам у працэсе пазнання. Аснова тэрміналогіі павінна грунтавацца на сваёй, а не на чужой мове, бо толькі яна дазваляе глядзець на свет сваімі вачыма, а значыць, і бачыць тое, што іншыя не заўважаюць ці не бачаць з іншага боку. Такім чынам, з пункту погляду моўнай экалогіі, неабходнасць развіцця нацыянальнай тэрміналогіі з'яўляецца бяспрэчнай.

З гэтых агульнатэарэтычных меркаванняў вынікаюць некаторыя канкрэтныя задачы, што паўстаюць пры распрацоўцы беларускай навукавай тэрміналогіі. Тэзісна спынімся на іх.

1. Неабходнасць уліку традыцый і здабыткаў тэрміналагічнай працы ў 20-30-я гады. <...> І ў першую чаргу па той прычыне, што ў 20-30-я гады ў

Беларусі былі закладзены асновы нацыянальнай навуковай тэрміналогіі з апорай на ўласныя моўныя рэсурсы. <...> Трэба ўлічваць таксама вопыт 60-70-х гадоў, калі антыпурыстычна-русіфікацыйная плынь у некаторых тэрміналагічных падсістэмах была спыненая і з'явіліся першыя парасткі натуральнай тэрмінатворчасці (успомнім тую ж *свідравіну* замест *нафтавай шчыліны*, *радовішча* замест скалькаванага *месцанараджэння*, *абслуговы персанал* замест няўключнага *абслугоўваючага* і г.д.).

2. Неабходнасць працягваць збіранне і аналіз народных тэрмінаў і наменклатуры з пункту погляду шляхоў папаўнення сучаснай тэрміналогіі. Гэтая задача ставілася як адна з найважнейшых у 30-я гады і ў значнай ступені паўплывала на фарміраванне навуковай тэрміналогіі. Дастаткова звярнуцца хаця б да "Расійска-беларускага слоўніка" С.Некрашэвіча і М.Байкова 1928 г., які прапанаваў шэраг народных варыянтаў, што мелі ўсе падставы замацавацца замест штучных неалагізмаў, русізмаў ці інтэрнацыяналізмаў у якасці тэрмінаў. Варта ўспомніць таксама т.зв. слоўнік Б.Эпімаха-Шыпілы, які ўяўляў сабой выпіскі з мільённай картатэкі жывой беларускай мовы, што захоўвалася ў інстытуце мовазнаўства Беларускай акадэміі навук, і ставіў на мэце выявіць арыгінальныя беларускія адпаведнікі для некаторых іншамоўных тэрмінаў. На жаль, гэтая важная справа па вядомых прычынах не знайшла працягу. Звычайна гэты шлях папаўнення навуковай тэрміналогіі для большасці моў ужо не актуальны, але для беларускай тэрміналогіі ў сувязі з яе спецыфічным шляхам развіцця і народнай асновай літаратурнай мовы яшчэ не вычарпаў сябе.<...>

3. Патрэба ў распрацоўцы вузкіх (вузка-спецыяльных) тэрміналагічных сістэм. У той час, калі агульныя тэрміналагічныя сістэмы (матэматычная, хімічная, біялагічная і г.д.) ужо ў той або іншай ступені распрацаваны, больш вузкія падсістэмы ў многіх выпадках маюць значныя лакуны. Між тым, сучасная вузкая спецыялізацыя навукі, вытворчасці, духоўнага жыцця патрабуе якраз выкарыстання сістэмы спецыфічных для пэўнай абмежаванай сферы тэрмінаў.<...> Трэба пераходзіць ад тэрміналагічных макрасістэм да спецыялізаваных мікрасістэм...

4. Пра стварэнне банка дадзеных па беларускай тэрміналогіі. На першым этапе тэрмінатворчасці звычайна пераважае "прыдумванне" больш або менш удалых сваіх адпаведнікаў для тэрмінаў чужых сістэм. Пры гэтым прымаюцца пад увагу ў першую чаргу т.зв. парадыматычныя характарыстыкі тэрміна, г.зн. найбольш абагуленыя значэнні. Між тым лексікалагам добра вядома, што такой жа неабходнай для раскрыцця значэння слова з'яўляецца і сінтагмагічная характарыстыка, што выяўляецца як сума кантэкстаў, у якіх можа сустракацца дадзенае слова. Таму для стварэння поўных тэрміналагічных слоўнікаў існуе пільная патрэба максімальна поўнага ўліку ўсіх кантэкстаў ужывання таго або іншага тэрміна, г.зн. стварэння своеасаблівых канкардансаў па пэўных

галінах навукі. Вядома, што стварэнне такіх канкардансаў магчыма толькі на камп'ютарнай базе, бо па некаторых напрамках прыйдзеца мець справу са значнымі масівамі тэкстаў. Але гэтая справа неабходная, бо толькі такая аснова стварае ўмовы для сапраўды навуковай тэрміналагічнай працы. Без гэтага мы застанемся на аматарскім узроўні, калі кожны новы складальнік слоўніка або аўтар ці перакладчык спецыяльнага тэксту стварае безліч эфемерных тэрмінаў.

5. Трэба як мага шырэй разгарнуць абмеркаванне канкрэтных тэрмінаў у друку, у першую чаргу спецыялістамі. Так робіцца ва ўсім свеце, гэта адзіны цывілізаваны шлях уладкавання тэрміналогіі. А для стымуляцыі такой зацікаўленай гаворкі мэтазгодна друкаваць не толькі вялікія слоўнікі, але і невялікія падборкі тэрмінаў па той або іншай вузкай спецыяльнасці ва ўсіх магчымых выданнях. Пры гэтым трэба прыняць за сістэму падаваць па некалькі варыянтаў тэрмінаў, ставячы на першае месца той, які, на думку аўтара, мае перавагу.

*Праблемы беларускай навуковай тэрміналогіі:
Матэрыялы Першай нацыянальнай канферэнцыі.
Мн.: ТБМ ім. Ф.Скарыны, 1995. – С. 17-19.*

Віктар Красней

ПОШУКІ ПРЫНЦЫПАЎ І ШЛЯХОЎ РАСПРАЦОЎКІ БЕЛАРУСКАЙ НАЦЫЯНАЛЬНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ НА ПАЧАТКУ ХХ СТ.

Перадумовай паспяховага вырашэння праблем, звязаных са спецыфікай фарміравання, развіцця і ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы, з'яўляецца вырашэнне шэрагу пытанняў, сярод якіх: крыніцы фарміравання нацыянальнай тэрміналогіі, абумоўленасць лексіка-семантычных і функцыянальных уласцівасцей тэрміна суадносінамі і сувязямі тэрміналагічнай лексікі з лексікай нетэрміналагічнай, станаўленне тэрміналагічных значэнняў, тэрміны як вынік натуральнага развіцця лексікі і як плён свядомай, мэтанакіраванай дзейнасці творцаў тэрміналогіі, нарматыўнасць і ненарматыўнасць тэрміналагічнай лексікі, асаблівасці сістэмнай арганізацыі тэрмінаў і іх праяўленне ў залежнасці ад лінгвістычных і экстралінгвістычных фактараў на розных этапах фарміравання тэрміналогіі і інш. Пры ўсім гэтым неабходна падкрэсліць, што ў дачыненні да беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы, якая не мела дастаткова спрыяльных магчымасцей для свайго развіцця, асабліва важна ўлічваць існаванне і функцыянаванне тэрміналогіі ў часе, яе ўключанасць у гістарычны працэс, яе суадносіны і сувязі з нетэрміналагічнай лексікай на кожным канкрэтным гістарычным этапе, таму што гэтым у значнай меры

былі абумоўлены пошукі прынцыпаў і шляхоў распрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі.

Тэрміналогія любой нацыянальнай мовы – перш за ўсё спараджэнне самой гэтай мовы, вынік яе функцыянальнага развіцця. А ў сувязі з тым, што функцыянальнае развіццё беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы было абумоўлена не столькі ўнутрымоўнымі, колькі сацыяльнымі фактарамі, то і фарміраванне тэрміналагічнай лексікі адбывалася як у выніку натуральнага ходу развіцця ўсёй лексічнай сістэмы, так і свядомай тэрмінатворчасці. Аднак дзве гэтыя дзейныя сілы – стыхійнасць і кіруемасць – своеасабліва праяўляліся і праяўляюцца ў залежнасці ад гістарычных умоў.

Тэрміналагічная лексіка беларускай нацыянальнай літаратурнай мовы пачала прыкметна папаўняцца ў нашаніўскі перыяд<...> Так, у пачатку ХХ ст. беларуская літаратурная мова пашырыла сферу свайго выкарыстання і сістэма сродкаў моўнага выказвання ўзбагачалася лексічнымі адзінкамі намінатыўна-тэрміналагічнага характару. Адметнай асаблівасцю кніг і брашур, навучальных дапаможнікаў, допісаў і паведамленняў, артыкулаў і нарысаў, змешчаных на старонках газет і часопісаў, было тое, што ўсе яны адрасаваліся маладасведчанаму чытачу, таму асноўнай крыніцай моўных сродкаў, у тым ліку слоў, якія выкарыстоўваліся ў функцыі тэрмінаў, была жывая народная мова. І гэта заканамерна, бо развіццё навукі заўсёды пачынаецца з таго, што ўжо здабыта мысленнем народа ў працэсе практычнага пазнання свету, асэнсавана і адлюстравана ў мове.<...> ...для абазначэння адных і тых жа спецыяльных, навуковых паняццяў выкарыстоўваліся словы рознага паходжання, з рознай унутранай формай, фанетычныя, словаўтваральныя і марфалагічныя варыянты, сінанімічныя і дублетныя найменні. Параўн.: *даход - выгада - вызвалка - дастатак - заробтак - заробак - зыск - карысць - навязка - пажыва - польза - прыбытак - прыход - спор, лад - парадак - устрой, араньне - арба - орка - успашка, канчатак - канчук - флексія, акцэнт - націск - нагалосак - ударэньне* і да т.п. Такая полінайменнасць сведчыць, што намінатыўна тэрміналагічная лексіка ў беларускай мове пачатку ХХ ст. у функцыянальных адносінах амаль не адрознівалася ад агульнаўжывальнай лексікі, для якой варыянтнасць – натуральная з'ява. Не выпадкова выкарыстанне намінатыўна-тэрміналагічных адзінак нярэдка нічым не адрознівалася ад выкарыстання агульнамоўных сінонімаў, напрыклад: Такіе вялікіе даходы хаўруса тлумачацца тым, што гасударство наладзіла вялікіе падаткі на прывознае жалеза з заграіцы і ўся Аўстрыя астала на ласцы хаўруса. Шмат дзе ўжо звярнулі ўвагу на гэтакія страшэнныя заробкі хаўрусаў²; У Японіі на востраве Сакурашыва выбухнуў вулкан. Ад гэтага згарэлі ўсе будынкi на гэтай выспе³.

З прыкладаў вынікае таксама і тое, што хоць спецыфіка навуковага стылю паступова ўжо акрэслівалася на фоне адносна развітага стылю

мастацкай літаратуры, аднак параўнальна з апошнім агульным "воблік" мовы спецыяльных, навуковых і навукова-папулярных тэкстаў характарызаваўся большай канвергенцыяй, чым дывергенцыяй. Гэта значыць, што стылістычна маркіраваныя ўласцівасці тэрміналагічнай лексікі яшчэ не вызначыліся. З'явы і паняцці той ці іншай галіны ведаў не разглядаліся сістэмна, таму, па-першае, агульнаўжывальная лексіка, якая выкарыстоўвалася ў якасці матэрыяльнай субстанцыі для тэрміналогіі нашаніўскага перыяду, задавала намінацыяна-тэрміналагічнай лексіцы свае "правілы" арганізацыі і функцыянавання, а па-другое, аўтары пры стварэнні тэрмінаў абапіраліся, як правіла, на сэнсавы аб'ём агульнаўжывальных слоў і не выходзілі пры стварэнні тэрмінаў за межы існуючых моўных формаў і моўных сродкаў выражэння сэнсавага зместу. Усё гэта ў значнай ступені абумовіла стыхійны характар фарміравання намінацыяна-тэрміналагічнай лексікі ў беларускай літаратурнай мове пачатку XX ст.

І ўсё-такі ўжо ў той час, калі сутнасць тэрміна як адзінкі своеасаблівай семіятычнай прыроды яшчэ нярэдка не ўсведамлялася і не асэнсоўвалася, у моўнай практыцы акрэсліваліся, хоць яшчэ і не вельмі выразна, такія істотныя ўласцівасці тэрмінаў, як прадметна-лагічная, паняццевая аснова іх семантычнага зместу і сістэмнасць, параўн.; *складаньне, адлічаньне, множаньне, дзяленьне; дробня, дробня правільная, дробня няправільная; птушкі, птушкі зернеядныя, птушкі кузульткаядныя; жніўярка, касярка, сьвалка* і да т.п. Значыць, у пачатку XX ст. у працэсе тэрмінатворчасці ўступала і другая дзейная сіла – кіруемасць. Гэта дае падставу гаварыць, што "ні адна новая з'ява ў мове не ўзнікае абсалютна стыхійна і ні адна не з'яўляецца прадуктам ні ад чаго не залежнай ініцыятывы. Заўсёды ў той ці іншай меры прысутнічаюць абодва гэтыя кампаненты – і стыхійнасць і кіруемасць"⁴.

Кіруемасць у адносінах да лексікі беларускай літаратурнай мовы, у тым ліку намінацыяна-тэрміналагічнай, праяўлялася найперш у арыентацыі на ўласныя моўныя рэсурсы і на неабходнасць выбару з шэрагу лексічных адзінак найбольш пашыранага наймення <...>.

Такім чынам, асноўны прынцып фарміравання беларускай нацыянальнай тэрміналогіі вызначыўся ў нашаніўскі перыяд і ў пэўнай меры ажыццяўляўся шляхам увядзення ў сферу спецыяльнай камунікацыі агульнаўжывальных (*возера, гук, даход, завязка, квас, карань, месяц, плесень*), дыялектных (*атлега, заліва, маланья, шал*) і прастамоўных (*атрута, кіла, ліхаманка, трасца*) слоў; шляхам дэрывацыі (*адлічаньне, злічво, зорнік, множаньне*); шляхам марфалагічнага (*абвестка - obwieszczenie, аднаўладства - едывластыве*) і семантычнага (*дух - газ, жар - тэмпература*) калькавання; шляхам стварэння апісальных найменняў (*выбарныя людзі, скацінны доктар, песьня калысковая*). І хоць далёка не ўсе намінацыяна-тэрміналагічныя адзінкі нашаніўскага перыяду

аказаліся ўдалымі, менавіта ў той час былі зроблены першыя крокі на шляху свядомай дзейнасці ў галіне нацыянальнай тэрмінатворчасці.

Актыўная свядомая і мэтанакіраваная тэрмінатворчасць разгарнулася ў 20-х гадах ХХст., калі ў 1921 г. распачала сваю дзейнасць Навукова-тэрміналагічная камісія.<...> на самым пачатку свядомай тэрмінатворчасці вызначальным у беларускай нацыянальнай літаратурнай мове стаў прынцып максімальнага выкарыстання ўласных лексічных і словаўтваральных рэсурсаў пры мінімальным праяўленні прынцыпа арыентацыі на іншамоўныя тэрміны інтэрнацыянальнага характару. <...> У такім напрамку і працавалі члены Навукова-тэрміналагічнай камісіі, якія падрыхтавалі і апублікавалі 8 тэрміналагічных слоўнікаў па граматыцы, логіцы, арыфметыцы, алгебры, батаніцы, геаметрыі, аналітычнай геаметрыі, трыганаметрыі⁹, а затым – супрацоўнікі створанага ў 1922 г. на базе памянёнай камісіі Інстытута беларускай культуры, што распрацавалі тэрміналогію па розных галінах ведаў і выдалі ў 24 выпусках у серыі "Беларуская навуковая тэрміналогія" (1922–1930).

Прынцып арыентацыі на ўнутрымоўныя структурна-семантычныя магчымасці ажыццяўляўся:

1) шляхам увядзення ў склад той ці іншай тэрмінасістэмы агульнаўжывальных слоў тыпу: *лад, стан* – у мовазнаўчай тэрміналогіі; *давод, спроба* – у лагічнай; *астача, велічыня* – у арыфметычнай; *аснова, заданне, корань* – у алгебраічнай; *бок, кант, круг, стажок* – у геаметрычнай і г.д. Сутнасць тэрміналагізацыі падобных слоў зводзіцца да выкарыстання заключанай у іх лексічным значэнні адной з дыферэнцыяльных прымет, якая служыць у якасці "агульнай ідэі" для фарміравання тэрміналагічнага значэння з больш канкрэтнымі і дакладнымі параметрамі зместу адпаведнага паняцця;

2) шляхам выкарыстання тэрытарыяльна абмежаваных слоў, напрыклад: *дзяркач (драч), грыбня (грыбніца), жыжкі (вадкасці), сявярня (сеялка), цягліца (мышца)* і інш. Тэрміналагічнае значэнне ў іх фарміравалася, як і ў агульнаўжывальных словах;

3) шляхам стварэння шматлікіх неалагізмаў, сярод якіх розныя ў структурных адносінах простыя, складаныя і састаўныя тэрміны, напрыклад: *выклічча(выклічнік), двухоссе, пабочны сказ, сказоўнік (прэдыкат), ступеняваньне, назоўнік дробу, абшарнікі (аграрыі), упраўнік (адміністраатар), супраціўніцтва (антаганізм), знадворная бяспека (знешняя бяспека)* і інш.;

4) шляхам калькавання, сутнасць якога заключаецца ў тым, што ў адных выпадках новыя тэрміны ствараліся на базе ўласнабеларускіх моўных сродкаў, але на ўзор іншамоўных слоў (словаўтваральныя калькі і паўкалькі), а ў іншых – уласнабеларускія словы набывалі такое новае тэрміналагічнае значэнне, якое было ўласціва адпаведным словам у іншых мовах (семантычныя калькі), напрыклад: а) *вытворны* – производный,

дапасаванне - согласование, *пералюдненьне* - перенаселение, *дзеяслоў* - дієслово, *паземны* – польск. *poziomy* <...>; б) *акалічнасць* - обстоятельство, *прамень* - луч, *крыніца* - источник і да т.п.

Пра імкненне як мага шырэй выкарыстаць уласныя моўныя рэсурсы сведчыць і тое, што нярэдка ў беларускамоўнай частцы слоўнікаў прыводзіліся ўласнабеларускі неалагізм і іншамоўны тэрмін. Такі кампраміс дапускаўся ў асабліва спрэчных выпадках, напрыклад: *прыпадабленьне*, *асыміляцыя*; *бязбожжа*, *атэізм*; *ваднічок*, *вакуоля*; *аксіома*, *пэўнік*; *ускосіна*, *дыяганаль*; *прамер*, *дыяметр* і г.д. Не выключана, што пры гэтым функцыя іншамоўнага тэрміна зводзілася да таго, каб ён садзейнічаў замацаванню за беларускім тэрмінам-неалагізмам адпаведнага тэрміналагічнага значэння.<...>

Увогуле, арыентацыя на ўласныя лексічныя і словаўтваральныя сродкі была цалкам апраўданай. І хоць колькасць слоў з жывой народнай мовы, а таксама неалагізмаў, створаных на іх аснове, у розных галіновых тэрміналогіях была неаднолькавай, галоўны метадалагічны прынцып у асноўным вытрымліваўся паслядоўна. Гэта давала творцам нацыянальнай тэрміналогіі магчымасць актывізаваць патэнцыяльныя рэсурсы роднай мовы для поўнамаштабнай іх рэалізацыі ў новай функцыянальнай сферы. Аднак празмернае імкненне пазбегнуць іншамоўных тэрмінаў (а гэта былі, як правіла, тэрміны інтэрнацыянальнага характару) нярэдка перарастала ў прынцып выключнага выкарыстання ўласных рэсурсаў.<...>

Выход за межы мэтазгоднага праявіўся ў тым, што:

1) функцыі тэрміна надаваліся часам вузкадыялектным і прастамоўным словам з невыразнай унутранай формай: *галота* (паўперызм), *каманішнік* (сівец), *пушачка* (каробачка);

2) ствараліся невыразныя сваім паняццёвым зместам неалагізмы: *лісьцень* (семядоля), *паросьля* (слаявішча), *вызыск* (эксплуатацыя);

3) тэрміны-інтэрнацыяналізмы замяняліся невыразнымі ў сэнсавых адносінах перакладамі: *самарух* (аўтаматызм), *сусьветнік* (касмапаліт), *заскарбаваньне* (канфіскацыя), *умяшальнасць* (інтэрвенцыя);

4) ствараліся няўдалыя калькі, якія не выражалі сутнасці паняцця: *семяложак* - семяносец, *стачкалом* - ням. *Streik*- стачка і *brechen*- ламаць.

Калі ж разглядаць тэрміны з пазіцыі тэрміназнаўчай тэорыі, то можна адзначыць такія недахопы:

1) тэрміны, што суадносіліся з паняццямі розных класіфікацыйных радоў, іншы раз ствараліся пры дапамозе аднаго і таго ж дэрывацыйнага сродку, параўн.: *венчиковидный*, *воронкообразный*, *зубчатый*, *перистый* і – *вяночкаваты*, *лейкаваты*, *зубкаваты*, *перкаваты*;

2) не заўсёды вытрымліваўся прынцып сістэмнасці пры ўтварэнні суадносных у паняццёвым плане тэрмінаў, напрыклад: *столбик* – *шыйка*, але *столбчатая ткань* – *слупкаватая тканка* <...> ;

3) у некаторых выпадках творцы розных галіновых тэрміналогій для выражэння адных і тых жа паняццяў ці аднатыпных адносін выкарыстоўвалі розныя структурныя варыянты тэрмінаў, параўн.: *прарадзіма* (гіст.) і *першамова* (мовазн.); *тожсамы*, *тожсамасьць* (мат.) і *тоесамы*, *тоесамасьць* (літ.); *прыпадабленьне* (грамадазн.) і *прыпадабненьне* (мовазн.) і да т.п.;

4) не заўсёды вытрымлівалася патрабаванне кананічнасці тэрмінаў (адзін тэрмін - адно паняцце), таму іншы раз для абазначэння аднаго паняцця прапаноўваліся розныя тэрміны ці іх варыянты (*гарбок і гарбінка*, *жыўчык і зароднік*, *паростак і гучок*, *адростак і атожылак*) або адзін тэрмін – для абазначэння розных паняццяў (*злучальны – соединительный*, *соединяющий і сочетательный*; *вобраз – изображение і образ*).

Адзначаныя недахопы ў распрацоўцы беларускай нацыянальнай тэрміналогіі ў 20-я гады былі абумоўлены як аб'ектыўнымі, так і суб'ектыўнымі фактарамі. Свядома арыентуючыся на лексіку тагачаснай пісьмовай і жывой народнай мовы, немагчыма было ва ўмовах паскоранай тэрмінатворчасці беспамылкова вырашыць на практыцы праблему распрацоўкі нацыянальнай тэрміналогіі. Складанасць яе вырашэння заключалася, з аднаго боку, у недастатковай ступені развіцця лексіка-семантычнай сістэмы мовы, а з другога – у недастатковым веданні гэтай сістэмы, яе слова- і формаўтваральных сродкаў (адсутнічалі грунтоўныя лексікаграфічныя даведнікі па лексіцы як літаратурнай мовы, так і жывых народных гаворак).

Ва ўмовах паскоранай распрацоўкі тэрміналагічнай лексікі не заўсёды належным чынам асэнсоўваліся сутнасць тэрміналагічных значэнняў і асаблівасці іх узаемадзеяння з традыцыйнай семантычнай сістэмай мовы.

Сфера функцыянавання не вызначалася строгай паслядоўнасцю ва ўжыванні тэрмінаў і таму не магла аказаць істотнага ўплыву на ўпарадкаванне тэрміналагічнай сістэмы.

Пры распрацоўцы галіновых тэрміналогій яе творцы ішлі не ад сістэмы паняццяў, а ад спісу тэрмінаў рускай мовы, таму асобныя неалагізмы ствараліся без папярэдняга аналізу суадносін паміж паняццямі і найбольш адэкватнымі сродкамі іх выражэння ў беларускай мове.

Адзначаныя фактары аб'ектыўна стрымлівалі працэс упарадкавання беларускай тэрміналагічнай лексікі ў 20-х гадах ХХ ст. Гэта не садзейнічала ўзмацненню кантралюемых працэсаў тэрмінаўтварэння і абмежаванню тых структурна-марфалагічных і лексіка-семантычных уласцівасцей, якія характэрны для натуральнага ходу развіцця лексічнай сістэмы.

Разглядаючы з пазіцый сучаснага тэрміназнаўства набыткі тэрмінатворчай дзейнасці Навукова-тэрміналагічнай камісіі і Інстытута беларускай культуры, неабходна адзначыць, што шматлікія тэрміны, створаныя на ўласнай лексічнай аснове ці запазычаныя з іншых моў,

вытрымалі выпрабаванне часам і замацаваліся ў беларускай мове як сродкі намінацыі і дэфініцыі адпаведных навуковых паняццяў: *абвяржэнне, адначлен, бялок, дзеяслоў, залежнасць, здабытак, супярэчнасць, умоўны лад; азімут, аксіёма, лагарыфм, модуль, планктон, сілагізм, суфікс* і г.д. Акрамя таго, многія намінатыўна-тэрміналагічныя адзінкі, створаныя ў 20-х гадах, удакладнілі ў працэсе развіцця мовы сваю структуру і сэнсавы змест: апылкаванне - *апыленне*, запладненне - *апладненне*, лінія перасеку - *лінія перасячэння* і да т.п.<...>

З поўным правам на зыходзе ХХ ст. мы можам сказаць, што ў 20-х гадах былі правільна акрэслены мэты, задачы, прынцыпы і шляхі распрацоўкі тэрміналогіі, якія могуць быць сфармуляваны наступным чынам: тэрміналогія павінна быць упарадкаванай па змесце і нацыянальнай па сваёй форме, г. зн. па мове.

² Наша ніва. 1910. №39.

³ Bielarus. 1914. №2

⁴ Аврорин В.А. Проблемы изучения функциональной стороны языка. М., 1975. С. 163.

⁹ Гл.: Вестник Народного Комиссариата просвещения ССРБ: беларускі аддзел. Мн., 1921. № 1/13, 2; 1922. № 2/4, 3-4, 5-6, 9-10, 11-12.

Тэрміналагічны бюлетэнь. Выпуск 1. Мн., 1997. -- С. 8-15.

ДА ПЫТАННЯ АБ ТЭРМІНАЛАГІЗАЦЫ РОЗНЫХ ЧАСЦІН МОВЫ

Як вядома, тэрміны – гэта словы і словазлучэнні, якія з'яўляюцца намінантамі навуковых, тэхнічных, вытворча-тэхналагічных паняццяў, уваходзяць у сістэму агульналітаратурнай мовы як пэўны элемент яе лексічнага складу. Любая тэрмінасістэма фарміруецца і функцыяніруе ў межах літаратурнай мовы, яна, зразумела, непарыўна звязана з яе агульнаўжывальнай лексікай, з яе граматычнымі нормамаі і стылістычнымі традыцыямі. Таму тэрміналогія павінна разглядацца не толькі з пункту погляду таго, як адлюстраваны ў ёй сучасны ўзровень пэўнай навукі або практыкі, лагічнасць пабудовы той ці іншай тэрмінасістэмы, але і з пункту погляду яе лінгвістычнага афармлення і ўжывання.

Сярод шэрагу мовазнаўчых праблем, якія асвятляюцца ў навукавай літаратуры па тэрміналогіі (адносіны да запазычаных слоў, словаўтварэнне тэрмінаў, сінанімія, полісемія і монасемія, правільнасць арфаграфічнага афармлення і некаторыя іншыя), даволі значнае месца адводзіцца пытанню, звязанаму з удзелам розных часцін мовы ў фарміраванні тэрмінаў. Гэта пытанне дыскутуецца на працягу многіх гадоў, выказваюцца розныя меркаванні на карысць тэрміналагізацыі той ці іншай часціны мовы, якія можна растлумачыць або розным разуменнем самой сутнасці тэрміна, або здольнасцю пэўнай часціны мовы перадаваць паняцці, што тэрмінуюцца, або сферай, у якой прадстаўлена тэрміналогія і інш.

Даволі распаўсюджанай сярод лінгвістаў з'яўляецца думка, што спецыяльныя навуковыя і тэхнічныя паняцці павінны быць прадстаўлены амаль выключна такой часцінай мовы, як назоўнік. Многія спецыялісты, якія займаюцца тэрміналогіяй, прыводзяць розныя довады на карысць тэрміналагізацыі назоўнікаў і толькі назоўнікаў. Напрыклад, сцвярджаецца, што сістэма назоўніка вельмі развітая, валодае амаль неабмежаванымі магчымасцямі ўтвараць аддзяяслоўныя назоўнікі, абстрактныя назоўнікі ад прыметнікавых асноў, таму асноўны састаў тэрмінаў можа быць вычарпаны назоўнікамі (Словарь лингвистических терминов). Або: “Граматычная катэгорыя дзеяння ў тэхнічнай тэрміналогіі выступае не ў саміх дзеясловаў, якія не могуць быць выразнікамі лагічнага суб'екта, а ў форме абстрактных назоўнікаў, якія захоўваюць значэнне дзеяння, але спалучаюць яго са значэннем абстрактнай прадметнасці¹”.

Такую ж думку адносна дзеясловаў знаходзім у В.С. Ахманавай: “Што датычыць дзеясловаў, то для мовазнаўчай тэрміналогіі яны не тыповыя і лёгка могуць быць заменены аддзяяслоўнымі назоўнікамі. Праўда, ёсць некалькі дзеясловаў, якія даволі часта ўжываюцца ў лінгвістычнай метамове, напрыклад, такія, як “склоняцца”, “спрыгацца”, “обособляцца”, “грамматалізавацца” і пад. Але гэта ўжо сфера дадзенай разнавіднасці мовы”<...>(Словарь лингвистических терминов).

Выказваецца таксама меркаванне, што высокаразвітая навуковая або тэхнічная тэрміналогія дапускае высокую ступень абстрактнасці, уяўляе сабой не суму імён рэальных рэчаў і дзеянняў, а пэўную сістэму назваў паняццяў аб рэчах і дзеяннях<...> Зыходзячы з таго, што моўная функцыя тэрміна намінацыйная (тэрміны называюць прадметы, з'явы рэчаіснасці і паняцці аб іх), некаторыя лінгвісты лічаць, што ў ролі навуковых тэрмінаў пераважна павінны функцыяніраваць назоўнікі, а ўсе “астатнія часціны мовы, калі яны не з'яўляюцца структурнымі кампанентамі ў складзе тэрміна, становяцца неабходнымі толькі ў працэсе навуковага выкладу”⁴.

Напрыклад, адносна таго лічыць тэрмінам ці не прыметнікі, якія ўваходзяць у тэрміналагічныя словазлучэнні, выказваецца думка, што ў такіх выпадках прыметнік не з'яўляецца тэрмінам, а выступае як “залежная частка тэрміна”, што прыметнікі з'яўляюцца толькі “ўдакладняльнікамі дамінант у складзе апісальных тэрмінаў”⁶.

Думка аб тым, што прыметнікі не могуць быць тэрмінамі, таму што ў мове яны не ўжываюцца “абсалютыўна”, непераканаўчая. Той факт, што прыметнік заўсёды выступае ў мове як азначэнне пры назоўніку, не з'яўляецца доказам адсутнасці самастойнага значэння ў асобных прыметнікаў, якія выкарыстоўваюцца ў тэрміналогіі. <...>прыметнікі маюць і выражаюць пэўныя паняцці, за імі замацавана пэўнае значэнне, “менавіта ў гэтых кампанентах адлюстраваны адрознівальныя (відавныя) прыкметы паняцця. Таму, стандартызуючы тэрміналагічнае найменне ў

цэлым, мы стандартызуюем яго састаўныя часткі, якія з'яўляюцца тэрмінамі"⁷.

<...>існуюць яшчэ і такія паняцці, як прыкмета дзеяння, прыкмета прыкметы, якія тэрмінаруюцца, напрыклад, у музыкальнай тэрміналогіі, у эканамічнай і спартыўнай тэрміналогіі і, накінец, у тэхнічнай тэрміналогіі. А для абазначэння катэгорыі паняццяў "прыкмета дзеяння", "прыкмета прыкметы" можна выкарыстаць толькі прыслоўе. Напрыклад, *налівам, навалам* – транспартныя тэрміны; *піяна, адажыя* – музыкальныя; *скрыжавана* (пра спосаб стойкі) – спартыўны тэрмін; *памодульна, унахлэст, унаклад* – тэхнічныя тэрміны; *брута, нета* – гандлёвыя тэрміны; *дэ-факта, дэ-юрэ* – юрыдычныя тэрміны.

Такім чынам, набор тэрмінаруемых паняццяў у розных тэрмінасістэмах большы, шырэйшы, чым семантычныя магчымасці назоўніка, каб абазначыць гэтыя паняцці. Зразумела, для іх абазначэння павінны быць выкарыстаны ўсе катэгорыі паўназначных слоў, якія выражаюць гэтыя паняцці<...>.

Тэрміны існуюць не толькі ў тэрмінасістэме пэўнай галіны ведаў, але і ў кантэксце (у спецыяльнай навукова-тэхнічнай літаратуры), дзе ўмовы ўжывання тэрмінаў іншыя і дзе функцыянаванне раўназначных сродкаў выражэння аднаго і таго ж паняцця зусім натуральна і неабходна¹⁶. Гэта так званая сфера функцыянавання тэрміналогіі. Напрыклад, паняцце працэсу можа выражацца не толькі аддзяяслоўным назоўнікам (*зандзіраванне, выпраменьванне, гашэнне* і пад.), але і рознымі дзяяслоўнымі формамі (*зандзіраваць, зандзіруемы, зандзіруючы; выпраменьваць, выпраменьваемы; гасіць, гасячы* і інш.).

Дзяяслоўныя формы, якія ўжываюцца ў навуковых тэкстах для абазначэння спецыфічных дзеянняў і працэсаў, адпавядаюць усім прыкметам тэрмінаў. Як адзначае Р. Вейдэмане, дзяясловы, як і назоўнікі, ствараюць іерархічную сістэму, у якой паміж словамі назіраюцца адносіны роду і віду; да дзяясловаў стасуюцца тыя ж патрабаванні аб дакладнасці тэрмінаў, аб адносінах тэрмінаў і паняццяў, што і да тэрмінаў-назоўнікаў¹⁷.

У асобных тэрмінасістэмах могуць выступаць у якасці тэрміна займеннікі, напрыклад асабовы займеннік *я*, адмоўны *нішто*, азначальны займеннік *сам* (філасофскія тэрміны); дзеепрыслоўі ў значэнні прыслоўяў: *марэнда* – 'заміраючы' (у музыкальнай тэрміналогіі); часціца *не* 'лагічнае адмаўленне' (у інфарматыцы) і інш.

Як бачым, пытанні тэрміналагізацыі часцін мовы (маюцца на ўвазе знамянальныя часціны мовы) не знаходзяць адзінага рашэння ў навуковай лінгвістычнай літаратуры, што аказвае ўплыў і на лексікаграфічную працу ў галіне тэрміналогіі.

У беларускім мовазнаўстве таксама ёсць недастаткова распрацаваныя тэарэтычныя і практычныя пытанні, звязаныя са стварэннем,

упарадкаваннем і функцыянаваннем тэрміналагічнай лексікі. Гэта пытанні тэрмінаўтварэння, адносін да існуючай і выкарыстоўваемай на працягу многіх гадоў тэрміналогіі, адносін да запазычаных тэрміналагічных адзінак і наогул да запазычвання тэрмінаў, засваення іх на беларускай глебе і спосабаў перадачы, адносін да калькавання, пытанні, звязаныя з патрабаваннямі стылістычнага і нарматыўнага плана да тэрміналагічных канструкцый, пытанні аб тым, якімі часцінамі мовы можа быць прадстаўлена тэрміналогія, і інш.

Работа па стварэнню і ўпарадкаванню беларускай тэрміналагічнай лексікі, па састаўленню тэрміналагічных слоўнікаў праводзілася ў 20-я гады, затым 60–70-я гады, але, нягледзячы на гэта, "у мове розных галін ведаў функцыяніруюць такія адзінкі намінацыяна-тэрміналагічнага характару, якія па сваёй прыродзе з'яўляюцца апісальнымі або метафарычнымі выразамі, у асобных выпадках не захоўваецца патрабаванне пераемнасці, сістэмнасці ў тэрміналагічнай практыцы і інш."¹⁸

Пачынаючы з канца 80-х гадоў работа ў галіне тэрміназнаўства значна ажывілася. З'явілася шмат навуковых распрацовак як тэарэтычнага, так і практычнага напрамку. Беларуская тэрміналагічная лексікаграфія папоўнілася двума-трыма дзесяткамі слоўнікаў па многіх галінах навукі і тэхнікі. <...>

Для тэрмінаўтварэння або замацавання лексемы ў якасці тэрміна за пэўным паняццем немалаважную ролю адыгрывае фактар матываванасці, выяўлення ў паняцці асноўнай, вядучай прыкметы, што не заўсёды лёгка зрабіць.<...> Навуковую якасць любога тэрміналагічнага слоўніка вызначае яшчэ такі момант, як састаў рээстра. Перад складальнікамі ўзнікае праблема вызначыць межы і розніцу паміж тэрміналагічнай, агульнанавуковай і агульнаўжывальнай лексікай. Патрабуе вырашэння і пытанне аб тым, якімі часцінамі мовы могуць быць прадстаўлены тэрміны, ці трэба ўключаць у тэрміналагічныя слоўнікі службовыя словы.

Аналіз лексікі, якая ўключана ў тэрміналагічныя слоўнікі той ці іншай галіны навукі або тэхнікі, паказвае, што асноўны фонд тэрміналогіі любой сферы дзейнасці складаюць назоўнікі, прыметнікі, і дзеясловы. Прыярытэт, зразумела, належыць назоўнікам і словазлучэнням, якія ўтвораны на іх базе (назоўнік + прыметнік, назоўнік + назоўнік, назоўнік + прыслоўе). Тэрміналагізуюцца таксама прыметнікі і дзеясловы, а на іх базе ўтвараюцца састаўныя тэрміны: прыметнік + прыслоўе, дзеяслоў + прыслоўе. У кожнай тэрмінасістэме набор такіх спалучэнняў залежыць ад патрэбнасці тэрмінараваць тыя ці іншыя паняцці. У асобных сферах дзейнасці, як ужо адзначалася вышэй, ёсць неабходнасць тэрмінараваць пэўныя паняцці, якія перадаюцца пры дапамозе прыслоўяў (у асноўным у юрыдычнай і музыкальнай тэрміналогіі) або некаторых займеннікаў (у філасофіі).

Што датычыць службовых часцін мовы (прыназоўніка, злучніка, часціцы, а таксама мадальных слоў), то ў навуковай літаратуры па тэрміналогіі існуе толькі адзін погляд, згодна з якім службовыя словы тэрмінам быць не могуць. Праўда, прыназоўнікі (звычайна простыя) могуць уваходзіць у састаўныя тэрміны для сувязі тэрмінаэлементаў у іх. Але гэта не дае ніякіх падстаў, каб уключаць іх у тэрміналагічныя слоўнікі. Гэта датычыць таксама ўводных слоў, злучнікаў.<...> Відаць, немэтазгодна ўключаць у рэестр тэрміналагічнага слоўніка лічэбнікі, азначальныя і адмоўныя займеннікі, а таксама прыметнікі, дзеясловы, прыслоўі, якія адносяцца да агульнаўжывальнай лексікі і самі па сабе тэрмінамі не з'яўляюцца, а могуць тэрміналагізавацца толькі ў складзе састаўных тэрмінаў. Напрыклад: *обыкновенный* – *звычайны*, *всевозможный*–*усялякі*, *полезный*– *карысны*, *любой*– *усякі*, *второй*– *другі*, *пять* – *пяць*, *быть* – *быць*, , *всегда*– *заўжды*, *заўсёды*, *вверх*– *угару*, *быстро*– *хутка*, *безразлично*– *усё роўна* (Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ); *последовательный*–*паслядоўны*, *доказанный*– *даказаны*, *получать* – *атрымліваць*, *сверху* – *зверху*, *дважды*– *двойчы* (Русско-белорусскі словарь математических, физических и технических терминов) <...>.

Унясенне ў слоўнікі службовых слоў, а таксама некаторых агульнаўжывальных слоў і словазлучэнняў аўтары тлумачаць тым, што яны (словы) часта выкарыстоўваюцца ў падручніках, дапаможніках, у тэкстах па той ці іншай дысцыпліне. Але з пункту погляду тэрміналагічнай навукі гэта не зусім пераканаўчы довад. Можна ў нейкай ступені згадзіцца з тым, каб у рэестр таго ці іншага тэрміналагічнага слоўніка ўключаць найбольш часта ўжывальную агульнанавуковую лексіку. Што ж датычыць агульнаўжывальнай пашыранай ва ўсіх стылях лексікі, то ўключаць яе ў рэестр не выпадае як з пункту погляду тэорыі тэрміна, так і з чыста практычных меркаванняў, а іменна перагрузкі рэестра слоўніка (гэта адносіцца і да розных службовых слоў). Некаторыя састаўныя злучнікі і складаныя прыназоўнікі, а таксама часта ўжывальныя ўстойлівыя спалучэнні нетэрміналагічнага характару пры жаданні можна прывесці ў дадатку да слоўніка, як гэта, напрыклад, зроблена ў "Руска-беларускім матэматычным слоўніку".

Нягледзячы на значную колькасць слоўнікаў і даведнікаў, яшчэ не ва ўсіх галінах навукі і тэхнікі, эканамічнага і культурнага жыцця прадстаўлены ўпарадкаваныя і уніфікаваныя тэрміналагічныя сістэмы, што, безумоўна, патрабуе пільнай увагі як з боку спецыялістаў розных профіляў, так і з боку высокакваліфікаваных філолагаў-лексікографаў.

¹ Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии// Тр. Московск. ин-та истории, философии и литературы. Т. V. Сб. статей по языковедению. 1939. С.13 (Цыт. па кн.: Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С.29).

⁴ Гл. Бурдзін С.М. Выступленне на Усесаюзнай тэрміналагічнай нарадзе ў 1959 г.// . Вопросы терминологии. М., 1961. С. 107.

⁶ Моисеев А.М. О языковой природе термина // Лингвистические проблемы научно-технической терминологии. М., 1970. С. 135.

⁷ Даниленко В.П. Лингвистические требования к стандартизуемой терминологии // Терминология и норма. М., 1972. С. 9.

¹⁶ Там же. С. 9.

¹⁷ Вейдемане Р. О месте глагола в терминологических системах // Вопросы разработки научно-технической терминологии. Рига, 1973. С. 135.

¹⁸ Красней В.П. О специфике и анализе термина // Методы изучения лексики. Мн., 1975. С.187.

*Тэорыя і практыка беларускай тэрміналогіі /
Арашонкава Г.У., Булыка А.М., Люшцік У.В.,
Падлужны А.І.; Навук.рэд. А.І.Падлужны. –
Мн.: Беларуская навука, 1999. – С. 86-96.*

П. Сцяцко

АДМЫСЛОВЫЯ ДЭРЫВАЦЫЙНЫЯ СТРУКТУРЫ Ё ТЭРМІНАЛАГІЧНЫХ СЛОЎНІКАХ 90-х ГАДОЎ ХХст.

<...> Народны пазт Беларусі, акадэмік Максім Танк у 1993 годзе пісаў: "Зараз наша мова, якая доўгі час была і ў загоне і ў прыгоне, патрабуе грунтоўнай рэстаўрацыі і ачышчэння ад розных непатрэбных запазычанасцяў". А яшчэ раней, у 1977 годзе, ён занатаваў: "Узяўся гартаць слоўнікі, бясконца і бяздумна запазычаннасць чужых слоў, як у нас не можа не пагражаць дэградацыяй самой мове".

Тэрміналагічныя даведнікі суверэннай Беларусі зарыентаваныя на захаванне законаў беларускай мовы ў галіне словаўтварэння і формаўтварэння, лексічнай сістэмнасці, фанетычна-арфаграфічнай спарадкаванасці і адмаўленне ад бяздумнага пазычання і празмернага калькавання з іншых моваў.

Аўтары матэматычных тэрміналагічных даведнікаў – "Русско-белорусского математического словаря" пад рэдакцыяй доктара фізіка-матэматычных навук, прафесара Я. Радыны (Мн., Выш. школа, 1993. – 239 с.) і "Тэрміналагічнага слоўніка па вышэйшай матэматыцы для ВНУ" (Мн., "Навука і тэхніка", 1993. – 183 с.) не падаюць "русізмаў і словаў, утвораных паводле чужых у беларускай мове мадэляў (прэдзел, прадстаўленне, убываць), слоў с суфіксамі *-ір-, -ем-, -уч-, -юч-*.

На месцы ўтварэнняў былога ўсесаюзнага ўзору з суфіксамі *-ірава-* (*-ырава-*) даведнікі фіксуюць лексемы з фармантам *-ава-ць-*: *дыферэнцаваць, прагмаваць, квадраваць* і пад.

Замест неўласцівых беларускай мове дэрывацыйных структураў з суфіксамі дзеепрыметнікаў цяперашнага часу *-ем-, -ім-, -уч-(-юч-)* у тэрміналагічных даведніках выкарыстоўваюцца аддзяслоўныя прыметнікі з суфіксамі *-льн-, -к-*: *нарастальная, інтэгральная функцыя, нармоўны, інтэгроўны множнік...*

Гэтыя прынцыпы знайшлі свой адбітак і ў іншых нацыянальных тэрміналагічных даведніках, да прыкладу, у "Руска-беларускім фізічным слоўніку" (Мн.: "Навука і тэхніка", 1994. – 302 с., аўтары У. Самайлюковіч,

У. Пазняк, А. Сабалеўскі), а таксама ў пазнейшым па часу выдання "Расейска-беларускім вайскавым слоўніку" С. Судніка і С. Чыслава (Мн.: Белфранс, 1997. – 250 с.). Функцыю штучнакалькаваных аддзяяслоўных структураў на *-учы-* (*-ючы-*), *-емы-*, *-імы* выконваюць тут адназоўнікавыя прыметнікі з суфіксамі *-н-* і *-ов-*: *кампенсацыйны* (замест кампенсуючы), *нейтралізацыйны* (нейтралізуючы), *абстрэльны* (абстрэльваемы) і пад. Апроч таго, ролю неўласцівых нацыянальнай беларускай мове дзеепрыметнікавых структураў з суфіксамі *-ем-*, *-ім* бяруць на сябе канфіксавыя адназоўнікавыя дэрываты з фармантам *пад-* + *-н-*: *падканвойны* (рас. конвоируемый), *падахоўны* (охраняемый), *падабаронны* (обороняемый). Такія канфіксаваныя тэрмінаэлементы могуць утварацца і ад асновы дзеяслова, пры гэтым *-н-* далучаецца да скарачанае асновы (у інфінітыве адымаецца фіналь *-ава-*, або *-а-*), а вытворны суфікс *-льн-* да поўнае асновы інфінітыва: *інструктаваць* – *падінструктоўны* (рас. инструктируемый), *ізаляваць* – *падызаляваны* (изолируемый), *вымяраць* – *падвымяральны* (измеряемый).

Функцыю субстантывавальных дзеепрыметнікаў на *-учы(-ючы)* з значэннем суб'екта дзеяння нярэдка выконваюць назоўнікі з суфіксамі *-ец*, *-енец*, *-овец*: *абаронец* (рас. обороняющий), *атаковец* (атакующий), *наступовец* (наступающий), а таксама аддзяяслоўныя назоўнікі з суфіксамі *-нік*, *-льнік*: *разводнік* (рас. разводящий), *абстрэльвальнік* (обстреливающий)...

Эквівалентамі дзеепрыметнікавых утварэнняў могуць быць і базавыя назоўнікі, ад якіх утварыліся адпаведныя дзеясловы, а ад іх – дзеепрыметнікі: *інспектар* (рас. инспектирующий), *інструктар* (инструктирующий) ды іншыя.

Адмысловую натуральную ў беларускай мове дэрывацыйную структуру маюць і тэрмінаэлементы з лічэбніковым каранем кшталту *двайковы*, *трайковы*, *дзсяткавы*.<...> Раней тут акадэмічныя слоўнікі фіксавалі пазычаныя з усесаюзанга арсеналу: *трацічны*, *семярычны* ды іншыя. Праўда, адно слова гэтага дэрывацыйнага тыпу ўсё ж падавалася: *дзсяткавы* (дзсяткавыя дроби – десятичные дроби). Тэрміналагічныя нацыянальныя даведнікі адмовіліся ад пазычанняў-ад'ектываў грувасткай структуры, якія маюць “доўгія” суфіксаваныя фарманты, неўласцівыя беларускай мове (нярэдка з збегам галосных, які парушае закон гармоніі гукаў) кішталту *бінаміяльны*, *тэкстуальны*. У слоўніках падаюцца тэрмінаэлементы – ад'ектывы выразнай структуры з суфіксамі *-н-*; *-ав-*: *біномны* (ад біном), *тэкставы*, *эмацыйны*, *экватарны*.

На месцы штучных у беларускай мове ад'ектываў на *-тыўны* (і вытворных ад іх), матываваных назоўнікамі на *-цыя*, наш сучасны друк, "Беларуская энцыклапедыя" (18-тамовая) ужо падаюць натуральныя структуры з суфіксам *-н-*, вытвораныя ад матывавальных субстантываў з фіналлю *-цыя*. Так, у першым томе БелЭн (Мн., 1996) у артыкуле В.

Шчэрбіна "Адваротны слоўнік" (с. 99) чытаем: "... *прадукцыйнасць* словаўтваральнага тыпу...". У артыкуле "Аспіда" (с. 435) бачым: "Аспіда, абсіда, *канструкцыйна* самастойная частка культавага збудавання, выступ будынка". У кнізе Т. Капыловай "Матэматычныя логіка" (Гродна, 1997, с. 5): "Мы карыстаемся *інтуіцыйным* паняццем мноства...". У аўтарэфератах дысертацыйных працаў таксама цяпер сустракаем: "*Намінацыйная* функцыя мовы" і пад. Раней на месцы гэтых натуральных формаў выкарыстоўваліся штучныя пазычанні на *-тыўны* (*прадуктыўнасць* словаўтваральнага тыпу, *канструктыўная* частка, *інтуітыўная* функцыя мовы).

Тэрміналагічныя даведнікі 90-х гадоў сталі аддаваць перавагу натуральным ад'ектыўным дэрыватам з суфіксамі *-ав-, -ават-, -н-, -аст-, -іст-, -ат-* на месцы ранейшых з суфіксам *-(ч)ат-*. Так, у "Руска-беларускім слоўніку сельскагаспадарчай тэрміналогіі" (Мн., Ураджай, 1994) бачым: *бразнаваты* (бороздчаты), *булавацябловы* (булавестебельчаты), *пласціністыя* грыбы (пластинчатые), *рассыпісты* (рассыпчаты), *трубчасты і трубкаваты* (трубчаты) <...>

Згаданы сельскагаспадарчы слоўнік зусім справядліва аддае перавагу аддзеслоўным назоўнікам на *-не-, -іва* на месцы ранейшых усесаюзнага узору на *-ка*: *вакуум-сушэнне* (рас. сушка), *пры-біранне* (уборка), *поліва* (полка), а таксама: *аскубанне, апарванне, сартаванне, падкормліванне...*

Новыя тэрміналагічныя слоўнікі пазбаўляюцца і ад штучных у беларускай мове ўтварэнняў на *-цель*. Іх месца займаюць структуры з прадукцыйнымі ў беларускай мове суфіксамі *-нік, -льнік, -ач*. Так, у сельскагаспадарчым слоўніку фіксуецца наступныя натуральныя беларускае тэрміналагічныя адзінкі: *паглыбнік* (рас. углубитель), *улоўнік* (уловитель), *ушчыльнік* (уплотнитель), *вузлавязальнік, засцерагальнік, прасявальнік, прэсцюка-вальнік, штурхач* (толкатель). Калі тэрмінам выступае складанае слова, то яго другая частка мае тут нулявы суфікс: *капаклад* (копнитель), *вузлавяз* (*і вузлавязальнік*) і пад.

У беларускай мове галіна ведаў, дзейнасці чалавека абазначаецца тэрмінам – складаным словам з другою часткаю *-знаўства* ці *-гадоўля*: *глебазнаўства, лесазнаўства, прыродазнаўства; жывёлагадоўля, авечкагадоўля...* Ад гэтых словаў утвараюцца і назвы спецыялістаў, а таксама прыметнікавыя тэрмінаэлементы, што і падае згаданы слоўнік: *жывёлагадоўец, лесазнаўства, жывёлагадоўчы, лесазнаўчы...*

Аднак падчас бітвы за "зліццё моваў" слоўнікі сталі пагарджаць адмысловымі беларускімі структурамі на карысць усесаюзных стандартаў з фінальнымі часткамі *-вед, -вод*. Так, з'явіліся на старонках слоўнікаў *мовавед, прававед, трусавод* і пад. Аднак яны прырачаць сістэмнасці тэрміналогіі: ад іх не ўтвараюцца вытворныя кампаненты, дый самыя яны не маюць у беларускай мове словаўтваральнай базы. Так, *мовавед* – калькаванне *языковед* (паўкалька) на месцы заканамернага *мовазнавец* не

мае роднасных кампанентаў, а ў *мовазнаўца* яны ёсць: *мовазнаўства* і *мовазнаўчы*. Штучнасць *моваведа* ў тым, што няма ў беларускай мове назвы навукі *моваведства*, ад чаго магло б утварыцца *мовавед* – спецыяліст у галіне "моваведства", і не бытуе ў нашай літаратурнай мове прыметнік *моваведчы* як утварэнне ад "моваведства". На жаль, гэтакую недарэчнасць, блытаніну ўсё яшчэ бачым на старонках акадэмічных і галіновых слоўнікаў, напрыклад, слоўнікі падаюць натуральныя словы: "Кроліководство зоол. *трусагадоўля*, кроліководческий – *трусагадоўчы*"; і раптам невядома чаму: "Кроліковод зоол. *трусавод*". Дык адкуль узяўся гэты "цуд" *трусавод* на месцы натуральнага, сістэмавага *трусагадовец* – спецыяліст у галіне трусагадоўлі. Мо хіба гэты трусавод на павадку водзіць трусаў на пашу? Гэтую бязглуздыцу падае і згаданы "Руска-беларускі слоўнік сель-скагаспадарчай тэрміналогіі". Акадэмічныя перакладныя слоўнікі фіксуюць тут два словы: "Кроліковод – *трусавод*, *трусагадовец*" (РБС-82; РБС-93, т. 3, с. 689). Як відаць, тут падаецца *трусавод* як дублёр сістэмавага *трусагадовец*, а ў тэрміналагічным слоўніку застаўся толькі штучны дублёр, а натуральнае ўтварэнне ўжо знікла.

Такое парушэнне сістэмнасці тэрмінаадзінак бачым у сельскагаспадарчым слоўніку і пры ўтварэнні назоўнікаў-найменняў асобы ад дзеясловаў іншамоўнага паходжання. Так, побач з па-зычаным словам *брыкет* падаецца вытворны дзеяслоў *брыкетаваць* і ўтвораны ад яго назоўнік *брыкетаванне*. А вось замест натуральнага ў гэтай мікрасістэме агенса *брыкетавальнік* – утва-рэння з суфіксам *-льнік* ад *брыкетаваць* ці *брыкетаваннік* – дэрывата ад *брыкетаванне* (з суфіксам *-нік*, які накладаецца на фінальны "н" утваральнай асновы) слоўнік падае *брыкетыроўшчык*, якое стасуецца з няісным у беларускай мове "брыкетыраваць".

*Перспектывы развіцця і функцыянавання нарматыўнай лексікі:
Артыкулы і матэрыялы міжнароднай
навукова-метадычнай канферэнцыі 22 – 23 мая 1998 г., г. Гомель /
Міністэрства Адукацыі РБ, Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт
імя Ф.Скарыны. – Гомель: ГКІ, 1998. – С.5-10.*

Генадзь Цыхун

ШЛЯХІ ЎЛАДКАВАННЯ БЕЛАРУСКАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Як паказвае аналіз сучаснага стану сусветнай тэрміналогіі, асноўнай тэндэнцыяй з'яўляецца *уніфікацыя яе паняццевай базы*. Г.зн., што ў кожнай з моў імкнучца стварыць універсальную тэрміналагічную сістэму, якая была б блізкай ці поўнаасцю ідэнтычнай у плане структуры (па старой

тэрміналогіі - у плане формы) адпаведным, найбольш разбудаваным тэрміналагічным сістэмам іншых моў. Падкрэсліваю, што гутарка ідзе пра паняццевую структуру, а не пра яе канкрэтнае нападзенне, моўную матэрыю, пры дапамозе якой запаўняюцца вузлы гэтай структуры. І тут імкненне да універсалізацыі (уніфікацыі) сутыкаецца з фактамі *самабытнасці* моў і іх *разнастайнасці*. Гэты канфлікт вырашаецца парознаму.

Ёсць т.зв. *асіміляцыйны* шлях яго вырашэння, калі ўся тэрміналагічная сістэма і яе моўнае нападзенне фактычна пераносіцца з адной мовы ў другую. Гэты шлях нам добра знаёмы. Што набываем мы ў гэтым выпадку і што страчваем? Набываем даволі строгую тэрміналогію, але яна, як правіла, дрэнна дастасавана да ўсёй сістэмы мовы, фрагментам якой з'яўляецца. Яна ўтварае ізаляваную, замкнутую сістэму, дадатковы код, які мы павінны ўключаць кожны раз, калі пераходзім ад звыклай мовы ў сферу навуковай. Звычайна гэта не выклікае значных цяжкасцей, калі тэрмін дастаткова ўсталяваўся і не прыводзіць да непажаданых асацыяцый. Аднак часта пры такім пераклучэнні магчымы канфлікты...<...>

... Шлях штучнай ізаляцыі (або ў нашым выпадку - саматужніцкага стварэння ўласнай "чыстай" тэрміналогіі), як сведчыць гісторыя, ні да чаго добрага не вядзе. Выйсце - у пастаяннай рабоце па выпрацоўцы нацыянальнай навуковай тэрміналогіі шляхам дастасавання чужых і вынаходніцтва сваіх, узгодненых з нашай моўнай сістэмай, тэрмінаў.

Тэндэнцыя да *уніфікацыі* структуры тэрміналогіі дыктуе нам неабходнасць звяртацца да шырокага сусветнага вопыту развіцця тэрміналогіі, а не звужаць свае пошукі якім-небудзь адным "вектарам"<...>

Зварот да "шматфарбнага" славянскага тэрміналагічнага вопыту ў першую чаргу павінен стаць нашай надзённай задачай. Чаму ў першую чаргу да славянскага, а не, скажам, германскага, раманскага і інш., якія часам маюць большыя здабыткі ў гэтым плане? Справа ў тым, што "славянскі фільтр" ужо не прапусціў самае непрымальнае для нашай мовы як генетычна славянскай і тым у значнай ступені спрасціў нашу задачу. І па-другое, ён дазваляе нам пазбегнуць згубнай аднабаковай арыентацыі ў тэрміналогіі, прапануючы больш шырокі выбар шляхоў для такой пабудовы. Зразумела, што гэта не выключае звароту да іншых, неславянскіх тэрміналогіяў, таксама як і выкарыстанне грэка-лацінскага будаўнічага матэрыялу, чым карыстаюцца ўсе мовы. Але захаванне сувязі паміж навуковай тэрміналогіяй як адносна аўтаномнай падсістэмай мовы і ўсёй сістэмай данай мовы пры гэтым мае прыярытэтны характар. І гэтак палажэнне знаходзіцца ў рэчышчы асноўных кірункаў развіцця сусветнай тэрміналогіі, дзе прынцыпу *матываванасці* тэрміна надаецца выключная ўвага. Вось некалькі "запаведзяў", выведзеных з сусветнага вопыту:

1. Не варта шукаць замежнае слова, калі ў роднай мове ўжо функцыянуе звычайная і матываваная лексічная адзінка з тым жа значэннем.

2. Калі сінонім, утвораны на базе рэсурсаў роднай мовы, супадае па ступені матываванасці і колькасці лексічных параметраў з інтэрнацыяналізмам, то ўжыванне першага з'яўляецца больш мэтазгодным, бо ён больш зразумелы і паўней выкарыстоўвае ўнутраную форму роднага слова.

3. У выпадку неаднолькавых параметраў матываванасці ў тэрмінаў-сінонімаў перавага аддаецца больш матываванаму тэрміну,

Але разам з тым сцвярджаецца, што няма патрэбы гвалтам уводзіць сваё слова для некаторых вузкасפעцыяльных тэрмінаў: "Тэрміналагічныя лакуны пажадана запаўняць наяўнымі інтэрнацыяналізмамі"² <...>

Такім чынам, тэрміналагічная практыка патрабуе як пэўнай аўтаномнасці тэрміналагічных падсістэм у адносінах да сістэмы нацыянальнай мовы, так і абавязковай цеснай сувязі гэтых падсістэм з ёй. Якімі шляхамі, акрамя ўжо названых, павінна падтрымлівацца гэтая сувязь? Тут асабліваю ролю для тэрміналогіі шмат якіх навук можа адыграць народная наменклатура. Гэта тая пупавіна, якая звязвае нацыянальна-моўную сістэму з тэрміналагічнай падсістэмай. На жаль, у нас яна была вельмі рана перарэзана, і багатыя рэсурсы народнай наменклатуры засталіся ў баку ад тэрмінатворчасці <...>.

² Кияк Т.Р. Лингвистические аспекты терминоведения. Киев, 1989. С.77.

Тэрміналагічны бюлетэнь. Выпуск 1. -- Мн., 1997. -- С.4-7.

В. К. Шчэрбін

АСНОЎНЫЯ ЭТАПЫ ТЭРМІНАТВОРЧАЙ ДЗЕЙНАСЦІ

<...> На наш погляд, зменшыць негатыўныя вынікі тэрмінатворчай дзейнасці спецыялістаў нефілалагічнага профілю ў цяперашні час можна толькі ў тым выпадку, калі мовазнаўцы-тэрмінолагі аператыўна азнаёмяць шырокую навуковую грамадскасць з метадалогічнымі прынцыпамі тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай работы, асноўнымі этапамі тэрмінатворчай дзейнасці, гісторыяй беларускай тэрміналогіі і інш.

Пры гэтым навуковае асвятленне пералічаных вышэй пытанняў павінна цесна ўвязвацца з аналізам сучаснага стану тэрмінатворчай работы ў рэспубліцы. Неабходна, па-першае, «паслядоўна размяжоўваць працэс натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі і ўласна тэрміналагічную работу па ўпарадкаванні тэрміналогіі»³, па-другое, ад-рознаваць сферу функцыяніравання тэрміналагічнай лексікі (у разнастайных навуковых тэкстах) і сферу фіксацыі спецыяльнай лексікі (у тэрміналагічных слоўніках розных тыпаў). Паколькі вылучаныя тыпы і віды тэрмінатворчай дзейнасці пэўным чынам перакрываюцца адзін з адным, то ў мэтах нагляднасці паспрабуем прадставіць іх у выглядзе наступнай табліцы, дзе

лічбамі пазначаны розныя этапы тэрміналагічнай і тэрмінаграфічнай работы:

Працэс	Сфера	Функцыя-ніравання	Фіксацыі
Натуральнае складванне тэрміналагічнай лексікі		1	2
Упарадкаванне тэрміналогіі		4	3

Як можна бачыць з гэтай табліцы, першы этап тэрмінатворчай дзейнасці ў кожнай галіне ведаў звязаны са сферай функцыяніравання (навуковыя тэксты) і працэсам натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі, у якім галоўную ролю адыгрываюць спецыялісты кожнай канкрэтнай галіны ведаў. (Параўн.: «У сувязі з тым, што кожная асобная навуковая дысцыпліна мае свае асаблівыя аб'екты даследавання, вывучае з'явы і працэсы якога-небудзь аднаго боку рэчаіснасці, у нетрах асобных навук адбываецца фарміраванне, удасканаленне і ўзбагачэнне тэрміналагічных сістэм, якія адлюстроўваюць сэнсавую сутнасць данай галіны ведаў»⁴.)

Распачаты на першым этапе тэрмінатворчай дзейнасці ў сферы функцыяніравання працэс натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі на другім этапе такой дзейнасці пераходзіць у сферу фіксацыі. Інакш кажучы, на другім этапе ўзнікае неабходнасць растлумачыць створаныя тэрміны, падагульніць назапашаныя тэрміналагічныя багаці шляхам складання ўсялякіх паказальнікаў, індэксаў, невялікіх тлумачальных слоўнікаў выкарыстаных тэрмінаў у выглядзе дадаткаў да навуковых манаграфій, дысертацый, падручнікаў і іншых спецыяльных прац⁵. Як паказвае аналіз такіх слоўнікавых дадаткаў, і на гэтым этапе тэрмінатворчай дзейнасці галоўную ролю адыгрываюць спецыялісты адпаведных галін ведаў.<...>

Першыя два этапы тэрмінатворчай дзейнасці характарызуюцца шэрагам агульных момантаў. Так, кожнаму з гэтых этапаў уласцівы: а) працэс натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі, б) прыярытэтная роля спецыялістаў розных галін ведаў у фарміраванні «сваёй» тэрміналогіі, в) дэскрыптыўны падыход да апісання тэрміналагічнай лексікі, калі ў разрад тэрмінаў залічваецца любое слова, якое ўжываецца ў спецыяльных тэкстах. (Заснавальнік дэскрыптыўнага напрамку ў галіне тэрміналогіі Р. В. Вінакур наогул лічыў, што «тэрміны – гэта | не асаблівыя словы, а толькі словы ў асаблівай функцыі»⁷.)

У адрозненне ад першых двух этапаў тэрмінатворчай дзейнасці трэцяму і чацвёртаму этапам уласцівыя зусім іншыя агульныя моманты: а) працэс упарадкавання тэрміналогіі, б) прыярытэтная роля лінгвістаў-тэрмінолагаў у справе сістэматызацыі і кадыфікацыі праз нарматыўныя слоўнікі спецыяльнай лексікі, в) нарматыўны падыход да апісання тэрміналогіі, калі ў разрад тэрмінаў залічваюцца толькі такія словы і

словазлучэнні, якія адпавядаюць наперад вызначаным крытэрыям (адназначнасці, дакладнасці, адсутнасці сінонімаў, шырокай вядомасці сярод спецыялістаў дадзенай галіны ведаў, адсутнасці экспрэсіўных адценняў у значэннях і г. д.). Заснавальнікам нарматыўнага напрамку ў галіне тэрміналогіі лічыцца Д. С. Лотэ⁸.

Асабліваасць трэцяга і чацвёртага этапаў тэрмінатворчай дзейнасці можна бачыць таксама і ў тым, што поруч з працэсам упарадкавання назапашанай тэрміналогіі адначасова працягваецца і працэс натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі, паколькі развіццё навукі (у тым ліку ўзнікненне новых навуковых паняццяў і пошук тэрміналагічных сродкаў для іх абазначэння) не спыняецца. Разам з лінгвістамі-тэрмінолагамі пэўны ўдзел на трэцім і чацвёртым этапах тэрмінатворчай дзейнасці прымаюць і спецыялісты нефілалагічнага профілю, а пераважны нарматыўны падыход да апісання тэрміналагічнай лексікі ў пэўнай ступені дапаўняецца і дэскрыптыўным (апісальным) падыходам. Хаця ўласцівыя для першага і другога этапаў характэрныя моманты на трэцім і чацвёртым этапах тэрмінатворчай дзейнасці ўжо не маюць вырашальнага значэння.

Так, трэці этап тэрмінатворчай дзейнасці перш за ўсё звязаны са сферай фіксацыі і працэсам упарадкавання тэрміналогіі. Інакш кажучы, калі ў межах той або іншай галіны ведаў назапашваецца дастаткова вялікая колькасць тэрмінаў, то раптам высвятляецца, што а) розныя спецыялісты дадзенай галіны ведаў нярэдка адзін і той жа тэрмін разумеюць і тлумачаць у сваіх «рабочых» тэрміналагічных слоўніках і паказальніках па-рознаму, б) моўнае афармленне новых тэрмінаў, створаных спецыялістамі дадзенай галіны ведаў, часта не адпавядае фанетычным, марфалагічным, словаўтваральным, лексіка-семантычным і іншым нормам беларускай мовы. У выніку гэтага ўзнікае відавочная неабходнасць лінгвістычнага ўпарадкавання створанай натуральным шляхам тэрміналогіі. Адбываецца гэтае ўпарадкаванне, як правіла, шляхам суцэльнай распіскі навуковых тэкстаў, складання адпаведных тэрміналагічных картатэк і стварэння на іх аснове галіновых тэрміналагічных слоўнікаў нарматыўнага характару. Галоўнымі суб'ектамі такога ўпарадкавання тэрміналагічнай лексікі звычайна з'яўляюцца лінгвісты-тэрмінолагі.

На сённяшні дзень больш-менш дастаткова забяспечаны тэрміналагічнымі слоўнікамі нарматыўнага характару грамадскія навукі. Так, па некалькі такіх тэрміналагічных слоўнікаў створана для беларускага мовазнаўства⁹, літаратуразнаўства¹⁰, грунтоўны (на 30 тыс. рээстравых слоў) «Руска-беларускі слоўнік грамадска-палітычнай тэрміналогіі» пад рэд. М. В. Бірылы і М. Р. Судніка (Мн., 1970), фундаментальная галіновая энцыклапедыя «Этнаграфія Беларусі» (Мн., 1989) і вялікі «Слоўнік усходнеславянскіх фалькларыстычных тэрмінаў» (у друку) і г. д. Сведчаннем вялікага попыту сярод спецыялістаў і шырокай навуковай

грамадскасці на гэтыя тэрміналагічныя слоўнікі з'яўляюцца іх перавыданні (напрыклад, двойчы публікаваўся слоўнік А. А. Макарэвіча, двойчы – слоўнік В. П. Рагойшы, рыхтуецца да друку другое выданне «Руска-беларускага слоўніка грамадска-палітычнай тэрміналогіі» і некаторых іншых тэрміналагічных даведнікаў).

Шырокае выкарыстанне насельніцтвам рэспублікі пералічаных вышэй тэрміналагічных слоўнікаў дае падставы сцвярджаць, што тэрмінатворчая дзейнасць у галіне грамадскіх навук знаходзіцца на чацвёртым этапе свайго развіцця, які звязаны са сферай функцыяніравання тэрміналагічнай лексікі і працэсам яе ўпарадкавання пад уплывам існуючых нарматыўных слоўнікаў. Што ж датычыцца пераважнай большасці прыродазнаўчых навук, дык тут тэрмінатворчая дзейнасць на беларускай моўнай глебе пакуль што не выйшла за межы першага і другога этапаў свайго развіцця, г. зн. дастаткова поўных тэрміналагічных слоўнікаў нарматыўнага характару для гэтых навук яшчэ не існуе. Апошняе не дае, аднак, ніякіх падстаў лічыць, што ва ўмовах сучаснага адраджэння роднай мовы можна абмінуць той або іншы этап тэрмінатворчай дзейнасці і перайсці адразу да складання галіновых тэрміналагічных слоўнікаў нарматыўнага характару, нават калі дастатковай колькасці навуковых тэкстаў на беларускай мове для той або іншай галіны ведаў яшчэ не створана.

Між тым у сучаснай тэрміналагічнай практыцы назіраецца відавочнае і не зусім абгрунтаванае імкненне асобных спецыялістаў надаць літаратурны статус таму або іншаму толькі што створанаму беларускаму тэрміну шляхам уключэння яго адразу ў нарматыўны даведнік (сфера фіксацыі), без папярэдняй апрабачыі ў навуковых тэкстах (сфера функцыяніравання). Адмоўны эфект ад такога «пераскоквання» праз цэлыя этапы тэрмінатворчай дзейнасці нярэдка ўзмацняецца тым, што само стварэнне новага тэрміна адбываецца з адхіленнямі ад працэсу натуральнага складвання тэрміналагічнай лексікі. З аднаго боку, адраджаецца заганная практыка тэрміналагічнага пурызму 20-х гадоў, сутнасць якой заключаецца ў замене шырокавядомых беларускіх тэрмінаў інтэрнацыянальнага паходжання на нікому не вядомыя тэрміналагічныя неалагізмы, штучна створаныя з дапамогай уласнабеларускіх словаўтваральных сродкаў¹¹. З другога боку, пры стварэнні беларускіх тэрмінаў, якіх зараз нестae для абазначэння найноўшых навуковых паняццяў, нярэдка «празмерна выкарыстоўваецца спосаб марфалагічнага калькавання ці рускім тэрмінам надаецца ў адпаведнасці з асаблівасцямі беларускай мовы пэўны фонамарфалагічны воблік, у той час як існуючыя нацыянальныя адпаведнікі застаюцца па-за ўвагай»¹².

Прычым, і ў першым, і ў другім выпадку стваральнікі і кадыфікатары новых тэрмінаў, як правіла, не маюць у наяўнасці неабходнай колькасці «апраўдальных» літаратурных цытат з аўтарытэтных навуковых крыніц, якія б пацвярджалі шырокую пашыранасць такіх тэрмінаў ся-род

спецыялістаў адпаведнай галіны ведаў. Таму рашэнне аб уключэнні падобных штучных тэрміналагічных наватвораў і відавочных марфалагічных і словаўтваральных калек з рускіх тэрмінаў у рэстр разнастайных тэрміналагічных слоўнікаў нарматыўнага характару звычайна прымаецца імі на чыста суб'ектыўнай, валонтарысцкай аснове.

У заключэнне варта адзначыць, што ў апошнія дзесяцігоддзі ХХ ст., насычаныя важкімі палітычнымі падзеямі, шматлікімі навуковымі адкрыццямі і да т. п., працягласць таго або іншага этапа тэрмінатворчай дзейнасці можа скарачацца ў параўнанні з ранейшымі часамі. Аднак цалкам абмінуць ці «пераскочыць» які-небудзь этап такой дзейнасці можна толькі ў тым выпадку, калі стваральнікі новых тэрмінаў не клапацяцца аб іх трывалым замацаванні ў практыцы сучаснага тэрмінаўжывання. Інакш кажучы, кожны новы тэрмін павінен прайсці ўсе без выключэння этапы ў сваім развіцці: а) першае з'яўленне ў навуковым тэксце, б) уключэнне ў адпаведную тэрміналагічную картатэку і «рабочыя» тэрміналагічныя даведнікі апісальнага характару, в) паступовае пашырэнне ўжытку ў навуковых тэкстах і сярод спецыялістаў дадзенай галіны ведаў, г) сістэматызацыя, упарадкаванне і уніфікацыя шляхам тлумачэння ў тэрміналагічных слоўніках нарматыўнага характару, д) нарматыўнае выкарыстанне ў сферы функцыяніравання.

³ Антонюк Л. А., Михневич А. Е. История, современное состояние и задачи терми-нологической работы в БССР // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в Академиях наук союзных республик. М., 1983. С. 200.

⁴ Дудников А. В. Современный русский язык. М., 1990. С. 91.

⁵ Гл., напрыклад: Слоўнік фізічных тэрмінаў // Кашын Н. В. Фізіка. Мн., 1924; Паказальнік тэрмінаў // Рагаўцоў В. І., Юрэвіч А. Л. Уводзіны ў мовазнаўства: Вучэбны дапаможнік. Мн., 1987; Тлумачальны слоўнік спецыяльных юрыдычных тэрмінаў // Статут Вялікага княства Літоўскага. 1588. Мн., 1989; Слоўнік архітэктурных тэрмінаў // Трусаў А. А. Старонкі мураванай кнігі: Манументальная архітэктура эпохі феадалізму і капіталізму. Мн., 1990; Кароткі тэрміналагічны слоўнік // Сахута Я. М. Беларускае народнае мастацкае кавальства. Мн., 1990; Паказальнік беларускіх назваў раслін // Корсун У.Ф. Расліны і здароўе. Мн., 1991 і інш.

⁷ Винокур Г. О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии // Труды Моск. ин-та истории, философии, литературы. 1939. Т. 5. С. 5.

⁸ Гл.: Лотте Д. С. Основы построения научно-технической терминологии: Вопросы теории и методики. М., 1961.

⁹ Гл.: Юрэвіч А. Л. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1962; Руска-беларускі слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1988; Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990.

¹⁰ Гл.: Макарэвіч А. А. Кароткі літаратуразнаўчы слоўнік. Мн., 1963; 2-е выд., 1969; Рагойша В. П. Паэтычны слоўнік. Мн., 1979; 2-е выд., 1987; Лазарук М. А., Ленсу А. Я. Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў. Мн., 1983.

¹¹ Гл., напрыклад: Паўловіч У. Аб беларускіх найменнях некаторых хімічных элементаў // Навіны Беларускай акадэміі. 1992. 31 студз. С. 4. .

¹² Красней В. П. Тэрмін і норма // Культура мовы. Мн., 1988. Вып. 4. С. 43.

*Тэрміналагічны зборнік “89-“90/ АН Беларусі. –
Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 4-8.*

Галіна Вештарт

СВАЯМОЎНЫЯ ЭЛЕМЕНТЫ Ў БЕЛАРУСКІМ ТЭРМІНАЎТВАРЭННІ

(Аб перакладзе неўжывальных форм дзеепрыметнікаў)

Беларуская літаратурная мова фарміравалася на аснове народных гаворак, таму неўласцівыя ім моўныя элементы, асабліва на словаўтваральным узроўні, увесь час адчуваюцца чужароднымі і ў літаратурнай мове. Неўласціvasць жывой беларускай мове некаторых форм дзеепрыметнікаў адзначалася і для старабеларускай мовы: тэндэнцыя да абмежавання дзеепрыметнікаў незалежнага стану цяперашняга часу намячалася, напрыклад, са змяншэннем уплыву царкоўнаславянскай мовы, а дзеепрыметнікі залежнага стану цяперашняга часу з суфіксам *-м-* былі найменш ужывальнымі ў старабеларускай пісьменнасці і не маглі лічыцца "нармальнай" граматычнай катэгорыяй¹. І ў наш час, напрыканцы ХХ стагоддзя, хаця ў падручніках не раз гаварылася пра тэндэнцыю да росту ролі дзеепрыметнікаў у канцылярскай, юрыдычнай сферах, зноў і, відаць, небеспадстаўна ставіцца пытанне аб неўласціvasці дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу характару беларускай мовы. Як у ХVІ ст. Васіль Цяпінскі, як пісьменнікі ў ХІХ і ХХ стагоддзях, шукаюць беларусісты найбольш прыдатныя, арганічныя беларускай мове спосабы перадачы гэтых дзеепрыметнікаў. Такія пошукі асабліва актуалізуюцца пры фарміраванні і ўпарадкаванні беларускіх тэрмінасістэм, якія зараз яшчэ знаходзяцца пад моцным уплывам рускай мовы, правільней - у залежнасці ад яе. Практыка складання некаторых тэрміналагічных слоўнікаў адлюстроўвае зварот да сваямоўных элементаў як сродкаў тэрмінаўтварэння. Ёсць прыклады тэрміналагічных слоўнікаў, дзе цалкам адсутнічаюць неўласцівыя мове дзеепрыметнікі на *-емы-*, *-імы-*, *-учы-* (*-ючы-*), *-ачы-* (*-ячы-*), ёсць такія, дзе іх замена праводзіцца спарадычна, на аснове заменнікаў, прапанаваных РБС-93 і БРС-88. Разгледзім прапанаваныя магчымасці, што з'яўляюцца вынікам самастойнага ўнутрымоўнага развіцця.

1. Перш за ўсё, гэта суфікс *-н-* (*-ен-*, *-ан-*), пры дапамозе якога ўтвараюцца дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу. Яшчэ В.Цяпінскі карыстаўся гэтым суфіксам для перакладу царкоўнаславянскіх дзеепрыметнікаў на *-м-*: *беснуемый* – *бешоный*, *глаголемый* – *мовеный*, *ненавидимый* – *ненавиденый* і г.д.² <...> Тэза аб адноснасці часавага значэння дзеепрыметнікаў і аб магчымасці ўтварэння дзеепрыметнікаў са значэннем цяперашняга часу пры дапамозе суфікса *-н-* ад дзясловаў незакончанага трывання (у граматыках і падручніках сказана, што дзеепрыметнікі залежнага стану прошлага часу з суфіксам *-н-* утвараюцца - толькі або звычайна - ад дзясловаў закончанага трывання) - пацвярджаецца досыць шматлікімі прыкладамі з нашай паўсядзённай мовы: *наважаны*, *чаканы*, *даследаваны* (рус. *исследуемый*), *рэцэнзаваны* (рус. *рецензируемый*), *паяснёны* (рус. *поясняемый*); з мастацкай літаратуры: *несгибаемый* - *незгінаны*, *арендуемый* – *арандаваны*,

предполагаемый – *меркаваны*. Вялікая колькасць такіх прыкладаў прыведзена ў артыкуле А.Каўруса⁴.

Прымаючы за дапушчальную гэту словаўтваральную магчымасць, можна прызнаць правільнымі наступныя прыклады: *распространяемый* - *распаўсюджваны*, *разлагаемый* - *раскладаны*, *программируемый* – *праграмаваны*, *сжимаемый* – *сцісканы*, *движимый* - *руханы* (ТСВМ), *культивируемый* - *культываваны*, *используемые материалы* - *выкарыстаныя матэрыялы*. Параўнаем у гаворках: *руханы* 'ўзараны' (пра поле), 'што паднімаецца на дражджах' (пра цеста).

Акрамя таго, суфіксы *-н-* і *-т-* бяруць на сябе функцыю ўтвараць дзеепрыметнікі незалежнага стану: *аджыты* 'які аджыў', *задыханы* 'які задыхаўся', *запыханы* 'які запыхаўся', *сцукраваны* 'які сцукраваўся', *распукнуты* 'які распукнуўся' (пра кветкі, лісты), *улежаны* 'якія ўляжаліся' (пра яблыкі) і інш. У Максіма Танка некалькі разоў сустракаецца *згараваны*, што на рускую мову перакладалася б як *изгоревавшийся*⁵.

ТСВМ прапануе пераклады: *превратившийся* - *ператвораны*, *скрецивающиеся* – *крыжаваны*. Словазлучэнне *изгиб обнажившихся пластов* на беларускую мову добра перакладаецца як *выгін аголеных пластоў*.

Такім чынам, ёсць магчымасць замены дзеепрыметнікаў на *-емы*, *-імы* і на *-учыся*, *-іўшыся* дзеепрыметнікамі з суфіксамі *-н-* і *-т-*, матываванымі непераходнымі, звычайна зваротнымі, і пераходнымі дзеесловамі.

2. Дзеепрыметнікі на *-учы* (*-ючы*), *-ачы* (*-ячы*) часта замяняюцца дзееслоўнымі прыметнікамі, паколькі "не выказваюць зменнай у часе прыкметы, а называюць сталую адзнаку паводле дзеяння" (А.Каўрус). Беларускае дыялектнае (Маладзечанскі р-н, в.Баяры) *несядзелы* мае значэнне 'які не можа доўга сядзець, быць на адным месцы' і служыць адпаведнай ілюстрацыяй. Сярод шэрагу суфіксаў аддзееслоўных прыметнікаў: *-к-*, *-лів*, *-ч-*, *-уч-*, *-ніч-*, *-н-*, *-льн-* апошнія вылучаюцца сваёй пашыранасцю і мнагазначнасцю. Суфікс *-льн-*, адпавядаючы дзеепрыметнікавым суфіксам *-ем-*, *-ім-*, *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), у тым ліку і ў зваротных дзеепрыметніках, мае часам антанімічныя значэнні: *вырашальны* 'які вырашае' і 'які вырашаецца', *каральны* 'які караецца' і 'які карае'. Удакладняе значэнне кантэкст: *каральнае парушэнне закона* і *каральныя органы*. Прыметнікі з *-льн-* даволі пашыраны ў агульнаўжывальнай лексіцы, хаця маюць адценне кніжнасці. Са значэннем 'здольны выконваць пэўнае дзеянне', 'прызначаны для выканання пэўнага дзеяння' ў БРС-88 адзначаюцца, напрыклад, *абуральны*, *ажыўляльны*, *ачышчальны*, *вымяральны*, *вянчальны*, *мяшальны*, *памінальны*, *папераджальны*, *прыстасавальны*, *рэзальны*, *спрыяльны*, *тлумачальны*, *умацавальны*, *часальны*. Прыметнік *дзяўбальны* быў прапанаваны Кандратам Крапівой для перакладу рус. *долбёжный*.

Некаторыя прыметнікі з *-льн-* матываваны зваротнымі дзеясловамі залежнага і незалежнага стану (*абвяргальны, абарачальны, выбачальны, даравальны*).

ТСВМ шырока выкарыстоўвае аддзеяслоўныя прыметнікі з суфіксамі *-льн-* і *-н-*, што разглядаюцца як арганічна ўласцівыя беларускай мове. *Згасальны, хутказгасальны, нарастальны, спадацьны, супадацьны* і інш. утвораны ад непераходных дзеясловаў. *Вылучальны, прагназавальны, раздзяляльны, рухальны, суправаджацьны, утваральны* і інш. - ад пераходных. Прыметнікі гэтых абедзвюх груп матываваны дзеясловамі незалежнага стану і называюць сталую прыкмету паводле дзеяння або стану. Прыметнікі з *-н-* і *-льн-* могуць матывавацца зваротнымі непераходнымі дзеясловамі і абазначаць прыкмету паводле здольнасці падпарадкоўвацца пэўнаму дзеянню: *падзельны* 'які можна падзяліць, які дзеліцца' - рус. *разделяющийся*; *пашыральны* 'які можа пашырацца' - рус. *расширяющийся*; *раскладальны* 'які раскладаецца'; *чаргавальны* 'які чаргуецца' - рус. *чередующийся*. Значэнні дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу на *-емы, -імы-* часам, як і ў агульнаўжывальнай лексіцы, перадаюцца прыметнікамі з *-льн-*: *квадравальны, параметрызавальны, узаемазмяняльны*.

Згодна з слушным сцверджаннем, што кампаненты тэрмінаў з семантыкай актыўнага або пасіўнага дзеяння абавязкова павінны мець розныя марфемы⁶, для перадачы актыўнага дзеяння могуць быць прапанаваны прыметнікі з суфіксам *-льн-*, для пасіўнага - формы дзеепрыметнікаў з суфіксамі *-н-* або *-т-*: рус. *отображающий* – *адлюстравальны*, рус. *отображаемый* - *адлюстраваны*, рус. *аппроксимирующий* – *апраксімавальны*, рус. *программирующий* – *праграмавальны*, рус. *программируемый* - *праграмаваны*, рус. *спрямляющий* - *выпроствальны*, рус. *спрямляемый* - *выпростваны*. Але, як відаць з вышэй прыведзеных прыкладаў, пазбегнуць проціпастаўленасці значэнняў марфем або дасягнуць іх адназначнасці ў тэрміналагічным словаўтварэнні немагчыма, паколькі практыка тэрміналагічнага і агульнаўжывальнага словаўтварэння разыходзіцца ў значнай ступені не можа. Да таго ж тэрміналагічнае ўжыванне дзеепрыметнікаў набліжае іх да прыметнікаў, дзе дзеяслоўныя прыкметы страчваюцца ці аслабляюцца.

Прыметнікі з суфіксам *-н-* могуць адпавядаць дзеепрыметнікам залежнага стану цяперашняга часу, калі прыкметы часу і стану не актуалізуюцца: *(не)вымерны* – рус. *(не)измеримый*, *(не)прыводны* - рус. *(не)приводимый*, *расцяжны* – рус. *растяжимый*. Гэтыя ж прыметнікі з суфіксам *-н-* могуць матывавацца як зваротнымі (*хуткаразбежны* – рус. *быстрорасходящийся*, *збежны* - рус. *сходящийся*, *раўнадзельны* – рус. *равноделящийся*), так і незваротнымі (*узыходны* – рус. *восходящий*, *хуткадзежны* – рус. *быстродействующий*, *накрыўны* – рус. *накрывающий*,

супрацьлежны - рус. *противолежащий*, *кантактны-рус. контактирующей*) дзеясловамі.

Нават калі прыведзены прыклады не ўсімі будуць аднолькава станоўча сустрэты, шматлікась іх дазваляе зрабіць вывад аб тым, што ў беларускай мове ёсць сродкі перадачы значэнняў не характэрных для яе дзеепрыметнікаў незалежнага і залежнага стану цяперашняга часу.

¹ Мова беларускай пісьменнасці ХІУ-ХУІІІ стст. -Мн., 1988. С. 238, 246

² Тамсама. С.246.

⁴ Каўрус А. Слова з дзеяслова // Маладосць. 1997. № 7. С. 223-228.

⁵ Польша. 1997, № 11. С. 131, 135.

⁶ Антанюк Л.А. Сучасная беларуская тэрміналогія. Мн., 1995. С. 29.

СКАРАЧЭННІ

БРС-88 - Беларуска-рускі слоўнік. У 2 т. /АН БССР. Ін-т мовазнаўства імя Я.Коласа; Рэд. К.К.Атраховіч (Кандрат Крапіва). 2-е выд., перапрац. і дап. -Мн.: БелСЭ, 1988.

РБС-93 – Русско-белорусский словарь: В 3 т. /АН Беларусі, ін-т языкознания им. Я.Коласа. 4-е изд., испр. -Мн.: БелЭн, 1993.

ТСВМ - Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВНУ /Т.Сухая, Р.Еўдакімава, В.Трацякевіч, Н.Гудзень. -Мн.: Навука і тэхніка, 1993.

Тэрміналагічны бюлетэнь. Выпуск 2. Мн., 1999. С. 3-6.

ФРАЗЕАЛОГІЯ

Мікола Аляхновіч

ФРАЗЕАЛОГІЯ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ: СТАНАЎЛЕННЕ СІСТЭМЫ

Фразеалагічны матэрыял беларускай мовы дазваляе выдзеліць, акрамя кампанентных, таксама фанетычныя (на ўзроўні гукавога адрознення), акцэнталагічныя (пазіцыйныя), граматычныя (на ўзроўні граматычных значэнняў і форм), марфалагічныя (на ўзроўні словаўтваральных афіксаў) варыянты. Згаданыя варыянты праяўляюцца ў межах кампанентаў фразеалагізмаў і ў значнай ступені абумоўліваюцца моўным (ці маўленчым) кантэкстам. Здольнасць кампанентаў фразеалагізмаў праяўляцца ў розных граматычных і марфалагічных разнавіднасцях (варыянтах) пазбаўляе даволі значную частку фразеалагізмаў беларускай мовы такіх адзнак, як поўная нерухомасць структуры, абмежаваныя спалучальныя магчымасці, непранікальнасць і сталасць структуры. Што да семантыкі фразеалагізма, то варыянтныя адносіны не кранаюць непасрэдна сэнсавай цэласнасці фразеалагізмаў. Аднак прыклады ўжывання фразеалагізмаў у сучаснай беларускай мове сведчаць пра даволі актыўныя працэсы змянення звыклых сэнсава-спалучальных сувязяў, што ў сваю чаргу вядзе да кваліфікацыйных змен і ацэнак. Найчасцей гэта адбываецца пры ўжыванні фразеалагізмаў з кампанентнай і сінтаксічнай (на ўзроўні структуры) варыянтнасцю. У гэтым выпадку варыянтныя адносіны непасрэдна судакранаюцца з сінанімічнымі, полісемантычнымі і

аманімічнымі.

Аляхновіч М. Фразеалогія беларускай мовы: станаўленне сістэмы. Брэст: Брэсцкі Дзяржаўны педагагічны інстытут імя А. Пушкіна. – С. 18.

М.Я. Даніловіч

ГРАМАТЫЧНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ФРАЗЕАЛАГІЗМАЎ

У фразеалогіі найбольш мэтазгоднай прызнаецца граматычная класіфікацыя фразеалагізмаў паводле суадноснасці іх з часцінамі мовы. Пры такой класіфікацыі шматлікія фразеалагізмы на аснове агульных прымет аб'ядноўваюцца ў асобныя семантыка-граматычныя разрады, суадносныя (назоўнікавыя, прыметнікавыя, дзеяслоўныя, прыслоўныя і іншыя звароты) або не суадносныя з часцінамі мовы, што садзейнічае сістэмнаму вывучэнню семантычных і граматычных асаблівасцей фразеалагізмаў.

<...> Не ўсе тры крытэрыі даюць аднолькава станоўчы эфект пры вызначэнні фразеалагізмаў. Найбольш істотным з'яўляецца *семантычны* паказчык, які рэалізуецца шляхам семантычнай ідэнтыфікацыі. Пры супастаўленні фразеалагізма са словам-ідэнтыфікатарам высвятляецца, што фразеалагізм, суадносны з назоўнікам, мае значэнне прадметнасці (назоўнікавы), фразеалагізм, суадносны з дзеясловам, мае значэнне дзеяння (дзеяслоуны) і г. д. Зразумела, суадноснасць не тое самае, што эквівалентнасць. Фразеалагізмы абазначаюць не проста той ці іншы дзеяслоў, прыслоўе, назоўнік, прыметнік. Яны абазначаюць, як правіла, плюс штосьці яшчэ: *ранняя птушка* 'дбайны чалавек, які рана ўстае, раней за іншых прыходзіць куды-небудзь'.

Што да *марфалагічнага* паказчыка, то ён падыходзіць да класіфікацыі фразеалагізмаў толькі пэўных структурных тыпаў. Таму, перш чым гаварыць пра яго спецыфіку, варта спыніцца на структурных асаблівасцях фразеалагізмаў.

Як раздзельнааформленыя адзінкі фразеалагізмы не ўтвараюць нейкіх спецыфічных структурных мадэлей, яны захоўваюць мадэлі словазлучэнняў, сказаў, спалучэнняў слоў.

У фразеалагізмах са структурай словазлучэння ёсць граматычна галоўны і граматычна залежны кампаненты, звязаныя паміж сабой падпарадкавальнай сувязцю (*горкі хлеб, абіваць парогі, выйсці наверх*). Гэта сувязь, праўда, носіць чыста фармальны характар, бо кампаненты ў складзе фразеалагізма страчваюць уласцівае ім лексічнае значэнне.

Фразеалагізмы, структурна арганізаваныя як сказы, суадносяцца з сінтаксічнымі канструкцыямі, у якіх ёсць дзейнік і выказнік або адзін галоўны член (*кот наплакаў, рукі кароткія, на мякіне не правядзеш*).

Шматлікімі з'яўляюцца фразеалагізмы са структурай спалучэння слоў (іх часам залічваюць да фразеалагізмаў са структурай словазлучэння). У

такіх адзінках няма граматычна галоўнага кампанента. Гэта спалучэнні двух кампанентаў, аб'яднаных злучальнай сувяззю (*хлеб і соль, ні холадна ні гарача, і тут і там*), генетычна паўназначнага слова са службовым (*за душой, як міленькі, хоць куды, ні блізка*), дзвюх прыназоўнікава-склонавых форм (*з месца ў кар'ер*) і інш.

На аснове марфалагічнага паказчыка да пэўнага разраду можна аднесці пераважна фразеалагізмы са структурай словазлучэння. Такім паказчыкам выступае граматычна галоўны кампанент, калі яго граматычнае значэнне супадае з катэгарыяльным значэннем фразеалагізма. Напрыклад, значэнне прадметнасці назоўнікавага фразеалагізма *месца пад сонцам* 'права на існаванне' сігналізуецца, падказваецца галоўным кампанентам-назоўнікам *месца*.

Пры вызначэнні марфалагічных прымет фразеалагізма важна таксама ўлічваць, зменны ён ці не, а калі зменны, то якія граматычныя катэгорыі і формы яму ўласцівы.

<...> Марфалагічны прынцып семантыка-граматычнага вызначэння фразеалагізмаў зручны тым, што ён апіраецца на знешне выражаныя іх уласцівасці. Але ён не падыходзіць да многіх фразеалагізмаў са структурай словазлучэння, катэгарыяльнае значэнне якіх не сігналізуецца граматычна галоўным кампанентам. Параўн. фразеалагізмы аднатыпнай структуры, якія належаць да розных семантыка-граматычных разрадаў: *блізкі свет* (прыслоўны), *першы клас* (прыметнікавы), *наш брат* (займеннікавы), *вядомая рэч* (мадальны), *добры інтэрас* (выклічнікавы). Марфалагічны прынцып непрыдатны таксама пры класіфікацыі большасці фразеалагізмаў са структурай спалучэння слоў і амаль усіх фразеалагізмаў са структурай сказа.

Пры адсутнасці распазнавальных марфалагічных прымет важным сродкам высвятлення граматычных асаблівасцей фразеалагізма становіцца яго *сінтаксічнае ўжыванне*: спалучальнасць і сінтаксічная роля ў сказе. Фразеалагізмам кожнага семантыка-граматычнага разраду ўласціва свая сінтаксічная функцыя: дзеяслоўным – выказнік, прыслоўным – акалічнасць, назоўнікавым – дзейнік і дапаўненне. Але <...> сінтаксічнае ўжыванне не заўсёды выступае надзейным крытэрыем, бо некаторыя фразеалагізмы ўжываюцца толькі ў нетыповай для пэўнага разраду сінтаксічнай функцыі.

Даніловіч М.Я. Граматычная характарыстыка фразеалагізмаў. –

Мн.: Навука і тэхніка, 1991. – С. 5-8.

І.Я. Лепешаў

ПРАБЛЕМЫ ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ СТЫЛІСТЫКІ І ФРАЗЕАЛАГІЧНАЙ НОРМЫ

Даследаванне фразеалогіі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ў стылістычным і функцыянальным аспекце дазваляе сфармуляваць наступныя вывады.

1. У фразеалогіі суадносіны паміж экспрэсіўна-ацэначнай і функцыянальна-стылявой афарбоўкамі неаднародныя і складаныя. Аб'ектыўнымі паказчыкамі функцыянальна-стылявой афарбоўкі фразеалагізма з'яўляюцца: значнасць унутранай формы фразеалагізма, этымалагічны, семантычны, структурны, эўфанічны, кампанентны і колькасны крытэрыі.

2. Функцыянальна-стылявая афарбоўка некаторых фразеалагізмаў рухомая і зменлівая, што вытлумачаецца грамадскай пераацэнкай таго ці іншага выразу. Таму ў фразеалогіі выдзяляецца даволі значны разрад функцыянальна не замацаваных за пэўным стылем фразеалагізмаў, якія, аднак, не могуць кваліфікавацца як міжстылявыя і нейтральныя.

3. Пераважная большасць як мнагазначных, так і сінанімічных фразеалагізмаў характарызуецца стылістычнай аднароднасцю, маналітнасцю іх стылістычнага значэння.

4. Фразеалагізмы па іх семантычнай сувязі са словам падзяляюцца на тры групы: 1) суадносныя са словам, 2) несуадносныя са словам, 3) эквівалентныя слову. У апошнюю групу ўваходзіць каля 5% фразеалагізмаў.

5. Фразеалагізмы выконваюць у маўленні разнастайныя функцыі. Да функцый узуальнага характару адносяцца: намінатыўная, функцыя лаканізацыі маўлення, функцыя вобразнага выказвання, ацэначная, эмацыянальная, экспрэсіўная. Функцыі аказіянальнага характару: функцыя стварэння гумару і сатыры, функцыя моўнай характарыстыкі персанажа, функцыя стварэння градацыі, а таксама шэраг функцый кампазіцыйна-канструктыўнай накіраванасці.

6. У мастацкім маўленні звычайна не назіраецца нематываванае паўтарэнне аднаго і таго ж фразеалагізма, і гэта адпавядае вядомаму закону аб павелічэнні інфармацыйнай каштоўнасці знака з памяншэннем яго частотнасці.

7. Своеасаблівае і разнастайнае жыццё фразеалагізмаў у «творчым кантэксце», шматлікія спосабы іх выкарыстання паказваюць, што фразеалогія ва ўмелых руках майстроў слова – невычэрпная крыніца вобразаў і стылістычных эфектаў. Супярэчнасць паміж расчлянёнай формай фразеалагізма і яго семантычнай цэласнасцю выступае як аб'ектыўная моўная крыніца самых разнастайных трансфармацый і мадыфікацый фразеалагічнай адзінкі. Выяўлена больш як 20 стылістычных прыёмаў індывідуальна-аўтарскага ўжывання фразеалагізмаў са змяненнямі рознага характару. Адны з гэтых прыёмаў уваходзяць у групу структурна-семантычных змяненняў, другія – у групу семантычных змяненняў фразеалагізма. Паміж тыпам фразеалагізма і яго схільнасцю да

<i>Абое рабое</i>	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1
<i>Лахі пад пахі</i>	+	+	+	+	+	-	+	+	+	+	0,9
<i>Цюцелька ў цюцельку</i>	-	+	+	+	+	-	+	+	+	+	0,8
<i>Казёл адпушчэння</i>	+	-	+	+	-	-	+	+	+	+	0,7
<i>Біць бібікі</i>	+	+	+	+	-	-	+	+	+	+	0,7
<i>Заплюшчыўшы вочы</i>	+	-	+	-	+	-	+	+	+	-	0,6
<i>Заткнуць за пояс</i>	+	-	+	-	-	-	+	+	+	-	0,5
<i>Гарачая галава</i>	-	-	+	-	-	-	+	+	+	-	0,4
<i>Схаваць канцы</i>	+	-	+	-	-	-	-	+	+	-	0,4
<i>Намыліць галаву (шыю)</i>	+	-	+	-	-	-	-	+	-	-	0,3
<i>Казіная (сабачая) ножка</i>	-	-	+	-	-	-	+	+	-	-	0,3
<i>Іграць (выконваць) ролю</i>	+	-	+	-	-	-	-	-	-	-	0,2
<i>Прыняць пастанову</i>	-	+	-	-	-	-	-	-	+	-	0,1

Ступень фразеалагічнасці вылічалася шляхам дзялення колькасці фразеалагічных крытэрыяў, адзначаных у кожнай канкрэтнай ідыёме, на агульную суму крытэрыяў, г. зн. на дзесяць. Напрыклад, у ідыёме *заткнуць за пояс* зафіксавана пяць фразеалагічных крытэрыяў: 1) яна тлумачыцца ў слоўніку 'перасягнуць, перавысіць у чымсьці' або не падлягае даслоўнаму ўнутрымоўнаму перакладу; 2) ідыёме прыдатны крытэрыі граматычнай катэгарыяльнасці (у сказе яна выконвае ролю выказніка); 3) ідыёма не дапускае ўстаўкі ўнутр сябе дадатковых слоў; 4) яна не падлягае сінтаксічным трасфармацыям; 5) у яе адсутнічае і фанетычная, і марфалагічная, і сінтаксічная, і лексічная варыянтнасць. У той жа час для фразеалагізма *заткнуць за пояс* не зазначаюцца крытэрыі наяўнасці некратызмаў або застарэлых граматычных форм, адсутнасці ўнутранай формы (тут унутраная форма захавалася, бо паралельна ў беларускай мове існуе свабоднае словазлучэнне, напрыклад, *Гаспадар заткнуў за пояс сякеру і пайшоў у лес*), нязменнасці граматычнай формы (пар.: *заткнуць за пояс*, *заткну за пояс*, *заткнуў за пояс* і інш.), сінтаксічнай немадэліруемасці (пар.: мноства словазлучэнняў, што будуецца па гэтай жа мадэлі, тыпу *узяць за руку*, *хаваць за шафу* і да т. п.), нязменнага парадку кампанентаў (пар.: *за пояс заткнуць*). Значыць, дзелім пяць зазначаных крытэрыяў на дзесяць агульных і атрымліваем паказчык ступені фразеалагічнасці 0,5.

Найбольш высокая мера семантычнай спаянасці кампанентаў занатавана ў ідыёме *абое рабое*, бо ў яе фіксуецца ўсе дзесяць фразеалагічных крытэрыяў: яна даслоўна не перакладаецца (першы

крытэрыў), наяўнасць архаічнай граматычнай формы слова *абое* робіць гэты выраз у беларускай мове адначасова сінтаксічна немадэліруемым (шосты крытэрыў) і сінтаксічна нетрансфарміруемым (восьмы крытэрыў), у сказе гэты выраз выконвае ролю азначэння або акалічнасці (трэці крытэрыў), у яго страчана ўнутраная форма, а граматычная форма з'яўляецца нязменнай (чацвёрты і пяты крытэрыў), ідыёма не дапускае змены свайго колькаснага саставу (сёмы крытэрыў), яна не вар'іруецца і мае нязменны парадак кампанентаў (дзевяты і дзесяты крытэрыў).

Такім чынам, дзелім наяўныя дзесяць крытэрыяў на дзесяць магчымых і атрымліваем лічбу 1, якая адзначаецца толькі ў стопрацэнтных фразеалагізмаў.

Самым нізкім крытэрыем фразеалагічнасці характарызуецца ў табліцы ўстойлівае, узнаўляльнае словазлучэнне *прыняць пастанову*. Маюцца падставы адносіць падобныя выразы да класа ідыём, бо, згодна з нашым азначэннем, да ідыём належаць усе ўстойлівыя словазлучэнні з пэўным семантычным зрухам хаця б у аднаго са сваіх кампанентаў. У дадзеным выпадку часткова дэсеман-тызаваным з'яўляецца дзеяслоў *прыняць*, таму што яго першыя два прамыя значэнні тлумачацца ў слоўніку як 'прыбраць, занесці, пераставіць у іншае месца' і 'ўзяць у рукі што-небудзь ад таго, хто аддае, дае'. Ва ўстойлівым словазлучэнні *прыняць пастанову* зазначаецца толькі адзін крытэрыў фразеалагічнасці 'адсутнасць варыянтнасці' (дзевяты крытэрыў), усе ж астатнія дзевяць крытэрыяў для яго не прыдатны: дадзены абарот дапускае свой дакладны ўнутрымоўны пераклад (пар.: *пастанавіць, прыняць рашэнне*), у яго складзе адсутнічаюць некратызмы і застарэлыя граматычныя формы, пры сінтаксічным разборы сказа мажліва характарызаваць дзеяслоў *прыняць* як дзейнік, а назоўнік *пастанову* як прамое дапаўненне, г. зн. выраз не выступае ў якасці аднаго члена сказа, тут не страчана ўнутраная форма, а граматычная форма абодвух слоў здольна мяняцца (пар.: *прынялі пастановы*), выраз пабудаваны па жывой сінтаксічнай мадэлі, дапускае ўнутр сябе ўстаўкі (пар.: *прыняць важную пастанову*), падлягае сінтаксічнай трансфармацыі (пар.: *прынятая пастанова*), парадак слоў у выразе таксама можа мяняцца (пар.: *пастанову трэба прыняць*). Значыць, дзелім адзін на дзесяць і атрымліваем ступень фразеалагічнасці дадзенага ўстойлівага словазлучэння 0,1.

Падобным жа чынам можна вызначыць ступень фразеалагічнасці любой іншай ідыёмы: для гэтага трэба правесці яе праз своеасаблівы фільтр, што складаецца з разгледжаных крытэрыяў, зазначыць наяўнасць у яе пэўнай колькасці такіх крытэрыяў, раздзяліць атрыманую колькасць на дзесяць, г. зн. на ўсю суму выкарыстаных крытэрыяў фразеалагічнасці.

Зразумела, у розных мовах агульная колькасць фразеалагічных крытэрыяў можа не супадаць. Нават і ў адной мове ў залежнасці ад глыбіні нашых ведаў аб прыродзе фразеалагізмаў і некаторых іншых

абставін, напрыклад ад пункту гледжання або пазіцыі даследчыка, ад разумення і прынятага азначэння крытэрыяў, колькасць апошніх здольна ў нейкіх межах вагацца. Але не зважаючы на гэтыя акалічнасці, прынцыповы падыход да вымярэння ступені семантычнай спаянасці кампанентаў ідыёмы з дапамогай пэўнага набору крытэрыяў уяўляецца плённым. Таму побач з іншымі існуючымі ў мовазнаўстве класіфікацыямі ідыём дапушчальным з'яўляецца і размеркаванне апошніх па, бадай, галоўнай іх прыкмеце – ступені семантычнага зліцця членаў устойлівых словазлучэнняў.

Плотнікаў Б.А. *Агульнае мовазнаўства*. – Мн.: Універсітэцкае, 1994. – С. 256-259.

МАРФЕМІКА. СЛОВАЎТВАРЭННЕ

П.П. Шуба

МАРФЕМА

Марфема (з грэч. *morphe* форма) – найменшая састаўная частка слова, якая мае ўласнае значэнне. Возьмем, для прыкладу, дзеяслоў пераналаджваць. Яго можна раздзяліць на наступныя часткі: *пера-наладж-ва-ць*. Чаму так, а не інакш? Чаму б не вылучыць часткі *пе-*, *-ран-*, *-ала-* і г. д.? Таму, што пры падзеле слова на марфемы трэба абязькова захоўваць патрабаванне: вылучаць можна такую частку слова, якая з тым самым значэннем сустракаецца і ў іншых словах.

Сапраўды, частка *пера-* лёгка адшукваецца ў словах *пераворваць*, *перасаджваць*, *перакопваць* і інш., і ў кожным з гэтых дзеясловаў яна мае аднолькавае значэнне: 'зробіць дзеянне яшчэ раз, паўторна, нанова'. Частка *на-* рэгулярна сустракаецца ў словах *наматаць*, *навастрыць*, *наладзіць* і інш., дзе паказвае на завяршэнне працэсу. Наступная частка *-ладж-*. Яе мы знаходзім у дзеясловах *ладжу*, *ладзіць*, у назоўніку *наладка*, і выступае яна ў некалькіх варыянтах – *ладж*, *ладз*, *лад*. Асноўнае значэнне гэтай часткі – 'рабіць, ствараць; рабіць зноў прыгодным для карыстання'. Частка *-ва-* адзначаецца ў словах *пераконваць* (параўнайце *пераканаць*), *падбадзёрваць* (параўнайце *падбадзёрыць*) і пад. і з'яўляецца паказчыкам незакончанага трывання дзеясловаў. Нарэшце апошняя частка *-ць*, якая таксама рэгулярна сустракаецца ў некалькіх варыянтах (*-ць*, *-ці*, *-чы*), паказвае, што перад намі – асобая форма дзеяслова, інфінітыў: *чыта-ць*, *цер-ці*, *бег-чы*.

З гэтага прыкладу відаць, што вылучаныя часткі слова – марфемы – у канкрэтных словах могуць быць прадстаўлены не толькі адзіным, але і

некалькімі варыянтамі: *-ладж-, -ладз- і -лад-; -ць, -ці, -чы* і г. д. Такія канкрэтныя разнавіднасці адной і той марфемы называюцца морфамі. Такім чынам, морф – гэта непасрэдная рэалізацыя ў канкрэтным слове больш агульнага, больш абстрактнага моўнага паняцця – марфемы (такім жа чынам канкрэтныя гукі – фоны – выступаюць як увасабленне больш абстрактнага моўнага паняцця фанемы). Далейшае раздрабненне морфаў не можа прывесці да вылучэння частак, якія б захоўвалі ўласнае значэнне. Морфы можна раздзяліць толькі на фанемы – моўныя адзінкі, якія рэалізуюцца ў гуках мовы і з дапамогай якіх адзін морф атаясамліваецца з другім або адрозніваецца ад другога.

Як вядома, кожнае слова ў моўнай плыні выступае як адна словаформа ці як комплекс словаформ. Кожная словаформа складаецца з морфаў: у склад словаформы ўваходзіць хоць адзін морф (прыкладам такіх словаформ з'яўляюцца прыслоўі *там, тут* – слова прадстаўлена адной словаформай, якая складаецца з аднаго морфа; тое самае – займеннік *я*). Звычайна словаформы складаюцца з двух або трох морфаў (*рак-а, бераг-і; пры-няс-у, бар-ав-ы*), аднак у беларускай мове не рэдкасць і такія словаформы, у склад якіх уваходзіць шэсць, сем і болей морфаў (*па-на-высоў-ва-л-і, па-пера-буд-оў-ва-л-і-ся*).

Разнавіднасці морфаў могуць быць двух тыпаў. Адны разнавіднасці не могуць узаемазамяняцца ў слове і залежаць выключна ад пазіцыі – перад ці пасля пэўнага класа моўных адзінак. Напрыклад, морф *-лад-* ужываецца толькі перад іншымі морфамі, якія пачынаюцца галосным непярэдняга рада або зычным, які не выклікае асіміляцыйнай мяккасці папярэдняга зычнага; морф *-ладз-* – перад морфам, які пачынаецца галосным пярэдняга рада або мяккім зычным, што выклікае асіміляцыйнае змякчэнне папярэдняга зычнага (*ладзіць, ладзьце*); морф *-ладж-* – перад канчаткам першай асобы адзіночнага ліку цяперашняга ці будучага простага часу, а таксама перад пэўнымі суфіксамі. Такія разнавіднасці морфаў называюцца аламорфамі.

Другія разнавіднасці морфаў, аднолькавых паводле значэння і пазіцыі ў слове, могуць свабодна ўзаемазамяняцца, напрыклад *-ой* і *-ою* ў групе канчаткаў творнага склону: *густ-ой – густ-ою*. Такія разнавіднасці морфаў прынята называць варыянтамі марфемы. (Вядома, нельга лічыць ні варыянтамі марфемы, ні аламорфамі такія разнавіднасці морфаў, якія цалкам залежаць ад пазіцыйных чаргаванняў галосных або зычных, параўнаем *пера-* і *пярэ:* *перавыбары*, але *пярэбары*; *не-* і *ня-*: *невысокі*, але *някепскі*; *раз-* і *рас-*: *развесці*, але *рассыпаць* і г. д.)

У залежнасці ад ролі марфемы ў слове, ад характару яе значэння і яе месца ў слове марфемы падзяляюцца найперш на дзве групы: каранёвыя і афіксальныя. Каранёвыя марфемы (карані) – гэта абавязковая частка слова, носьбіт асноўнага элемента яго лексічнага значэння. Слоў без караня не можа быць. Карань слова можа быць адзінай марфемай у слове (прыклады

гл. вышэй). Разам з каранёвай марфемай у словаформе існуюць афіксальныя марфемы, або афіксы. Далейшая класіфікацыя афіксаў заснавана на іх месцы ў адносінах да караня (перад каранем – прыстаўкі, або прэфіксы; пасля караня – суфіксы і постфіксы, а таксама канчаткі, або флексіі; паміж каранёвымі марфемамі ў складаным слове – інтэрфікс, або злучальны афікс). Карань разам з іншымі афіксамі, не лічачы канчатка, утварае аснову слова.

Марфемы могуць быць свабоднымі або звязанымі. Свабодныя марфемы – гэта такія, якія матэрыяльна супадаюць з асновай хоць бы ў адным не службовым слове, а звязаныя – такія, якія ніколі не супадаюць з асновай, г. зн. сустракаюцца толькі ў спалучэнні з іншымі марфемамі асновы. Так, марфема хмар- – свабодная (яна сустракаецца не толькі ў дзеяслове *хмарыць*, у назоўніку *надхмар'е* і інш., але і ў назоўніку *хмара*), а марфема -у- ў дзеясловах *абуць*, *разуць*, у назоўніку *абутак* і інш. – звязаная, таму што яна не можа выступаць у мове без прыставак. У якасці свабодных могуць выступаць толькі каранёвыя марфемы. Звязаныя марфемы – гэта звычайна афіксы і адносна невялікая частка каранёвых марфем.

У залежнасці ад ролі ў складзе слова марфемы падзяляюцца на рэляцыйныя і дэрывацыйныя. Рэляцыйныя марфемы – гэта граматычныя афіксы, якія паказваюць на адносіны паміж словамі ў выказванні. Яркім прыкладам рэляцыйных марфем з'яўляюцца канчаткі. Дэрывацыйныя марфемы ўдакладняюць і канкрэтызуюць значэнне караня. Гэта словаўтваральныя сродкі: суфіксы, прыстаўкі і г. д.

У залежнасці ад паходжання марфемы можна дзяліць на ўласныя і запазычаныя. У беларускай мове існуюць запазычаныя як каранёвыя, так і афіксальныя марфемы. Вядома, мова лягчэй засвойвае чужыя карані і ў значна меншай ступені – марфемы афіксальныя. Запазычаных канчаткаў наогул не існуе.

Вучэнне аб марфемах, іх разнавіднасцях і функцыянаванні ў складзе слова вылучылася ў асобную галіну мовазнаўчай навукі – марфеміку.

Паняцце "марфема" ўвёў у мовазнаўства І.А. Бадуэн дэ Куртэнэ ў 1870-х гг., і з таго часу гэта паняцце і тэрмін сталі ў лінгвістыцы агульнаўжывальнымі.

Літ.: Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978; Беларуская граматыка. Ч. 1. Мн., 1985. С. 214-216; Бардовіч А.М., Шакун Л.М. Марфемны слоўнік беларускай мовы. 2 выд. Мн., 1989; Бодуэн дэ Куртэнэ І.А. Введение в языковедение: (литографи ров. курс). 5 изд. Пг., 1917; Яго ж Избр. труды по общему языкознанию. М., 1963. Т. 2. С. 290-291.

*Беларуская мова. Энцыклапедыя /
Пад рэд. прафесара А.Я. Міхневіча. -- Мн., 1994. -- С. 335–336*

АФІКСОІДЫ

Афіксоіды (інакш – паўафіксы, словаэлементы, лексіка-марфемы) – марфемы пераходнага тыпу. У афіксоідзе спалучаюцца прыметы як каранёвай, так і афіксальнай марфем.

Вылучаюцца афіксоіды ў асобных разнавіднасцях складаных слоў – тыпу *паўмесяц, паўкіламетра, параход, атамаход* і г. д. марфемы *паў-* і *-ход* у прыведзеных словах збліжае з каранёвымі тое, што значэнне гэтых марфем суадноснае са значэннем адпаведных каранёў у словах *палова, палавіна* або *хадзіць, выхад, праход* і да т. п. Таму такія марфемы і разглядаюцца як каранёвыя, а словы з імі – як складаныя. Такі падыход да гэтых марфем тлумачыцца тым, што ў слове яны нярэдка спалучаюцца пры дапамозе злучальных галосных (параўн. *канявод, пчалавод* і да т. п.), у той час як афіксы так спалучацца не могуць: злучальныя галосныя ўжываюцца толькі паміж асновамі ў складаных словах, а паміж асновай і суфіксам або прыстаўкай злучальных галосных не бывае.

Па сваіх функцыях афіксоіды падобныя да службовых марфем – прыставак і суфіксаў. Як і іншыя службовыя марфемы, афіксоіды рэгулярна паўтараюцца ў адпаведных тыпах вытворных і, захоўваючы свае семантычныя і генетычныя сувязі з суадноснымі каранёвымі марфемамі, вызначаюцца даволі абагуленым значэннем. Напрыклад, у словах *вадамер, ветрамер, газамер, землямер, недамер, перамер, сіламер, спіртамер* і г. д. марфема *-мер* выкарыстоўваецца для ўтварэння слоў рознай семантыкі: назваў дзейнай асобы (*землямер*), прылад (*вадамер, ветрамер* і г. д.), працэсаў (*недамер, перамер*). Гэта значыць, што ў складзе слова афіксоіды выконваюць па сутнасці функцыю словаўтваральных службовых марфем. У некаторых выпадках афіксоід наогул можна замяніць сінанімічным суфіксам: *садавод – садоўнік, славянавед – славіст, кітаявед – кітаіст*.

У залежнасці ад таго, якую ролю – прыстаўкі ці суфікса – выконваюць афіксоіды, іх падзяляюць на прэфіксоіды і суфіксоіды. Афіксоіды, падобныя да прыставак (прэфіксаў), называюцца *прэфіксоідамі*. Іх у беларускай мове параўнальна нямнога: *полу-/палу-/ паў-* або *напаў-* (у двух апошніх выпадках ў развіваўся з л): *полудзень, палукашак, паўмесяц, паўвекавы, напаўжывы, напаўзабыты, напаўляжаць* і г. д., *усе-:* *усебаковы, усемагутны* і г. д., *што-:* *штодзённы, штомесячны, штогадовы* і г. д.

Афіксоіды, падобныя да суфіксаў, называюць *суфіксоідамі*. Іх значна больш, чым прэфіксоідаў: *-вед* (*мовавед, прававед*), *-вод* (*канавод, садавод, пчалавод*), *-воз* (*бамбавоз, вадавоз, паравоз*), *-знавец* (*мовазнавец, літаратуразнавец*), *-знаўства* (*мовазнаўства, літаратуразнаўства, прыродазнаўства*), *-знаўца* (*мовазнаўца, літаратуразнаўца*), *-лёт*

(*верталёт, касмалёт, самалёт*), -люб (*жыццялюб, кнігалюб, самалюб*), -мер (*вадамер, землямер, кулямёт*), -носец (*авіяносец, ардынаносец, шчытаносец*), -носны (*ардэнаносны, ваданосны, эфіраносны*), -падобны (*параішкападобны, шклопадобны, яйцападобны*), -піс (*жыццёпіс, рукапіс, тайнопіс*), -роб (*бракароб, земляроб, хлебароб*), -творчы (*вершатворчы, жыватворчы, моватворчы*), -ход (*атамаход, параход, электраход*) і інш.

Паколькі афіксоіды з'яўляюцца марфемамі пераходнага тыпу, іх сталі разглядаць асобна параўнальна нядаўна. Да гэтага яны адносіліся то да афіксаў, то да каранёвых марфем, г. зн. раствараліся сярод іншых марфем. Ды і зараз адносна вылучэння афіксоідаў няма адзінай думкі. У прыватнасці, па-рознаму разглядаецца структура слоў тыпу *футбол, аўтобус, тэлеграма, тэлеграф, аэрадром, дыялектолаг, балетаман, касманаўт, мікраскоп, бібліятэка, славянафіл, юдафоб, тэлефон* і да т. п. Элементы -бол (у прыведзеным вышэй слове *футбол*, а таксама ў словах падобнай структуры *валеібол, гандбол* і інш.), -бус (параўн. *аўтобус, тралейбус, электробус*), -грама (параўн. *тэлеграма, манаграма, фанаграма*), -граф (параўн. *тэлеграф, бібліёграф, хранограф*), -дром (параўн. *аэрадром, веладром, касмадром*), -лаг (параўн. *дыялектолаг, бібліёлаг, філолаг*), -ман (параўн. *балетаман, графаман, наркаман*), -наўт (параўн. *касманаўт, астранаўт, аэранаўт*), -скоп (параўн. *мікраскоп, кінескоп, тэлескоп*), -тэка (параўн. *бібліятэка, картатэка, фанатэка*), -філ (параўн. *славянафіл, бібліяфіл, юдафіл*), -фоб (параўн. *юдафоб, англафоб, германафоб*), -фон (параўн. *тэлефон, магнітафон, электрафон*) многія даследчыкі кваліфікуюць як суфіксоіды, бо значэнне гэтых элементаў непасрэдна выводзіцца з адпаведных іншамойных каранёў.

Аднак нямала даследчыкаў лічаць гэтыя элементы суфіксамі на той падставе, што, хоць гістарычна яны і з'яўляюцца каранёвымі марфемамі, запазычанымі з іншых моў, зараз іх нельга выявіць у якасці каранёвай часткі ў якім-небудзь слове – у адрозненне ад элементаў -ход (*хадзіць*), -мер (*мераць*) і да т. п. Адсюль робіцца вывад, што элементы тыпу -бол, -бус і г. д. ужо страцілі значэнне каранёвых марфем. У такім разе самі словы з гэтымі лічацца, зразумела, суфіксальнымі ўтварэннямі, а не складаннямі з дзвюх асноў, і злучальныя галосныя ў складзе гэтых слоў не вылучаюцца; члянэнне праводзіцца наступным чынам: *балет-аман, дыялект-олаг* і г. д.

Часам жа словы тыпу *тэлеграма, тэлеграф, тэлефон* наогул разглядаюцца як невытворныя.

Іншыя афіксоіды таксама выяўляюць розную ступень падабенства або да каранёвых, або да службовых марфем. Возьмем для прыкладу утварэнні з прэфіксоідам *паў-*. У такіх словах, як *паўбутэлькі, паўкапы, паўліста, паўлітра, паўметра, паўяблыка*, гэты афіксоід захоўвае большую ступень самастойнасці і ўнутры складанага слова патрабуе пастаноўкі другога кампанента ў форме роднага склону. У словах тыпу *паўкруг, паўмера,*

паўмесяц, паўрубель такая форма ад другога кампанента не патрабуецца; тут афіксід *паў-* не мае такой самастойнасці і больш набліжаецца да прыстаўкі. Па-рознаму разглядаюцца і ўтварэнні з марфемамі *звыш-* (*звышкароткі, звышмагутны*), *між-* (*міжброўе, міжнародны*), *унутры-* (*унутрыатамны, унутрывідавы*), запазычанымі *контр-* (*контрудар, контррэвалюцыя*), *супер-* (*супервокладка, суперфасфат*), *ультра-* (*ультрагук, ультрамодны*) і некаторымі іншымі. Гэтыя марфемы кваліфікуюцца і як прэфіксоіды, і як прыстаўкі або нават асобныя словы.

Словаўтварэнне. -- Мн., 1978. -- С.21-24.

З.І. Бадзевіч

ЦЯЖКІЯ ПЫТАННІ МАРФЕМНАЙ СТРУКТУРЫ СЛОВА

Марфемны аналіз слова адыгрывае вялікую ролю ў развіцці лінгвістычнага мыслення, паколькі марфемная арганізацыя слова ўяўляе сабой не простае аб'яднанне пэўнай колькасці мінімальнага значнага адзінака, а сінтэз з'яў фаналогіі, семантыкі, марфалогіі, марфемікі, дэрывацыі.

Марфемны аналіз слова часам выклікае цяжкасці, што абумоўлена супрацьлеглым падыходам да вырашэння тых самых пытанняў у навуковых і метадычных працах. Разнабой у вытлумачэнні марфемнай структуры маюць і некаторыя дзеяслоўныя формы, у прыватнасці інфінітыў і формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку.

У навуковай і метадычнай літаратуры па беларускай мове інфінітыўныя паказчыкі *-ць, -ці, -чы* часцей фіксуюцца як формаўтваральныя суфіксы. Аднак існуюць і іншыя азначэнні. Напрыклад, у акадэмічнай "Беларускай граматыцы" (1985) сцвярджаецца: "Да флексійных марфем адносяцца... паказчыкі інфінітыва *-ць, ці, -чы* (пасля г): *піса-ць, нес-ці, маг-чы*" (Ч.1. С.215). Аднак у гэтым навуковым выданні даецца і іншае, супрацьлеглае вытлумачэнне: "...інфітыў мае спецыяльныя суфіксы *-ць, -ці, -чы*, якія звычайна далучаюцца да асновы прошлага часу" (Ч.1. С.147). Такі разнабой у вытлумачэнні інфінітыўных паказчыкаў назіраецца і ў рускай мове. Так, у "Русской грамматике" (1980), навучальным дапаможніку "Современный русский язык" (пад. рэд. В. Белашапкавай. М., 1981) элементы *-ть, -ти, -чь* разглядаюцца як канчаткі. У навучальных дапаможніках "Современный русский язык" М. Шанскага, А. Ціханова (Т. II. М., 1981), "Русский язык" (пад. рэд. Л. Максімава. Ч. II. М., 1989) гэтыя элементы фіксуюцца як суфіксы. Для таго, каб акрэсліць назву інфінітыўных паказчыкаў у мове – гэта суфіксы ці канчаткі, – неабходна ўдакладніць, што разумеецца пад тэрмінамі *канчатак (флексія) і суфікс*.

У мовазнаўстве існуюць два разуменні тэрміна *флексія*: вузкае і шырокае. У вузкім (традыцыйным) сэнсе "Канчатак – гэта зменная значымая частка слова, якая утварае форму і служыць для сувязі слоў у словазлучэнні і сказе" (Сучасная беларуская мова / Пад. рэд. Я. Адамовіча. Мн., 1987. С. 166) або "Канчатак – зменная частка слова, якая служыць для выражэння сінтаксічных адносін пэўнага слова з іншымі словамі" (Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990. С. 69).

У шырокім значэнні пад *флексіяй* разумеецца "...службовая зменная марфема, якая не ўваходзіць у аснову слова і ўтварае марфалагічную форму слова (выражае марфалагічныя значэнні роду, ліку, склону, асобы) і звязвае яе з іншымі словамі ў словазлучэнні ці сказе" (Беларуская граматыка. Ч. I. Мн., 1985. С. 215). "Флексійнымі марфемамі... з'яўляюцца такія марфемы, узаемазамена якіх у словаформах прыводзіць да змянення марфалагічных значэнняў роду, ліку, склону і асобы" (Русская грамматика. Т. I. М., 1980. С. 124). Ужо з пералічаных азначэнняў можна выявіць спецыфічныя асаблівасці флексійных марфем:

1) флексія – гэта словазменная марфема. Яна здольная замяняць іншыя флексіі ў слове і ў той жа час сама замяняецца імі, г. зн. носіць узаемазамяняльны характар;

2) узаемазамяняльным элементам, які захоўвае сваё марфемнае адзінства, флексія можа быць у тым самым слове;

3) флексія з'яўляецца канцавой марфемай зменнага слова: у лінейным раздзеле марфем яна займае апошняе месца, г. зн. замыкае лінейны рад марфем;

4) флексія не ўваходзіць у аснову слова;

5) флексія – асноўны носьбіт граматычнага значэння слова;

6) флексія выражае комплекс граматычных значэнняў (грамем) розных граматычных катэгорый той самай словаформы зменнай часціны мовы;

7) флексія – асноўны граматычны сродак атрыбуцыйнай сувязі адной словаформы з другой у словазлучэнні ці сказе.

Пад тэрмінам *суфікс* у мовазнаўстве разумеюць "...службовую марфему, якая ўжываецца пасля кораня для ўтварэння новых слоў або граматычных катэгорый" (Шакун Л. Словаўтварэнне. Мн., 1978. С. 28).

Як бачым, асноўныя функцыянальныя прыметы суфіксаў такія:

1) суфіксы далучаюцца непасрэдна да кораня слова ці іншага суфікса;

2) суфіксам закрываецца аснова слова;

3) з дапамогай суфіксаў утвараюцца або граматычныя формы слоў, або новыя словы, г. зн. суфіксы выконваюць форма- або словаўтваральную функцыю.

Зыходзячы з гэтага, прааналізуем, у чым падабенства інфінітыўных фармантаў *-ць*, *-ці*, *-чы* з канчаткамі.

З дапамогай фармантаў *-ць, -ці, -чы* ўтвараецца адна з граматычных формаў дзеяслова – інфінітыў (неазначальная форма). Гэтыя фарманты, як і канчаткі, займаюць месца на канцы словаформы; пасля іх могуць ужывацца толькі постфіксы, напрыклад, *мы-ць – мыц-ца, стрыг-чы – стрыгчы-ся*. Як і ўсякі граматычны афікс, элементы *-ць, -ці, -чы* не ўваходзяць у аснову слова і не ўдзельнічаюць ва ўтварэнні новых слоў. Параўн.: *вяза-ць – вязальшчыца, пачына-ць – пачынальшчыца, будава-ць – будаўнік, дагляда-ць – даглядчык* (пры ўтварэнні вытворных *будаўнік, даглядчык* адсякаецца фінальная галосная *-а-* інфінітыўнай асновы) і *бяз-а – бязняк, варож-ы – варожасць*. На гэтым падабенства інфінітыўных афіксаў *-ць, -ці, -чы* з канчаткамі ў асноўным заканчваецца.

Больш істотнымі з'яўляюцца прыметы, якімі афіксы *-ць, -ці, -чы* адрозніваюцца ад канчаткаў. Канчатак – гэта нязменная форма дзеяслова, якая выражае граматычныя значэнні роду, ліку, склону, асобы. Інфінітыў – гэта нязменная форма дзеяслова, якая не з'яўляецца членам ні адной з унутрыдзеяслоўных словазменных парадыгмаў (ладу, часу, асобы, роду, ліку). З усіх дзеяслоўных катэгорый інфінітыву ўласцівы толькі дзве: катэгорыя трывання (закончанага і незакончанага) і катэгорыя пераходнасці – непераходнасці. Аднак і граматычнае трывальнае значэнне, і значэнне пераходнасці – непераходнасці з дапамогай канчаткаў не афармляюцца. Так, катэгорыя закончанага – незакончанага трывання ўтвараецца з дапамогай такіх дэрывацыйных (словаўтваральных) сродкаў, як прэфікс (*бараніць – абараніць, будзіць – разбудзіць*), суфікс (*стукаць – стукнуць, крычаць – крыкнуць, раздаць – раздаваць, атрымаць – атрымліваць*), а таксама акцэнталагічна (*адмераць – адмяраць, вымесці – вымятаць*), чаргаванні гукаў (*сбраць – збіраць, назваць – называць, праспаць – прасыпаць*) або суплетыву (*узяць – браць, сказаць – гаварыць, знайсці – шукаць*). Катэгорыя пераходнасці – непераходнасці граматычна афармляецца склонавай формай кіруемага назоўніка, але інфінітыў пры гэтым застаецца нязменным (параўн.: *малаціць збожжжа – малаціць збжжыну, кіраваць калгасам – кіраваць калгасамі, сарваць ягаду – збіраць ягады*). Адпаведна інфінітыў не можа лічыцца зменнай формай у тым сэнсе, у якім прызнаюцца зменныя словаформы, надзеленыя асабовымі і склонавымі канчаткамі. Нязменнасць інфінітыва выразна выяўляецца, напрыклад, і ў структурнай форме будучага складанага часу, дзе змяняецца толькі форма дзеяслова *быць*, якая выражае адпаведнае граматычнае значэнне часу і асобы (*буд-у чытаць, будз-ем чытаць, будз-е чытаць, буд-уць чытаць*), форма інфінітыва застаецца нязменнай і перадае асноўнае лексічнае значэнне.

Сам факт размяшчэння фармантаў *-ць, -ці, -чы* на канцы слова нельга лічыць вызначальным, паколькі ў гэтай пазіцыі могуць стаяць і суфіксы (*гуляй-учы, бяг-ом, выш-эй, нізк-а*), і карані (*увысь, уніз*), да таго ж канчаткі

могуць размяшчацца і не на канцы слова (*сустрэл-і-ся, змагай-эм-ся, вучыш-ся*).

Ці з'яўляюцца марфемы *-ць, -ці, -чы* суфіксамі? Безумоўна, і пазіцыйна, і функцыянальна яны адпавядаюць ім. Па-першае, марфемы *-ць, -ці, -чы* могуць размяшчацца непасрэдна пасля кораня (*нес-ці, вес-ці, жы-ць, шы-ць*), могуць размяшчацца пасля іншага суфікса (*чыт-а-ць, піс-а-ць, хадз-і-ць*). Прычым пры ўтварэнні інфінітываў ад іншых чысцін мовы фарманты *-ць, -ці, -чы* могуць мець і словаўтваральнае значэнне: *страла – страляць, праца – працаваць, белы – бялець, ах – ахаць*. Зазначым, што канчаткі ў мове, за выключэннем сінкрэтычных тыпу *ліс - ліса, кум - кума*, не надзелены словаўтваральнай функцыяй. Такім чынам, інфінітыўныя фарманты *-ць, -ці, -чы* маюць большае падабенства з суфіксамі, чым з канчаткамі, а таму цалкам адпавядаюць тэрміналагічнай дэфініцыі – формаўтваральныя суфіксы (утвараюць адну з граматычных формаў дзеяслова).

Пэўны разнабой пры марфемным падзеле дзеясловаў маюць формы загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Прапануюцца тры зыходныя мадэлі аналізу:

1) формы адзіночнага ліку ўтвараюцца ад асноваў цяперашняга часу пры дапамозе канчаткаў *-і, -ы* ці нулявога канчатка (*()*): (*няс-і, вяж-ы, рэж-, сын-*); формы множнага ліку ўтвараюцца шляхам далучэння постфікса *-це* да формаў адз.ліку (*нясі-це, вяжы-це, рэж-це*) (гл.: Беларуская граматыка. Ч. 1. Мн., 1985. С. 158; сучасная беларуская мова. Марфалогія / Пад. рэд. Ф. Янкоўскага. Мн., 1975. С. 171 – 172);

2) марфемы *-і, -ы* і нулявая марфема, а таксама марфема *-це* інтэрпрэтуюцца як флексіі (гл.: Бурак Л. Сучасная беларуская мова. Мн., 1974. С. 173; Юргелевіч П. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн., 1974. С. 225);

3) марфемы *-і, -ы* і нулявая марфема лічацца словазменнымі суфіксамі, а марфема *-це* інтэрпрэтуецца як флексія (гл.: Яўневіч М., Андрэенка У. Беларуская мова: Падручнік для VI – VII класаў з рускай мовай навучання. Мн., 1989. С. 206; Красней В., Лаўрэль Я. Беларуская мова; Падручнік для VI класа з беларускай мовай навучання. Мн., 1996. С. 102).

Не каментуючы асаблівасцяў кожнай мадэлі, адзначым прынцыповае адзінства даследчыкаў у падыходзе да трактоўкі суадносінаў паміж марфемнымі структурамі формаў адзіночнага і множнага ліку: ва ўсіх адзначаных мадэлях форма множнага ліку прызнаецца больш складанай у марфемным плане. Спынімся на аналізе гэтых суадносінаў, абраўшы ў якасці зыходнага пункту аналіз першай мадэлі як найбольш пашыранай.

Пры разглядзе першай мадэлі вельмі істотным з'яўляецца пытанне: якім чынам у формах тыпу *нясі, вяжы, рэж* выражаецца граматычнае значэнне адзіночнага ліку? Якая марфема ў гэтых формах з'яўляецца носбітам граматычнага значэння – пры тым, што граматычнае значэнне

множнага ліку паслядоўна выражаецца ў адпаведных формах загаднага ладу з дапамогай спецыяльнай марфемы (постфікса *-це*)?

Можна меркаваць, што ў аналізуемых формах граматычнае значэнне адзіночнага ліку ў адрозненне ад граматычнага значэння множнага ліку не мае патрэбы ў нейкім спецыяльным паказчыку, як, напрыклад, не мае такіх паказчыкаў значэння закончанага трывання ў парах тыпу *дастаць* – *даставаць*, *засеяць* – *засяваць* (носьбіт значэння незакончанага трывання – суфікс *-ва-*).

Аднак да граматычнай катэгорыі ліку такое меркаванне непрамамернае. У адрозненне ад нясловазменнай катэгорыі трывання катэгорыя ліку дзеясловаў у сучаснай беларускай мове словазменная, а граматычнае значэнне адзіночнага і множнага ліку заўсёды перадаецца або матэрыяльна выражанымі, або матэрыяльна нявыражанымі афіксамі. Параўн.: *малюе* – *малююць*, *маляваў* – *малявалі*. Таму трэба або прызнаць нейкім спецыфічным характар катэгорыі ліку дзеяслова менавіта для формаў 2-й асобы загаднага ладу, або кваліфікаваць формы тыпу *вядзі* – *вядзіце* як карэляцыйныя паводле ліку і інтэрпрэтаваць іх марфемную структуру, вылучаючы нейкі паказчык граматычнага значэння адзіночнага ліку, суадносны з адпаведным паказчыкам значэння множнага ліку.

Можна паспрабаваць вырашаць пастаўленае пытанне праз сінкрэтычны характар словазменных марфем. Напрыклад, флексія ў слове *парты* сумяшчае значэнні Н.скл. і множнага ліку, а ў форме *ліса* – значэнні жаночага роду, адзіночнага ліку, Н. скл. Адпаведна можна меркаваць, што і флексіі *-і*, *-ы* ці у формах *нясі*, *вяжы*, *рэж* сінкрэтычна выражаюць значэнні 2-й асобы і адзіночнага ліку [менавіта так падаецца граматычная прырода гэтых флексій у "Беларускай граматыцы" (1985), "Русской грамматике" (1980)]. Але, відаць, нельга пагадзіцца з тым, што, напрыклад, у форме *вяж-ы* канчатак *-ы* мае значэнне і 2-й асобы, і адзіночнага ліку, а ў форме *вяж-ы-це* гэты самы канчатак *-ы* мае ўжо толькі значэнне 2-й асобы, а значэнне ліку па невядомых прычынах страчваецца. І таму граматычнае значэнне ліку ўжо перадаецца дадатковай марфемай – постфіксам *-це*. Калі меркаваць такім чынам, то трэба тады лічыць, што і ў дзеяслова прошлага часу суфікс *-л-* (*-ў-*) у форме *вёў* сінкрэтычна выражае значэнні і прошлага часу, і адзіночнага ліку, а ў форме *вялі* суфікс *-л-* ужо захоўвае толькі значэнне прошлага часу, а для выражэння значэння ліку ўжываецца канчатак *-і*.

Найбольш лагічная і прамамерная ў выражэнні гэтай праблемы тая мадэль, дзе марфемная структура дзеясловаў загаднага ладу 2-й асобы адзіночнага ліку змяшчае суфіксы *-і*, *-ы* або *нулявы* суфікс, якія выражаюць лексічнае значэнне загаду, пабуджэння да дзеяння, і значэнне ліку выражаецца нулявым канчаткам; а ў другой асобе множнага ліку тая самая марфемная структура "загаднасці" ўскладняецца канчаткам *-це*, які

выражае значэнне множнага ліку: *вядз-і – вядз-і-це, вяж-ы – вяж-ы-це, рэж – рэж-це*.

Зваротныя дзеясловы загаднага ладу тыпу *спяшай-це-ся, вучы-це-ся* змяшчаюць, апроча канчатка *-це*, постфікса *-ся*, які выконвае сваю граматычную і сэнсавую функцыю ў постпазіцыі да флексіі.

У словаформах тыпу *хадз-ем-це, ідз-ем-це* (ужыванне такіх слоў у мове абмежаванае) фармант *-це* з'яўляецца постфіксам, выражае значэнне запрашэння да сумеснага дзеяння і аманімічны канчатку *-це* з граматычным значэннем множнасці.

Цяжкія пытанні марфемнага аналізу трэба разглядаць не як перашкоды ў авалоданні пэўнымі ўменнямі і навыкамі, а як нестандартныя лінгвістычныя задачы, рашэнне якіх садзейнічае ўсведамленню асноўных паняццяў марфемікі, авалоданню метадыкай разбору слова па саставе, актывізацыі разумовай здольнасці навучэнцаў, развіццю іх творчага мыслення і выхаванню цікавасці да прадмета.

Роднае слова. 1999. -- № 9. -- С.33–35.

П.П. Шуба

МАРФАНАЛОГІЯ

Марфаналогія – галіна мовазнаўства, якая вывучае гукавыя чаргаванні, што выконваюць марфалагічную функцыю, фанемную структуру марфем, правілы спалучэння марфем у слове. Заснавальнікам і першым даследчыкам марфалогіі з'яўляецца рускі вучоны М.С. Трубяцкой. Ён вызначыў марфаналогію як "даследаванне марфалагічнага выкарыстання фаналагічных сродкаў якой-небудзь мовы".

Як вядома, фанемы служаць будаўнічым матэрыялам для марфем, кожная марфема ад іншых адрозніваецца наборам фанем. Каб сцвярджаць, што перад намі розныя марфемы, недастаткова несупадзення фанем: патрэбна яшчэ і сэнсавае адрозненне. Параўнайце каранёвыя марфемы ў словах: *жар – шар, гара – зара, мена – міна* і г. д. Першае і другое слова ў кожнай пары – розныя лексемы. У выпадках, калі замена *ж* на *ш*, *г* на *з*, *к* на *ц*, *е* на *і* не прыводзіць да змены сэнсу, утвараюцца дзве ці некалькі разнавіднасцей адной і той жа марфемы, напрыклад: *еж-а*, але *еш-це*, дзе замена *ж* на *ш* (пазіцыйнае чаргаванне) не прывяла да стварэння новай каранёвай марфемы (*еж-цеш* успрымаецца як адна і тая ж марфема). У словах *наг-а, наз'-е* замена *г* на *з'* (гістарычнае чаргаванне) таксама не стварыла новай марфемы. Тое ж самае наглядаецца пры змене *к* на *ц* у словаформах *рук-а – руц-э*, пры замене *е* на *і* ў словах *свет і світанне (Ці свет, ці світае, ці на зоры займае...)*. З прыведзеных прыкладаў відаць, што адна і тая ж марфема ў моўнай плыні можа быць прадстаўлена і адным і тым жа гукавым наборам, і розным. Інакш кажучы, кожная марфема (як абстрактная, абагуленая адзінка) у працэсе маўлення знаходзіць сваё

канкрэтнае увасабленне – той ці іншы морф. Адна і тая ж марфема можа увасабляцца, як было паказана на прыкладах, не толькі ў адным, але і ў некалькіх морфах: *еж-* і *еш-*, *наг-* і *наз'*, *рук-* і *руц-*, *свет-* і *світ-*. У гэтых прыкладах кожная каранёвая марфема ўвасаблялася ў двух морфах. Гукавыя адрозненні паміж такімі морфамі тлумачацца чаргаваннем, і замена аднаго морфа другім у адным і тым жа гукавым "суседстве", у адной і той жа граматычнай форме немагчыма. Такія розныя морфы, якія рэпрэзентуюць адну марфему, называюцца аламорфамі. Ланцужок гукаў, якія чаргуюцца ў аламорфах пэўнай марфемы, называюцца марфанемай. Так, у радзе аламорфаў *рук-* – *руч-* – *руц-* (*рука* – *ручны* – *руцэ*), *рак-* – *рач-* – *рац-* (*рака* – *рачны* – *рацэ*) і падобных рэгулярна паўтараецца ланцужок *к* – *ч* – *ц*; у радзе *нас'-* – *нос'-* – *наш-* (*насіць* – *носяць* – *нашу*), *кас'-* – *кос'-* – *каш-* (*касіць* – *косяць* – *кашу*) – ланцужкі *с'* – *ш* і *а* – *о*. Гэтыя ланцужкі і ёсць марфанемы [*к* – *ч* – *ц*], [*с'* – *ш*], [*а* – *о*].

У мове існуюць і такія рады морфаў, што рэпрэзентуюць адну і тую ж марфему, але не з'яўляюцца аламорфамі. Так, адной марфемай (канчатак творнага склону назоўнікаў жаночага роду адзіночнага ліку) з'яўляюцца морфы *-ой* і *-ою* (*рукой* – *рукою*, *сцяной* – *сцяною*). Прыведзеныя морфы – гэта варыянты, яны могуць свабодна замяняцца ў адным і тым жа слове, у адной і той жа словаформе.

Не менш важнай задачай марфаналагічных даследаванняў з'яўляецца вывучэнне фанемнай структуры марфем. Як вядома, у складзе слова адрозніваюцца марфемы каранёвыя і афіксальныя. Каранёвыя марфемы ў словах розных часцін мовы неаднолькавыя; тут лёгка заўважыць, што дзеяслоўны тып проціпастаўлены іменнаму. Маюць свае асаблівасці і каранёвыя марфемы службовых слоў.

Іменныя карані, як правіла, закрытыя (гэта значыць, што каранёвая марфема канчаецца зычнай фанемай). Асноўная маса беларускіх слоў мае ў карані ад трох да пяці фанем, пры гэтым самыя пашыраныя трохфанемныя карані будуюцца па мадэлі зычны (С) – галосны (V) – галосны (С): *дом*, *год*, *вал*, *сум* і г. д. Шмат слоў мае чатырохфанемную (мадэлі ССVC або CVCC: *стол*, *слых*, *борт*, *кант* і г. д.), а таксама пяціфанемную структуру (мадэлі CVCVC, радзей – CVCCC ці CCCVC: *барак*, *канал*, *пункт*, *ствол*, *страх*).

Дзеяслоўныя каранёвыя марфемы могуць быць як закрытымі, так і адкрытымі (адкрытыя каранёвая марфема канчаецца галоснай фанемай). Адкрытыя карані бываюць двухфанемныя (CV): *бі-ць*, *лі-ць*, *шы-ць*, трохфанемныя (CCV): *кры-ць*, *плы-ць*, *спе-ць*. Чатырох- і пяціфанемныя адкрытыя дзеяслоўныя карані сустракаюцца нячаста. Закрытыя дзеяслоўныя карані маюць тыя самыя мадэлі, што і іменныя: CVC – *дум-аць*, *раб-іць*; ССVC – *плав-аць*, *слух-аць*; CVCC – *мірг-аць*, *варт-аваць*; CVCVC – *гавар-ыць*, *гарадз-іць*; CVCCC – *вастр-ыць*, *гандл-яваць*; CCCVC – *страч-ыць*, *здрадз-іць* і г. д.

Каранёвыя марфемы службовых слоў нескладаныя, фанемная структура іх простая. Прыназоўнікі найчасцей пабудаваны па мадэлях С (з,к) або V (у, а), а таксама VC (аб, ад), CV (да, на), CVC (без, між) або CCV (пра, для). чатырох- пяціфанемных прыназоўнікаў вельмі мала. Найбольш частыя злучнікі будуюцца па мадэлях V (і, а), CV (ці, ды), VCV (або, але).

Небагатыя па колькасці і разнастайнасці мадэлей і службовыя марфемы. Суфіксы звычайна аднафанемныя, двухфанемныя або трохфанемныя; канчаткі – аднафанемныя (V – -а, -о, -е, -і, -у) і двухфанемныя (VC – -ам, -ом, -ем, -ім, -ай, -ой, -аў і г. д.; CV – -мі, -це, напрыклад, у словах *дзець-мі, вучы-це*). трохфанемных канчаткаў значна менш; яны, як правіла, маюць мадэль VCV: -амі, -аю (-ају).

Нарэшце, марфаналогія вывучае правілы і заканамернасці спалучэння марфем у слове. Кожнае слова – гэта адна або некалькі марфем. Ёсць словы, у якіх прадстаўлены дзве ці больш каранёвыя марфемы (*пяцьсот, Пецярбург*), каранёвая марфема ў спалучэнні з афіксальнымі (*падбярэз-авік-і*). На мяжы марфем узнікаюць марфемныя стыкі (марфемнае шво): кораня з каранем, прыстаўкі з каранем, кораня з суфіксам, кораня з канчаткам, суфікса з канчаткам і г. д. Стык марфем у слове нярэдка выяўляецца ў тым, што наглядаюцца такія гукавыя спалучэнні, якія не могуць сустракацца ўнутры марфемы. Так, у беларускай мове звычайна не бывае спалучэнняў аднолькавых ці блізкіх паводле месца і спосабу ўтварэння гукаў. Аднак на марфемным шве лёгка ўтвараюцца спалучэнні *аа* (*паабедаць*), *дд* (*аддаць*), *сс* (*рассакрэціць*), *нн* (*насценны*), *кк* (*мяккі*) і пад. Такія спалучэнні з'яўляюцца своеасаблівымі "пагранічнымі сігналамі": яны сведчаць, што перад намі – спалучэнне марфем.

На марфемным шве ў беларускай мове могуць адбывацца розныя гукавыя змены: чаргаванні гукаў, спрашчэнне гукавых спалучэнняў. Так, на стыку прыстаўкі і кораня можа ўзнікаць падоўжаны зычны (як вынік падваення): *без-заганны, рас-садзіць* і пад. Заўважаецца тэндэнцыя да спрашчэння: на месцы падоўжанага зычнага пачынае ўжывацца зычны звычайнай даўгаты, напрыклад, *расол* (з рас-сол), *расада* (з рас-сада), *імігрант* (з ім-мігрант). Ва ўсіх такіх выпадках траціцца і празрыстасць марфемнага складу слова.

Шматлікія чаргаванні адбываюцца на стыку кораня і суфікса (*луг – луж-ок, бібліятэк-а – бібліятэч-н-ы, сух-і – суш-ы-ць, воск – вашч-ы-ць, святло – свяц-і-ць, куп-і-ць – купл-я-ць, прад-у – прас-ці, мят-у – мес-ці* і г. д.). На марфемным шве наглядаюцца і спрашчэнні груп зычных. Спалучэнне *ннн* (*ванн-а – ванн-н-ы, манн-а – манн-н-ыя*) перадаецца падвоеным напісаннем *нн* (*ванны пакой, манныя крупы*), і патроенай працягласці ў вымаўленні няма. Спалучэнні *сс, жс, шс* на стыку кораня і суфікса перадаюцца праз *с*: *беларускі (беларус-ск-і), таварыства (таварыш-ств-а), мноства (множ-ств-а)*, дзе *ж* – вынік чаргавання гука

[z]: *мног-а – множ-ыць*). На стыку асновы і канчатка наглядаецца і т. зв. інтэрвакальнае падаўжэнне зычных як вынік асіміляцыі: *сталь – сталлю, пlynь – пlynню, збажына – збожжа, медзь – меддзю*.

Даследаванне ўсіх паказаных моўных з'яў і складае сутнасць марфаналогіі. Вылучэнне яе ў асобную галіну мовазнаўства дапамагае ўстанавіць сувязь паміж фанетыкай і граматыкай мовы.

Літ.: Трубяцкой Н.С. Некоторые соображения относительно морфологии: / Пер. с нем. Н.Н. Семенюк // Пражский лингвистический кружок. М., 1967; Шуба П.П. Современная белорусская мова: Марфаналогія. Марфалогія. Мн., 1987.

Беларуская мова. Энциклапедыя / Пад рэд. прафесара А.Я. Міхневіча. -- Мн., 1994. -- С.334–335.

А.А. Лукашанец

СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЯ СІСТЭМА

Словаўтваральная сістэма беларускай мовы – гэта пэўным чынам арганізаваная сукупнасць вытворных слоў. У аснову класіфікацыі вытворнай лексікі звычайна кладуцца такія параметры, як наяўнасць у вытворнага слова пэўнага словаўтваральнага фарманта і пэўнага словаўтваральнага значэння, улічваецца таксама часціна мовы як вытворнага, так і ўтваральнага слова. Такім чынам, словаўтваральная сістэма – гэта сістэма словаўтваральных сродкаў (словаўтваральных тыпаў), спосабаў і мадэлей слоўтварэння (гл. **Словаўтварэнне. Адзінкі словаўтварэння**).

Асноўнымі словаўтваральнымі сродкамі ў беларускай мове з'яўляюцца афіксы, якія класіфікуюцца (сістэматызуюцца) паводле месца ў структуры вытворнага слова, здольнасці ўтвараць словы той ці іншай часціны мовы, значэння.

Згодна з першым параметрам усе словаўтваральныя афіксы падзяляюцца на: прэфіксы (або прыстаўкі) – знаходзяцца перад утваральным словам: *еха-(ць) – пры-еха-(ць), мудр-(ы) – пра-мудр-(ы), далёк-(і) – за-далёк-(і)*; суфіксы – знаходзяцца пасля ўтваральнай асновы: *бег-(чы) – бяг-ун-(ø), цёмн-(ы) – цямн-е-(ць), мядзведзь-(ø) – мядзведз-іц-(а)*; постфіксы – знаходзяцца ў канцы ўтваральнага слова пасля суфікса інфінітыва або канчаткаў у асабовых формах дзеяслова і займенніка: *сцераг-(чы) – сцераг-(чы)-ся, сцераг-(у)-ся, сцераж-(эш)-ся; імча(ць) – імча-(ц)–ца, імч-(у)-ся, імч-(ыш)-ся; як-(і)-небудзь, як-(ога)-небудзь, як-(ому)-небудзь*; інтэрфіксы – злучаюць дзве утваральныя асновы пры словаскладанні: *газ-а-па-добн-(ы), заходн-е-еўрапейск-(і), цёмн-а-валос-(ы), светл-а-блакіт-н-(ы), снег-а-зборшчык-(ø)*. Часам інтэрфіксамі называюць і спецыфічныя структурныя адрэзкі, якія знаходзяцца паміж утваральнай асновай і ўтваральным суфіксам, напрыклад: *шліфава-(ль)-шчык-(ø), тачы-(ль)-шчык-(ø), гарком-(аў)-ск-(і)*. Параўнаем: *збор-шчык-*

(\emptyset), *нарміроў-шчык-(\emptyset)*; *завад-ск-(i)*. У сучаснай словаўтваральнай тэорыі элементы *-ль-*, *-аў-* і іншыя звычайна разглядаюцца як часткі адпаведных словаўтваральных суфіксаў *-ль/шчык-*, *-аў/ск-*, а суфіксы *-шчык-* і *-ль/шчык-*, *-ск-* і *-аў/ск-* – адпаведна як разнавіднасці адной словаўтваральнай марфемы. Па здольнасці ўтвараць словы пэўнай часціны мовы ўсе словаўтваральныя афіксы падзяляюцца на назоўнікавыя, дзеяслоўныя, прыметнікавыя і г. д. Некаторыя словаўтваральныя афіксы могуць утвараць вытворныя словы, якія належаць да розных часцін мовы, напрыклад; прыстаўкі *не-(высокі – не-высокі; прыяцель – не-прыяцель), супер-* (*сучасны – суперсучасны; зорка – супер-зорка*).

Словаўтваральнае значэнне – адно з асноўных паняццяў сінхроннага словаўтварэння, уяўляе сабой агульнае значэнне раду адна тыпных матываваных слоў з тым самым словаўтваральным фармантам. Напрыклад, у словах *стол-ік-(\emptyset)*, *дом-ік-(\emptyset)*, *лісц-ік-(\emptyset)*, *кон-ік-(\emptyset)*, *коц-ік-(\emptyset)* агульным з’яўляецца значэнне памяншальнасці; у словах *трактарыст-к-(a)*, *піяніст-к-(a)*, *скрыпач-к-(a)*, *студэнт-к-(a)*, *спявач-к-(a)* і іншых агульным элементам значэння выступае прыкмета асобы жаночага полу. Гэтыя агульныя кампаненты значэння ў прыведзеных радах слоў і ўяўляюць сабой словаўтваральнае значэнне фармантаў (суфіксаў), з дапамогай якіх яны ўтвораны.

Словаўтваральныя значэнні вельмі разнастайныя і з’яўляюцца больш абстрактнымі ў параўнанні з лексічнымі значэннямі слоў. Разам з тым у адпаведнасці са спецыфікай словаўтваральных значэнняў усе словаўтваральныя афіксы (фарманты) могуць быць аб’яднаны ў тры асноўныя разнавіднасці. Транспазіцыйныя афіксы надаюць вытворнаму слову граматычную семантыку іншай часціны мовы пры фактычным захаванні агульнай лексічнай семантыкі: *прыгож-(ы) – прыгаж-осць-(\emptyset)*, *чорн-(ы) – чарн-ат-(a)*, *далёк-(i) – далёк-a*. Мадыфікацыйныя афіксы пэўным чынам відазмяняюць (мадыфікуюць) семантыку ўтваральнага слова. Да мадыфікацыйных значэнняў адносяцца значэнні памяншальнасці: *хат-(a) – хат-к-(a)*, *вуліц-(a) – вуліч-к-(a)*, *нож-(\emptyset) – нож-ык-(\emptyset)*; адзінкавасці: *гарох-(\emptyset) – гарош-ын-(a)*, *салом-(a) – салом-ін-(a)*; пачынальнасці: *плака-(цъ) – за-плака-(цъ)*, *крыча-(цъ) – за-крыча-(цъ)*; недаросласці: *кот-(\emptyset) – кац-ян-(я)*, *зубр-(\emptyset) – зубран-(я)*; асобы жаночага полу: *брыгадзір-(\emptyset) – брыгадзір-к-(a)*, *началь-нік-(\emptyset) – началь-ніц-(a)* і г. д. Як паказваюць прыклады, мадыфікацыйнае словаўтварэнне адбываецца ў межах той жа самай часціны мовы. Мадыфікацыйныя афіксы ў спалучэнні з утваральнай асновай (утваральным словам) фарміруюць новае лексічнае значэнне: *чай-(\emptyset) – чай-нік (a)*, *піса-(цъ) – пісь-м-(o)*, *лес-(\emptyset) – лесавік-(\emptyset)*, *стар-(ы) – стар-ац-(\emptyset)*, *тапор-(\emptyset) – тапар-ышч-(a)* і іншыя.

Інтэрфіксы ў структуры складаных слоў маюць найбольш абстрактнае значэнне злучальнасці.

Словаўтваральныя афіксы ў беларускай мове ў залежнасці ад сваіх значэнняў могуць таксама класіфікавацца з пункту погляду мнагазначнасці (полісеміі), сінаніміі, аманіміі і антаніміі. Так, побач з адназначнымі афіксамі [напрыклад, суфіксы *-ан-(я)* / *-ян-(я)* са значэннем недаросласці: *ласяня*, *птушаня*; *-шчыц-(а)* са значэннем асобы жаночага полу: *шліфоўшчыца*, *закройшчыца*] многія афіксы могуць мець некалькі значэнняў, г. зн. з'яўляюцца мнагазначнымі. Напрыклад, суфікс *-льнік-* абазначае 1) асобу, якая выконвае дзеянне, што названа ўтваральным словам: *выхава-(ць)* – *выхава-льнік-(ø)*, *паруша-(ць)* – *паруша-льнік-(ø)*; 2) прадмет або прыладу, прызначаная для выканання дзеяння, названага ўтваральным словам: *будзі-(ць)* – *будзі-льнік-(ø)*, *выключа-(ць)* – *выключа-льнік-(ø)* і г. д. Прыстаўка *па-* мае тры значэнні: пачаць дзеянне, названае ўтваральным словам – *бег-(чы)* – *па-бег-(чы)*, *еха-(ць)* – *па-еха-(ць)*; ажыццявіць дзеянне ў нязначнай меры – *гавары-(ць)* – *па-гавары-(ць)*, *круці-(ць)* – *па-круці-(ць)*; ажыццявіць дзеянне, названае ўтваральным словам, на працягу некаторага часу – *апладзірава-(ць)* – *па-апладзірава-(ць)*, *дзяжуры-(ць)* – *па-дзяжуры-(ць)* і г. д.

З другога боку, існуюць афіксы, якія супадаюць па форме, але маюць розныя значэнні (афіксы-аманімы). Параўнаем: суфікс *-к-(а)* са значэннем асобы жаночага полу *студэнт-(ø)* – *студэнт-к-(а)*, *дэлегат-(ø)* – *дэлегат-к-(а)*; суфікс *-к-(а)* са значэннем памяншальнасці – *рук-(а)* – *руч-к-(а)*, *яблын-(я)* – *яблынь-к-(а)* і суфікс *-к-(а)*, які абазначае працэс, названы ўтваральным дзеясловам – *чыта-(ць)* – *чыт-к-(а)*, *рэза-(ць)* – *рэз-к-(а)*, *пабялі-(ць)* – *пабел-к-(а)*.

У сістэме беларускага словаўтварэння функцыяніруюць таксама афіксы, якія маюць тое ж самае словаўтваральнае значэнне (афіксы-сінонімы). Напрыклад, суфіксы *-к-(а)*, *-ік-(ø)* і іншыя са значэннем памяншальнасці – *катлет-(а)* – *катлет-к-(а)*, *мост-(ø)* – *моці-ік-(ø)*, *горад-(ø)* – *гарад-ок-(ø)* і г. д.; суфіксы *-нн-(е)*, *-к-(а)* са значэннем працэсу – *рэза-(ць)* – *рэза-нн-(е)* і *рэза-(ць)* – *рэз-к-(а)*. Некаторыя суфіксы маюць процілеглыя словаўтваральныя значэнні (суфіксы антонімы). Параўнаем: *рук-(а)* – *руч-к-(а)* і *рук-(а)* – *руч-ышч-(а)*, *дом-(ø)* – *дом-ік-(ø)* і *дом-(ø)* – *дам-ін-(а)*.

Агульнасць словаўтваральнага фарманта, словаўтваральнага значэння, а таксама часціны мовы ўтваральнага слова абумоўліваюць аднясенне вытворных слоў да аднаго словаўтваральнага тыпу. Па здольнасці ўтвараць новыя словы адрозніваюць прадуктыўныя і непрадуктыўныя словаўтваральныя тыпы.

Існуюць розныя спосабы і адзінкі апісання словаўтваральнай сістэмы мовы. Так, у сучасных граматыках беларускай мовы словаўтваральная сістэма звычайна прадстаўлена як сукупнасць словаўтваральных тыпаў. Напрыклад, суфікс *-чык* / *-шычк*: 1) адназоўнікавыя назоўнікі са значэннем асобы, якая мае адносіны да таго, што названа ўтваральным словам

(*паркетчык, газетчык*); 2) адзяслоўныя назоўнікі са значэннем асобы, якая выконвае дзеянне, названае ўтваральным словам (*дарадчык, перапісчык*); суфікс *-льшчык*: асоба, якая выконвае дзеянне, названае ўтваральным словам (*шліфавальшчык, насільшчык*); суфікс *-нік*: адназоўнікавыя назоўнікі са значэннем асобы, якая мае адносіны да прадмета, што названы ўтваральным словам (*ляснік, грыбнік*) і г. д.

Пры лексікаграфічным апісанні (словаўтваральныя слоўнікі) словаўтваральная сістэма беларускай мовы можа быць прадстаўлена як сукупнасць словаўтваральных гнёзд, дзе кожнае вытворнае слова мае сваё фіксаванае месца:

баба – баб-к-а – бабч-ын

баб-ін

баб-ск-і

баб-ул-я – бабул-ін

бабуль-к-а – бабульч-ын

пра-бабул-я

баб-ус-я

багаж – багаж-н-ы

багаж-нік

бадмінтон – бадмінтан-іст - бадмінтаніст-к-а

бадмінтон-н-ы і г. д.

або як сукупнасць словаўтваральных пар, дзе да кожнага вытворнага слова, размешчанага ў алфавітным парадку, указваецца яго ўтваральнае, напрыклад: *на-цячы – ад цячы, на-чава-ць – ад ноч, на-чадзіць – ад чадзіць* і г. д.

Літ.: Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Марфалогія. Мн., 1962; Беларуская граматыка. Ч. 1. Фаналогія. Арфапія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мн., 1985; Шуба П.П. Уводзіны ў граматыку беларускай мовы. Мн., 1969; Шакун Л.М. Словаўтварэнне. Мн., 1978.

Беларуская мова. Энцыклапедыя./

Пад рэд. А.Я.Міхневіча -- Мн., 1994.-- С.517–518.

А.А. Лукашанец

СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫЯ НОРМЫ

Утварэнне новых лексічных адзінак у мове або ўзнаўленне ў працэсе маўлення тых, што ўжо існуюць, адбываецца паводле пэўных правіл словаўтварэння і на ўзор адпаведных словаўтваральных марфаналагічных мадэлей (марфаналагічных асаблівасцей утварэння аднатыпных слоў). Таму, калі пад літаратурнай нормай разумець прынятыя ў моўнай практыцы < > правілы вымаўлення, словазмянення, словаўжывання і г. д., то словаўтваральнай нормай трэба лічыць утварэнне слоў і іх ужыванне ў строгай адпаведнасці з правіламі словаўтварэння, што існуюць у беларускай літаратурнай мове. Гэтыя правілы замацаваны

словаўтваральнымі тыпамі і словаўтваральнымі марфаналагічнымі мадэлямі.

Суаднесенасць вытворнага слова з пэўным словаўтваральным тыпам забяспечвае правільнае сэнсавое ўжыванне. Напрыклад, у словаўтваральнай пары *пілот* – *пілотка* назоўнік *пілотка* мае значэнне 'галаўны ўбор'. Таму яно не можа быць пастаўлена ў адзін рад з назоўнікамі *марачка*, *трактарыстка*, *студэнтка* і іншымі, таксама ўтворанымі ад назваў асоб мужчынскага полу з дапамогай суфікса *-к-* (*а*): *марак* – *мара-ч-* (*а*). Слова *пілотка* ўваходзіць у склад іншага словаўтваральнага тыпу: *матрос* – *матрос-к-*(*а*), *каўбой* – *каўбой-к-*(*а*).

Выбар патрэбнай словаўтваральнай марфалагічнай мадэлі ў сваю чаргу забяспечвае правільнае гукавое і графічнае афармленне вытворнага слова. Параўнаем: *француз* – *француз-ск-*(*і*), *Каўказ* – *каўказ-ск-*(*і*), *таджык* – *таджык-ск-*(*і*), але *лётчык* – *лётчыцкі* ад *лётчык+ск-*(*і*), *назіральнік* – *назіральніцкі* ад *назіральнік+ск-*(*і*).

Такім чынам, словаўтваральная норма рэгулюе, па-першае, утварэнне новых лексічных адзінак і, па-другое, узнаўленне пры маўленні тых, што ўжо існуюць.

Разам з тым словаўтваральная норма істотна адрозніваецца ад норм арфаэпічных, граматычных і іншых. Перш за ўсё яна не такая універсальная, больш рухомая і цесна звязана з існуючай структурай лексічнай сістэмы мовы. Словаўтваральнай норме ў ідэале маглі б адпавядаць усе словы, утварэнне якіх дапускае словаўтваральная сістэма беларускай літаратурнай мовы. Аднак сувязі, што рэальна існуюць у слоўнікавым складзе, а таксама маўленчая практыка носьбітаў мовы (узус) накладваюць абмежаванні на гэтыя магчымасці. Словаўтваральная норма ўсё гэта ўлічвае і рэгулюе патэнцыяльныя магчымасці словаўтваральнай сістэмы.

Словаўтваральная норма звязана, напрыклад, з узаемадзееннем і канкурэнцыяй сінанімічных словаўтваральных тыпаў. Параўнаем суфіксы *-чык*, *-шчык-*, *-нік-*, *-льнік-*, *-ец*, *-ар*, *-біт*: *вазіць* – *воз-чык*, *нарыхтаваць* – *нарыхтоў-шчык*, *заваяваць* – *заваёў-нік*, *збіраць* – *збіра-льнік*, *касіць* – *кас-ец*, *тачыць* – *ток-ар*, *малаціць* – *малаць-біт*. Канкурэнцыя словаўтваральных тыпаў тут праяўляецца ў тым, што словаўтваральная сістэма беларускай мовы дапускае выкарыстанне любога з прыведзеных суфіксаў, аднак маўленчая практыка абумоўлівае ўжыванне ў кожным канкрэтным выпадку толькі пэўнага словаўтваральнага суфікса. У такіх выпадках словаўтваральная норма рэгулюе выбар пэўнага словаўтваральнага тыпу і словаўтваральнай мадэлі, але дапускае часам суіснаванне некалькіх варыянтаў, утварэнне якіх прадвызначана магчымасцямі словаўтваральнай сістэмы: *бусел* – *бусляня* і *буслянё*, *заяц* – *зайчаня* і *зайчанё*; *рэзаць* – *рэзка* і *рэзанне*, *чытаць* – *чытка* і *чытанне* і г. д.

Усё аказіянальнае словаўтварэнне < > з'яўляецца ў рэшце рэшт вынікам парушэння правіл словаўтварэння і словаўтваральных норм. У сваю чаргу, адступленне ад словаўтваральных норм прыводзіць да парушэння і скажэння словаўтваральных сувязей паміж словамі. Напрыклад, зараз у перыядычным друку сустракаецца слова *выступоўца* ў значэнні і на ўзор утварэння *прамоўца*. Аднак, калі *прамоўца* ўтворана ад назоўніка *прамова* з дапамогай прадуктыўнага ў сучаснай мове суфікса *-ц-* (*а*): *прамова* – *прамоў-ц-(а)*, то *выступоўца* можа быць суаднесена толькі з дзеясловам *выступіць* (*выступаць*): *выступіць* – *выступ-оўц-(а)*. А суфікс *-оўц-(а)* не ўласцівы словаўтваральнай сістэме беларускай мовы.

Як і ўсе літаратурныя нормы, словаўтваральныя нормы могуць мяняцца. Толькі моўная практыка вырашае лёс таго ці іншага новага слова або запазычання, якія не адпавядаюць словаўтваральным сувязям і адносінам, што існуюць у сучаснай літаратурнай мове.

*Беларуская мова, Энцыклаедыя /
Пад рэд. прафесара А.Я. Міхневіча. -- Мн., 1994. -- С. 518–519.*

У.Ц. Піскун

ПРА СЛОВАЎТВАРАЛЬНЫ ТЫП І СЛОВАЎТВАРАЛЬНУЮ МАДЭЛЬ

Далейшае ўзбагачэнне і ўдасканаленне лексічных сродкаў беларускай мовы адбываецца ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцямі развіцця яе словаўтваральнай сістэмы, з наяўнымі словаўтваральнымі тыпамі і мадэлямі. “Утварэнне новых слоў, – зазначае В.У. Вінаградаў, – адбываецца паводле тых словаўтваральных мадэлей і тыпаў, якія ўжо ўсталяваліся ў мове ці зноў узнікаюць у сувязі з вылучэннем новых асноў і выкарыстаннем новых афіксных элементаў, у сувязі з развіццём і ўдасканаленнем сістэмы словаўтварэння”¹.

Хоць у якасці асноўных адзінак класіфікацыі словаўтваральнай сістэмы мовы ў сучасным мовазнаўстве вылучаюцца словаўтваральны тып і словаўтваральная мадэль, многія даследчыкі ўкладваюць у названыя тэрміны розны змест, па-рознаму падыходзяць і да вылучэння словаўтваральных тыпаў і мадэлей канкрэтнай лексіка-семантычнай групы². У сувязі з гэтым ёсць неабходнасць чотка акрэсліць паняцці “словаўтваральны тып” і “словаўтваральная мадэль”.

Упершыню лінгвістычны тэрмін “словаўтваральны тып” ужыў В.Н. Троицкі³. Разглядаючы асноўныя спосабы словаўтварэння, ён звярнуў увагу на неабходнасць “... апісаць наяўныя словаўтваральныя тыпы і

¹ Виноградов В.В. Вопросы современного русского словообразования. – РЯШ, 1951, № 2, с. 2.

² Гл. Шуба П.П. Питанні словаўтварэння ў беларускай мове. Аб вызначэнні словаўтваральнага тыпу. – «Працы Інстытута мовазнаўства АН БССР», вып. 5. Мінск, 1958, с. 25.

³ Гл. Троицкий В.Н. Основные принципы словообразования. – «Ученые записки Первого Ленинградского государственного педагогического института иностранных языков», т. 1, Л., 1940, с. 304.

прыёмы стварэння паводле іх новых слоў, даследаваць, якія з гэтых тыпаў, шаблонаў з’яўляюцца жывымі, г. зн. такімі, па аналогіі з якімі і зараз будуцца новыя словы, а якія мёртвымі, г. зн. перасталі ўжо служыць узорам для пабудовы слоў”⁴.

Як відаць, паняцце словаўтваральнага тыпу тут яшчэ не раскрываецца. Нельга ўстанавіць яго канкрэтнага зместу і з прыведзенага фактычнага матэрыялу: ён небагаты і падпарадкаваны вызначэнню асноўных спосабаў словаўтварэння.

Па сутнасці, В.Н. Троицкім толькі тэарэтычна пастаўлена (ды і то неакрэслена) пытанне пра неабходнасць у межах пэўнага словаўтваральнага спосабу вылучаць словаўтваральныя тыпы.

Тэарэтычна і практычна звяртаецца да гэтага пытання В.У. Вінаградаў⁵. Вылучаныя ім словаўтваральныя тыпы аб’ядноўваюць словы аднолькавага ці блізкага структурна-семантычнага аб’ёму (параўн., напрыклад, рад слоў аднаго тыпу: *волчиха, зайчиха, крольчиха, слониха и волчица, львица, медведица, орлица, ослица*)⁶.

Прыведзеныя лексемы называюць самак жывёл і маюць суфіксы *-их-, -иц-*, далучаныя да ўтваральных асноў – назоўнікаў мужчынскага роду, што абазначаюць самцоў. Значэнне вытворных слоў – назоўнікаў жаночага роду – абумоўлена семантыкай іх утваральных іменных асноў – назоўнікаў мужчынскага роду.

Крыху інакш у той жа працы В.У. Вінаградавым разглядаюцца асабовыя назоўнікі жаночага роду з суфіксам *-ух-*. Тут, як і вышэй, у адзін словаўтваральны тып аб’яднаны словы блізкага семантычнага плану: усе яны абазначаюць жанчыну паводле яе характэрнай прыкметы, якасці (параўн. *грязнуха, толстуха, резвуха, старуха, стряпуха, щебетуха, побируха*)⁷. Аднак у адрозненне ад першых гэты рад слоў утвораны адным дэрывацыйным суфіксам *-ух-*, ад розных асноў: ад іменных (*грязнуха, толстуха, резвуха, старуха*) і вербійальных (*стряпуха, щебетуха, побируха*).

Такім чынам, крытэрыі вызначэння словаўтваральных тыпаў у першым і другім выпадках блізкія, але неаднолькавыя, што абумоўлена пэўнай неакрэсленасцю, расплывістасцю самога паняцця “словаўтваральны тып”⁸.

Адсюль вынікае, што асноўнымі паказчыкамі пэўнага словаўтваральнага тыпу В.У. Вінаградаў лічыць семантычнае адзінства яго вытворных слоў, якое, як правіла, заснавана на семантычным адзінстве ўтваральных асноў і на структурным адзінстве дэрывацыйнага афікса.

⁴ Троицкий В.Н. Основные принципы словообразования, с. 304.

⁵ Гл., напрыклад: Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. М.-Л., 1947, с. 94-146; Современный русский язык. Морфология. М., 1952, с. 96-130 і інш.

⁶ Гл. Современный русский язык. Морфология, с. 109.

⁷ Гл. Современный русский язык, с. 108.

⁸ На непаспадуюнасць вызначэння словаўтваральных тыпаў у В.У. Вінаградава ўказвае П.П. Шуба (Пытанні словаўтварэння ў беларускай мове, с. 26).

Далейшае ўдакладненне зместу паняцця “словаўтваральны тып” В.У. Вінаградаў зрабіў у акадэмічнай “Граматыцы рускай мовы” (М., 1952), дзе вызначаецца як “... усякі рад слоў, што характэрызуецца семантычным адзінствам, а таксама адзінствам словаўтварэння”⁹. Вызначэнне гэтае не з’яўляецца поўным і патрабуе некаторага ўдакладнення. Апошняе датычыць асабліва выразу “адзінства словаўтварэння”. Праз што яно рэалізуецца?

Улічваючы тое, што вытворныя словы структурна і семантычна суадносяцца з адпаведнымі ўтваральнымі асновамі¹⁰, “адзінства словаўтварэння” павінна рэалізавацца, відаць, праз катэгарыяльнае адзінства ўтваральных асноў¹¹ і гукавое адзінства афіксаў.

Таму не зусім дакладна, на наш погляд, у адным словаўтваральным тыпе разглядаць суфіксальныя ўтварэнні *грызнуха* і *щобетуха*: пры семантычным адзінстве, праўда, не зусім ярка выражаным (*грызнуха* – прыкмета паводле якасці, *щобетуха* – прыкмета паводле характару дзеяння), тут адсутнічае “словаўтваральнае адзінства”. Утвораны гэтыя словы, як ужо адзначалася, ад розных у катэгарыяльных адносінах асноў (першае – ад прыметніка, другое – ад дзеяслова).

Не акцэнтуюцца ўвага на неабходнасці катэгарыяльнага адзінства ўтваральных асноў вытворных слоў аднаго словаўтваральнага тыпу і ў беларускіх лінгвістычных даследаваннях¹². Аднак аўтары “Граматыкі беларускай мовы” ўсё ж сцвярджаюць, што словаўтваральны тып аб’ядноўвае словы, якія, акрамя адзінства значэння і гукавога афармлення суфіксаў і прэфіксаў, маюць агульнае значэнне ўтваральных асноў. А гэта, у сваю чаргу, не дазваляе да аднаго словаўтваральнага тыпу адносіць вытворныя словы, утваральнымі асновамі якіх з’яўляюцца асновы слоў, што належаць да розных часцін мовы.

Менавіта ў такім плане разглядаецца ў гэтай працы фактычны матэрыял па словаўтварэнню назоўнікаў¹³. У выніку словы *шчабятуха* і *таўстуха* (утваральнай асновай першага з’яўляецца аснова дзеяслова *шчабятць*, а другога – аснова прыметніка *тоўсты*) у адрозненне ад названай “Граматыкі рускай мовы” падаюцца ў розных словаўтваральных тыпах¹⁴.

⁹ Грамматика русского языка, т. 1. М., 1952, с. 44.

¹⁰ Гл., напрыклад: Земская Е.А. Понятие производности, оформленности и членности основ. Развитие словообразования современного русского языка. М., 1966, с. 4; Винокур Г.О. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 421; Панов М.В. Русский язык. Языки народов СССР, т. 1. М., 1966, с. 71 і інш.

¹¹ Пад катэгарыяльным адзінствам утваральных асноў разумеем асновы адной часціны мовы.

¹² Гл., напрыклад: Граматыка беларускай мовы, т. 1. Мінск, 1962, с. 18; Шуба П.п. Пытанні словаўтварэння ў беларускай мове, і інш.

¹³ Граматыка беларускай мовы, т. 1, с. 44.

¹⁴ Там жа, с. 124.

Больш грунтоўна і дакладна раскрываецца паняцце словаўтваральнага тыпу ў лінгвістычных працах апошніх гадоў¹⁵. У прыватнасці, В. Лапацін і І. Улуханаў прапануюць у адзін словаўтваральны тып уключаць словы, якія характэрызуюцца, па-першае, агульнасцю структурнага (фармальнага) паказальніка, па-другое, агульнасцю часціны мовы матывуючых слоў і, па-трэцяе, агульнасцю семантычных адносін матываванага слова да матывуючага. Пры гэтым пад матываваным словам разумеецца вытворнае слова, а пад матывуючым – утваральная аснова адпаведнага аднакарэннага слова¹⁶.

Гэты падыход да вывучэння словаўтваральных тыпаў, на наш погляд, найбольш дакладны: ён мае магчымасць раскрыць спецыфіку словаўтваральнай сістэмы, паказаць канкрэтны ўзор, канкрэтную мадэль арганізацыі пэўнага вытворнага слова.

Такім чынам, пад словаўтваральным тыпам патрэбна разумець схему пабудовы семантычна блізкіх вытворных слоў, якія характэрызуюцца адзінствам дэрывацыйнага афікса і катэгарыяльным адзінствам іх утваральных асноў.

У адрозненне ад словаўтваральнага тыпу словаўтваральная мадэль абазначае паняцце, якое выступае ў якасці відавочнага ў адносінах да больш шырокага родавага паняцця, абазначанага словаўтваральным тыпам¹⁷. У гэтым выпадку праз словаўтваральную мадэль можна ўлічыць канкрэтныя асаблівасці ўтварэння пэўнага слова ці групы слоў у межах аднаго словаўтваральнага тыпу. А асаблівасці гэтыя, як правіла, носяць марфалагічны характар, г. зн. датычаць толькі фармальнага (гукавога) боку слоў пэўнага тыпу¹⁸.

Е.А. Земская адзначае пяць марфаналагічных разнавіднасцей (мадэлей) у словаўтваральнай сістэме сучаснай рускай літаратурнай мовы: а) з чаргаваннем на стыку марфем і без яго (*Волга – волжский і Лейтциг – лейтцигский*); б) з устаўнымі галоснымі і без іх (*монашеский і мужской*); в) з інтэрфіксамі і без іх (*горкоммунхозовец і комсомолец*); г) з усячэннем

¹⁵ Гл., напрыклад: Dokulil M/ Troveni slov v centine? 1. Praha, 1962, с. 202; Очерки по исторической грамматике русского литературного языка XIX в. Изменения в словообразовании и формах существительного и прилагательного. М., 1964, с. 279; Земская Е.А. Понятие производности, оформленности и членности основ, с. 10-11; Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с. 39.

¹⁶ Гл. Лопатин В., Улуханов И. Словообразовательный тип и способы словообразования. – «Русский язык в национальной школе», 1969, № 6, с. 4-5; Грамматика современного русского литературного языка, с. 37-38.

¹⁷ Некатарыя даследчыкі ўжываюць лінгвістычныя тэрміны «словаўтваральны тып» і «словаўтваральная мадэль» у якасці тоесных. Гл., напрыклад: Шуба П.П. Пытанні словаўтварэння ў беларускай мове, с. 28; Протченко И.Ф. Образование и употребление имён существительных – названий лиц в современном русском языке. – «Учёные записки Московского государственного педагогического института имени В.И. Ленина», т. 158. М., 1960, с. 63; Мельникова А.И. Старые и новые модели сложных существительных без соединительных гласных в современном русском языке. – Там жа, с. 173; Кубрякова Е.С. Что такое словообразование. М., 1965, с. 14-22 і інш.

¹⁸ Гл. Земская Е.А. Понятие производности, оформленности и членности основ, с. 10-11; Словообразование современного русского языка. М., 1968, с. 11.

асновы і без яго (зачетка і овсянка); д) з накладаннем марфем і без яго (*лиловый – лиловатый і злой – злитъ*)¹⁹.

Такія ж мадэлі, за выключэннем утварэнняў з устаўнымі галоснымі на стыку марфем, характэрны і для словаўтваральнай сістэмы сучаснай беларускай мовы, што абумоўлена праяўленнем агульных заканамернасцей развіцця роднасных усходнеславянскіх моў. Параўн. бел. утварэнні: *акваланг – аквалангіст – аквалангістка і шпага – шпажыст, фехтаваць – фехтавальшчык – фехтавальшчыца і валиць – вальшчык – вальшчыца, Маякоўскі – маяковец і Варашылаў – варашылавец, Стаханаў – стаханавец – стаханаўка і Ленін – ленец – ленинка* з прыведзенымі вытворнымі лексемамі сучаснай рускай літаратурнай мовы.

Вывучэнне мадэлей у межах аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу выклікана імкненнем больш поўна выявіць асаблівасці словаўтварэння пэўнага лексіка-семантычнага разраду. Гэта дае магчымасць устанавіць канкрэтную формулу пабудовы вытворнага слова з улікам і гукавога характару яго ўтваральных (асноў і афіксаў), і ўздзеяння закону перараскладання асноў, што асабліва важна для практыкі “свядомай” словатворчасці, стварэння тэрміналагічных адзінак.

Так, паводле мадэлі “аснова дзеяслова + інтэрфікс л’ + суфікс -нік” са значэннем асобы мужчынскага полу лёгка ўтварыць адпаведную намінацыю. Такім спосабам ад асновы дзеясловаў *кідаць, штурхаць* і былі свядома створаны асабовыя намінацыі *кідальнік, штурхальнік*, а ад апошніх – *кідальніца, штурхальніца*. І калі яшчэ з’явіцца неабходнасць у падобнага роду словах, – перад намі гатовы, апрабаваны моўнай практыкай узор утварэння новага слова, канкрэтная яго мадэль.

Суфіксальныя словы – назвы асоб мужчынскага полу аднаго і таго ж словаўтваральнага тыпу – могуць быць утвораны паводле адной або некалькіх мадэлей (параўн., напрыклад, мадэлі слоў двух словаўтваральных тыпаў: *шпага – шпажыст і акваланг – аквалангіст; лоўкі – лаўкач і ціхі – ціхач*).

Што ж датычыць жаночых асабовых намінацый, то тут зусім іншае: звычайна гэта ўтварэнні адной мадэлі ў межах аднаго словаўтваральнага тыпу. Апошняе тлумачыцца характарам структурна-семантычнай суадноснасці іх з мужчынскімі асабовымі намінацыямі, асновы якіх у дачыненні да жаночых асабовых намінацый выступаюць у якасці ўтваральных. Таму марфалагічныя змены ў мужчынскіх асабовых намінацыях, што з’явіліся ў выніку ўзаемадзеяння пэўных семантычных першаасноў з адпаведнымі дэрывацыйнымі маскуліннымі афіксамі (суфіксамі), поўнасьцю захоўваюцца ў аднакарэнных жаночых. Фаналагічныя ж змены ў фемінных суфіксах тыпу –ніц-, якія ўтварыліся ад

¹⁹ Гл. Там жа.

адпаведных маскулінных, – з’ява адгістарычная²⁰ і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове рэгулярная. Параўн., напрыклад, рэгулярныя карэлятыўныя пары суфіксаў мужчынскага і жаночага роду: *-нік – -ніц-, -чык – -чыц-, -шчык – -шчыц-* і інш.

Пры вызначэнні словаўтваральнай сістэмы пэўнай лексіка-семантычнай групы важна не толькі выявіць і апісаць наяўныя ў мове словаўтваральныя тыпы і мадэлі, але і паказаць ступень здольнасці, актыўнасці іх ва ўтварэнні новых слоў, асабліва слоў актуалізаванай семантыкі²¹, таму што розныя словаўтваральныя тыпы і мадэлі не ў аднолькавай меры надзелены магчымасцю словатворчасці.

Вызначаючы ступень прадуктыўнасці словаўтваральнага тыпу, неабходна ўлічваць не столькі яго лексічную колькасную ёмістасць, колькі характар структурных і семантычных сувязей, ступень удзелу ва ўтварэнні новых слоў, пазіцыю, што займае ён пры канкурэнцыі ідэнтычных у семантычных і стылістычных адносінах тыпаў²².

Прадуктыўнымі словаўтваральнымі тыпамі, паводле такога меркавання, будуць лічыцца толькі тыя, якія адпавядаюць усім крытэрыям у сукупнасці, г. зн. служаць для ўтварэння новых семантычна актуалізаваных слоў, дэрывацыйны афікс якіх пры вялікай структурнай і семантычнай ёмістасці, гнуткасці займае ўстойлівыя пазіцыі ў працэсе канкурэнцыі з найменш жыццядзейнымі словаўтваральнымі сродкамі²³. Прадуктыўныя словаўтваральныя тыпы могуць быць рэгулярнымі, паводле якіх пры неабходнасці можна ўтварыць пэўнае вытворнае слова.

Гэтыя тэарэтычныя асновы могуць стаць вызначальнымі пры апісанні словаўтваральнай сістэмы пэўнага лексіка-семантычнага разраду вытворных слоў, паколькі такі падыход дае магчымасць наглядна паказаць працэс афармлення структурна-семантычнага аб’ёму яго дэрыватэм.

Беларуская мова і мовазнаўства. Міжвузаўскі зборнік. Выпуск III. – Мн., 1975. -- С. 117-121.

З.І. Бадзевіч

МНОЖНАСЦЬ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАЙ СТРУКТУРЫ ПРЫМЕТНІКАЎ З ПРЭФІКСАМІ АДПРЫНАЗОЎНІКАВАГА ПАХОДЖАННЯ

²⁰ Гл., напрыклад: Селищев А.М. Старославянский язык, т. 2. М., 1952, с. 60; Нарысы па гісторыі беларускай мовы. Мінск, 1957, с. 33-34. Лукашук М.П. Суфіксальнае ўтварэнне назоўнікаў са значэннем асобы жаночага полу. – “Вестнік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта імя У.І. Леніна”, серыя 4, № 3, Мінск, 1970, с. 50 і інш.

²¹ Пад словамі актуалізаванай семантыкі разумеюцца словы, неабходнасць якіх выклікаецца сучаснымі патрабаваннямі развіцця спосабаў вытворчасці і адпаведных ім грамадскіх адносін; у дачыненні да асабовых намінацый – гэта перш за ўсё так званыя *nomina agentis* тыпу *фрэзіроўшчык-фрэзіроўшчыца*.

²² Гл. Немищенко Г.П. Словообразование существительных женского рода со значением лица в современном чешском языке. – «Ученые записки Института славяноведения АН СССР», т. 19, М., 1960, с. 160.

²³ Там жа.

Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Прыметнікі з прэфіксамі адпрыназоўнікавага паходжання ад-, без-, да-, за-, звыш-, каля-, між-, на-, пад-, над-, паза-, пасля-, перад-, пры- – гэта дэрываты рознай структуры, мона- і поліматываваныя. Яны часцей называюць прымету праз адносіны да неадушаўлённых прадметаў рознай семантыкі і выражаюць агульнае словаўтваральнае значэнне прасторавага або часавага зместу (*пазалеташні, перадвясельны, міжкраёвы, падснежны*), або адсутнасць чаго-небудзь (*безазёрны, бяскласавы, бяшумны*).

Словаўтваральная структура адных вытворных празрыстая, выразная, а таму мае адназначнае вытлумачэнне адносна матывацыі і спосабу ўтварэння. Напрыклад: *міжгародні, зарэчны, настольны, падстрэшны* – вытворныя прэфіксальна-суфіксальнага спосабу, паколькі беспрэфіксальныя карэляты, якія існуюць у мове, маюць у сваім складзе або іншыя суфіксы (*міжгародні – гарадскі*), або адрозніваюцца акцэнталагічна (*зарэчны – рачны*), або зусім не маюць суфіксальнага карэлята (*падстрэшны*).

Разыходжанні ў вызначэнні спосабаў словаўтварэння ўзнікаюць пераважна тады, калі беспрэфіксальныя карэляты фармальна супадаюць з функцыянальна наяўнымі ў мове прыметнікамі.

Калі ўлічыць, што словаўтваральная матываванасць – заўсёды з’ява двухбаковая, фармальна-семантычная, то такога роду вытворныя можна разглядаць як многаматываваныя (поліматываваныя), гэта значыць такія, што могуць утварацца двума спосабамі: прэфіксальным (пры матывацыі прыметнікам) і прэфіксальна-суфіксальным (пры матывацыі назоўнікам). Напрыклад, прыметнікі *завоблачны, міжкантынентальны, пасляабедзенны* семантычна матывуюцца не толькі назоўнікамі *воблака, кантынент, абед*, але і спалучэннямі назоўнікаў з прыназоўнікамі: *за воблакамі, між кантынентамі, пасля абеду*. Гэта дазваляе адносіць іх да прэфіксальна-суфіксальных утварэнняў. Разам з тым іх значэнне можа быць вызначана праз семантыку суадносных суфіксальных прыметнікаў, якія па сваіх лексіка-граматычных значэннях з’яўляюцца адноснымі і выражаюць агульнае значэнне прыметы праз адносіны да прадмета: *кантынентальны* ‘які мае адносіны да кантынента, знаходзіцца на кантынентце’, *абедзенны* ‘які мае адносіны да абеду’. Агульнае значэнне адноснасці захоўваецца ў прыметніках і тады, калі да іх далучаецца прэфікс. Аднак такія адносіны канкрэтызуюцца ў залежнасці ад значэння прэфікса, гэта значыць, што прэфікс праяўляе сябе ў поўнай адпаведнасці з тыповай для яго функцыяй як семантычна мадыфікацыйны кампанент. Параўн.: *завоблачны* – ужо не проста ‘які адносіцца да воблака’, а ‘які знаходзіцца за воблакамі, вышэй воблакаў’; *міжкантынентальны* – ‘які адбываецца, выкарыстоўваецца паміж кантынентамі’; *пасляабедзенны* – ‘які бывае, адбываецца пасля абеду’.

У тых выпадках, калі вытворныя прыметнікі маюць словаўтваральныя сувязі з рознымі словамі, прынята гаварыць аб множнасці іх словаўтваральнай структуры і матывацыі і адсюль па-рознаму вызначаць спосаб утварэння. З сінхроннага пункту гледжання дваістую інтэрпрэтацыю словаўтваральнай структуры маюць цэлыя групы вытворных прыметнікаў, у склад якіх уваходзяць прэфіксы адпрыназоўнікавага паходжання. Напрыклад: без-: *бестактоўны* – *тактоўны і такт* (без такту), *беспрыставачны* – *прыставачны* – *прыставачны і прыстаўка* (без прыстаўкі), *бясшумны* – *шумны і шум* (без шуму), *безграшовы* – *грашовы і грошы* (без грошай), *бескаляровы* – *каляровы і колер* (без колеру); да-: *давераснёўскі* – *вераснёўскі і верасень* (да верасня), *дашкольны* – *школьны і школа* (да школы), *даваенны* – *ваенны і вайна* (да вайны); паза-: *пазакласны* – *класны і клас* (па-за класам), *пазапланавы* – *планавы і план* (па-за планам), *пазашлюбны* – *шлюбны і шлюб* (па-за шлюбам); перад-: *перадваенны* – *ваенны і вайна* (перад вайной), *пераднавальнічны* – *навальнічны і навальніца* (перад навальніцай); над-: *надвоблачны* – *воблачны і воблака* (над воблакамі), *надпалубны* – *палубны і палуба* (над палубай); між-: *міжпланетны* – *планетны і планета* (між планетамі), *міжфракцыйны* – *фракцыйны і фракцыя* (між фракцыямі); пры-: *прышкольны* – *школьны і школа* (пры школе), *прыдарожны* – *дарожны і дарога* (пры дарозе); між-: *міжкалгасны* – *калгасны і калгас* (між калгасамі); унутры-: *унутрыцэховы* – *цэховы і цэх* (унутры цэха), *унутрыкалгасны* – *калгасны і калгас* (унутры калгаса) і інш. Назіраюцца выпадкі траістай матывацыі: *забайкальскі* – *Забайкалле, Байкал* (за Байкалам), *байкальскі*; *закаўказкі* – *Закаўказзе, Каўказ* (за Каўказам), *каўказскі* і інш.

Множнасць матывацыі выключаецца для прыметнікаў: а) з націскам на канчатку (*перадбаявы, дафрантавы* – націск на канчатку – прымета чыстай прэфіксацыі), б) матываваных устойлівымі спалучэннямі (*перадалімпійскі* – алімпійскія гульні; *міжафрыканскі* – афрыканскія краіны), в) пры фармальным супадзенні, але семантычным разыходжанні (*бясхібны* – ‘які не мае недахопаў, якому не ўласцівы хібы’; *хібны* – ‘адмоўны, нядобры, памылковы, няправільны’).

*Беларуская мова ў другой палове XX стагоддзя.
Матэрыялы Міжнароднай навуковай канферэнцыі. –
Мінск, 22–24 кастрычніка 1997 г. -- С.95–96.*

З.Б. Варановіч

БЯССУФІКСНЫЯ АДЗЕЯСЛОЎНЫЯ АСАБОВЫЯ НАЗОЎНІКІ

У сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ў рускай, найбольш пашыраны такія спосабы словаўтварэння, пры якіх асноўным матэрыяльным сродкам выражэння словаўтваральнага значэння з’яўляецца

спецыяльны афікс (суфікс ці прэфікс), які адсутнічае ў матывуючай аснове і далучаецца да матываванай. Гэтым спосабам супрацьпастаўлены спосаб, для якога характэрна адсутнасць спецыяльнага матэрыяльна выражанага афіксальнага элемента. Называецца такі спосаб звычайна бясуфіксным (інакш – нулявая афіксацыя).

Упершыню канцэпцыя нулявой афіксацыі (суфіксацыі) як асобнай разнавіднасці марфалагічнага словаўтварэння знайшла выразнае адлюстраванне ў працах В.М. Маркава. Сутнасць гэтай з'явы азначаецца ім так: "Пад нулявой суфіксацыяй разумеецца намі паказальная адсутнасць фармальнага знаку пры існаванні выразнай суадноснаці з утвараючай асновай у сістэме блізкіх суфіксальных утварэнняў".

У сучасны момант паняццем нулявога словаўтваральнага суфікса карыстаюцца многія даследчыкі. Аднак бясуфіксны спосаб словаўтварэння яшчэ вельмі слаба вывучаны. Адсутнічае колькі-небудзь поўнае апісанне словаўтваральных тыпаў, якія адносяцца да бясуфікснага словаўтварэння.

Назоўнікі, утвораныя бясуфіксным спосабам ад дзеяслоўных асноў, называюцца бясуфікснымі аддзеяслоўнымі назоўнікамі. Як адзначаецца даследчыкамі, утварэнне іх адбываецца "шляхам адкідвання ад дзеяслова формаўтваральных афіксаў і суфікса – паказчыка класа (*прыходзіць* – *прыход*, *лазіць* – *лаз*), пры гэтым можа адбывацца чаргаванне канцавога зычнага".

Сярод бясуфіксных аддзеяслоўных назоўнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове сустракаюцца і асабовыя назоўнікі. Іх значна менш у параўнанні з неасабовымі бясуфікснымі аддзеяслоўнымі назоўнікамі – усяго, паводле нашых падлікаў, каля 40. Усе гэтыя назоўнікі можна падзяліць на дзве групы.

Да першай групы, больш шматлікай, адносяцца назоўнікі з канчаткам -а ў назоўным склоне адзіночнага ліку. Гэта галоўным чынам назоўнікі так званага агульнага роду: *абуза, абжора, гарэза, жмінда, заіка, задрыпа, калека, клёка, непаседа, нязгрэба, няўмека, нюня, назола, паскуда, прыблуда, праныра, прычэпа, расцяпа, разява, румза, сатана, слуга, скнара*.

Да другой групы належаць назоўнікі, якія маюць нулявы канчатак у назоўным склоне адзіночнага ліку: *гад, гарлан, гарлапан, невук, неслух, кат, сват, поскудзь, погань, хват*.

Некаторыя з пералічаных назоўнікаў, такія, як *невук, неслух, поскудзь, погань*, могуць аднолькава абазначаць як асоб мужчынскага, так і асоб жаночага полу.

Такія ж назоўнікі, як *хлус, гад, сват*, маюць адпаведныя пары для абазначэння асоб жаночага полу, якія ўтвараюцца пры дапамозе суфікса: *хлус – хлуселька, гад – гадаўка, сват – сваця*.

У ролі асабовых бяссуфіксных аддзеяслоўных назоўнікаў пры пераносным ужыванні ў пэўных стылях мовы могуць выступаць агульныя неасабовыя назоўнікі: Прыгожы быў хлопец, дзяўчатак *прынада* (Я. Купала); Не жонка, а *піла* дасталася яму (Корбан).

Сустракаюцца асобныя выпадкі, калі бяссуфіксныя аддзеяслоўныя назоўнікі абазначаюць жывёл, птушак, насякомых: Конь нам цяпер *абуза*, толькі лішні перавод фуражу (Кулакоўскі); Бусел, бусел, *клёка, клёка*, дзе ты жыў? (Дзеружынскі); Вілася ля Слана *назола-Муха* (Валасевіч).

Большасць асабовых бяссуфіксных аддзеяслоўных назоўнікаў абазначаюць асоб, якім ўласціва якая-небудзь адмоўная якасць (прыдзірлівасць, нязграбнасць, нехайнасць, прагнасць, зайздрасць, сквапнасць і г. д.): мне чалавек там добры трэба, а не гультай які *нязгрэба* (Я. Колас); – Тэт, – цмокнуў языком Яўмен, – але не лез *назолай* (Асіпенка); Не варты ён яе. Прахвост – ціхі ж вельмі. *Нюня*. (Баранавых); От жа *разява* нейкая! (Карпюк); Нават рукі сорамна мараць аб такую паганую панскую *падлізу* (Чарот); *Жмінда* – гэта іхні сусед, дзядзька Прохар (Арабей).

Зусім невялікая колькасць бяссуфіксных аддзеяслоўных назоўнікаў, якія абазначаюць асобу па роду заняткаў: Няўжо ж і век прабыць *слугою* (Я. Колас); Нуце, хлопцы! – я вам *сват* (Багушэвіч).

Уяўленне яб якасці асобы, якое даюць нам асабовыя аддзеяслоўныя назоўнікі, звычайна гіпербалічнае. Так, напрыклад, слова *растропа* ў прамым сэнсе абазначае не таго, у каго што-небудзь растрапалася, а чалавека, які заўсёды растрапаны. Аднак такім словам часта называюць чалавека, у якога што-небудзь выпадкова, сітуацыйна растрапалася. У гэтай гіпербалізацыі заключаецца адна з прычын, якая выклікае яркую эмацыянальнасць назоўнікаў агульнага роду. Апошняе прыводзіць да таго, што гэтыя назоўнікі не могуць спалучацца з нейтральнымі, стылістычна-ўраўнаважанымі азначэннямі: хутчэй можна сказаць "*надакучлівая назола*", "*агідная падліза*", чым "*дрэнная назола*", "*дрэнная падліза*".

Амаль усе назоўнікі агульнага роду пазбаўлены канкрэтызацыі значэння; значэнне іх вычэрпваецца ўказаннем на пастаянную абстрактную якасць, якая адносіцца да любога полу.

Часцей за ўсё словы агульнага роду звязаны з уяўленнем аб асобах мужчынскага полу, нягледзячы на тое, што ў назоўным склоне адзіночнага ліку гэтыя назоўнікі маюць флексію *-а* (фармальны паказчык жаночага роду).

Большасць асабовых аддзеяслоўных бяссуфіксных назоўнікаў (каля 30) утвараецца ад непераходных дзеясловаў. Ад пераходных дзеясловаў ўтвораны толькі такія назоўнікі: *гарлан* (*гарлانیць*), *гарлапан* (*гарлапаныць*), *кат* (*катаваць*), *калека* (*калечыць*), *клёка* (*клёкаць*), *недапека* (*недапякаць*), *разява* (*разявіць*), *прынада* (*прынадзіць*), *погань* (*паганіць*), *сват* (*сватаць*), *хват* (*хватаць*).

Як сведчыць матэрыял, большая палавіна асабовых аддзеяслоўных бяссуфіксных назоўнікаў утварылася ад дзеясловаў закончанага трывання. Такія ж, як *гарэза, жмінда, калека, слуга, нюня, румза, хлус, хват*, утварыліся ад дзеясловаў незакончанага трывання.

Утварэнне бяссуфіксных асабовых аддзеяслоўных назоўнікаў звычайна суправаджаецца зменай месца націску і чаргаваннем фанем.

У сувязі з гэтым вылучаюцца наступныя групы: назоўнікі, утварэнне якіх суправаджаецца пераносам націску і чаргаваннем галосных (*абжора – абжырацца, глот – глытаць. растропа – растрапацца, назола – назаліць, непаседа – не пасядзець, недапека – недапякаць, прычэпа – прычэпацца*), назоўнікі, утварэнне якіх суправаджаецца толькі пераносам націску (*абуза – бузіць, прыдзіра – прыдзірацца, прыблуда – прыблудзіць, заіка – заікацца, недатыка – недатыкацца, задзіра – задзірацца, хват – хватаць, хлус – хлусіць*), і назоўнікі, утварэнне якіх суправаджаецца чаргаваннем зычных пры захаванні нязменным месца націску (*калека – калечыць, слуга – служыць*).

Асобную групу складаюць асабовыя бяссуфіксныя аддзеяслоўныя назоўнікі, утварэнне якіх не суправаджаецца ні пераносам націску, ні чаргаваннем гукаў: *жмінда – жміндзіць, паскуда – паскудзіць, пралаза – пралазіць, разява – разявіць, падліза – падлізвацца, зазноба – зазнобіць, гарэза – гарэзіць, клёка – клёкаць, нюня – нюніць, праныра – пранырыць, гад – гадзіць*.

Сучасная беларуская літаратурная мова папаўняецца новымі асабовымі бяссуфікснымі аддзеяслоўнымі назоўнікамі галоўным чынам з гутарковых стыляў. Некаторыя з такіх слоў (*недапека, нязгрэда, клёка, прычэпа*) не адзначаны ў "Беларуска-рускім слоўніку" (М., 1962). Аднак яны ўжываюцца не толькі ў гутарковай мове, але і ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы.

*Веснік беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта.
Серыя ІУ, 1970, №2. -- С. 52–54.*

М.Р. Прыгодзіч

СЛОВАСКЛАДАННЕ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ ПАСЛЯВАЕННАЙ ПАРЫ

Кампазіцыя (аснова- і словаскладанне, а ў больш шырокім сэнсе і абрэвіяцыя) – жывы і найбольш прадуктыўны спосабаў сучаснага беларускага словаўтварэння. Як вядома, складаныя словы пачынаюць выкарыстоўвацца ўжо на самай ранняй стадыі пісьмовай гісторыі славянскіх моў. Аб замацаванні кампазіцыі як аднаго з найбольш універсальных спосабаў дэрывацыі сведчыць таксама наяўнасць значнай колькасці складанняў у фальклорна-дыялектных запісах беларускай гаворкі.

На думку акадэміка Я. Карскага, «утварэнне складаных слоў у беларускай мове адбываецца па традыцыйных узорах, якія перайшлі ў спадчыну ад агульнарускай і агульнаславянскай моў, у выніку чаго вызначаецца стройнасцю пабудовы» (Беларусы, вып. 2-3; М., 1956, с. 88). Гэты вывад вучонага найперш стасуецца з дадзенымі помнікаў старабеларускага пісьменства, аднак ён ніяк не супярэчыць і фактам сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Развіццё словаскладання ў сучаснай беларускай літаратурнай мове мае свае адметнасці, якія ў асноўных сваіх рысах залежалі і сёння залежаць ад розных моўных і пазамоўных фактараў.

На этапе станаўлення сучаснай беларускай літаратурнай мовы (так званы дакастрычніцкі перыяд) выкарыстанне кампазітаў было абмежаваным, пераважна ўжываліся складанні народна-гутарковага паходжання; словы кніжныя сустракаюцца рэдка (параўн. *галалёд, малаземельны, сенажаць, канакрад, браталюбівы, векавечны, блуганадзёжны, чарнасоценны, кнігоіздацельство, вельміпаважаемыя* і інш.). Сустракаюцца і першыя кампазіты-тэрміны (*Северо-Западный край, ваенна-палявы суд, самаўласць, суперфасфат, цынкаграфія, фатаграфія* і інш.). Многія з гэтых слоў у беларускі друк прыходзілі непасрэдна з рускай мовы, аднак было іх усё ж нямнога. У гэты час пачынае праяўляцца тэндэнцыя інавацыйнага пошуку ў галіне кампазіцыі сярод беларускіх пісьменнікаў (*агняпасак, віхрабежны, златаблеск, пустасейны* і пад.).

Асабліва бурным і плённым этапам у развіцці і станаўленні самых разнастайных сродкаў моўнага выражэння сталі 20-23-я гады ХХ ст. Палітыка беларусізацыі (хоць афіцыйна і не працяглая ў часе) ўсё ж дазволіла выпрацаваць асноватворную тэрміналогію па розных галінах ведаў, падключыць да працэсу станаўлення беларускай мовы як нацыянальнага сродку камунікацыі самыя шырокія стаі грамадства. Не выпадкова В. Ластоўскі гэтыя гады назваў перыядам беларусізацыі (ад беларус+сын), падкрэсліваючы патрыятычную ідэю гэтага працэсу ў жыцці краіны. Навукоўцы, а таксама самі пісьменнікі (У. Дубоўка, М. Байкоў, К. Крапіва, К. Чорны, Х. Шынклер, Я. Лёсік) актыўна ўключыліся ў працэсы моўнага будаўніцтва. На старонках газет і асабліва часопісаў “Узвышша” і “Полымя” разгарнуліся шырокія дыскусіі аб лёсе роднага слова. Значная увага ў гэты час надаецца і кампазіцыі. Менавіта 20-я гады прыўнеслі ў беларускую мову такія складанні, як *земляроб, земляўздрыг, віхрабежны, дабрабыт, мілагучны, мэтазгодны, цемрашал* і інш. Адзначым, што ўвядзенне гэтых і іншых слоў не было лёгкім, паколькі далёка не кожны з аўтараў і сааўтараў такіх лексем мог адэкватна ацаніць вартасці іх і прадбачыць далейшы лёс кампазітаў. Скажам, у літаратуры адмаўлялася права на існаванне такіх слоў, як *земляўздрыг* (замест *землетрасенне*), *земляроб* і яго дэрываты (лічылася, што апошняе

слова не зусім удалы памарфемны пераклад на ўкраінскую мову з руск. *земледелие*).

У гэты ж час на пурыстычнай хвалі былі спробы, <<нацыяналізаваць>> інтэрнацыянальную лексіку. Напрыклад, у <<Расійска-крыўскім (беларускім) слоўніку>> В. Ластоўскага прапаноўваліся дублетныя формы тыпу кампазітаў (*геагнозія – землясноў, геральдыка – гэрбаведанне, журналістыка – часапісьменніцтва* і інш.). Хоць многія з такіх слоў і не прыжыліся, аднак далёка не ўсё было дрэнным і шкодным.

20–30-я гады сталі перыядам актыўнага ўтварэння і колькаснага росту складанняў на аснове грэка-лацінскіх тэрмінаэлементаў са стандартнай семантыкай (*геа-, віцэ-, кіна-, метэа-, фота-, этна-, электра-* і інш.).

Актыўная роля ў працэсе кампазітаўтварэння ў 20–30-я гады належыць беларускім пісьменнікам, якія ў пошуку сродкаў адлюстравання рэвалюцыйнай рамантыкі імкнуліся стварыць <<сваю>>, адрозную ад традыцыйнай, паэтыку: *срэбрашумныя завеі* (А. Александровіч), *бурнапеністая завіруха* (М. Зарэцкі), *сонцакрылыя маякі* (Т. Кляшторны), *сінякудры ўзвыш* (Я. Пушча), *шумна-вірная кроў* (П. Трус), *сонцалісты сад* (У. Хадыка), *шматмілая старонка* (У. Дубоўка) і да т. п. Можна смела гаварыць, індывідуальная словатворчасць паэтаў і празаікаў 20–30-х гг., раскаваная, <<касмічная>>, безаглядная, стварыла своеасаблівы феномен у развіцці словаўтваральнай базы сучаснай беларускай літаратурнай мовы, яна засведчыла шырокія семантыка-стылістычныя магчымасці беларускага слова.

Другая палавіна ХХ ст. азнаменавалася выхадам першых буйнамаштабных слоўнікаў беларускай мовы (пад рэд. Я. Коласа, К. Крапівы і П. Глебкі). Аналіз кампазітнай лексікі гэтых слоўнікаў засведчыў:

а) фактычную адсутнасць новых уласнабеларускіх складанняў (калі не лічыць словаўтваральныя калькі тыпу аднаасобнік, прыватна-ўласніцкі, шматтаблічны і г. д.);

б) шырокае ўвядзенне (па палітычных матывах) адаптаваных рускамоўных кампазітаў тыпу *двухкратны, міралюбіва, рабалепна, багабойны* і пад. Руская мова, якая захавала ў сваёй граматычнай сістэме многія структурныя тыпы і мадэлі складанняў кніжнага, пераважна царкоўнаславянскага паходжання садзейнічала ажыўленню, своеасабліваму <<ўваскрасенню>> ў сучаснай беларускай літаратурнай мове раней страчаных лексічных адзінак. Такім чынам, адбылося як бы паўторнае запазычванне раней вядомых кампазітаў.

в) у гэты час значна павялічваюцца словаўтваральныя магчымасці складаных слоў, якія становяцца зыходнай асновай для ўтварэння новых адзінак шляхам афіксацыі або складання (параўн.: *параход – параходзік, параходчык, параходства, параходны, параходаўладальнік, параходабудаванне, параходабудуўнічы, параходарамонтны, агітпараход*

і г. д.). прычым варта адзначыць, што словаўтваральная валентнасць значна павышаецца менавіта ў тых кампазітаў, з'яўленне якіх мае даўнюю гісторыю (*сенажаць, самалёт, самавольны, маладушны, міласэрны* і інш.).

Канец 80-х – пачатак 90-х гадоў характэрызуецца паступовым адыходам (правільней спробай такога адыходу) ад арыентацыі на рускамоўныя ўзоры ў кампазітаўтварэнні, уласцівай папярэднім дзесяцігоддзям. Надане беларускай мове статуса агульнанароднай літаратурна-дзяржаўнай спрыяла перагляду, пераацэнцы многіх складанняў. Аўтары перакладных слоўнікаў (асабліва тэрміналагічных) імкнуліся максімальна наблізіць складанні да народных вытокаў, паколькі кніжны характар многіх рускіх складанняў становіўся перашкодай паўторнаму (з пункту гледжання беларускай мовы) запазычванню іх сучаснай беларускай мовай; ўсё больш выразна заўважаецца тэндэнцыя замены такіх утварэнняў простымі формамі, якія больш адпавядаюць народна-дыялектнай аснове сучаснай беларускай-літаратурнай мовы (*благодарно – удзячна, благоприятствовать – спрыяць, телогрейка – ватоўка* і г. д.)

Апошнім часам у некаторых СМІ пачынае выяўляцца тэндэнцыя замены агульнавядомых кампазітаў і нават простых слоў складаннямі (*трубацягі – нафта- і газанправоды, гуртажытак – інтэрнат, хмарачос – небаскроб*). У прэсе з'явіліся такія ўяўныя неалагізмы, як *насамрэч, кожнагодні, хуткаімгненны, вялацякучы, жыццястойкі, няжыццястойкі* і інш.

Асабліва інтэнсіўны рост кампазітаў адбываецца ў сферы тэрміналогіі. Іх утварэнне адбываецца пераважна па ўжо вядомых мадэлях, асабліва на базе асноў грэка-лацінскага і англамоўнага паходжання традыцыйнай семантыкі (*відэа-, радыё-, ксера-, поп-, рок-*). З'яўляюцца гібрыдныя кампазіты, запазычаныя хутчэй за ўсё з рускай мовы (*шоп-тур, шоп-паездка, рок-музыкант, пост-пост-мадэрн* і інш.).

Узмацніўся працэс вяртання кампазітнай лексікі рэлігійна-богаслужэбнага характару, словы якой паступова ўваходзяць у актыўны слоўнік носьбітаў мовы (*роўнаапостальскі, благачынны, дабрачынны, цудатворац* і інш.).

Варта адзначыць таксама шырокае выкарыстанне кампазітаў т. зв. незакончанага ўтварэння (парных слоў) тыпу *джаз-банда, вагон-кухня*, аказіянальнаствораных абрэвіятур-аднадзёнак (*БЗВ, ААТ, ФСПП, СП* і г. д.).

Кампазіцыя ў беларускай мове на рубяжы другога тысячагоддзя становіцца адным з важнейшых спосабаў інавацыйнага словаўтварэння.

*Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя. –
Мн., 1998. -- С. 142-144.*

АЎТАРСКІ НЕАЛАГІЗМ У МАСТАЦКІМ ТВОРЫ

Апрача агульнамоўных неалагізмаў, якія ўтвараюцца для абазначэння новых прадметаў і з’яў аб’ектыўнай рэчаіснасці, сустракаюцца таксама індывідуальна-стылістычныя або аўтарскія наватворы (іх яшчэ называюць аказіянальнымі словамі, г. зн. словамі, прыдуманымі на выпадак (лац. *occasìa* – выпадак). Асабліва многа такіх неалагізмаў было створана ў 20–30-я гады, калі маладая беларуская літаратура адлюстроўвала рамантычнае светаадчуванне і светаразуменне маладога пакалення паслярэвалюцыйнага часу: **новая раніца – прозалаць зарніц, сонцатканяя словы, срэбрашумныя завеі** (А. Александровіч), **кучаравая радасць** (П. Броўка), **аздобіў у златаблеск** (З. Бядуля), **змаганне ... штандарыла над галавой, жыццё віратлівае, наступнее ноч, лямант хлудаліць стралой** (У. Дубоўка), **бурнапеністая завіруха, сацыяльна-несамавітая сям’я** (М. Зарэцкі), **сонцакрылыя маякі** (Т. Кляшторны), **срэбразвонны пажар** (М. Лужанін), **сінякудры ўзвыш** (Я. Пушча), **хвалі вір-бурлівыя, жыццё кіпуча-бунтарнае, шумнавірная кроў, агняцветны прасцяг** (П. Трус), **сонцалісты сад, буравейныя далі** (У. Хадыка), **сонцавей залаты, жыццё яго – завесніць** (М. Чарот) і г. д.

Нягледзячы на тое, што мастацкія моўна-выяўленчыя пошукі тагачасных паэтаў і празаікаў засталіся фармальнымі эксперыментамі, не ўзбгацілі слоўнікавую скарбонку літаратурнай мовы, “успрымаюцца сёння як гарэзія” (А. Куляшоў), аказіянальныя словы, аднак, засведчылі шырокія семантыка-стылістычныя магчымасці роднага слова, з’явіліся першай спробай (няхай сабе і не зусім удалай) стварэння патэнцыяльна магчымых уласна беларускіх намінацый на аснове існуючых словаўтваральных мадэляў.

Індывідуальная словатворчасць – прыкметная, у пэўнай ступені унікальная рыса паэтычнага таленту Янкі Купалы. Неалагізмы ў творах народнага песняра не проста словатворчы эксперымент, а найчасцей – адзін з важнейшых мастацкіх сродкаў. Пераважная большасць купалаўскіх неалагізмаў, яркіх эпітэтаў і метафар, абумоўлена ідэйна-тэматычным зместам твораў, імкненнем паэта праз новае, падчас нечаканае і адзіна магчымае слова перадаць тыповыя рысы і характэрныя ўласцівасці сацыяльнай рэчаіснасці, гнеў і абурэнне палітыкай царскага самадзяржаўя, нянавісці да прыгнятальнікаў: **хата ўбога-маркотная, доля пустасейная, ясназорка воля, песнярыста на той свет сойдзеш, скурганіць душу, сяміцвет вяселькі, рунь рунее новаўсходаў, залатаструнна йграе ўжо вясна; палкі дармаедаў, душагубы, цемратворцы, крыважадным чынам, суды цемнатворныя, свет багахвальства, у чужадалюню старану і інш.**

Апіраючыся на жывую моўную традыцыю, смела і свабодна валодаючы словам, адчуваючы дух мовы, законы і заканамернасці яе развіцця, Янка Купала стварыў самабытныя, па-народнаму трапныя і выразныя неалагізмы, асабліва складанні. Пабудаваныя па прадуктыўных у мове мадэлях, многія купалаўскія наватворы не толькі набылі статус агульналітаратурнай нормы (або стаяць на яго мяжы), але і сталі крыніцай і ўзорам для беларускіх пісьменнікаў у іх далейшых пошуках у галіне вобразна-выяўленчых сродкаў. Варта нагадаць, што ў сучасных слоўніках як агульнанародныя прыводзяцца такія неалагізмы паэта, як **абнядолены, выгаласіць, хлебадайны, шумліва**, і многія іншыя. А некаторыя лексемны аказаліся настолькі “прывычнымі” і сэнсава ёмістымі, што былі асвоены іншымі беларускімі аўтарамі. Напрыклад: **Такое не сніў нават Дантэ ў начах скурганела-асенніх** (А. Лойка); **Збірай, любоў мая, рукзак, ад быту тлумнага – на волю, у хлебадайныя палі...** (А. Жыгуноў).

Індывідуальна-аўтарскія неалагізмы шырока сустракаюцца ў творах сучаснай беларускай літаратуры. “Уласныя” інавацыі характэрны Р. Барадуліну, Я. Брылю, Н. Гілевічу, В. Зуёнку, У. Караткевічу, М. Лужаніну, І. Мележу, С. Панізніку, П. Панчанку, Я. Сіпакову, М. Танку, І. Шамякіну, шмат неалагізмаў ужываюць А. Вярцінскі, М. Дукса, А. Лойка і інш. Сярод наватвораў беларускіх пісьменнікаў вылучаюцца такія, як **учабарэлыя груды, прымедаліцца край лясны, бурштынашчокая зара** (Р. Барадулін), **драпежназуба зарагатаў** (Я. Брыль), **хоча стары паджэньшэніцца** (Г. Бураўкін), **вясна гартанна-арганная акорды ўступныя прайграла, бяруць зайздросчы** (А. Вярцінскі), **вятрыскагулкая паласа** (А. Грачанікаў), **высакадбайная зямля** (В. Жуковіч), **прыназемілася птушачак грамадка, палыны пасівелі на ўзгорку, запрыгоршчыць і кіне іх вецер** (У. Дубоўка), **час беззваротнашматдальны чалавек** (У. Караткевіч), **каркаломны тэмп** (А. Лойка), **блукаюць грыбазбіры, забедуінілі нейчыя жонкі** (П. Панчанка), **гул маланкагромны, цытатаразжованая лірыка** (М. Танк), **пусцее ўзнебны бусладром** (Г. Тумас), **шчыраверныя сябры** (Ф. Янкоўскі) і інш.

Як правіла, такія лексічныя адзінкі не адпавядаюць агульнапрынятым моўным нормам, характарызуюцца індывідуальным густам творцы і абумоўлены спецыфічным кантэкстам ужывання. Аднак хоць яны і ўзнікаюць у “рабочым парадку” як своеасаблівы эксперымент і не прэтэндуюць на агульнае ўжыванне, абсалютная большасць такіх неалагізмаў утворана па існуючых у мове мадэлях. Спынімся на некаторых з іх.

Асаблівай прадуктыўнасцю вызначаюцца складаныя словы, у першую чаргу прыметнікі так званага эmfатычнага (або мадальнага) значэння, якія характарызуюць пачуцці, думкі, стан, паводзіны людзей у маральна-псіхалагічным плане: **ласкава-спагадлівы морак** (Н. Гілевіч), **бязглуздастрасны голас** (У. Караткевіч), **прытоена-зладзейкаваты выгляд**,

радасна-ўзрушаны натоўп (І. Мележ), **бестурботна-прытворныя вочы** (П. Пестрак), **сыта-давольны голас** (К. Чорны) і т. п. Этымалагічна гэтыя складанні суадносяцца з парнымі прыметнікамі. У абсалютнай большасці выпадкаў члены такіх парных азначэнняў у пэўнай ступені збліжаюцца паміж сабой сваім зместам, узаемна дапаўняюць адзін аднаго (параўн.: **сурова-важная спіна – суровая і важная спіна, невыносна зацяты спакой – невыносны і зацяты**).

Аналіз мовы твораў сучаснай беларускай літаратуры паказвае, што складанні гэтага тыпу найчасцей азначаюць прыкметы такіх назоўнікаў, як: **вочы**: ясна-спакойныя (Я. Колас), глыбока-ясныя (К. Чорны), хваравіта-бліскучыя (М. Багдановіч), насцярожана-недаверлівыя, хітравата-пагардлівыя (І. Чыгрынаў), адчайдушна-вясёлыя (У. Караткевіч);

твар: вясёла-пануры (К. Чорны), урачыста-засмучаны (П. Броўка), сур'ёзна-заклапочаны (А. Капусцін), варожа-незнаёмы, задуменна-спакойны (Э. Ярашэвіч);

голос: камічна-велічны, тонка-нервовы, штучна-спакойны, зычна-пявучы, сыта-давольны, бязвінна-гуллівы, скрыпуча-павольны (К. Чорны), сакавіта-хлёсткі, шчымліва-журботны (Я. Брыль), насмешліва-абыякавы (У. Караткевіч);

знешні выгляд: гняўліва-абурлівы (Я. Колас), прытоена-зладзейкаваты (І. Мележ), залівісты-іржысты (Я. Брыль), надзьмута-сцішаны (І. Чыгрынаў), няздомна-незалежны (У. Караткевіч).

Складанія прыметнікі з мадальным значэннем могуць характарызаваць не толькі псіхалагічны стан і пачуцці жывых асоб, але, дзякуючы метафарызацыі, – таксама пэўныя з'явы і прадмета рэчаіснасці: **сонна-імглістыя далі, стоена-мудры курган** (Я. Колас), **гумарыстычна-бруднае неба** (К. Чорны), **нахабна-крапісты вецер** (Я. Брыль), **паважна-спакойная сасна** (І. Навуменка), **напеўна-ціхі дожджык, дурманліва-п'янлівы пах** (Н. Гілевіч), **пранізліва-трагічны пробліск сонца** (У. Караткевіч), **нетаропка-лёгка снегапад** (В. Карамазаў) і інш.

Дзякуючы словатворчай дзейнасці пісьменнікаў прыкметна поўніцца і такі лексічна абмежаваны разрад складаных слоў, як прыслоўі. Пераважная большасць іх створана ў выніку аб'яднання дзвюх раўнапраўных асноў простых прыметнікаў (фармальна – прыслоўяў): **дзіка-шумна, філасофскі-маўчліва** (К. Чорны), **упэўнена-проста** (П. Глебка), **іранічна-весела, таямніча-даверліва** (І. І. Шамякін), **пакутліва-балюча** (У. Караткевіч), **шчымліва-адчайна** (Г. Бураўкін), **блакітна-зорна** (В. Вярба), **застыла-дзярвяна** (Г. Кірылаў), **вобразна-выразна** (В. Гігевіч), **буйна-мяцежна, вольнагучна** (П. Трус), **шчымліва-прыемна** (Г. Юрчанка), **сарамліва-лагодна** (А. Капусцін), **чырванашчока** (Ю. Свірка), **пагрозліва-спакойна** (В. Дубінка), **ціхазвонна** (М. Рудкоўскі), **падатліва-мякка** (Х. Лялько), **шчымліва-млосна** (Г. Пашкоў), **узбуджана-ціха** (В. Коўтун) і інш.

Апошнім часам беларускія пісьменнікі асвойваюць яшчэ адзін спосаб утварэння неалагізмаў – аб'яднанне трох і больш самастойных слоў або іх асноў. Утварэнне такіх слоў адбываецца пад непасрэдным уплывам рускай мовы, у якой на працягу XVIII – XIX стагоддзяў узніклі складанні тыпу **великодушно-гусарский, громкозвучно-копытый, литературно-научно-политический, размашисто-стыдливо-пустопорожний, сладкострастноубийственный** і інш. Гэтыя словы сустракаюцца ў творах Радзішчава, Традзьякоўскага, Дзяржавіна, Жукоўскага, Салтыкова-Шчадрына. Некаторыя з іх маглі паслужыць (і, відаць, паслужылі) узорам для стварэння новых лексічных адзінак.

У беларускай мове найбольш часта ўжываюцца шматкампанентныя складаныя прыметнікі, якія абазначаюць пэўныя адценні колеру, а таксама стан псіхалагічнага ўспрыняцця навакольнай рэчаіснасці: **З мястэчка з бел-чырвона-белай павязкай на рукаве бяжыць узбуджаны Мікола Стрыж** (П. Глебка). **Пасля ўсё стала цёмна-шэра-сінім** (К. Чорны). **Яніс быў такі лёгкаважна-вясёлы...** (У. Караткевіч). **І ўжо гатоў быў пранесці далей на сваіх тонкіх вуснах гэтую самадавольна-пагардлівую ўсмешку...** (М. Зарэцкі), **ап'янела-крыважэрны...** **іканастас насільніцтва і цемры** (В. Зуёнак), **рдзяна-блакітна-сінія аганькі** (А. Кудравец), **чырвона-сіне-залацісты гарладзёр, птушка...** **бела-чорна-чырвона-стракатая, зялёна-сіва-карычневае спляценне сасновага галля, краса...** **бачыцца яшчэ больш сумнавата-соладка-прывабнай** (Я. Брыль). і інш.

Значная колькасць індывідуальных неалагізмаў створана па аналогіі з наяўнымі прадуктыўнымі ўтварэннямі ў выніку суфіксацыі. З найбольш часта ўжывальных суфіксаў можна адзначыць –ан- (-ян-), -ат-, -оўк-, -л-, -ц(а), -н(а), -аг(а), -яг(а), -іц(а), -нік-, -эц, -ец і інш.: **салаўяцца яры, кашчунна гаварыць, Жыгуліна Фіятаўна** (А. Вярцінскі), **барыбайкары** (П. Броўка), **да турбот і клопатаў свайго супалатніка** (В. Вітка), **дотык дружняга лакця** (А. Вольскі), **узімелы, улюцела, ружамі ружыць, леташнік** (Р. Барадулін), **калісьці ў малецці, плывуць адлюстроўкі** (У. Дубоўка), **вогніцца праклён** (Н. Гілевіч), **аблятаючы барвяна** (М. Дукса), **верасовачка, чабаровачка** (К. Жук), **замысленых справай людзей** (А. Куляшоў), **мы словападам зацярушаны** (П. Панчанка), **шмат усялякіх неціхот** (І. Пташнікаў), **і правата, і немата** (А. Пысін), **у песняборцаў гэтых** (К. Цвірка) і інш.

Несумненна, індывідуальна-стылістычныя інавацыі значна ўзбагачаюць выяўленчую аснову твора, дазваляюць максімальна акрэслена перадаць аўтарскае светаадчуванне. Выконваючы функцыю сэнсавых і эмацыянальных узмацняльнікаў, такія словы вызначаюцца не толькі нечаканасцю і незвычайнасцю менавіта сваёй структуры і семантыкі, часта яны з'яўляюцца дамінантай твора (асабліва верша), выступаюць «як

кампазіцыйны сродак стварэння мастацкага цэлага»¹. Існаванне ж фактычна неабмежаваных магчымасцей для ўтварэння новых вобразна асацыятыўных і псіхалагічна матываваных азначэнняў, параўнанняў, метафар і інш. не дазваляе больш-менш поўна адлюстравачь іх ні ў адным са слоўнікаў сучаснай беларускай мовы. Зрэшты, такая задача пакуль што і не ставілася. Справа ў іншым.

Колькасць індывідуальных неалагізмаў расце надзвычай хутка. Бадай кожны аўтар імкнецца “пакінуць след” на ніве індывідуальнай словатворчасці. Неалагізмы самых розных тыпаў і мадэляў сталі адным з модных і адсюль лёгкіх сродкаў мастацкай выразнасці, які не патрабуе асаблівых пошукаў. Аднак, як дасціпна заўважыў К. Крапіва, мова – гэта не вуліца, на якой можна ездзіць па любым баку. І той, хто не зважае на яе правілы і нормы, рана ці позна стане парушальнікам. Факты няўдалых і нічым не апраўданых неалагізмаў, якія не выходзяць за межы слоўнага эксперыментатарства, падчас едка высмейваюцца парадыстамі. Вось як, напрыклад, парадзіруецца захопленасць А. Салтука ўтварэннямі тыпу **вугольчыста, іскрыніста і кпініста:**

Паперыста, аловіста,
Задуміста, парнасіста,
Спрабую філасофіста –
Выходзіць выкрунтасіста.
Рыфмуліста, радковіста,
Чужыніста, угарыста.
Аб’ёміста, шматсловіста,
А значыць – ганарарыста¹.

Вядомы рускі мовазнаўца Л.У. Шчэрба ў свой час заўважыў, што “...аўтараў, якія ўвогуле не адступаюць ад нормы, не існуе – яны былі б невыносна нуднымі. Калі пачуццё нормы выхавана ў чалавеку, тады толькі ён пачынае адчуваць усю прыгажосць абгрунтаваных адступленняў... Я гавару “абгрунтаваных”, таму што ў **нявопытных аўтараў** яны бываюць часта недастаткова матываванымі ўнутраным зместам”². Невыразнасць унутранай матывіроўкі, перанасычанасць уласнымі наватворамі ў межах пэўнага кантэксту, падчас надуманасць і штучнасць вобраза перашкаджаюць разуменню многіх моўных “знаходак”.

Так, С. Дубавец, аналізуючы першы зборнік паэзіі А. Касько “Скразная лінія”, звярнуў увагу на сэнсавую неадпаведнасць многіх эпітэтаў, накшталт “**свет... прамяніста-светлы**”³. Падобных “адкрыццяў” ёсць нямала як у творах масцітых, так і пачынаючых аўтараў. У зборніку А. Дзятлава “Сляды” з твора ў твор чытаем: “**вяла-трывожна падумаў**”,

¹Цікоцкі М.Я. Сугучнасць слоў жывых... – Мн., 1981, с. 48

¹ Юрчанка Г.У. У натхнёнай паграбеньцы. – Мн., 1983, с. 100.

² Шчэрба Л.В. Спорные вопросы русской грамматики. – Русский язык в школе. 1939, № 1, с. 10.

³ Гл.: ЛіМ, 1983, 2 вер.

“трывожна-сцішана шумелі”, “здзіўлена-спалохана прашаптаў”, “спалохана-таропка прыўзняўся”, “трывожна-тужліва крычала”, “пранізліва-спалохана крыкнуў”, “спалохана-хутка зірнула” і т. п. Калі А. Дзятлаў надзяліў сваіх персанажаў такой рысай, як празмерная палахлівасць, то А. Кудраўцу яўна даспадобы руды колер: “светла-руды... цяльпук”, “з рудавата-цёмнымі панурымі вачыма”, “рудавата-жоўтыя вочы”...

Рытарычная “словатворчасць”, адсутнасць дастаткова абгрунтаванай унутранай матывіроўкі слоў-неалагізмаў уласціва апошняму зборніку К. Жука “Планета маёй душы”:

А скрычуся ў тайзе грыбной,
Дзе **развеснена рэху рэхчаца**, –
Будзеш ты, Беларусь, са мной
Белакорыцца, Нёманам рэчыцца.

Дужэў карэннем дзівасіл

Пад **сонцаверад**...

Хай **погарб** хваль рачных
Абдасць усплёскам пляж!
Палоніць зрок і слых
Прыроды макіяж.

Ніцавокі рух – праклінаю.

Майстрам неалагізма ў сучаснай беларускай паэзіі зарэкамендаваў сябе Р. Барадулін. Яго наватворы вельмі багатыя на асацыяцыі, яны часта з’яўляюцца дамінантай усяго твора, яго прыцягальным цэнтрам: “**Б’е ў сцены крыгаломісты прастор**...”, “**Шчырун і грамасей, ты гнеш тугу ў дугу**”, “**Заходзіў нечакана З’інелабровы бор, пілой падперазаны**”, “**Прыслухайся, як белагубы туман фыркае на атаву**”, “**Планета нявесціца, у планеты хрэсьбіны – нараджаюцца маладыя дзяржавы**”, “**Галіняцца спакон вякоў шляхі літоўскай лірыкі**” і інш. Злучыўшы ў адным цэлым, здавалася б, такія зусім несумяшчальныя з’явы, як **планета і чало** (словы рознастылёвыя, процілеглыя па сферы выкарыстання), паэт па-новаму вобразна і свежа, семантычна ёміста перадаў асаблівасці шаўчэнкаўскай думкі, веліч аднаго з геніяў чалавецтва:

А той,
Каму слалі вы шлях камяністы,
Паўтораны ў бронзе,
Планетачолы,
Маларасіец,
Былы прыгонны,

“Прыгонных” мае сам
Незлічона...

Аднак і Р. Барадуліну хочацца пажадаць больш акуратна і лагічна апраўдана падыходзіць да слова. Бо калі пісьменнік свядома робіць устаноўку на аказіянальныя ўтварэнні, празмерна імі захапляецца, хоча ён таго ці не, але ён тым самым спрабуе зламаць асновы мовы, стаць вышэй за іх. Не трэба забываць, што, гледзячы на вядомага майстра, імкнуча тварыць і больш маладыя...

Мова мастацкай літаратуры (у першым яе разуменні) і надалей будзе папаўняцца новымі выяўленчымі сродкамі. І сказаць катэгарычна, што добра і што не зусім – удаецца не заўсёды. Адно бяспрэчна: ніхто з нас не павінен баяцца ролі грамадскіх “карэктараў”¹. Клапаціцца пра чысціню роднага наймення, яго высокі дух, сакавітасць і мудрасць, агульнадаступнасць – пачэсны абавязак кожнага, і чытача, і пісьменніка.

Польмя. – 1984. -- № 6. -- С. 204–208.

М.Р. Прыгодзіч

СЛОВАСКЛАДАННЕ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Словаскладанне (асноваскладанне) – адзін з найбольш старажытных спосабаў славянскага словаўтварэння. Складаныя словы (кампазітывы) разнастайнай структуры і семантычнага нападнення ўяўляюць адну з найбольш значных груп у лексічнай сістэме як старабеларускай, так і сучаснай беларускай мовы.

Параўнальны аналіз словаўтваральных тыпаў складання ў помніках старажытнарускага (агульнаўсходнеславянскага) і старажытнага беларускага пісьменства сведчыць аб тым, што складаныя словы ў старабеларускай мове ўтвараліся пераважна па традыцыйных узорах, многія з якіх узніклі яшчэ ў агульнаславянскі перыяд. Разам з тым у гісторыі беларускай мовы адбывалася далейшае развіццё многіх тыпаў і мадэлей складаных слоў, у асобных выпадках – уніфікацыя спосабаў іх утварэння.

Істотнай асаблівасцю словаскладання ў старабеларускай мове з’яўляецца далейшае пашырэнне семантычных магчымасцей злучаемых кампанентаў. Побач з кніжнымі, царкоўнаславянскімі па сваім паходжанні кампанентамі тыпу *благо-*, *бого-*, *веле-*, *вель-*, *все-*, *дво-*, *едино-*, *живо-*, *зло-*, *любо-*, *цело-*, *шесто-* і інш.; ва ўтварэнні кампазітаў сталі ўдзельнічаць такія блізкія да народна-размоўных вытокаў асновы, як *бело-*, *богато-*, *водо-*, *горучо-*, *домо-*, *зворон-*, *звыш-*, *много-*, *ново-*, *одно-*, *подпалено-*, *скрыте-*, *сплова-*, *темно-*, *чорно-*, *што-* і інш. прыкметна павялічылася валентнасць другіх кампанентаў: сталі ўжывацца асновы *-барвян-*, *-*

¹ Филин Ф.П. Истоки и судьбы русского литературного языка. – М., 1981, с. 321.

бронатн-, -брудн-, -вод-, -волоков-, -грыв-, -гузд-, -копыт-, -кар-, -осел-, -паф-, -перест-, -пит-, -подлас-, -посечон-, -рыж-, -ряб-, -снежн-, -строкат-, -ух- і інш. Усё гэта сведчыць аб далейшай "дэмакратызацыі" спосабаў і прыёмаў утварэння складаных слоў, аб усё большай актывізацыі асноў народна-размоўнага характару ў працэсе папаўнення кола кампазітаў, больш шырокім укараненні іх у моўную практыку старабеларускага пісьменства.

Складаныя словы – важны моўна-выяўленчы сродак. Найбольш часта выкарыстоўваліся складанні кніжна-літаратурнага паходжання, якія былі тыповымі для твораў рэлігійнага зместу. Аднак сярод іх вылучаюцца і такія, што аднолькава ўжываюцца як у помніках рэлігійнага зместу, так і ў творах < > дзелавага характару (благодарный, богоносный, богородица, всевидець, живоносный, целомудренный і інш.). Гэтыя словы ў помніках старабеларускага пісьменства выступаюць як традыцыйныя, міжстылявыя моўныя сродкі, як гатовыя стандартныя формы, якія выкарыстоўваліся з мэтай стварыць "прывычны" стыль апавядання. Разам з тым пэўная частка кніжных утварэнняў выконвала і важныя мастацка-выразныя функцыі – ужываліся як яркія эмацыянальна-насычаныя эпітэты, надавалі апісанню ўрачыстасць, узнёсласць, паэтычнасць. Іх асабліва шмат у помніках агіяграфічнай і рэлігійна-дыдактычнай літаратуры. Некаторыя з іх уяўляюць сабой індывідуальна-аўтарскія ўтварэнні, асобныя маюць адбітак стылю "ізвітия словес". Складанні гэтай групы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца рэдка.

Складанні народна-размоўнага паходжання сустракаюцца пераважна ў помніках адміністрацыйна-юрыдычнага зместу, увогуле дзелавага пісьменства. Нягледзячы на тое, што мове гэтых помнікаў уласцівы пэўныя штампы і ўстойлівыя фармуліроўкі, складанні ў іх вызначаюцца значнай структурнай і семантычнай разнастайнасцю. Гэта, несумненна, сведчыць аб даволі шырокай распаўсюджанасці складаных слоў у жывой народнай гаворцы. Складанні народна-размоўнага паходжання выкарыстоўваюцца ў асноўным як намінацыі і азначэнні розных з'яў, паняццяў, і прадметаў паўсядзённага жыцця. Многія з іх захаваліся ў сучаснай беларускай мове, з'явіліся ўзорам для ўтварэння новых слоў на нацыянальнай аснове.

Арыентацыя на шырокага чытача, недасведчанага ў штучным і высакапарным маўленні, – а ў помніках старабеларускага пісьменства гэта адчуваецца даволі часта – патрабавала даступнага і зразумелага выкладу думкі. Гэтая акалічнасць і аказалася перашкодай на шляху замацавання ў беларускай мове многіх традыцыйна кніжных сродкаў. Адбываўся своеасаблівы адбор моўнага матэрыялу, у выніку чаго істотна скарачалася колькасць кніжнай лексікі, у тым ліку і кампазітаў. У той жа час у помніках беларускага пісьменства ўжываліся і замацоўваліся новыя

складанні, утвораныя па кніжных мадэлях (богоотступнікь, великоважрый, вседержитель своевольный и да т. п.).

Азначанае сведчыць, што ў помніках старабеларускага пісьменства адбываўся складаны працэс узаемадзейня і ўзаемапранікнення складанняў двух функцыянальна-стылістычных тыпаў, у выніку якога кампазіты ўсё больш і больш "апрацоўваліся" па ўзору народна-размоўных, блізкіх да жывой народнай мовы.

Развіццё словаскладання ў новай (сучаснай) беларускай мове, якая фарміравалася не маючы непасрэднай сувязі з літаратурна-кніжнымі традыцыямі XIV – XVIII ст., першапачаткова адбывалася ў межах тых мадэлей і тыпаў, якія былі ўласцівы вуснай (дыялектнай) мове, а таксама дзякуючы інавацыйнаму пошуку беларускіх пісьменнікаў дарэвалюцыйнай пары. Уплыў рускай мовы на фарміраванне беларускіх кампазітаў у гэты перыяд быў нязначны.

Асабліва плённым і яркім этапам у развіцці і станаўленні кампазітаўтварэння былі 20 – 30-я гады XX ст., калі беларуская мова стала агульнанацыянальным і дзяржаўным сродкам камунікацыі на тэрыторыі БССР. Беларускія пісьменнікі ў гэты час імкнуліся знайсці "сваё" вобразнае разуменне рамантыкі паслярэвалюцыйнай эпохі, стварыць "сваю", адрозную ад традыцыйнай, паэтыку. Значнае месца ў ёй атрымала словаскладанне, якое, як ніводны іншы спосаб інавацыйнага словаўтварэння, дазваляла злучыць у адзіным цэлым раней несумяшчальнае, надавала думкам і асацыяцыям маладых літаратараў незвычайную раскаванасць і "касмічнасць": срэбра-шумныя завеі (А. Александровіч), бурна-пеністая завіруха (М. Зарэцкі), срэбра-звонны пажар (М. Лужанін), санцавей залаты (М. Чарот), шумнавірная кроў (П. Трус) і інш. Між іншым, такія ж працэсы ў сферы кампазітаўтварэння ў гэты перыяд адбываліся і ў іншых усходнеславянскіх мовах.

У працэсе фарміравання і далейшага развіцця словаскладання ў беларускай мове адметнае месца належыць рускай мове, у якой новыя лексемы праходзілі асабовую апрабацыю і пазней лёгка засвойваліся іншымі нацыянальна-моўнымі сістэмамі. Дзякуючы актуалізацыі свайго зместу ў актыўны ўжытак носьбітаў беларускай мовы ўвайшла значная колькасць кампазітаў, што першапачаткова ўзніклі ў рускай мове (горад-герой, лінгвагеаграфія, мотаснегабалотаход, усенародна, фізічна-геаграфічны, фінансава-эканамічны і да т. п.).

Станаўленню кампазіцыі ў беларускай мове садзейнічалі пераклады твораў рускіх аўтараў, асабліва ў галіне навукі і тэхнікі. Рускамоўныя кампазіты-тэрміны ў многіх выпадках сталі структурнай мадэллю для стварэння нацыянальна-беларускіх утварэнняў, значна пашырыўшы пры гэтым межы семантыкі злучаемых кампанентаў, істотна ўзмацняючы словаўтваральную валентнасць тых ці іншых асноў. Гэта асабліва выявілася ў дзейнасці Навукова-тэрміналагічнай камісіі і Інбелкульту

падчас распрацоўкі і выдання адпаведных выпускаў слоўнікаў БНТ на працягу 1921 – 1930 гг.

Руская мова як мова, што ўтрымала ў сваёй лексіка-граматычнай сістэме шматлікія структурныя тыпы і мадэлі складання кніжнага (у тым ліку і царкоўнаславянскага) паходжання, садзейнічала ажыўленню, "уваскрасенню" ў сучаснай беларускай мове раней страчаных лексічных адзінак (рабалепна, міралюбіва, двухкратны і да т. п.). З другога боку, кніжны характар многіх рускіх складанняў стаў перашкодай на шляху паўторнага (з пункту гледжання старажытнарускага і старабеларускага пісьменства) запазычання іх беларускай мовай, у якой усё больш выразна выяўляецца тэндэнцыя замены такіх утварэнняў простымі формамі, якія найлепшым чынам адпавядаюць народна-дыялектнаму характару сучаснай беларускай мовы (благодарно – удзячна, благоприятствоваць – спрыяць, телогрейка – ватоўка, хладокомбинат – холадакамбінат і інш.).

Нягледзячы на захаванасць у сучаснай беларускай мове некаторых двухкаранёвых складанняў, не зусім правамерна гаварыць аб пераемнай сувязі яе са старабеларускай мовай. Прааналізаваны намі матэрыялы сведчыць аб тым, што падобнае ў пэўнай ступені стасуецца толькі ў дачыненні да складанняў народна-дыялектнага характару. Складанні ж кніжна-літаратурнага паходжання (такіх большасць) у сучаснай беларускай мове з'явіліся ў выніку пазнейшага калькавання і непасрэднага запазычання з рускай мовы.

Пераважная большасць складанняў, якія ўжываліся ў помніках беларускага пісьменства XIV – XVIII ст., у сучаснай беларускай літаратурнай мове не выкарыстоўваюцца. Тым не менш колькасць кампазітаў у складзе лексікі сучаснай беларускай мовы няспынна расце, дзякуючы міжмоўным кантактам, а таксама інавацыйнай творчасці многіх беларускіх паэтаў і пісьменнікаў, журналістаў і грамадскіх дзеячаў.

Складаныя словы (разам з абрэвіятурамі і некаторымі сінтаксічнымі канструкцыямі) уяўляюць адно з праяўленняў тэндэнцыі любой мовы (якой уласціва кампазітаўтварэнне) да эканоміі і сцісласці ў выражэнні. Лёгкасць, з якой утвараюцца ва ўсходнеславянскіх мовах новыя кампазіты, а таксама іх лексіка-семантычная празрыстасць ствараюць дабратворныя ўмовы для іх пастаяннага папаўнення як незаменных сродкаў стылёвай выразнасці, вобразнасці і эмацыянальнасці.

*Прыгодзіч М.Р. Словакладанне ў беларускай мове. –
Мн., БДУ, 2000. -- С.177–180.*

МАРФАЛОГІЯ

НАЗОЎНІК

Класіфікацыя назоўнікаў па родах

ГРАМАТЫЧНАЕ ВЫРАЖЭННЕ РОДАВАЙ ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ

Па граматычных, слова- і формаўтваральных прыметах да мужчынскага роду адносяцца:

а) назоўнікі з цвёрдай асновай і нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *дуб, сад, воз, стол, дом, курган, сноп, лес, мост, грыф*;

б) большасць назоўнікаў з асновай на так званыя зацвярдзелыя зычныя *р, ж (дж), ш, ч (шч), ц* і нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *двор, рубеж, дождж, шалаш, плач, плашч, месяц*;

в) назоўнікі з асновай на заднеязычныя *г, к, х* і нулявым канчаткам у назоўным склоне адзіночнага ліку: *луг, бераг, парог, снег, сук, век, ганак, дах, дух, гарох*;

г) большасць назоўнікаў з асновай на звонкі паўгалосны *ў*: *нораў, гнеў, роў, прарыў*;

д) назоўнікі з асновай на сярэдняязычны *ј*: *бой, ручай, край, іней, гравій, крытэрыі*;

е) назоўнікі з мяккай асновай, якія маюць нулявы канчатак у назоўным склоне і канчатак *-я* або *-ю* – у родным: *язь, калодзезь, рубель, карань, карась, лапаць, вугаль, каракуль, агонь*;

ж) назоўнікі з суфіксамі *-ак (-як), -ок (-ёк), -ік (-ык), -авік (-явік), -нік, -ец, -інец, -ізм (-ызм)* і інш.: *абутак, русак, бяляк, брусок, баёк, пасік, мечык, баравік, бранявік, завочнік, баец, гасцінец, гуманізм, патрыятызм*.

Да жаночага роду адносяцца:

а) назоўнікі з канчаткамі *-а, -я ў* назоўным склоне адзіночнага ліку (акрамя тых назоўнікаў, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу) і канчаткамі *-ы, -і* – у родным: *вада, бяроза, кара, вежа, дача, рака, страх, зямля, хваля*;

б) назоўнікі з мяккай асновай, якія маюць у родным склоне адзіночнага ліку канчатак *-і*: *сувязь, дробязь, мазь, грязь, гладзь, загарадзь, медзь, моладзь, даль, сталь, пасцель, шрапнель, соль, сталь, смоль, рунь, зелень, плесень, цемень, здань, лань, далонь, далячынь, вось, ніць, сенажаць, папараць, постаць, мясцовасць, ад-легласць, напасць, злосць, косць, снасць, воласць, вобласць, чэсць, радасць, чуласць, важнасць, цяжкасць, маладосць*;

в) некаторыя назоўнікі з асновай на шыпячыя зычныя, *р* і *ц*, якія маюць у родным склоне адзіночнага ліку канчатак *-ы*: *ноч, печ, поўнач, мыш, ціш, суш, роскаш, шыр, моц*;

г) некаторыя назоўнікі з асновай на губныя зычныя: *глыб, верф, кроў, любоў*;

д) назоўнікі з суфіксамі *-ін-а (-ын-а), -іц-а (-ыц-а), -н-я, -от-а, -ат-а, -б-а* і інш.: *раўніна, лагчына, навальніца, кастрыца, майстэрня, ламота, цемната, барацьба.*

Да ніякага роду адносяцца:

а) назоўнікі з цвёрдымі і мяккімі разнавіднасцямі асноў, якія маюць у назоўным склоне адзіночнага ліку канчаткі *-о (-ё), -е (-о не пад націскам пераходзіць у -а)*: *гняздо, крыло, вясло, сяло, шкло, пісьмо, акно, гумно, бярвяно, вядро, бядро, дабро, неба, дрэва, права, мерапрыемства, правіла, свята, балота, жыта, лета, мора, возера, сонца, сэрца, узбярэжжа, сучча, узвышша, воблака, поле, узлессе, бязрыб'е, зрэб'е, узмор'е, надвор'е, здароўе, пугаўе;*

б) рознаскланяльныя назоўнікі на *-мя*, а таксама назоўнікі, якія абазначаюць маладых істот: *імя, племя, стрэмя, бярэмя, семя, польмя, вымя, цемя; дзіця (-ё), ця-ля (-ё), жарабя (-ё), парася (-ё), ягня (-ё), гусяня (-ё), кураня (-ё)* і інш.;

в) большасць назоўнікаў з суфіксамі *-ств-а (-цтв-а), -ішч-а (-ышч-а), -анн-е, -енн-е* і некаторымі іншымі: *прадпрыемства, шэфства, будаўніцтва, вогнішча, пажарышча, рэчышча, паўстанне, існаванне, адчуванне, наступленне.*

Назоўнікі, утвораныя ад прыметнікаў і дзеепрыметнікаў у выніку субстантывацыі апошніх, таксама выражаюць родавыя адрозненні канчаткамі: для мужчынскага роду характэрным з'яўляецца канчатак *-і (-ы)*, для жаночага *-ая (-яя)*, для ніякага *-ое (-ае)*: *пярэдні, ранены, хворы; сталовая, піўная, закусачная, каўбасная, чайная, прыёмная, перадняя; былое, мінулае, забытае, марожанае.*

ЛЕКСІЧНАЕ ВЫРАЖЭННЕ РОДАВАЙ ПРЫНАЛЕЖНАСЦІ НАЗОЎНІКАЎ

Лексічна (паводле сэнсу) могуць адрознівацца назоўнік усіх трох родаў – мужчынскага, жаночага і ніякага.

Да мужчынскага роду па лексічных значэннях (побач з граматычнымі адзнакамі) адносяцца:

а) уласныя адушаўленыя назоўнікі, якімі абазначаюцца асобы мужчынскага полу па іх імёнах, прозвішчах, псеўданімах ці клічках: *Іван, Сцяпан, Канстанцін Заслонаў, Максім Танк, Нявідны, Паддубны, Пошта;*

б) агульныя назоўнікі, якія паходзяць ад уласных у выніку набыцця апошнімі пераносных (метафарычных) значэнняў. Такія імёны могуць выступаць у якасці або спецыяльных тэрміналагічных назваў (*ом, кулон, джоўль*), або слоў-характарыстык з адмоўным значэннем (*донжуан, донкіхот*);

в) нескланяльныя адушаўленыя назоўнікі, якія называюць асоб па іх сацыяльнай прыналежнасці, службе і іншых прыметах: *буржуа, раніцье, кулі, дэндзі, маэстра, сеньёр, містэр, мікада, кюрэ, аташэ;*

г) агульныя асабовыя назоўнікі, якія выкарыстоўваюцца для характарыстыкі асоб мужчынскага полу з боку іх знешніх ці ўнутраных якасцей: *пасвісцёл, ветрагон, бізун, балбатун, хват, шкет, кавалер* (іран.), *мазюр, танцор, філістэр, малыш, блазнюк, жэўжык, лайдак, зух, гіцаль, стрынгаль, штэпсель, труцень, ёлапень, ягамосць*;

д) агульныя асабовыя назоўнікі на *-а, -я*, якія абазначаюць асоб па іх полу, пасадзе, роду дзейнасці, занятку, грамадскім становішчы, духоўным абліччы, сяброўскіх ці сваяцкіх адносінах і г. д.: *мужчына, ваявода, вяльможа, ваяка, музыка, дока, гога, салага, сябра, бацька, дзядзька, дзядзя*. Сюды ж прымыкаюць уласныя ласкальныя імёны тыпу *Бора, Лёша, Міша, Сярожа, Коля, Толя, Ваня, Сеня, Вася*;

е) адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл-самцоў: *конь, казёл, воўк, лось, ліс, качур, чмель*;

ж) нескланяльныя назоўнікі, якія служаць для абазначэння жывёл і іншых заалагічных істот: *шымпанзэ, зебу, какаду, кенгуру, марабу, поні, калібры, дынга, фламінга*;

з) назоўнікі, якія служаць для абазначэння містычных, звышнатуральных і розных міфалагічных істот, у тым ліку і тых, якімі названы нябесныя свяцілы (планеты): *Бог, Ісус Хрыстос, анёл, чорт, д'ябал, дэман, Зеўс, Геркулес, Праметэй, Юпітэр*;

і) неадушаўлёныя назоўнікі, якія з'яўляюцца ўласнымі геаграфічнымі назвамі: *Алжыр, Аман, Афганістан, Басфор, В'етнам, Егіпет, Іран, Ірак, Йемен, Кітай, Кувейт, Лаос, Ліван, Люксембург, Мадагаскар, Непал, Пакістан, Парагвай, Тайланд, Тайвань, Туніс, Уругвай, Амстэрдам, Арлеан, Берлін, Будапешт, Бухарэст, Бялград, Грэнобль, Данцыг, Інсбрук, Каір, Кабул, Лісабон, Лондан, Мадрыд, Манрэаль, Наттынгем, Парыж, Рым, Стакгольм, Стамбул, Тэгеран, Ханой, Цюрых, Швандорф, Этжмонт, Юджыл, Ямал*.

Род нескланяльных асабовых і неасабовых назоўнікаў можна вызначыць таксама пры дапамозе форм тых слоў, якія сінтаксічна звязаны з гэтымі назоўнікамі: *французскі буржуа, англійскі аташэ, японскі мікада, кітайскі кулі, італьянскі маэстра, іспанскі ранцье, афрыканскі кенгуру, аўстралійскі поні, рухавы шымпанзэ, увайшоў дэндзі, забрахаў дынга*.

Да жаночага роду адносяцца:

а) уласныя і агульныя адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць імёны асоб жаночага полу, узрост, стан, сямейныя, сваяцкія і іншыя адносіны, род ці від працоўнай дзейнасці, занятку: *Ніна, Таццяна, Марыя, дзяўчына, дама, кабета, бабка (бабуля), сястра, жонка, дачка, нявестка, даярка, машыністка, прачка, свінарка, гувернантка* (устар.), *пакаёўка* (устар.), *ткачыха, парадзіха, кастэляніша, дамработніца, няня*;

б) нескланяльныя назоўнікі са значэннем асоб жаночага полу: *Жулію, Кармэн, Мэры, ледзі, мадам, мадонна, мадмуазель, міс, місіс, фрау, фрэйлін, інжэню, мецца* (спявачка);

в) назоўнікі з ярка выражаным экспрэсіўным адценнем (у тым ліку ўжытыя ў пераносным сэнсе): *баба, яга, піла, птушка, сарока, сава, ведзьма, лялька, краля;*

г) адушаўлёныя назоўнікі са значэннем іншых істот: *карова, цялушка, авечка, качка, курыца, свіння;*

д) уласныя неадушаўлёныя назоўнікі, якія з'яўляюцца назвамі частак свету, кантынентаў, мацерыкоў, дзяржаў: *Азія, Амерыка, Аўстралія, Афрыка, Антарктыда, Акіянія, Грэнландыя, Еўропа, Албанія, Англія, Аргенціна, Аўстрыя, Балгарыя, Бельгія, Бірма, Бразілія, Венгрыя, Галандыя, Германія, Грэцыя, Дамагея, Данія, Замбія, Індыя, Інданезія, Ірландыя, Іспанія, Італія, Іарданія, Карэя, Кенія, Куба, Лівія, Манголія, Мексіка, Нарвегія, Партугалія, Румынія, Сірыя, Турцыя, Уганда, Фінляндыя, Францыя, Цюрынгія, Чэхаславакія, Шатландыя, Швейцарыя, Швецыя, Югославія, Японія;*

е) назоўнікі, якія служаць абазначэннямі міфалагічных істот і названых іх імёнамі нябесных цел: *Юнона, Геба, Венера.*

Да ніякага роду адносяцца амаль усе запазычаныя нескланяльныя неадушаўлёныя назоўнікі на *-о, -а, -э, -е, -і, -ы, -ю*: *бюро, метро, паліто, пано, трумо, трыо, ампула, вета, інкогніта, сальда, сола, танга, фіяска, кашнэ, купэ, пенснэ, турнэ, атэлье, рэзюме, жалюзі, таксі, журы, папур, інтэрв'ю* і многія іншыя. Выключэнне складаюць толькі асобныя запазычаныя словы, адны з якіх належаць да мужчынскага (*джэнтры, дэндзі, парцье, урду, хіндзі, янкі*), другія – да жаночага роду (*дынама, івасі, салямі* і інш.).

Род запазычаных нескланяльных назоўнікаў можа вызначацца таксама на аснове форм тых слоў, якія знаходзяцца ў сінтаксічнай сувязі з назоўнікамі: *канструктарскае бюро, чыгуначнае дэпо, вялікае пано.*

У залежнасці ад значэння адрозніваецца граматычны род нескланяльных геаграфічных назваў. Так, да мужчынскага роду адносяцца геаграфічныя назвы, якія абазначаюць гарады (*Тбілісі, Горы, Сухумі, Батумі, Сочы, Плаешці, Дэлі, Глазга, Осла, Мантэвідэо*), да жаночага роду – геаграфічныя назвы, якія абазначаюць дзяржавы, рэкі, горы, пустыні (*Перу, Чылі, По, Місісіпі, Місур, Ай-Петры, Гобі*), да ніякага роду – геаграфічныя назвы, якія абазначаюць азёры (*Чад, Ківу*).

Граматычны род складанаскарочаных назоўнікаў вызначаецца звычайна апорным словам адпаведнага спалучэння: напрыклад, да мужчынскага роду адносяцца словы *горком, райземадзел, прамбанк, селькор, журфак, хімрэактыў*, таму што форму мужчынскага роду маюць словы *камітэт, адзел* і інш.; да жаночага роду належаць складанаскарочаныя словы *ўтыльсыравіна, прамкааперацыя*, бо апорныя словы ў іх (*сыравіна, кааперацыя*) з'яўляюцца назоўнікамі жаночага роду. Такім жа чынам вызначаецца і род абрэвіятур: *БДУ* – мужчынскі род, *БССР* – жаночы род, *ДТСААФ* – ніякі род.

Тым не менш у радзе прыкладаў род складанаскарочаных слоў і некаторых абрэвіятур не вызначаецца цалкам родавай прыналежнасцю іх апорнага слова, параўн., напрыклад, род назоўнікаў *калгас, саўгас, сельбуд* з родавай прыналежнасцю іх апорнага слова ў адпаведных словазлучэннях: *калгасная (саўгасная) гаспадарка, сельскае будаўніцтва*.

Наркевіч А.І.

*Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. –
Мн.: Выд-ва БДУ, 1976. – С. 49-54.*

А.І. Наркевіч

НАЗОЎНІКІ АГУЛЬНАГА РОДУ

У групе асабовых назоўнікаў, акрамя тых, якія па граматычных адзнаках адносяцца або да мужчынскага, або да жаночага роду, асобна вылучаюцца назоўнікі са значэннем так званага агульнага роду.

Характэрнай асаблівасцю гэтага разраду назоўнікаў з’яўляецца тое, што яны ўсякі раз змяняюць свой род у залежнасці ад ужывання, гэта значыць, з улікам таго, для абазначэння асоб якога полу (мужчынскага ці жаночага) яны выкарыстоўваюцца ў дадзены момант. Так, у выпадку, калі гэтыя назоўнікі служаць для абазначэння асоб мужчынскага полу, яны адносяцца да мужчынскага роду, і наадварот, калі яны абазначаюць асоб жаночага полу, то выступаюць як назоўнікі жаночага роду. Параўн., напрыклад: Яму было блізка няшчасце гэтага беднага *сіроткі* (К-с). Ніхто за *сіротку-ўдаву* не заступіцца, ад злосці і крыўд не бароніць ніхто (Куп.). Спрытны, ёмкі быў хлапчына малады батрак Якім, першы ў вёсцы *малайчына* (К-с). Ты, бабулька, *малайчына!* (К-с). Я шчаслівы ў кожнай хвалі, хоць *калека* я, жабрак (К-с). Яна, можа, цераз цябе *калека*, якой назаўсёды астанецца (К. Ч.). Не разведчык ён, а адна *размазня* (М. Л.). «Ды ты з гэтаю сваёю *размазнёю* гавары меней», – перасцерагае Свірыд сына (К-с).

Да назоўнікаў агульнага роду функцыянальна набліжаюцца і некаторыя ўласныя ласкальныя імёны *на, -а (-я)* (*Слава, Саша, Шура, Жэня, Лёня, Уладзя*), якія таксама вызначаюцца здольнасцю служыць абазначэннямі асоб як мужчынскага, так і жаночага полу, параўн.: Саша падбег бліжэй і кінуў гранату пад машыну (К. Ч.), Увайшла сярэдняя дачка, Саша (К-с). Віця штурхануў Жэню ў плечы і той упаў (К. Ч.). Жэня была цяпер у Маскве (К. Ч.).

Па сваіх лексічных значэннях назоўнікі агульнага роду даволі разнастайныя. Аднак амаль усе яны, за невялікім выключэннем, характарызуюцца ярка выражанай экспрэсіяй і з пункту гледжання норм стылістычнага выкарыстання кваліфікуюцца як разрад прастамоўнай лексікі, элементы якой знаходзяць свае прыватнае адлюстраванне ў мастацкай літаратуры (асабліва ў мове дзеючых асоб) і публіцыстыцы.

Паводле структурных асаблівасцей назоўнікі агульнага роду не аднародныя. Яны могуць мець вытворныя і невытворныя асновы. Асабліва прадуктыўнымі з іх з'яўляюцца назоўнікі з вытворнымі асновамі. Большая частка такіх назоўнікаў утворана пры дапамозе суфіксаў з экспрэсіўна-ацэначным значэннем *-к-а, -ак-а, -як-а, -ек-а, -ук-а, -юк-а, -іц-а, -ыц-а, -аг-а, -яг-а, -уг-а, -юг-а, -л-а, -ы-а, -ыл-а, -ул-а (-я), -ар-а, -он-я, -ш-а, -ын-а, -от-а, -ох-а, -ёх-а, -с-а, -ш-а* і інш.: *пісака, служака, гуляка, крыўляка, няўмека, злюка, манюка, шаляніца, тупіца, п'яніца, чамярыца, брадзяга, туляга, валацуга, п'янчуга, звяруга, зладзюга, боўдзіла, дурыла, хамула, кривуля, пачвара, ціхоня, сіраціна, малайчына, блазнота, чысцёха, плакса, ляўша.*

Параўнальна шырока прадстаўлены таксама прэфіксальныя і прэфіксальна-суфіксальныя ўтварэнні (пераважна з прэфіксамі *за-, пад-, пра-, аб-, вы-, па-, раз-, пры-, у-, су-, неда-, непа-* і інш.): *запявала, заправіла, задзіра, задзірака, забіяка, задавака, замазоха, заіка, падпявала, падмятайла, падліза, правярайла, прайдоха, праныра, пралаза, абдзірала, аб'ядала, абжора, вытывака, выхваляка, выскаляка, паганюка, разявака, размазня, растрэпа, прыблуда, прыдзіра, прычэпа, урода, суцяга, недатыка, недарэка, недапека, непаседа.*

Меншую групу складаюць несуфіксальныя назоўнікі агульнага роду на *-а (-я)*: *сірата, калека, слуга, калега, няўдака, няздара, нязгрэба, няўклюдка, расцяпа, соня, скнара, жмінда, ханжа, шалахта, шантрапа, шалыга, выжыга, брыда, шэльма, юда, мурза, румза.*

Асобныя назоўнікі агульнага роду ўтвораны шляхам словаскладання. Колькасна яны нешматлікія: *кніганоша, лістаноша, пустамеля, лежабока, самавучка.*

Наркевіч А.І.

*Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. –
Мн.: Выд-ва БДУ. – С. 60-62*

А.І. Наркевіч

НАЗОЎНІКІ, ЯКІЯ ЎЖЫВАЮЦЦА ТОЛЬКІ Ў АДЗІНОЧНЫМ ЛІКУ

Да назоўнікаў, якія ўжываюцца толькі ў адзіночным ліку, адносяцца:

1. Пераважная большасць зборных назоўнікаў, у тым ліку:

а) вытворныя назоўнікі з суфіксамі *-ств-а (-цтв-а), -н-я, -ар-а, -ур-а, -ін-а (-ын-а), -іц-а (-ыц-а), -от-а (-ат-а), -нік, -ец, -ат, -ітэт*: *грамадства, жыхарства, птаства, студэнцтва, радня, дзетвара, машкара, агентура, прафесура, азіміна, ігліца, карыца, лістота, бедната, агурэчнік, ядловец, старастат, генералітэт* і інш. Трапечуцца белыя хвалі і коцяць жарству і пясок (Астр.). Над дарогаю ціхай хмарай вілася дробная, як пыл, машкара

(І.М.). Дожджык добра для азіміны (І. М.). Скрозь была трава, мятліца (К. Ч.). Кружыцца лістота, кружыцца, імчыцца, высцілае ў полі восеньскі ўзор (А.К.). Шыракалісты гуркоўнік засцілаў зямлю (Кав.). Моцна пах ядловец на ялавіне(К. Ч.);

б) некаторыя вытворныя назоўнікі ніякага роду з суфіксам *-j-*: *вараннё, груганнё, рыззё, прыладдзе, пакулле, шчацінне, валоссе, смецце, ламачча* і інш. Гулкі стрэл страсянуў галлэ, з якога пасыпалася ігліца, сухое смецце (М. Л.). А пад паліцаю вісіць на іржавых цвіках усё прыладдзе вясковай капэлі (К. Ч.). Па чарзе аблілі пакулле бензінам (К-с). На лёгкім ветры паволі плыло над рунню павуцінне (Бр.). Сабраўшы сухога ламачча, Арэшка і Шыбаеў расклалі невялікі агонь (Кр.);

в) некаторыя назоўнікі з невытворнымі простымі ці складанымі асновамі: *люд, моладзь, хвораст, лом, бой, друз, шрот, чартапалох* і інш. Шчаслівы люд глядзіць услед байцам дзівоснай складкі (К-с). На гэтым курганку стаяў Сцёпка Барута і ўся моладзь, што дзень у дзень ваявала тут на фронце працы (К-с). Дыміць сасновы хвораст (А. К.) Юрка збіраў ужо лом для агню (К. Ч.) Малатарня гудзе, вецер гоніць труху (А. К.). Ляжаць упокат зваленыя сосны, галлэ і друз паскіданы ў лаўжы (Панч.). Меле жвір і гаворку вядзе, не спыняе работы бесклапотны ручай (А. К.). Мята і чартапалох сцелюцца косамі роўна (Танк).

2. Большасць назоўнікаў, якія абазначаюць рэчыва або матэрыял: *вугаль, жалеза, цэмент, дзёгаць, бавоўна, пух, проса, мука, мёд, квас, малако, сена, салом, драўніна, гравій* і інш. Ёсць тут базальт, дыябаз, дыярыт, мармурападобны даламіт, аланецкі мармур, сігніт, палявы шпат (Гал.). З шумам хлынула вада ў канал і пабегла далей і далей, несучы з сабою пясок, кусочки дрэва, траву (К-с). Іван Касніцкі беглым зіркам правяраў, ці добра ўкладзена салом (К. Ч.). Польшны званочнік, ваўчыца, як воўна, дзяцельнік – белы, як снег (Танк). І сівер ледзь хаткі не зверне, і снегу ані не ўбывае, а тут у свіронку – ні зерня, апошняя бульба ўцякае! (Куп.). Колькі тут вяндліны, сала! Смачны дух ад іх такі (Крап.).

3. Абстрактныя назоўнікі, якія абазначаюць пэўныя якасці, уласцівасці, дзеянні, стан: *чырвань, сіль, яснасць, дабрата, гнеў, любоў, адвага, скрыт, бегатня, малацьба, плач, смех, помста, жаль, сум, нуда, маркота* і інш. Убіраючы неба ў чырвань, зарава палыхала ўсе шырэй і шырэй (М. Л.). Спакой і восеньская яснасць былі ў прыродзе (Сам.). І горш за ўсе вось гэтая слепата, глухата, нячуласць людская да пытанняў навукі і культуры (К-с). Сцёпа зірнуў з нецярплівай панурасцю (К. Ч.). Гэтак цягнулася маўчанка нешта хвілін з тры (К. Ч.). Лагоднасць, згода і павага і вельмі сталая развага ўвесь гэты дзень тут панавалі (К-с). Няма ні суму, ні хворасці (А. К.).

4. Назоўнікі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя вучэнні, формы дзяржаўнага ладу, вытворчыя працэсы, мерапрыемствы, галіны навук і г.д.: *марксізм, ленінізм, камунізм, сацыялізм, імперыялізм, электрыфікацыя,*

політэхнізацыя, яравізацыя, батаніка, заалогія, геаграфія, астраномія і інш. Ленінізм – вечна маладое і ўсёперамагаючае вучэнне («Зв.»). Мы будзем наша светлае будучае – камунізм («Ч. зм.»). Апяюць у песнях працу, гераізм, як на край балотны йшоў сацыялізм (Куп.). А далей можна лёгка ўвязацца з батанікай, з астраноміяй, з геаграфіяй, з геалогіяй (К-с).

5. Назоўнікі, якія абазначаюць напрамкі свету, астранамічныя і геаграфічныя паняцці (за выключэннем тых з іх, якія з'яўляюцца аднайменнымі назвамі некалькіх астранамічных паняццяў або якія ўжыты ў абагульненым значэнні): *поўдзень, поўнач, усход, захад, Зямля, Марс, Юпітэр, Венера, Еўропа, Азія, Афрыка, Антарктыда, Беларусь, Украіна, Масква, Берлін і інш. На ўсход, захад, поўнач і поўдзень плыве бальшавіцкая песня (Куп.). Па Немане і Сожы, па Дняпры і Бярозе, па Дзвіне і Прыпяці, на прыгожым нашым Палессі, на ўрадлівай Случчыне, на азёрнай Полаччыне, на Магілёўшчыне, на Міншчыне, на Навагрудчыне, на Піншчыне – усюды мы маем сляды таго, як клалі свае дурныя галовы ўсе тыя, каму не давала спакою думка ўладаць нам і нашай зямлэй (Куп.).*

6. Індывідуальныя ўласныя імёны і прозвішчы людзей (пры ўмове, што апошнімі не абазначаюцца групы асоб ці цэлыя калектывы, сем'і, а таксама тыповыя для пэўных перыядаў з'явы грамадскага жыцця): *Іван, Фёдар, Сцяпан, Марыя, Ніна, Чарнышэвіч, Раманоўскі, Сцяпура і інш. Беларускае народнае музыка ў апрацоўцы кампазітараў Туранкова, Цікоцкага, Багатырова загучала з велізарнай сілай (Куп.). Тарас Грыгоравіч Шаўчэнка – непахісны змагар за народную справу (К-с).*

7. Нескланяльныя назоўнікі іншамоўнага паходжання: *бюро, дэпо, кіно, лато, манто, метро, трумо, трыко, трыо, радыё, атэлье, піке, рэзюме, фэ, філе, кабарэ, кафэ, кашнэ, пенснэ, пюрэ, турнэ, шасэ, аўта, вета, фота, кепі, таксі, папурэ, рагу і інш. Рабочыя, спяшаючыся, працавалі ў дэпо, грузілі на адкрытыя платформы ўсё, што можна было ўзяць, зрушыць з месца чалавечымі рукамі (М. Л.). Ён [самалёт] выйшаў з піке над самымі вяршынямі дрэў і з шалёным гудзеннем пранёсся над лесам (М. Л.). Пазней у вагонным купэ мы чыталі свежы нумар «Правды» (Гал.). Ён адзеты ў латаныя галіфэ, перашытыя з шэрага салдацкага шыняля (К. Ч.). У гэты вечар не было вальсаў Штрауса, полек Офенбаха, шансанетак, венскага папурэ. Быў... гул тысяч галасоў (Сам.).*

НАЗОЎНІКІ, ЯКІЯ ЎЖЫВАЮЦА ТОЛЬКІ Ў МНОЖНЫМ ЛІКУ

Толькі ў множным ліку ўжываюцца:

1. Назоўнікі, якія абазначаюць парныя і састаўныя предметы: *клешчы, абузгі, шчытцы, ціскі, пласкагубцы, ножны, граблі, вілы, вілкі, насілкі, лескі, ночвы, кросны, панажы, жорны, драбіны, развалкі, сані, санкі, штаны, шаравары, панталоны, плаўкі, трусы, буцы, крагі, гетры, даспехі, наручы, латы, пумы, аковы, кайданы, краты, яслі, харомы, сені, вышкі,*

палаці, нары, падмосткі, вароты, весніцы, поручні, парэнчы, дзверы, усходы (ступенькі), арэлі, шахматы, цымбалы, гуслі, лічыльнікі, ходзікі, куранты, акуляры, каралі, цуглі, шоры, набадры, восці, соты, шчэлепы, грудзі, вусны, прыгаршчы, паджылкі і інш. Яна адчыніла дзверы ў сенцы і спаткала яго на парозе (К. Ч.). Вартавы расчыніў вароты (К-с). Сегень сыходзіў з падмосткаў (К. Ч.). Цені крат застылі на сцяне (Танк). Граблі, сані пад страхою, колы, сошка, барана, кол з хваёваю мятлою ўбіты ў дол каля акна (К-с). Буду кросны ставіць неўзабаве (К. Ч.). На гэты стук у яме-хаце наўперад рыпнулі палаці (К-с). Паўвека ўжо куранты адлічылі дваццатаму стагоддзю на зямлі (Астр.). Зося вынесла з прыгрэбніцы хамут і набадры (Ц. Г.). Спацелы вараны стаеннік нервова грыз цуглі (Шам.). Пралезлі праз хамут канёвы персі й ногі (Крап.).

Граматычнай адзнакай слоў гэтага тыпу з'яўляецца тое, што яны могуць спалучацца са зборнымі лічэбнікамі: *двое саней, трое дзвярэй, чацвёрта варот* і інш.

2. Назоўнікі, якія абазначаюць складаную сукупнасць прадметаў, з'яў у іх адзінстве, цэласнасці: *джунглі, нетры, зараслі, субтропікі, плаўні, прысады, задворкі, могілкі, зёлкі, усходы (прарастанне), ападкі, астанкі, пажыткі, рэшткі, прыпасы, боепрыпасы, брыжы, карункі, кудры, вантробы, шчыкеты, манаткі (разм.), фінансы, грошы, аліменты, клавікорды, забабоны, чары, пацеры, мемуары, уводзіны, асновы, курсы, перлы, каракулі, крымзолі* і інш. Панурасцю і першабытнаю дзікасцю спрадвечных нетраў павявае ад берагоў (К-с). Чародка качак з крыкам узнялася з асаковых зарасляў і спуджана кінулася да лесу (М. Л.). Касыя, доўгія цені ад прысадаў слаліся на брук (Р. М.). На рэчцы ледзяныя брыжы пачалі адставаць ад берагоў (Бр.). Гэта наша жыта з горкі да лагчыны ў цёмныя чупрыны кудры завівае (Гл.). Завіліся дажджынкі ў каралі і павіслі слязьмі на бярозах (Гл.). З яго цвету і з верасу лаўры буду віць я краіне на радасць (Гл.). Яна свяціла зоркай яснай, яна гарнула і хіліла, бы нейкіх чар нязнаных сіла (К-с).

3. Назоўнікі, якія абазначаюць сукупнасць асоб або пэўныя грамадскія пласты: *бацькі, людзі, кадры, вярхі, нізы* і інш. Нарадзіўся ў іх сын, ды такі прыгожы, што бацькі не нацешацца з яго (Як.). Гэта нашы людзі, гэта нашы дзеці! (К-с). Пытанне аб літаратурных кадрах у нас надзвычай вострае (К. Ч.). Купала, як і Горкі, выйшаў з нізоў народа (Ів.). Гогаль закрануў надзённую, палітычна вострую тэму, з якой вынікала, што яны бяспраўныя, вярхі своекарыслівыя («Пол.»).

4. Назоўнікі, якія паходзяць ад прыметнікаў і абазначаюць групы або класы жывёл, насякомых, паўзуноў, рыб, сямействы культурных або дзікіх раслін, траў, караняплодаў, віды выплат ці збораў: *млекакормячыя, парнакапытныя, сумчатая, траваедныя, аднаклетачныя, жгуцікавыя, кольчатая, павукападобныя, членістаногія, земнаводныя, асятровыя, храстковыя, лускакрылыя; азімыя, яравыя, пальмавыя, тутавыя, бабовыя,*

хваёвья; прэміяльныя, сутачныя, камісійныя, чаявья, праязныя, камандзіровачныя і інш. Мехапізатары саўгаса ў лепшыя тэрміны завяршылі ўборку каласавых («М. пр.»). Хутка пайшлі ў рост азімыя («Зв.»).

5. Некаторыя рэчыўныя назоўнікі, якія абазначаюць: а) аднародную масу рэчыва ці матэрыял, віды стравы і інш.: *абоі, дровы, каноплі, пачаткі, дрожджы, духі, мазгі, лекі, кансервы, прысмакі, крупы, біткі, зразы, тэфтэлі, пікулі* (кулін.) і інш. На двары чырвонаармейцы пілавалі дровы (Гал.). Угледзеўшы сваё начальства, ледзь не выткнуўся быў з канпель, каб радасна крыкнуць ім (М. Л.). У халодных сенцах стаялі ночвы з памытымі гуркамі і былі рассыпаны крупы (К. Ч.). На вокнах толькі стаяла некалькі бальзамінаў у іржавых банках ад кансерваў (К. Ч.). Галодны, можа, небаракі, а мо абрыдлі ім прысмакі – вяндліна, мяса і катлеты (К-с). Арцём Ісакавіч пачаў корпацца ў цемры ў сваім чамаданчыку, шукаючы патрэбных лекаў (М. Л.);

б) розныя адкіды або рэшткі якога-небудзь рэчыва: *высеўкі, пазадкі, пацяробкі, вычаскі, ачоскі, выграбы, агрэбкі, выбіркi, выжымы, падонкі, выскваркі, вытапкі, недаедкі, недапіткі, памыі, адкіды, адходы, аб'едкі, абдзіркi, апілки, ачысткі* і інш. У нашых кайстрах яшчэ недаедкі хлеба і нават мяса: яго мы знайшлі на хутары (К. Ч.). Я кідаю Трэзару аб'едкі са стала (Бяд.). Нібы памыямі абліты, стаяў ён некалькі хвілін (К-с).

6. Некаторыя абстрактна-зборныя назоўнікі, у прыватнасці:

а) назоўнікі, якія абазначаюць дзеянні, працэсы, станы з адценнем працягласці ці паўтарэння: *наводзіны, абставіны, выбары, перавыбары, зносіны, адносіны, суадносіны, пярэзвы, пярэймы, перагонт, манеўры, абдымкі, дэбаты, крыватолкі, клешчы* (разм.), *спевы, скокі, гулі, выкрутасы, залёты, козні, падкопы* (разм.), *нападкі, непаладкі, ваніты* (разм.), *сухоты, роды, схваткі, дрыжыкі, пабоі, хітрыкі, кепікі, кпіны, заняткі, замаразкі, прымаразкі* і інш. Па дварах чуўся гоман і пярэзвы (Ц. Г.). Гэта ж, бач, ушчуў, што прыехаў Стэпін сын у госці, дык барджэй на пярэймы і кінуўся (Ц. Г.). Ігнась трапіў у мацерыны абдымкі (Ц. Г.). Камандарм амаль заўсёды, прыязджаючы ў дывізію, знаходзіў нейкія непаладкі (І. М.). Трэслася Верамейчыкава хата ад лаянкі і кленічаў (Крап.). Яна была вырашана перад самымі перавыбарамі (Крап.). Стаялі ўжо невялічкія прымаразкі і было сцюдзёна (Бр.). Яго брыгада ішла першая на вытворчых манеўрах (К. Ч.);

б) назоўнікі, якія абазначаюць віды гульняў: *гарадкі, бабкі, кеглі, фанты, хованкі, жмуркі, гарэлкі, шашкі, шахматы* і інш. Вечар скончыўся гульнямі. Селі гуляць у «фанты» (К-с). «Давайце кінем гуляць у хованкі», – сурова гаворыць ён (К-с). Клопікаў пасля вячэры іграў у шашкі са сваім старым дружбаком (М. Л.);

в) назоўнікі, якія абазначаюць народныя звычаі, абрады, рэлігійныя святы і г. д.: *вячоркі, імяніны, радзіны, памінкі, хрысціны* (хрэсьбіны),

пасядзелкі, заручыны, уваходзіны, агледзіны, розгляды, праводзіны, провады, зажынкi, дажынкi, запускі, коляды, дзяды, папрадухі і інш. Душою гэтых вячорак, галоўнай выдумшчыцай і за-вадатарам заўсёды была Наташа (Кр.). У тую хату, дзе кравец шыў кажухі, кожны вечар збіраліся пасядзелкі (К. Ч.). Селівестр спраўляў уваходзіны ў новую хату (Кр.). А я лічу, Аўдоця Захараўна, што гэтыя розгляды зусім лішнія (Крап.). Урачыстыя будуць праводзіны бальшавіцкай вясны і сяўбы (А. К.). Два гады мы і косім і жнём, каб вялікія справіць дажынкi (Астр.);

г) назоўнікі, якія абазначаюць прамежкі часу або прасторавыя паняцці: *канікулы, суткі, будні, сумеркі, гоні, паўгоні* і інш. Якраз набліжаліся зімовыя канікулы вучняў, і можна было адлучыцца на час са школы (Шах.). Задажджылася раптам на цэлыя суткі, на некалькі дзён (Брыль). Дзень добры, юная вясна! Дзень добры вам, лясы і гоні! (К-с). Але да фурманак было з паўганок, а гаварылі не вельмі моцна (Крап.).

7. Некаторыя геаграфічныя, а таксама астранамічныя назвы: *Горкі, Чонкі, Агароднікі, Сувалкі, Шастакі, Боркі, Цімкавічы, Рачкевічы, Рачкавічы, Бялевічы, Гулевічы, Лютавічы, Жываглодавічы, Філіпавічы, Мацкевічы, Блеўчыцы, Васільчыцы, Доктаравічы, Чыжэвічы, Верабевічы, Суханавічы, Лядныя, Дзяцяныя, Макраны, Жыгулі, Гімалаі, Нідэрланды, Філіпіны; сузор'е Блізняты* і інш. Каля маёнтка Борак школ блізкіх не было, і з гэтай прычыны бацька кінуў службу і пераехаў на сваю радзіму ў мястэчка Цімкавічы Капыльскага раёна і (К. Ч.).

Наркевіч А.І.

*Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. –
Мн.: Выд-ва БДУ, 1976. – С. 76-82.*

А.І. Наркевіч

НЕСКЛАНЯЛЬНЫЯ НАЗОЎНІКІ

АСНОЎНЫЯ ГРУПЫ НЕСКЛАНЯЛЬНЫХ НАЗОЎНІКАЎ

Да нескланяльных адносяцца назоўнікі, якія не маюць парадыгмаў скланення і суадносных форм ліку і выражаюць граматычныя значэнні склону і ліку сінтаксічна – пры дапамозе форм дапасаваных да іх прыметнікаў, дзеепрыметнікаў, парадкавых лічэбнікаў ці займеннікаў. Большую частку нескланяльных назоўнікаў складаюць словы іншамоўнага паходжання. Па лексічных і граматычных адзнаках нескланяльныя назоўнікі падзяляюцца на некалькі груп:

1. Неадушаўленыя назоўнікі ніякага роду, якія заканчваюцца на галосныя гукі: *авіза, амплуа, арыёза, балэра, барока, брута, вэта, гэта, дынама, інкаса, інкогніта, крэда, лібрэта, магнэта, нэта, пола, піяніна, сальда, сола, сольда, сапрапа, танга, фартэпіяна, фіяска фота, экстра, эмбарго; адажыю, аргó, бардо́, бюро́, даміно́, дэно́, жабо́, кіло́, кіно́, ландо́, лато́, манто́, метро́, паліто́, панó, платó, ракако́, рандó, трумó, трыко́;*

капрычыо́, трыо́, радыё; інжэню, інтэрв'ю, меню, рагу́, табу́; атэльэ, дасьэ́, дэфіле́, жэлё, кальэ́, камюніке́, манпансьэ́, пап'э-машэ, парцьэ́, піке́, рэзюме́, рэле́, фаэ́, філе́; галіфэ, гафрэ, дражэ, кабарэ, кашнэ, кафэ, клішэ, купэ, партманэ, пенснэ, плісэ, пюрэ, турнэ, шасэ; а́лібі, джэрсі, жэ́люзі, канфеці, кепі, ліберці, салáмі, таксі, хáкі, шáсі; алéгры, журы, папуры, пары і інш. Аркестр іграе пікантнае танга (Сам.). З фота, перакрэсленага сінім алоўкам, глядзяць на начальніка колкія вочы (Сам.). Ён жа [Кох] ўсімі жандарамі камандуе, ён у самым гестапа працуе (М. Л.). На крэсле сядзеў чалавек у паліто (Бар.). Дашывай, мая іголка, навамоднае манто (Ал.). Сізія клубы дыму грузна павіслі над дэпо, над пуцямі (М. Л.). Вітрыны магазінаў, рэкламы кіно струменілі белае святло электрычнасці (Сам.). Ён працаваў тут жа, за сталом бюро прапускоў (М. Л.). Там маладосць праходзіла, праверыўшая песні за кайлам у тунелях глыбокага метро (Бр.). А па радыё тым часам на кароткай моўнай хвалі навіну сусветным масам пра яго перадавалі (Крап.). Мы ўчора на балоце канавы капалі і клалі і ўбівалі на шасэ камень (А. К.). Я ўскідваю на плечы свой дэмісезон і іду з купэ (Гал.). Клемусь выскачыў з хаты і праз хвілін пятнаццаць прынёс у кішэні картовых галіфэ пляшку (К. Ч.). Арцём Ісакавіч збянтэжана праціраў сваё пенснэ (М. Л.). Мы зараз зойдзем у кафэ (Сам.). У залітым святлом электрычнасці фае перад вачыма Сяргея Пятровіча ўзнікла даўно забытая дэталі і разварушыла далёкія цені дзён (Сам.).

2. Адушаўлёныя назоўнікі, якія абазначаюць жывёл: *дынга, зебу, какаду, калібры, кенгуру, марабу, поні, фламінга, шымпанзэ*. Гэтыя назоўнікі маюць значэнне мужчынскага роду, калі яны абазначаюць самцоў, і значэнне жаночага роду, калі абазначаюць самак: Дзесьці непадалёк забрахаў дынга.

3. Адушаўлёныя назоўнікі мужчынскага і жаночага роду, якія абазначаюць асоб паводле іх сацыяльнай і нацыянальнай прыналежнасці, грамадскага становішча, роду дзейнасці, занятку, службы і заканчваюцца на галосныя гукі: *аташэ, буржуа, дэндзі, імпрэсарыо, комі, кулі, кюрэ, маэстра, мікада, ранцье, урду, хіндзі, янкі, ледзі* і інш.

4. Адушаўлёныя назоўнікі жаночага роду, якія служаць формай звароту і заканчваюцца на цвёрдыя зычныя: *міс, місіс, мадам*. Сюды адносяцца таксама некаторыя жаночыя ўласныя найменні іншамоўнага паходжання: *Кармэн, Элен* і інш.

5. Прозвішчы асоб жаночага полу, якія паходзяць ад назваў прадметаў ніякага роду, а таксама ад назваў прадметаў, род якіх выразна не вызначаецца: *Шыла, Сукала, Долата, Ворыва, Пуцейка, Сямашка, Машара, Сасюра, Сцяпура, Пічэта* і інш. Любоў да кнігі ў Ірыны Масла нарадзілася яшчэ тады, калі яна вучылася ў школе («ЛШ»).

6. Прозвішчы асоб жаночага полу, якія заканчваюцца на зычныя: *Сокал, Булат, Чаркас, Колас, Конаць, Карабань, Шыбай, Пашкевіч,*

Чарнушэвіч, Урбановіч, Стэльмах, Кучык, Есьман і інш. На ранішняй нарадзе не было толькі Зоі Бузак («М.»).

7. Уласнабеларускія і іншамоўныя прозвішчы асоб мужчынскага і жаночага полу, якія заканчваюцца на націскае *-о*: *Гурло, Вітко, Лапо, Чуйко, Ляйко, Гюго, Гуно, Гізо, Дзідро, Дзюкло, Дэфо, Русо і інш.* Сюды адносяцца таксама іншамоўныя імёны і прозвішчы, якія заканчваюцца спалучэннямі *-іо, -ыо, -ао, -во-* *яо, -льё*: *Ан-тоніо, Бакачыо, Бідлао, Галілео, Сяо, Мельё, Эскамільё і інш.* Кампазіцыя навелы Бакачыо – кампазіцыя кароткага сюжэтнага апавядання (Гал.).

8. Прозвішчы, якія заканчваюцца на *-іх (-ых)* і маюць форму прыметнікаў роднага склону множнага ліку: *Чуткіх, Барановых, Белых, Чарных, Сядых, Крутых, Чарамных і інш.*

9. Іншамоўныя імёны і прозвішчы, якія заканчваюцца на *-і (-ы)*: *Кіці, Мімі, Бэці, Гандзі, Вердзі, Пучыні, Расіні, Тасканіні, Гарыбальдзі, Джоні, Нізамі, Мурадэлі, Паганіні, Руставелі, Тарычэлі, Кавальеры, Куінджы, Веспучы, Кюры і інш.*

10. Многія іншамоўныя імёны і прозвішчы на *-а (-я)*. *Нана, Джардана Бруна, Катаяма, Дзюбуа, Фарыа, Дзюма, Заля і інш.*

11. Іншамоўныя прозвішчы на *-е (-э)*: *Літке, Тарле, Фрунзе, Арджанікідзе, Эйве, Мелье, Мантэск’е, Буш’е, Фур’е, Струве, Дантэ, Бізэ, Гейнэ, Гётэ і інш.* Для Ме-рыме характэрна надзвычайная мастацкая выразнасць пры слоўнай скупасці (Гал.). Самыя раннія выказванні аб навеле як жанры належаць Гётэ (Гал.).

12. Іншамоўныя імёны і прозвішчы на *-у (-ю)*: *Ганчу, Мілку, Петру, Петрэску, Амаду, Керду, Нэру, Шэню і інш.*

13. Іншамоўныя геаграфічныя назвы, якія заканчваюцца на галосныя: *Сухумі, Батумі, Тбілісі, Дэлі, Сочы, Плаеіці, Чыкага, Осла, Іашкар-Ала, Глазга, Ватэрлоо, Монтэвідэо, Бруге, Баку, Самалі, Чылі, Перу, Гобі, По, Місісіпі, Місуры, Гаіці, Барнео і інш.*

14. Літаратурныя абрэвіятуры, якія заканчваюцца на розныя зычныя гукі: *ЦСУ, ЦДСА, БПІ, БДУ, СССР, МТС, РТС, ААН і інш.* Гадзіны праз паўтары Міхась Кірылавіч выйшаў на шлях каля МТС і пачуў іх галасы (Шам.). Калі раней з надыходам зімы сувязь калгаса з МТС амаль парывалася зусім, то цяпер яна нават пашырылася (Шам.).

Наркевіч А.І.

Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. –

Мн.: Выд-ва БДУ. – С. 60-62.

Т.Р. Рамза

ДЫНАМІКА ВАРЫЯНТНЫХ ФОРМАЎ РОДНАГА СКЛОНУ

З самага пачатку станаўлення новай беларускай літаратурнай мовы не існавала адзінаства ў напісанні канчаткаў назоўнікаў у родным склоне множнага ліку, асабліва гэта тычыцца ніякага і жаночага роду.

Як неаднаразова сведчылі даследчыкі, такі факт абумоўлены шэрагам прычын: «асаблівасцямі гістарычнага развіцця граматычнага ладу беларускай народна-дыялектнай мовы, характарам узаемадзеяння і узаемаадносін беларускай літаратурнай мовы з народнымі гаворкамі і суседнімі літаратурнымі мовамі на розных этапах іх гісторыі, тэндэнцыяй да уніфікацыі розных тыпаў скланенняў» [23, с. 132]. Мэта прапанаванага артыкула – прасачыць замацаванне дынамікі ваганняў дублетных формаў роднага склону –*оў/-аў* і *ø* (нулявога канчатка) назоўнікаў ніякага роду і жаночага –*а/-я*, што зафіксавана ў граматычных нарматыўных дапаможніках, пачынаючы з граматыкі Б. Тарашкевіча.

У першай “Беларускай граматыцы для школ” назоўнікі ніякага роду на –*о/-а* нахталт *сяло, калена, мора* пры ўзоры скланення падаюцца з канчаткам –*аў*: *сёлаў, каленаў, мораў* [1, с.18], але ніжэй у правіле адзначана: “Родны склон мн. л. можа ўжывацца або з канчаткам *оў (аў)*, або без канчатку (адна аснова): *вядзёр – вёдраў, красён – кроснаў, плеч – плечаў* і г.д.” [1, с. 19; 2, с.76]. Тое ж датычыць і наз. ж. р. на –*а*: ”Родны склон мн. ліку мае часта канчатак *оў*, як у мужчынскім родзе: *водаў, варонаў, маладзіцаў, песьняў, земляў* і г.д. Але найчасцей ужываюцца гэтакія формы, як *дачок, дзювок, гор, зор, кароў, галоў, зямель, нядзель, сьлёз, лялек, шпілек* і г.д. Толькі рук і ног заўсёды без канчатку *аў*» [1, с. 22; 2, с.81].

У 1927 г. у Прадмове да 5-га выдання «Беларускага правапісу» Язэп Лёсік пісаў: «Процэс вытварэння нашае літаратурнае мовы адбыўся натуральна, вольна і без пабочнага прымусовага ўплыву, бо ў час вытварэння яе Беларусь ня мела адзінага каманднага цэнтру, які мог бы накіраваць развіццё ў свой бок, выходзячы з свайго мясцовага патрыятызму. Дзякуючы вольнаму развіццю, яна ўвабрала ў сябе ўсе чыста беларускія асобнасьці іншых беларускіх гаворак і цяпер у поўнай меры можа лічыцца сапраўды народнай, агульнай беларускай мовай» [3, с.4]

У сваім Правапісе Я. Лёсік падае нарматыўнае напісанне формаў роднага склону мн. л. назоўнікаў ніякага і жаночага роду:

“Правіла 27. 11. Ніякі і жаночы род

1) У родным склоне множнага ліку іменнікі ніякага і жаночага роду звычайна маюць форму чыстае асновы (без канчатку), напр.: *сёлы – сёл, вароты – варот, дровы – дроў, леты – лет, яйцы – яец, плечы – плеч, гарадзішча – гарадзішч; рэкі – рэк, галовы – галоў, маліны – малін* і г.д., як *сяляне – сялян, мяшчане – мяшчан* <...>, хоць можа быць канчатак **аў-яў**: *малінаў, вішняў; вокаў, лісьцяў* і г.д.

2) У тых разох, калі аснова канчаецца на злучэньне двух ці больш зычных, паміж зычнымі зьяўляюцца ўстаўныя гукі: пад націскам **о-ё**, а не пад націскам – **а-е**, напр.: *кросны – красён – кросен, вёдры – вядзёр –*

вёдзер, землі – зямель, песъні – песень, палотны – палацён – палоцен, лазьня – лазен, вішня – вішань, вокны – вакон – вокан, жорны – жарон – жоран, сарочки – сарачок – сарочак і г. д., але вёрсты – вёрст (без устаўнога гука)» [3, 62 – 63].

У «Школьнай граматыцы беларускай мовы» Язэп Лёсік вызначае больш шырокае кола слоў ніякага роду, якія ў родным склоне мн. л. могуць мець дублетныя формы: чыстую аснову, без канчатка або з канчаткамі мужчынскага роду -оў(-ёў), -аў(-яў). напр.: *пісьмо – пісем, кола – колаў, возера – азёр, азёраў, слова – слоў, словаў, дрэва – дрэў, дрэваў, дровы – дроў, дроваў, лета – лет, летаў, мест – мест, местаў, месца – месц, месцаў, стада – стад, стадаў, карыта – карыт, карытаў, сьвята – сьвят, сьвятаў, неба – нябёс, нябёсаў, калёсы – калёс, калёсаў, сэрцы – сэрц, сэрцаў, вёдры – вёдзер, вёдраў; сёлы – сёл, сёлаў, вокны – вокан, вокнаў, палоцен – палотнаў, варот – варотаў, яец – яйцаў, поль – палёў, гарадзішч – гарадзішчаў, вогнішч – вогнішчаў, войск – войскаў і г. д.» [4, с. 103].*

Адносна назоўнікаў жаночага роду Я. Лёсік занатаваў: «Родны склон множн. л. іменьнікаў жаноч. р. можа мець канчатак мужч. р. **аў (яў)**, напр.: *мухаў, крупаў, ліпаў, сёстраў, маладзіцаў, лісіцаў; песъняў, вішняў, лазьняў*, а таксама: *стараستاў, суседзяў, музыкаў і г. д.*

Але ч а с ь ц е й (разрадка мая. – Т.Р.) ужываецца форма, якая супадае з чыстаю асноваю, без канчаткаў (тут у вагульна-славянскай мове канчаткі былі *ъ і ь*), напр.: *жанок, дачок, дзевак, гор, зор, кароў, галоў, ножак, сьлёзак, мер, сарочак, дошчак–дашчок, цэвак, хат, ран, пушч, веж, прац, дарог, маладзіц, суніц, крыніц, ягад, моў, шкод, вод, выгод, пчол, коз, губ, пор, работ, цнот, мук, сякер, патуг, торб; нянек, лялек, шпілек, жнеек, зямель, нядзель, песень, вішань, лазень, доль, канапель і г. д.*

<...> У некаторых разох пры зьбегу зычных асновы ўстаўных галосных можа і ня быць, напр.: *ласк, мітр, верб, ведзьм, сэкт, зьвёзд, изб, высп, стараст*. Але калі зьбег зычных канчаецца гукам «в», то ў такіх разох ставіцца канчатак «аў»: *бітваў, клятваў* [5, с. 102; 4, с. 113–114].

Такім чынам, прыведзены матэрыял дае падставы гаварыць, што, апісваючы ў сваіх першых граматыках дублетнасць нулявой і матэрыяльна выражанай формы роднага склону назоўнікаў у множным ліку, Б. Тарашкевіч і Я. Лёсік засведчылі паралельнасць іх выкарыстання. Натуральна, аддаючы перавагу канчаткам на -аў/-яў (змяшчалі іх на першае месца), яны аб'ектыўна ўказвалі пры гэтым на найбольшую пашыранасць нулявой флексіі.

Пытанні правапісу канчаткаў роднага і меснага склонаў былі ўнесены ў праграму працы Акадэмічнай Канферэнцыі па рэформе беларускага правапісу і азбукі (1926), але яны «засталіся нявырашанымі» [6, с. 393], бо Камісія на сваіх пасяджэннях не паспела іх разгледзець.

У праекце Беларускага правапісу (1930) дваякасьць формаў роднага склону знайшла свае замацаваньне:

«Правіла 29. Формы роднага склону множнага ліку іменьнікаў усіх радоў маюць канчаткі «оў» (ёў) (не пад націскам «аў»(яў)). У іменьніках жаночага і ніякага роду і ў некаторых словах мужч. роду могуць быць і формы аднае асновы.

Прыклады:

м. р.	<i>валоў – ботаў</i>	н. р. <i>вокнаў і вакон</i>
	<i>ласёў – цесцяў</i>	ж. р. <i>хатаў і хат</i>
	<i>сталоў – твораў</i>	<i>сохаў і сох <...></i>
	<i>рагоў і рог</i>	<i>начэй але: рэчаў</i>
	<i>гадоў і год</i>	<i>касцей – мазяў» [7, с. 27–28].</i>

Варта звярнуць увагу на тое, што Пастанова Савета Народных Камісараў БССР «Аб змене і спрашчэнні беларускага правапіса» ад 26 жніўня 1933 г. не закранула правапісу канчаткаў роднага склону мн. ліку. (Прадпісанне датычылася толькі назоўнікаў мужч. роду адз. ліку ў родным склоне, якія рэкамендавалася «пісаць пераважна з канчаткам «а», «я» [8, с. 71].) Разам з тым у Правапісе 1934 года быў зроблены акцэнт на выкарыстанне бесфлексійных формаў.

«Правіла 50. Назоўнікі мужч. і ніякага роду ў родным склоне мн. л. маюць канчаткі *оў, ёў* (пад націскам) і *аў, яў* (не пад націскам) *трактароў, лясоў, цэхаў, кастылёў, аленяў, лісцяў, вокнаў. Але: грошай, коней, гоней.*

Увага. У родным склоне некаторых назоўнікаў мужч. і ніякага роду можа быць формы без канчаткаў *аў, яў*: *чалавек, год, дзён, раз, калёс, верацён, азёр, балот, сёл, гнёзд, слоў, дрэў.*

Правіла 51. Назоўнікі жаноч. (і мужч.) роду на *а, я* ў родным склоне мн. ліку маюць форму без канчаткаў: *жанчын, комун, брыгад, парад, гадзін, мінут, моў, мужчын, старшын, зямель, песень, соцень, яблынь, ліній, партый, жнеек, дарог, парод, дэкад» [9, с. 29].*

Зыходзячы з гэтага ў апошнім перадававым падручніку [14] занатавана, што для назоўнікаў 1-га скланення тыпу *зямля, рыба, лінія* «ў сучаснай мове нулявая флексія з'яўляецца літаратурнай нормай» [14, с. 62]. Але тут жа зазначана: «Аднак, пад уплывам назоўнікаў мужчынскага рода часам ужываецца канчатак *-аў* замест нулявой формы. Такая форма ўласціва больш за ўсе гаворкам, аднак яе можна вельмі часта сустрэць і ў мастацкай літаратуры. Асабліва часта сустракаецца яна ў творах Купалы (часцей у дарэвалюцыйнай творчасці): *бураў, зоркаў, хатаў, бярозкаў, соснаў, зімаў, летаў* і г. д.» [14, с. 62].

Нягледзячы на прызнанне нулявой формы асноўнай, аўтары «Курса сучаснай беларускай мовы» канстатавалі: «Літаратурнай нормай, бадай, трэба лічыць форму на *-аў* пасля двух зычных у канцы асновы, напр.: Трынаццаць торбаў (К. Крапіва)» [14, с. 63].

Што да назоўнікаў 2-га скланення ніякага роду, то з розных формаў роднага склону адзначалася значна большая пашыранасць нулявой флексіі, і таму аўтары падручніка сцвярджаюць: «Гэта форма павінна быць прызнана літаратурнай нормай», накіравана *сардэц, балот, окон* і пад.» [14, с. 63]. Але пры гэтым імі ўказваецца на паралельнае выкарыстанне формы на *-аў, -яў*, што ўжываецца пад уплывам мужчынскага роду: *сёлаў* (Я. Купала), *дрэваў* (Я. Колас), *мораў* (Самуйлёнак). «Гэтая форма з'яўляецца дамінуючай у назоўніках, аснова якіх канчаецца на два зычных, напр.: *сёдлаў, вёслаў* і інш.» [14, с. 74].

«Беларускі правапіс» Антона Лёсіка ваеннага часу ў параўнанні з усімі папярэднімі выданнямі змяшчаў істотнае адрозненне ў напісанні канчаткаў роднага склону множнага ліку: «Прадметнікі, у якіх пры адкіданні канчатку павінна атрымацца нескладовае *ў* або *й*, заўсёды маюць толькі поўныя канчаткі: *слова – словаў* (а не слоў), *умова – умоваў, станцыя – станцыяў* (а не станцый)» [10, с. 23]. Такі падыход, бясспрэчна, грунтуецца на новай хвалі пурызму, што суправаджала адраджэнне беларускай мовы. Разам з тым у правіле 40 ён адзначаў: «Але ў прадметніках жаночага і ніякага роду могуць быць формы аднае асновы, напр.: *рагоў і рог, гадоў і год* (пяць год), *пяць чалавек, сялян, мяшчан, вокнаў і вокан, хатаў і хат, сохаў і сох, хваляў і хваль*, а таксама: *задач, школ, вуліц, хвоек, жнеек, рук, ног, гор* і г. д.» [10, с. 22].

У пасляваенны час асноўную ролю ў замацаванні аднаварыянтнага напісання канчаткаў роднага склону мусіў адыграць «Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу», распрацаваны Арфаграфічнай камісіяй інстытута мовы, літаратуры і мастацтва Акадэміі навук БССР пад кіраўнцтвам правадзейнага члена АН БССР Якуба Коласа, што быў апублікаваны ў 1951 г., дапрацаваны ў 1956 г., зацверджаны ў 1957 г. У Праекце адзначалася, што асобныя правілы Правапісу 1933г., «як паказала практыка, не з'яўляюцца цвёрдым крытэрыем для адзінага і паслядоўнага напісання, яны ўносяць разнабой у арфаграфічны рэжым, адмоўна адбіваюцца на авалоданні роднай мовай у школе». І таму ў дачыненні да формаў роднага склону было ўстаноўлена:

«Для назоўнікаў, якія абазначаюць маладых істот, лічыць літаратурнай нормай адну форму: *целя, парася, жарабя, кураня, ягня, кацяня*.

Устанавіць, што гэты катэгорыя назоўнікаў у родным склоне і вінавальным множнага ліку канчаецца на чыстую аснову: *цялят, парасят, жарабят, куранят, ягнят, кацянят*» [13]. Але нічога не было сказана пра іншыя формы назоўнікаў ніякага роду і жаночага на *-а, -я*.

Вынікам дадзенага праекта сталі Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі [11], у якіх зноў жа не былі асветлены спрэчныя пытанні напісання канчаткаў роднага склону назоўнікаў у множным ліку (падаваўся толькі кадыфікаваны варыянт правапісу канчаткаў *-а (-я)* і *-у (-*

ю) ў неадусаўлёных назоўніках мужчынскага роду ў адзіночным ліку) [11, с. 29].

Разам з тым у падручніку для студэнтаў філалагічных факультэтаў універсітэтаў і педагагічных інстытутаў «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія» зазначана: «Найбольш пашыраны нулявы канчатак (для наз. 2-га скл. – Р.Т.). Ён ужываецца пры ўсіх відах асновы і з’яўляецца літаратурнай нормай» [15, с. 46]. «Літаратурнай нормай канчатак *-аў (-оў)* з’яўляецца толькі ў тых выпадках, калі аснова канчаецца збегам зычных: *формаў, фарбаў, іскраў, бомбаў*» [15, с. 46].

У «Граматыцы беларускай мовы» (1962) гаворыцца: «У родным склоне множнага ліку пераважная большасць назоўнікаў ніякага роду з асновай на цвёрдыя зычныя, на *р, ж, ч (шч), ц* і на *к, х* ужываецца як з нулявым канчаткам, так і з канчаткамі *-аў, -оў*: *окон – вокнаў, дрэў – дрэваў, праў – правоў, сёл – сёлаў, правіл – правілаў, войск – войскаў, мястэчак – мястэчкаў, балот – балотаў*» [16, с. 65]. Прыведзены групы назоўнікаў, якія выкарыстоўваюцца толькі з канчаткамі *-аў, -оў* [16, с. 65], аднак не ўказваецца, што ёсць назоўнікі ніякага роду, якія маюць нулявы канчатак. Наадварот, формы назоўнікаў *сэрца, сонца, багацтва*, што ў першай палове ХХ ст. маглі мець чыстую аснову ў родным склоне, цяпер ужо лічыліся ненарматыўнымі [16, с. 66].

У дачыненні да назоўнікаў жаночага роду, аснова якіх заканчваецца адным зычным, указваецца, што яны ўжываюцца з нулявым канчаткам, а выкарыстанне канчаткаў *-аў (-яў)* у гэтай групе назоўнікаў «з’яўляецца адхіненнем ад літаратурнай нормы», тыпу *слёзаў, крамаў, каляінаў, жанчынаў, хмараў, межаў, сем’яў* і інш. [16, 72–73].

«З канчаткам *-аў (-яў)* у родным склоне множнага ліку ўжываюцца назоўнікі жаночага роду, аснова якіх заканчваецца збегам зычных: *адозваў, брытваў, падэшкаў, качэргаў*» [16, с. 73]. «Некаторыя назоўнікі са збегам зычных у канцы асновы дапускаюць паралельнае ўжыванне іх як з нулявым канчаткам, так і з канчаткам *-аў (-яў)*: *верб – вербаў, бомб – бомбаў, норм – нормаў, форм – формаў, рыфм – рыфмаў* і інш.» [16, с. 73].

У дачыненні да назоўнікаў ніякага роду А.І. Наркевіч сцвярджае: «... для сучаснай беларускай літаратурнай мовы больш характэрным тут з’яўляецца нулявы канчатак. З канчаткам *-аў (-оў)* часам ужываюцца ў мастацкіх творах і такія назоўнікі, аснова якіх заканчваецца адным зычным (*сёлаў, правілаў, словаў, целаў* і інш.), што таксама не з’яўляецца характэрным для сучаснай беларускай літаратурнай мовы: няма правілаў без выключэнняў» [19, с. 86]. Тое ж засведчана і наконт назоўнікаў жаночага роду: «нягледзячы на вар’іраванне формаўжывання (тыпу *ям – ямаў, хмар – хмараў*), форма роднага склону на *-аў (-яў)* у назоўнікаў з асновай на адзін зычны лічыцца ненарматыўнай» [19, с. 91–92].

У асноўных правілах правапісу, пададзеных у Арфаграфічным слоўніку, не зразумелым выглядае выключэнне з двух слоў: «Пры збегу зычных у

аснове назоўнікі жаночага роду маюць канчаткі *-аў (-яў)*: *вярба – вербаў, коўдра – коўдраў, кафедра – кафедраў, торба – торбаў*. Але [i]: *форм, норм*» [20, с. 26].

У «Беларускай граматыцы» (1985) гэтыя словы падаюцца з дублетнымі канчаткамі [17, с. 92]. Менавіта ў названым акадэмічным выданні, а таксама ў больш позніх працах [17, с. 87–97; 22, с. 110–115; 23, с. 142–147] даецца строгае размежаванне варыянтных і неварыянтных формаў роднага склону множнага ліку.

Такім чынам, гістарычны агляд кадыфікацыі канчаткаў назоўнікаў жаночага і ніякага роду на *-а/-я, -о/-ё* ў родным склоне множнага ліку сведчыць, «што ўжыванне паралельных канчаткаў *аў (-яў)* і \emptyset дапускалася ўсімі граматычнымі дапаможнікамі па беларускай мове, пачынаючы з першай беларускай граматыкі» [23, с. 141]. І ўжо з граматыкі Б. Тарашкевіча відавочныя прычыны дублетнасці такіх формаў – дыялектны ўплыў. Калі для паўднёва-заходніх рэгіёнаў найбольш характэрны канчатак *-аў (-яў)*, то ў паўночна-ўсходніх рэгіёнах ён мае значна меншае пашырэнне. Акрамя таго, пазіцыі нулявога канчатка падмацоўваюцца «і несумненным уплывам рускай літаратурнай мовы» [21, с. 69]. Так, П.П. Шуба зазначае, што «ў пары словаформ салдатаў – салдат апошняя словаформа прызнаецца нормай, а першая – варыянтам» [21, с. 69]. Ім жа адзначаецца і той факт, што «імкненне пашырыць кола назоўнікаў з канчаткам *-аў (-яў)* за кошт форм з нулявым канчаткам, якое наглядалася ў 60–70-я гады, не знайшло актыўнай падтрымкі ў літаратурнай мове. Такія словаформы, як *хатаў, хмараў, моваў* і пад., уласцівыя паўночна-заходнім беларускім гаворкам, засталіся вузкадыялектнай асаблівасцю» [21, с. 70].

Разам з тым пісьмовая практыка шэрага перыядычных выданняў 90-х гадоў («Полымя», «Малодосць», «Спадчына», ЛіМ, «Звязда», «Настаўніцкая газета» і інш.) сведчыць пра дамінантнае выкарыстанне формаў на *-аў (-яў)* перад \emptyset ў назоўніках жаночага і ніякага роду [25, с. 79–81]. Бясспрэчна тое, што настойванне на прэрагатыўным выкарыстанні толькі адной, матэрыяльна выражанай формы абумоўлена найперш грамадска-палітычнымі працэсамі і акалічнасцямі, якія адбываліся ў Беларусі на працягу апошняга дзесяцігоддзя. З пункту гледжання ж стылістыкі, наяўнасць варыянтных канчаткаў дыктуецца рознымі прычынамі, у прыватнасці: каб унікнуць цяжкавымоўнага стыку зычных на мяжы слоў, каб дасягнуць мілагучнасці мовы ці больш дакладна выказаць думку, каб забяспечыць умовы вершаскладання (рытм, рыфма, памер і пад.) [24, с. 112–113].

Падсумоўваючы погляды лінгвістаў на нарматыўнае выкарыстанне той або іншай флексіі назоўнікаў ніякага роду і жаночага на *-а/-я* ў родным склоне множнага ліку, можна сказаць, што прапанаваны ў пачатку ХХ ст. Б. Тарашкевічам варыянт матэрыяльна выражанай формы не атрымаў належнай падтрымкі ў паслядоўнікаў-кадыфікатараў. Б. Тарашкевіч і Я.

Лёсік аб'ектыўна фіксавалі найбольшую пашыранасць нулявога канчатка, але відавочна аддавалі перавагу форме з *-аў/-оў*, хаця і не пастуліравалі яе ў якасці адзінай нормы. Прыведзеныя ў храналагічнай паслядоўнасці вытрымкі з граматычных дапаможнікаў сведчаць, што з канца 30-х гадоў бесфлексійныя формы сталі падавацца ў якасці літаратурнай нормы, а іншыя – як адхіленне ад яе (выключэнне было для слоў са збегам зычных у канцы асновы). Думаецца, што ў пераважнай ступені гэта было абумоўлена не толькі дынамікай узусу, але і суб'ектыўным стаўленнем лінгвістаў да нормы. І хаця ні Пастанова СНК 1933 г., ні Праект правапісу 1957г., ні самі Правілы 1959г. непасрэдна не закранулі пытанне пра нарматыўнасць адной канкрэтнай формы назоўнікаў у родным склоне множнага ліку, некаторыя лінгвісты пачалі адмаўляць форме на *-аў* і пры аснове на збег зычных: *норм, форм*. Сённяшняя гутарковая практыка пацвярджае варыянтнасць у выкарыстанні гэтых дублетных формаў.

Літаратура

1. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Менск, Вільня, Бэрлін, 1921.
2. Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929.
3. Лёсік Я. Беларускі правапіс. Менск, 1927.
4. Лёсік Я. Школьная граматыка беларускае мовы. Менск, 1927.
5. Лёсік Я. Граматыка беларускае мовы: Морфалёгія. Менск, 1927.
6. Працы Акадэмічнае конфэрэнцыі по рэформе беларускага правапісу і азбукі (14–21 лістапада 1926). Менск, 1927.
7. Беларускі правапіс (праект). Менск, 1930.
8. Ламцеў Ц.П. Беларуская граматыка: Фанетыка і правапіс. Менск, 1935.
9. Правапіс беларускае мовы. Менск, 1934.
10. Лёсік А. Беларускі правапіс. Менск, 1943.
11. Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мн., 1959.
12. Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. М., 1956. Вып. 2–3.
13. Праект змен і ўдакладненняў беларускага правапісу. Мінск, 1957.
14. Гурскі К.І., Ломцеў Ц.П., Шкляр Г.З., Рохкінд С.Л. Курс сучаснай беларускай мовы. Мн., 1940.
15. Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія. Мн., 1957.
16. Граматыка беларускай мовы. Мн., 1962. Ч. 1.
17. Беларуская граматыка. Мн., 1985. Ч. 1.
18. Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963.
19. Наркевіч А.І. Варыянтнасць склонавых форм назоўнікаў // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1965.
20. Лобан М.П., Суднік М.Р. Арфаграфічны слоўнік. 4-е выд. Мн., 1978.
21. Шуба П.П. Сучасная беларуская мова: Марфалогія. Мн., 1987.
22. Беларуская мова: Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі / Пад рэд. А.І. Падлужнага. Мн., 1987.
23. Ляпёшкін В.У. Варыянтнасць склонавых форм назоўнікаў роднага склону множнага ліку // Пытанні культуры пісьмовай мовы. Мн., 1991.
24. Каўрус А.А. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1992.
25. Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998.

*Весці Нацыянальнай АН Беларусі. –
Серыя гуманітарных навук. – 2000. – № 2. – С.120-123.*

**ПЫТАННІ НАРМАЛІЗАЦЫІ ФОРМ МЕСНАГА СКЛОНУ
АДЗІНОЧНАГА ЛІКУ НАЗОЎНІКАЎ МУЖЧЫНСКАГА РОДУ З
ЧЫСТАЙ АСНОВАЙ У БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРНАЙ МОВЕ**

У месным склоне адзіночнага ліку назоўнікі мужчынскага роду могуць мець канчаткі *-е, -у (-ю), -ы, -і*. Ужыванне гэтых канчаткаў залежыць як ад семантыкі назоўнікаў, так і ад характару апошняга зычнага асновы, а часам і ад месца націску. Да семантычных прымет, якія ўплываюць на формы меснага склону, адносіцца ў першую чаргу паняцце асабовасці-неасабовасці, канкрэтнасці-абстрактнасці. Назоўнікі, якія абазначаюць асобу і характарызуюць яе па роду грамадскай і працоўнай дзейнасці, па полу, узросту, адносінах паміж людзьмі, па нацыянальнасці, месцу жыхарства, па розных якасцях і інш., належаць да так званых асабовых назоўнікаў (*селянін, беларус, інжынер, вучань, падлетак, брат, сябар, мінчанін, герой, Максім, Рыгор, Некрашэвіч, Раманаў*). Назоўнікі, якія абазначаюць прадметы, прылады, з'явы прыроды, абстрактныя паняцці, жывёльны і раслінны свет і іншыя, уваходзяць у групу неасабовых назоўнікаў (*стол, нож, горад, лес, вецер, дождж, характар, кот, салавей, явар, Буг, Днепр, Мінск*).

У залежнасці ад якасці апошняга зычнага асновы выдзяляюцца назоўнікі з асновай на цвёрды зычны (*завод, лес, дуб, востраў*), з асновай на мяккі зычны і *й* (*дзень, конь, вентыль, гай*), з асновай на шыпячыя, *р і ц* (*нож, дождж, трактар, гасцінец*), з асновай на *г, к, х* (*луг, настаўнік, кажух*).

Неасабовыя назоўнікі. У залежнасці ад характару зычнага асновы канчаткі размяркоўваюцца наступным чынам:

канчатак *-е* маюць назоўнікі з асновай на цвёрды зычны, які чаргуецца з мяккім, а таксама частка назоўнікаў з асновай на *г, х*, калі яны чаргуюцца са свісцячымі *з', с'*. Напрыклад: *на дуб-е, на стал-е, у лес-е, у садз-е, на свец-е, на луз-е, на бераз-е, у кажус-е*;

канчатак *-у* характэрны для ўсіх без выключэння назоўнікаў з асновай на *к і для часткі назоўнікаў з асновай на г, х*, калі яны не чаргуюцца са свісцячымі *з', с'*: *на суку, на пяску, у маналогу, на мурагу, на шляху, у моху*;

канчатак *-і* маюць усе назоўнікі з асновай на мяккі зычны і *й*: *на кані, у выраі, у краі*;

канчатак *-ы* маюць назоўнікі з асновай на шыпячыя *ж, ш, ч, дж*, а таксама на *р і ц*: *у кашы, на дажджы, на трактары, аб зайцы*.

Гэта агульныя правілы аб ужыванні канчаткаў меснага склону неасабовых назоўнікаў, якія фіксуюцца ва ўсіх граматыках, пачынаючы з «Беларускай граматыкі для школ» Б. Тарашкевіча. Але ў радзе выпадкаў гэтыя правілы не могуць гарантаваць беспамылковае ўжыванне той ці

іншай формы, напрыклад, пры выбары канчатка для назоўнікаў з асновай на *г, х*, (на лузе ці на лугу, у Люксембургу ці Люксембурзе, на мітыngu ці на мітынзе і г.д.). У моўнай практыцы па розных прычынах пэўная колькасць назоўнікаў мае варыянтныя канчаткі, ужыванне якіх часам апраўдана, а часам з'яўляецца парушэннем літаратурнай нормы. Таму ў некаторых граматыках ды і ў іншых працах асобныя фрагменты гэтых правіл раскрываюцца больш дэталёва. Напрыклад, звернута ўвага на вар'іраванне канчаткаў у залежнасці ад месца націску, ад лексічнага значэння назоўніка, яго паходжання, спалучальнасці, функцыянавання ў залежнасці ад стылю і часу.

Так, Я. Лёсік, гаворачы пра характэрны для назоўнікаў з цвёрдай асновай канчатак *-е* ў месным склоне, адзначаў: «Уласцівы першапачатковаму скланенню даўнейшых асноў на *-у*, канчатак *-у* сустракаецца і пры цвёрдай аснове поплич з *-е*, асабліва калі націск прыходзіцца на канчатак, напр. у *дыму*, у *млыну*, на *калу*, у *праслу*, у *хляву*, у *саду*, на *свёту*»¹ і далей: «Пры мяккай аснове... часта знаходзім канчатак давальнага склону *-у* (на пісьме літара *ю*), асабліва ў словах з асновай на *й*»². Ён прыводзіць такія прыклады: *На сваім каню, як хачу, скачу. На злодзею шапка гарыць. Цешыўся старац, што перажыў марац, ажно ў маю нясуць яго да гаю. Я памятаю зімы приход у нашым краю. Я. Лёсік* лічыць, што канчаткі *-у(-ю)* у назоўніках з асновай на цвёрды і мяккі зычны «павінны ўжывацца і ў літаратурнай мове, дзе гэта вымагаецца рознымі прычынамі, напрыклад, мілагучнасці, як гэта бывае і ў расійцаў, але ў звычайнай мове пры цвёрдай аснове трэба аддаваць перавагу канчатку *-е*»³. Да дыялектнай рысы Я. Лёсік адносіць канчатак *-у* у назоўніках з асновай на *р*: у *бару*, у *двару*⁴. Далей ён заўважае: «Іменьнікі мужчынскага роду, што мелі ў родным склоне канчатак «*у*», даўней і ў месным склоне канчаліся на «*у*». Гэты даўнейшы канчатак меснага склону у (дайшоў і да нашых дзён, асабліва ў прыказках і ў мове песеннай, як больш старай, і найчасцей пад націскам пасля прыназоўнікаў «*на*», «*у*», напрыклад: у *бару*, на *гасьцінцу*, у *куту*, у *маху*, у *саду*, на *лебедзю* і г.д.»⁵.

Дарэчы, у мовазнаўчых працах (граматыках, артыкулах) 60–80-х гадоў падкрэсліваецца, што ў месным склоне адзіночнага ліку канчатак *-у* (звычайна націскны) мае статус нарматыўнага ў назоўніках (пераважна аднаскладовых) з цвёрдай асновай пры ўжыванні іх з прыназоўнікамі *у* і *на*. Гэта часцей за ўсё ўстойлівыя выразы *на пяту*, *у ладу*, *у хаду*, *на хаду*, *быць на віду*, *на бягу*, *на раду напісана*, *у даўгу*, *на калу* і інш.⁶ У мове твораў

¹ Язэп Лёсік. Граматыка беларускай мовы. Морфалёгія, 1927. С. 71-72

² Там жа. С. 72.

³ Там жа.

⁴ Там жа. С. 71.

⁵ Там жа. С. 72-73.

⁶ Гл.: Курс сучаснай беларускай мовы. Марфалогія. Мн., 1957. С. 39; Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962. С. 55; Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). Мн., 1973. С. 65; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. Мн., 1975. С. 60; Беларуская граматыка. Ч. 1. Мн., 1985. С. 78; Кавалёва М.Ц.

мастацкай літаратуры, асабліва ў творах першай паловы ХХ стагоддзя, канчатак -у у назоўніках з цвёрдай асновай быў значна пашыраны, у першую чаргу ў формах з націскам на канчатку (*у тылу, у куту, на масту і інш.*). Аднак у гэтай групе назоўнікаў формы з канчаткам -у не з'яўляюцца нормай¹. Ужыванне іх, відаць, можна растлумачыць уплывам «форм на -у назоўнікаў, якія ўваходзяць у склад устойлівых зваротаў і канструкцый з прыназоўнікамі *у, на, па (у ладу, на пяту, на віду, па ходу)*»².

Канчатак -у з'яўляецца нарматыўным для назоўніка *пост* у значэннях 'месца, адкуль вядзецца назіранне', 'адказная пасада'³. Напрыклад: *Стаяць на баявым пасту; на адказным пасту кіраўніка дзяржавы.*

У некаторых распрацоўках звяртаецца ўвага на вар'іраванне канчаткаў -е і -у у назоўніках з цвёрдай асновай у залежнасці ад семантыкі назоўніка. Параўн.: *на вугле зруба і на вуглу вуліцы*⁴. Большую колькасць назоўнікаў, у якіх вар'іруюцца канчаткі ў залежнасці ад семантыкі, знаходзім у зборніках «Сучасная беларуская мова» і «Беларуская мова». Тут падаюцца варыянтныя пары форм меснага склону і прыводзяцца значэнні (адценні значэнняў), якія ўказваюць на выбар неабходнага канчатка. Параўн.: *рог – на розе* 'цвёрды выраст з касцявога рэчыва на галаве некаторых жывёл', 'музычны або сігнальны інструмент' (*на розе каровы, зайграў на паляўнічым розе*) і *на рагу* 'месца, дзе сыходзяцца два знешнія бакі аднаго прадмета', 'месца перасячэння дзвюх вуліц' (*на рагу стала, на рагу вуліцы*); *вугал – на вугле* 'месца, дзе сыходзяцца два знешнія бакі аднаго прадмета', 'частка плоскасці паміж лініямі, якія выходзяць з аднаго пункта' (*на вугле стала, у вугле 90°*) і *на вуглу* 'месца перасячэння дзвюх вуліц' (*на вуглу вуліцы Пясочнай*); *лад – не ў ладу* 'не ў згодзе, дрэнна' (*яны жылі не ў ладу*) і *ладзе* 'дзяржаўная, грамадская сістэма', 'уклад жыцця' (*пры новым ладзе*); *лёт-* ва ўстойлівым выразе *на ляту* 'у час палёту, руху ў паветры' (*ластаўкі на ляту прыпадалі да вады*); у выразе *лавіць на ляту* 'хутка ўлаўліваць пачутае, разумець' (*лавіць на ляту кожнае слова*) і *у лёце* 'пра дзеянне' (*самалёты знаходзяцца у лёце некалькі гадзін*); *род* - у выразе *на раду напісана* 'наканавана, вызначана наперад' і *ў родзе* (*у нашым родзе ўсе любілі музыку; унікальны ў сваім родзе*); *ход – на хаду* 'пра ніжнюю хадавую частку транспартнага сродку', 'мімаходам' (*каляска на рызінавым хаду, крыкнуць на хаду*) і *ў ходзе, аб ходзе* 'пра дзеянне' (*у ходзе навучальнага працэсу, у ходзе работы*); *круг – у крузе* 'геаметрычная фігура', 'прадмет, які мае форму круга' (*рухацца па*

Беларуская мова. Дапаможнік для вучняў старэйшых класаў. Мн., 1995; Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. Мн., 1996. С. 313.

¹ Граматыка беларускай мовы. Т. 1. С. 53.

² Беларускай граматыка. Ч. 1. С. 78.

³ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Т. 1. С. 53; Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). С. 65; Беларускай граматыка. Ч. 1. С. 78; Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. С. 131.

⁴ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Т. 1. С. 53; Наркевіч А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. Мн., 1976. С. 108.

крузе, у крузе электрычнага святла, на ганчарным крузе) і ў кругу 'група людзей, аб'яднаных парнымі сувязямі' (у кругу сям'і)¹.

Вар'іраванне канчаткаў -э і -ы адзначаецца ў назоўніку *двор*. Я. Лёсік пісаў: «У слове 'двор' знаходзім у месным склоне «э» (на *дварэ*) у значэнні 'на паветры', 'ня ў будынку', але можа быць і звычайнае 'ы', калі слова 'двор' абазначае маёнтак або даўнейшую панскую сялібу (у *двары*)»². Прыкладна такое ж тлумачэнне знаходзім і ў некаторых пазнейшых мовазнаўчых працах: на *двары* 'месца каля будынку'; на *дварэ* 'не ў хаце', 'на адкрытым паветры'³. Такім чынам, абодва канчаткі дапускаюцца ў якасці літаратурнай нормы.

Крыху іншы падыход да варыянтных канчаткаў назоўніка *двор* бачым у Граматыцы беларускай мовы (1962, т. 1, с. 56): «Ужыванне ў месным склоне адзіночнага ліку назоўніка *двор* то з канчаткам -ы, то з канчаткам -э звязвалася раней з сэнсавымі адрозненнямі паміж гэтымі формамі (на *двары* завода, але: на *дварэ* холодна), што часткова знаходзіць сваё адлюстраванне і ў творах сучаснай літаратуры... У сучаснай літаратурнай мове незалежна ад сэнсавых адценняў назоўнік *двор* часцей ужываецца з канчаткам -ы (па тыпу іншых неадушаўлёных назоўнікаў з асновай на *р*)». Але ці такое ўжыванне можна лічыць нарматыўным? Калі звярнуцца да дыялектных матэрыялаў, то яны сведчаць аб тым, што форма на *дварэ* з'яўляецца дамінуючай на тэрыторыі ўсёй Беларусі, за выключэннем брэсцка-пінскага арэала, дзе ўжываецца форма на *двары*⁴. Таму, відаць, мэтазгодна захаваць як норму сэнсавае размежаванне канчаткаў -э і -ы. Дарэчы, у пісьмовай практыцы нашых дзён семантычнае адрозненне пры выбары канчатка ў месным склоне ўлічваецца. Напрыклад: *Бацька трапіў у палон, прайшоў фільтрацыйныя лагеры, жыў на скацінным двары нямецкага ляснічага* (Ваніцкі А. Польша. 1997. № 5. С. 247); *Прахор адхінуў полаг посцілкі, што была замест дзвярэй паміж сцяной і жэрдкамі, і апынуўся на дварэ* (Паўлаў У. Польша. 1997. № 8. С. 35); *На дварэ бралася на восень* (Кудравец А. Польша. 1998. № 1. С. 15).

Адносна назоўнікаў з асновай на *г, х* трэба заўважыць, што Б. Тарашкевіч гэтыя назоўнікі далучаў да назоўнікаў з цвёрдай асновай і адзначаў у іх без усякіх каментарыяў наяўнасць канчатка -ч: «У прадменіках з цвёрдым зычным перад канчаткам знаходзім -е: *дуб - на дубе, пры стале, у млыне, у кажусе, у гаросе*». Язэп Лёсік выказаўся больш канкрэтна: «Канчатак *е* знаходзім пры цвёрдай аснове іменьнікаў, прычым аснова заўсёды змякчаецца, а ў асновах на *д і т* гэтыя гукі змяняюцца на

¹ Гл.: Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). С. 68; Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі. Мн., 1987. С. 107-109.

² Лёсік Язэп. Граматыка беларускай мовы. Морфалёгія. С. 72.

³ Гл.: Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). С. 68; Беларуская граматыка. Ч. 1. С. 79; Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мн., 1987. С. 68-69; Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, пунктуацыі. С. 108; Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадаевіч З.І. Курс беларускай мовы. С. 314.

⁴ Гл.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. Мн., 1963. Карта № 76 «Канчатак меснага склону адзіночнага ліку назоўніка *двор*».

мяккія *дз і ц* (*сад – у садзе, сьвет – у сьвеце*), а *г, х* зьяняюцца на *з, с* (*луг – на лузе, гарох – у гаросе*)»¹. Язэп Лёсік выказаўся больш канкрэтна: «Канчатак *е* знаходзім пры цвёрдай аснове іменьнікаў, прычым аснова заўсёды змякчаецца, а ў асновах на *д і т* гэтыя гукі зьяняюцца на мяккія *дз і ц* (*сад – у садзе, сьвет – у свеце*), а *г, х* зьяняюцца на *з, с* (*луг – на лузе, гарох – у гаросе*)»². У такім прыкладна выглядзе правіла аб напісанні канчаткаў у назоўніках з асновай на *г, х* паўтараецца і ў пазнейшых граматыках³. Аднак на практыцы гэтае правіла выклікае пэўныя цяжкасці. Ці ва ўсіх назоўніках магчыма змена гукаў *г, х* у *з', с'*? Калі не, то ў якіх назоўніках такой змены не адбываецца? Таму аўтары некаторых прац імкнуліся канкрэтызаваць правіла. Была звернута ўвага на семантыку назоўнікаў. Так, з канчаткам *-у* павінны ўжывацца запазычаныя назоўнікі з асновай на *г, х* (*у анілагу, крэкінгу, рэйхстагу, спінінгу, эпілогу, цэху, дыптыху*), уласнабеларускія назоўнікі з асновай на *г, х*, якія абазначаюць абстрактны паняцці, дзеянне, якасць (*аб подзвігу, мігу, прасцягу, выбуху, поспеху, уздыху*), некаторыя назоўнікі, якія абазначаюць рэчыўныя паняцці (*у творагу, моху, арэху, пуху*), некаторыя ўласныя назвы (*на Бугу, у Цюрыху*), а таксама ва ўстолівых зваротах (*на бягу, у кругу, не астацца ў даўгу*)⁴. Што датычыцца часткі правіла, дзе гаворыцца, што з канчаткам *-у* ўжываюцца некаторыя канкрэтныя ўласна-беларускія назоўнікі з асновай на *г, х*, то, нягледзячы на даволі значны пералік такіх назоўнікаў, кропку паставіць тут нельга, як і ў частцы правіла, дзе гаворыцца пра канчатак *-е* у гэтай групе назоўнікаў.

Праўда, ёсць заўвага аб тым, што «звычайна канчатак *-у* ўжываецца тады, калі націск пераходзіць на канчатак, калі ж націск захоўваецца на аснове, то пры асновах на *-г, -х* ужываецца канчатак *-е* з чаргаваннем заднеязычных са свісцячымі»⁵. Але, па-першае, узнікае пытанне адносна месца націску. Напрыклад, *у кажуху* ці *ў кажусе*, *на лугу* ці *на лузе*, *на пругу* ці *на прuze*, *на абуху* ці *на абусе* і г.д. Па-другое, ёсць уласнабеларускія назоўнікі, калі ўжываецца канчатак *-у* пры захаванні націску на аснове, напрыклад: *на вожагу, посаху, глогу, прадмагу і т.п.* Выказваецца і такое меркаванне, што ў назоўніках з асновай на *г, х*, якія маюць канкрэтнае значэнне, перавага аддаецца канчатку *-е*⁶. Такім чынам,

¹ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Вільня, 1929. С. 74.

² Лёсік Язэп. Граматыка беларускай мовы. Морфолёпія. С. 71.

³ Гл.: Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. Мн., 1957. С. 39; Юргелевіч П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн., 1974. С. 188; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. Мн., 1980. С. 59-60; Беларуская мова. Мн., 1991. С. 160.

⁴ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Т. I. С. 54-55; Сучасная беларуская мова (Пытанні культуры мовы). С. 66-67; Наркевіч А.Л. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. С. 112-113; Беларуская граматыка. Ч. I. С. 78-79; Сямешка Л.І., Шкраба І.Р., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. С. 314.

⁵ Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. С. 39.

⁶ Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для говорящих по-русски. Мн., 1990. С. 116; Кривицкий А.А., Подлужный А.И. Учебник белорусского языка. Для самообразования и формы. Мн., 1994 С. 96-97.

чынам, для ўласнабеларускіх назоўнікаў з канкрэтным значэннем дапускаецца варыянтнасць канчаткаў *-e* і *-y*.

Назоўнікі з асновай на мяккі зычны маюць канчатак *-i*, а фанетычны варыянт гэтага канчатка *-ы* характэрны для назоўнікаў з асновай на шыпячыя, *p* і *ц*: *на дажджы, на нажы, у кашы, у канцы, у бары, на камені, на кані, аб салаўі*. Яны адлюстраваны ў «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча (Вільня, 1918). Аднак у гэтай групе назоўнікаў у месным склоне можа часам сустрацца, па словах Я. Лёсіка, даўнейшы канчатак *-y*, «асабліва ў прыказках і ў мове песеннай, як больш старой і найчасцей пад націскам пасля прыназоўнікаў «на», «у»¹. На наяўнасць канчатка *-ю* ў назоўніках з мяккай асновай (*на каню, на Дунаю*) указвае і Б. Тарашкевіч у выданні «Беларускай граматыкі для школ» (Вільня, 1929. С. 74). У граматыках і працах пазнейшага перыяду таксама адзначаецца, што канчатак *-y* ў назоўніках з асновай на шыпячыя, *p* і *ц* і канчатак *-ю* ў назоўніках з асновай на мяккі зычны і *й* сустракаецца ў мове першай паловы XX стагоддзя, аднак не з'яўляецца літаратурнай нормай². Нярэдка ўжыванне канчаткаў *-y*, *-ю* замест нарматыўных канчаткаў *-ы*, *-і* тлумачыцца рыфмай вершаванага твора³.

У мове празаічных мастацкіх твораў, а таксама ў публіцыстычных творах апошняга дзесяцігоддзя парушэнні нормы ў разгледжаных вышэй групам назоўнікаў адзначаюцца рэдка. Іх можна растлумачыць або няведаннем адпаведнага граматычнага правіла, або проста ігнараваннем гэтага правіла. Так, адступленні ад літаратурнай нормы сустракаюцца ў аднаскладовых назоўніках з асновай на цвёрды зычны тыпу *лоб, мост*, у якіх замест канчатка *-e* ў месным склоне з'яўляецца націскны канчатак *-y*. Напрыклад: *Азірнулася, Адасёвага каня пазнала, чырвоненькі канёк быў з залысінкаю белаю на лбу* (Жук А. Польша. 1997. № 1. С. 27); *У дыму буў камуністычны ўздым* (Камейша К. Маладосць. 1995. № 9. С. 74); *Дый па дарозе на рынак аўтобус можа зламацца – пацягнуць свае валізы на гарбу* (Ждан А. Польша. 1996. № 10. С. 25). Згодна з нормай трэба ўжыць формы *на ілбе, у дыме, на гарбе*.

Парушэннем літаратурнай нормы з'яўляюцца формы з ненаціскным канчаткам *-y* ў простых і складаных назоўніках з коранем *-ніс-*, напрыклад: *У спісу рэдактараў ідуць правадзейныя члены АН Якуб Колас і Кондрат Крапіва* (Польша. 1996. № 6. С. 288); *У спісу чамусьці «выпаў» дзеяслоў апавядаць* (Наша слова. 1997. №9); *У нотапісу выкарыстаная мензуральная (квадратная) пяцілінейная натацыя* (Спадчына. 1995. № 4. С. 6); *Ён ніяк не можа правільна вымавіць слова ў запісу свайго выступлення па радыё* (Польша. 1995. № 9. С. 252); *у летапісу* (Беларускае радыё, 15.ІІІ.1997); *паглядзець гэты матч у запісу* (Беларускае радыё,

¹ Лёсік Язэп. Граматыка беларускай мовы. Морфалогія. С. 73.

² Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. С. 44-45; Граматыка беларускай мовы. Т. I. С. 54.

³ Наркевіч АЛ. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі. С. 113; Беларуская граматыка. Ч. I. С. 79.

23.VII. 1997). Згодна з нормай трэба ў *спісе*, у *нотазанісе*, у *запісе*, у *летанісе*. Парушэнне літаратурнай нормы ў словах такога тыпу назіралася ў моўнай практыцы і раней, працягваецца яно і ў нашы дні.

Сустрэкаюцца выпадкі адступлення ад літаратурнай нормы ў месным склоне назоўнікаў з асновай на зацвярдзелыя і мяккія зычныя. Замест канчаткаў *-ы*, *-і* адзначана ўжыванне канчаткаў *-у*, *-ю*: *Нябрыдка ў твару, жартаўлівая, Мцяя занадта имат гаварыла пра мужчын* (Сіўко Ф. Польша. 1995. № 2. С. 85); *Справа аб продажы Амвросіем Аўлачынскім і ягонаю жонкаю Ядвігаю часткі маёнтку* (Спадчына. 1995. № 2. С. 225); *Хітрынкамі згасае свята ў зрэнках, паціху саступае месца жалю, але, як ззяе ўся мая сукенка, ёй дастаткова, што была на балю* (Баравікова Р. Польша. 1997. № 5. С. 135); *А Пятро Глебка застаецца ў ценю* (Польша. 1996. № 6. С. 288); *Таму ўсе думкі яе цяпер былі скіраваны на адно – няхай бы ўсявышні пачуў малітву і даў месца Алесю ў раю* (Чыгрынаў І. Польша. 1996. № 1. С. 160); *Сённяшнія масквічы вярнулі свайго гербавага вершніка на каню* (Звязда, 8. IV. 1995). І калі формы ў *твару*, аб *продажы*, у *ценю*, на *каню*, у *раю* можна кваліфікаваць як яўнае парушэнне нормы, то форму на *балю* можна растлумачыць імкненнем аўтара захаваць рыфму вершаванага твора (*жалю-балю*).

У сувязі з парушэннямі нормы ў назоўніках з асновай на мяккі зычны нельга не ўпамянуць заўвагу П.У. Сцяцко аб тым, што «ў друку, па радыё, на тэлебачанні нярэдка парушаецца норма ў выкарыстанні словаформаў меснага склону неасабовых назоўнікаў з мяккай асновай, дзе замест нарматыўнага канчатка *-і* ўжываецца *-е*: у *тунеле*, у *Гомеле*, у *вестыбюле* (перанос заканамернасці расейскай мовы, дзе канчатак *-е* маюць усе назоўнікі, незалежна ад тыпу асновы)»¹. Сапраўды, такія парушэнні пад уплывам рускай мовы ў вуснай беларускай мове адзначаюцца. А што датычыцца пісьмовай мовы, «друку», то словаформы тыпу ў *тунеле*, у *Гомеле*, відаць, калі і сустракаюцца, то рэдка, і П.У. Сцяцко варта было б указаць, у якіх іменна друкаваных крыніцах гэтыя формы засведчаны.

Пры характарыстыцы назоўнікаў з асновай на *з*, *х* трэба звярнуць увагу на такі факт, як пашырэнне форм з канчаткам *-е*. Для ўласнабеларускіх лексем гэты працэс не ідзе ў разрэз з граматычным правілам: *Каля пліты, у дзіравым лопусе з дымна-ружовымі галоўкамі цвету* (Адамчык А. Польша. 1995. № 8. С. 107); *На першым паверсе былі камеры для мужчын* (Кірылаў Г. Польша. 1997. № 5. С. 200); *То верш пра спатканне ў астрозе старога з юнаком* (Аўрамчык М. Польша. 1997. № 9. С. 196); *Стары ў доўгім чорным кажусе ахвотна паказаў ім са Сцяпоначам дарогу* (Коўтун В. Польша. 1996. „Н& 7. С. 96); *Лекцыі ідуць у строгай з высокай столлю зале на другім паверсе цаглянага корпуса* (Навуменка І. Польша. 1996. № 2. С. 28); *Фінляндзя дзеліцца на два біскупствы – у Выбарзе і Турку*

¹ Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. Гродна, 1998. С. 64.

(Лапатка Я. Спадчына. 1995. № 2. С. 190); *Тлумачэнне наяўнасці зялёнага колеру ў сцязе БССР* (Звязда, 8.IV. 1995); *Каб дапамагчы мужу з сынам, падзарабляе ва ўнівермазе прыбіральшчыцай* (Духтаў Ул. Маладосць. 1995. № 7. С. 119). Хаця ёсць прыклады захавання канчатка –у ў выпадках непрымальнасці форм з канчаткам –е, напрыклад: *Здабыча адразу падсмажвалася на пожагу* (Гардзей В. Маладосць. 1995. № 3. С. 87); *Коля вярнуўся з арміі не альбы кім, а шафёрам, працаваў у райзагу* (Жук А. Польшыя. 1997. № 1. С. 28); *Дзве спрытныя маладзіцы... ездзяць чаўнакамі ў Польшчу, ды гэтыя і раней камерсантамі былі: адна ў сельмагу рабіла, другая ў саўгаснай сталоўцы* (Шамякін І. Польшыя. 1996. № 12. С. 20); *У пачатку мая 1993 года ... на ўсім нарыльскім Горлагу пачалася забастовка зняволеных* (Юрылаў Г. Польшыя. 1997. № 5. С. 199);... *нешта завязваецца ў тваіх падкоркавых цэнтрах, у галаўным мозгу тваім* (Польшыя. 1995. № 1. С. 206). У запазычаных назоўніках і назвах гарадоў, якія заканчваюцца на –бург, –берг, нарматыўны канчатак –у даволі часта замяняецца канчаткам –е, які для гэтага тыпу назоўнікаў кваліфікуецца як адступленне ад літаратурнай нормы¹. Параўн.: *Узгадаў і ўявіў сябе ў Парыжы ў смокінгу і з бабачкай* (Казько В. Польшыя. 1997. № 5. С. 49); *Тут на кароткім жалобным мітыngu выступіў хтосьці з мясцовага начальства* (Лурамчык М. Польшыя. 1997. № 8. С. 195); *у рангу кандыдата філалогіі* (Бугаёў Дз. Польшыя. 1997. Мб 9. С. 267); *Няма з кім ёй быць у асірацелым Пецярбургу* (Коўтун В. Польшыя. 1996. № 7. С. 19); *27 красавіка 1792 г. незадаволеныя магнаты падпісалі ў Пецярбургу так званы Таргавіцкі акт* (Спадчына. 1996. № 3. С. 55); *Задумка з'явілася ў Зальцбургу* (Марціновіч А. Польшыя. 1996. № 2. С. 288) і : *Немцы разбілі на правым фланзе «Максім»* (Быкаў В. Польшыя. 1995. Л^о 5. С. 37); *Тышкевіч абавязваецца прадставіць на наступнае паседжанне экспанаты, што значацца ў каталозе* (Польшыя. 1995. № 2. С. 140); *Курьў, хадзіў на бібліятэцы з кутка ў куток, чытаў кнігі; калі была ахвота, калунаўся ў каталозе* (Федарэнка А. Польшыя. 1995. № 5. С. 81); *А ў апошні перыяд мастак жыве ў дыялозе з Бахам, ствараючы кінема-таграфічныя ілюстрацыі да фуг* (ЛіМ. 1997. № 5); *у 1554 г. яго матэнт быў выдадзены ў Нюрнберзе* (Спадчына. 1995. № 4. С. 8); *Але яны жылі ў тым Пецярбурзе ў асноўным зімой* (ЛіМ. 1997. № 27); *Але яна не магла, не магла ўзненавідзецца Андрэя. Хаця б за іх апошні восеньскі тыдзень у Старым двары, калі абое былі шчаслівыя і дамовіліся сустрэцца ў Пецярбурзе* (Коўтун В. Польшыя. 1995. № 7. С. 67); *Ці з-за перашкодаў прапольскай групоўкі ў Пецярбурзе, ці з-за практычнай цяжкасці задуманых акцыяў Мураўёў сам адмовіўся ад іх* (Спадчына. 1995. № 1. С. 76).

Такім чынам, можна лічыць, што для несабовых назоўнікаў правілы канчаткаў у месным склоне адзіночнага ліку ў асноўным усталяваліся,

¹ Граматыка беларускай мовы. Т. I. С. 55; Беларуская граматыка. С. 78-79; Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфаналягія. Марфалогія. С. 68.

калі не лічыць разыходжанняў у групе запазычаных назоўнікаў на *z*, *x* і ва ўласных назвах на *-бург*, *-берг*. Што датычыцца ўласнабеларускіх назоўнікаў на *z*, *x*, якія абазначаюць канкрэтныя паняцці (прадметы рэчаіснасці), то, відаць, для іх магчыма дапускаць варыянтныя формы з канчаткам *-e* і *-y*.

Асабовыя назоўнікі. У групу асабовых назоўнікаў уваходзяць агульнаасабовыя назоўнікі (*брат*, *вучань*, *інжынер*, *хлопец*, *таварыш*) і ўласныя асабовыя імёны і прозвішчы (*Іван*, *Рыгор*, *Ігнась*, *Андрэй*, *Кавалёў*, *Сухней*, *Пракаповіч*).

Гэтая група назоўнікаў у месным склоне адзіночнага ліку ў 20-я гады характарызувалася канчаткамі *-e*, *-y* (*-ю*), *-i*. На варыянтнасць канчаткаў была звернута ўвага Б. Тарашкевіча. Ён пісаў: «Прадметнікі на *ж*, *ш*, *ч*, *ц*, *р* маюць *ы*: на *дажджы*, у *кашы* (*кош*), на *нажы*, у *бары* і г.д. Аднак, тыя прадметнікі, што азначаюць асобы, найчасцей маюць *у*: *аб купцу*, *пры Рыгору*, *Лукашу*, *аб Марцінкевічу* і г.д.

Прадметнікі на *к* блізка заўсёды маюць канчатак на *у*: *у Полацку*, *на баку*, *аб ваўку*, *аб чалавеку*, *на языку* (рэдка: *на языцэ*). Прадметнікі з мяккім зычным перад канчаткам канчаюцца на *i*: *пры гасці*, *камяні* (*і камень*), *кані*, *салаўі*, *вераб'і*, *Дунаі*, *прыяцелі* і г.д. Тут бывае часам і канчатак *ю*: *на каню*, *на Дунаю*¹. Хаця ў апошнім абзацы няма прамога ўказання на асабовыя назоўнікі, з прыкладаў відаць, што пры мяккай аснове ў гэтых назоўніках магчыма вар'іраванне канчаткаў *-i* і *-ю*. Ва ўзоры скланення назоўнікаў з цвёрдай асновай у месным склоне знаходзім *брац-е*. З гэтага можна зрабіць вывад, што асабовыя назоўнікі з асновай на цвёрды зычны адпаведна з «Беларускай граматыкай для школ» Б. Тарашкевіча ў месным склоне трэба ўжываць з канчаткам *-e*².

Я. Лёсік таксама адзначае канчатак *-e* пры аснове на цвёрды зычны (*пры сыне*, *пры браце*), канчатак *-y* – пры аснове на шыпячыя, *р* і *ц* (*пры гаспадару*, *пры пісару*, *пры Грыгору*, *пры мужу*, *пры немцу*, *пры чужаземцу*) і канчатак *-i* – пры мяккай аснове (*пры цесці*). Аднак ён заўважае, што пры мяккай аснове «часта знаходзім канчатак давальнага склону *у* (на пісьме літара *ю*), асабліва ў словах з асновай на «й» і прыводзіць прыклад: *На злодзею шапка гарыць*³.

Прыкладна ў такім выглядзе канчаткі меснага склону, за выключэннем канчатка *-i*, былі замацаваны Правапісам беларускай мовы (1934 г.): аснова на цвёрды зычны – канчатак *-e*, аснова на шыпячыя, *р* і *ц* – канчатак *-y*, аснова на *к* – канчатак *-y*, аснова на мяккі зычны – канчатак *-ю*.

Праект удакладненняў і частковых змен беларускага правапісу, падрыхтаваны Інстытутам мовазнаўства імя Якуба Коласа Акадэміі навук

¹ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. С 74.

² Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. С 71.

³ Лёсік Язэп. граматыка беларускай мовы. Морфалёгія. С. 71-72.

БССР і зацверджаны Пастановай Савета Міністраў БССР ад 11 мая 1957 г. № 249, не ўнёс ніякіх змен у напісанне канчаткаў меснага склону як асабовых, так і неасабовых назоўнікаў. Напрацягу ўсяго перыяду пасля зацвярджэння Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі (1959 г.) у граматыках, падручніках, дапаможніках па беларускай мове наглядаецца паслядоўнае захаванне правіл аб тым, што асабовыя назоўнікі з асновай на *ж, ш, ч, р і ц*, заднеязычныя і мяккія зычныя ў месным склоне маюць як норму канчатак *-у (-ю)*: *аб мужу, пры Тамашу, аб інжынеру, герою, кавалю, настаўніку, геолагу*.

Наяўнасць у гэтай групе назоўнікаў іншых канчаткаў, а іменна канчатка *-ы* ў назоўніках з асновай на шыпячыя, *р і ц* і канчатка *-і* ў назоўніках на мяккі зычны, трактуецца як парушэнне літаратурнай нормы¹.

Аднак, як адзначае А.І. Наркевіч, «адхіленні ад літаратурнай нормы могуць быць абумоўлены рыфмай вершаванага твора: *Двор, прымай ад людзей дарагія дары, хлеб – як добрую памяць аб гаспадары* (А. Куляшоў)»². У пісьмовай практыцы апошніх гадоў парушэнні ў асабовых назоўніках з асновай на шыпячыя, *р, ц* і мяккія зычныя адзначаюцца даволі рэдка. Напрыклад: *Ён пытаецца пра навіны, я штосьці гавару, трымаючыся на жалю вартым аптымизма, а ў ім жа, такім вясельым калісьці Анатолі, столькі пакутаў* (Брыль Я. Польша. 1996. № 5 С. 37); *Надаралася не дужа пасаднаму, але адмысловаму ў прафесіі інжынеру зваяжаваць цераз жалезную заслону дарадцам пры неадмысловым у гэтай справе патрыцыі – падказваць таму, што варта, чаго не варта ў буржуяў для радзімы купляць* (Мехаў Ул. Польша. 1997. № 5 С. 139); *Нічога такога ён не хацеў. Не хапала, каб пры жывым мужы гэты «дамскі ўгоднік» тут гаспадарыў* (Гусеў Ул., Цвяткоў Ул. Польша. 1997. № 7 С. 143).

Што датычыцца асабовых назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны, то нягледзячы на існуючыя правілы (гл. Правапіс беларускай мовы 1934 г. і Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі 1959 г.), у граматыках, падручніках і дапаможніках па беларускай мове ў якасці асноўнага канчатка ва ўзорах скланення і ў каментарыях да гэтых узораў падаецца канчатак *-у*: *пры брату, аб сыну*³.

Некаторыя аўтары падручнікаў і граматык указваюць, што побач з канчаткам *-у* назоўнікі з асновай на цвёрдыя зычныя, апрача *г, к, х*, могуць мець часам канчатак *-е* (*аб салдаце, аб трактарысце, аб*

¹ Гл.: Граматыка беларускай мовы. Т. I. С. 53; Наркевіч А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. С. 110.

² Наркевіч А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. С. 110.

³ Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Марфалогія. С. 39; Яўневіч М.С., Андрэенка У.К. Беларуская мова Мн. 1965-1970; Кривицкий А.А., Михневич А.Е.. Подлужный А.И. Белорусский язык для говорящих по-русски. С. 116; Кривицкий А.А., Подлужный А.И. Учебник белорусского языка Для самообразования. С. 96; Кавалёва М.Ц. Беларуская мова. Дапаможнік для вучняў старэйшых класаў.

аграноме)¹. У радзе выпадкаў знаходзім пэўную інтэрпрэтацыю ўжывання варыянтных канчаткаў *-у* і *-е*. Напрыклад, адзначаецца, што формы з канчаткам *-е* сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры (*па сыне, аб аграноме, аб Міхале, на Сымоне*), але такія формы трэба разглядаць як адхіленне ад літаратурнай нормы².

П.У. Сцяцко таксама лічыць, што «адзіным для асабовых назоўнікаў меснага склону мусіць быць канчатак *-у(-ю)* незалежна ад тыпу іх асновы» і крытыкуе некаторых аўтараў, якія, на яго думку, «ідучы ў фарватары «зліцця моваў», аднаўляюць тут канчатак *-е*, які быў замацаваны «Правапісам беларускай мовы» – 1934 года і паўтораны «Правіламі беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» 1959 года»³. Чаму аднаўляюць? Ні Правапіс 1934 года, ні Правілы 1959 года ніхто не адмяняў. І аўтары «Слоўніка цяжкасцей беларускай мовы» (1987) і «Кароткага слоўніка беларускай мовы» (1994) падалі формы меснага склону асабовых назоўнікаў з асновай на цвёрды зычны адпаведна з зацверджаным «Правапісам» і «Правіламі». Канчатак *-е* у гэтай групе назоўнікаў знаходзім у «Слоўніку беларускай мовы. Арфаграфія. Арфаэпія. Акцэнтацыя. Словазмяненне» над рэдакцыяй акадэміка М.В. Бірылы (1987). Гл. напрыклад, распрацоўкі слоў *аграном, брат, гараджанін, гарманіст, кум, солдат, сват, сялянін, сын, трактарыст* і інш. П.У. Сцяцко падмацоўвае сваю думку аб нарматыўнасці канчатка *-у(-ю)* спасылкай на тое, што «словаформы з гэтым канчаткам выкарыстоўвалі нашыя класікі, славуць пісьменнікі»⁴ і прыводзіць прыклады з твораў К. Чорнага, Я. Купалы, Я. Коласа, Ц. Гартнага, М. Чарота. Аднак можна прывесці шэраг прыкладаў ужывання канчатка *-е* ў творах Я. Коласа, К. Чорнага, Я. Брыля, І. Навуменкі і іншых пісьменнікаў. Напрыклад: – *Прыемна слухаць такія водгукі аб нашым браце, – уставіў слова Турсевіч* (Я. Колас); *І куды ехаць? Дзе нам хата? Цяпер няма і ў браце брата* (Я. Колас); *жыла яна дома пры тату і браце* (Я. Брыль); *так асталося і пры Іване* (І. Навуменка); *Словам, гаспадар абудзіўся ў Мікіце ва ўвесь рост* (Я. Колас) і інш.

А.Л. Наркевіч адзначаў, што «ў сучаснай моўнай практыцы агульныя асабовыя назоўнікі мужчынскага роду з цвёрдай асновай нярэдка ўжываюцца ў месным склоне адзіночнага ліку з канчаткам *-е* па аналогіі з іх ужываннем у рускай мове (параўн.: рус. *о сыне, брате, поэт, лейтенанте* і інш.)»⁵. Аднак такая думка можа быць у нейкай ступені падвергнута сумненню. Мова мастацкай літаратуры з’яўляецца

¹ Гл.: Гурскі Н.І., Булахаў М.Г., Марчанка М.У. Мн., 1955; Беларуская мова. Ч. I.; Ломтев Т.П. Граматика белорусского языка. С. 74; Юргелевіч П.Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. С. 188; Беларуская мова. Пад агульнай рэдакцыяй праф. М.С. Яўневіча. С. 160.

² Граматыка беларускай мовы. Т. I. С. 53.

³ Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. С. 63.

⁴ Сцяцко П.У. Праблемы нормы, культуры мовы. С. 63.

⁵ Наркевіч А.І. Назоўнік. Граматычныя катэгорыі і формы. С. 110.

адлюстраваннем народнай гутарковай мовы, адлюстраваннем дыялектнай мовы праз мову герояў твораў і, зразумела, праз аўтарскую мову, якая тым ці іншым чынам звязана ў першую чаргу з гаворкамі пэўнага рэгіёна, а не з рускай мовай. А якраз канчатак *-е* ў асабовых назоўніках з асновай на цвёрды зычны пашыраны ў беларускіх гаворках і разам з канчаткам *-у* стварае амаль раўнаважную варыянтную пару на ўсёй тэрыторыі Беларусі¹. Акрамя таго нельга не ўлічваць і правапісную норму 1933 і 1957 гг. Прычым правіла аб ужыванні канчатка *-е* ў асабовых назоўніках з цвёрдай асновай падмацавана ў § 6 Дадатка № I да Правіл беларускай арфаграфіі і пунктуацыі: «Імёны і прозвішчы асоб мужчынскага роду, якія канчаюцца на цвёрды зычны і ў, у месным склоне маюць канчатак *-е*: аб Якубе, аб Глебе, аб Кажадубе, аб Калумбе, аб Эдуардзе, аб Галадзедзе, аб Готвальдзе, аб Чарльзе, аб Берліэзе, аб Паўле, аб Эсхіле, аб Максіме, аб Вільяме, аб Засіме, аб Іване, аб Жульене, аб Леніне, аб Магелане, аб Астане, аб Міхалане, аб Тарасе, аб Коласе, аб Марксе, аб Ігнаце, аб Роберце, аб Чароце, аб Сакраце, аб Іосіфе, аб Кірхгофе, аб Баляславе, аб Куляшове, аб Чэхаве»². У разрэз з гэтым правілам падаецца матэрыял у параграфу пра скланенне імёнаў, прозвішчаў, геаграфічных назваў: «Мужчынскія імёны на зычны тыпу *Алесь, Стас* скланяюцца як назоўнікі мужчынскага роду 2-га скланення: *Алеся, Стаса; Алесю, Стасу; Алеся, Стаса; Амесем, Стасам; пры Алесю, пры Стасу*»³, Дарэчы, тут дапушчана памылка або мае месца недакладнасць. Калі мелася на ўвазе скланенне агульных асабовых назоўнікаў, то трэба было аб гэтым сказаць. А калі пакінуць тэкст без змен, то атрымліваецца несупадзенне канчаткаў. Параўн.: *пры Алесю але на кані, у гаі, пры Стасу але ў лесе*.

Не зусім зразумелая пазіцыя тых аўтараў, якія для агульных асабовых назоўнікаў падаюць формы з канчаткам *-у* (аб *брату, сыну, трактарысту, паэту, салдату*), а для імён і прозвішч на цвёрды зычны і на *у* – канчатак *-е* (аб *Глебе, Максіме, Астане, Тарасе, Ігнаце, Коласе, Куляшове, Колумбе, Чароце*)⁴.

Частка мовазнаўцаў прытрымліваецца думкі, што асабовыя назоўнікі з цвёрдай асновай у месным склоне адзіночнага ліку трэба ўжываць з канчаткам *-е*⁵. У якасці выключэння прыводзяцца варыянтныя формы назоўнікаў *дзед* і *прадзед*: *пры дзедзе, аб прадзедзе і пры дзеду, аб прадзеду*⁶.

¹ Гл.: Дыялекталагічны атлас беларускай мовы. карта №79; Жыдовіч М.А., Назоўнік у беларускай мове. Адзіночны лік. Мн., 1969. С. 104-105.

² Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мн., 1959. С. 115.

³ Беларуская мова. Дапаможнік для абітурыентаў. 2-е выд. Мн.: Вышэйшая школа, 1994. С. 80.

⁴ Граматыка беларускай мовы. Т. I. Мн., 1962. С. 54.

⁵ Гл.: Беларуская граматыка. Ч. I. С. 68; Камароўскі Я.М., Мяцельская Е.С. Беларуская мова, дапаможнік для абітурыентаў. С. 112; Сямешка Л.І., Шкраба Р.І., Бадзевіч З.І. Курс беларускай мовы. С. 313.

⁶ Гл.: Беларуская граматыка. Ч. I. С. 68.

Такім чынам, адны мовазнаўцы, улічваючы значнае пашырэнне канчатка -у ў групе асабовых назоўнікаў і імкнучыся ўніфікаваць формы меснага склону адзіночнага ліку асабовых назоўнікаў мужчынскага роду, далі ў якасці літаратурнай нормы канчатак -у і для назоўнікаў з цвёрдай асновай. Іншыя мовазнаўцы прытрымліваюцца пакуль існуючых правапісных норм і захоўваюць для гэтай групы назоўнікаў напісанне канчатка -е. Па гэтай прычыне пытанне аб канчатках меснага склону асабовых назоўнікаў з цвёрдай асновай не вырашана, і ў моўнай практыцы назіралася і назіраецца ў нашы дні ўжыванне форм з канчаткам -е і з канчаткам -у. Напрыклад: *Бедная маці, здаецца, ёй толькі рупіла, што неклавацца аб сыне* (Чыгрынаў І. Польша. 1996. № 1. С. 102); *Куды больш ахвотна апавядаў ён на другім прывале, зробленым пад вечар, аб сыне Фрыдрыха* (Іпатава В. Польша. 1997. № 11. С. 25); *А мне смыслела душа на браце Янку: недзе і ён гэтакі самы дахадзяга* (Кірылаў Г. Польша. 1997. № 5. С. 198); *Каб не Міндоўг і не яны, – навёў той вачыма на Усяславе, – дык, можа, герцаг, не я тваім, а ты быў бы маім палонным* (Далідовіч Г. Польша. 1995. № 10. С. 13); *А я сядзела і плакала не так на Адаму, як на тым бохане хлеба, што ён не прынёс* (Лубчонак Я. Польша. 1997. № 7. С. 245).

З разгледжанага матэрыялу вынікае, што ў абсягу меснага склону адзіночнага ліку патрабуюць вырашэння ў асноўным два пытанні: а) якім формам асабовых назоўнікаў (агульнаасабовых і ўласных імёнаў і прозвішчаў) мужчынскага роду з цвёрдай асновай надаць статус нормы – з канчаткам –у ці з канчаткам -е і б) з якім канчаткам ужываць запазычаныя назоўнікі з асновай на г (тыпу *маналог* і геаграфічныя назвы на -бург, -берг); у *маналогу* – у *маналозе*, у *Магдэбургу* – у *Магдэбурзе*.

*Беларуская мова і мовазнаўства: Зб. навук. арт.:
(Да 75-годдзя акад. М.В. Бірылы) / Нац. акад. навук Беларусі.
Ин-т мовазнаўства імя Я. Купалы; Навук. рэд. А.І. Падлужны. –
Мн.: Аналітычны цэнтр НАН Беларусі. – 2000. – С. 207-220.*

ЛІЧЭБНІК

А.Я. Супрун

Дапасаванне выказніка да колькаснага дзейніка ў сучаснай беларускай мове

У беларускай мове правілы дапасавання выказніка да колькаснага дзейніка маюць менш дэтэрмінаваны характар, чым у паўднёва- і заходнеславянскіх мовах. Усходнеславянскія мовы валодаюць у гэтых адносінах дастаткова вялікай свабодай. Мэтазгодна прывесці пэўныя колькасныя даныя, якія характарызуюць ужыванне форм адзіночнага і множнага ліку выказніка ў тых або ў іншых выпадках у беларускай (а таксама і ў іншых усходнеславянскіх мовах), а затым інтэрпрэтаваць гэтыя даныя. Як і у шэрагу іншых славянскіх моў, але менш выразна, выбар формы ліку выказніка вызначаецца ў беларускай мове перадусім характарам лічэбніка, які ўваходзіць у дзейнік (табліца 1), а таксама некаторымі іншымі фактарамі.

Табліца 1

Лічэбнікі	Адзіночны лік		Множны лік		Усяго (100 прац.)
	сл.	прац.	сл.	прац.	
Абодва, абое	–	0	63	100	63
Два	18	8	201	92	219
Двое	3	9	29	91	32
Тры	15	22	52	78	67
Чацвёрта	3	30	7	70	10
Трое	14	36	25	64	39
Чатыры	6	38	10	62	16
Пяцёра і г. д.	8	44	10	56	18
Сто	1	50	1	50	2
Складаныя	28	58	20	42	48
Пяць — дзесяць	30	61	19	39	49
Некалькі	73	68	34	32	107
Састаўныя на 2, 3, 4	5	71	2	29	7
із 4, пад 50 і пад.	29	81	7	19	36
Састаўныя	11	85	2	15	13
Колькі, столькі	81	95	4	5	85
Шмат	57	97	2	3	59
Многа, мала, багата	56	98	1	2	57
Больш, менш	16	100	–	0	16
Усяго	454	48	489	52	943

Заўсёды ў форме множнага ліку ўжываецца выказнік пры лічэбніках *абодва/абедзве, абое*. У адзіночным ліку пры лічэбніках 2-4 выказнік ужываецца найчасцей пры прэпазіцыі выказніка, і толькі надзвычай рэдка выкарыстоўваецца адз. лік выказніка, капі ён размяшчаецца пасля дзейніка. Большая частка выказнікаў у адз. ліку пры лічэбніках 2-4 прыходзіцца на пэўныя асобы канструкцыі. Так, прыкладна палова ўсіх выпадкаў ужывання выказніка ў адз. ліку – гэта дзеяслоў *быць*; палова астатніх выпадкаў прыпадае на дзеясловы “мінавання” у часавых канструкцыях тыпу “*Прайшло тры дні*”, “*Мінула чатыры гады*” і на дзеяслоў (з)*аста(ва)лася* (параўн. *Асталася толькі тры чалавекі*).

Толькі менш чым у 30 працэнтах выпадкаў выступае выказнік у адз. ліку пры зборных лічэбніках. Перш за ўсё варта адзначыць, што пры слове *двое* форма адз. ліку выказніка выключна рэдкая, у той час як пры вялікіх зборных, асабліва якія суадносяцца з немаркіраванымі лічэбнікамі ад пяці, яна сустракаецца ледзь не ў палове ўсіх выпадкаў. Тое, што пэўны ўплыў тут робяць немаркіраваныя лічэбнікі, уяўляецца бясспрэчным. Зноў, як і з немаркіраванымі лічэбнікамі 2-4, звяртае на сябе ўвагу той факт, што ў адз. ліку ўжываюцца некаторыя асобы канструкцыі. Як і з лічэбнікамі 2-4, са зборнымі ў палове ўсіх выпадкаў выкарыстання адз. ліку выказніка гэты выказнік выражаны дзеясловам *быць*. Асобна павінны быць адзначаны канструкцыі з формай роднага склону зборных у функцыі назоўнага і выказніка пры іх у адз.ліку, напр.: *А траіх чангарцаў працуе й сягоння*. Аднак прыкладна ў 10 працэнтах выпадкаў усіх выкарыстанняў зборных лічэбнікаў у дзейніку форму адз. ліку выказніка цяжка растлумачыць. Справа тут папросту у вядомай дапушчальнасці формы адз. ліку побач з пераважнай формай мн. ліку. Варта толькі падкрэсліць, што і тут, як правіла, мае месца прэпазіцыя выказніка, якая, зрэшты, сама па сабе не разглядацца як дастатковая ўмова для выкарыстання формы адз. ліку.

Іншую карціну дапасавання выказніка даюць лічэбнікі ад пяці. Тут ужо множны лік выказніка сустракаецца толькі ў трэці выпадкаў, у той час як у дзвюх трэціх выпадкаў выказнік выступае ў адз. ліку (ніякі род). Лексічныя сродкі перадачы прыблізнасці садзейнічаюць таму, што формы адз. ліку выказніка пераважаюць: пры пэўна-колькасных лічэбніках з такімі сродкамі адз. лік сустракаецца ў чатырох п'ятых выпадкаў, у той час як пры лічэбніках ад пяці без перадачы прыблізнасці такімі сродкамі – у дзвюх трэціх выпадкаў. Выпадкі перадачы прыблізнасці пры дапамозе інверсіі характарызуецца такімі ж суадносінамі формаў адз. ліку выказніка з формамі мн. ліку, як і лічэбнікі без інверсіі, значыць, у беларускай мове інверсія назоўніка і лічэбніка не ўплывае ўвогуле на форму выказніка пры лічэбніку. Як і з лічэбнікамі 2-4, каля паловы ўсіх ужыванняў выказніка ў адз. ліку прыпадае на выказнік, выражаны дзеясловам *быць* : у мн. ліку такі выказнік ужываецца рэдка (у 5-10

працэнтах выпадкаў). Таксама, як і з лічэбнікамі 2-4, у выбары формы выказніка значную ролю адыгрывае парадак слоў. Адзіночны лік выказніка мае перавагу пры прэпазіцыі выказніка: ён выкарыстоўваецца пры такім парадку слоў у чатырох п'ятых выпадкаў; наадварот, пры постпазіцыі выказніка адз. лік сустраўся толькі ў адной чвэрці выпадкаў. Гэтыя суадносіны распаўсюджваюцца не толькі на выпадкі ўжывання лічэбнікаў ад пяці, але і на выпадкі, калі пры дапамозе дадатковых лексічных сродкаў, ужытых побач з лічэбнікамі, перадаецца прыблізны характар колькасцей.

З няпэўна-колькаснымі лічэбнікамі ў беларускай мове ужываецца пераважна выказнік у адз. ліку. Асабліва датычыцца гэта няпэўна-колькасных слоў *больш, менш, многа, мала, багата, шмат, колькі, столькі*, форма мн. ліку з якімі сустракаецца не часцей, чым у пяці працэнтах выпадкаў, г.зн. у якасці выключэння. З меншай пэўнасцю пераважае (у дзвюх трэціх выпадкаў) адз. лік выказніка пры лічэбніку *некалькі*. Як і з пэўна-колькаснымі лічэбнікамі тыпу *пяць*, істотную ролю ў выбары формы выказніка адыгрывае парадак слоў: у выпадку, калі выказнік папярэднічае, выразна назіраецца тэндэнцыя ўжываць яго ў форме адз. ліку; гэта форма выкарыстана ў 90% выпадкаў. Вызначыць дадатковыя ўмовы, у якіх бы пры прамым парадку слоў выкарыстоўвалася тая або іншая форма выказніка, у агульным плане, наўрад ці з'яўляецца магчымым, хаця ў асобных (але не ва ўсіх) выпадках і могуць быць знойдзены пэўныя матывы выкарыстання той або іншай формы. Факультатыўнасць формы ліку выказніка добра ілюструецца магчымасцю выкарыстання ў межах аднаго сказа пры адным дзейніку выказніка і ў адз. ліку, і ў мн. ліку: *Некалькі сот чалавек, мужчын і жанчын, высыпала якраз у гэты момант з вакзальнай залы і астаўбаваліся на пляцы* (Мурашка). Такая факультатыўнасць, зрэшты, характэрная не толькі для выпадку з прамым парадкам слоў пры дзейніку са словам *некалькі*, дзе яна выражана дастаткова яскрава, але і для ўсёй сістэмы дапасавання выказніка да колькаснага дзейніка ў беларускай мове, хоць у некаторых частках гэтай сістэмы да поўнай свабоды выбару той або іншай формы ліку выказніка яшчэ далёка.

Зборныя лічэбнікі ў беларускай мове

У беларускай мове карціна ўжывання зборных лічэбнікаў блізкая да рускай. Асноўныя выпадкі іх ўжывання такія. Па-першае, назоўнікі, якія маюць толькі форму множнага ліку, спалучаюцца ў назоўным-вінавальным склоне выключна, а ва ўскосных склонах факультатыўна са зборнымі лічэбнікамі. Відаць, да гэтага выпадку прымыкаюць выпадкі выкарыстання лічэбнікаў пры назвах маладых жывёл, а таксама словах *людзі, дзеці*. Дарэчы, ужо тут выяўляецца пэўнае адрозненне ад рускай мовы: у рускай мове выкарыстанне зборных лічэбнікаў пры назвах маладых жывёл тыпалагічна збліжаецца з выкарыстаннем іх пры назоўніках *pluralia tantum*, паколькі ў рускай мове мае месца суплетывізм пры ўтварэнні форм

множнага ліку гэтых назоўнікаў. У беларускай мове такога суплетывізму няма: у ёй захоўваецца стары адзіночны лік назоўнікаў тыпу *цяля*. Магчыма, меншая спецыфічнасць мн. ліку гэтых слоў у беларускай мове і з'яўляецца прычынай таго, што канструкцыі са зборнымі лічэбнікамі пашырыліся і на словы *конь*, *свіння* і інш. Другім асяродкам выкарыстання зборных лічэбнікаў у беларускай мове, як і ў рускай, з'яўляецца іх выкарыстанне ў спалучэннях з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу, аднак у адрозненне ад рускай мовы, зыходзячы з літаратурных крыніц і спецыяльных прац, у беларускай мове ў пэўнай ступені шырэй, чым у рускай, пашырана ўжыванне зборных лічэбнікаў таксама пры назвах жанчын: *двое кабет*, *трое дзяўчат*. Экспансія выкарыстання беларускіх зборных лічэбнікаў абмяжоўваецца ў асноўным адушаўлёнымі назоўнікамі ўсіх трох родаў, паколькі выкарыстанне зборных лічэбнікаў з неадушаўлёнымі назоўнікамі абмяжоўваецца практычна амаль ці не адзінкавым выпадкам – словам *гон*. Ужыванне зборных лічэбнікаў ва ўскосных склонах, як і ў рускай мове, значна радзейшае, чым у назоўным-вінавальным, галоўным чынам — гэта ізаляваныя лічэбнікі, якія абазначаюць сукупнасці асоб.

Катэгарыяльная суаднесенасць зборных лічэбнікаў у беларускай мове выражана яшчэ слабей, чым у рускай, а, значыць, і іх граматычная характарыстыка вельмі невыразная.

Супрун А.Е. Славянские числительные.

Становление числительных как особой части речи. –

Мн.: Изд-во БГУ, 1969. – С. 110-111.

Л.А. Мельнікава

СЛОВАЎТВАРЭННЕ КОЛЬКАСНЫХ ЛІЧЭБНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Лічэбнік як часціна мовы з'яўляецца непараўняльнай групай слоў. Лічэбнік абазначае колькасць і перадае гэта значэнне ў марфалагічных катэгорыях склону (паслядоўна) і роду (непаслядоўна). Колькасныя лічэбнікі падзяляюцца на два лехсіка-граматычныя разрады: колькасныя (*два*, *пяць*, *дваццаць*, *пяцьдзсят*, *дзвесце*, *трыста*, *пяцьдзсят адзін*; *два*, *пять*, *двадцать*, *пятьдесят*, *двести*, *триста*, *пятьдесят один* і інш.) і зборныя (*абодва*, *пяцёра*; *оба*, *пятеро*).

У суфіксальных колькасных лічэбніках *одиннадцать*, *двенадцать*, *тринадцать*...*девятнадцать*, матываваных колькаснымі лічэбнікамі, якія называюць лічбы першага дзесятка, выдзяляецца суфікс *-надцать*. Такія лічэбнікі абазначаюць колькасць, якая роўна лічбе, названай матывавальным словам, плюс дзесяць. У беларускай мове спосаб утварэння колькасных суфіксальных лічэбнікаў падобны да вышэй названага ў рускай мове: *адзінаццаць*, *дванаццаць*, *трынаццаць*...*дзевятнаццаць*. Суфікс, які адпавядае рускаму суфіксу *-надцать* мае ў беларускай мове фанетычныя адрозненні *-наццаць*. У словах *двенадцать* і *тринадцать*

аснова матывавальнага слова супадае з нарашчэннем за кошт фіналі, якая супадае з флексіяй назоўнага склону (*тры-, три-*) і назоўнага склону жаночага роду *две-* ў рускай мове і *два-* мужчынскага роду ў беларускай мове матывавальнага лічэбніка.

У астатніх словах гэтага тыпу аснова застаецца нязменнай (без нарашчэння): *адзінаццаць* — *одиннадцать*, *чатырнаццаць* — *четырнадцать*, *пятнаццаць* — *пятнадцать* і інш.

У рускай мове ва ўсіх словах, акрамя *одиннадцать* і *четырнадцать*, націск на першым складзе суфікса: *двенадцать*, *шестнадцать*. У словах *одиннадцать* \ *четырнадцать* — націск на матывавальнай аснове. У беларускай мове націск таксама нерухома, але ва ўсіх словах знаходзіцца на першым складзе суфікса. Тут маюць месца акцэнталагічныя адрозненні ў беларускіх і рускіх лічэбніках: *адзінаццаць* – *одиннадцать*, *чатырнаццаць* – *четырнадцать*.

У словах *двадцать* і *тридцать* – *дваццаць* і *трыццаць*, матываваных лічэбнікахі два і тры, выдзяляецца суфікс *-дцать* (*-ццаць*). Націск у абедзвюх мовах на матывавальнай аснове.

Супадае таксама парадыгма скланення: *двадцати* (р., д., м.), *двадцатью* (тв.) – *дваццаці* (р., д., м.), *дваццаццю* (тв.), *двадцать* — *дваццаць* (н., в.). Адрозненні фанетычнага характару.

Для суфіксальных зборных лічэбнікаў, што абазначаюць сукупнасць прадметаў, колькасць якіх называецца матывавальным словам, характэрны суфікс *-о* |*ј*| і *-ер* (*о*). У рускіх словах *двое*, *трое* выяўляецца суфікс *-о* |*ј*|. Ужыванне зборных лічэбнікаў тыпу *двое*, *трое* ў абедзвюх мовах звязана з выкарыстоўваннем іх у спалучэнні з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб мужчынскага полу або назоўнікамі агульнага роду, якія абазначаюць асоб, мападых істот, а таксама з назоўнікамі, якія маюць толькі множны лік, і з асабовымі займеннікамі ў множным ліку. Паводле "Руска-беларускага слоўніка" (Мн., 1993), ва ўжыванні гэтых слоў у беларускай мове існуюць пэўныя абмежаванні: у большасці выпадкаў у падобным значэнні ўжываюцца лічэбнікі два, тры (*трое товарищей* – *тры таварышы*). Аднак з назоўнікамі мужчынскага і жаночага роду, якія сустракаюцца разам, альбо з назоўнікамі ніякага роду, а таксама з назоўнікамі, якія абазначаюць дзяцей і маладых істот, з асабовымі займеннікамі множнага ліку ўжываюцца зборныя лічэбнікі *трое*, *двое*: *их было трое: двое мужчин и одна женщина* — *их было трое: два мужчины и одна женщина*; *у них трое детей* – *у их трое дзяцей*; *трое котят* – *трое кацянят*; *трое суток* – *трое сутак* і інш.

Трэба звярнуць увагу таксама на наступнае сцвярджэнне: "Аднак у адрозненне ад рускай мовы, мяркуючы па літаратурных крыніцах і спецыяльных працах, у беларускай мове некалькі шырэй, чым у рускай, распаўсюджана ўжыванне зборных лічэбнікаў таксама пры найменнях жанчын: *двое кабет*, *трое дзяўчат*"¹. Такім чынам, ужыванне зборных

назоўнікаў, разам з агульным, мае ў кожнай мове сваю спецыфіку.

У лічэбніках *четверо, пятеро, шестеро, семеро, восьмеро, девятеро, десятеро*, у якіх матывавальнымі з'яўляюцца лічэбнікі, выдзяляецца суфікс *-ер(о)*. Для беларускіх лічэбнікаў *пяцёра, шасцёра, сямёра, васьмёра, дзевяцера, дзесяцера* таксама характэрны суфікс *-ёр(-ер-)*. Націск у рускіх словах на першым складзе асновы, а ва ўскосных склонах – на флексіі. У суадносных беларускіх словах націск на суфіксе, а ва ўскосных склонах – на флексіі: *чацвёра – чацвярых, шасцёра – шасцярых, пяцёра – пяцях* і г.д. У словах *дзевяцера, дзесяцера* націск на аснове (параўн. рус. *девятеро, десятеро*).

Для суфіксальнага спосабу ўтварэння лічэбнікаў у беларускай мове характэрныя ўтварэнні з суфіксам *-ёр-*, якія ствараюць прадуктыўны тып у гутарковай мове і ў мове мастацкай літаратуры (*трынаццацёра* і пад.), які не ўласцівы рускім эквівалентам (суф. *-ер-* уласцівы толькі пэўнаму колу лічэбнікаў, вытворных ад колькасных лічэбнікаў першага дзесятка: ад *четверо* да *десятеро*, націск адрозніваецца ад націску беларускіх слоў гэтага тыпу).

Складаныя колькасныя лічэбнікі, якія абазначаюць колькасць дзесяткаў, роўную лічбе, названай у першым кампаненце складанага слова, маюць апорны кампанент *-десят-* у аснове гэтага лічэбніка: *десять – десяти: пять-десят – пятидесяти*. Націск у беларускіх і ў рускіх лічэбніках на флексіі першага кампанента (*пятидесяти, пятьюдесятью – пяцідзесяці, пяціюдзесяцю*); у формах наз. і він. склонаў – на другім складзе апорнага кампанента: *пятьдесят, шестьдесят* і на першым кампаненце ў лічэбніках *семьдесят* і *восемьдесят*. У адрозненне ад рускага лічэбніка бел. *шэсцьдзесят* у назоўным і вінавальным склонах мае націск на першым складзе асновы.

У лічэбніках *двести, триста, четыреста, пятьсот, шестьсот, семьсот*, якія абазначаюць колькасць соцень, роўную лічбе, названай у першым кампаненце складанага слова, апорны кампанент уяўляе сабой аснову лічэбніка *сто*. У гэтай аснове перад нулявой флексіяй з'яўляецца беглы галосны *о*: *пять-сот-О*. Ва ўскосных склонах лічэбнікі супадаюць у рускай і беларускай мовах: *пятьсот – пятисот, пятистам, пятьсот, пятьюстами, пятистах; шестьсот – шестисот, шестистам, шестьюстами, шестистах*. Беларускія і рускія лічэбнікі гэтага тыпу маюць падобную структуру і ў пачатковай форме, і ва ўскосных склонах.

Адрозненні паміж беларускімі і рускімі лічэбнікамі *двести – двэсце* заключаюцца ў розных флексіях і змякчанай зычнай фанеме [дз']. Націск у словах *двести – двэсце, триста – трыста, четыреста – чатырыста* – на першым кампаненце, ва ўсіх астатніх формах – на флексіі другога кампанента. У формах ускосных склонаў маецца пабочны націск, які ставіцца на флексіі першага кампанента: *пятистам, четырёхсот, двумястами – пяцістам, чатырохсот, двумастами*.

Такім чынам, у словаўтварэнні беларускіх і рускіх лічэбнікаў шмат агульнага, але маюць месца таксама пэўныя адрозненні, якія датычацца, акрамя фанетычных і акцэнталагічных з'яў, некаторых канкрэтных словаўтваральных мадэляў: розныя флексіі (*двести – двесце*), большая прадуктыўнасць тыпу слоў (*трынаццацёра* і інш.), своеасаблівае ўжыванне (*двое, трое*) і некаторыя іншыя.

Літаратура:

1. Супрун А.Е. Славянские числительные. Мн., 1969, с. 111.

Беларуская мова і мовазнаўства на рубяжы III тысячагоддзя: Матэрыялы навук. канф., прысвечанай 70-годдзю Ін-та мов-ва імя Я. Коласа НАН Беларусі. –Мн.: Выд-ва “Права і эканоміка”, 2000. –С. 115-117.

ПРЫМЕТНІК

П. Сцяцко

ФІЗІЧНА-МАТЭМАТЫЧНЫ ЦІ ФІЗІКА-МАТЭМАТЫЧНЫ?

Натуральныя і штучныя формы складаных прыметнікаў

Складаныя прыметнікі, утвораныя з дзвюх асноваў, якія абазначаюць раўнапраўныя паняцці, у абедзвюх частках поўнасьцю захоўваюць свой гукавы склад [першая аснова далучаецца да другой пры дапамозе інтэрфіксаў (злучальных галосных) а, е]: *адміністрацыйна-гаспадарчы, беларуска-нямецкі, інжынерна-тэхнічны, кісла-салодкі, паштова-тэлеграфны, пладова-ягадны...* Гэтую заканамернасць літаратурнай мовы засведчыла акадэмічная "Граматыка беларускай мовы" (Т. 1. Мн., 1962. С. 235). Такую натуральную форму складаных прыметнікаў з дзвюма асновамі, якія абазначаюць раўнапраўныя якасці, фіксуюць і акадэмічныя слоўнікі. У першым томе "Беларуска-рускага слоўніка" (Мн., 1988. С. 323) чытаем: *гістарычна-матэрыялістычны* (рус. *историко-материалистический*), *гістарычна-філалагічны* (*историко-филологический*), *гістарычна-філасофскі* (*историко-философский*).

На жаль, у перыядычным друку — насуперак гэтай заканамернасці — нярэдка бачым небеларускія формы складаных прыметнікаў з "падрэзанай" першаю часткай. Вось некаторыя прыклады: "Другім прызам журы ўзнагародзіла дакументальны фільм "Белавежскі край..." — за публіцыстычнасць і глыбокую распрацоўку тэмы захавання нацыянальнага гісторыка-культурнага багацця Беларусі" (ЛіМ. 7.08.1998. С. 4); "Кніга "Беларуская літаратура: Паўднёва-славянскі кантэкст" паводле шырыні ахопу гісторыка-культурнага матэрыялу, шматаспектнасці праблематыкі... годна дапаўняе сабой нашу славянскую бібліятэку" (Польмя. 1998. № 6. С. 316).

Як зразумець тут значэнне гэтых прыметнікаў: "гісторыка-культурны" (матэрыял), "гісторыка-культурнае" (багацце)? Пра якіх гісторыкаў ідзе тут гаворка? Як паказвае семантыка тэксту, аўтары хацелі распавесці пра *гістарычна-культурнае* багацце Беларусі, пра *гістарычна-культурны* матэрыял. Невыпадкова ў іншых, дагледжаных мясцінах тых самых тэкстаў бачым нармаваныя формы складаных прыметнікаў з першым кампанентам *гістарычна-*: *Нерухомыя помнікі гісторыі і культуры... могуць быць выкарыстаныя ў гаспадарчых і іншых мэтах, калі гэта не наносіць шкоды захаванню помнікаў і не парушае іх гістарычна-*

мастацкай каштоўнасці (ЛіМ. 7.08.1998. С. 13). У чарговым даследаванні Г. Тварановіч... на вялікім гістарычна-культурным матэрыяле ўпершыню ў айчыннай славістыцы разглядае літаратурныя ўзаемасувязі беларусаў і сербаў, славенцаў, харватаў ад самых славянскіх вытокаў да канца 19 стагоддзя (Польмя. 1998. № 6. С. 309).

І самыя новыя, апошнія па часе выдання, акадэмічныя слоўнікі таксама фіксуюць гэтыя заканамерныя формы прыметнікаў-кампазітаў (складанняў). Так, "Русско-белорусский словарь" 1998 г. (як і яго папярэднікі 1993, 1994 гг. ды інш.) падае ў беларускай частцы: *гістарычна-дакументальны, гістарычна-літаратурны, гістарычна-матэрыялістычны, гістарычна-рэвалюцыйны, гістарычна-філалагічны, гістарычна-філасофскі* (Т. 1. С. 591).

Такая форма гэтых прыметнікаў абгрунтаваная, бо тут прыметнікі-кампазіты складаюцца з раўнапраўных кампанентаў і выяўляюць адзіную прымету, якая вынікае з спалучэння адзнакаў, названых утваральнымі словамі. Напрыклад, гістарычна-філалагічны факультэт. Ён мае два аддзяленні: *гістарычнае і філалагічнае*, што выразна выяўляецца і ў назве.

На жаль, неўнармаванымі застаюцца яшчэ шмат якія складаныя прыметнікі такога кшталту. У акадэмічных слоўніках бачым тут вялікую разбежнасць. У адных выпадках, як мы ўжо пераканаліся, слоўнікі фіксуюць натуральныя, сістэмнаармаваныя формы (*гістарычна-філалагічны*), у іншых — штучныя, неўласцівыя беларускай мове: "фізіка-хімічны" (рус. *физико-химический*), "эканоміка-геаграфічны" (*экономико-географический*), "эканоміка-матэматычны" (*экономико-математический*), "палітыка-эканамічны" (*политико-экономический*) ды інш.

Але чаму пішуць "фізіка-матэматычны", а не *фізічна-матэматычны*, як гэтага патрабуе сістэма і здаровы сэнс? Да прыкладу, *фізічна-матэматычны* факультэт, як і згаданы *гіс-тарычна-філалагічны*. Аднак слоўнікі патрабуюць у першым выпадку пісаць у адпаведнасці з сэнсам (выражаным паняццем) натуральнае найменне *гістарычна-філалагічны* (рус. *историко-филологический*), а ў другім — штучнае, небеларускае "фізіка-матэматычны" (*физико-математический*).

Пра недарэчнасць напісання складаных прыметнікаў з першаю "падрэзанаю" (непрыметнікаваю) часткаю сведчыць і наступны факт. У 1994 г. у выдавецтве "Народная асвета" выйшаў з друку даведнік: З. Андрыеўская, І. Галай. "Руска-беларускі фізіка-геаграфічны слоўнік". У прадмове яго чытаем: "Слоўнік утрымлівае паняцці і тэрміны па фізічнай геаграфіі... прызначаны... для ўсіх, хто цікавіцца фізічнай геаграфіяй" (С. 3, 4). Дык адкуль тут гэтае "фізіка-" ў назве слоўніка, калі гаворка ідзе пра фізічную геаграфію? (Натуральна тут было б... слоўнік па фізічнай геаграфіі),

Такую недарэчнасць бачым і ў назвах некаторых іншых перакладных слоўнікаў. Напрыклад, "Англа-беларускі слоўнік". Што тут значыць гэтае

"англа-"? Гэта ж слоўнік, які мае дзве часткі — англійскую і беларускую, таму і назва яго мусіць быць адпаведная: *англійска-беларускі*. Бо пішам жа: *беларуска-англійскі* слоўнік, а не "беларуса-англійскі".

Блытаніна пераносіцца і на старонкі друку: "Зразумела, што ў цяперашняй сітуацыі, найперш пры тых, што склалі-ся, палітыка-эканамічных стасунках, нам не надта выпадае раптам закрычаць на ўвесь свет..." (ЛіМ. 7.08.1998. С. 2). Тут ідзе гаворка пра палітычныя і эканамічныя стасункі, то трэба так і пісаць: палітычна-эканамічныя. Невыразнасць формы (структуры) слова робіць незразумелым, цьмяным ягоны сэнс.

Недарэчныя формы складаных прыметнікаў з "падрэзанай" (куртатаю) першаю часткай трапляюць і на старонкі мовазнаўчых выданняў, навучальных дапаможнікаў і падручнікаў па беларускай мове. Напрыклад, у адным навучальным дапаможніку для студэнтаў ВНУ чытаем: "Новыя словы могуць утварацца і марфалага-сінтаксічным спосабам, сутнасць якога заключаецца ў тым, што словы адной часціны мовы пераходзяць у іншыя. Да марфалага-сінтаксічнага спосабу належаць субстантывацыя, ад'ектывацыя, адвербіялізацыя. Субстантывацыя... — пераход у клас назоўнікаў слоў з іншай часціны мовы: *малы, хворы, камандзіровачны, марожанае...*".

Але ж пры пераходзе слова з класу прыметнікаў у клас назоўнікаў яно набывае не толькі іншыя сінтаксічныя ўласцівасці (выступае ў ролі дапаўнення ці дзейніка, далучае да сябе азначальныя словы), але і марфалагічныя (значэнне прадметнасці і незалежную катэгорыю роду). Таму гэты спосаб натуральна назваць *марфалагічна-сінтаксічным*. Да таго ж, іншыя мовазнаўчыя тэрміны — складаныя прыметнікі (часткі ў якіх абазначаюць раўнапраўныя паняцці) маюць тут натуральныя прыметнікавыя асновы ў абедзвюх частках: прыставачна-суфіксальны спосаб, прыставачна-постфіксальны спосаб, суфіксальна-складаны. Калі кіравацца вось гэтаю скалечанаю формаю, то тады ўжо мусім пісаць і "прыстаўка-суфіксальны" спосаб, "суфікса-складаны" спосаб...

Неапраўдана перанеслі ў беларускую мову і чужыя (рускамоўныя) формы першых частак прыметнікаў у тэрмінах "лексіка-семантычны" спосаб, "лексіка-семантычны" варыянт слова ды інш. Тут натуральныя тэрміны — *семантычны* спосаб утварэння (інакш *семантычная дэрывацыя*), *семантычны* варыянт слова. Параўн.: "*Семантычныя варыянты слова — гэта розныя значэнні мнагазначнага слова: цёплая печка, цёплая куртка, цёплая сустрэча*" (Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. Мн., 1990. С. 32).

Тэрміналагічныя слоўнікі апошніх гадоў, падрыхтаваныя кваліфікаванымі спецыялістамі (дасведчанымі і ў пытаннях культуры мовы), трымаюцца сістэмна абумоўленых нормаў і ў падачы складаных прыметнікаў спалучальнага тыпу. Так, у даведніку: У. Самайлюковіч, У.

Пазняк, А. Сабалеўскі. "Руска-беларускі фізічны слоўнік" (Мн., 1994) чытаем: *фізічна-матэматычных* навук (с. 2), *фізико-хіміцескі* — *фізічна-хімічны* (с. 263) ды інш. У "Расейска-беларускім слоўніку" С. Судніка і С. Чыслава (Мн., 1997) таксама бачым: *фізічна-матэматычных* навук (с. 2).

Такім чынам, складаныя прыметнікі, дзе абедзве часткі абазначаюць раўнапраўныя паняцці, натуральна мусяць мець і форму гэтай часціны мовы ў абедзвюх частках-асновах: *англійска-беларускі, гістарычна-культурны, гістарычна-філалагічны, палітычна-эканамічны, фізічна-матэматычны, хімічна-біялагічны* ды падобныя.

Роднае слова. —1999. —№9. — С.31-34.

П. Сцяцко

СВЯТЛО КУПАЛАВАГА ДОМУ ЦІ ...КУПАЛАВА ДОМУ?

Прыналежныя прыметнікі і іх скланавыя формы

Калі чытаем кнігі, выдадзеныя апошнім часам, нярэдка сустракаем памылковыя, небеларускія словаформы прыналежных прыметнікаў кшталту: "Арыстотэлева сацыялізму", "Купалава музею", "праметэева агню". На жаль, бачым іх часамі і ў спецыяльных нарматыўных даведніках. Для абгрунтавання памылковасці такіх формаў спынімся больш падрабязна на гэтай катэгорыі словаў.

Прыналежныя прыметнікі пры змяненні ў розных скланавых формах маюць канчаткі, уласцівыя розным часцінам мовы — назоўнікам і прыметнікам. Тыя канчаткі, што і ў назоўнікаў (іх называюць кароткімі, іменнымі), яны маюць у словаформах **назоўнага склону множнага ліку**: канчатак **-ы** (*братавы дыпломы, бабуліны хусткі*), а таксама ў **назоўным склоне адзіночнага ліку**:

1) канчатак нулявы для мужчынскага роду (*братаў дыплом, цётчын куфар*);

2) канчатак **-а** для жаночага роду (*дзёдава хата, бабіна хустка, сестрына дачка*);

3) канчатак **-о** пад націскам і **-а** не пад націскам для ніякага роду (*сестрыно, братава лецішча*),

Гэтыя канчаткі захоўваюцца і ў **вінавальным склоне множнага ліку**: (бачу) *братавы дыпломы, бабуліны хусткі, сестры-ны лецішчы*, а таксама ў словаформах **адзіночнага ліку мужчынскага і ніякага роду вінавальнага склону** пры неадусаўлёных назоўніках: (бачу) *дзёдаў хутар, братава і сестрыно лецішча*. Словаформы **жаночага роду** маюць тут (у вінавальным склоне адзіночнага ліку) канчатак **-у**. (гартаю) *жончыну і братаву кнігу*. У астатніх скланавых формах прыналежныя прыметнікі маюць поўныя канчаткі — тыя, што і ў якасных і адносных прыметніках: Р. *бацькавага (добрага, вясковага) падарунка, сестрынога і братавага лецішча, дзёда-вай (ае) і бабулінай (ае) хаты*; Д. *бацькаваму (добраму, вясковаму) падарунку, сестрыному і братаваму лецішчу, дзёдавай,*

бабулінай (добрай, вясковай) хаце. І гэтак далей.

Памылкі пры скланенні прыналежных прыметнікаў сустракаюцца ў словаформах роднага і давальнага склонаў адзі-ночнага ліку мужчынскага і ніякага роду. Тут на месцы нармаванага поўнага (прыметнікавага) канчатка роднага склона **-ага (-ога)** (*бацькав-ага, братав-ага, сестрын-ога дыплама*) бачым памылковы кароткі (назоўнікавы) канчатак **-а** (да "дзедава, братава лецішча") і на месцы нарматыўнага канчатка **-аму (-ому)** у словаформах давальнага склона (*дзедава-аму, сестрын-ому лецішчу*) памылковы канчатак **-у** ("дзедава-у, сестрын-у лецішчу").

Словаформы прыналежных прыметнікаў роднага склона з канчаткам **-а** і давальнага склона з канчаткам **-у** ўласцівыя рускай мове (*братова дыплама, братова дыпламу*). Недасведчанія аўтары (стыльрэдактары, карэктары) механічна пераносяць гэтую рускую норму ў беларускія тэксты. Вось некаторыя прыклады такой моўнай трасянькі: "Арыстотэль — супраціўнік **Плятонава** камунізму" (Анры Дэні. Гісторыя эканамічнай думкі. Дапаможнік для студэнтаў. Мн., Тэхналогія. 1996. С. 39); "Самы значны прадстаўнік **Рыкардава** сацыялізму ў Нямеччыне — Карл Радбэртус" (Тамсама. С. 371). "Святло Купалава Дому" — назва буклета Дзяржаўнага літаратурнага музея Янкі Купалы (Мн., 1998). Гэтую назву мае і артыкул Антаніны Хатэнкі. І далей у артыкуле чытаем: "3 Купалава Дому звяртаюцца да нас напамінам пра ўзлёт Крывіцкага Духу 1154 старонкі рукапісаў Паэта..." (С. 19), "інтэр'ер Купалава пецяўбургскага пакою" (С. 20), "да парогу Купалава Дому" (С. 25).

З'яўленню такіх небеларускіх словаформаў у згаданым буклеце спрыяла і тое, што аналагічнае, на жаль, бачым і ў даведніку "Слоўнік цяжкасцей беларускай мовы" (Мн., 1987. С. 141): "**Праметэў**: *праметэў агонь*, Скланенне: Р. *праметэва агня*, Д. *праметэву агню*...". Гэтыя штучныя словаформы прыналежнага прыметніка *праметэў* у родным склоне з канчаткам **-а** і давальным склоне з канчаткам **-у** механічна перанесены сюды з даведніка "Словарь грамматических трудностей русского языка", што пацвярджае і словаформа "агня" (з канчаткам **-я**, рус. огня) на месцы нармаванага *агню*.

Норму выкарыстання канчаткаў у словаформах прыналежных прыметнікаў бачым у акадэмічнай "Беларускай граматыцы" (Ч. 1. Мн., 1985. С. 115); Р. *дзядзькава-ага, цётчын-ага*, Д. *дзядзькава-аму, цётчын-аму*. Таму правільнымі ёсць формы: Р. *праметэва-ага агню*, Д. *праметэва-аму агню*. Дарэчы, у новай, пазнейшай працы тых самых аўтараў (Арашонкава Г, Лемцюгова В. Кароткі слоўнік беларускай мовы. Мн., 1994) згаданая памылка, абнародаваная намі ў 1989 г. у "Полымі" (№ 11. С. 208), ужо выпраўленая. На с. 103 слоўніка чытаем: Р. *праметэвага агню*, Д. *праметэваму агню*.

Як бачым, розныя мовы (нават і блізкія) маюць свае адметнасці. І іх трэба ўлічваць, каб не рабіць памылак, не зніжаць якасці выданняў.

А віна тут (у гэтых памылках), відаць, найперш рэдактараў ці карэктараў, бо ў іншых мясцінах тэкстаў бачым нармаваныя формы: *Але з чаго складаецца справядлівасць, якая і ёсць мэтай Плятонавага даследавання?* (Анры Дэні. Гісторыя эканамічнай думкі. С. 24). Або ў буклеце: *Жыць, каб надзейна свяцілі вокны Паэтавага Дому сучаснікам, наступнікам і павяртаным да нас літасціва Дзядам* (С. 29). Дарэчы, артыкул знакамітай паэтки Антаніны Хатэнкі, які бачым у буклеце, напісаны дзівоснаю моваю. Арыгінальнаю, непаўторнаю і ў лексічна-стылёвым плане. Тут прасочваецца і агульная тэндэнцыя да выкарыстання поўных формаў ва ўсіх склонах прыналежаў прыметнікаў, г. зн. і ў назоўным, а таксама вінавальным пры неадушаўлёных назоўніках: *Не сціхае і Паэтавае сэрца на радзімнай покуці* (С. 24); *З дома-музея бяруць пачатак Купалавыя песні, спектаклі, дакументальныя і публі-цыстычныя фільмы пра Генія крывіцкае зямлі* (С. 27).

Такія натуральныя (поўныя) формы выкарыстоўвалі і нашыя класікі, зныя беларускія пісьменнікі. У Якуба Коласа чытаем: *Збоку дзесь голасна і музычна выводзіць трэлі пастуховая труба*. У Кузьмы Чорнага: *Сегенецкі ў братавую хату носа не патыкаў*. Рыгор Мурашка таксама пісаў: *Белае Ларысінае адзенне першае кінулася ім у вочы*. І ў новым "Тлумачальным слоўніку беларускай літаратурнай мовы" (Мн., 1996) на с. 77 чытаем: **Бабровая** хатка.

Поўныя формы вымагаюцца найперш пашырэннем семантыкі прыналежаў прыметнікаў, выкарыстаннем іх з няпершасным (пераносным) значэннем, калі яны набываюць значэнне ўласціваці, характэрнае для адносных прыметнікаў. Так, былыя прыналежаў прыметнікі, якія першасна абазначалі належныя пэўным навукоўцам адкрыцці, потым перайшлі ў тэрміны і сталі адноснымі прыметнікамі, набылі поўныя формы і ў назоўным склоне: *архімедавы закон, фарадзевы закон, скарынавыя друкарскія знакі, купалавы стиль*.

Гэтаму спрыяе і тое, што ў беларускай мове кароткія формы прыметнікаў выкарыстоўваюцца рэдка, іх сустракаем галоўным чынам у паэтычных радках дзеля захавання рытмікі і рыфмы, у застылых устойлівых зваротах. Да таго ж кароткія формы могуць мець толькі якасныя прыметнікі. Адносныя іх ніколі не маюць. А яны ж складаюць у мове перасяжную большыню. Усё гэта і спрыяе падраўноўванню словаформаў прыналежаў прыметнікаў да ўсіх астатніх, што маюць поўную форму.

Роднае слова. – 1999. - № 7. – С.58-60.

II. Сцяцко

УРЫЎКАВЫ ЦІ АДРЫВАЧНЫ?

Асаблівасці ўтварэння некаторых адносных і якасных прыметнікаў

Да нядаўняга часу лічылася, што найбольш пашыраныя і спалучальныя з асновамі розных назоўнікаў суфіксы **-н-** і **-ов-** (і яго варыянты не пад націскам пасля цвёрдай асновы **-ав-**, пасля мяккай **-ев-**) у аднолькавай ступені ўласцівыя беларускай мове пры ўтварэнні адносных і

якасных прыметнікаў. Дзеля абгрунтавання канстата-валася нават, што ўтварэнні з гэтымі суфіксамі нярэдка бытуюць як раўналежныя: *вясенні і вясновы (веснавы), зімні і зімовы, цэментны і цэментавы, кансервны і кансервавы*. Да таго ж перавага аддавалася менавіта формам з **-н-** (агульныя ж з рускаю моваю!). Аднак моўная практыка нашых дзён не пацвярджае гэтай высновы, бо шмат якія ўтварэнні з суфіксам **-н-** ненатуральныя для беларускай мовы, яны падтрымліваліся слоўнікамі менавіта дзеля захавання адзінства з усесаюзным стандартам. Так, з нагаданых дублетаў уласцівыя беларускай мове толькі другія з параў гэтых слоў: *вясновы (веснавы), зімовы, цэментавы, кансервавы*.

Двухтомны “Беларуска-рускі слоўнік” (Мн., 1988—1989) падае нямала дублетных утварэнняў з суфіксамі **-к-** і **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**), спрабуючы аддаць перавагу аднаму з іх: *абломкавы* гл. *абломачны*, *аднакаранёвы* гл. *аднакарэнны*, *аліментавы* гл. *аліментны*, *асадкавы* гл. *асадачны*, *асяродкавы* гл. *асяродачны*, *беспрацэнтавы* гл. *беспрацэнтны*, *дзяснавы* гл. *дзясенны*, *задаткавы* гл. *задатачны*, *кішанёвы* гл. *кішэнны*, а таксама: *барбарысны* гл. *барбарысавы*, *абцасны* гл. *абцасавы*, *збройны* гл. *зброевы*, *латунны* гл. *латуневы* і г. д.

Некаторыя дублетна-сінанімічныя ўтварэнні Слоўнік лічыць раўнапраўнымі і падае іх як асобныя слоўнікавыя артыкулы, без спасылкі на іншы варыянт: *абрусавы і абрусны, бабітавы і бабітны, бесчаўнаковы і бесчаўночны, бланкавы і бланачны, бітонавы і бітонны, бочкавы і бочачны, вадзянкавы і вадзяначны, гальштукавы і гальштучны, іголкавы і іголачны, кардонавы і кардонны* і інш.

І ўсё ж з матэрыялаў Слоўніка вынікае, што ў сучаснай беларускай літаратурнай мове пераважаюць утварэнні з суфіксам **-в**. Але ж гэта не адпавядае сапраўднаму стану моўнае практыкі, а дыктавалася, найхутчэй, неабходнасцю рэалізацыі ідэі зліцця моваў. Цяпер ажываюць натуральныя прыметнікавыя формы з суфіксам **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**) і ў пісьмова-кніжных стылях мовы. Апошнім часам гэтыя формы сталі пераважнымі ў друку: *рынкавыя адносіны, рэшткавы (і астаткавы) прынцып, беспрацэнтавы крэдыт, цэментавы завод, кансервавы камбінат, зімовая сесія, веснавыя канікулы, нервовая сістэма* і г. д.

Пашырэнне ўтварэнняў з суфіксам **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**) як больш уласцівых беларускай мове тлумачыцца і тым, што далучэнне гэтага суфікса да ўтваральнай асновы дазваляе захаваць яе ў нязменным выглядзе і лёгка звязвае прыметнік з тым назоўнікам, ад якога ён утвораны, робіць празрыстай яго матываванасць і аначэнне. Параўнаем *вачніцавы* (ад *вачніцы*), *вадкасцевы* (*вадкасць*), *адзёравы* (*адзёр*) і ўтварэнні з суфіксам **-к-** “вачнічны”, “вадкасны”, “адзёрны”, дзе апошнія маюць асацыятыўныя сувязі і з іншымі словамі: “вачнічны” з *вачнік*, “адзёрны” з *адзерці* і г. д. Вытворнае *вадкасцевы* дае

магчымасць захаваць агульную з утваральным словам мяккую аснову (і без яе скарачэння), як і ў словах *лопасцевы, бязлопасцевы, жоўцевы, жоўцекамянёвы, стайневы* і пад.

Апрача таго, выкарыстанне суфікса **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**) дазваляе ўнікнуць немілагучнасці, а то і зусім цяжкага ці нават невымоўнага збегу зычных на стыку асновы і суфікса **-н-** накшталт “інфарктны”, “вачнічны”, “рэцэптны”, “балансны”, “працэнтны”, “кантрапунктны”, “патэнтны”, “секундны”, “аванпостны”, “відовішчны”, тады як натуральнасць утварэнняў на **-овы-** (**-авы-**, **-евы-**) відочная: *інфарктавы, вачніцавы, рэцэптавы, балансавы, працэнтавы, кантрапунктавы, патэнтавы, сякундавы, аванпостаы, відовішчавы*. Да таго ж прыметнікі з гэтым суфіксам не парушаюць нормаў беларускага пісьма, нават калі яны маюць іншамоўную ўтваральную аснову: *баластаы, кантрастаы, кампостаы*. Пры выкарыстанні ж суфікса **-н-** узнікае небеларускае іх напісанне (паводле сучасных арфаграфічных даведнікаў) накшталт “баластны”, “кантрастны”, “кампостны” пры нарматыўнай для нашае мовы адсутнасці тут на пісьме (як і ў вымаўленні) гэтага **-т-** (параўнайце: *посны* (ад *пост*), *капусны* (*капуста*)).

У згаданым двухтомным “Беларуска-рускім слоўніку” не абышлося і без іншага гатунку штучных утварэнняў, перанесеных у беларускую частку даведніка з рускае. Скажам, “адработачны”, “адрывачны”, “асадачны”, “задатачны”. Па-беларуску кажуць: *адробак* і *адробкавы* і г. д. Імкненне зліць мовы прывяло да штучнасці формы многіх вытворных пры-метнікаў, дзе замест сваіх натуральных утварэнняў замацоўваліся чужыя, з неўласцівымі “беларускай мове словаўтваральнымі сродкамі накшталт суфікса **-енн-**, як у словах “брытвенны”, “дратвенны”, “падэшвенны”, хоць ад назоўнікавае асновы, якая канчаецца збегам зычных з апошнім **в**, лёгка ўтвараюцца прыметнікі з дапамогаю суфікса **-ов-** (**-ав-**), што бачым і ў згаданым слоўніку: *язваы* (руск. *язвенный*).

Натуральнасць выкарыстання суфікса **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**) у гэтых выпадках тлумачыцца ў беларускай мове і тым, што гэты фармант мае, апрача таго, і важкую падтрымку аманімічных суфіксаў. Напрыклад, з боку суфікса са значэннем падабенства да таго ці ўласцінасці таго, што названа ўтваральным словам. У іншых мовах (найперш рускай) гэтую функцыю выконвае суфікс **-чат-** (**-ат-**). Параўнаем бел. *палавінкавы* і рус. *половинчатый, створкавы* і *створчатый, складкавы* і *складчатый, долькавы* і *дольчатый, ступеневы* і *ступеньчатый, грабянцовы* і *гребеньчатый, бородаўкавы* і *бородавчатый* і пад. Штучныя ўтварэнні найчасцей узнікаюць як вынік механічнага пераносу слоў з іншых моваў без разумення таго, што кожная мова мае і свае словаўтваральныя заканамернасці. Скажам, прыметнік *шоссейный* — натуральнае ўтварэнне

ад нескланяльнага слова *шоссе*, а ў беларускай мове такой формы прыметніка не можа быць, бо ўтваральнае слова *шаха* ў нашай мове скланяецца (як і *каша*, *ноша*, *мяжа*), і прыметнік ад яго ўтвараецца звычайным чынам — з дапамогаю суфікса **-ов-** (*шаховая* вуліца), а інтэрфікс **-й-** патрэбны для таго, каб далучыць суфікс **-к-** да асновы на галосны, як у слове *купэ-йны*. Зразумела, што прыметнікі “шашэйны” ці “шасэйны” штучныя для беларускай мовы, гэта русізмы, падагнаныя пад беларускія словы.

Трэба падкрэсліць, што суфіксы з элементам **-в-** досыць пашыраныя ў беларускай мове. Гэта і **-яв-**, **-ават-** са значэннем непаўнаты якасці ці падобнасці да таго, што названа ўтваральным словам. Так, націскны суфікс **-яв-** (пасля асновы на к — **-ав-**) дае вытворныя прыметнікі, адметныя ў беларускай мове параўнальна з іншымі славянскімі мовамі (скажам, рускай). Напрыклад, *зелянявы* і *зелянкавы* (зеленуваты), *саладкавы* (солодковаты), *сінявы* (снневатый), *смуглявы* (смугловаты), *танклявы* (тонковаты), *халаджавы* (холодноваты, прохладный), *бялявы* (белёсый, белесуваты), *жаўтлявы* (с желтизной), *круглявы* (округлый), *русявы* (светло-русый).

Суфікс **-ават-**, апроча іншага, выконвае і тую ж функцыю, што ў іншых мовах (напрыклад рускай) суфікс **-ат-** (**-чат-**). Параўнаем: *бародаўкаваты* і руск. *бородавчатый*, *зубкаваты* і *зубчатый*, *пузыраваты* і *пузырчатый*, *складкаваты* і *складчатый*. І наогул, у беларускай мове адназоўнікавыя ўтварэнні на **-чаты** не маюць пашырэння, яны ўсведамляюцца як штучныя, ненатуральныя, пазычаныя. Так, замест слоў “каленчаты”, “палавінчаты”, “грабенчаты”, “зубчаты”, “сцябельчаты”, “кольчаты”, “рэпчаты”, якія падае “Беларуска-рускі слоўнік”, у жывой мове выкарыстоўваюцца адпаведна *каленцавы*, *палавінкавы*, *грабянцовы*, *зубкаваты*, *сцэблаваты*, *кольцавы*, *рэпкавы*, я замест аддзеяслоўных утварэнняў на **-чаты** (“пераліўчаты”, “расплыўчаты”, “узрыўчаты”) — натуральныя для беларускае мовы прыметнікі з суфіксам **-іст-**: *распывісты*, *пералівісты*, *узрывісты*, *усыпісты* і пад.

Суфікс **-ов-** (**-ав-**) выкарыстоўваецца ў беларускай мове і на месцы **-озн-** пры ўтварэнні прыметнікаў ад іншамоўных назоўнікаў: *гангрэнавы* (руск. *гангренозный*), *венавы* (*венозный*), *экзэмавы* (*экзематозный*), *тыфавы* (*тифозный*).

Да штучных, неўласцівых беларускай мове адносіцца і ўтварэнне “адрывачны”. Гэта натуральнае пазычанне з рускай мовы, дзе яно ад *отрывок*. У беларускай мове яму адпавядае ўрывак, што засведчана і “Беларуска-рускім слоўнікам” (т. II, с. 620). Ад яго і прыметнік *урыўкавы*. Замест штучнага аддзеяслоўнага ўтварэння “адрывачны” выкарыстоўваецца прыметнік з суфіксам **-іст-**: *адрывісты*.

Як бачым, з двух найбольш пашыраных і валентных (спалучальных) прыметнікавых суфіксаў **-к-** і **-ов-** (**-ав-**, **-ев-**) перавага за апошнім.

Утварэнні з гэтым фармантам пераважаюць у сучаснай беларускай літаратурнай мове і паступова замяняюць шмат у якіх выпадках штучныя для нарматыўнае мовы прыметнікі з суфіксам **-н-**, а таксама пазычанні з суфіксамі **-енн-**, **-чат-**, **-озн-**.

Роднае слова. – 1994. – № 4. – С.24-26.

ЗАЙМЕННІК

Т.Ф. Сцяшковіч

У антычных граматыстаў не было адзінага погляду на семантыку займеннікаў, аднак усе яны ўказвалі на своеасаблівасць іх значэння. Няпэўныя, пыталыныя, адносныя і ўказальныя займеннікі стойкі адносілі да “члена” з бяз’якаснай функцыяй. Дыянісій Фракійскі падкрэсліваў значэнне “члена” як часціны мовы, якая скланяецца, можа стаяць перад імёнамі і пасля іх і мае фармальныя катэгорыі роду, ліку, склону. Александрыйскія граматысты вылучалі асабовыя словы, якія ўжываюцца замест імён, і называлі іх займеннікамі. Да займеннікаў яны адносілі і ўказальныя словы, якія не называюць прадмет, а ўказваюць на яго сутнасць без выражэння якасці. Апалоній аддзяляў займеннікі ад імён, якія абазначаюць прадметы. Гэта бяз’якаснасць, на яго думку, дазваляе займеннікам індывідуалізаваць прадмет нават больш, чым уласныя імёны, бо займеннікі ўказваюць на пэўных носьбітаў прадмета¹. <...>

Традыцыйны погляд грэка-рымскіх граматыстаў на займеннікі як на словы, якія замяняюць імёны, быў прыняты еўрапейскім мовазнаўствам. Ён падтрымліваўся і рускай граматычнай думкай першай палавіны XIX ст., калі ў навуковай традыцыі ўстанавілася супрацьпастаўленне займеннікаў усім астатнім знамянальным словам на падставе іх функцыянальнага размежавання. Рускі граматыст першай палавіны XIX ст. М.І. Грэх прызнаваў займеннікі як словы-замышчальнікі асобнай часцінай мовы: “Займеннік ёсць часціна мовы, якая замышчае імя прадмета або якасці і ў той жа час азначае адносіны гэтага прадмета або якасці да быцця”². Частка вучоных сярэдзіны XIX ст. – Г.П. Паўскі, К.С. Аксакаў, І.І. Давыдаў – адхілілі ў рускай граматыцы супрацьпастаўленне імёнам займеннікаў як слоў-замышчальнікаў. У якасці аднаго з аргументаў супраць традыцыйнага погляду на займеннікі як замышчальнікі імён Г.П. Паўскі вылучае іх вялікую адцягненасць. Аднак погляды гэтых вучоных выражалі яўныя адзнакі суб’ектыўна-ідэалістычнай філасофіі. Сутнасць суб’ектыўна-ідэалістычнай тэорыі заключалася ў тым, што першым актам пазнання чалавека прызнавалася пазнанне самога сябе – калі чалавек сказаў “я”. Гэтым словам чалавек вызваліўся з-пад улады прыроды, адчуў сваю самастойнасць. Гэтыя вучоныя сцвярджалі, што гісторыя імені пачынаецца

¹ Античные теории языка и стиля. – М.-Л., 1936, с. 132 – 133.

² Н. И. Греч. Практическая русская грамматика. – СПб, 1834, с. 23.

з узнікнення займенніка 1-й асобы. Асабовыя займеннікі разглядаліся як крыніца катэгорыі асобы, як выражэнне акта чалавечай самасвядомасці, свядомасці **я** і супрацьпастаўлення **я** і **не-я**. Абапіраючыся на ідэалістычную канцэпцыю, граматысты К.С. Аксакаў, І.І. Давыдаў, Г.П. Паўскі бачылі ва ўзнікненні займеннікаў 1-й асобы зараджэнне самой катэгорыі імён, іх семантычнай асновай. Самі назоўнікі асвятляліся як узнаўленне і развіццё асабовых займеннікаў¹.

Ф.І.Буслаеў адносіў займеннікі, лічэбнікі, займенныя прыслоўі, дапаможныя дзеясловы да службовых слоў, бо службовыя словы, на яго думку, выражаюць адцягненныя паняцці і паказваюць адносіны моўцы да прадмета мовы. Ён лічыў займеннікі рэшткамі самага старажытнага складу імён у развіцці моў і сцвярджаў, што карані займеннікаў сустракаюцца не толькі ў славянскіх, але і ў іншых індаеўрапейскіх мовах².

З сярэдзіны XIX ст. у рускай граматыцы ў якасці асноўнай функцыі займеннікаў сталі разглядаць указальную функцыю і супрацьпастаўляць займеннікі як указальныя словы імёнам як словам назыўным. <...> Імкненне многіх даследчыкаў былі накіраваны на тое, каб вызначыць адрозненне паміж указаннем і назвай як асобнымі камунікатыўнымі функцыямі, устанавіць спецыфіку ўказальнай функцыі займеннікаў.

А.А.Патабня падзяліў пункт погляду на займеннікі як на ўказальныя словы. Крытыкуючы Ф.І.Буслаева за змяшэнне паняццяў адцягненасці і фармальнасці, Патабня знаходзіў у займенніку спецыяльны змест і форму і зусім дакладна вызначыў семантычную прыроду гэтых слоў. “Займеннікі, - на яго думку, - не фармальныя, а знамянальныя словы, якія абазначаюць з’явы і ўспрыманні навакольнай рэчаіснасці, хоць і не так, як назоўнікі і прыметнікі; катэгорыя займеннікаў увесь час развіваецца ў сувязі з развіццём граматычнага ладу мовы”³. Патабня не разглядаў займеннікі як першасныя імёны, з’яўленне займеннікаў ён звязваў са з’яўленнем якасных слоў, змены ў якіх адбываліся ў выніку гістарычнай эвалюцыі граматычнага ладу мовы.

А.М.Пяшкоўскі адносіў займеннікі да суб’ектыўна-аб’ектыўнага тыпу слоў, адначасова ўзводзячы адцягненнасць семантыкі займеннікаў у абсалют. Ёнразумеў займеннікі як словы з вельмі адцягненым значэннем, якім выражаюцца розныя адносіны моўцы да таго, аб чым ён гаворыць і мысліць. Вучоны адмаўляў права займеннікаў называцца часцінай мовы, адмаўляў іх рэчыўнае значэнне. Сцвярджаючы, што асноўнае і дадатковае значэнні займеннікаў фармальныя, ён, аднак, не адносіў займеннікі да фармальных слоў. На яго думку, гэта група слоў “пазаграматычная ў тым сэнсе, што не падыходзіць, узятая ў цэлым ні пад адзін з граматычных

¹ К.С. Аксаков. Полн. собр. соч., т. 2. – М., 1875, с. 7-8; И.И. Давыдов. Опыт общесравнительной грамматики русского языка. – СПб, 1862, с.207 ; Г. П. Павский. Филологические наблюдения над составом русского языка, отдел 2. – СПб, 1860, с. 249 – 250.

² Ф.И. Буслаев . Историческая грамматика русского языка, изд. 4-е. Синтаксис, ч.2. – М.,1875, с. 43.

³ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т.1. – Воронеж, 1874, с.116 – 117.

радоў, бо ўсе яны ствараюцца формамі слоў і словазлучэнняў, а яна каранямі слоў”¹.

А.А. Шахматаў вылучаў займеннікі ў асобную часціну мовы, якая змяшчае ў сабе назвы асабовых, прасторавых і колькасных адносін суб’екта сказа да іншых суб’ектаў і з’яў; ён сфармуляваў азначэнне эмацыянальна-ацэначнай функцыі займеннікаў. Да гэтага часу пільная ўвага вучоных была накіравана на ўказальную функцыю займеннікаў і на своеасабліваць вызначанага гэтай функцыяй паняццёвага іх зместу. Па-за межамі семантычнага навуковага назірання заставалася эмацыянальна-ацэначная камунікатыўная функцыя займеннікаў. <...> Шахматаў падкрэслівае, што акрамя ўказальнай, займеннікам уласціва і эмацыянальна-ацэначная функцыя². Эмацыянальную ацэнку займеннікаў дае В.В.Вінаградаў у кнізе «Русский язык»³. Асобныя заўвагі аб эмацыянальнай ацэнцы займеннікаў знаходзім у акадэмічных граматыках рускай і беларускай мовы⁴.<...>

А.А. Рэфармацкі і Р.А. Будагаў у сучасным рускім мовазнаўстве адрознілі погляды на займеннікі як на замяшчальнікі імён⁵. <...>

У акадэмічнай “Граматыцы беларускай мовы” займеннікі разглядаюцца як часціна мовы, якая ўказвае на прадметы і якасці, не называючы іх, і мае абагульнена-прадметнае і абагульнена-якаснае значэнні⁶.<...>

Мовазнаўцы разглядаюць займеннікі як часціну мовы, катэгарыяльным значэннем якой з’яўляецца ўказанне на прадмет або на адзнаку, зыходзячы з сітуацыі, з абставін мовы. Займеннікі характарызуюцца лексічнай усеагульнасцю, шырынёй зместу і ўжывання; іх нельга замяніць іншымі словам, бо яны выражаюць сваё, спецыфічнае. Займеннікі – група слоў, якая вылучаецца сярод іншых часцін мовы своеасаблівацю семантыкі, а таксама функцыямі, якія яны выконваюць у граматычным ладзе мовы. Ва ўсіх мовах свету на ранняй ступені іх развіцця знаходзім займеннікі як развітую лексіка-граматычную групу слоў. У сучаснай рускай, беларускай, украінскай і іншых славянскіх мовах займеннікі ўтвараюць нешматлікі па складу, але разнастайны па структуры самастойны лексіка-граматычны разрад скланяльных слоў.

Сцяшковіч Т.Ф. Займеннік у беларускай мове. – Мінск., 1977.

І.Я. Лепешаў

¹ А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении, изд. 7-е. – М., 1956, с. 154 – 158.

² А.А. Шахматов. Синтаксис русского языка. – Л., 1941, с. 494.

³ В. В. Виноградов. Русский язык. – М., 1947, с. 324, 331.

⁴ Грамматика русского языка, т.1. – М., 1952, с. 389, 396, 400 ; Граматыка беларускай мовы, т.1. – Мн., 1962, с. 274 – 275, 285 - 286, 289.

⁵ Р.А. Будагов. Введение в науку о языке. – М., 1968, с.269; А.А. Реформатский. Введение в языкознание. – М., 1960, с. 39-48.

⁶ Граматыка беларускай мовы, т.1. – Мн., 1962.

Займеннікі, кажучы словамі А.А.Рэфармацкага, як “запасныя ігракі” на футболе ці дублёры ў тэатры, выходзяць на поле або на сцэну, калі трэба “вызваліць ад гульні” знамянальнае слова. Выступаючы са зменлівым канкрэтным значэннем у розных кантэкстах, выконваючы выключна важную функцыю ў маўленні як сродак сэнсавай сувязі паміж сказамі або іх часткамі, займеннікі – самы малалікі сярод паўназначных слоў лексіка-граматычны разрад (іх усяго 76)^{1*} – па частаце ўжывання значна перасягаюць амаль усе іншыя часціны мовы, саступаючы толькі назоўнікам і дзеясловам. Як засведчана ў “Частотным слоўніку беларускай мовы” Н.С.Мажэйкі і А.Я.Супруна, першае месца сярод найбольш частых слоў займае займеннік *ён*. У ліку іншых самых высокачастотных дваццаці слоў ёсць і такія 7 займеннікаў: *я, ты, гэты, увесь, той, свой, які*.

Лепешаў І.Я. Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002.

М.Я. Цікоцкі

Роля займенніка ў кантэксце. Займеннікі вылучаюцца сярод іншых часцін мовы тым, што ўяўляюць сабой словы, якія не маюць лексічнага значэння, не называюць асобу, прадмет, якасць, а толькі ўказваюць на іх. Канкрэтнае значэнне займенніка выяўляецца ў кантэксце і залежыць ад таго, на які прадмет або на якую прымету займеннік указвае. Таму вельмі важна, каб суадноснасць займеннікаў з тым ці іншым словам у сказе была яснай. У першую чаргу гэта датычыцца займеннікаў *ён, які, гэты*.

Пры ўжыванні займенніка трэцяй асобы (*ён, яна, яно, яны*) трэба памятаць, што паміж назоўнікам, з якім займеннік звязаны па сэнсу, і самім займеннікам не павінен стаяць другі назоўнік у форме таго ж роду і ліку. У адваротным выпадку бяссэнсіца або непаразуменне непазбежныя. Няправільна ўжыты, напрыклад, займеннік *яе* ў наступным сказе: *Неабходна ўлічваць усю разнастайнасць запатрабаванняў моладзі і ў адпаведнасці з гэтым праводзіць выхаваўчую работу, уцягваць яе ў актыўную грамадска-палітычную дзейнасць*. Па сэнсу займеннік *яе* адносіцца да слова *моладзь*, але атрымалася, што ў сказе *ён* замяняе слова *работу*.

Нельга таксама дапускаць, каб займеннік знаходзіўся вельмі далёка ад слова, якое замяняе. У такім выпадку таксама ўзнікае няяснасць: *Дзяўчаты глядзелі ў акно. Прамільгнулі апошнія домікі рабочага пасёлка, і насустрач па абодвух баках замільгалі хвоі, раскідзістыя елачкі, бярозкі і асіны. Пад мернае пастукванне колаў некаторыя з іх пачалі напяваць, а астатнія прадаўжалі жартаваць*. Толькі прачытаўшы цалкам увесь абзац, можна зразумець, што напявалі і жартавалі не бярозкі і елачкі, а пасажыры цягніка – дзяўчаты.

¹ Плотнікаў Б.А. Беларуская мова ў сістэме славянскіх моў. – Мн., 1999.

Памылкі ў выкарыстанні асабовага займенніка іншы раз бываюць і тады, калі займеннік павінен замяняць зборны назоўнік: *Наша студэнцтва ўмее не толькі добра вучыцца, але і весела адпачываць. Яны часта арганізуюць цікавыя вечары, гульні, віктарыны. Слова студэнцтва ў другім сказе заменена асабовым займеннікам множнага ліку, у выніку чаго парушылася дапасаванне (студэнцтва – яно, а не яны). Тлумачыцца гэта тым, што займеннік адзіночнага ліку яно нязручна ўжываць у адносінах да людзей. У такім выпадку замест зборнага назоўніка лепш ужыць агульны – студэнты.*

Цесную сувязь з кантэкстам, акрамя асабовых займеннікаў, выяўляюць таксама іншыя займеннікі – указальныя, прыналежныя, азначальныя. Іх канкрэтнае значэнне ў сказе павінна быць зразумелым. Напрыклад, указальныя займеннікі гэты і той звычайна суадносяцца з назоўнікам. У гэтых выпадках, як правіла, бывае няцяжка ўстанавіць словы, на якія яны ўказваюць: *Прырода – найцікавейшая кніга, якая разгорнута прад вачыма кожнага з нас. Чытаць гэту кнігу, умець адгадаць яе мнагалучныя напісы – хіба ж гэта не ёсць ішчасце?* (Я.Колас)

Калі ж займеннік гэта ўжываецца без назоўніка, то ён замяняе не канкрэтны назоўнік, а ўсё папярэдняе выказванне ў цэлым: *Заўтра трэба будзе заказаць старасце фурманку і паехаць да воласці забраць школьныя прылады; трэба пазнаёміцца там з настаўнікам і параіцца з ім наконт розных пытанняў, звязаных са школай; трэба таксама зайсці і да бацюшкі і запрасіць яго прыехаць сюды адслужыць малебен перад адчыненнем заняткаў у школцы. Так, гэта трэба зрабіць, бо ўжо даўно час брацца за навучанне дзяцей* (Я.Колас). Тут займеннік гэта ўказвае на шэраг думак, выказаных у папярэднім развітым сказе. У наступным жа прыкладзе ўказальны займеннік ужыты няправільна: *Вырашчаны багаты ўраджай бульбы. Мехаізатарам трэба паклапаціцца аб гэтым загадзя. Аб чым павінны паклапаціцца мехаізатары? Безумоўна, аўтар хацеў сказаць, што мехаізатары павінны паклапаціцца аб своечасовай уборцы ўраджаю. Атрымалася ж, быццам мехаізатарам трэба паклапаціцца аб тым, што ўжо вырашчана.*

Часта ўзнікае няяснасць пры ўжыванні займенніка які ў якасці адноснага слова. Асабліва трэба быць уважлівым пры выкарыстанні гэтага займенніка, калі ў сказе ёсць некалькі назоўнікаў, з якімі ён можа быць звязаны граматычна: *Многа пішуць аб барацьбе за якасць прадукцыі, якую вядуць лепшыя людзі завода. Перад займеннікам якую стаяць назоўнікі жаночага роду барацьба, якасць і прадукцыя. Апошні назоўнік – прадукцыя – стаіць непасрэдна перад займеннікам, таму паміж імі ўзнікае цесная граматычная, а значыць, і сэнсавая сувязь. Атрымліваецца недарэчнасць: лепшыя людзі завода вядуць прадукцыю. Фразу можна было пабудаваць прыблізна так: Многа пішуць аб барацьбе лепшых людзей завода за павышэнне якасці прадукцыі.*

У тым выпадку, калі займеннік стаіць у назоўным або вінавальным склоне (без прыназоўніка), памылку можна выправіць заменай даданага сказа дзеепрыметным словазлучэннем (калі ад дзеяслова, які ўваходзіць у даданы сказ, можна ўтварыць дзеепрыметнік). Так, у сказе *У грунтоўных рэцэнзіях на творы, якія былі змешчаны ў часопісе, чытачы знайшлі цікавы і змястоўны матэрыял* незразумела, да якога назоўніка (*рэцэнзіях ці творы*) адносіцца даданы сказ. Абодва яны стаяць у множным ліку, таму слова *якія* можа быць дапасавана як да першага, так і да другога. Пры замене даданага сказа недакладнасць знікае: *У грунтоўных рэцэнзіях на творы, змешчаных у часопісе, чытачы знайшлі цікавы і змястоўны матэрыял; У грунтоўных рэцэнзіях на творы, змешчаныя ў часопісе, чытачы знайшлі цікавы і змястоўны матэрыял.* У абодвух выпадках канчаткі дзеепрыметнікаў ясна паказваюць, да якога слова апошнія адносяцца.

Такім чынам, сэнсавая і стылістычная роля займеннікаў у кантэксце вялікая. Яны ўстанаўліваюць сувязь паміж часткамі тэксту, падкрэсліваюць адзінства і паслядоўнасць думкі.

Стылістычныя асаблівасці асабовых займеннікаў. Займеннікі багатыя на розныя экспрэсіўна-эмацыянальныя адценні. У першую чаргу гэта датычыцца асабовых займеннікаў.

Так, частае паўтарэнне займенніка *я* стварае ўражанне падкрэслівання асобы, якая вядзе размову: *Я жыў, дачушка, без месца на зямлі. Я паабсаджваў тут дрэвамі ўсе дарогі, а лістка з гэтага дрэва я сарваць не магу* (К.Чорны). У тых выпадках, калі не жадаюць падкрэсліваць сваю асобу, ужываюць асабовую форму дзеяслова без займенніка. < ... > Пропуск займенніка *я* надае размове лаканічнасць, непасрэднасць.

Для таго каб пазбегнуць падкрэслівання ўласнай асобы, замест займенніка *я* выкарыстоўваюць займеннік множнага ліку *мы* – так званае “аўтарскае *мы*” або “*мы* сціпласці”. Найбольш часта такое ўжыванне адзначаецца ў навукавай і публіцыстычнай мове. < ... >

Без займенніка першай асобы адзіночнага ліку нельга абысціся ў рэпартажах, што перадаюцца з месца падзей як непасрэднае сведчанне аўтара.

Ужыванне займенніка *мы* апраўдана ў тых выпадках, калі падкрэсліваецца адзінства моўцы з іншымі асобамі, агульнасць інтарэсаў аўтара і аўдыторыі, да якой ён звяртаецца. Займеннік *мы* з такім абагульняючым значэннем часта выкарыстоўваецца лектарамі і выкладчыкамі: *Цяпер мы спынімся на некаторых пытаннях міжнароднага становішча.*

Займеннік *мы* можа выступаць і ў якасці сіноніма займенніка другой асобы *ты* або *вы*. У такіх выпадках зварот атрымлівае адценне непасрэднасці, некаторай паблажлівасці, жартаўлівасці, часам іроніі: *Яраш*

спытаў у Зосі, як пытаюць усе ўрачы ў сваіх пацыентаў: “Як мы адчуваем сябе?.. Гуляем?” (І.Шамякін) < ... >

Сінанімічнымі з’яўляюцца формы звароту на “вы” і на “ты”. Першая з іх літаратурная і ўспрымаецца як праява павагі да суб’ядніка, зварот жа да незнаёмых людзей на “ты” – прымета нелітаратурнасці маўлення. Часам займеннік *ты* выкарыстоўваецца для выражэння пагардлівых адносін да пэўнай асобы, асабліва калі ён выступае ў ролі зваротка: “*Ты! Не крычы гэтак!*” Скуратовіч так і павёў Міхалку дадому, не выпускаючы з рук пляча (К.Чорны). Такое ж значэнне можа мець займеннік другой асобы множнага ліку: *Нашто авёс коньмі травіце? Вы!* – сабраліся ўдвух, малы і стары (К.Чорны).

Адценне празмернай пачцівасці надае выказванню ўжыванне займенніка *яны* замест *ён*, *яна* ў размоўным стылі: *А я ўжо з просьбіцай да вас, з невялічкай: будзе які выпадак, дык вы ім, начальніку нашаму, намякніце, што прасіць іх хацеў, дабрадзея нашага, каб яны ашчаслівілі мяне ў дзень майго анёла, ды пабаяўся* (М.Лынькоў).

Займеннік *ты* часта ўжываецца ў абагульнена-асабовым або няпэўна-асабовым значэнні. У такіх выпадках *ты* – гэта не толькі той, да каго звяртаюцца, а наогул кожны: *Як атрымаюць ліста, пачытаюць – пайшло на курыва, пакуль ты тае паперы на баку купіш* (М.Лынькоў).< ... >

Займеннік *ты* можа ўжывацца і ва ўнутраным маналогу, калі чалавек звяртаецца да сябе. < ... >

Займеннік трэцяй асобы можа ставіцца побач з назоўнікам для таго, каб падкрэсліць прадмет або асобу: *Шпілька – яна, здаецца, рэч невялічкая...* (К.Крапіва). Такое ўжыванне займеннікаў характэрна для размоўнага стылю і мовы мастацкай літаратуры. У строга нарміраванай мове трэба пазбягаць плеанастычных зваротаў.

Своеасаблівую экспрэсію, характэрную для стану душэўнага разладу, атрымлівае займеннік трэцяй асобы, калі ён ужываецца ў адносінах да асобы, да якой звяртаюцца з гаворкай: *З каго тады будуць браць па суду? З маёй, можа, кішэні? Га?.. Скажы... Ён яшчэ зверам глядзіць, гаварыць не хоча* (І.Пташнікаў).

Стылістычныя асаблівасці іншых разрадаў займеннікаў. Прыналежныя займеннікі, утвораныя ад асабовых, - *мой, твой, наш, ваш* – экспрэсіўныя; як і асабовыя займеннікі, надаюць кантэксту эмацыянальную афарбоўку, напрыклад: *Праз гарніла мук здабыта наша доля, воля* (Я.Колас); *Мой родны кут, як ты мне мілы!..* (Я.Колас)

Прыналежныя займеннікі, а таксама адносны займеннік *які* ў родным склоне адзіночнага ліку маюць паралельныя формы: *маёй – мае, тваёй – твае, якой – якое, сваёй – свае, нашай – нашае, вашай – вашае*. Формы *мае, твае* і г.д. размоўныя і таму больш экспрэсіўныя, ужываюцца ў мастацкім і публіцыстычным стылях: *Пачатак мае літаратурнай работы*

звязан з імем А.М.Горкага (Я.Колас); Селянін з мае вёскі Прусы пабыў тут гадоў на пяцьдзесят раней (М.Лужанін).

У сучаснай беларускай мове ўжываюцца наступныя сінанімічныя адпаведнікі прыналежным займеннікам: *яго* – *ягоны*, *яе* – *ейны*, *іх* – *іхні*, *наш* – *нашанскі* (*наскі*) і г. д. (другія займеннікі ў гэтых парах маюць прастамоўны характар). Сінонімы ўтвораны па тыпу прыметнікаў і часта выражаюць падкрэслена ацэначна-якаснае значэнне (як і прыналежныя прыметнікі). З гэтай мэтай выдзяляецца займеннік *іхні* ў рамана Янкі Брыля “Птушкі і гнёзды”: *Казённыя вочы, звярыны гогат, пякельны лямант і х н я й музыкі. Іхняй* – толькі фашысцкай; ён не столькі ўказвае на прыналежнасць, колькі дае характарыстыку музыцы.

Экспрэсіўнымі з’яўляюцца займеннікі, утвораныя ад няпэўных, адмоўных і азначальных займеннікаў пры дапамозе памяншальна-ласкальных суфіксаў: *нічагусенькі*, *нічагенечка*, *нічагутка*, *саменькі*, *усенькі*, *нештачка* і інш. Яны ўжываюцца пераважна ў размоўным і мастацкім стылях: *І я там, перад с а м е н ь к а й вайной, перайшла ў дзевяты...* (Я.Брыль); *Уласна кажучы, гэта падлога, бо пад дываном, апрача цэментаванага пакрыцця, ні ч а г у с е н ь к і няма* (М.Лужанін).

Стылістычныя асаблівасці мае выкарыстанне няпэўных займеннікаў. Так, напрыклад, словы *кожны*, *усякі* і *ўсялякі* вельмі блізкія па значэнню. Можна сказаць: *Кожны з нас любіць вершы Купалы і Усякі з нас любіць вершы Купалы*. Аднак замена такіх займеннікаў магчыма не заўсёды, бо, акрамя агульнага значэння, яны маюць сэнсавыя адценні. Займеннік *усякі* азначае “рожны, разнастайны”: *На сваім шляху ён сустракаў у с я к і х* (або *ўсялякіх*) *людзей* (а не *кожных*). Займеннік *кожны* мае раздзяляльнае значэнне, вылучае прадмет або асобу з рада падобных прадметаў або асоб: *Перадайце к о ж н а м у студэнту, што заўтра адбудзецца сход*. Нельга сказаць: *ўсялякаму студэнту*.

Ёсць пэўная розніца паміж займеннікамі *ўсякі* і *ўсялякі*. Апошні займеннік больш экспрэсіўны і таму пашыраны ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы. Калі параўнаць дзве фразы: *У заапарку шмат у с я к і х звяроў* і *У заапарку шмат у с я л я к і х звяроў*, то можна заўважыць, што ў апошняй значэнне “рожных, самых разнастайных” больш экспрэсіўнае.

Блізкія па значэнню няпэўныя займеннікі *нехта* – *хтосьці* – *што-небудзь* – *абы-што*, *нешта* – *штосьці* – *што-небудзь* – *абы-што*. Розніца паміж гэтымі займеннікамі заключаецца ў ступені няпэўнасці таго, аб чым гаворыцца. З сінанімічных займеннікаў *нехта* і *хтосьці* (і адпаведных ім *нешта* і *штосьці*) займеннік *нехта* больш няпэўны, чым *хтосьці*. Апошні мае больш выдзяляльнае, больш канкрэтнае значэнне. Гэта асабліва выяўляецца пры зваротах да групы асоб: *Х т о с ь ц і з вас не выканаў задання* (а не *нехта*). Займеннікі *што-небудзь* і *штосьці* адрозніваюцца тым, што ў апошнім адценне выдзяляльнасці падкрэсліваецца мацней. Сінанімічная замена дапускаецца, калі маецца ўказанне на які-небудзь

факт: *Вы што сьці сказалі?* або *Вы што – не будзь сказалі?* Аднак у загадах, прапановах, парадах ужываецца толькі займеннік *што-небудзь*: *Скажыце што – не будзь* (а не *штосьці*).

Спалучэнне няпэўнага займенніка з субстантываваным прыметнікам часта выкарыстоўваецца ў мастацкай літаратуры і публіцыстыцы для выражэння няяснасці, няпэўнасці, недакладнасці: *Усё: і хмурнае неба, і мёрзлая чорная зямля – было ахопена не чым сумным, халодным і грозным. І чулася яно, гэтае нешта, і ў зыках шумлівай ночы, і ў ветры, і ў цёмнай заснуўшай зямлі* (К. Чорны). Або:

Трэба дома бываць часцей,
Трэба дома бываць не госцем,
Каб душою не ачарсвецць,
Каб не страціць святое *штосьці* (Р. Барадулін).

Цікоцкі М. Я. *Стылістыка беларускай мовы*. – Мінск, 1995.

ДЗЕЯСЛОЎ **ДЗЕЯСЛОЎНАЕ СЛОВАЎТВАРЭННЕ**

М. С. Васілеўскі

<... ТЫП ДЗЕЯСЛОВАЎ З СУФІКСАМ *-ава-(-ява-)*

Дзеяслоўны суфікс *-ава- (-ява-)* з'яўляецца старажытным славянскім фармантам, пры дапамозе якога ўтвараюцца лексемы ад іменных, дзеяслоўных і іншых асноў. А. Мейе даказваў, што паходжанне суфікса *-ава-* выходзіць за межы гістарычнай эпохі славянскіх моў і вытокі яго трэба шукаць у мовах індаеўрапейскай сям'і. Аналагічныя ўтварэнні, канстатаваў вучоны, існуюць у грэчаскай і балтыйскіх мовах. Аналізуючы далей паходжанне гэтага дзеяслоўнага суфікса, А. Мейе на канкрэтных прыкладах паказаў, што першапачаткова дзеясловы на *-ovati* развіліся з назоўнікаў дзеючай асабы («из имен действователей») і замянілі сабой тып дэрыватаў на *-ati*, які перастаў быць прадуктыўным ва ўтварэнні дзеяслоўных лексем ад імён¹.

У стараславянскай мове, як адзначае Г. А. Хабургаеў, «адыменныя ўтварэнні далучалі паказчыкі асноў інфінітыва і цяперашняга часу не непасрэдна да іменнай асновы, а да суфікса *-ои (-еи-)*, які ў аснове інфінітыва перад суфіксальным *-а-* даваў *-ов-* або *-ев-* (г. зн. *-ов-а-* або *-ев-а-*), а ў аснове цяперашняга часу перад суфіксальным зычным *-j-* манафтангізаваўся ў *-у-* (г. зн. даў *-у-j-*)². Такія ўтварэнні, падкрэслівае Г. А. Хабургаеў, былі ў стараславянскай мове вельмі прадуктыўнымі: *беседа – беседовати – беседую, вера – веровати – верую, пирь – пировати – пирую, дарь – даровати – дарую, миль -- миловати – милую* і інш.³

¹ Мейе А. Общеславянский язык.— М, 1951, с. 183.

² Хабургасв Г. А. Старославянский язык.— М., 1974

³ Там жа.

Ва ўсіх сучасных славянскіх мовах шырока ўжываюцца дзеяслоўныя лексемы з суфіксам *-ова-* ці яго варыянтамі, утвараючы прадуктыўныя тыпы. Н. С. Авілава называе суфікс *-ова-* старэйшым фармантам рускай мовы: «... у гэтай ролі ён замацаваўся дзякуючы рускім адыменным дзеясловам з суфіксам *-ова-*». Даследчыца падкрэслівае, што ў сучаснай рускай мове гэты суфікс з'яўляецца прадуктыўным ад славянскіх і запазычаных асноў¹. Акад. В. У. Вінаградаў адзначаў, што ў канцы XVII – пачатку XVIII ст. суфікс *-ова-* пад уплывам польскага суфікса *-ować* расшырыў свае функцыі і стаў актыўным сродкам прыстасавання да рускай дзеяслоўнай сістэмы іменных і дзеяслоўных асноў, запазычаных з іншых моў: *рекомендовать, командовать, атаковать, интриговать, диктовать, танцевать* і інш.² Гэта ж пацвярджае і праца венгерскага вучонага Ф. Хадаша, у якой прасочваецца развіццё тыпу рускіх дзеясловаў на *-овать* за апошнія 300 гадоў (па матэрыялах слоўнікаў)³.

Даследаванню сучасных рускіх і ўкраінскіх дзеясловаў з суфіксамі *-ова-* (*-ева-*), *-ува-* (*-ва-*) прысвечаны працы Н.С. Авілавай, К.С. Самуйлавай, І.І. Каваліка, Л.А. Юрчук, Т.М. Вознага і іншых вучоных. У беларускай мове, як паказваюць матэрыялы старажытных беларускіх помнікаў, здаўна ўжываліся дзеяслоўныя лексемы з фармантамі *-ава-*, *-ова-*, *-ева-*, *-ява-*⁴, прычым ужываліся ў розных жанрах і стылях, але, як адзначае А.І. Яновіч, у XV – XVII стст. яны пераважалі ў помніках дзелавой пісьменнасці⁵.

У сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы адыменныя дзеясловы на *-аваць* (*-яваць*) займаюць значнае месца і па колькаснаму складу, і па частаце ўжывання. Матэрыялы БРС-62, ТСБМ, РБС-82 і выяўленыя наватворы паказваюць, што ў беларускай мове налічваецца каля 600 дзеяслоўных лексем з суфіксам *-ава-* (*-ява-*), з іх каля 280 адзінак з іншамоўнай асновай, якія ў рускай мове ўжываюцца з суфіксам *-ирова-*.

Шырока бытуюць дзеясловы з суфіксам *-ава-* (*-ява-*) у народнай беларускай мове, у розных гаворках, аб чым сведчаць дыялектныя слоўнікі Ф.М. Янкоўскага, І.К. Бялькевіча, М.А. Жыдовіч, Т.Ф. Сцяшковіч, П.У. Сцяцко, Г.Ф. Юрчанкі: *вішаваць* (няскошаная трава – *віша*), *вучыцеляваць* (вучыць), *захвіставаць* (забараняць; *хвіст* – знак забароны пасвіць жывёлу), *знехтаваць* (прынізіць, зганьбіць), *клапатаваць* (клапаціцца), *лазуркаваць* (падсіньваць бялізну), *удзернавацца* (пакрыцца дзёрнам), *труднаваць* (мучыцца) – у Ф.М. Янкоўскага; *паставаць*

¹ Авилава Н. С. Слова итерационального происхождения в русском литературном языке нового времени.— М., 1967, с. 16.

² Виноградов В. В. Рус. яз, с, 435.

³ Хадаш Ф. О судьбах русских глаголов на *-овать* за последние 300 лет. —Studia Slavica Budapest, 1964, № 10. с. 450–462.

⁴ Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы.— Мн, 1961.

⁵ Яновіч А.І. 3 гісторыі ўжывання дзеясловаў з суфіксамі *-ова-* (*-ава-*), *-ева-*, *-у-*, *-ю-* ў беларускай мове.— Весті АН БССР. Сер. грамад.наук, 1960, № 1, с. 122—132.

(пасціць), *канкатаваць* (гараваць), *блінаваць* (лінеіць), *тулаваць* (таптаць), *гаркаваць* (варкаваць) – у І.К. Бялькевіча; *драпачаваць* (працаваць драпачом), *гарлаваць* (крычаць на ўсё горла), *плужкаваць* (працаваць плужком) – у Т.Ф. Сцяшковіч; *драбакаваць* (скародзіць зямлю), *бунаваць* (сварыцца), *лапаткаваць* (працаваць лапаткай), *меражкаваць* (мярэжыць) – у М.А. Жыдовіч; *занядзеляваць* (застацца на нядзелю), *запляхаваць* (замасціць адтуліну), *паражняваць* (конь паражнюе, гуляе), *кныпляваць* (звязаць сноп кныплем – палкаю) – у П.У. Сцяцко; *ужардзяваць* (уціснуць жэрдкай), *петаваць* (біць, лупцаваць), *смегавацца* (гараваць, жыць у нястачы), *празантаваць* (ганіць), *батракаваць* (быць батраком), *патвораваць* (патворнічаць) – у Г.Ф. Юрчанкі. Шмат іх у зборніках народнай лексікі, выдадзеных інстытутам мовазнаўства імя Я. Коласа АН БССР у 70-х гадах.

Аналізуемыя дзеясловы неаднаразова прыцягвалі ўвагу даследчыкаў беларускай мовы. Аб гэтым сведчаць даследаванні А.І. Яновіч, А.Я. Біралы, Ю.Ф. Мацкевіч, Р.Н. Ключава і іншых лінгвістаў.

Акад. В.У. Вінаградаў падкрэсліваў, што паміж суфіксам і асновай існуе “семантычнае ўзаемапраціканненне”¹. Гэту думку ўдакладніла Н.С. Авілава, зазначыўшы, што «пры вызначэнні ступені прадуктыўнасці таго ці іншага суфікса трэба ўлічваць, з якой семантычнай асновай гэты суфікс звязаны»². Утваральныя асновы дзеясловаў на *-аваць* (*-яваць*) вельмі разнастайныя па свайму лексічнаму значэнню як і па паходжанню. Яны могуць быць агульнаславянскімі (*барана* – *баранаваць*, *біч* – *бічаваць*, *вораг* -- *варагаваць*, *век* -- *векаваць*, *лета* -- *летаваць*, *мілы* – *мілаваць*, *свежы*–*свежаваць* і інш.), запазычанымі з неславянскіх моў, перш за ўсё з германскіх і раманскіх (*аркестр* -- *аркестраваць*, *арэнда* – *арандаваць*, *арфа* – *арфаваць*, *баста* -- *баставаць*, *бунт* – *бунтаваць*, *гарэза* – *гарэзаваць*, *гвалт* – *гвалтаваць*, *мат* – *матаваць*, *пас* – *пасаваць*, *шлюз* – *шлюзаваць*, *джыгіт* – *джыгітаваць* і г. д.). Сярод дэрыватаў на *-аваць* (*-яваць*) ёсць і лексемы, запазычаныя беларускай мовай з заходнееўрапейскіх праз рускую мову-пасрэдніцу, дзе гэтыя дзеясловы ўжываюцца з элементам *-ир*: *авансировать* – *авансаваць*, *акцентировать* – *акцэнтаваць*, *бетонировать* – *бетанаваць*, *вальсировать* – *вальсаваць*, *гарантировать* – *гарантаваць*, *группировать* – *групаваць* і інш. У РБС-82 зафіксавана 283 такія адзінкі...>

<...ТЫП ДЗЕЯСЛОВАЎ З СУФІКСАМ – *ірава-* (*-ырава-*)

¹ Виноградов В.В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии.—У кн.: Вопросы теории и истории языка. М., 1952, с.130.

² Авилова Н.С. К вопросу о словообразовательных типах русского глагола. – Рус.яз. в школе. М., 1955, №2, с.15.

Многія даследчыкі адзначаюць¹, што лексіка заходнееўрапейскіх моў – нямецкай, французскай, італьянскай, англійскай, галандскай – стала пранікаць ва ўсходнеславянскія мовы даўно, прыкладна з XVI ст. Аднак надзвычай актыўным быў гэты працэс у эпоху Пятра I, калі сувязь з Захадам прыносіла шмат новых рэалій, а з імі і тэрмінаў, у тым ліку дзеясловаў. Ва ўсходнеславянскія мовы іншамоўныя дзеясловы ўваходзілі пры дапамозе розных суфіксаў, часцей – *-ова-*, *-ава-*, *-ува-*, якія далучаліся да караня або суфікса запазычанага асновы. Складаны дзеяслоўны суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) ужываецца ва ўсіх трох сучасных усходнеславянскіх мовах – рускай, беларускай і ўкраінскай, а таксама ў паўднёва-славянскіх – сербскай, балгарскай, македонскай. Як паказваюць лексікаграфічныя даведнікі, найбольш пашыраны яны ў сучаснай рускай літаратурнай мове -- каля 800 адзінак², найменш – ва ўкраінскай – каля 110³. У беларускай літаратурнай мове, па нашых падліках, іх налічваецца больш 300...>

<... У старой пісьмовай беларускай мове дзеясловы з суфіксам *-ірава-* не ўжываліся. Іншамоўныя асновы, як і ўласна беларускія, утваралі дзеясловы пры дапамозе суфіксаў *-ава-* (*-ява-*), *-ова-*, а некаторыя запазычанні на *-аваць*, *-оваць* прыйшлі, напэўна, праз польскую мову: *апробавати*, *апелевати*, *арештовати*, *бастовати*, *визытовати*, *дыспутовати*, *экзаменовати*, *інформовати*, *касовати*, *комунікавати*, *корунавати*, *кореспондovati* і г. д.⁴

Не сустракаюцца дзеясловы на *-іраваць* і ў беларускай народнай мове. Таму іх не фіксуе ні адзін дыялектны слоўнік беларускай мовы. Выключэнне складае толькі слоўнік І. І. Насовіча, у якім пададзены тры дзеясловы з элементам *-ір-* (*-ыр-*): *шафіроваць* (ням. *Schaffen* 'распараджацца, клапаціцца'. Параўн.: першы сябра маладога на вяселлі – шафер); *шпацыроваць* (польск. *Spacer* 'прагулка') 'ісці на прагулку'; *штофіроваць* (ням. *Stoff* 'прыгожая тканіна') 'багата адзявацца'.

Гэтыя дэрываты трапілі ў слоўнік, відаць, пад уплывам рускай літаратурнай мовы. І хоць аўтар уключыў іх у свой даведнік, ён, напэўна, не лічыў *-ірова-* самастойным дзеяслоўным суфіксам: націск ва ўсіх трох прыкладах і ў аддзяслоўных назоўніках *шпацыраванне*, *штофіраванне* не на элеменце *-ір-*, як звычайна ў дзеясловах гэтага тыпу, а на элеменце *-ва-*, як у лексемах з суфіксам *-ава-*. А побач з *шафіроваць* І. І. Насовіч падае назоўнік *шафаванне* і дзеяслоў *шафоваць* з такім жа значэннем 'распараджацца', што таксама сведчыць аб няўстойлівасці дзеяслова з суфіксам *-ірова-*.

¹ Смирнов Н. А. Западное влияние на русский язык в Петровскую эпоху/Сб. ОРЯС,—СПб, 1910, т. 88, № 2, с. 5—11; Виноградов В. В. Очерки по истории рус. лит. яз. XVII—XIX вв.— М., 1938; Авилова Н. С. Слова интернац. происхожд.; Возний Т. М. Словотвір діє слів...

² Обратный словарь русского языка.— М., 1974

³ Інверсійний словник української мови.— Одеса, 1971.

⁴ Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы.— Мн., 1972.

Адным словам, народная беларуская мова не ведала і цяпер не ведае ўтварэнняў з элементам *-ip-* (*-ыр-*) у складзе суфікса. А паколькі станаўленне і развіццё новай беларускай літаратурнай мовы (пачынаючы з першай палавіны XIX ст.) адбывалася на народнай аснове¹, то амаль не сустракаюцца гэтыя ўтварэнні і ў мастацкай і навуковай літаратуры канца XIX – пачатку XX ст. Звяртаем увагу на слова «амаль», таму што зрэдку дзеясловы і іх формы з элементам *-ip-* усё ж пранікалі ў творы літаратуры. Так, у кнізе М. Гарэцкага «Гісторыя беларускай літаратуры» чытаем: «Смерць патрыцыя і смерць дзяўчыны асоцыіруюцца ў уяўленні паэта па сваёй падобнасці ад мігдаловага горкага паху», Або: «Новае ў творчасці Паўловіча было відаць яшчэ ў вершыку «Працуй і пей», змешчаным у «Снапку» замест прадмовы, каб давесці патрэбу тых жартаў і смеху, але не гарманіруючым з усёю кніжкаю»².

Дзеясловаў на *-іраваць* не фіксавалі і першыя руска-беларускія і беларуска-рускія перакладныя слоўнікі 20-х гадоў. Нават самы вялікі па тым часе ПРБС-28 не фіксаваў у беларускай частцы слоўніка ніводнага ўтварэння на *-іраваць*. Усе запазычаныя дзеясловы ўводзіліся ў беларускую лексічную сістэму або пры дапамозе суфікса *-ава-* (*авансироваць* – *авансаваць*, *агитировать* – *агітаваць*, *аккомпанировать* – *акампаваць*, *амнистировать* – *амніставаць*, *ампутировать* – *ампутаваць*), або пры дапамозе іншых суфіксаў ці перакладалі апісальна, некалькімі словамі (*ассимилировать* – *прыпадабляць*, *атрофироваться* – *адміраць*, *кастрировать* – *лягчаць*, *ангажировать* – *запрашаць у скокі*, *датировать* – *азначаць дату*, *акцентировать* – *вымаўляць з націскам*, *галлюцинировать* – *марыць*, *рецензировать* – *ацэньваць*, *рэзюмировать* – *абагульняць* і г. д.).

Гэтай нормы прытрымліваліся ўсе выданні рэспублікі. Але ў далейшым дзякуючы цесным кантактам з рускай мовай дзеяслоўная сістэма беларускай мовы стала паступова папаўняцца і ўтварэннямі з суфіксам *-ірава-* як дзеяслоўнымі, так і аддзеяслоўнымі. Гэтаму садзейнічала развіццё ў беларускай літаратурнай мове розных стыляў, асабліва публіцыстычнага і навуковага, якія не маглі абысціся без запазычанай лексікі, у тым ліку і без дзеясловаў на *-іраваць*. У народнай мове не заўсёды знаходзіліся адэкватныя назвы новым рэаліям, якія з'яўляліся ў сувязі з развіццём навукі, культуры, тэхнікі. Іншамоўныя тэрміны ўсё часцей сталі ўжывацца ў беларускім друку, перш за ўсё ў перыядычным: *Ёсць анкеты, гаворачыя аб тым, што рэлігійныя настроі субліміравалі сэксуальную энергію..*, (Польмя, 1929, № 10); *У нас часта казённа разумеюць метады выхаваўчай работы. Вельмі мала клапоцяцца аб*

¹ Жураўскі А.І. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1967, т.1, с.8, 368; Шакун Л.М. Гісторыя беларускай літаратурнай мовы. – Мн., 1963, с.26; Юргелевіч П.Я. нарыс сучаснай беларускай мовы з гістрычнымі каментарыямі. – Мн., 1958, с.22.

² Гарэцкі М. Гісторыя беларускай літаратуры. – Вільня, 1920, с.148, 177.

паляпшэнні работы і многа адміністрыруюць (Камуністыч. выхаванне, 1935, № 7); *Патрэбен дыферэнцыраваны падыход, адпаведны развіццю... вучняў* (Там жа).

Дзеясловы на *-іраваць* сталі сустракацца зрэдку і ў творах мастацкай літаратуры: *І не час пытанні ставіць нам, падсумоўваць перажыткаў пералік, яшчэ ў бутцах доўгі час смылець нагам, яшчэ доўга рэгістрыраваць наган – не падведзены ў нас з ворагам разлік* (М. Хведаровіч).

Развіццё беларускай лексічнай сістэмы, папаўненне яе навуковымі і тэхнічнымі тэрмінамі, запазычанымі з заходнееўрапейскіх моў у асноўным праз рускую мову, не магло, зразумела, прайсці міма лексікаграфічных даведнікаў 30-х гадоў. Таму супрацоўнікі Інстытута мовы, літаратуры і мастацтва АН БССР, працуючы ў 30-х гадах над новым руска-беларускім слоўнікам, не маглі не ўключыць у яго вялікую групу дзеясловаў з суфіксам *-ірава-* і аддзяслоўных назоўнікаў з гэтым жа суфіксам, як і дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў. Руска-беларускі слоўнік (1937) і быў першым беларускім лексічным даведнікам, які ўзаконіў дзеясловы на *-іраваць*, зрабіў іх нормай беларускай літаратурнай мовы, чым значна ўзбагаціў беларускую дзеяслоўную сістэму. Усяго ў гэтым слоўніку, у рускай яго частцы, налічваецца 202 бяспрэфіксныя дзеясловы на *-іроваць*, якім адпавядаюць 132 беларускія дэрываты з *-ірава-* і 70 з *-ава-*. І хоць складальнікаў слоўніка можна папракнуць за тое, што яны недастаткова папрацавалі, каб вызначыць, якія запазычаныя дзеясловы падаваць з суфіксам *-ірава-*, а якія з *-ава-*, ім трэба аддаць належнае: яны ўпершыню зрабілі дзеясловы на *-іраваць* літаратурнай нормай...>

Вялікая работа па ўпарадкаванню лексікі з суфіксам *-ірава-* (дзеясловаў, дзеепрыметнікаў, дзеепрыслоўяў, абстрактных назоўнікаў) была праведзена супрацоўнікамі Інстытута мовазнаўства АН БССР пры складанні РБС-53 і БРС-62. Як вядома, у пасляваенны перыяд асабліва бурнага развіцця дасягнулі ў нашай краіне навука, тэхніка, культура, што прывяло да яшчэ большага прытоку іншамоўнай лексікі ва ўсходнеславянскія мовы, у тым ліку і дзеясловаў на *-іраваць*. Гэта і ўлічвалі аўтары абодвух названых слоўнікаў, таму ў беларускай частцы РБС-53 налічваецца ўжо 247 бяспрэфіксных утварэнняў, а ў БРС-62–254. Прычым трэба падкрэсліць, што аўтары слоўнікаў не механічна павялічвалі колькасць дэрыватаў на *-іраваць* адпаведна такім жа рускім утварэнням, а старанна, уважліва адбіралі самыя патрэбныя, самыя неабходныя і незаменныя. Творча аднесліся аўтары РБС-53 і да матэрыялаў свайго папярэдніка – РБС-37. Са 132 беспрыставачных дзеясловаў з суфіксам *-ірава-*, што былі зафіксаваны ў РБС-37, значная колькасць утварэнняў перайшла ў новы слоўнік (РБС-53) ужо з суфіксам *-ава-* (*-ява-*), іх 47: *ампутаваць, анансаваць, балансаваць, бетанаваць, вальсаваць, гектаграфавачь, гільяцінаваць, групаваць, датаваць,*

дыскантаваць, дэбатаваць, дэградаваць, дэкрэтаваць, дэклашаваць, дэлегаваць, дэнансшаваць, дэнатураваць, дэтанававець, дэфармаваць, дыстыляваць, дамінаваць, дрэнажаваць, жэстыкуляваць, іміграваць, інспіраваць, інсцэнаваць, калькаваць, калькуляваць, капітуляваць, кампіляваць, кансерваваць, канструяваць, каапераваць, кааптаваць, каардынаваць, касаваць, матываваць, прэміяваць, правакаваць, прафанаваць, раянаваць, рэканструяваць, скальпаваць, падсумаваць, тэлеграфававець, фармуляваць, фатаграфававець.

Пры выбары формы падачы рускіх дзеясловаў на *-іроваць* і адпаведных ім беларускіх эквівалентаў часам дапускаліся недакладнасці. Так выйшла з дзеясловам *сумміраваць*, які ў РБС-53 быў перакладзены словам *падсумоўваць*. Але рускі дзеяслоў *сумміраваць* выражае абодва трыванні – закончанае і незакончанае, а беларускі *падсумоўваць* – толькі незакончанае. Гэту недакладнасць заўважыў Г.Н. Ключаў¹, і аўтары двухтомнага «Руска-беларускага слоўніка» (1982) улічылі гэту недакладнасць і пераклалі рускі дзеяслоў *сумміраваць* двума словамі: *зак. падсумаваць* і *незак. падсумоўваць*.

Такім чынам, з РБС-37 у РБС-53 перайшло 85 бяспрэфісных дзеясловаў на *-іраваць*, да якіх было далучана яшчэ 162 новыя кампаненты, што сведчыла аб пашырэнні аналізуемых утварэнняў у беларускай дзеяслоўнай сістэме.

Першай навуковай граматыкай, якая звярнула ўвагу на гэтыя лексемы, быў «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы» (1957). У § 220 і 236 адзначаецца, што «ад іншамовных назоўнікаў дзеясловы ўтвараюцца і пры дапамозе суфікса *-ірава-* (*-ырава-*): *акупіраваць, балаціраваць, вібрыраваць* і інш.», што «для некаторых дзеясловаў тыпу яшчэ няма цвёрдай нормы ўтварэння, і яны могуць ужывацца як з суфіксам *-ава-* (*-ява-*), так і з суфіксам *-ірава-* (*-ырава-*): *групаваць – групіраваць, канструяваць – канструіраваць, вар'яваць – вар'іраваць* і інш.»

Працэс адбору дзеясловаў на *-іраваць* працягваўся і пры складанні БРС-62. У ім асноўную колькасць склалі кампаненты РБС-53. Невялікую частку (18) дэрыватаў аўтары БРС-62 вырашылі не ўключыць у новы слоўнік як не атрымаўшых пашырэння ў літаратурнай мове: *актаіраваць, галапіраваць, інакуліраваць, інтэрвеніраваць, капіліраваць, карадзіраваць, карыгіраваць, купеліраваць, лартраваць, лісіраваць, менажыраваць, пласіраваць, рэзецыраваць, рэміціраваць, цыяніраваць, шаціраваць, экспатрыіраваць, экстырпіраваць*. Але БРС-62 пайшоў далей па шляху павелічэння дзеясловаў на *-іраваць*, і шмат якія ўтварэнні, што падаваліся ў РБС-53 з суфіксам *-ава-*, у гэтым слоўніку фіксаваліся ўжо з элементам *-ір-*: *актывіраваць, анастазіраваць, афішыраваць, гудраніраваць, дамініраваць, дрэніраваць, дыслацыраваць, інсцэніраваць,*

¹ Ключаў Г. Н. Да пытання аб нармалізацыі некаторых спосабаў словаўтварэння...— Уч. зап. Полоцкага пед. ін-та, 1958, вып. 1. с. 170.

кансервіраваць, парафіраваць, патраніраваць, пламбіраваць, прэміраваць, прэпарыраваць, рэзюміраваць, фармуліраваць, фундзіраваць, шклографіраваць...>

<...У апошнія гады ТСБМ унёс пэўныя змены ў склад дзеясловаў на *-іраваць*. Па-першае, тут з'явіўся рад новых лексем, якіх не было ў ранейшых выданнях: *акамадзіраваць, аперцыпіраваць, бланшыраваць, браніраваць, букеціраваць, імігрыраваць, інтэрпаліраваць, інтэрпеліраваць, інфіцыраваць, ірадыіраваць, кадзіраваць, кальцыніраваць, камуфліраваць, канферыраваць, капуліраваць, кракіраваць, мультыраваць, прагназіраваць, праграміраваць, радыраваць, рэваншыраваць, рэферыраваць...>*

<... Трэба адзначыць і такі факт, што многа дзеясловаў, якія ў БРС-62 падаваліся з суфіксам *-ірава-*, у ТСБМ даюцца з фармантам *-ава-*ці зусім апускаюцца: *абардзіраваць, абсарбіраваць, аксіазіраваць, актывіраваць (актываваць)¹, ампуціраваць (ампутаваць), анансіраваць (анансаваць), ананіраваць, апрэціраваць (апрэтаваць), афініраваць, бальзаміраваць (бальзамаваць), візіраваць (візаваць), дамініраваць (дамінаваць), дрэніраваць (дрэнажаваць), каліраваць, кансервіраваць (кансерваваць), кантрасціраваць (кантраставаць), купіраваць, кульмініраваць, мастурбіраваць, панараміраваць, панціраваць, патраніраваць (патранаваць), пламбіраваць (пламбаваць), пласіраваць, прэпарыраваць (прэпараваць), рацініраваць (рацінаваць), рэзюміраваць (рэзюмаваць).*

Такім чынам, 27 дзеясловаў на *-іраваць*, што былі зафіксаваны БРС-62, не трапілі ў ТСБМ: 17 было заменена ўтварэннямі на *-аваць*, а 10 зусім апушчана як лексемы, якія не сталі нормай сучаснай беларускай літаратурнай мовы. Гэта яскравы доказ таму, што не ўсе рускія дзеяслоўныя лексемы з суфіксам *-ірова-* прыжываюцца ў беларускай мове, становяцца яе нормай. Многія запазычаныя асновы афармляюцца агульнаславянскім суфіксам *-ава-(-ова-)*.

Другім выданнем, дапоўненым і перапрацаваным, у 1982 г. выйшаў з друку «Руска-беларускі слоўнік». У адносінах да дзеясловаў на *-іраваць* гэта выданне сапраўды і дапоўненае і перапрацаванае. Усяго ў РБС-82 у рускай частцы налічваецца 585 адзінак, а ў беларускай – 307. З беларускай часткі больш за 50 лексем з фармантам *-ірава-* (*-ырава-*) не фіксавалася ні БРС-62, ні ТСБМ, г. зн. іх можна лічыць новымі кампанентамі аналізуемага тыпу. Але гэта толькі ў адносінах БРС-62 і ТСБМ, таму што некаторыя з іх ужо рэкамендаваў ужываць РБС-53 з суфіксамі *-ірава-* ці з *-ава-*, напрыклад з суфіксам *-ава-(-ява-)*: *адаптаваць, дэградаваць, іміграваць, інтэрпаляваць, інтэрпеляваць, лагапедаваць, рэфармаваць, скандаваць, шантажаваць*; з суфіксам *-ірава-(-ырава-)*: *актаіраваць,*

¹ У дужках названы дзеясловы, якія ў ТСБМ падаюцца з суфіксам *-ава-*.

інтэрвеніраваць, купеліраваць, ларніраваць, пасівіраваць, планіраваць, рэзецыраваць, цыяніраваць, экстырпіраваць.

Гэтым яшчэ раз пацвярджаецца вывад, што ў беларускай літаратурнай мове ідзе працэс станаўлення тыпу дзеясловаў на *-іраваць*, працэс адбору: якія іншамоўныя асновы ўжываць з суфіксам *-ава-*, а якія з *-ірава-*? Гэта добра адлюстравана і ў РБС-82, дзе зафіксавана значная колькасць наватвораў, якіх не падавалі аўтары БРС-62: *аблакціраваць, абарціраваць, аглюцініраваць, агламерыраваць, адапціраваць, акціраваць, анадзіраваць, антыцыпіраваць, арміраваць, гідрыраваць, глісіраваць, грэйдзіраваць, дэфібрыраваць, драселіраваць, інтэрферыраваць, інфіцыраваць, ірадыіраваць, кальцыніраваць, кадзіраваць, карыгіраваць, літахраміраваць, паніраваць, перафразіраваць, рэцыпіраваць, складзіраваць, суспензіраваць, тарыраваць, таніраваць, траверсіраваць, травесціраваць, траўміраваць, транслітарыраваць, фланіраваць, флаціраваць, факусіраваць, фтарыраваць, фугіраваць, шасіраваць, экраніраваць, тыліраваць* (40).

У беларускай мове цяжэй прыжываюцца іншамоўныя афіксы, цяжэй уступаюць яны ў словаўтваральныя сувязі з беларускімі асновамі і сродкамі ўтварэння новых слоў. Аб гэтым сведчыць той факт, што ў беларускай літаратурнай мове няма ніводнага прыкладу, каб пры дапамозе *-ірава-* быў утвораны дзеяслоў ад уласна беларускай асновы. Або хоць бы і ад іншамоўнай, але каб дзеяслоў гэты быў арыгінальны, не скалькаваны з аналагічнага рускага. Вось чаму гэты тып дзеясловаў нельга лічыць прадуктыўным на марфалагічным, словаўтваральным узроўні, хоць ужываецца ён у беларускай мове больш як 50 гадоў. Прадуктыўным яго мажна назваць толькі ў лексічным плане, на лексічным узроўні. Дзеясловы на *-іраваць* дзякуючы суфіксу *-ава-* (*-ява-*) набываюць катэгорыі пераходнасці – непераходнасці, спражэння, трывання, зваротнасці, стану. Пры дапамозе беларускіх прыставак і суфіксаў ад дзеясловаў на *-іраваць* утвараюцца назоўнікі на *-к-а* і *-нне* (*драніроўка, саніраванне*), а таксама новыя значэнні дзеясловаў (*выдрэсіраваць, пасуфліраваць, скалекцыяніраваць*). Таму можна гаварыць, што суфікс *-ірава-* (*-ырава-*) узбагаціў беларускую лексічную сістэму новым пластом лексікі – навуковымі і тэхнічнымі тэрмінамі, на аснове якіх развіліся цэлыя словаўтваральныя гнёзды слоў.

Разам з тым трэба адзначыць, што некаторыя іншамоўныя асновы могуць уводзіцца ў беларускую дзеяслоўную сістэму пры дапамозе суфікса *-ава-* (*-ява-*), не змяняючы лексічнага значэння гэтых асноў: *абстрагаваць, авансаваць, агітаваць, адміністраваць, акцэнтаваць, ампутаваць* і шмат іншых, у РБС-82 налічваецца 278 такіх лексем. Таму, думаецца, правільна паступілі аўтары ТСБМ, адлюстравалі ў слоўніку тэндэнцыю беларускай мовы да абмежавання суфікса *-ірава-* (*-ырава-*) і замены яго,

дзе можна, суфіксам *-ава-* (*-ява-*). Дарэчы, па гэтаму пытанню даўно вядзецца палеміка ў беларускім мовазнаўстве¹.

Ідэю пашырэння ў беларускай мове элемента *-ір-* у дзеясловах і іншых формах выказаў і Р. Н. Клюсаў у артыкуле «Да пытання аб нармалізацыі некаторых спосабаў словаўтварэння ў сучаснай беларускай літаратурнай мове»². Аўтар грунтоўна разглядае паходжанне суфікса *-ірова-* ў рускай мове і праз увесь артыкул праводзіць думку, што гэты суфікс павінен заняць такое ж месца і ў беларускай мове. Ён упершыню спрабуе ўстанавіць правілы, па якіх іншамоўныя асновы ўжываць с суфіксам *-ірава-*, а па якіх – з суфіксам *-ава-* (*-ява-*). Аднак не з кожным яго правілам можна пагадзіцца. Напрыклад, Р. Н. Клюсаў сцвярджае, што «калі дзеяслоў на *-іраваць* з'яўляецца не адзінкавым, “аўтаномным” элементам у лексічнай сістэме мовы, а суадносіцца хоць бы з адным кампанентам таго ж словаўтваральнага гнязда, аформленым пры дапамозе суфіксаў *-іроўка*, *-іроўшчык*, *-іравальны* і г. д., то няма ніякіх падстаў спыняцца на той форме дзеяслова, якая мае суфікс *-аваць*: гэта робіць становішча дзеяслова няўстойлівым»³. Нельга пагадзіцца з гэтым довадам па той прычыне, што словы з аднаго словаўтваральнага гнязда прыходзяць у беларускую мову (часцей за ўсё з рускай) не адначасова, а ў розны час, па меры патрэбы, і ўжо потым афармляюцца ў новых умовах у адно гняздо. Першым у шмат якіх выпадках, напэўна, з'яўляецца дзеяслоў, а іншыя формы – дзеепрыметнік, дзеепрыслоўе, аддзеяслоўны назоўнік – утвараюцца пасля і аб'ядноўваюцца ў словаўтваральнае гняздо. Таму і ўжываюцца побач *планаваць* і *планіроўка*, *планіраванне*; *фармуляваць* і *фармуліроўка*, *праектаваць* і *праекціроўшчык*, *транспартаваць* і *транспарціроўка*, *арыентаваць* і *арыенціроўка* і г. д. Ёсць прыклады, калі дзеяслоў з'яўляецца адзінкавым, «аўтаномным», і ён бытуе, ужываецца, а словаўтваральнага гнязда няма: *дэзавуіраваць*, *пасіраваць*, *эрадзіраваць* (*геал.*) і інш. І наадварот, у ТСБМ і ў БРС-62 ёсць назоўнікі *пінцыроўка*, *пінцыраванне* 'зразанне вяршка дрэва', а дзеяслова слоўнік не фіксуе; або ў БРС-62: *этыліраванне*, *этыліраваны* (*хім.*) – назоўнік і дзеепрыметнік, а дзеяслова няма. І такіх прыкладаў шмат. А паколькі гэтыя лексемы прыйшлі ў беларускую мову кожная асобна, то можна дапусціць і рознае іх афармленне на беларускай глебе.

Нельга пагадзіцца таксама з другім сцверджаннем Р. Н. Клюсава, што калі дзеясловы на *-іраваць* ідуць да нас з рускай мовы, то мы не павінны выкарыстоўваць іх у змененым выглядзе, рабіць «...штучнае размежаванне

¹ Лобан М. П. Суфікс *-ір-* у беларускай мове. — Літ. і маст., 1948, 17 верас.; Камароўскі Я. М, Аб суфіксе *-ір-* у беларускай літаратурнай мове. — Наст. газета, 1958, 27 мая; Мезенко А. М. Глаголы с элементом *-ыр-* (*-ір-*) в составе суффикса в современном русском и белорусском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Мн., 1974, с. 19; Баханькоў А. Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мн., 1982, с. 146.

² Уч. зап. Полоцкаго пед. ин-та, вып. 1, с. 161.

³ Там жа. с. 170.

фонамарфалагічнага аблічча слоў гэтага тыпу ў той і другой мове ... падганяць гэтыя словы пад свае нормы словаўтварэння»¹. Але ж і нельга забываць, што гэта «размежаванне» адбылося раней, калі беларуская пісьмовая мова ў выніку пэўных гістарычных умоў спыніла сваю пісьмовую традыцыю і пасля немалого перапынку пачала новы этап у сваім развіцці – складвацца на народнай аснове, выпрацоўваць свае арфаграфічныя нормы па фанетычнаму прынцыпу, выкарыстоўваць словаўтваральныя сродкі народнай мовы, а гэтыя сродкі, як вядома, маюць свае асаблівасці. Гэтым і тлумачыцца той факт, што беларуская дзеяслоўная сістэма прымае ўтварэнні з *-ірава-* абмежавана, у тым толькі выпадку, калі запазычаную аснову нельга аформіць пры дапамозе суфікса *-ава-* (*-ява-*) ці іншых уласна беларускіх суфіксаў.

Разам з тым у працы Р. Н. Ключава ў выніку карпатлівага даследавання ўстаноўлена слушнае правіла, якім мы можам карыстацца пры выбары форм ужывання іншамоўных дзеясловаў: калі дзеясловы маюць суадносіны з адцягненымі назоўнікамі па *-ія*, *-ыя*, а таксама з назоўнікамі, якія абазначаюць асоб па прафесіі, роду заняткаў, па сацыяльнаму ці службавому становішчу з фіналямі *-эр*, *-ер*, *-ор*, *-ір*, *-ар*, то яны афармляюцца пры дапамозе суфікса *-ірава-* (*-ырава-*): *прэмія – прэміраваць*, *канкурэнцыя – канкурыраваць*, *карэцыя – карэціраваць*, *копія – капіраваць*, *маніпуляцыя – маніпуліраваць*, *кастрацыя – кастрыраваць*, *міграцыя – мігрыраваць*, *баксёр – баксіраваць*, *суфлёр – суфліраваць*, *лідэр – лідзіраваць*, *ваяжор – ваяжыраваць*, *рэжысёр – рэжысіраваць*, *дэзерцір – дэзерціраваць*, *рэстаўратар – рэстаўрыраваць*, *санітар – саніраваць* і інш. Захоўваецца суфікс *-ірава-* і ў тых выпадках, калі дзеяслоў суадносіцца з іншымі назоўнікамі на *-ір*, *-ёр*, *-ер*, *-эр*, якія абазначаюць прадметы, рэчы, прыстасаванні: *буксір – буксіраваць*, *візір – візіраваць*, *крэйсер – крэйсіраваць*, *маркёр – маркіраваць*, *пункцір – пункціраваць*, *грэйдэр – грэйдзіраваць* і г. д.

Пры ўжыванні дзеясловаў на *-іраваць* у беларускай мове неабходна таксама мець на ўвазе дзве акалічнасці: адрозніваць семантычна розныя дзеясловы з суфіксамі *-ава-* і *-ірава-* (аб гэтым, дарэчы, папярэджаў і Р. Н. Ключаў): *фармаваць* і *фарміраваць*, *планаваць* і *планіраваць*, *камандаваць* і *камандзіраваць*, не дапускаць, аманімічнасці запазычанага дзеяслова і ўласнага (пры замене *-ірава-* суфіксам *-ава-*): *будзіраваць* і *будаваць*, *суміраваць* і *сумаваць*, *радзіраваць* і *радаваць*, *пазіраваць* і *пазаваць* і інш.

Спробу вызначыць заканамернасць ужывання дзеясловаў на *-іраваць* рабілі і некаторыя іншыя аўтары – мовазнаўцы, пісьменнікі. Але, на нашу думку, зрабіць гэта зараз для ўсіх запазычаных іншамоўных лексем немагчыма, таму што працэс станаўлення форм з элементам *-ір-* у беларускай мове не закончыўся, ён працягваецца. Асабліва цяжка ўстанавіць правіла ўжывання для дзеясловаў, якія ў беларускай мове не

¹ Ключаў Г.Н. да пытання аб нармалізацыі... -- Уч. зап. Полоцкага пед. ин-та, вып.1, с.170.

маюць словаўтваральных гнёзд, а існуюць ізалявана, аўтаномна (назоўнікі на *-оўка* і *-аванне* не прымаюцца пад увагу, бо яны аддзяяслоўнага ўтварэння). Думаецца, што падобныя дзеясловы трэба ўжываць толькі з суфіксам *-ірава-(-ырава-)*. Вось індэкс такіх лексем:

<i>аблакціраваць</i>	<i>градуліраваць</i>	<i>легітыміраваць</i>
<i>аксідзіраваць</i>	<i>грасіраваць</i>	<i>лесіраваць</i>
<i>акуліраваць</i>	<i>дрэсіраваць</i>	<i>літахраміраваць</i>
<i>акціраваць</i>	<i>дэзавуіраваць</i>	<i>манкіраваць</i>
<i>анадзіраваць</i>	<i>дэкаціраваць</i>	<i>маціраваць</i>
<i>аранжыраваць</i>	<i>інвесціраваць</i>	<i>мусіраваць</i>
<i>арміраваць</i>	<i>інтэрніраваць</i>	<i>паліраваць</i>
<i>бамбардзіраваць</i>	<i>каліраваць</i>	<i>паніраваць</i>
<i>бланшыраваць</i>	<i>капуліраваць</i>	<i>парыраваць</i>
<i>букеціраваць</i>	<i>каціраваць</i>	<i>пасівіраваць</i>
<i>гідрыраваць</i>	<i>лавіраваць</i>	<i>пасіраваць</i>
<i>градзіраваць</i>	<i>легіраваць</i>	<i>пікіраваць...></i>

Такім чынам, у сучаснай беларускай мове пры ўжыванні дзеясловаў на *-іраваць* трэба карыстацца навейшымі і найбольш поўнымі беларускімі слоўнікамі – РБС-82, ТСБМ. Калі ж у гэтых даведніках няма адзінага рашэння ў адносінах таго ці іншага дзеяслова, то, на нашу думку, можна кіравацца наступнымі крытэрыямі: суфікс *-ірава- (-ырава-)* ужываецца: а) калі суадносна назоўнік заканчваецца на *-ер, -ёр, -ір, -ор, -эр* (*кампусцёр – кампасціраваць, дублёр – дубліраваць, буксір – буксіраваць, дырыжор – дырыжыраваць, лідэр – лідзі-раваць* і інш.); б) калі суадносная аснова – абстрактны назоўнік на *-ія, -ыя* (*анексія – анексіраваць, аперацыя – аперыраваць*); в) калі іншамоўная аснова пры злучэнні з суфіксамі *-ава-* і *-ірава-* ўтварае дзеясловы з рознымі лексічнымі значэннямі (*камандаваць* і *камандзіраваць, планаваць* і *планіраваць, букваваць* і *буксіраваць* і інш.); г) калі ўтваральныя асновы розныя па семантыцы і суфіксы *-ава-* і *-ірава-* ўжываюцца для таго, каб пазбегнуць аманіміі (*паз – пазаваць, але поза – пазіраваць, сума – суміраваць, але сум – сумаваць* і інш.); д) калі дзеяслоў запазычаны без словаўтваральнага гнязда...>

Дзеяслоўнае словаўтварэнне: Адыменныя суфіксальныя лексемы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1985. – С.9 – 82.

Г.У.Арашонкава

ПРА ДЗЕЯСЛОВЫ ПАДАБАЦЦА, СПАДАБАЦЦА

Дзеяслоў *падабацца* ў беларускай мове ўжываецца ў значэннях 'выклікаць сімпатыю, добрыя пачуцці да сябе', 'быць прыемным, адказваць пэўным патрабаванням'¹ *Усім падабаўся вясёлы, жвавы хлапчына Алёшка* (А.Якімовіч), *Мне зямля падабаецца ў вас* (А. Куляшоў). *Не падабаюцца*

¹Значэнні падаюцца па Тлумачальнаму слоўніку беларускай мовы (Мн., 1979. Т. 3)

мне некаторыя размовы, – гаварыў я Андрэю, калі мы вярталіся дадому (Р. Няхай). Таксама ў безасабовых сказах 'любіць рабіць што-н., атрымліваць задавальненне': Яму падабалася хадзіць у лес, на рэчку. Дзеяслоў падабацца незакончанага трывання, абазначае дзеянне ў яго працяканні, працягласці, мае значэнне незакончанасці дзеяння. Ён утварае формы цяперашняга часу (падабаюся, падабаешся, падабаецца, падабаемся, падабаецца, падабаюцца), будучага складанага (буду падабацца, будзеш падабацца) і прошлага часу (падабаўся, падабалася, падабаліся).

Пры дапамозе прыстаўкі *-с-* у беларускай літаратурнай мове ад *падабацца* ўтвораны дзеяслоў закончанага трывання *спадабацца*, які мае значэнне выніковасці дзеяння, указанне на яго мяжу. Ад яго ўтвараюцца формы будучага простага часу (*спадабаюся, спадабаешся, спадабаецца, спадабаемся, спадабаецца, спадабаюцца*) і формы прошлага часу (*спадабаўся, спадабалася, спадабаліся*). Напрыклад: *Не спадабаецца намалёванае – сатрэш сціркай і зноў прыкінеш, паспрабуеш інакш (Г.Шыловіч), Неабходна было абавязкова спадабацца гаспадару, паказаць сябе з найлепшага боку (М. Гамолка); – Я так і ведала, што вам у нас спадабаецца, – успляснула рукамі Яўлампія Аляксандраўна (М. Даніленка); Хадосьцы не спадабалася гэта, самой захацелася запярэчыць (І Мележ); І ўсё ёй [Любе] спадабалася ў гэты момант: і сама паездка, і практыка, і пасажыры, і больш усяго гэты ласкавы вясенні дзень (А. Васілевіч), Не забараняй нам ані словам, ані дзелам узяць у яго ўсе, што каму спадабаецца (Наша Ніва. 1912. № 51-52. С. 3)*

Здавалася б, усё ясна. У залежнасці ад зместу выказвання трэба выкарыстоўваць формы аднаго з гэтых дзеясловаў. Аднак у моўнай практыцы (маецца на ўвазе вуснае маўленне, у тым ліку радыё- і тэлеперадачы) адзначаюцца выпадкі блытання пры выкарыстанні трывальнай дзеяслоўнай пары *падабацца–спадабацца*. Вось прыклады: *Мне спадабаецца хадзіць у кіно на дзённыя сеансы. Як мой новы касцюм? Падабаецца? – Так, вельмі спадабаецца; Мы заўсёды слухаем песні ў выкананні ансамбля "Песняры". – А нам спадабаюцца песні, якія спявае Алесь; Майму сыну спадабаецца гуляць у тэніс, не прапускае ні адной трэніроўкі, Што вам спадабаецца на ўроках фізкультуры?[пытае журналістка ў вучняў, і яны адказваюць:] – Нам спадабаюцца практыкаванні на брусах, валејбол, зімой лыжы.*

Як бачым, формы *спадабаецца, спадабаюцца* ў прыведзеных прыкладах ужыты няправільна, з'яўляюцца парушэннем літаратурнай нормы. Тут з пункту гледжання нарматыўнасці трэба было ўжыць формы *падабаецца, падабаюцца...>*

<...Чым можна растлумачыць памылковую замену адной формы на другую? Відаць, у першую чаргу, няцвёрдым веданнем граматычных правіл, неадрозніваннем (або слабым, няпэўным адрозніваннем) у даным

выпадку трывальных значэнняў закончанаці–незакончанаці дзеяння ў дзеяслоўнай пары *падабацца– спадабацца*, што ў сваю чаргу звязана з ігнараваннем у нейкай ступені прыстаўкі *с-* як фарманта, пры дапамозе якога ўтвараецца дзеяслоў закончанага трывання. Напрыклад, у сказе *Ну, як табе спадабаецца ў нас?* (А. Васілевіч) з пункту гледжання граматыкі *спадабаецца* – форма будучага простага часу, якая ўтвараецца толькі ад дзеясловаў закончанага трывання. Калі ж унікнуць у сітуацыю і сэнс пытання, то можна гэтае пытанне зразумець і так: *Ну, як табе падабаецца ў нас?* (г. зн. у даны момант, цяпер, у час гутаркі) Або яшчэ ў загадцы: *Белы як снег, у чэсці ва ўсех, і спадабаюся вам на бяду зубам.* У гэтым прыкладзе форму *спадабаюся* можна успрыняць у значэнні незакончанага трывання.

Параўнайце з прыведзеным вышэй матэрыялам, напрыклад, утварэнне і ўжыванне супадаючага па семантыцы дзеяслова закончанага трывання ад *падабацца* пры дапамозе прыстаўкі *у-* (*упадабацца*)¹, дзе прыстаўка *у-* выступае выключна як паказчык закончанаці дзеяння і хістанняў ні ва ўжыванні ні ва ўспрыняцці сэнсу сказанага не дапускае: – *Ну, глядзіце сабе, як вам упадабаецца [хата] ці не ўпадабаецца* (М Зарэцкі); *Асабліва ўпадабалася Я. Купалу мясціна каля вескі Ляўкі на Аршанічыне* (Р. Шкраба); *Шафёр нешта буркатаў сабе пад нос. Відаць, матыў нейкай новае песні ўпадабаўся яму* (П. Кавалёў)

Магчыма, на ўжыванне форм *спадабаецца, спадабаюцца* замест нарматыўных *падабаецца, падабаюцца* ў нейкай ступені аказвае ўплыў выраз *да спадобы (не да спадобы)*, які мае такое ж значэнне, што і дзеяслоў *падабацца*. Напрыклад: *Дужа да спадобы чытачу гэты хлопчык* (Я. Сіпакоў); *Падабалася ёй тое, што яму было да спадобы* (З. Бядуля); *Але мне зараз больш да спадобы ваша прысутнасць* (У.Шыцік); *Больш да спадобы нізкія свінцовыя хмары* (І.Шамякін) Таксама: *А болей усяго яму былі ў спадобы Казкі аб асілках, Радзіўшыхся ад зор* (З. Бядуля)

Недастаткова выразную ролю прыстаўкі *с-* ва ўтварэнні закончанага трывання можна назіраць і ў дзеяслове *спрабаваць*. У Тлумачальным слоўніку беларускай мовы гэты дзеяслоў падаецца як двухтрывальны. Пры значэннях 'правяраць стан або якасць чаго-н ', 'рабіць выпрабаванне каму-н, выпрабоўваць, правяраць каго-н ', 'каштаваць што-н ', есці, піць што-н' даецца паметата "незак ": *Спрабаваць голас Першае, што раблю, – спрабую спевакоў. Ёсць сёе-тое, ды не вельмі Спрабую музыкантаў – граюць!* (М. Ракітны); *Сівы млынар -- сярпом вусы – На зуб спрабуе зерне* (К. Камейша); – *Трохі жэрдачак насячом, а трохі і бярозавага кваску пап'ём, – казаў [дзед] – Ты ў горадзе нават і не спрабаваў бярозавіка* (М. Даніленка).

Пры значэнні 'рабіць (зрабіць) намаганне выканаць якія-н. дзеянні, здзейсніць што-н' даецца паметата "незак і (радзей) зак, з інф", пры значэнні

¹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы (Мн., 1984. Т. 5) падае гэты дзеяслоў з паметатай "размоўнае".

'зведваць (зведаць) што-н.' даецца паметна "незак. і (радзей) зак." *Другое медзведзяня адышло ад маткі крокаў на дзесяць і спрабавала ўзлезці на дрэва* (В. Вольскі); *Драздовіч прайшоў у спальню, лёг і спрабаваў заснуць, але сон не браў* (І. Гурскі), *Спрабуй, бяскрылы, уніз зірні! Зямля ляціць насустрач шпарка* (Г. Кляўко); *Ермакоў пачырванеў: ён сапраўды спрабаваў пісаць вершы* (М. Даніленка); *Не раз спрабаваў турму, а перад вайной саслалі... [Юрку] надоўга за забойства* (М. Лынькоў).

Аднак ні пра адзін з прыведзеных у гэтых значэннях прыкладаў нельга з упэўненасцю сказаць, што формы дзеяслова *спрабаваць* абазначаюць закончанае дзеянне, – хутчэй наадварот. Атрымалася, што сказы з твораў мастацкай літаратуры, якімі аўтары Тлумачальнага слоўніка хацелі праілюстраваць двухтрывальнасць дзеяслова *спрабаваць*, яго магчымасць абазначаць незакончанае і закончанае дзеянне, у даным выпадку не зусім падыходзяць. Праўда, у пэўных сітуацыях гэты дзеяслоў можа абазначаць і абазначае закончанае дзеянне. Параўн.: *Ён уважліва слухае сябра і спрабуе* (незак) *зразумець яго становішча і Просьбу таварыша я спрабую* (зак.) *выканаць заўтра*. Трэба заўважыць, што значэнні 'зрабіць намаганне выканаць якія-н. дзеянні, здзейсніць што-н', 'зведаць што-н' найбольш выразна, недвухсэнсоўна перадаюцца дзеясловам паспрабаваць і яго формамі (*паспрабую, паспрабуеш, паспрабуе, паспрабуем, паспрабуеце, паспрабуюць, паспрабаваў, паспрабавала, паспрабавалі*).

Беларуская лінгвістыка, 1997. – Вып. 47. – С. 90-92.

Г.У. Арашонкава

УЖЫВАННЕ НЕКАТОРЫХ АСАБОВЫХ ФОРМ ДЗЕЯСЛОВА

<...1. Некаторыя дзеясловы ў цяперашнім часе могуць мець формы з чаргаваннем канцавых зычных асновы інфінітыва або формы без чаргавання гэтых зычных: *драмаць – драмлю і драмаю, стругаць – стружу і стругаю*.

Для дзеясловаў *драмаць, казытаць, мазаць, нізаць, паласкаць, смактаць, трапаць, хвастаць* літаратурнай нормай з'яўляюцца формы з чаргаваннем зычных: *дрэмле, казыча, мажа, ніжа, палошча, смокча, трэпле, хвошча*. Формы *драмае, казытае, мазае, нізае, палкае, смактае, трапае, хвастае* з'яўляюцца парушэннем літаратурнай нормы.

Для дзеясловаў *дыхаць, лузаць, махаць, смыкаць, тыкаць, чмыхаць* літаратурнымі з'яўляюцца формы *дыхае, лузае, махае, смыкае, тыкае, чмыхае*. Формы *дыша, лужа, маша, смыча, тыча, чмыша* знаходзяцца па-за межамі літаратурнай мовы.

Для дзеясловаў *кляпаць, шчыпаць* дапускаюцца ў якасці нормы абедзве формы: *клепле і кляпае, шчыпле і шчыпае*.

У мове мастацкай літаратуры формы, якія адзначаюцца як ненарматыўныя, выкарыстоўваюцца пісьменнікамі як сродак стылізацыі,

для захавання рыфмы, напрыклад: *Імкне ручайкамі празрыстая вада, калыхае ў сабе срэбнае цельца маленькай вясёлай міроны* (У. Караткевіч). *За пояс дзядзька закладае сваю сякеру, Таксу кліча, кусок аладкі ў нос ёй тыча І вон за дзверы выпускае* (Я. Колас).

2. У варыянтных парах *адзяваюся – адзяюся, надзяваю – надзяю* першыя формы (з суфіксам *-ва-*) замацаваліся ў якасці літаратурнай нормы, другія з'яўляюцца гутарковымі,

У пары *спадзяюся – спадзяваюся* парушэннем літаратурнай нормы з'яўляецца форма з суфіксам *-ва-*. Але суфікс *-ва-* захоўваецца ў форме загаднага ладу: *спадзявайся*. Форма *спадзейся* адзначана ў гутарковым стылі.

3. З варыянтных пар *абніме – абдыме, зніме – здыме, узніме – уздыме, падніме – падыме* першыя формы з'яўляюцца літаратурнай нормай, другія – адхіленнем ад нормы.

4. Парушэннем літаратурнай нормы з'яўляюцца формы *выйму, выйме, выну, выне, вынімі, вынуў* ад дзеяслова *выняць*. Трэба: *выму, выме, вымі, выняў*.

5. У 1-й асобе множнага ліку абвеснага ладу для дзеясловаў I спражэння лічыцца нарматыўным канчатак *-ём (-ом)*: *ідзём, нясём, бяром*. Напрыклад: *Мы ідзём па сцяжынцы*. Ужыванне гэтых форм з націскным канчаткам *-ем (-эм)* (*ідзем, нясем, бярем*) у наш час лічыцца парушэннем літаратурнай нормы. Канчатак *-ем (-эм)* ужываецца толькі для ўтварэння формы 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу, якая выражае сумеснае дзеянне, напрыклад: *Ідзем! Ідзем дадому!* – *сказаў хлопчык маці*.

6. Формы 2-й асобы множнага ліку загаднага ладу ўтвараюцца ад формы загаднага ладу адзіночнага ліку: *нясі – нясіце, ідзі – ідзіце, бяры – бярыце*. Формы тыпу *ідзеце, нясеце, бярэце* з'яўляюцца адхіленнем ад літаратурнай нормы.

7. Ад дзеясловаў з інфінітывам на *-іць*, якія ў аснове цяперашняга часу заканчваюцца на *j* і ў 1-й асобе адз. л. маюць націскны канчатак, форма загаднага ладу ўтвараецца пры дапамозе націсканога канчатка *-і*: *даіць – даю – даі, угнаіць – угнаю – угнаі, дваіць – дваю – дваі, паіць – паю – паі, слаіць – слаю – слаі, траіць – траю – траі*. Формы без канчатка (на *й*) *дой, падой, напой* і пад., якія сустракаюцца ў творах мастацкай літаратуры, з'яўляюцца парушэннем літаратурнай нормы: *Напой крынічнаю вадою* (П. Глебка); *Дык, татка, яго і дойце, калі ён для вас такі дойны* (Я. Купала).

Дзеясловы *біць, віць, ліць, піць* утвараюць формы загаднага ладу *бі, ві, пі* Формы *бій, вій, пій*, якія сустракаюцца ў гутарковай мове, выходзяць за межы літаратурнай нормы.

Некаторыя дзеясловы з прыстаўкай *вы-* ўтвараюць варыянтныя формы загаднага ладу: *вынесі – вынесь, выпішы – выпіш, выберы – выбер*. Варыянты без канчатка адзначаюцца ў размоўным стылі.

8. У варыянтных парах *адвык – адвыкнуў, абрыд – абрыднуў, гас – гаснуў, кіс – кіснуў, крэп – крэпнуў, мёрз – мёрзнуў, мок – мокнуў, набух – набухнуў, пух – пухнуў, прасяк – прасякнуў, слеп – слепнуў, спасціг – спасцігнуў, сох – сохнуў, стыў – стынуў, уваскрэс – уваскрэснуў* і г. д. у сучаснай беларускай мове перавага аддаецца формам без суфікса *-ну-*.

9. Зваротныя дзеясловы закончанага трывання *ўдацца, прыдацца, здацца, прыесціся, наесціся* ў 3-й асобе адзіночнага ліку маюць формы: *удасца, прыдасца, здасца, прыесца, наесца*.

10. У моўнай практыцы ад некаторых дзеясловаў не ўжываюцца формы 1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку. Гэта звязана з лексічным значэннем дзеясловаў, якое не сумяшчаецца з уяўленнем 1-й або 2-й асобы як утваральніка дзеяння. Да ліку такіх дзеясловаў адносяцца *цяліцца, парасіцца, жарабіцца, зелянець, цячы, таяць, кіпець, прыгарэць, ржавець, яснець, мутнець, несці(ся) – «класці яйцы»* (пра птушак), *бляць* і інш. Але ад гэтых дзеясловаў магчыма пераноснае ўжыванне форм 1-й і 2-й асобы адзіночнага і множнага ліку: *Чаго ты кініш? Без цябе разбяруцца, хто вінаваты* (А. Бажко).

Не ўжываюцца таксама формы 1-й і 2-й асобы адзіночнага ліку ад дзеясловаў, лексічнае значэнне якіх не сумяшчальнае з уяўленнем аб адзінкавым дзеячы, напрыклад: *збегчыся, канцэнтравацца, згуртавацца, павыходзіць, набегчы, папярэднічаць* і некаторыя іншыя. Нельга: *я збягуся, ты збяжышся, я канцэнтруюся* і г. д.

Практычна не ўжываюцца формы 1-й асобы ад дзеясловаў *засціць, зацьміць, шалясцець, калясіць*.

Варыянты трывальных форм

1. З варыянтных форм з суфіксамі *-ва- (-іва-, -ыва-)* і *-а-*: *прыбліжваць – прыбліжаць, запрашваць – запрашаць, аблепліваць – абляпляць, аскрэбваць – аскрабаць, атрэсваць – атрасаць, накладваць – накладаць, налічваць – налічаць* – у сучаснай літаратурнай мове перавага аддаецца ўтварэнням з суфіксамі *-ва- (-іва-, -ыва-)*.

2. Некаторыя дзеясловы не маюць спецыяльных паказчыкаў выражэння трывальнага значэння (*адрасаваць, ануляваць, актывізаваць, канстатаваць, механізаваць, прэміраваць, вітамінізаваць, даследаваць* і некаторыя інш.). Значэнне закончанаці або незакончанаці дзеяння ўстанаўліваецца з кантэксту і пры дапамозе суседніх дзеясловаў, якія маюць фармальнае выражэнне трывання: *Вы толькі канстатуеце факты і то ледзь паспяваеце* (У. Шахавец). *Давайце блакіруем гэтую Воўчую граду* (У. Паслядовіч). *Калгасы працягваюць спецыялізаваць свае сады на вытворчасці абрыкосаў* («Звязда»).

Некаторыя двухтрывальныя дзеясловы могуць утвараць пары пры дапамозе прыставак *за-, з-, а-, пра-* (*асфальтаваць – заасфальтаваць, ліквідаваць – зліквідаваць, камандзіраваць – адкамандзіраваць, характарызаваць – ахарактарызаваць, інфармаваць – праінфармаваць*), а

таксама пры дапамозе суфіксаў (*прапанаваць – прапаноўваць, рэалізаваць – рэалізоўваць, ліквідаваць – ліквідоўваць*).

Незначальная форма дзеяслова

1. У варыянтных формах *грэбці–грэбсці (грабсці), дзяўбці – дзяўбсці, раўці – раўсці, сапці – сапсці, скрэбці – скрэбсці, скубці – скубсці, чаўпці – чаўпсці, хrapці – хrapсці* формы на *сці* з'яўляюцца парушэннем літаратурнай нормы.

Літаратурнай нормай дапускаецца толькі ўжыванне варыянтных форм інфінітываў *плысці і плыць, гнісці і гніць*.

2. Варыянтныя формы *сячы – секчы* дапускаюцца ў якасці літаратурнай нормы...>

Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, граматыкі. – Мн., 1987. – С.122-126.

Г.У. Арашонкава

ВАРЫЯНТНАСЦЬ І НОРМА НЕКАТОРЫХ ДЗЕЯСЛОЎНЫХ ФОРМ

Праблемам варыянтнасці і нормы ў лінгвістычнай літаратуры надавалася і надаецца шмат увагі. Але некаторыя пытанні як тэарэтычнага напрамку, так і прыватныя пытанні функцыянавання асобных варыянтных форм і іх суадносін з літаратурнай нормай патрабуюць апісання і інтэрпрэтацыі.

Як вядома, варыянтнасць – «аб'ектыўны вынік моўнай эвалюцыі, пастаянны атрыбут жывой літаратурнай мовы»¹. У даследаваннях, прысвечаных пытанням варыянтнасці ў літаратурнай мове, падкрэсліваецца, што варыянтныя формы часцей адзначаюцца ў літаратурных мовах, якія фарміруюцца або сфарміраваліся нядаўна. Гэты тэзіс поўнасцю прыдатны для новай беларускай літаратурнай мовы, якая пачала фарміравацца ў XIX. ст. і адметнай асаблівасцю якой «з'яўляецца тое, што яна не аказалася працягам літаратурна-пісьмовай мовы эпохі беларускай народнасці, а стваралася нанова цалкам на народнай аснове без выкарыстання здабыткаў літаратурнай мовы папярэдніх стагоддзяў»². Да гэтага трэба дадаць, што адной з прычын вялікай колькасці граматычных варыянтаў з'яўляецца «гістарычна абумоўленае працяглае існаванне беларускай мовы па-за межамі кадыфікацыі»³.

Варыянтнасць закранае розныя граматычныя катэгорыі, у тым ліку і дзеяслоўныя. Пры разглядзе варыянтнасці ў сістэме дзеяслоўнага

¹ Горбачевіч К. С. Вариантность слова и языковая норма. Л., 1978. С. 3.

¹¹⁷ Жураўскі А. Праблемы норм беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1993. С. 3.

¹¹⁸ Беларуская мова. Uniwersitet Opolski – Instytut Filologii Polskiej. Opole, 1998. С.194.

формамянення варта спыніцца на формах цяперашняга (будучага простага) часу 1-й і 2-й асобы множнага ліку. У першую чаргу прыцягваюць увагу рэалізацыя тэматычнага галоснага пад націскам перад канчаткам *-м* у 1-й асобе дзеясловаў першага спражэння і варыянты націсканага галоснага ў апошнім складзе флексіі 2-й асобы дзеясловаў першага і другога спражэнняў.

Вар'іраванне форм тыпу *нясём і нясем, адвязём і адвязем, перааром і пераарэм, сячом і сячэм, везяце і везяцё, седзіце і седзіцё* наглядаецца на працягу ўсяго новага перыяду станаўлення і развіцця беларускай літаратурнай мовы. Напрыклад, у газеце «Наша Ніва» мелі месца дублетныя формы: *Мы бяром толькі тые капейкі* (1907 № 29), *Мы жывём во як* (1913 № 2), *Мы жывём I няём, Хлеб наш людзі ядуць, Мы ж мякіну жуём* (1908 № 24), *Ад рускай культуры мы бярем навуку, знаньне абема рукамі* (1913 № 9), *Як вы жывеце?* (1907 № 24), *Як жа вы глядзіце на гэту Думу?* (1913 № 3) і інш. Такая ж сітуацыя наглядаецца і ў нашы дні ў розных беларускіх перыядычных выданнях, у творах мастацкай літаратуры, радыё- і тэлеперадачах ужываюцца дублетныя формы дзеясловаў 1-й і 2-й асобы множнага ліку.

Аднак дзеля аб'ектыўнасці трэба адзначыць істотную розніцу ва ўжыванні варыянтных форм, напрыклад, у публікацыях «Нашай Нівы» і ў наш час. Як вядома у XIX і ў пачатку XX ст. не былі яшчэ вызначаны нормы беларускай літаратурнай мовы. У кожнага аўтара былі «свае нормы», у аснове якіх ляжала тая ці іншая беларуская гаворка, што прыводзіла да існавання ў мове варыянтнасці. Цяпер жа сітуацыя зусім іншая: ёсць граматыкі, падручнікі, розныя дапаможнікі па беларускай мове, а варыянтнасць усе ж існуе.

Зразумела, узнікае пытанне, у якой ступені формы тыпу *нясём – нясем, несяце – несяцё* адлюстраваны ў працах па беларускаму мовазнаўству, якую ацэнку яны атрымлівалі ў граматыках і дапаможніках па беларускай мове, у якіх адносінах яны знаходзіліся да літаратурнай нормы?

У кадыфікацыі норм разглядаемых дзеяслоўных форм можна выдзеліць тры перыяды: перыяд, які пачынаецца з «Беларускай граматыкі для школ» Б Тарашкевіча, другі перыяд ахоплівае 1934–1957 гг. (ад выхаду ў свет Правапісу беларускай мовы да прыняцця Саветам Міністраў Беларускай ССР пастановы «Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу»), трэці перыяд – пасля 1957 г.

Формы 1-й асобы множнага ліку

Ю.Ф.Мацкевіч у сваім даследаванні, прысвечаным дзеяслову, адзначае, што форма 1-й асобы множлага ліку на *-ом* ад дзеясловаў першага спражэння з націскам на канчатку належыць да агульнапашыраных рыс

беларускіх гаворак і шырока адлюстравана ў творах Я.Купалы, Я.Коласа, К.Крапівы, М.Лынькова, М.Танка, П.Панчанкі і інш.¹

Улічваючы распаўсюджанасць гэтых форм у народных гаворках (яны былі адзначаны ў матэрыялах Я. Ф. Карскага, Е. Р. Раманава, П. В. Шэйна), ужыванне іх у мове «Нашай Нівы», творах Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча і іншых, Б. Тарашкевіч спрабуе замацаваць іх як норму для дзеясловаў першага спражэння з націскам на канчатку². Ён дапускае ўжыванне канчатка *-ем (-ом)* і ў дзеясловах другога спражэння, робячы да форм *siadz-im kruč-um* зноску “*abo: siadzióm, bajómsia, kručóm, maŭsóm*”³. Б.Тарашкевіч не мяняе сваіх адносін да форм на *-ем (-ом)* для дзеясловаў першага спражэння і ў наступных выданнях «Беларускай граматыкі для школ». Націскны канчатак *-ём* (пасля шыпячых і *p – -ом*) знаходзім і ў іншых дапаможніках па беларускай мове таго часу.⁴ У якасці асноўнага падае канчатак *-ём (-ом)* для дзеясловаў першага спражэння Я. Лёсік. Аднак ён адзначае, што «калі націск прыпадае на канчатак, то асноўны мяккі зычны можа замяняцца цвёрдым (а часам – зацвярдзелым): *нясём – нясом, сядзім – сяджом, ідзём – ідом, грызём – грызом...*»⁵ Ужыванне канчатка *-ем (-ом)* у дзеясловах другога спражэння (*крычым -- крычом, маўчым – маўчом, сядзім – сядзём*) тлумачыцца уплывам аналогіі з боку дзеясловаў першага спражэння.⁶

Але з цягам часу стала відавочным, што і ў Граматыцы Б. Тарашкевіча і ў падручніках Я. Лёсіка мелі месца недахопы, спрэчныя пытанні, аб чым гаварыў сам Тарашкевіч у прадмове да 5-га выдання «Беларускай Граматыкі для школ» (1929). Наспела патрэба рэформы правапісу. Была створана правапісная камісія, якая падрыхтавала праект правапісу, апублікаваны ў 1930 г. Аўтары праекта прапанавалі для дзеясловаў першага спражэння ў 1-й асобе множнага ліку пад націскам захаваць у якасці нормы канчатак *-ём (-ом)*, не пад націскам – канчатак *-ем (-ам)*: *нясём, ідзём, будзем, пойдзем*.⁷ Аднак у Правапісе беларускай мовы 1934 г. г. на падставе Пастановы СНК БССР 1933 г «Аб зменах і спрашчэнні беларускага правапісу» дзеясловы першага спражэння ў цяперашнім і будучым простым часе пададзены пад націскам толькі з канчаткам *-ем (-эм)*: *ідзем, бярэм, сцеражэм, збярэм*.⁸

Атрымалася, што ў якасці літаратурнай нормы была замацавана старая форма з канчаткам *-ем (-эм)* *-ёмь*, якая ў беларускіх гаворках мела абмежаваную тэрыторыю ўжывання (частка Гродзенскай вобл. і Брэсцкая

¹ Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. Мн., 1959. С 144—150

² Тагашкіевіч В. Bielaruskaja hramatyka dla škol. Wilnia, 1918. С.61

³ Там жа. С.62

⁴ Багдановіч А.В. Беларуская мова. Падручнік для тэхнікумаў і самаадукацыі. Мн., 1927. С.126

⁵ Лёсік Язэп. Граматыка беларускай мовы. Морфолёгія. Мн., 1927. С.55

⁶ Лёсік Язэп. Граматыка беларускай мовы. Морфолёгія. Мн., 1927. С.54

⁷ Беларускі правапіс (праект). Апрацаваны правапіснай камісіяй Беларускае Акадэміі навук. Мн., 1930. С С 29.

⁸ Правапіс беларускай мовы. Мн., 1934. С. 38.

вобл.) Гэтага канчатка як нарматыўнага прытрымліваліся і пазнейшыя падручнікі, граматыкі і дапаможнікі¹.

Але канчатак *-ём (-ом)* пад уплывам народных гаворак (відаць, і пад уплывам старой правапіснай нормы) ужывалі ў сваіх творах Я. Купала, Я. Колас, К.Крапіва, М. Лынькоў, К. Чорны, П. Броўка, М. Танк і іншыя пісьменнікі. Формы ж на *-ем (-эм)*, хаця і тэрытарыяльна абмежаваныя, у адпаведнасці з правапіснымі нормамаі 1934 г. пашыраліся ў мове мастацкай літаратуры, асабліва ў мове малодшага пакалення беларускіх пісьменнікаў, нагрыклад у П. Глебкі, А.Куляшова, І. Шамякіна і інш. Але гэта не выключала ўжывання імі і канчатка *-ём (-ом)*. Такім чынам, «несуадпаведнасць паміж дыялектнай базай і нормай літаратурнай мовы прывяла да ўжывання ў мове мастацкай паралельных форм на *-ом і -ем*»².

У 1957 г былі прыняты ўдакладненні беларускага правапісу па раду пазіцый, у тым ліку і па форме 1-й асобы множнага ліку дзеясловаў цяперашняга і будучага простага часу абвеснага ладу. У выніку ў якасці арфаграфічнай нормы (для дзеясловаў першага спражэння – Г. А.) была прынята форма з канчаткам *-ём (-ом)* пад націскам, якая адпавядала найбольш пашыранай у беларускіх гаворках форме тыпу *ідзём, нясём, бяром, сцеражом*.³ Пасля гэтага граматыкі беларускай мовы, падручнікі і дапаможнікі прытрымліваліся ўстаноўленай літаратурнай нормы і падавалі формы з канчаткам *-ём (-ом)* пад націскам.⁴

Але на практыцы наглядалася і наглядаецца ўжыванне форм І-й асобы множнага ліку дзеясловаў першага спражэння з варыянтнымі канчаткамі *-ём (-ом) і -ем (-эм)*. Асабліва праяўляецца функцыянаванне варыянтных форм у апошняе дзесяцігоддзе, прычым не толькі ў мове мастацкай літаратуры, але і ў мове перыядычнага друку, у перадачах па радыё і тэлебачанні. Вар'іраванне дзеяслоўных форм мае месца нават у мове аднаго і таго ж аўтара. Прычым трэба адзначыць, назіраецца тэндэнцыя да пашырэння форм з націскным канчаткам *-ём (-эм)*.

¹ Бязносік К. і Севярнёва А. Беларуская мова. Падручнік для чацвёртага класа. Мн., 1934. С. 42; Шэўчык Н. І. і Саломенік А.С. Граматыка. Частка першая. Марфалогія. Падручнік для 5 і 6 класаў сярэдняй школы. Мн., 1936. С. 100; Гурскі К.І., Ломцеў Т.П., Шкляр Г.З., Рохкінд С.Л. Курс сучаснай беларускай мовы (Фанетыка. Марфалогія. Лексіка). Мн., 1940. С. 125; Ломтев Т.П. Грамматика белорусского языка. М., 1956. С. 122.

² Мацкевіч Ю. Ф. Марфалогія дзеяслова ў беларускай мове. С. 150.

³ Аб удакладненні і частковых зменах існуючага беларускага правапісу. Пастанова Савета Міністраў БССР № 249 ад 11 мая 1957 г.

⁴ Янкоўскі Ф. Пытанні культуры мовы. Мн., 1961. С. 53; Граматыка беларускай мовы. Мн., 1962. Т.1. С. 350, Шуба П.П. Дзеяслоў у беларускай мове. Мн., 1968. С. 37, Юргелевіч П. Я. Курс сучаснай беларускай мовы з гістарычнымі каментарыямі. Мн. 1974; Сучасная беларуская літаратурная мова. Марфалогія. Мн., 1975. С. 184; Беларуская граматыка. Частка І. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мн., 1985. С. 166; Беларуская мова/Пад агульн. рэд. Г. М. Малажай. Мн., 1986. С.119—120; Беларуская мова. Цяжкія пытанні фанетыкі, арфаграфіі, пунктуацыі. Мн., 1987. С.124; Шуба П.П. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мн., 1987. С. 211; Кривицкий А. А., Михневич А. Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для говорящих по русски. Мн., 1990. С. 197; Беларуская мова/Пад агульн. рэд. праф М. С. Яўневіча. Мн., 1991. С. 222; Кривицкий А. А., Подлужный А. И. Учебник белорусского языка. Для самообразования. Мн., 1994. С. 151. Сямешка Л. І., Шкраба І. Р., Бадзевіч З. І. Курс беларускай мовы. Мн., 1996. С. 394.

Прывядзём прыклады на *-ём (-ом)*: *Хто не хоча купацца – гвалтам акунём* (І. Шамякін. Маладосць. 1997. № 1. С. 30); *Мы ідзём на разорцы між бульбоўніку, які прыемна дакранаецца до ног* (А.Жук. Полымя. 1997. № 1. С. 57); *Усё з нараджэннем даецца нам. І ўсё мы завём Радзімаю* (В. Зуёнак. Полымя. 1995. № 5. С. 58), *Бяром выдатныя ўраджаі, Жывём – дай божа! Грэх маніць* (Н. Гілевіч. Родныя дзеці. 1995. С.156), *Прывядзём тут поўны аўтэнтычны тэкст гэтага дакументу* (Н. Недасек. Спадчына. 1998. № 1. С. 56), *Мо ў канцы тыдня каня на ферме вазьму, дык пляц перааром* (А.Ветах. Маладосць. 1997. № 6. С. 15). Прыклады на *-ём (-эм)*: *Дзеля аб'ектыўнасці прывядзем гэты тэкст поўнасю* (Ю.Віцьбіч. Спадчына. 1998. № 1. С. 142), *Давай спынімся. Атосу троху адагнем* (Я. Сіпакоў. Полымя. 1989. № 11. С. 11), *І вось жывем на розных гадзінніках* (А. Вярцінскі. Полымя. 1998. № 1. С. 8), *Усе мы рвемся ў сталіцу ашчаслівіць літаратуру* (С. Грахоўскі. Полымя. 1995. №3. С. 160), *П'ем гарбату з варэннем, з булачкамі* (А. Ждан. Полымя. 1996. № 10. С. 39), *Мы з Машай не думалі, што так хутка апынемся ў Мінску* (І.Шамякін. Полымя. 1996. № 2. С. 144); *І мы смяемся* (Я.Брыль. Полымя. 1996. № 5. С. 88), *Палкоўнік Прыгодзіч: – Хіба ж забыў? Даб'ем лютага зверу ў яго ўласным логаве. Значыць, ідзем пакуль на крайняй меры да Бярэзіны* (І.Чыгрынаў. Полымя. 1996. № 1. С. 172), *Спадзяемся, што публікацыя паспрыяе вяртанню гэтых каштоўнасцяў у беларускую мастацкую спадчыну* (Спадчына. 1995. № 5. С. 5), *Пішы. Жджэм адказу* (А. Ветах. Маладосць. 1997. № 6. С. 18), *Адыходны дзень не выбіраем, Развітальны водпуск не бярем* (В. Ракаў. Полымя. 1995. № 2. С. 67), *Спадзяемся, што з гэтага інтэрв'ю штаты нашай газеты змогуць зрабіць сабе высновы па гэтых пытаннях* (Звязда. 19.01.1996), *Мы не нясем адказнасці за змест рэкламы* (Звязда.14.01.1998), *І не перастаем здзіўляцца* (Літ. 1997. № 21); *Прывядзем прыклады* (Беларуская мова ў другой палове ХХ стагоддзя. Мн., 1998. С. 178) і інш.

Вельмі часта формы 1-й асобы множнага ліку з канчаткам *-ём (-эм)* можна пачуць у радыё- і тэлеперадачах: *перадаем для імянінніцы гэту песню; дасягнем новых поспехаў; назавем наступныя артыкулы; першымі правядзем жніво; слова, якое мы даем сабе; мы перадаем для жанчын песні і г. д.*

Як бачым, варыянтнасць – з'ява жывая, і пазбегнуць яе поўнасю ў некаторых граматычных катэгорыях не ўдаецца. Чым гэта растлумачыць? Зразумела, што частка носьбітаў беларускай мовы выкарыстоўвае форму з канчаткам *ём (-эм)* як форму сваёй роднай гаворкі. Акрамя таго, пашырэнне гэтай формы ў моўнай практыцы апошніх гадоў, магчыма, выклікана тым, што пэўная частка гаворачых па-беларуску шляхам звароту да Правапісу 1934 г. імкнецца адштурхнуцца ад пануючай у беларускіх гаворках і пададзенай у «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (Мн., 1959) формы з канчаткам *-ём (-ом)*, каб адмежавацца ад рускай мовы

(*ідзём – идём, бяром – берём*). Такім чынам, назіраецца адступленне ад існуючых цяпер правапісных норм.

У лінгвістычнай літаратуры выказвалася думка аб непажаданай аманіміі на ўзроўні марфалогіі. А якраз пры выкарыстанні формы 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу з канчаткам *-ём (-эм)* і ўзнікае такая аманімія: формы з гэтым канчаткам супадаюць з спецыфічнымі нарматыўнымі формамі 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу ад дзеясловаў, якія ў 2-й асобе адзіночнага ліку загаднага ладу маюць канчатак *-і (-ы)*: *няс-і! – няс – ем! збяр – ы! – збяр –эм!*

Дарэчы, у «Беларускай граматыцы для школ» Б. Тарашкевіча і ў «Граматыцы беларускай мовы» Я. Лёсіка захоўвалася розніца паміж формай 1-й асобы множнага ліку абвеснага ладу і формай 1-й асобы множнага ліку загаднага ладу *нясём і нясем! нясема! ідзём і ідзем! бяром і бярэм!*

Здаецца, было б мэтазгодна і цяпер у моўнай практыцы, асабліва ў афіцыйна-дзелавым, навуковым, публіцыстычным стылях, прытрымлівацца правапіснай нормы, г. зн. ужываць формы 1-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу з канчаткам *-ём (-ом)*.

У мове мастацкай літаратуры можна дапусціць ужыванне паралельных форм з канчаткам *-ём (-ом)* і *ём (-эм)*. Ю. Ф. Мацкевіч заўважае, што пісьменнікі размяжоўваюць гэтыя формы як гутарковыя і літаратурныя. «Адсюль вынікае і рознае стылістычнае выкарыстанне адзначаных варыянтаў у мове сучаснай мастацкай літаратуры, што яскрава выяўляецца ў вершаванай мове, дзе варыянт *-ем* звычайна выступае ва ўзвышаным патэтычным стылі, а варыянты на *-ом* пераважаюць у дыялогах і простае мове»¹.

Формы 2-й асобы множнага ліку

Форма 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу ад дзеясловаў, якія захоўваюць нерухомы націск на канчатку, можа канчацца на *-це* або *-цё*: *гледзіце – гледзіцё, несяце – несяцё*. Формы на *-це* уласцівы паўднева-заходняй групе беларускіх гаворак, формы на *-цё* – паўночна-ўсходняй групе. Варыянты тыпу *ідзяцё, ідзяце* былі зафіксаваны ў дыялектных і фальклорных матэрыялах, сабраных у канцы мінулага стагоддзя, у публікацыях газеты «Наша Ніва» (1906–1915), яны шырока адлюстраваны ў мове мастацкай літаратуры больш ранняга і пазнейшага перыяду ХХ ст. «Першы з іх, – як адзначае Ю. Ф. Мацкевіч, – які выходзіць далёка за межы паўночна-ўсходніх гаворак, складае тыповую асаблівасць мовы Я. Купалы, другі характэрны для мовы Я. Коласа, К. Чорнага, К. Крапівы, П. Глебкі, М. Лынькова, М. Танка і іншых пісьменнікаў, якія праз мову персанажаў падкрэсліваюць тыповую

¹ Мацкевіч Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў сучаснай беларускай мове. С.150.

асаблівасць паўднёва-заходніх беларускіх гаворак. У падобных стылістычных умовах, г. зн. у мове персанажаў, старэйшае пакаленне беларускіх пісьменнікаў шырока выкарыстоўвае варыянт формы на *-цё* тыпу *ідзяцё* як тыповую рысу пераходных гаворак»¹.

Б. Тарашкевіч у «Беларускай граматыцы для школ» (1918) ад усіх дзеясловаў незалежна ад тыпу спражэння для 2-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу пад націскам падаваў форму на *-цё*: *niasicio, piasicio, siadzicio, kryścicio*. Я. Лёсік, улічваючы распаўсюджанасць форм на *-це* і *-цё* ў беларускіх гаворках, а таксама шырокае выкарыстанне абодвух варыянтаў пісьменнікамі, быў менш катэгарычным і дапускаў формы на *-це* і *-цё*: «Другая асоба множнага ліку канчаецца на *-це* як у першым, так і ў другім спражэнні, з адпаведным свайму спражэнню галосным перад «*це*», прычым калі на «*це*» прыходзіцца націск, то можа быць і (*цё*), дзеясловы зваротнага стану пасля «*це* (*цё*)» маюць *ся*, напр. *везаце(цё), несяце(цё), памраце(цё), бераце(цё), уяце(цё), ясьце(цё), расьцяце(цё), крычыце(цё), стаіце(цё), сьпіце(цё), чуеце, чытаеце, пішаце, кажашце, косіце, гамоніце, просіце, гаворыце; баіцеся – баіцеся, засьмеяцеся – засьмеяцеся...*»² У перапрацаваным і пашыраным выданні «Беларускай Граматыкі для школ» (1929. С. 94–95) Б. Тарашкевіч прапануе для дзеясловаў першага спражэння ўжываць формы на *-цё* (*несяцё, берацё*), для дзеясловаў другога спражэння – формы на *-цэ* (*сядзіцэ, маўчыцэ*). Але, нягледзячы на прапанаваныя Б. Тарашкевічам і Я. Лёсікам варыянты з націскам на апошнім галосным канчатка, характэрныя большасці беларускіх гаворак, «Правапіс беларускай мовы» (1934) у якасці нормы беларускай літаратурнай мовы зацвердзіў акцэнталагічны варыянт з націскам на тэматычным галосным (*бярэце, сцеражэце, ідзэце, вядзэце, збярэце*), дыялектная база якога нязначная, а іменная абмяжоўваецца «часткай тэрыторыі Гродзенскай і Брэсцкай абласцей, аднак у апошняй націск на тэматычным галосным захоўваецца толькі ў дзеясловах першага спражэння».³ Вызначанай правапісам нормы ў асноўным прытрымліваліся беларускія пісьменнікі малодшага пакалення. Формам з націскам на апошнім галосным канчатка аддавалі перавагу Я. Купала, Я. Колас, М. Лынькоў, К. Чорны, хаця і ў іх творах сустракаюцца выпадкі ўжывання форм 2-й асобы множнага ліку з націскам на тэматычным галосным⁴

Такім чынам, у моўнай практыцы таго перыяду наглядалася суіснаванне варыянтных форм 2-й асобы множнага ліку. Таму ў «Правілах беларускай арфаграфіі і пунктуацыі» (1959) на падставе Пастановы Савета Міністраў Беларускай ССР ад 11 мая 1957 г. «Аб удакладненні і частковых

¹ Мацкевіч Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў сучаснай беларускай мове. С.170.

² Лёсік Язэп. Граматыка беларускае мовы. Морфолёгія. С. 55.

³ Мацкевіч Ю.Ф. Марфалогія дзеяслова ў сучаснай беларускай мове. С.170

⁴ Там жа.

зменах існуючага беларускага правапісу» ў якасці нормы быў замацаваны адзін з варыянтаў націскага канчатка, а іменна варыянт на *-це*: *бераце, сцеражаце, ідзяце, несяце, кладзяце*. Услед за гэтым граматыкі і падручнікі па беларускай мове ўнеслі адпаведныя змены і давалі ў 2-й асобе множнага ліку толькі формы на *-це*.

Праўда, некаторыя мовазнаўцы дапускаюць варыянтную форму на *-це* (*ідзяце і ідзяце, маўчыце і маўчыце, яце і яце, дасце і дасце*) Але, як адзначае Ф. Янкоўскі, перавага за формай на *-це*¹. Некаторыя аўтары падручнікаў і дапаможнікаў па беларускай мове дапускаюць форму на *-це* толькі для дзеясловаў *есці і даць*: *яце, дасце*.²

І пісьмовая і вусная моўная практыка апошніх гадоў таксама дае прыклады варыянтных форм 2-й асобы множнага ліку – *Куды вы везяце нас? – каторы раз задавала яна пытанне* (В. Іпатава. Польша. 1997. № 11. С. 25); – *А заўтра з раныцы прывезяце* (В. Кадзетава. Маладосць. 1998. № 1. С. 33); – *Эй, людзі, не напірайце... усе паздаяце, мы вас мігам абслужым* (А. Бароўскі. Маладосць. 1998. № 5. С. 150); *Напрыклад, у «Зорным экспрэсе» вы седзіце сярод людзей, якія катаюцца на ролікавых каньках вакол вас* (ЛіМ. 1997. № 4.) і: *Седзіце там, а тут бульбу жукі ледзьве не з'елі* (В. Кадзетава. Маладосць. 1998. № 1. С. 33); – *Дажджу байцеся?* (Я. Брыль. Польша. 1998. № 2. С. 10); *Вы кожны дзень паўз мяне ўдалячынь леціце* (М. Дукса. Маладосць. 1995. № 4. С. 76); *Што так глядзіце?* (В. Быкаў. Польша. С. 13. №6.).

Адзначаюцца таксама выпадкі ўжывання форм 2-й асобы з націскам на тэматычным галосным. Напрыклад: *Я баялася, што вы мяне завязеце да чорта на кулічкі* (Г. Марчук. Польша. 1995. № 3. С. 42); – *Гора мне з вамі: не беражэцеся, мабыць, басанож па вадзе, па балоце, а потым прастуда* (І. Капыловіч. Польша. 1997. № 8. С. 103); *Ну што ж вы, Родныя дзяды, Жывеце даўняю навукай І ўсе апошнія гады Ваюеце супроць унукаў?* (Г. Бураўкін. Польша. 1996. № 8. С. 7); *Ваш ураджай будзе багацейшы, калі вы своєчасова ўнясеце ядахімікаты* (Беларускае радыё. 02. 04. 1997); *Рубрыка, якую вы вядзеце ў часопісе* (Там жа, 03. 04. 1998)

Калі падвесці вынікі зробленым назіранням, то трэба адзначыць, што на працягу ўсяго перыяду (пачынаючы ад публікацый «Нашай Нівы») пры ўжыванні дзеяслоўнай лексікі, нягледзячы на пэўныя нарматыўныя ўстаноўкі, для форм 1-й і 2-й асобы множнага ліку характэрна было вар'іраванне: *нясём -- нясём, бяром – бярам, седзіце – седзіце, несяце – несяце – нясеце, гледзіце – гледзіце – глядзіце і інш.*

Зразумела, што перакрэсліць наогул вар'іраванне нельга, ды ў гэтым няма патрэбы. Але варыянтныя формы павінны мець сваё прызначэнне.

¹ Янкоўскі Ф. Пытанні культуры мовы. С. 54. Яго ж: Роднае слова. Мн., 1972. С. 77–78.

² Шуба П.П. Дзеяслоў у беларускай мове. Мн., 1968. С.38; Кривицкий А.А., Михневич А.Е., Подлужный А.И. Белорусский язык для говорящих по-русски. С.198.

Так, формы 1-й асобы множнага ліку з націскным канчаткам *-эм (-эм)* дзеясловаў першага спражэння і формы 2-й асобы множнага ліку на *-це* або з націскам на тэматычным галосным (*жывеце, глядзіце*) як стылістычны сродак дапускаюцца ў мове мастацкай літаратуры. Што датычыць афіцыйна-дзелавога, навуковага, публіцыстычнага стыляў, то неабходна прытрымлівацца норм існуючага правапісу, г. зн. ужываць формы 1-й асобы множнага ліку цяперашняга і будучага простага часу ад дзеясловаў першага спражэння пад націскам з канчаткам *-эм (-ом)*, формы 2-й асобы множнага ліку ад дзеясловаў абодвух спражэнняў пад націскам – з канчаткам *-це*.

Беларуская лінгвістыка, 2000. – Вып.49. – С. 25-32.

І.Я. Лепешаў

ДЗЕЯСЛОЎ. СКЛАДАНАЯ ФОРМА ПРОШЛАГА ЧАСУ

<...Беларускай літаратурнай мове ўласцівы дзве формы прошлага часу простая (*пайшоў*) і складаная (*пайшоў быў*). У складаную форму ўваходзіць асноўны дзеяслоў (закончанага трывання) у спалучэнні з дапаможным дзеясловам *быць*, які ставіцца ў той жа родавай і лікавай форме, што і асноўны, дапасуючыся да яго. Такая форма прошлага часу захавалася ў нашай мове са старажытнага перыяду; напрыклад, у дзённіку Ф.Еўлашоўскага (XVI ст.) чытаем: «з Москвы был приехал», «з obu сторон знесли были», «сестра Володымирова позвала была пана Троцкого».

Складаная форма прошлага часу выкарыстоўваецца, калі неабходна выказаць даўномінулае дзеянне, якое адбылося раней за іншае, або дзеянне, якое пачалося ці магло пачацца, але перапынілася іншым дзеяннем. Абодва дзеясловы складанага прошлага часу змяняюцца па ліках, а ў адзіночным ліку – па родах. Канфігурацыя гэтай формы ў мужчынскім родзе такая: асноўны дзеяслоў + *быў* (дапаможны дзеяслоў можа стаяць як пасля асноўнага, так і перад ім). «Памятаю, як адзін з карэспандэнтаў, запытаўшы Коласа тут жа на двары аб тым, над чым зараз працуе паэт, зусім *разгубіўся быў*, пачуўшы жартоўны адказ: – А хіба, браток, не бачыш – дровы сяку!» (М.Лынькоў); «у гэтым збожжы *нагрэў быў* рукі» (К.Крапіва). У жаночым родзе: асноўны дзеяслоў + *была*. «Прызба па самыя вокны зарасла была лебядою і лопухам» (К.Чорны); «*была ўзялася*» (Л.Гаўрылкін). У ніякім родзе: асноўны дзеяслоў + *было*: «Усё далей адплывала тое, што *было з'явілася* там, у пакоі, за ўспамінамі» (П.Галавач); «Вераб'інае воінства *было памкнулася* ўслед...» (М.Лужанін). У множным ліку: асноўны дзеяслоў + *былі*. «Каб мір зберагчы, мы *згадзіліся былі* на унію» (У.Караткевіч); «*перайшлі былі*» (Я.Колас); «*былі пазаставаліся*» (У. Дубоўка).

Хоць у сучаснай літаратурнай мове, як відаць з прыведзеных і шмат якіх іншых прыкладаў, прошлы складаны час паслядоўна

выкарыстоўваецца аўтарытэтнымі аўтарамі ў яго нарматыўнай форме, аднак іншы раз у друку можна сустрэць і памылковыя ўжыванні: «*пачалі было*», «*памкнуўся было*», «*прыціснулі было*», «*сустрэў было*», «*хацела было выскачыць*», «*пыталіся мы было*». Магчыма, яны выклікаюцца ўплывам рускай мовы, дзе дапаможны дзеяслоў у такіх канструкцыях ператварыўся ў нязменную часціцу *было*.

Прайшло амаль 50 гадоў, калі ў акадэмічным падручніку «Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Марфалогія» (Мн., 1957) ужыванні тыпу «*пайшоў было*» ацэньваліся як «адхіленне ад літаратурнай нормы» (с. 179). У некаторых жа сучасных падручніках і дапаможніках складаную форму прошлага часу або зусім абыходзяць і нават не ўпамінаюць пра яе, або кваліфікуюць як асаблівасць гутарковага стылю. А ў акадэмічнай «Беларускай граматыцы. Ч. 1» (Мн., 1985) гаворыцца, што гэтыя складаныя формы «*бытуюць у асноўным у гутарковай вуснай мове і ў мове мастацкай літаратуры і выходзяць за межы літаратурнай нормы*» (с. 163). З гэтым, аднак, нельга згадзіцца. Ды і ТСБМ (т. 1. с. 432) падае ўжыванне дзеяслова *быць* у саставе складанага прошлага часу як норму літаратурнай мовы (без ніякіх стылістычна абмежаваных памет). Несумненна, гэтая форма павінна кваліфікавацца як нарматыўная для ўсіх стыляў мовы.

Што да ўскосных склонаў дзеепрыметніка, дык пры ім ужываецца дапаможны дзеяслоў у форме ніякага роду: «*ускапаную было градку*». Параўн. і ў санеце Я.Купалы «*Для Бацькаўшчыны*»; «*Я зноў заснуўшую было жалейку бяру і пробую ў ёй галасоў*»...>

І.Я.Лепешаў.

*Сучасная беларуская літаратурная мова:
Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002. – С. 177-178.*

ДЗЕЕПРЫМЕТНІК

Анатоль Клышко

ПРА ЛЯМАНТ -уючых І «ЛЕМАНТУЮЧЫХ»...

А я вось з сваёй мовы выкараняю гэтакія формы і змагу без іх выказаць беларускаю моваю, што хачу.

Кузьма ЧОРНЫ.

ЗДАЕЦЦА, зноў пра дзеепрыметнік... Так, пра той самы дзеепрыметнік, які ўсё ніяк не можа атайбавацца ў беларускай мове, хоць дзе-хто сёння спрабуе нават выдаць яго за тубыльца....

Памятаецца, неяк год восем назад у рэдакцыі адной з рэспубліканскіх газет зайшла аб гэтым размова. Малодшы навуковец, які быў тут, заўзята пачаў даводзіць, што калі б Кузьма Чорны жыў цяпер, ён у дзве рукі

галасаваў бы за дзеепрыметнік, бо сёння, у наш век навукі і тэхнікі, без гэтай формы ніяк не абыдзешся. І ён красамоўна, на прыкладах даказваў гэта сваім няўменнем перакладаць. І можа якраз у гэты час, калі малодшы навуковец намагаўся падвесці навуковы грунт пад дзеепрыметнік, вось што адзначаў адзін з заснавальнікаў новай літаратурнай беларускай мовы, віцэ-прэзідэнт Акадэміі навук БССР, народны паэт Беларусі Якуб Колас: «Без усякай патрэбы і радыё і «беларускія газеты засмечваюць мову не ўласцівымі ёй формамі, як «выдаткаваемыя», «засылаемыя», «брыгада, узначальваемая», «навучаючыся», якія не бытуюць у беларускай мове».

Вядома, людзям, якія, не ведаючы беларускай мовы, хочуць перакладаць, куды зручней было б, каб перакладаць зусім не трэба было—а толькі пісаць беларускімі літарамі. Але ж кожная мова па-свойму рупіцца, каб быць дакладнай у перадачы думкі, у кожнае мовы свае сродкі. Што ў адной гаворыць кантэкст, у другой—добра выказвае слова, у трэцяй—гэту работу бярэ на сябе граматычная катэгорыя. Як старанна, хараша і непадобна працуюць людскія мовы! І ніводнаму рускаму перакладчыку не прыходзіць у галаву, каб які дзесятак часоў, скажам, французскага дзеяслова перадаваць і на рускай мове роўна такой жа колькасцю часоў або перакладаць з нямецкай мовы на рускую артыклі. Каму патрэбны былі б такія пераклады, якія зноў трэба перакладаць! А між тым, у нас падчас знаходзяцца такія перакладчыкі. Замест таго каб глыбей вывучаць беларускую мову, яны, здаецца, гараць адзіным жаданнем—як бы яе «ўдасканаліць». Я нават думаю, што такія людзі, чаго добрага, даведаўшыся, што ў абазінскай мове дзеепрыметнік мае аж восем форм часу або што ў ёй, як і ў яе сваякоў—у абхазска-адыгейскіх мовах, гэтая катэгорыя не толькі змяняецца на ўзор дзеяслова па ліках, але і асобах, усур'ез уздумваюць і рускую мову ўзбагачаць адпаведнымі формамі, ды яшчэ пачнуць спрагаць рускі дзеепрыметнік!.. Што ўжо казаць пра пачуццё гэтых людзей да тых нямногіх форм дзеепрыметніка, якія бытуюць у рускай мове! Самому Максіму Горкаму было б ніякавата перад імі за тое, што ён у лісце да аднаго аўтара пісаў: «...язык наш... дастаточна богат. Но у него есть свои недостатки, и один из них—шипящие звукосочетания: вши, вша, вшу, ща, щей. На первой странице рассказа вши ползают в большом количестве «прибывшую», «проработавший», «говоривших»... Вполне можно обойтись без насекомых».

А ў нас чытаеш якую газету ці кнігу—і бачыш, як прыгожы беларускі дзеяслоў раптам перад назоўнікамі пачынае завываць—**уючы, юючы** ці леманта-ваць—**аючы, яючы**. (Ці не пра глум над сабою, пра аўтарскую сваволлю?) А мы спакойна глядзім на гэты гвалт. А дзе-хто і старанна падлічвае гэты энкат, каб пасля, спасылаючыся на працэнты, узаконваць такія формы. Нібыта непісьменнасць, калі яна часта ўжываецца, можна выдаць за пісьменнасць. І хоць нашы вядомыя знаўцы мовы, такія, як Якуб Колас, Кандрат Крапіва, Кузьма Чорны, Пятро Глебка, неаднойчы пісалі

пра штучнасць і вычварнасць гэтых -уч(-юч-), -ач(-яч-), незалежныя дзеепрыметнікі цяперашняга часу ўсё ж сустракаюцца шч друку.

У акадэмічнай «Граматыцы беларускай мовы» (частка першая) хоць і гаворыцца, здавалася б, зусім пэўна, што «для беларускай літаратурнай мовы ўжыванне гэтых дзеепрыметнікаў (незалежнага стану цяперашняга часу.–Ан. К.) не характэрна», але ўсё ж агаворваецца, што «сустракаюцца яны часам у мове мастацкай літаратуры, у навуковых творах, у мове газет і часопісаў» (стар. 377). І міжволі задумваешся: калі сустракаюцца–то чаму? Няўжо без іх сучасная беларуская мова ўжо не можа абысціся і, значыцца, гэта сведчанне нейкіх новых працэсаў, якія адбываюцца цяпер у беларускай мове, ці гэта проста фіксацыя таго, што пытанне пра дзеепрыметнік недастаткова вывучана і ў граматыцы не ўсталявалася пакуль адзінай думкі. А покі пытанне абмяркоўваецца вучонымі, школьны падручнік для пятага і шостага класаў без усякіх агаворак ужо не аднаму пакаленню вучняў настойліва паўтарае, што ў беларускай мове, «як і дзеясловы, дзеепрыметнікі маюць наступныя ўласцівасці:

а) паказваюць час, **цяперашні** або **прошлы**, напрыклад: *узыходзячая, дзеючая, будзучая, арашаемая, асушаемая...*» (М. І. Жыркевіч. «Падручнік беларускай мовы для 5 і 6 класаў сярэдняй школы», Мінск, 1962, стар. 142).

І каб вучні засвоілі гэтыя не характэрныя нашай мове формы, у кнізе даюцца спецыяльныя практыкаванні на ўтварэнне гэтых дзеепрыметнікаў цяперашняга часу трох родаў, з заўвагай, што суфіксы трэба падкрэсліць. І ўсё ж, хоць у дзеепрыметнікаў на -уч(-юч-), -ач(-яч-) ёсць, як бачым, шмат добрых прапагандыстаў, сучасная беларуская літаратурная мова паранейшаму не вельмі прыслухоўваецца да гэтых парад.

Якія ж навуковыя рэкамендацыі ў дзеепрыметнікаў? Г. Клюсаў у артыкуле «Да пытання аб ужыванні форм дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай літаратурнай мове» («Вучоныя запіскі Полацкага педагагічнага інстытута імя Скарыны», вып. II. Полацк, 1958) зрабіў своеасаблівы «летапісны звод» выказванняў, якія, праўда, не так разглядаюць, як абараняюць дзеепрыметнік. Тут жа прыводзіцца і шырокі ілюстрацыйны матэрыял. Аўтар артыкула, вядома, ведаў, адкуль браць: асноўная большасць прыкладаў на дзеепрыметнік–вытрымкі з перакладаў.

Але нас цікавяць у першую чаргу навуковыя разважанні аўтара. Г. Клюсаў правільна зазначае, што дзеепрыметнікі не ўласцівы народна-гутарковай мове (аўтар піша «народна-разгаворнай», яшчэ раз засведчыўшы сваё захапленне перакладной мовай, якую ён не толькі багата цытуе, але якой падчас і піша). Сапраўды, яно так–жывая народная мова не любіць гэтай аддзеяслоўнай катэгорыі. Але аўтар тут жа агаворваецца: «Нельга атоесамліваць народна-бытавую і кніжна-літаратурную мову»,– і прыводзіць вядомае выказванне А. С. Пушкіна: «Может ли письменный язык быть совершенно подобным разговорному?»

Нет, так же, как разговорный язык никогда не может быть совершенно подобным письменному... И причастия вообще и множество слов необходимых обыкновенно избегаются в разговоре. Мы не говорим: карета скачущая по мосту, слуга метущий комнату; мы говорим: которая скачет, который метет, и пр., – заменяя выразительную краткость причастия вялым оборотом. Из того ещё не следует, что в русском языке причастие должно быть уничтожено. Чем богаче язык выражениями и оборотами, тем лучше для искусного писателя. Письменный язык оживляется поминутно выражениями, рождающимися в разговоре, но не должен отрекаться от приобретенного им в течение веков. Писать единственно языком разговорным – значит не знать языка».

З гэтага, паводле Г. Ключава, вынікае, што і беларуская літаратурная мова не павінна цурацца дзеепрыметніка. Але ці так? Калі А. С. Пушкін пісаў, што нельга атоесамліваць гутарковую і пісьмовую мову, то гэта яшчэ не значыць, што ён супрацьстаўляе іх. Вялікі паэт падкрэсліваў толькі, што пісьмовая мова «не павінна адракацца ад набытага ёю на працягу стагоддзяў».

Але ці было ад чаго адракацца новай беларускай пісьмовай мове? Агульнавядома, што яна складалася ў канцы XIX–пачатку XX стагоддзя па-за традыцыямі старой пісьмовай мовы. Калі і была сувязь са старою – то праз гутарка-вую: Дарэчы, старая беларуская мова нічым асабліва не магла памагчы сённяшняму дзеепрыметніку цяперашняга часу незалежнага стану (заўважым, што наш артыкул разглядае толькі адну гэту форму). Г. Ключаў сам зазначае, што як у рускай, так і ў іншых славянскіх мовах, якім характэрны сёння дзеепрыметнік, «гэтая лексіка-граматычная катэгорыя з'яўляецца прыўнесенай са стараславянскай кніжнасці». Здаецца, вучонага і павінна было зацікавіць, як жа запазычаная катэгорыя ўвайшла ў рускую мову, якія ўмовы спрыялі яе засваенню (старасла-вянскасць *-уц-, -ац-* відавочная: гук *ц* узнік тут з *tj*). І ці адбывалася тое ж у беларускай мове? Бо аналогія не заўсёды доказ. Спасылаючыся на адну мову, можна хацець і ў беларускай мове бачыць гэтыя формы, а спасылаючыся на другую, скажам, на партугальскую, у якой няма дзеепрыметнікаў цяперашняга часу, можна адмаўляць іх. Хоць, вядома, аналогіі між мовамі-сёстрамі больш заканамерныя, чым між іншымі мовамі, але і гэта не вызваляе нас ад сур'ёзнай навукі.

Першымі прышэльцамі да таго, як поўныя дзеепрыметнікі з *-уц-, -ац-* (сучасная форма рускіх дзеепрыметнікаў) аселі ў рускай мове, былі кароткія стараславянскія формы. У XI–XII стагоддзях яны былі сінанімічнымі кароткім рускім дзеепрыметнікам, але абслугоўвалі «высокі» стыль. Менавіта засвойваючыся спачатку «цытатна» – як сінтаксічныя канструкцыі рэлігійных стараславянскіх тэкстаў, дзеепрыметнікі паступова абжываліся ў рускай кніжнай мове. Паколькі ў стараславянскай мове поўныя формы дзеепрыметнікаў утвараліся ад

кароткіх, то з пашырэннем і замацаваннем кароткай стараславянскай формы былі падрыхтаваны асноўныя ўмовы для таго, каб ад іх утварыліся і поўныя стараславянскія формы. На гэта ўплывала і тое, што канкурэнтаў (поўных дзеепрыметнікаў на *-уч-*, *-ач-*) у рускай мове амаль не было. Даволі пашыраная думка, што і ў рускай мове поўныя рускія дзеепрыметнікі ўтвараліся ад кароткіх гэтак жа, як у стараславянскай, – беспадстаўная. А, між тым, Д. Лявончанка ў сваім даследаванні «З гісторыі форм дзеепрыметнікаў у беларускай мове» (Гомель, 1957) падае справу так, што нібыта поўныя айчынныя формы дзеепрыметнікаў на *-уч-*, *-яч-* былі пашыраны ў нашай старой мове. Такое вельмі выгоднае «тлумачэнне» гісторыі мовы, каб абгрунтаваць, што і сённяшняй беларускай мове ўласцівы дзеепрыметнікі, не ў згодзе з праўдаю.

Дакладна ж поўныя рускія дзеепрыметнікі з суфіксамі *-уч-*, *-яч-* утвараліся ад вельмі нямногіх асноў дзеяслова, былі няўстойлівыя, а таму пераходзілі амаль адразу ў прыметнікі (гл. пра гэта: Г. М. Милейковская, «К истории действительных причастий настоящего времени в русском языке». «Русский язык в школе». 1958, № 4). Адсюль у рускай мове сёння існуюць суадносныя пары прыметнікаў і дзеепрыметнікаў (*колючий–колющий*, *ползучий–ползущий* і г. д.)-

Поўныя стараславянскія дзеепрыметнікі засвойваліся марудна. Вельмі доўга, нягледзячы на тое, што стараславянская мова адыгрывала пэўную ролю ў жыцці рускага грамадства, поўныя стараславянскія формы ў рускай мове адчувалі сябе як іншаземцы. Поўнае засваенне іх прыпадае толькі на пачатак ХІХ стагоддзя. Яшчэ М. В. Ламаносаў у «Российской грамматике» дапускаў гэтыя формы толькі ў высокі і часткова ў сярэдні стыль, прычым зазначаў, што ўтвараць дзеепрыметнікі на *-ущ-*, *-ащ-* можна толькі ад стараславянскіх асноў або ад рускіх, але тых, якія блізкія да іх па гучанні. Ад «чыста» рускіх дзеясловаў утвараць дзеепрыметнікі не дазвалялася. Калі трэба было ўтвараць, скажам, ад слова «колдовать», то браўся яго стараславянскі сінонім, і ад яго ўжо ўтвараўся дзеепрыметнік («волшебствующий»). І толькі пазней, калі адукацыя ў Расіі рабілася свецкая, калі ранейшае значэнне стыляў ужо траціла вагу, дзеепрыметнікі, які замацаваўся да гэтага ўжо ў высокім стылі і сярэднім, канчаткова ўвайшоў у рускую мову, утварыўшы там новую марфалагічную катэгорыю. (Гісторыя кароткіх дзеепрыметных форм нас не цікавіць: яны – сённяшнія дзеепрыслоўі).

У беларускай мове стараславянская форма дзеепрыметнікаў не прыжылася, бо тут не было таго ўзаемадзеяння са стараславянскай, якое было ў рускай. У агульны ж усходнеславянскі перыяд, калі яшчэ беларуская, велікаруская і ўкраінская мовы не выдзеліліся як асобныя, – стараславянскія поўныя формы не былі пашыраны ў нашай агульнай мове. Як сведчаць рускія даследчыкі, яшчэ ў ХІV стагоддзі поўныя стараславянскія дзеепрыметнікі не былі засвоены нават кніжнымі стылямі.

З утварэннем Вялікага Княства Літоўскага беларуская мова зрабілася афіцыйнай і была ва ўжытку амаль ва ўсіх галінах жыцця. На яе перакладалася нават рэлігійная літаратура, якая ў Маскоўскай дзяржаве была на стараславянскай (царкоўнаславянскай) мове.

І калі яшчэ Ф. Скарына ў сваіх выданнях ужываў стараславянскія формы на *-уц-, -яц-*, то ўжо Васіль Цяпінскі пры перакладзе «Евангелля» карыстаўся толькі формамі на *-уч-, -ач-*. Аднак гэта не былі выразныя дзеепрыметнікі, чаго, на жаль, не заўважае Д. Лявончанка, хоць і прыводзіць вельмі цікавае назіранне. Д. Лявончанка піша: «Часта стараславянскія формы дзеепрыметнікаў залежнага стану мінулага часу В. Цяпінскі замяняе дзеепрыметнікамі незалежнага стану цяперашняга часу з суфіксамі *-уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*» (стар. 38). Але ж ці трэба лепшага доказу, што гэтыя формы не вельмі ўспрымаліся як дзеепрыметнікі, бо хіба інакш такая «замена» залежных дзеепрыметнікаў мінулага часу незалежнымі цяперашняга часу была б мажлівая? Таму мы цалкам далучаемся да таго, што пісаў акадэмік Я. Ф. Карскі: «Будучы ў поўнай форме (на *-чый*), дзеепрыметнікі даўней, ды і цяпер, звычайна змяняюцца, як прыметнікі, але ў такім выпадку сувязь іх з дзеясловамі ўжо не адчуваецца» (Е. Ф. Карский. «Белорусы», т. 2, вып. 2, изд. АН СССР, Москва, 1956, стар. 273). І адзначаў далей: «Формы прыметнікаў на *-цый*, якія напамінаюць царкоўнаславянскія дзеепрыметнікі, у жывой мове сустракаюцца толькі ў некалькіх выразах: *вочы завідушчыя, рукі заграбушчыя*» (там жа, стар. 276). Менавіта такія аддзеяслоўныя прыметнікі (а не дзеепрыметнікі!) і ўвайшлі ў беларускую мову і сустракаюцца цяпер пераважна ва ўстойлівых выразах: *прапаішчы чалавек, валачаішчы сабака, калючы дрот, стаячая вада, ляжачы камень* і інш. Магчыма, ужыванню некаторых з гэтых форм, такіх, як *стаячы, ляжачы*, спрыяе тое, што ў сучаснай мове іх як бы падмацоўваюць назоўнікі *стаяк, ляжак*, ствараецца падабенства з адназоўнікавымі прыметнікамі (*рыбак–рыбачы, прымак–прымачы, парсюк–парсючы, япрук–япручы*). Дарэчы, суфікс *-яч-* мае пэўнае пашырэнне ў беларускай мове, з яго дапамогаю ўтвараецца асобная група прыметнікаў ад назоўнікаў (*цялячы, ягнячы, кацячы*). Таму ён не так «звязаны» з дзеясловам, як суфіксы *-уц-, -ац-* у рускай мове. І ўсякія намаганні зрабіць *-уч-, -ач-* дзеепрыметнымі суфіксамі ў беларускай мове марныя, бо беларускае «ляжачы» перадае рускае «лежачий», а не «лежащий». Трэба памятаць: беларускім прыметнікам на *-уч-* звычайна адпавядаюць назоўнікі (*рашучы–рашучасць, скрыпучы -- скрыпучасць, неўміручы–неўміручасць*).

Такім чынам, не меўшы сваіх выразных дзеепрыметнікаў на *-уч-, -ач-* і не запазычыўшы стараславянскіх, беларуская мова так і не ўтварыла катэгорыі дзеепрыметнікаў цяперашняга часу. Ды і ў рускай мове запазычаныя формы дзеепрыметнікаў лічацца больш кніжнымі. «...Жывой рускай стыхіі і ў цяперашні час чужое карыстанне дзеепрыметнікам у

простым значэнні гэтай дзеяслоўнай катэгорыі» (С. П. Обнорский. «Очерки по морфологии русского глагола». Москва, 1953, стар. 194).

Сёння рускі дзеепрыметнік таксама не той, які быў стагоддзе назад. Амаль усе вучоныя, разглядаючы гэту катэгорыю, адзначаюць яе выразную схільнасць да пераходу ў прыметнікі, прычым з дзеепрыметнікаў незалежнага стану. У большай ступені гэта ўласціва дзеепрыметнікам цяперашняга часу. На гэта ёсць свае прычыны. У XVIII стагоддзі дзеепрыметнікі цяперашняга часу звычайна ўжываліся пры выказніках-дзеясловах цяперашняга часу, і таму так выразна ў іх выступала значэнне адначасовасці з дзеяннем выказніка. А.М. Пяшкоўскі пісаў: «Дзеепрыметнікі адрозніваюцца ад іншых дзеяслоўных прыметнікаў паслядоўнай зменаю па *трываннях*, зменаю па *часгах* і *станах* і, нарэшце, дзеяслоўным кіраваннем. Калі адно ці некалькі з гэтых адрозненняў па тых ці іншых прычынах атрафіруюцца, дзеепрыметнікі пачынаюць пераходзіць у дзеяслоўныя прыметнікі». У сучаснай рускай мове дзеепрыметнік цяперашняга часу добра адчувае сябе – у якім бы часе ні быў дзеяслоў-выказнік. А гэта значыць, што дзеепрыметнік усё менш здольны выказваць адценні часу, што ён усё болей паказвае сталую пазачасовую прымету і тым самым набліжаецца да прыметніка. Тым больш ён, як і прыметнік, змяняецца па родах, ліках, склонах, мае тыя ж канчаткі. Гэтыя прыметнікавыя граматычныя катэгорыі ёсць ва ўсіх дзеепрыметнікаў, у той час як дзеяслоўныя не заўсёды ў іх выразна выступаюць. У пэўных выпадках «дзеяслоўнасць» іх слабее. Напрыклад, дзеепрыметнікі ад дзеясловаў пераходных, ужытыя ў пераносным значэнні, не вымагаюць пытання каго? што? (прамога дапаўнення), трыванне іх страчваецца, і яны пераходзяць у прыметнікі.

Здольнасць рускага дзеепрыметніка паказваць пазачасовую прымету, і прымету менавіта паводле дзеяння, абумовіла пэўную прыдатнасць дзеепрыметнікаў, побач з прыметнікамі, для спраў тэрміналогіі. Сапраўды, у асобных галінах жыцця, сферах дзейнасці назвы асоб вельмі часта звязаны з характарам заняткаў гэтых людзей або, як у юрыспрудэнцыі, з дзеяннямі над імі. Між іншым, якраз гэтыя тэрміналагічныя «здольнасці» дзеепрыметнікаў некаторыя вучоныя і лічаць за аргумент, каб увесці гэту катэгорыю ў беларускую мову. Але ж у якасці тэрміну дзеепрыметнік менш за ўсё паказвае прымету ў станаўленні, а дае сталую прымету – інакш тэрмін не быў бы тэрмінам – і, значыцца, выступае не як дзеепрыметнік, а як прыметнік. Такім чынам, уводзіць дзеепрыметнік у беларускую мову спецыяльна для патрэб тэрміналогіі, як бачым, зусім не абавязкова. У нашай мове на гэтым месцы добра спраўляюцца іншыя часціны мовы – прыметнік, назоўнік. Вось: *действующее лицо* – *дзеіная асоба*, *переходящее знамя* – *пераходны сцяг*, *окружающая среда* – *навакольнае асяроддзе*, *заведующий* – *загадчык*, *самопишущая ручка* – *самапіска*, *пресмыкающиеся* – *паўзуны і г. д.* Нават калі асобныя рускія

дзеепрыметнікі ўвайшлі як тэрміны ў беларускую мову, то ці не рана гаварыць пра запазычанне пэўнай граматычнай катэгорыі, калі маем звычайнае запазычанне паасобных слоў.

Гэтая гаворка пра гісторыю і пра сучасны стан рускага дзеепрыметніка, думаецца, не ўбакі ад нашай праблемы перакладу, ад агульных праблем культуры мовы. Бо толькі разуменчы, што перакладаеш, можна адшукаць і як перакладаць. Не выпадкова так зацягнулася на цэлыя дзесяцігоддзі ў нас спрэчка пра дзеепрыметнік. Бо нават тыя, што гаварылі пра нехарактэрнасць яго для беларускай мовы, не паклапаціліся разгледзець, як жа наша мова абыходзіцца без яго, якімі формамі яна выказвае тое, што гавораць рускія дзеепрыметнікі. Тады б не здаралася так, што той, хто выступае супроць гэтых *-уч-* (*-юч-*), *-ач-* (*-яч-*), сам жа іх ужывае ў сваіх творах. І пра што яшчэ трэба клапаціцца – у нас амаль адзінай формай перакладу рускіх дзеепрыметнікаў зрабіўся даданы азначальны сказ. Доўгая шматкіламетровая гайданка такіх сказаў наганяе невыносную сумоту на чытача. І дзе?! Пры чытанні перакладаў выдатных кніг рускіх класікаў. Уявіце сабе: у творы М. Ю. Лермантава на беларускай мове лік азначальных сказаў павялічыўся на 40 працэнтаў! Хоць на хвіліну паспрабуйце адчуць тут стыль мастака, у якога заклікаў вучыцца пісьменнікаў Леў Талстой!

А наша перакладчыцкая «нясмеласць» перад навуковымі і публіцыстычнымі тэкстамі – хоць гэтыя матэрыялы, улічваючы іх вялікае грамадскае значэнне для народа, у першую чаргу павінны былі б перадавацца самымі лепшымі набыткамі, якія толькі назапашаны беларускаю моваю. Прыкра падчас, калі вялікія людзі чалавецтва, з ласкі такіх перакладчыкаў, гавораць з намі на бясколернай, як эсперанта, мове, у якой так мала сонца, чалавечага парывання.

Як памог бы нам тут вопыт Кандрата Крапівы, Максіма Лужаніна, Янкі Брыля, Язэпа Семязона і многіх-многіх іншых лепшых перакладчыкаў, які мы так шчодро дазваляем сабе не вывучаць...

І няпраўда, што ў нашай мове няма адпаведнасці рускім дзеепрыметнікам. Яна ёсць, толькі трэба прыгледзецца больш уважліва. Тое, што для рускай граматыкі здаецца адной і той жа катэгорыяй, беларускаю моваю ўспрымаецца як вялікае непадабенства сэнсавых, граматычных і іншых адценняў. Рускія дзеепрыметнікі ў залежнасці ад сваіх форм, ад абставін і часу гавораць ёй кожны раз другое. І таму перакладаць адзін і той жа дзеепрыметнік беларуская мова будзе пазнаму – у залежнасці ад сэнсу.

Тое, што пэўная частка дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану мае схільнасць да пераходу ў прыметнікі, дазваляе перакладаць іх на беларускую мову адпаведнымі прыметнікамі:

«...Для такога великодушнаго акта, как уничтоженне себя ради ближнего, нужна возмущённая, *сострадающая* душа» (Чехов, «Палата № 6»).

«...Для такога велікадушнага акта, як знішчэнне сябе дзеля бліжняга, патрэбна абураная, *спагадлівая* душа» (пераклад К. Крапівы).

«— И все они такие, все! — закричал он *плачущим* голосом и с треском надел стекло на лампу» (Бунин, «Деревня»).

«— І ўсе яны такія, усе!—закрычаў ён *плаксівым* голасам і з трэскам надзеў шкло на лямпу» (пераклад Я. Скрыгана).

«...Издали уже веяло прохладой, которая казалась *ощутительней* после томительного, разрушающего жара» (Гоголь, «Вечера на хуторе близ Диканьки»).

«...Ужо здалёк павявала прахалодаю, якая здавалася *адчувальней* пасля зняможлівай, разбуральнай спёкі» (пераклад М. Лужаніна).

Як бачым, так перадаюцца найбольш дзеепрыметнікі, якія разам з прыметнікамі выступаюць у сказе як аднародныя члены—у такім становішчы асабліва выразна выяўляецца іх «прыметнікавасць».

Дарэчы, у беларускай мове ёсць цэлая група слоў, якім няма адпаведных рускіх прыметнікаў і якім адпавядаюць па форме дзеепрыметнікі: скажам, *мігат-лівы-мелькающий, заіклівы-заикающийся, наступны-следующий, прытульны (пінжак)-прилегающий* і інш. Такім чынам, суадноснасць многіх дзеепрыметнікаў беларускім прыметнікам не выпадковая.

У тых жа выпадках, калі ў беларускай мове няма адпаведных прыметнікаў, выкарыстоўваюць сінонімы:

«Сначала он почувствовал потрясающий озноб и тошноту...» (Чехов, «Палата № 6»).

«Спачатку ён адчуў страшэнны азноб і моташнасць...» (пераклад К. Крапівы).

«Вдали глухо, точно из-под земли, слышался всё *возрастающий* грохот» (Бунин, «Деревня»).

«Удалечыні глуха, як з-пад зямлі, чуўся *ўсё большы і большы* грукат» (пераклад Я. Скрыгана)

Дзеепрыметнікі, у якіх «свеціцца» лексічнае значэнне дзеяння, могуць перадавацца адпаведнымі назоўнікамі, часцей за ўсё аддзеяслоўнымі.

«В её глазах было такое выражение, будто она летела, должно быть, такое выражение бывает у *летащей* птицы (Фадеев, «Молодая гвардия»)

«У вачах яе быў такі выраз, быццам яна ляцела, — мусіць, такі выраз вачэй бывае ў птушкі ў *час палёту*» (пераклад М. Лужаніна).

« - Убирайтесь к черту! — крикнул он *плачущим* голосом, выбегая в сени» (Чехов, «Палата № 6»).

« - Выбірайцеся к чорту!—крыкнуў ён *праз плач*, выбягаючы ў сенцы» (пераклад К. Крапівы).

У пэўных выпадках, каб больш падкрэсліць ролю чынніка, дзеяча, дзеепрыметнік можа перадавацца прыдаткам:

«*Руководящая и организующая* сила Коммунистической партии видна во всем».

«Сіла Камуністычнай партыі як *кіраўніка і арганізатара* відаць ва ўсім». Часам функцыю дзеепрыметніка-азначэння можа браць на сябе неазначальная форма дзеяслова:

«– Вы *мыслящий и вдумчивый* человек» (Чехов, «Палата № 6»).

«– Вы *удумливы и здольны мыслить* чалавек» (пераклад К. Крапівы).

Калі ж рускі дзеепрыметнік дапасуецца да аддзяслоўнага назоўніка, то магчыма перабудова сказа–замена назоўніка адпаведным дзеясловам, а дзеепрыметніка прыслоўем–у тых выпадках, калі ад дзеепрыметніка ўтвараецца прыслоўе:

«Я вижу, как Наденька выходит на крылечко и устремляет печальный, *тоскующий* взор на небо...» (Чехов, «Шуточки»).

«Я бачу, як Надзейка выходзіць на ганак і журботна, *тужлива* глядзіць на неба» (пераклад Ул. Шахаўца)

У выпадку, калі дзеепрыметнік, дапасуючыся да назоўніка, адначасова як бы ўдакладняе выказнік, ён можа перакладацца дзеепрыслоўем:

«Неисповедимы пути, по которым до правды ревнующий человек» (Бунин, «Деревня»).

«Невядомы шляхі, па якіх даходзіць да праўды, раўнуючы, чалавек» (пераклад Я. Скрыгана).

Як бачым, паколькі дзеепрыметнік у сказе нясе «галоўную службу» азначэння, то і пры перакладзе могуць падменьваць яго тыя часціны мовы, якія бываюць азначэннем (або – што радзей – удакладненнем пры дзеяслове-выказніку). Параўнайце: *говорит плачущим голосом–гаварыць плаксівым голасам, гаварыць праз плач (з плачам), гаварыць плачучы* і г. д. Некаторыя з гэтых адпаведнасцей ёсць і ў рускай мове; другія формы (як, скажам, *гаварыць плачучы*) менш пашыраны ў рускай, чым у беларускай.

Вядома, гэта розныя і нераўназначныя формы, яны не замяняюць адна адну. У кожным канкрэтным выпадку выступае толькі тая адзіная, якая найбольш здольна данесці сэнс таго, што перакладаецца. Цяжка знайсці канчатковую, «бясспрэчную» форму перакладу, якая б задавальняла, падабалася выключна ўсім. Могуць быць і розныя «чытанні» тэксту. Мы б казалі банальнасць, напамінаючы пра пераклад як творчасць, як мастацтва «чуць» мовы...

Калі ж у перакладзе патрэбна выказаць актыўнасць дзеяння, то дзеепрыметнік можна перадаваць адпаведнай формай дзеяслова:

«Пелагея садится поодаль на припёке и, стыдясь своей радости, закрывает рукой *улыбающийся* рот» (Чехов, «Егерь»).

Пелагея садзіцца воддаль на прыпёку і, саромеючыся сваёй радасці, *усміхаецца*, засланяючы рот рукою».

Наўрад ці трэба асобна спыняцца на дзеепрыметніках, якія перайшлі ў назоўнікі. Звычайна яны перакладаюцца тымі назоўнікамі, у значэнні якіх ужыты, або іх сінонімамі:

«*Происходящее* его волновало».

«*Падзеі* яго хвалявалі».

«*Отдыхающие* принимали целебные ванны».

«*Курортнікі* прымалі лячэбныя ванны».

«*Отдыхающие* сняли дом у реки».

«*Дачнікі* нанялі дом ля ракі».

Калі ж адпаведных назоўнікаў няма—пераклад робіцца апісальна:

«Для *отдыхающих* созданы все условия».

«Для тых, *кто адпачывае*, створаны ўсе ўмовы». Або: «Для *адпачынку людзям* створаны ўсе ўмовы».

Прыблізна гэтак жа, як асобныя дзеепрыметнікі, перакладаюцца дзеепрыметныя звароты. Мы казалі ўжо—найчасцей выступаюць як адпаведнікі даданыя азначальныя сказы. Сапраўды, у рускай мове дзеепрыметны зварот і даданы азначальны сказ граматычныя сінонімы. Трэба засцерагчы толькі, што замена не заўсёды мажлівая. Так, сказ «*Приезжающий из города* отец привозил сыну подарок» нельга перакласці: «Бацька, які прыязджаў з горада, прывозіў сыну гасцінец»,—бо тады выходзіць недарэчнасць: нібы ў сына ёсць яшчэ і другі бацька, які жыве ў іншым месцы. Сказ гэты, дзе словазлучэнне мае пэўныя акалічнасныя адценні, лепш перадаць дзеепрыслоўным зваротам: «Бацька, *прыязджаючы з горада*, прывозіў сыну гасцінец».

У другіх выпадках мажлівы іншыя тыпы перакладу:

«Черевик заглянул в это время в дверь и, увидя дочь свою танцующею перед зеркалом, остановился» (Гоголь, «Вечера на хуторе близ Диканьки»).

«Чаравік зазірнуў у гэты час у дзверы і, убачыўшы, як дачка яго танцуе перад люстэркам, спыніўся» (пераклад М. Лужаніна).

Дзеепрыметныя звароты—думкі мімаходзь, думкі—ўдакладненні, якія непасрэдна не звязаны з думкаю сказа і як бы толькі ўскосна тлумачаць яе, — могуць пры перакладзе перадавацца пабочнымі сказамі:

«Дедушке, *живущему почти безвыездно в деревне*, не представлялась городская суета».

«Дзядулю (*ён амаль не выязджаў з вёскі*) не ўяўлялася гарадская мітусня»

У астатніх выпадках дзеепрыметныя звароты перадаюцца азначальнымі словазлучэннямі (разгорнутым прыдаткам і інш.).

«Учитель рассказывал на уроке о веществах, *стимулирующих* рост растений».

«Настаўнік расказваў на ўроку аб рэчывах—*стымулятарах* росту раслін».

Менавіта так перадаюцца дзеепрыметныя звароты, якія абазначаюць мэту, прызначэнне:

«Лот – прыбор, *измеряющий* глыбину мора».

«Лот – прыбор для *вымярэння* глыбіні мора».

Вядома, разгледзець усе выпадкі выкарыстання наўрад ці можна тут, у артыкуле. Спынімся на тых, калі дзеепрыметнік апускаецца.

Вельмі часта дзеепрыметнае словазлучэнне паказвае сталую прымету, а сам дзеепрыметнік не мае асаблівага сэнсавага і стылістычнага значэння:

«Стране, *имеющей такие богатства*, легко развивать тяжелую промышленность».

«Краіне з *такімі багаццямі* лёгка развіваць цяжкую прамысловасць».

Гэта бывае тады, калі сэнс дзеепрыметніка (нават апушчанага) добра відаць з кантэксту.

«Девочка, *сидящая на диване*, вышивала платок».

«Дзяўчынка *на канаве* вышывала хустачку».

«Поезд, *прибывающий из Москвы*, остановится на пятом пути».

«Цягнік з *Масквы* спыніцца на пятай каляі».

«Книга, *принадлежащая брату*, лежала на столе».

«*Братава* кніга ляжала на сталі».

«Страны, входящие в Североатлантический союз, ведут агрессивную политику».

«Краіны Паўночнаатлантычнага саюза вядуць агрэсіўную палітыку».

Звычайна апускаюцца дзеепрыметнікі ў дзеепрыметных зваротах апісальнага характару, калі ў іх сустракаецца лічэбнік. У такіх выпадках лічэбнік далучаецца да азначальнага слова з дапамогаю прыназоўнікаў і адпаведных слоў:

«Он хорошо знал этот городок, *насчитывающий 50 улиц*».

«Ён добра ведаў гэты гарадок з *яго 50 вуліцамі*».

Апускаецца дзеепрыметнік у дзеепрыметных словазлучэннях, калі ў іх ёсць назоўнікі са значэннем спецыяльнасці, роду заняткаў, сацыяльнага, сямейнага становішча і інш.

«Секретарь райкома партии попросил товарищей, *входящих в комитет*, остаться».

«Сакратар райкома партыі папрасіў *членаў камітэта* астацца».

У такіх сказах назоўнікі робяцца прыдаткамі.

Могучь апускацца таксама дзеепрыметнікі цяперашняга часу, якія ўтвораны ад дзеясловаў быцця, існавання – сінонімаў да *выступать как, входит как*, калі ў дзеепрыметных зваротах ёсць назоўнік-прыдатак.

«Он, *входящий как компаньон* в это общество, получал 10 процентов дохода».

«Ён як *кампаньён* гэтага таварыства меў 10 працэнтаў прыбытку»

У гэтых выпадках дзеясловы пры злучніку *как* у лексічных адносінах вельмі блізкія да дзеясловаў-звязак, а таму і дзеепрыметнікі, што ўтвораны ад іх, могуць апускацца.

Як бачым, беларуская мова лёгка абыходзіцца без дзеепрыметніка. Не трэба толькі абкрадваць сябе, лічачы, што ўзбагачаешся. Будзем жа памятаць запавет Якуба Коласа «...Трэба смялей ствараць новыя словы і ў патрэбных выпадках звяртацца да запазычання. Але мы маем вялікі моўны запас, які незаслужана забыты намі літаратарамі, і з поспехам ужываецца ў народзе. Значыць, перад увядзеннем кожнага слова трэба добра абшарыць кішэні свае памяці, перагледзець слоўнікавыя і фальклорныя крыніцы, прыслухацца да жывой гаворкі— а можа і знойдзецца якраз тое, што неабходна, што ўжо ўжывалася і чамусьці забыта. Пісьменнік, які не працуе над мовай, не клапаціцца аб папаўненні сваіх моўных запасаў, можа стаць перад небяспекай апынуцца за дзвярыма літаратуры».

Больш павагі да слова, якое было на вуснах твайго далёкага прадзеда, і да слова, якое знайшлося ў тваёй мове для гэтай радасці веку— «спадарожнік»!

Польмя, 1964, №7. – С.162-170.

Алесь Каўрус

СЛОВЫ З ДЗЕЯСЛОВА: пра дзеепрыметнікі ды іх адпаведнікі

Ці варта нагадаць, якое вялікае значэнне мае культура мовы. А між тым нават у аўтарытэтных выданнях трапляюцца моўныя хібы. Так, аўтар піша: *Першае абнадзейваючае ўражанне [на выставе карцін] – моцны пах свежых, ледзь падсохлых фарбаў...* (ЛіМ. 1996. 22 лістап.). І гэтае *абнадзейваючае* – прыкры моўны недахоп у цікавым артыкуле.

А як лепш, па-беларуску? Са спасылкаю на І. Мележа акадэмічны Глумачальны слоўнік падае прыметнік *абнадзейлівы*. Пашырыўся ў літаратурным ужытку таксама яго сінонім *абнадзейвальны*. Напрыклад: *На жаль, дапамагчы абнадзейвальнай інфармацыяй пакупнікам. Нават Нацыянальны банк не можа* (Звязда. 1993. 27 студз.).

Дзеяслоўныя формы з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч), -ўш-, -ем-, -ім-* часам з'яўляюцца ў друкаваных тэкстах, у вуснай мове галоўным чынам пад уплывам рускай мовы. Дапамагаюць гэтаму і некаторыя мовазнаўцы, якія папулярызуюць такія формы праз падручнікі і дапаможнікі для ВНУ і сярэдніх школ. Разам з тым націск рускай мовы памацняе супраціўленчыя, ахоўчыя сілы беларускай мовы, актывізуе пошук, зберажэнне і развіццё ўласных яе сродкаў выказвання.

У апошнія дзесяцігоддзі акрэсліўся паварот у моўнай практыцы пры ўжыванні дзеепрыметнікаў. "Граматыка беларускай мовы" (т. 1, 1962, т. 2, 1966), а таксама "Беларуская граматыка (1985) кваліфікуюць

дзеепрыметнікі на *-учы, -ачы, -емы, -імы* як нехарактэрныя для беларускай мовы. Але як сведчыць жывы моўны матэрыял, у граматыках і слоўніках яшчэ недастаткова паказана функцыянаванне дзеепрыметнікаў.

Нагадаем самыя асноўныя звесткі пра гэтую форму дзеяслова.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў *-л-, -ўш-, -ш-, -уч- (-юч-), -ач- (-яч-)*.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксам *-л-* найбольш натуральныя ў беларускай мове. Яны ўтвараюцца ад непераходных дзеясловаў: *Аброслыя* ядлоўцам шведскія курганы навек задзірванелі (К. Чорны), *Крамнік*, даўно *прывыклы* да такіх размоў, толькі галавой весела пакруціў (І. Мележ). Нітачка яго яшчэ не *ўзмацнелай* надзеі напялася, гатовая назаўжды абарвацца (В. Быкаў).

Суфіксы *-ўш-, -ш-*, утвараючы дзеепрыметнікі незалежнага стану, далучаюцца да асновы дзеясловаў пераходных і некаторых непераходных: *паўстаўшы народ, упаўшы метэарыт, перамогшы грамадска-палітычны лад*. Такія формы не маюць пашырэння ў беларускай мове, іх ужыванне стрымліваецца праз аманімічнасць з дзеепрыслоўямі.

Дзеепрыметнікі незалежнага стану з суфіксамі *-уч-(-юч-), -ач-(-яч-)* ужываюцца звычайна ў складзе некаторых устойлівых словазлучэнняў: *пануючы клас, узыходзячая зорка*.

Асобна сярод незалежных дзеепрыметнікаў стаяць словы з суфіксам *-уч-(-юч-)*: *гаючы, дрыгучы, звінючы, палючы* і пад. Гэта старажытныя агульнаўсходнеславянскія ўтварэнні, што ўжываюцца ў сучаснай мове пераважна як дзеепрыметнікі: Адламалася маленькая *гаручая* галінка (Я. Маўр). Выгінастая рэчка яшчэ цякла *звінючай* чарнотай у аснежаных берагах (К. Чорны). Гэта была плазма – *кіпучы* газ, матэрыя, з якой складаецца сонца (Маладосць). Знічка выкрасае сваё *сляпучае* святло (ЛіМ).

Дзеепрыметнікі залежнага стану ўтвараюцца ад пераходных дзеясловаў. Ад дзеясловаў закончанага трывання дзеепрыметнікі ўтвараюцца з дапамогай суфіксаў *-н-, -т-*. Жылі ў палатках пад брызентам, у зямлянках, у бараках, *збітых* з дошак, *абложаных* саломая (Я. Скрыган).

Дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-*, утвораныя ад дзеясловаў незакончанага трывання, могуць абазначаць прыкмету прадмета паводле дзеяння, што было ў мінулым, і паводле дзеяння, што адбываецца цяпер: Быў на рынку і на пошце. *Чаканага* пісьма не было (Я. Колас). Міхась Васілёк выступаў у беларускіх газетах, тады *канфіскаваных* часта (П. Пестрак). Едзем, *знаныя* вясной, вязной кампаніяй (А. Куляшоў),

Дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-* нярэдка абазначаюць пазачасавую прыкмету, а таму лёгка пераходзяць у прыметнікі, як гэта бачым, напрыклад, у сказе: Я вырасла бярэзінкай лясной, а гэта значыць – *гордай, незгінанай* (Б. Лось).

Дзеяслоўныя формы з суфіксамі *-ем-*, *-ім-* у жывой народнай мове не ўжываюцца. Як запазычанні (калькі) з рускай яны зрэдку выступаюць кампанентамі ўстойлівых спалучэнняў: *эксплуатуемыя масы, узводзімы аб'ект*. Звычайна рускія дзеепрыметнікі на *-емый, -имый* перакладаюцца дзеепрыметнікамі з суфіксам *-н-* або прыметнікамі (*несгибаемый – незгінальны, незгінаны, арендуемый – арэндаваны, предполагаемый – меркаваны*) ці апісальна: *які (што) не згінаецца (арэндуецца, мяркуецца)*.

Ролю незалежных дзеепрыметнікаў часта выконваюць дзеяслоўныя формы з суфіксамі *-н-* (*-ен-, -ан-, -ян-*), *-т-*: Волька выйшла з адчыненых сянец, відаць, *собраная* на работу (Я. Скрыган). Хвіліну стаяла [жанчына] так, *выпрастаная*, нерухома (І. Мележ). Вырэзваюць сухія, пашкоджаныя або няправільна *сфарміраваныя* галінкі (БелСЭ). На кій *абанёрты*, стары і абдзёрты, ішоў падарожны адзін (Я. Купала).

Паняцце незалежнага стану грунтуецца на лексічным значэнні дзеяслова: *сбраны* ўтворана ад *сбрацца* (а не *сбраць*), *выпрастаны* – ад *выпрастацца* (а не *выпрастаць*). Болей выразная, граматычна адназначная форма дзеясловаў непераходных: *запознены* мясячык – ад *запазніцца*, *разбушаванае* мора – ад *разбушавацца*. У рускай мове згаданым словам адпавядаюць дзеепрыметнікі (прыметнікі) з суфіксам *-вш-* (*собравшийся, выпрямившийся, разбушевавшийся* і пад.). Усталяванню гэтай катэгорыі слоў, якая павялічваецца за кошт усё новых утварэнняў, паспрыяла тое, што беларускай мове дзеепрыметнікі на *-ўш-*, асабліва з постфіксам *-ся*, не характэрныя. Аднак у беларускай граматыцы яны яшчэ не апісаны, не вылучаны ў асобную групу.

Аналагічныя ўтварэнні вядомыя і рускай мове (С. П. Абнорскі, В. У. Вінаградаў). Даследчыкі сучасных рускіх гаворак адзначаюць: "Адсутнасць у дыялектнай мове асобнага разраду ў сістэме дзеяслоўных формаў *– дзеепрыметнікаў незалежнага стану – ставіць у асаблівае становішча дзеепрыметнікавыя формы з суфіксамі *-н-*, *-т-*: яны значна больш свабодна, чым у літаратурнай мове, утвараюцца ад непераходных дзеясловаў, беручы на сябе тым самым функцыі дзеепрыметнікаў незалежнага стану"¹. Падамо некаторыя з прыведзеных аўтарамі прыкладаў: *валятый, выгнутый, выеханы, отжитый, отелёная, повяный, помыканный, разойдёный, созреть*.

У беларускай літаратурнай мове, якая сваімі вытокамі, асновай мае мясцовыя гаворкі, з якіх, не спыняючыся, яна сілкуецца і сёння, аддзеяслоўныя ўтварэнні з суфіксамі *-н-*, *-т-* вельмі арганічна ўваходзяць у сістэму яе лексіка-граматычных сродкаў. Многія з іх падаюцца ў акадэмічным Тлумачальным слоўніку, напрыклад: *аджыты, выцягнуты, задзёрты, задуманы, задыханы, заезджаны, запечаны, заплаканы, запознены, запыханы, заспаны, застоены, затоены, зацяганы, здарожжаны*,

¹ Кузьміна Н. Б., Немченко Б. В. Синтаксис причастных форм в русских говорах. М., 1972. С. 303 — 304.

знясілены, натапыраны, пакрыўлены, паглыблены, патрэсканы, раз'юшаны, схаваны, распукнуты, трэснуты, усталяваны, устурбаваны.

Патрэбы стварэння тэкстаў розных стыляў абумовілі актывізацыю, пашырэнне такіх утварэнняў ад усё большай колькасці дзеясловаў. Некаторыя з дзеяслоўных формаў дапускаюць падвойную матывацыю: 1) як утвораныя ад зваротных дзеясловаў, 2) як утвораныя ад пераходных дзеясловаў. Некалькі прыкладаў.

...старыя *раскiваныя* дзверы ніяк не хацелі зачыняцца (М. Зарэцкі), У цэнтры *ўрэзанага* ў зямлю гранітнага пагорка – бронзавая пліта... (Полымя. 1975. №4). Непадалёк, добра *ўпісаная* ў зарасці любістку, кмену і крапівы .. стаяла буда (ЛіМ. 1972. 12 мая). Паступова гамана за сталом весялее. – Ну, дык куды вы далей свае гастролі накіруеце? – пытаецца *падвяселены* дзядзька Міканор да ўсіх (П. Місько).

Раскiваныя дзверы можна разумець так: 1) дзверы самі раскiваліся, 2) дзверы раскiвалі (людзі)...>

Маладосць, 1997, №7. – С.223-226.

<...Акадэмік В.У.Вінаградаў адзначаў, што дзеепрыметнікі на *-цый* пры пэўных умовах "...лёгка набываюць якасныя адценні значэння. Бо яны, па сутнасці, пазбаўленыя формы часу". І яшчэ: "Дзеепрыметнікі на *-цый* самі па сабе ні на прошлы, ні на будучы час паказваць не могуць, яны абазначаюць толькі наяўную працэсуальную прыкмету"¹.

Асабліва шырока і свабодна развіваюцца якасныя значэнні ў утварэннях на *- цый* з непераходным значэннем або пры ўнікненні пераходнага значэння. В.У.Вінаградаў прыводзіць прыклады: *одуряющий запах, пронизывающий ветер, раздражающий тон, блестящие способности, начинающий писатель, угрожаю щее положение, чарующая улыбка* і інш.

Зразумела, што такія дзеепрыметнікі перакладаюцца на беларускую мову ўласна прыметнікамі і радзей назоўнікамі: *дурманлівы пах, пранізлівы вецер, раздражняльны тон, бліскучыя здольнасці, пісьменнік-пачатковец, пагрозлівае (пагражальнае) становішча, чароўная ўсмішка*.

Аналагічна перадаюцца і рускія дзеепрыметнікі, утвораныя ад пераходных дзеясловаў. Напрыклад, тэрміналагічнае спалучэнне *нефтедобывающее предприятие* можна перакласці *нафтаздабыўное прадпрыемства, нафтаздабыўчае прадпрыемства, нафтаздабывальнае прадпрыемства*.

Паводле акадэмічнай граматыкі, прыметнікі, якія ўтвараюцца ад асноў на *-а(-я-), -і(-ы-)* неазначальнай формы дзеяслова пры дапамозе суфікса *-льн-*, выступаюць са значэннямі "прызначаны для выканання пэўнага дзеяння", "здоблыны выконваць пэўнае дзеянне"².

¹ Виноградов В.В. Русский язык. М., 1972. С. 225.

² Граматыка беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1962. С. 215

За апошнія дзесяцігоддзі адбылося пашырэнне ўжытку аддзеяслоўных прыметнікаў з суфіксам *-льн-*. Так, у 60-я гады словы *абуральны, вызначальны, заклікальны, захапляльны, кранальны* выступалі як варыянты да асноўных формаў *абураючы, вызначаючы, заклікаючы, захапляючы, кранаючы*. Сама прырода і характар утварэнняў на *-учы(-ючы)* – тое, што яны, як правіла, не выказваюць зменнай у часе прыкметы, а называюць сталую адзнаку прадмета паводле дзеяння – дазваляе ім лёгка замяняцца прыметнікамі.

У сучаснай беларускай мове багата прыметнікаў з суфіксам *-лів-*. Прыметнікі, якія ўтвараюцца ад дзеяслоўных асноў, выступаюць пераважна ў значэнні "схільны да чаго-небудзь або мае ў сабе што-небудзь, што абазначана ўтваральнай асновай": *абыходлівы, блудлівы, бразгатлівы, гутарлівы, зіхатлівы, супакойлівы, шчабятлівы*¹.

У шэрагу кантэкстаў прыметнікі з суфіксам *-лів-* ужываюцца са значэннем "які ўтварае дзеянне, абазначанае ўтваральнай асновай". У такім разе яны блізкія да рускіх формаў дзеяслова з суфіксам *-уц(-юц-)*. Гэта самае можна сказаць і пра шматлікія аддзеяслоўныя прыметнікі з іншымі суфіксамі (*-ч-, -уч-, -ніч-, -к-, -н-, -оўн-, -ёв-, -ів-, -утк-*).

Падамо галоўным чынам яшчэ не фіксаваныя слоўнікамі прыметнікі, што ўжываюцца як адпаведнікі рускіх формаў дзеяслова з суфіксамі *-уц(-юц-), -ац(-яц-)*.

АБАГУЛЬНЯЛЬНЫ – які мае ўласцівасць абагульняць (рус. обобщающий). Апаবাদанне напісана рукою майстра, які добра валодае іроніяй, тайнамі стварэння індыўідуальных характараў значнай абагульняльнай сілы (М.Лобан)...>

<...**ГРУКАТЛІВЫ, ГРУКЛІВЫ** – які грукоча (рус. грохочущий). Моцны выбух, але не суцэльны, а як бы састаўлены з грукатлівых камянёў, страсянуў паветра (Звязда. 1974, 27 студз.). І сніць груклівы сон дарога, // І сняць павеўны сон званы (Р.Барадулін)...>

<...**ДРУКАВАЛЬНЫ** – прызначаны для друкавання (рус. печатающий, печатный). Мы прапануем 12-разрадныя калькулятары з друкавальным прыстасаваннем (Звязда. 1992. 3 сак.).

Параўн. друкарскі: І на машынцы друкарскай// Ляпаеш пальцам адным (К.Камейша)...>

<...**ПЛЫЎКІ, ПЛЫЎНЫ** – які плыве (рус. плывущий). – Тася? – вымавіў ён імя жонкі ў плыўкі шум, што быў у трубцы. – Добры вечар усім! (І.Мележ). Пілігрыму ад поўдня да поўдня// Цераз плыўныя нетры часу// Зоўна выбліснуў промень з Усходу (Н.Мацяш)...>

<...**УСКАЛЫХЛІВЫ** – які ўскалыхвае, узрушвае (рус. волнующий). Дзверы мяккія ўскінь, // Што завуцца// Ускалыхлівым словам// "Кілім" (Р. Барадулін)...>

¹ Тамсама. С. 201 — 202.

<...ШАЛЁСТКІ, ШАСЦІВЫ – які шалясціць, шапаціць; шаматкі, шаматлівы, шапаткі (рус. шелестящий). У яркіх сонечных промнях, у подыху шалёсткага ветру, у духмяных пахах разораў – ва ўсім адчуваецца пульс абнаўлення, бадзёрасці (Настаўніцкая газета. 1971. 24 крас.), Сыплюцца з клёнаў лісты, // сыплюцца ціха, маўкліва, // крыюць зямлю і кусты // пражаю жоўтай, шасцівай (Н. Арсеннева)...>

<...ЯДНАЛЬНЫ -- які звязвае, аб'ядноўвае (рус. единящий). На запісах з удзелам Юрыя Авяр'янава было заўсёды радасна ад творчага ўзаемаразумення, ад яднальнай суладнасці "чуцця", душэўных рухаў (ЛіМ. 1996. 26 студз.)...>

Зразумела, прыведзеныя словы не адлюстроўваюць усёй разнастайнасці сродкаў для перадачы рускіх дзеепрыметкаў незалежнага стану. У беларускай мове ўжываюцца аддзяслоўныя прыметнікі і з іншымі суфіксамі, у прыватнасці *-ляв-, -аст-, -іст-(-ыст-)*: На выгане, перад тым як узяць *крутляваю* пясчанаю пуцінаю кірунак на ўсход, ён на развітанне пахваліўся... (П. Броўка). І тут падняў руку адзін наш хлопец. Амброжы, *заікасты* (У. Дубоўка). ...трэба было падымацца ў вагон па гэтых варухлівых, *зыбастых* прыступках (П. Місько). З *абсыпістых* сцен бізунамі вісела яловае карэнне (В. Быкаў). Колас – вечна *бруістая* невычэрпная крыніца паэзіі (М. Ка-лачынскі).

А яшчэ ж існуюць менш пашыраныя індывідуальныя ўжыванні, напрыклад, *разацкі*: Тут прыкідалася на вока *разацкая*, як сказаў Купала, здольнасць струманту [нажоў] (М. Лужанін).

Каб лепш асэнсаваць вылучаныя словы, падбярэм да іх рускія адпаведнікі: *крутлявы – вьющийся, заікасты – заикающийся, зыбасты – зыбучий, качающийся, абсыпісты – осыпающийся, бруісты – струящийся, разацкі – режущий*.

Як вядома, дзеепрыметнікі на *-уючы, -аючы* традыцыйна неўласцівыя жывой народнай гаворцы. Пра гэта ўскосна сведчыць літаратурны факт. У апавяданні Кузьмы Чорнага "Парфір Кіяцкі" ёсць эпізод. Селянін прыехаў у горад паклікаць папа да хворага суседа Паўла. Між папам і селянінам завязваецца дыялог.

"– Да хворага, значыцца?!

– Да хворага.

– Умірае?

– Але.

– А ўміраючы хоча здавальнення, спакой!

– Хто гэта?

– А той, хто ўмірае.

– Не ведаю."

Селянін не зразумеў адразу слова кніжнага паходжання – *уміраючы*. І поп мусіў яго растлумачыць так, як звычайна гавораць людзі – "той, хто ўмірае".

Дарэчы, у беларускай мове даданыя азначальныя сказы часта ўжываюцца там, дзе ў рускай перавагу аддаюць дзеепрыметнікам. Некалькі прыкладаў: Глуха прайшлі год за годам, // Дні, *што ідуць*, не ўсміхаюцца... (Я. Купала). Параўн.: *идушие, грядущие* (дні). Апярэджваючы гоман, *што стаў расці*, Міканор тут жа адзначыў разважліва: канешне, у нас ёсць і калдобіны, і ў другіх, бывае, нягладка ідзе (І. Мележ). Параўн.: *усиливающийся* (гомон).

У сказе, апрача даданай азначальнай часткі, могуць быць іншыя адпаведнікі дзеепрыметнікаў: Чуваць трэск дрэва, якое наліцца, шум галінаў, пасля *гук ад падзення на снег елкі* (Ф. Аляхновіч). Па-руску вылучанае перадаецца: *звук падающей на снег ели*.

Прыназоўнікава-імянныя спалучэнні, сінанімічныя рускім дзеепрыметнікам з суфіксамі -ющ-, -ящ-, замацаваліся ў маўленчай практыцы.

Хтось з пастушкоў засунуў у дубовае жарало галавешку з *агнём* (Я. Колас). Параўн.: *горящая (головня)*. Арнамент люстры – спалучэнне кветкавых матываў (бутонаў) і жаўрукоў у *палёце* (БелСЭ). Параўн.: *летащие (жаворонки)*. Род крывіцкі ненавідзяць яны [суседзі], // Ненавідзяць гэтак трутні ў *цвеце* ліпу... (Р. Барадулін). Параўн.: *цветущая (липа)*. Напрыканцы выставы змешчаны абраз "Маці Божая ў *смутку*" (Пагоня. 1996. 5–11 ліп.). Параўн.: *скорбящая (богоматерь)*. Хворыя, карыстаючы з агню [грамніцы], прыкурвалі папяроскі, перакідваліся слоўцамі, іншыя – *на выздараўленні* – паджартовывалі... (Ядвігін Ш.). Параўн.: *выздоровливающие*. Звернем увагу, на варыянт: Блізкі *да канчатковае напавы* чалавек з салдацкім выглядам твару, стаяў у змятым жоўтым халаце (К. Чорны).

У пэўных кантэкстах дзеепрыметнікавую форму замяшчае дзеепрыслоўе.

Моладзь, *падрастаючы*, пачала ўжо нігілістычна адносіцца да мовы... (Я. Колас). Параўн.: *подростающее (поколение)*. Над балотам мільганула, *падаючы*, зорка (М. Танк). Параўн.: *падающая (звезда)*. Дзе-нідзе, астываючы, воўчымі вачыма тлелі вугалькі (І. Мележ). Параўн.: *остывающие (угольки)*, За апошнія месяцы ў Мінску адчувальна заяўляе аб сабе, палітычна *сталючы*, беларускі народ (Н. Гілевіч). Параўн.: *зреющий (политически)*.

Побач з дзеепрыслоўем у сказе нярэдка выступае дзеепрыметнік: Са старых будынкаў засталіся: другая палова дома .. і, *асунуўшыся, прапахляя* сенам пуня (М. Танк). Усе партызаны былі маўклівыя, *прыцішаныя*, як не *выспаўшыся* (А. Кудравец).

Пры перакладзе словазлучэнняў тыпу *бежущая по волнам* дзеепрыметнік замяняецца сказам з дзейнікам (займеннік) і выказнікам (асабовая форма дзеяслова): *Яна бяжыць* па хвалях (Чырвоная змена. 1973. 20 снеж.).

У рускай мове шмат якія дзеепрыметнікі з суфіксамі *-уш-(-юш-), -ащ-(-ящ-), -вш , -ш-* субстантывуюцца – пераходзяць у назоўнікі. Таму пры асваенні беларускай мовай яны заканамерна перадаюцца ўласна назоўнікамі. Нагадаем некаторыя з такіх слоў.

<...АДРАЧЭНЕЦ, ВЫРАКАНЕЦ– той, хто адрокся, выракся свайго роднага (рус. отрехшийся). І гэта злачынства – ад Беларусі забіраць нацыянальную ідэю. Бо калі няма адраджэнства, ёсць выраджэнства, ёсць адрачэнства, адступніцтва, здрада. Перад *адрачэнцамі* – бездань (А. Лойка). І памяць кросны снуе, // І лесуны барукаюцца. // Шляхі разышліся яе // З бязроднымі *выраканцамі* (Р. Барадулін)...>

<...БЯЗВЕРАЦ, НЯВЕРЦА, НЯВЕРА – той, хто не верыць Богу (рус. неверующий). Нязрушаны, непрабойны, сказана ўжо, *бязверац*, які не трымаў у памяці ніводнай малітвы, я бясслоўна .. малюся (У. Мехаў). *Няверцаў* здрадай катаваны, // распяты быў Ісус Хрыстос (А. Салавей). Каля мяжы ніхто не мае ўлады, // *Няверца* ўспамінае аб крыжы (Р. Барадулін). Адно *нявера* можа затрымацца над непраходным прадоннем, а ў веруючага народзіцца надзея, аснованая на вечнай, адзінай і незаменнай боскай справядлівасці (К. Акула)... >

<...СПАЧУВАЛЬНІКК, СПАГАДЛІВЕЦ, СПАГАДЦА, СПАГАДАЧ – той, хто спачувае, спагадае (рус. сочувствующий). Адпрэчвала ад сваіх дзвярэй і начных залётнікаў, а ў складзе – розных *спачувальнікаў* і ўрвіцеляў (Г. Далідовіч). Пасля строгай праверкі на дэтэктары хлусні, афармлення пэўнай дакументацыі *спагадліўцы* станавіліся правадзейнымі членамі новай грамадскай арганізацыі (Звязда. 1968. 15 кастр.). *Спагадаца* старцоў і вандроўнікаў, вецер-бяздомнік // Не прызнае ні вокнаў глухіх, ні дзвярэй (Р. Барадулін). Не толькі ворагі, але й *спагадачы* і прыхільнікі гадалі, што Беларусь памёрла, асімілявалася і не паўстане болей ніколі... (Я. Лёсік)...>

<...У некаторых выпадках значэнне прыкметы прадмета паводле дзеяння, якое ён здольны ўтвараць, выказваецца назоўнікам-прыдаткам. Праілюструем.

А святлом да святла прабіцца // З паднявольнае глухаты // Можа толькі *бягуха-крыніца* // Ды яшчэ, мама вечная, // Ты (Р. Барадулін). Параўн.: бегущая (крыніца). І вусны песцяць казку-*інтрыганку* (Р. Барадулін). Параўн.: интригующая (казка). Не маючы адзінай рэлігіі-*кансаліданта*, падзеленыя на каталікоў і праваслаўных, беларусы праз тую расколатасць не набылі ні польскага фанатызму, ні маскоўскай "істовости в вере" (ЛіМ. 1992. 6 сак.). Параўн.: консолидирующая (религия)...>

Дасюль мы знаёміліся з дзеепрыметнікамі, а таксама прыметнікамі і назоўнікамі, якія выступаюць адпаведнікамі рускіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану з суфіксамі *-вш-, -ш-, -уш- (-юш-), -ащ- (-ящ-)*. Зробім падагульненне.

У беларускай мове выразна не выяўляюцца часовае і станавае значэнні дзеепрыметнікаў. Дзеепрыметнікі аднолькавай формы могуць мець розныя значэнні, і, наадварот, аднолькавае значэнне выражаецца нярэдка рознымі аддзеяслоўнымі ўтварэннямі. Мы ўжо бачылі, што рускім дзеепрыметнікам незалежнага стану з суфіксамі *-ви-*, *ш-* часта адпавядаюць беларускія з суфіксамі *-н-*, *-т-*, *-л-* (*выгоревший* – *выгаралы*, *выгараны*, *затонувший* – *затонуты*, *затанулы*). Разам з тым суфіксы *-н-*, *-т-* выступаюць як асноўныя пры ўтварэнні дзеепрыметнікаў залежнага стану: *прочитаная кніга*, *збіты самалёт*.

Яшчэ. Суфікс *-л-*, дамінантны пры ўтварэнні дзеепрыметнікаў незалежнага стану, сустракаецца ў шэрагу слоў, якія паводле значэння суадносяцца з рускімі залежнымі дзеепрыметнікамі.

На курганавым каберцы// *Нечувалае чуваць...* (Я. Купала). Параўн.: *неслышимое*, ...учуўшы нестрывалы жаль да сябе і за гэтую ноч, і за верасаўскае жыццё, і за сваё сіроцтва – горка заплакала [Хрысця] (В. Адамчык). Параўн.: *нестерпимый*. Нічога не пачуеш і ў шэпце напалову высечанага і цалкам *занядбалага* засульскага старадаўняга парку (С. Галоўка). Параўн.: *запущенный*, *зброшеный*.

Прыметнікі з суфіксам *-льн-* адпавядаюць рускім дзеепрыметнікам як незалежным з суфіксамі *-ущ-(-ющ-)*, так і залежным з суфіксамі *-ем-*, *-ом-*, *-им-*. Успрымаць беларускія словы граматычна адназначна дазваляе кантэкст. Параўн.: *вырашальны голас* (рус. *решающий голас*) – *вырашальная праблема* (рус. *разрешимая праблема*).

У беларускай мове радзей, чым у рускай, ужываюцца дзеепрыметнікі. Наша мова мае шмат аддзеяслоўных вытвораў (пераважна прыметнікі), у тым ліку індывідуальна-аўтарскіх, здольных абазначаць прыкмету прадмета паводле дзеяння. Да таго ж калі будуюцца сказ, ствараецца тэкст з улікам спецыфікі граматычнага ладу беларускай мовы, то ў многіх выпадках адпадае патрэба ў неўласцівых беларускай мове формах дзеепрыметніка.

Як можна было заўважыць, у беларускай мове ёсць па некалькі адпаведнікаў рускага дзеепрыметніка. Калі браць не толькі паказаныя тут словы, але і зафіксаваныя слоўнікамі, то паўстаюць сінанімічныя рады. Напрыклад: *дрыгатлівы*, *дрыготкі*, *дрыготны*, *дрыгучы*, *дрыжучы*, *дрыжлівы*, скалькаванае *дрыжачы*. Ці яшчэ: *адпачывальнік*, *адпачыванец*, *адпачыннік*, *адпачыншчык*, скалькаванае *адпачываючы*.

Выбар прыдатнага слова залежыць ад патрэб і канкрэтнай задачы стварэння тэксту. Прыведзеныя ў артыкуле словы, вядома ж, не вычэрпваюць усіх магчымасцяў мовы. Возьмем толькі што згаданы шэраг адпаведнікаў рускага *отдыхающий*. Анатоць Клышка ў артыкуле "Пра лямант "-уючых" і лямантуючых" (Полымя. 1964. №7) слухна прапаноўвае перакладаць *отдыхающие* назоўнікамі *дачнікі*, *курортнікі*, а таксама апісальна – *тыя*, *хто адпачывае*. Тут будзе дарэчы яшчэ раз звярнуць

увагу чытачоў, найперш маладых, на вышэй названы артыкул. Гэтае арыгінальнае даследаванне шмат паспрыяла высвятленню сапраўднага месца і ролі незалежных дзеепрыметнікаў у беларускай мове, павышэнню культуры мовы. Прапанаваныя аўтарам сродкі і спосабы ўзнікнення дзеепрыметнікаў, неўласцівых беларускай мове, карысна ведаць кожнаму, асабліва тым, хто займаецца літаратурнай працай.

А зараз спынімся на дзеепрыметніках залежнага стану з суфіксам *-н-*, іншых аддзяслоўных утварэннях, якім у рускай мове адпавядаюць формы дзяслова на *-емый*, *-омый*, *-имый*.

Вывучаючы мову Янкі Купалы, П. Глебка прыйшоў да вываду, што народны паэт: "ужывае формы дзеепрыметнікаў залежнага стану мінулага часу [на *-аны*, *-яны*, *-ены*] адэкватна рускім дзеепрыметнікам залежнага стану цяперашняга часу"¹. З'ява гэтая, на думку даследчыка, "вельмі цікавая і павучальная. Як вядома, дзеепрыметнікаў залежнага стану цяперашняга часу (накшталт рускіх: *видимый*, *судимый*, *несомый*) у беларускай мове няма". Прывёўшы прыклады з твораў Янкі Купалы (*пагарджаны*, *неўніманы*, *неспыняная*, *крыўлены*, *гадаваны*, *гнаная*, *паганяны і інш.*), П. Глебка далей угрунтоўвае сваё сцверджанне: "Што гэтыя дзеепрыметнікі выступаюць у ролі адэкватнай замены залежных дзеепрыметнікаў цяперашняга часу, відаць з кантэкстаў, у якіх яны стаяць: плыве голас *неўніманы*, як бы хвалі мора .. а там гэт, у вёсцы і стогне, і плача ваш брат, *пагарджаны*, гаротны мужык .. каб ішоў гоман *неспыняны* і г.д."

У "Граматыцы беларускай мовы" (Мн., 1962) адзначаецца: "Часам дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-* набываюць значэнне ўтварэнняў з суфіксам *-ім-*, *-ем-*. У многіх выпадках гэтыя словы маюць значэнне прыметнікаў".

Паводле сцверджання В. У. Вінаградава, у рускай мове ў залежных дзеепрыметніках даўно ўжо парушаны паралелелізм між формамі цяперашняга і прошлага часу. У прыватнасці, дзеепрыметнікі на *-ем-ый* нярэдка ўжываюцца са значэннем прошлага часу. Напрыклад: Вчера падпісана так долго подготавливаемое израильско-палестинское соглашение (Тэлеканал "Расія". 1997. 16 студз.).

У беларускім перакладзе цалкам прыдасца дзеепрыметнік *рыхтаваны*: Учора падпісана так доўга *рыхтаванае* ізраільска-палесцінскае пагадненне.

У беларускай мове, параўнальна з рускай, нашмат шырэй утвараюцца дзеепрыметнікі з суфіксам *-н-* ад дзясловаў незакончанага трывання. Прывядзем прыклады.

<...Песні там, духамі зораў *ствараныя*,// Будуць душу весяліці тваю (Я. Купала). Усемагутныя Сілы ўсявышнія!// Вамі *трыманая і прасвятляная*,// Сёння за ўсіх малю... (Н. Мацяш). *Ужо самі назвы артыкулаў .. сведчылі пра сур'ёзнасць уздыманых іх аўтарам пытанняў* (А. Ліс)...> <...Цяпер, калі

¹ Глебка П. Аб мове Янкі Купалы// Літаратура і мастацтва. 1946. 10 жніўня. 244

думаю пра нашу родную мову, то дзіва бярэ: на працягу вякоў забараняная, гнаная, зневажаная даўно б павінна знікнуць, а яна па сёння жыве (Полымя. 1997. №3)...>

У рускай мове адпаведныя дзеепрыметнікі незакончанага трывання з суфіксам *-н-* не ўжываюцца. На іх месцы – дзеепрыметнікі залежнага стану з суфіксамі *-ем-*, *-им-* або суфіксам *-вш-*. Так, словазлучэнне *вякамі збіраная і тоеная крыўда* можна перакласці: *веками накапливаемая и скрываема обиды; веками собиравшаяся (накапливавшаяся) и утаивавшаяся обиды*.

У многіх формах дзяслова часовае значэнне сцерлася (*жаданы, каханы, паважаны, чаканы* і інш.), і яны ў пэўных выпадках адпавядаюць рускім дзеепрыметнікам (прыметнікам) з суфіксамі *-ем*, *-ом-*, *-им-*.

<...АДНІМАНЫ – які аднімаўся, аднімаецца (рус. *отнимаемый*). Сцяміўшы гэта, Ляўчук апусціў увесь дзень не *адніманы* ад пляча прыклад свайго "дзегцяр" і дастаў з кішэні ўсохлы і абкрышаны кавалак хлеба (В. Быкаў)...>

<...ВЫМАГАННЫ – які вымагаецца, якога патрабуюць (рус. *требуемый*). Адных імкнуцца прымусіць да падпісання *вымаганых* паказанняў біццём, другіх – толькі пужаннем (Ф. Аляхновіч)...>

<...ГАВОРАНЫ, МАЎЛЯНЫ – які гаворыцца, прамаўляецца (рус. *произносимый, звучащий*). Чамусьці можна выпускаць на беларускай мове тоўстыя падручнікі па гісторыі .. і разам з тым можна як перад уласнымі дзецьмі, так і перад гасцямі з-за мяжы праз *гаворанае* слова паказваць сваю другаснасць і неістотнасць (ЛіМ. 1995. 8 снеж.). Мастацкае слова, // *Маўлянае* міла –// Ад ліха замова, // Чароўная сіла (Р. Крушына)...>

<...ЗВАНЫ, НАЗЫВАННЫ – які завецца, называецца (рус. *называемый*). Штогод, вясной, у дзень, вялікім *званы*, // Збіраюцца яны [валачобнікі], як буслы ў вырай, // І йдуць пад вокны... (Я. Купала). За што так мяне скараў ты, // Богам *называны*? (Я. Купала)...>

<...НЕСПЫНЯНЫ – такі, што цяжка, немагчыма спыніць (рус. *неостановимый*). І крыніцай жывой над айчызнай сваёй // Паплыла, пацякла [маладая Беларусь] *неспыняная* (Я. Купала)...>

<...ПАВАЖАНЫ, ШАНАВАНЫ – такі, якога паважаюць, шануюць (рус. *уважаемый*). У нашай краіне школьны настаўнік – гэта адна з самых ганаровых, самых *паважаных* народаў прафесій (Звязда. 1972. 1 кастр.). Сабковіч .. дзеля, збольшання свайго багацця хоча жаніцца з Адэляй, дачкой *шанаванага* ў павеце суддзі (Я. Купала)...>

<...СПАДЗЯВАНЫ, ЧАКАНЫ – такі, на які спадзяюцца, якога чакаюць (рус. *ожидаемый*). Да яго прынеслі ад немцаў паперу аб *спадзяваным* у найбліжэйшыя дні прыездзе цэлай масы ўцекачоў (Полымя. 1991. №5). *Спадзяванага* памілавання не адбылося (Свабода. 1996. 20 снеж.). Пашлі, Каляда, Беларусі *чаканага* сонца, // пустэльную цішу мяцеліцай раскалышы (А. Хатэнка)...>

<...ХАВАНЫ – які (якога) хаваюць (рус. скрываемый). І ў гэту пару прыйшоў нарэшце ліст ад бацькоў, якога чакаў Карызна з таемным, старанна *хаваным* нават ад самога сябе страхам (М. Зарэцкі)...>

<...ЧЫТАНАЕ (у значэнні назоўніка) – тое, што чытаецца кім-небудзь (рус. читаемое). Ён чытаў Пушкіна паволі, мо таму, што надаваў *чытанаму* вялікі сэнс, а яшчэ, відаць, таму, што не ўмеў хутчэй чытаць (П. Броўка)...>

Малодосць, 1997, №9.-- С.224-250.

Анатоль Багдзевіч

ПУЛЬСАЦЫЙНЫ, ЗНІКАЛЬНЫ, СКЛАДОВЫ І ІНШЫЯ БЕЛАРУСКІЯ АДЭКВАТЫ РУСКІХ ДЗЕЕПРЫМЕТНІКАЎ З СУФІКСАМІ – УЩ-, -ЮЩ-, -АЩ-, -ЯЩ-

Праблема ўжывання дзеепрыметнікаў і прыметнікаў з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-* не новая. У апошняе дзесяцігоддзе многія навукоўцы, журналісты змагаюцца за чысціню роднай мовы, яе ачышчэнне ад штучных, пазычаных, неўласцівых ёй лексемаў, словаформаў, марфемаў. Названыя афіксы якраз і адносяцца да шэрагу такіх марфемаў, бо ўтвораныя з іх удзелам словы (словаформы) з'яўляюцца аанімічнымі ў пачатковай форме з дзеепрыслоўем. Немілагучнымі з'яўляюцца і іншыя формы дзеепрыметнікаў ці ўтвораных ад іх марфалага-сіntaxічным спосабам прыметнікаў. Пра ненарматыўнасць іх ужывання сведчаць і акадэмічная граматыка¹, і многія лінгвісты², і тэрміналагічныя слоўнікі 1990 – 1994 гг.³ Спынімся, аднак, на вузкай групе разгляданых словаў-тэрмінаў са значэннем уласцівасці аб'екта наймення (УАН).

Тэрміналогія – пласт лексікі, які ў наш час патрабуе вялікай увагі і нармавання, асабліва гэта тычыцца нармавання структуры, бо найбольш разбураюць лад мовы неўласцівыя ёй афіксы. Тэрміналогія ж, акрамя таго, мае значны ўплыў на агульнанародную мову. Як паказвае аналіз тэрміналагічных слоўнікаў і навуковых тэкстаў на беларускай мове, гаварыць пра наяўнасць строгай нормы ва ўжыванні тых ці іншых афіксаў у тэрмінах разгляданай групы не даводзіцца. У адных крыніцах мы сустракаем частае выкарыстанне тэрмінаў з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*: *актыўнасць фотасенсібілізуемая, апарат рэжучы, увод легіруючы*

¹ Беларуская граматыка. У 2-х ч. Ч.1. – С.188

² Сцяцко П. Родная мова — мова навукі: Праблема нармавання лінгвістычнай тэрміналогіі // Роднае слова. 1995. № 4. С. 3 — 14; Піліповіч Т., Чаранкевіч С. Тэрмінаадзінкі ў фізіцы: Словаўтварэнне і семантыка // Матэрыялы рэспубліканскай канферэнцыі "Пытанні нармалізацыі беларускай навуковай тэрміналогіі". — Гомель, 1994. - С. 31 - 32.

³ Русско-белорусский математический словарь / Под общ. ред. Я.В. Радыно. — Мн., 1993; Сухая Т., Еўдакімава Р. і інш. Тэрміналагічны слоўнік па вышэйшай матэматыцы для ВУ. — Мн., 1993; Самайлюковіч У., Пазняк У., Сабалеўскі А. Руска-беларускі фізічны слоўнік. — Мн., 1994.

*кампанентаў*¹; у іншых такіх тэрмінаадзінкі цалкам адсутнічаюць, але паслядоўнасці ў іх замене натуральнымі беларускімі адпаведнікамі таксама няма: *галінавальны* выступае адпаведнікам да *ветвящийся* ў "Тэрміналагічным слоўніку па вышэйшай матэматыцы для ВНУ" (Мн., 1993, далей ТСВМ), а ў "Руска-беларускім матэматычным слоўніку" пад рэд. Я. Радыны (Мн., 1993, далей РБМС) у гэтым выпадку ўжыты тэрмін *галінаваны*; *диффе-ренцируючий* у розных слоўніках падаецца як *дыферэнцоўны* і *дыферэнцавальны* і г. д. Таму відавочная патрэба ў спарадкаванні ўжывання тых ці іншых афіксаў пры ўтварэнні тэрмінаў разглядаанай групы.

Перш за ўсё трэба высветліць марфалагічную прыроду і структуру названых тэрмінаў. Значнае месца ў шэрагу гэтых дэрыватаў займаюць складаныя словы або ўтварэнні з прыстаўкай *не-*. Такія тэрміны, безумоўна, трацяць свае дзеяслоўныя прыметы і пераходзяць у разрад прыметнікаў – ад'ектывізуюцца. Прымета паводле дзеяння ў іх становіцца пазачасавай, сталай. Але такое самае часовае значэнне маюць і астатнія тэрміны з значэннем УАН, бо ўжо сама разгляданая семантыка прадугледжвае сталую ўласцівасць, а не тую, што характэрная для аб'екта наймення на працягу пэўнага адрэзка часу, суадноснага з часам дзеяння, выражанага выказнікам. Большай перашкодай пры ад'ектывацыі дзеепрыметнікаў цяперашняга часу незалежнага стану з'яўляецца значэнне стану тых тэрмінаў з суфіксамі *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*, якія маюць суадносныя станаваыя пары з суфіксамі *-ем-, -ім-*. Аднак такіх тэрмінаў сярод дэрыватаў з значэннем УАН няма. Да таго ж тут апазіцыя не зусім па станавым значэнні, а хутчэй па семантыцы. У першым выпадку гэта здольнасць аб'екта наймення выступаць утваральнікам дзеяння (а не непасрэдна ўтвараць дзеянне ў момант гугаркі ці адначасова з асноўным дзеяннем), а ў другім – здольнасць падпадаць пад гэтае дзеянне. Такую семантыку ў беларускай мове могуць перадаваць і аддзяслоўныя прыметнікі: *ворная зямля* (прыгодная да ворыва), гэта значыць аб'ект дзеяння, *жвачная жывёла* – тая, якой уласціва жаваць жуйку, г. зн. здольнасць утвараць дзеянне.

Значэнне УАН можа рэалізавацца ў больш канкрэтных значэннях. Нагадаем асноўныя з іх (на матэрыяле рускай мовы):

1. Здольнасць аб'екта наймення да ажыццяўлення пэўнага працэсу: *адсорбирующее вещество* – рэчыва, здольнае да адсорбцыі – паглынання часцінак газу сваёй паверхняй; *парообразующий* – здольны ўтвараць пару; *праникальная радыецыя* – радыецыя, здольная пранікаць; *вибропоглощающий* – здольны паглынаць вібрацыі.

¹ Люшцік І. Тэрміналогія нафта- і газздабычы (абсталёванне промыслаў і інструмент) / Тэрміналагічны зборнік 89-90. — Мн., 1992. — С. 18—37; Краевская Н. Русско-белорусский словарь электротехнических терминов. — Мн., 1993.

2. Стан аб'екта наймення, яго месцазнаходжанне адносна чаго-небудзь, вонкавы выгляд: *бездействующий* – які знаходзіцца ў стане бяздзеяння; *прилегающий* – які знаходзіцца непасрэдна каля чаго-небудзь; *ветвящийся* – які мае выгляд разгалінаванай структуры.

3. Характарыстыка інтэнсіўнасці дзеяння, яго працягласці ў часе: *короткоживущий, быстрозатухающий, малошумящий*.

4. Хімічны склад: *водородсодержащий, железосодержащий, алмазосодержащий* і пад.

5. Схільнасць да дзеяння: *исчезающий, легковоспламеняющийся, прилипающий, расширяющийся*.

Тэрміны гэтых розных групаў у рознай ступені страцілі свае сувязі з дзеясловамі. Для ад'ектываў 2-й і 4-й групаў зусім неактуальныя не толькі прыметы дзеяслова (час, стан), але ў некаторых выпадках і вербіяльная семантыка. Так, тэрмін *ветвящийся* са значэннем вонкавага выгляду аб'екта наймення мае семантычную сувязь з назоўнікам *ветка* ў той жа ступені, што і з дзеясловам *ветвиться*, а магчыма, нават і больш цесную. Для ад'ектываў 3-й групы семантыка дзеяслова мае істотнае значэнне, але іх ад'ектывацыя не выклікае сумненняў з-за таго, што большасць з іх – складаныя словы. Найбольш цесную сувязь з дзеясловам маюць ад'ектывы 1-й групы, аднак пра іх ад'ектывацыю мы ўжо згадвалі.

Такім чынам, тэрміны з суфіксамі *-ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-* з значэннем УАН – гэта прыметнікі, утвораныя спосабам ад'ектывацыі ад адпаведных дзееспрыметнікаў, што дазваляе весці гаворку не толькі пра непажаданасць ужывання ў гэтым выпадку структураў з *-уч-, -юч-, -ач-, -яч-*, але і пра непатрэбнасць такога ўжывання для перадачы семантыкі УАН, бо ўсе "вартасці" "-уючых" тэрмінаў (яны дакладна паказваюць на час і стан дзеяння) не актуальныя ў гэтым выпадку. Таму перадаць значэнне УАН можна і іншымі словаўтваральнымі сродкамі, уласцівымі нашай мове, пры ўмове, што яны поўна, сцісла, дакладна выражаюць патрэбную семантыку. Разгледзім гэтыя сродкі.

Самым актыўным суфіксам пры дэрывацыі тэрмінаў разглядаанай групы з'яўляецца суфікс *-льн-*. У "Руска-беларускім фізічным слоўніку" (Мн., 1994, далей РБФС) каля 70 (з 123) тэрмінаў – адпаведнікаў рускіх дэрыватаў з суфікса-мі *-ущ-, -ющ-, -ащ-, -ящ-* са значэннем УАН змяшчаюць гэты фармант; у РБМС – 25 з 43; у ТСВМ – 30 з 64: *адсарбавальны, вібрапаглынальны, усмоктвальны, вычарпальны, знікальны, хутказатухальны* і г. д. Многія навукоўцы таксама раяць выкарыстоўваць суфікс *-льн-* у гэтым выпадку¹. Хоць у працах 70 – 80-х гг. і сустракаюцца меркаванні, што формы тыпу *вычарпальны, прыгнятальны* нельга лічыць удалымі ў якасці эквівалентаў да рускіх *исчерпывающий*

¹ Сцяцко П. Родная мова — мова навукі... — С. 7; Піліповіч Т., Чаранкевіч С. Тэрмінаадзінкі ў фізіцы... — С. 31.

(ответ), угнетающий¹. У наш час такія формы ўсё часцей выкарыстоўваюцца ў перыядычным друку і не выклікаюць непаразумення.

Не аспрэчваецца ўжыванне суфікса *-льн-* у складаных прыметніках і ў прыметніках з прыстаўкай *не-*, якая, у адрозненне ад іншых дзеяслоўных прыставак, не перашкаджае, а, наадварот, спрыяе ад'ектывацыі дзеепрыметнікаў². У тэрмінах з прыстаўкай *не-* найбольш выяўляецца ад'ектыўнае значэнне, бо некаторыя з іх можна па семантыцы паставіць у адзін шэраг з дэрыватамі на *-ем-* (якія, па ідэі, павінны мець супрацьлеглае часовае і станавае значэнне. Параўнаем: *непропускающий* і *непроницаемый*). Таму нату-ральна, што адпаведнікамі да абодвух словаў кожнай такой пары будуць ад'ектывы з суфіксам *-льн-*: *непраникальны*, *непрапускальны*.

У "Руска-беларускім слоўніку матэматычных, фізічных, тэхнічных тэрмінаў"³ (далей РБС МФТТ) вельмі вялікая колькасць тэрмінаў такога кшталту, аднак, падаецца з суфіксамі *-уч-*, *-юч-*, што зусім не апраўдана: "незапацяваючы", "неразбураючы", "матэрыялазберагаючы". Гэта сведчыць пра ўжыванне такіх адзінак у недагледжаных перакладных навуковых тэкстах (гэты слоўнік складзены на аснове ўжывання тэрмінаў у навуковых тэкстах).

Суфікс *-льн-* здольны перадаваць не ўсе адценні значэння УАН. Так, вялікая колькасць тэрмінаў 1-й, 3-й, 4-й і 5-й групаў змяшчаюць гэты фармант і з'яўляюцца паўнаwartаснымі адпаведнікамі рускіх тэрмінаў з суфіксамі *-ущ-*, *-ющ-* з значэннем УАН: *блукальны*, *вібрапаглынальны*, *вадародазмяшчальны*, *двайкапераламляльны*, *невыпрамляльны*, *несаматушыльны*, *непрыліпальны* і г. д. Аднак тэрміны 2-й групы звычайна падаюцца з іншым фармантам, паколькі суфікс *-льн-* надае тэрміну адценне значэння актыўнасці дзеяння. У словах жа 2-й групы пераважна выкарыстоўваюцца дзеяслоўныя асновы, якія выражаюць "пасіўнае" дзеянне, стан: перасякаюцца, знаходзіцца побач (прылягае), дзейнічае на пэўнай адлегласці ад чаго-небудзь (а г. зн. знаходзіцца на пэўнай адлегласці) – *пересекающиеся прямые*, *прилежащий*, *близкодействующий* і г. д. Відавочна, што ва ўсіх гэтых прыкладах ужыванне суфікса *-льн-* было б не зусім апраўданым: "перасякальныя" (прамыя), "прыляжальны" і г. д. Таму ў гэтых выпадках і выкарыстоўваюцца іншыя фарманты.

Але і ў межах тэрмінаў 1-й, 3-й, 4-й і 5-й групаў не да ўсіх дзеяслоўных асноваў можа далучацца фармант *-льн-* з тым, каб надаваць аснове патрэбнае значэнне. Так, вельмі актыўным пры названых умовах суфікс *-льн-* з'яўляецца пры далучэнні ад асноваў інфінітыва дзеясловаў I

¹ Гераськіна Т. Дзеепрыметнікі незалежнага стану цяперашняга часу ў сучаснай рускай мове і іх пераклад на беларускую мову // Беларуская лінгвістыка. 1989. Вып. 36. С. 40 — 46.

² Калакуцкая Л. Ад'ектывацыя причастий в современном русском языке. — М., 1971.

³ Костюкович Н., Люштик В., Шербин В. Русско-белорусский словарь математических, физических и технических терминов / Под ред. Н.Н. Костюковича. — Мн., 1995.

прадукцыйнага класа¹: *параўтваральны, вызначальны, абцякальны, непаглынальны, вагальны, дапаўняльны* і інш. Такія ўтварэнні добра стасуюцца з іншымі аднакаранёвымі словамі, а гэта сведчыць на іх карысць: *абцякальны – абцякальнасць, паглынальны – паглынальнік, паглыннанне*. Тым часам як утвораныя ад асновы цяперашняга часу "-уючыя" тэрміны такіх стасункаў не маюць.

Значна менш у слоўніках утварэнняў з суфіксам *-льн-* ад дзеясловаў III прадукцыйнага класа (*адсарбавальны, кандэн-савальны*) і адзінкавыя ўтварэнні ад дзеясловаў IV прадукцыйнага (*несаматушыльны*) і непрадукцыйных (*лікава-развязальны – I, непадавальны – VIII*) класаў. Таму можна гаварыць аб прадукцыйнасці разгляднага фарманта пры ўтварэнні тэрмінаў з значэннем УАН у спалучэнні з асновамі дзеясловаў I прадукцыйнага класа, малапрадукцыйнасці ў спалучэнні з асновамі III прадукцыйнага класа і непрадукцыйнасці ў спалучэнні з асновамі IV прадукцыйнага і непрадукцыйных класаў.

Роднае слова. – 1998. -- №8. – С.95 – 100.

Фармантам, які бярэ на сябе нагрузку пры ўтварэнні тэрмінаў-ад'ектываў з значэннем УАН ад дзеясловаў IV прадукцыйнага і непрадукцыйных класаў, выступае *-н-ы*; ён далучаецца да скарочанай асновы інфінітыва (з адыманнем фінальнай галоснай асновы). Такіх дэрыватаў у тэрміналагічных слоўніках таксама шмат: 48 з 123 у РБФС, 12 з 43 у РБМС, 20 з 64 у ТСВМ (яны складаюць каля 35 % ад усіх тэрмінаў з значэннем УАН адпаведнікаў да рускіх "-ующих" структураў; утварэнні з суфіксам *-льн-* – каля 54 %).

Як заўважае ў манаграфіі "Беларуская навуковая тэрміналогія" Л. Антанюк, "...аддзеяслоўныя тэрміны – прыметнікі – (з суфіксам *-н-*. – А.Б.) служаць для намінацыі якасцей, уласцівасцей адносна магчымасцей падвяргацца пэўнаму дзеянню або здольнасці ўтвараць пэўнае дзеянне: *адкідны, выхланны, заліўны, заціскны*"². Відавочна, што акрэсленая семантыка, асабліва другая яе частка, адпавядае семантыцы разгляданай групы словаў. Першая ж частка (дзе ідзе гаворка пра магчымасць падлягаць дзеянню) паказвае на магчымасць утварэння тэрмінаў 2-й семантычнай групы, г. зн. з значэннем стану, вонкавага выгляду. Аналіз тэрміналагічных слоўнікаў 1990 – 1994гг. пацвярджае гэта. Менавіта ў

¹ Класы дзеясловаў – гэта групы дзеясловаў, якія адносяцца да аднаго і таго ж спражэння і характарызуюцца тоеснымі фармальнымі суадносінамі асноваў інфінітыва і цяперашняга часу. У лінгвістычнай літаратуры прынята адрозніваць прадукцыйныя і непрадукцыйныя класы. Калі мадэль формамянення характэрная для вялікай групы дзеясловаў, якая з'яўляецца адкрытай, таму што яна можа заставацца паўняца новымі дзеясловамі, тады дзеясловы гэтай мадэлі ўваходзяць у прадукцыйны клас. Калі ж мадэль формамянення ахоплівае лексічную групу дзеясловаў, якая з'яўляецца закрытай, таму што па тыпу дзеясловаў гэтай групы новыя дзеясловы не ўтвараюцца, тады гэтая мадэль уваходзіць у адзін з непрадукцыйных класаў (гл.: Беларуская граматыка: У 2 ч. Ч. 1. Мн., 1985. С. 166 — 185). — *Заўвага рэд.*

² Антанюк Л. Беларуская навуковая тэрміналогія. •— Мн., 1987. — С. 223

словах 2-й группы найбільш часта выкарыстоўваецца суфікс *-н-*: *перасечныя прамыя, разбежны, супрацьлежны, прыналежны, пераважны (преобладающий)*. Аднак ёсць і значная колькасць прыкладаў з іншых семантычных групаў з гэтым афіксам: *электраправодны, самафакусоўны, самаўзбудны, супрацьдзежны* і г. д.

Некалькі тэрмінаў з значэннем УАН можа ўтварацца далучэннем суфікса *-н-* да асновы назоўніка – назвы працэсу [аднак гэта большы уласціва тэрмінам з значэннем функцыі аб'екта наймення (ФАН)]: *вібрацыйны (вибрирующий), крышталізацыйны, гукаізаляцыйны*. Утварэнне ад'ектываў ад асновы назоўніка дазваляе пазбыцца не толькі суфіксаў *-уч-, -юч-*, але і нехарактэрнага для беларускай мовы элемента *-ір-*, да таго ж сцісла і выразна перадаць семантыку: – якому ўласцівая вібрацыя – *вibriрующей, вібрацыйны, пульсацыйны*.

Утварэнні з фармантам *-н-* і ад дзеяслоўных, і ад назоўнікавых асноваў добра стасуюцца з іншымі аднакаранёвымі словамі (у іх ліку і з назвамі працэсаў: *электраправодны – электраправоднасць – электраправоднік і г. д.*). Утварэнні з суфіксам *-н-* (і іх адпаведнікі з суфіксамі *-уц-, -юц-* у рускай мове) найбільш страцілі дзеяслоўныя прыметы часу і стану. Ёсць выпадкі, калі ў беларускай мове дэрыват на *-н-* выступае эквівалентам да супрацьлеглых (звычайна, але ў гэтых выпадках ідэнтычных) па значэнні рускіх тэрмінаў: *Зависимый, зависящий – залежны*.

Усё згаданае дазваляе гаварыць пра недапушчальнасць ужывання ў складзе тэрмінаў з значэннем УАН суфіксаў *-уч-, -юч-*, што, на жаль, можна бачыць у навуковых тэкстах і некаторых слоўніках (напрыклад, РБС МФТ): *выходзячы, дзеючы, праводзячы і г. д.*

Такім чынам, суфікс *-н-* можа выкарыстоўвацца пры ўтварэнні тэрмінаў, адпаведных рускім аддзеепрыметнікавым ад'ектывам пераважна з значэннем стану, вонкавага выгляду аб'екта наймення, характарыстыкі яго нутраных уласцівасцяў. Названы афікс далучаецца да асноваў дзеясловаў непрадукцыйных і IV прадукцыйнага класаў. Колькасць утварэнняў з гэтым фармантам значная, але большая частка іх – складаныя словы з тым самым другім кампанентам. Гэта значыць, суфікс *-н-* пры ўтварэнні тэрмінаў ад'ек-тываў з значэннем УАН з'яўляецца рэгулярным, але малапрадукцыйным.

У слоўнікі 1990 – 1994 гг. трапілі тэрміны разглядаанай групы з суфіксамі *-лів-, -іст-, -ов-, -к-*. Такіх утварэнняў няшмат, яны (разам з іншымі сродкамі) складаюць каля 10 % словаў гэтай групы. Да таго ж сярод аўтараў слоўнікаў няма адзінства адносна іх ужывання. Напрыклад: *вращающийся – аваротлівы* (РБФС), *самавярчальны* (Руска-беларускі слоўнік электратэхнічных тэрмінаў. Мн., 1993. Далей РБС ЭТТ), *вярчальны* (у РБС МФТ як варыянт).

Аналіз фактычнага матэрыялу паказвае, што выкарыстанне ўсіх названых сродкаў мажлівае толькі ў выпадках, калі з-за характару асновы

або наяўнасці такіх тэрмінаў з іншымі значэннямі ці з-за нейкіх іншых прычын немагчымая дэрывацыя з суфіксамі *-льн-* і *-н-*. Аднак названыя фарманты ўсё ж здольныя перадаваць патрэбнае значэнне, хоць і лічыцца, што яны як бы "не ўдзельнічаюць у тэрмінаўтварэнні"¹.

Суфікс *-лів-*, які, па вызначэнні "Беларускай граматыкі" (далей БГ), надае дэрыватам семантыку схільнасці да дзеяння, на самай справе мае больш шырокія магчымасці. Так, слова *шумлівы* ў ТСБМ мае 3 значэнні: 1. Які ўтварае шум; 2. Які любіць шумець; 3. Які суправаджаецца шумам, ажыўленнем, мітуснёй. Першае і трэцяе значэнні не адпавядаюць азначэнню БГ, затое ўсе тры значэнні адлюстроўваюць семантыку УАН. Таму натуральным адпаведнікам да *мало-шумящій* будзе *малашумлівы*, а не *малашумны* ці *малашумячы* (*шумны* мае больш шырокае значэнне і адпавядае рускаму *шумный*). Тое самае можна сказаць пра *святлівы*, *аваротлівы*, *зменлівы* (у рускай мове ім адпавядаюць зваротныя дзеепрыметнікі, але ўжыванне "-уючыся" тэрмінаў зусім не нарматыўнае). Заўважым, аднак, што пры перакладзе такіх тэрмінаў трэба задумвацца над іх семантыкай, а не бачыць толькі пэўную словаўтваральную мадэль – прыклад для калькавання. Так, тэрмін *зменлівы* можа быць адпаведнікам да рускага *текущий* толькі ў адным значэнні: *зменлівы склад рабочых*. У астатніх выпадках трэба шукаць іншыя эквіваленты (напр., *гэты год*, *прамежкавы рамонт*, *цёклая вада* і інш.).

Граматычную "сферу ўжывання" разгляднага фарманта вылучыць цяжка, бо зафіксаваныя адзінкавыя дэрываты маюць словаўтваральнай базай асновы дзеясловаў розных класаў (I, IV прадукцыйных і II непрадукцыйнага).

Нязначная колькасць тэрмінаў разгляднай групы можа ўтварацца далучэннем да дзеяслоўнай асновы суфікса *-іст-*, але ён малапрадукцыйны пры адвербіяльным (прыслоўным) тэрмінаўтварэнні. Значэнне дэрыватаў з гэтым суфіксам – сталая прымета аб'екта наймення, характар дзеяння звычайна пасіўны, г. зн., хоць фармальны ўтваральнік дзеяння – аб'ект наймення, але на самай справе дзеянне выконваецца іншым суб'ектам, само па сабе або не выконваецца. У гэтым выпадку ўжыванне суфікса *-льн-* зусім непажаданае (як ужо адзначалася, ён здольны абазначаць часцей актыўнае дзеянне), але з-за характару асновы нельга ўжыць і суфікс *-н-*: *іскраціўся* – *іскрысты*, *прерываюціўся* – *перарывісты*, *распываюціўся* – *распывісты* і г. д.

Вартымі заменнікамі штучнага суфікса *-уч-* з'яўляюцца таксама афіксы *-л-*, *-ан-*, *-л-*. Першы часцей выкарыстоўваецца пры ўтварэнні тэрмінаў з значэннем 'схільны да дзеяння, названага ўтваральнай асновай': *плыўкі*, *лёгкапалкі*; другі і трэці ўтвараюць тэрміны з значэннямі стану, вонкавага выгляду, інтэнсіўнасці працэсу: *разгалінаваны*, *прылеглы*, *роўнаадлеглы*, *хуткарослы*.

¹ Антанюк Л. Беларуская навуковая тэрміналогія. — Мн., 1987. — С.226

РБС ЭТТ часта выкарыстоўвае для перадачы значэння УАН назоўнікі ва ўскосных склонах, што, на нашу думку, прымальна толькі ў тых выпадках, калі немагчыма ўтварыць прыметнік. У іншых жа сітуацыях недапасаваныя азначэнні ў тэрміналогіі непажаданыя, бо заўсёды існуе магчымасць далучэння да тэрміна новых назоўнікаў у родным склоне, а вялікая іх колькасць робіць цяжкім разуменне тэрміна: *падтрымальны канат* – *падтрымальны канат трубнага ключа* (параўнаем: *канат падтрымкі трубнага ключа*).

Аднак вельмі неабходнае выкарыстанне названага сродку ў якасці адпаведніка рускіх "-ующих" дэрыватаў з пераносным значэннем: *втягивающий момент* – *момант уцягвання* (а не *ўцягвальны момант*), *крутящий момент* – *момант кручэння* і г. д.

Вялікую колькасць утварэнняў, якія маюць значэнне знаходжання аб'екта наймення ў працэсе аперацыі (ЗПА), слоўнікі перакладаюць з дапамогаю дадзеных азначальных сказаў, што ў большасці выпадкаў апраўдана. Пры гэтым, аднак, не ўлічваецца, што некаторыя з такіх тэрмінаў могуць мець і значэнне УАН, пры перакладзе якога даданы сказ непрымальны, бо супярэчыць патрабаванню сцісласці тэрміна. Напрыклад: *лежащий* – *які ляжыць* (ТСВМ), *превращающий* – *які пераўтварае* (ТСВМ). Для перадачы значэння УАН лепш ужываць *размешчаны*, *пераўтваральны* і г. д.

Можна вылучыць наступныя заканамернасці пры ўтварэнні тэрмінаў ад'ектываў з значэннем УАН:

1. Найбольш выразна перадаюць названае значэнне дэрываты з суфіксам *-льн-*, які да таго ж надае ўтвораўнаму тэрміну значэнне актыўнага дзеяння, што пэўным чынам можна суаднесці з значэннем незалежнага стану. Таму асноўны афікс пры дэрывацыі названай групы тэрмінаў ёсць суфікс *-льн-*, які далучаецца да поўнай асновы інфінітыва дзеясловаў I і III прадукцыйных класаў. Утвораныя тэрміны маюць значэнне 'здольны, можа выконваць пэўнае дзеянне, ажыццяўляць працэс'.

2. Пры далучэнні суфікса *-льн-* да асновы інфінітыва дзеясловаў I прадукцыйнага класа тэрміны могуць таксама абазначаць нутраную ўласцівасць, хімічны склад і г. д. аб'екта наймення.

3. Нехарактэрнае далучэнне суфікса *-льн-* да асноваў дзеясловаў II і IV прадукцыйных і непрадукцыйных класаў. Могуць быць адзінкавыя ўтварэнні з гэтым фармантам ад асноў названых дзеясловаў: *несаматушыльны*, *лікава-развязальны* (але лепш *лікава-развязальны*).

4. Пры ўтварэнні тэрмінаў, якія характарызуюць стан, вонкавы выгляд аб'екта наймення, яго размяшчэнне ў прасторы, пры дэрывацыі ад асноваў дзеясловаў I прадукцыйнага класа таксама выкарыстоўваецца суфікс *-льн-*, але ў гэтым выпадку ён ужываецца нашмат радзей. Больш актыўны пры ўтварэнні тэрмінаў згаданага значэння суфікс *-л-*, які спалучаецца з

скарочанай інфінітыўнай асновай дзеясловаў IV прадукцыйнага і непрадукцыйных класаў

5. Суфікс *-н-* таксама далучаецца да дзеяслоўных асноваў IV прадукцыйнага і непрадукцыйных класаў і пры ўтварэнні тэрмінаў з значэннямі 'характарыстыка інтэнсіўнасці, працягласці дзеяння, нутраных, хімічных уласцівасцяў аб'екта наймення', дзе асноўным словаўтваральным фармантам выступае *-льн-ы*.

6. Пры немажлівасці дэрывацыі з суфіксамі *-льн-* і *-н-* (з-за характару асновы, сінаніміі, шматзначнасці) можна выкарыстоўваць *-лів-*, *-іст-*, *-к-* (часцей з значэннем схільнасці аб'екта наймення да дзеяння), у адзінкавых выпадках *-ан-* і *-л-*.

7. Пры немагчымасці дэрывацыі з пералічанымі фармантамі можна выкарыстоўваць суфікс *-ов-*, далучаючы яго да асновы адвербіяльнага назоўніка (*доўгажыццёвы, складовы*).

8. Пры немагчымасці ўтварыць тэрмін з значэннем УАН з суфіксамі *-льн-*, *-н-*, *-лів-*, *-іст-*, *-к-*, *-л-*, *-ан-*, *-ов-* можна перадаць гэтае значэнне з дапамогаю недапасаванага азначэння – назоўніка ва ўскосным склоне.

9. Назоўнік ва ўскосным склоне найбольш пажаданы пры перадачы рускіх тэрмінаў з суфіксамі *-уц-*, *-юц-* з пераносным значэннем, якое нельга раскрыць спалучэннем "які + адпаведны дзеяслоў".

10. Непажадана выкарыстоўваць пры перадачы тэрмінаў з значэннем УАН даданыя сказы, якія робяць тэрмін больш цяжкім для ўспрымання. Аднак пры складанасці выкарыстання пералічаных у пп. 1 – 9 сродкаў выкарыстоўваецца і даданы сказ, які ўсё ж дакладна перадае значэнне і не парушае граматычнага ладу нашай мовы.

Роднае слова. – 1998. -- №10. – С. 97-101.

ДЗЕЕПРЫСЛОЎЕ

І.Я. Лепешаў

УЖЫВАННЕ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

<...Сярод разнастайных уменняў і навыкаў, якія павінны набыць школьнікі і студэнты ў сувязі з вывучэннем граматычнай тэорыі, праграма па беларускай мове называе і такія маўленчы навык, як правільнае ўжыванне дзеепрыслоўнага словазлучэння ў сказе. Гэты навык грунтуецца на разуменні граматычнай структуры дзеепрыслоўя – другараднага выказніка ў сказе, звязанага з дзейнікам і асноўным выказнікам.

1. Няўмелае карыстанне дзеепрыслоўем прыводзіць да памылак тыпу «Гледзячы на залацістае поле пшаніцы, сэрца напаўняецца радасцю». Каб пазбегнуць такіх памылак, трэба кіравацца наступным.

Дзеепрыслоўе, абазначаючы дадатковае дзеянне, адносіцца не толькі да выказніка, але і да дзейніка, г.зн. і асноўнае дзсянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, павінна выконвацца адной і той жа асобай ці прадметам. Сувязь дзеепрыслоўя як з выказнікам (прымыканне), так і з дзейнікам (сэнсавая суадноснасць) схематычна ўяўляецца такім чынам:

Пятрусць спыніўся,
прайшоўшы з кіламетр.

Сказы, у якіх дзеянні, абазначаныя дзеясловам і дзеепрыслоўем, належаць розным дзейнікам, сэнсава і граматычна няправільныя, у іх парушаецца і лагічнасць, і правільнасць маўлення. А такія сказы – нярэдка з'ява не толькі ў вучнёўскіх і студэнцкіх пераказах, сачыненнях, курсавых працах, але і на старонках газет, часопісаў, кніг. Вось толькі некалькі прыкладаў з перыёдыкі апошніх гадоў: «Часта пры галенні, глядзячы ў люстэрка на свой «амбітны» нос, успамінаецца маладосць»; «У мяне, згадаўшы радкі з пісьма, міжволі выкаціліся слёзы»; «Яму балюча зашчымела сэрца, уявіўшы разгублены, заплаканы твар Чудакоўскага»; «Ведаючы характары многіх творцаў, цяжка чытаюцца іхнія творы»; «Цяпер, перабіраючы лісты ад Уладзіміра, часта прыгадваецца журботнае котлішча».

Існуе два прыёмы самаправеркі, ці правільна ўжыта дзеепрыслоўе. Першы прыём – трансфармацыйны, перабудоўваем сказ, замяняючы дзеепрыслоўе дзеясловам і злучаючы аднародныя выказнікі злучнікамі «і»: *Пятрусць спыніўся, прайшоўшы з кіламетр – Пятрусць прайшоў з кіламетр і спыніўся*. У няправільна пабудаваным сказе такой замены не зробіш: «З лётчыкам Куніцыным, лятаючы на ваенным самалёце, здарылася аварыя».

Другі прыём. Паколькі дзеепрыслоўе мае адносна свабоднае размяшчэнне ў сказе і сэнсава звязваецца з дзейнікам, магчыма перастаноўка дзеепрыслоўнага словазлучэння бліжэй да дзейніка: *Пятрусць, прайшоўшы з кіламетр, спыніўся*. Зрабіўшы такую ж перастаноўку ў няправільна пабудаваным сказе, лёгка выявіць бяссэнсіцу: «Аварыя, лятаючы на ваенным самалёце...» Тое самае выяўляецца пры аналагічнай перастаноўцы і ў кожным з прыведзеных вышэй прыкладаў: «Маладосць, глядзячы ў люстэрка...» і г.д.

Дзеепрыслоўі ўжываюцца і ў абагульнена-асабовых сказах, у якіх, як вядома, няма дзейніка, а дзеянне, выражанае дзеясловам і дзеепрыслоўем, адносіцца да кожнага, да любой асобы: «Нарабіўшыся за дзень на тых сотках, пад вечар ледзь ногі цягнеш» («Маладосць»).

У безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да неазначальнай формы дзеяслова, г.зн. калі галоўны член

безасабовага сказа выражаецца спалучэннем дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова (*трэба, неабходна, нельга, можна, варта* і інш. з інфінітывам: «Слухаючы яго выступленні, нам ад няёмкасці хацелася нават залезці пад лаўку» (А.Карпюк); «На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць» (Прыказка) Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываецца нельга. «Адчувалася, слухаючы Казлову: тое, што яна гаварыла, ніколі не забудзе»; «Там, у кіно, гледзячы на яе, мне падумалася, што Таня прыгажэйшая за Аню і цяпер ужо я іх не зблытаю».

Названыя правілы ўжывання дзеепрыслоўяў поўнаасцю стасуюцца і да дзеепрыслоўных словазлучэнняў, якія сталі фразеалагізмамі: «Растуць яны там у нас на лес гледзячы» (Я.Брыль). У безасабовых сказах такія фразеалагізмы таксама адносяцца да інфінітыва: «Не ісці ж на ноч гледзячы» (Ф.Янкоўскі).

Некаторыя словазлучэнні толькі знешне падобныя на дзеепрыслоўныя. Дзеепрыслоўе ў іх складзе, утворанае ад дзеясловаў маўлення, не абазначае дадатковага дзеяння і не выступае ў сказе ў ролі акалічнасці. Такія словазлучэнні выконваюць функцыю пабочных выразаў: па праўдзе кажучы, між намі кажучы, прасцей кажучы, інакш кажучы і інш. Яны паказваюць адносіны асобы да спосабу перадачы думкі і, як і іншыя пабочныя кампаненты, часцей за ўсё сэнсава звязваюцца з усім сказам, а таму не маюць абмежаванняў ва ўжыванні, уласцівых дзеепрыслоўям са значэннем дадатковага дзеяння. Іх ужыванне свабоднае: «Уласна кажучы, гэта дарога служыла вуліцай двум дзесяткам хат» (К.Чорны); кажучы, усюды відаць любоў да працы» (П.Пестрак).

2. Чытаючы паэму «Тарас па Парнасе», сустракаем такі сказ: «Крупені ўволю я пaeўшы, усіх падзякаваў багоў». Тут - - незвычайнае дзеепрыслоўнае словазлучэнне: яно ўключыла ў свой склад і дзейнік «я» – галоўны член граматычнай асновы ўсяго сказа. І гэта не традыцыйная «палітычная вольнасць», звязаная з неабходнасцю захаваць чатырохстопны ямб. Перад намі архаічная з'ява, характэрная для мінулых эпох. Л.А.Булахоўскі прыводзіць амаль два дзесяткі аналагічных прыкладаў з твораў рускіх паэтаў XIX ст. У гэтых урыўках дзейнік таксама разрывае спалучэнне дзеепрыслоўя з залежным ад яго словам. Яшчэ раней такі парадак слоў быў уласцівы і рускай прозе, пасля трымаўся толькі ў паэзіі. «Гэты парадак слоў гістарычна бярэ пачатак з глыбокай старажытнасці, калі дзеепрыслоўяў яшчэ не было, а «тяготeющие» да выказніка дзеепрыметнікі, з якіх яны выдзеліліся, гэтак жа, як і прыметнікі, маглі папярэднічаць свайму паяснёнаму слову»¹

У беларускай паэзіі выпадкі, калі дзейнік знаходзіцца ўнутры дзеепрыслоўнага словазлучэння, таксама не адзінкавыя. Два прыклады з твораў канца XIX ст.: «Мінуўшы я млын той, еду ўжо лесам» (Ф.Багушэвіч); «А хлопчык маленькі над кніжкай сядзіць, яе ён

¹ 15, с. 436.

раскрыўшы, на вершы глядзіць» (А.Гурыновіч). Канструкцыі з дзейнікам у сярэдзіне дзеепрыслоўнага словазлучэння сустракаюцца і ў вершаваных творах Я.Купалы: «Звесіўшы людзі галовы, слухаюць, думкі снуюць»; «Захапіўшы ў першай пары Янка Майку, Юрка Раю, даюць дыхту, даюць жару, «Сербіянку», «Польку» шпараць, а гармонік грае, грае».

У сучаснай нашай паэзіі падобныя канструкцыі не выкарыстоўваюцца. Яны б лічыліся парушэннем нормы.

3. Нярэдка ў дзеепрыслоўнае словазлучэнне ўваходзіць адносны займеннік *які*, адначасова з'яўляючыся кампанентам дзеепрыслоўнага словазлучэння і злучальным словам даданай азначальнай часткі: «Астаюцца два арсеналы, узяўшы якія мы ўзброім сябе і абязброім ворага» (У. Караткевіч); «Бойка з бацькам была той апошняй рысай, пераступіўшы якую адразу змяніўся ён сам» (Л.Дайнека),

Хоць канструкцыі «дзеепрыслоўе + *які*» і выдзяляюцца інтанацыйна, але не павінны аддзяляцца коскай у складзе даданай азначальнай часткі. Дзеепрыслоўнае словазлучэнне ў такіх выпадках «не можа быць адасоблена ад даданага сказа без разбурэння яго структуры (адрыву злучальнага слова); дваякая функцыя адноснага займенніка *які* робіць адасабленне немагчымым»¹. А між тым у друку досыць часта можна сустрэць няправільнасць пунктуацыйнага характару – коску пасля *які*: «Метэарыты – гэта толькі кручок для затраўкі, кончык жылкі, трымаючыся за якую, можна выцягнуць сучасную домну»: «Каля ног хлопца ляжала тарбінка з завязкамі, згледзеўшы якую, маці ўсё зразумела»...>

І.Я. Лепешаў.

Сучасная беларуская літаратурная мова: Спрэчныя пытанні. – Гродна, 2002. – С. 179-181.

П.П. Шуба

ПРЫСЛОЎЕ І КАТЭГОРЫЯ СТАНУ

<...Прыслоўе і катэгорыя стану – гэта лексіка-граматычныя разрады слоў, якімі завяршаецца традыцыйны рад знамянальных часцін мовы. Але не толькі гэта іх аб'ядноўвае.

Вядома, што доўгі час словы, якія многімі граматыстамі адносяцца да катэгорыі стану, вывучаліся разам з прыслоўямі. Дарэчы, шмат у якіх працах па граматыцы асноўная іх частка і цяпер яшчэ працягвае называцца «прэдыкатыўнымі прыслоўямі»². Сапраўды, значная колькасць слоў катэгорыі стану па форме падобна да якасных прыслоўяў. Аднолькавыя ў іх і спосабы ўтварэння форм ступеней параўнання.

Агульным для прыслоўяў і слоў катэгорыі стану з'яўляецца таксама тое, што абодва названыя лексіка-граматычныя разрады слоў – «вытворныя» часціны мовы. Увесь іх лексічны склад у сучаснай мове

¹ 33, с. 297.

² Грамматика современного русского литературного языка. М., 1970, с.309.

поўнасьцю, без выключэння, складаецца са слоў вытворных. Бясспрэчна, вытворнасць гэта разумеецца ў дыяхранічным плане: кожнае прыслоўе ці кожнае слова катэгорыі стану на тым або іншым дыяхранічным «зрэзе» можа быць лёгка ўзведзена да свайго «продка» – назоўніка, займенніка, прыметніка, лічэбніка ці дзеяслова.

Аб'ядноўвае гэтыя часціны мовы і тое, што ім не ўласцівы формы скланення і спражэння, яны не маюць катэгорыі ліку.

Аднак на фоне агульнага ў гэтых часцінах мовы досыць ярка выступаюць і важныя адрозняльныя рысы іх, характэрныя толькі прыслоўю ці толькі словам катэгорыі стану. Прыслоўе, напрыклад, адносіцца да дзеяслова, назоўніка ці прыметніка, выконваючы ролю даданага члена сказа ці ўваходзячы ў склад гэтага даданага члена (калі ён выражаны сінтаксічна непадзельным словаспалучэннем). Быць дзейнікам прыслоўе можа толькі ў субстантываваным стане, а функцыю выказніка яно выконвае выключна ў двухсастаўных сказах, і то надзвычай рэдка. Словы ж катэгорыі стану самі падпарадкоўваюць сабе і дзеяслоў, і назоўнік (або займеннік), і прыслоўе; словы катэгорыі стану амаль выключна ўжываюцца ў функцыі выказніка безасабовага сказа. Такім чынам, па валентнасці і сінтаксічнай функцыі гэтыя два лексіка-граматычныя разрады не супадаюць. Не сумяшчаюцца яны і па лексічнаму аб'ёму...>

П.П. Шуба.

Лекцыі па беларускай марфалогіі. – Мн., 1975. – С. 5-6.

СІНТАКСІС

СЛОВАЗЛУЧЭННЕ

А.Я. Міхневіч

СЕЛЕКЦЫЙНАЯ КАТЭГОРЫЯ «АДЧУЖАЛЬНАСЦЬ//НЕАДЧУЖАЛЬНАСЦЬ»

<...>

У анталагічным плане катэгорыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» ёсць адлюстраванне таго факта, што прадметы валодаюць шэрагам уласцівасцей-прызнакаў, якія, па сутнасці, канстытуіруюць самі прадметы.

Да гэтых прызнакаў адносяцца форма, памер, колер, узрост, паходжанне, часткі цела ў адносінах да чалавека, часткі цэлага наогул і г. д.

У лагічных адносінах катэгорыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» звязана з адрозніваннем (проціпастаўленнем) агульных і прыватных суджэнняў (параўн.: *Усе людзі маюць рукі – Гэты хлопчык мае кнігу*, але **Гэты чалавек мае рукі*), а таксама з правіламі ўтварэння паняццяў, у прыватнасці з прынцыпам нetaўталагічнасці пры спалучэнні прызнакаў, якія даюць новае паняцце⁵.

У галіне граматычных форм катэгорыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» праецыруецца часцей за ўсё на канструкцыі, якія перадаюць азначальна-прыналежнасныя адносіны, але можа выяўляцца і ў іншых моўных структурах. Фармальнымі паказчыкамі таго, што ў пабудове выказвання ўдзельнічае селекцыйная катэгорыя неадчужальнасці, служаць спецыяльныя марфемы, службовыя словы, абавязковыя дэтэрмінатары, трансфармацыі сінтаксічных структур, а таксама словаўтваральныя асаблівасці таго ці іншага семантыка-сінтаксічнага класа слоў. У сферы лексікі гэта катэгорыя суадносілася з прадметна-тэматычнымі групамі слоў, што абазначаюць часткі цела, сваякоў, прасторавыя і часавыя адносіны. Усё гэта сведчыць аб стракатасці моўнага выяўлення катэгорыі «адчужальнасць//неадчужальнасць» у розных мовах. Разгледзім, як гэта катэгорыя перадаецца ў беларускай мове, з якімі марфалага-сінтаксічнымі ўтварэннямі яна звязана.

У метадалагічных адносінах катэгорыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» з'яўляецца добрым прыкладам спалучэння двух шляхоў выяўлення і праверкі селекцыйных катэгорый⁶ – тыпалагічнага супастаўлення моў розных сістэм і аналізу канструкцыйна-сінтаксічных амонімаў у межах адной мовы. Да ліку канструкцыйна-сінтаксічных амонімаў, даследаванне якіх патрабуе выкарыстання ўказанай селекцыйнай катэгорыі як граматычнага значэння і як інструмента аналізу, належаць наступныя фразы: *хлопец высокага росту – кніга малодшага брата*⁷; *чалавек з перавязанай рукой – дзед з сукаватым кіем; у мяне ёсць надзея – у мяне ёсць кніга* і пад.

Найбольш паслядоўна катэгорыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» выражаецца ў словазлучэннях з родным квалітатыўным (*хлопец рашучага характару, гром незвычайнай сілы*), з творным беспрыназоўніковым квалітатыўным (*бервяно даўжынёй у чатыры метры*) і творным квалітатыўным з прыназоўнікам (*бугай з налітымі крывёю вачыма, дзед з чырвоным носам*). Усе гэтыя канструкцыі ўключаюць у свой склад абавязковы тэрмінатар, які і з'яўляецца фармальным паказчыкам прыналежнасці назоўнікаў, што стаяць у форме роднага або творнага склону, да класа слоў з селекцыйным значэннем неадчужальнасці. Дэтэрмінатар нясе асноўную інфармацыйную нагрузку, выконвае знакаўтваральную функцыю; без яго словазлучэнні становяцца неадзначанымі. У іншых

выпадках дэтэрмінатар факультатыўны (параўн.: *пачуццё суровай бяздомнасці, хлопчык з чырвоным сцяжком*).

Канструкцыю з творным беспрыназоўнікавым можна разглядаць як трансформ або словазлучэння з родным склонам (*бервяно даўжынёй у чатыры метры – бервяно чатырохметровай даўжыні*), або словазлучэння з творным прыназоўнікавым (*хлопчык тварам у бацьку – хлопчык з бацькоўскім тварам*).

Проціпастаўленне канструкцый з родным склонам канструкцыям з творным прыназоўнікавым звязана з адрозненнем двух семантыка-сінтаксічных падкласаў слоў у межах селекцыйнай катэгорыі неадчужальнасці, а іменна з проціпастаўленнем абстрактных назоўнікаў канкрэтным. Відаць, і ў гэтым выпадку варта было б гаварыць не аб проціпастаўленні такіх імёнаў, а аб наяўнасці селекцыйнай апазіцыі «абстрактнасць//неабстрактнасць» (або «канкрэтнасць//неканкрэтнасць»), паколькі канкрэтныя назоўнікі ў пазіцыі роднага квалітатыўнага выступаюць у абстрактным значэнні, параўн.: *чалавек цвёрдай рукі – чалавек з балючай рукой*. Пра разыходжанне ў значэннях тут сігналізуе і катэгорыя ліку назоўніка (гэта яе другая функцыя ў дадзенай канструкцыі): адзіночны лік у словазлучэнні *чалавек цвёрдай рукі* з'яўляецца сінтаксічна звязаным, параўн.: **чалавек цвёрдых рук*⁸.

Кола лексікі, здольнай выступаць у пазіцыі роднага і творнага склонаў з абавязковым дэтэрмінатарам, г. зн. клас імёнаў, якія маюць значэнне неадчужальнага прызнака, дастаткова шырокае і разнастайнае. Ён (клас) не зводзіцца ні да тэрмінаў частак цела, ні да тэрмінаў роднасці (сваяцтва) ні да якой-небудзь іншай вузкай лексічнай групы. Гэты факт падкрэслівае, што семантыка-сінтаксічнае апісанне мовы і пошукі заканамернасцей узаемадзеяння семантыкі і сінтаксісу, арыентаваныя на тую ці іншую прадметна-тэматычную групу лексем, не з'яўляюцца апраўданымі і павінны служыць толькі зыходным пунктам для вызначэння семантыка-сінтаксічных класаў слоў, у склад аднаго з якіх можа поўнасцю або часткова ўвайсці і дадзеная прадметна-тэматычная група.

Наяўнасць абавязковага дэтэрмінатара з'яўляецца найбольш агульным, але не адзіным паказчыкам значэння неадчужальнасці для назоўнікаў і асобага семантыка-сінтаксічнага значэння словазлучэння ў цэлым. Да ліку фармальных паказчыкаў адносяцца таксама некаторыя тыпы трансфармацый. Канструкцыя з родным квалітатыўным адмяжоўваецца ад марфалагічна тоесных спалучэнняў, атрымліваючы тым самым і пацвярджэнне свайго асобага семантыка-сінтаксічнага статусу, з дапамогай наступных трансфармацый:

а) трансфармацыі перастаноўкі:

валасы жытняга колеру → *колер валасоў*,

профіль антычнага хараства → *хараство профіля*,

будынак сучаснай архітэктуры → *архітэктура будынка*,

вынік патрэбнай якасці → *якасць выніку* і г. д.,
але: *палена сухіх дроў* → **дровы палена*,
выклік перадавой брыгады → **брыгада выкліку*;

б) трансфармацыі прэдыцыравання:

валасы жытняга колеру → *валасы былі жытняга колеру*,
профіль антычнага хараства → *профіль быў антычнага хараства*,
вынік патрэбнай якасці → *вынік быў патрэбнай якасці* і г. д.,
але: *палена сухіх дроў* → **палена было сухіх дроў*,
выклік, перадавой брыгады → **выклік быў перадавой брыгады*.

З дапамогай прыназоўнікавай трансфармацыі вылучаецца тып словазлучэнняў з родным матэрыялу:

кужаль егіпецкага льну → *кужаль з егіпецкага льну*,
кашуля зялёнага шоўку → *кашуля з зялёнага шоўку*,
але: *вада саланаватага смаку* → *вада з саланаватага смаку*,
палена сухіх дроў → *палена з сухіх дроў*.

<...>

Звернемся да канструкцый з родным квалітатыўным і разгледзім лексемы, якія складаюць падклас абстрактных назоўнікаў класа слоў са значэннем неадчужальнасці. Да іх адносяцца, у прыватнасці, наступныя адзінкі: *характар, колер, год, ураджай, вышыня, тэмбр, прыгажосць, кроў, каштоўнасць, якасць, вера, паходжанне, талент, форма, прычына, вага, цана, уласцівасць, сэрца, хараства, глыбіня, адценне, гучанне, сіла, нацыянальнасць, сорт, ступень, смак, узрост, воля, прызначэнне, вытворчасць, профіль, дакладнасць, навізна, архітэктура, месяц, лета, развіццё, метр, ход, грань, разрад, ранг, сэнс, перыяд, паверх, вытрымка, душа, стыль, імя, адукацыя, засваяльнасць, камплект, таўшчыня* і г. д. Кожнае з гэтых слоў у пазіцыі роднага квалітатыўнага выступае ў значэнні абстрактнага неадчужальнага прызнака прадмета і суправаджаецца абавязковым азначэннем-дэтэрмінатарам, напрыклад: *чалавек вялікага розуму, падзеі апошняга перыяду, скрыпкі рознага гучання* і г. д. На базе трохчленных словазлучэнняў з родным квалітатыўным, у якіх прыметнік выражае толькі станоўчую якасць, узнікаюць хоць і рэдка двухслоўныя канструкцыі тыпу *чалавек душы, чалавек розуму*. Назоўнік у родным склоне як бы ўбірае ў сябе станоўчы прызнак (*чалавек добрай душы, чалавек вялікага розуму, параўн. несінанімічнасць выразаў чалавек недалёкага розуму і чалавек розуму*). Адцягненыя назоўнікі часцей суадносяцца і, як паказала А. Кржыжкава, часцей утвараюцца ад прыметнікаў, што выступаюць са значэннем немаркіраванага, бяспрызнакавага члена проціпастаўлення, якім з'яўляецца, як правіла, член, што выражае высокую ступень якасці. Прыметнікі са значэннем процілеглым (маркіраваны член, антонім) утвараюць адцягненыя назоўнікі радзей, параўн.: *велічыня, вышыня, глыбіня* і іншыя пры адсутнасці або аказіянальнасці паралельных утварэнняў ад *малы, нізкі, мелкі*¹⁴.

У свой час была прапанавана семантычная класіфікацыя канструкцый з родным квалітатыўным у выглядзе дзевяці груп словазлучэнняў, аб'яднаных па прызнаку агульнасці або блізкасці семантыкі назоўнікаў у родным склоне. Былі вылучаны групы з агульным значэннем унутранай уласцівасці, якасці, каштоўнасці і г. д.¹⁵ Аднак і ў гэтым выпадку не варта, відаць, арыентавацца на прадметна-тэматычныя групы лексікі пры вытлумачэнні сінтаксічных асаблівасцей словазлучэнняў. Лексічная стракатасць пералічаных вышэй лексем сама па сабе сведчыць пра яшчэ большую ненадзейнасць прадметна-тэматычнага падыходу, чым у выпадку з «сінтаксісам частак цела». І сапраўды, аналіз паказвае, што такія семантычныя прызнакі, як «узрост», «каштоўнасць», «сорт» і падобныя не з'яўляюцца селекцыйнымі, паколькі для іх нельга выявіць неабходныя фармальныя паказчыкі. Так, «родны ўзросту» не ўтварае словазлучэнняў з самастойным семантыка-сінтаксічным статусам, а застаецца ў сферы чыста лексічных класіфікацый. Часткова словазлучэнні з «родным узросту» ўваходзяць у семантыка-сінтаксічны тып спалучэнняў, характэрнай знешняй рысай якіх з'яўляецца выражэнне абавязковага дэтэрмінатара колькаснымі лічэбнікамі (*мужчына сарака год, фраза двух сэнсаў, алмаз шасці граней* і пад.). Фармальным паказчыкам таго, што словазлучэнні з колькасным лічэбнікам утвараюць асобны семантыка-сінтаксічны тып, а назоўнікі ў родным склоне – асобны семантыка-сінтаксічны падклас слоў у межах абстрактных імёнаў з селекцыйным значэннем неадчужальнасці, з'яўляецца трансфармацыя ад'ектывацыі:

мужчына сарака год → *саракагадовы мужчына,*

бэлька пяці метраў → *пяціметровая бэлька,*

фраза двух сэнсаў → *двухсэнсоўная фраза,*

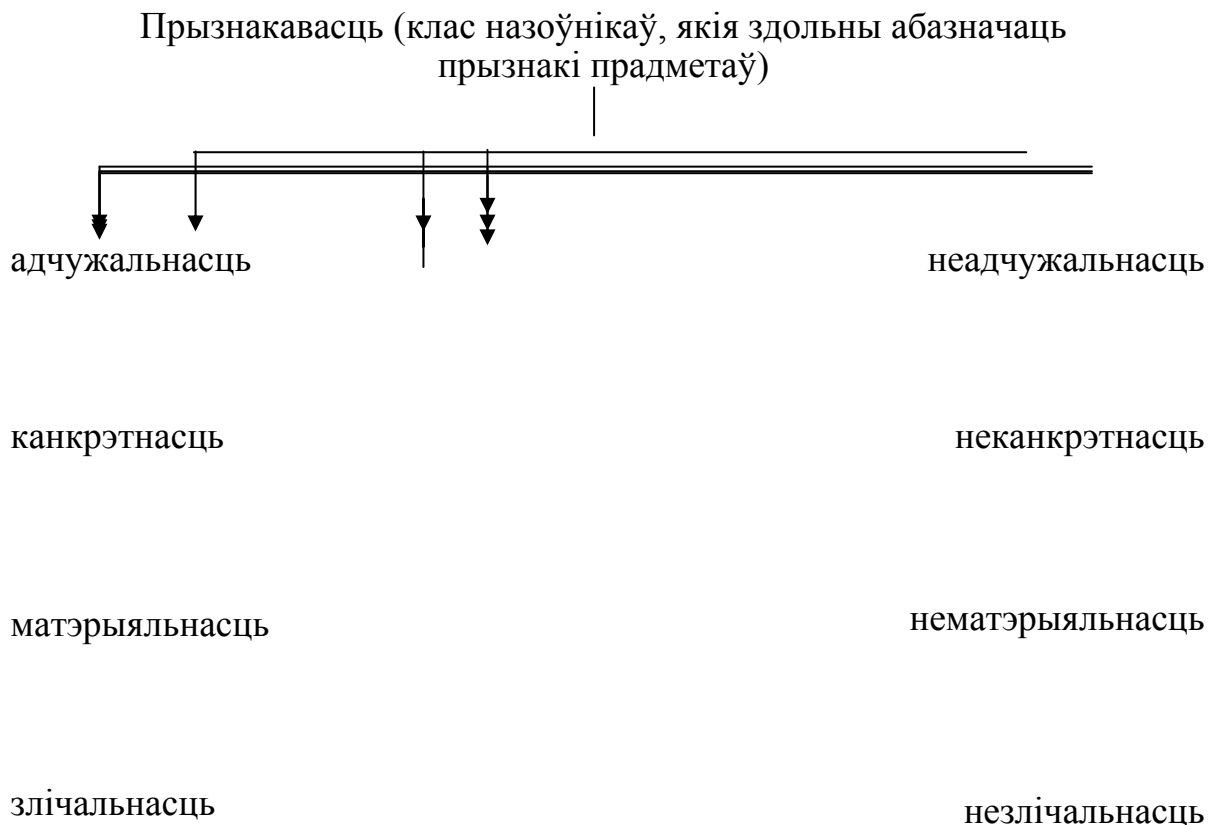
алмаз шасці граней → *шасцігранны алмаз* і г. д.

Паказальна, што іншыя «ўзроставыя» словазлучэнні (*жанчына немаладога ўзросту, хлопчык тваіх год* і пад.) у гэты тып не ўваходзяць і фармальна, а значыць, і ў семантыка-сінтаксічным плане ад іншых спалучэнняў з родным квалітатыўным не адрозніваюцца.

Такім чынам, на падставе спалучальнасці з лічэбнікамі і трансфармацыйнай характарыстыкі можна атрымаць пэўны семантыка-сінтаксічны падклас, проціпастаўлены іншым па селекцыйнаму прызнаку «злічальнасць//незлічальнасць». Адзначым, што слова *год*, якое дало падставу даследчыкам гаварыць аб наяўнасці асобнай канструкцыі з «родным узросту», уваходзіць у розныя падкласы неадчужальных назоўнікаў: пры спалучэнні з колькасным дэтэрмінатарам яно характарызуецца прызнакам злічальнасці, з няколькасным жа дэтэрмінатарам гэты прызнак нерэлевантны (параўн.: *хлопчык тваіх год* – *хлопчык твайго ўзросту*). Так зноў пацвярджаецца мэтазгоднасць разгляду ўзаемадзеяння сінтаксісу і семантыкі ў плане селекцыйных апазіцый, а не ў аспекце дакладна акрэсленых спісаў лексем.

У адрозненне ад словазлучэнняў з «родным узросту» канструкцыі з «родным матэрыялу», таксама раней вылучаныя ў сінтаксісе, сапраўды з'яўляюцца асобным семантыка-сінтаксічным тыпам словазлучэнняў, а прызнак «матэрыял» – селекцыйнай катэгорыяй.

У цэлым намячаецца наступная карціна іерархічных суадносін селекцыйных значэнняў (семантыка-сінтаксічных прызнакаў), якія з'яўляюцца моўнай «трансфармацыяй» паняццыйнай катэгорыі «адчужальнасць//неадчужальнасць» і арыентаваны на найбольш паказальны моўны матэрыял – канструкцыі з родным і творным квалітатыўным:

Фармальным выражэннем гэтых значэнняў служыць:

апазіцыя «адчужальнасць//неадчужальнасць» – абавязковы дэтэрмінатар: *вызначэнне (загадкавай) прычыны – з’ява загадкавай прычыны, хлопчык з (бібліятэчнай) кнігай – хлопчык з перавязанай рукой;*

апазіцыя «канкрэтнасць//неканкрэтнасць» – безтрансфармацыя, якая вядзе да ўтварэння бясуфіксага прыметніка: *хаты з саламянымі стрэхамі → бястрэхія хаты;*

апазіцыя «матэрыяльнасць//нематэрыяльнасць» – прыназоўнікавая трансфармацыя: *кашуля зялёнага шоўку → кашуля з зялёнага шоўку;*

апазіцыя «злічальнасць//незлічальнасць» – трансфармацыя ад’ектывацыі: *дзяўчына семнаццаці гадоў → семнаццацігадовая дзяўчына.*

Апісанья канструкцыі найвыразней выяўляюць селекцыйнае значэнне «адчужальнасць//неадчужальнасць» і могуць лічыцца найбольш прыдатнымі (у параўнанні з іншымі моўнымі канструкцыямі) для вызначэння сістэмных адносін у галіне ўзаемадзеяння сінтаксісу і адпаведных лексічных групавак. <...>

⁵ Гл.: Н.М. Годер. О логической структуре понятия, выраженного словосочетанием. – Логико-грамматические очерки. М., 1961.

⁶ «Тэхніка выяўлення канкрэтных рэляцыйных і лексіка-граматычных катэгорый, – піша С.Д. Кацнельсан, – у падрабязнасцях яшчэ далёка не распрацавана. Аднак і сучасны стан даследавання дазваляе намяціць некаторыя магчымасці эмпірычнай праверкі вынікаў даследавання. Гэта праверка можа ісці па дзвюх лініях. Першая лінія – гэта тыпалагічнае вывучэнне моў розных сістэм і розных марфалагічных структур... Але ёсць яшчэ і другая лінія эмпірычнага кантролю, у межах унутранага ладу адной мовы». Другая лінія заключаецца ў аналізе карэляцыі паміж лексіка-граматычнымі і рэляцыйнымі катэгорыямі, паколькі «жывое развіццё мовы адбываецца такім чынам, што адны і тыя ж катэгорыі... адкладваюцца на адным полюсе мовы ў выглядзе лексіка-граматычных катэгорый, г. зн. у выглядзе пэўных разрадаў лексічных значэнняў, а на другім полюсе – у выглядзе рэляцыйных катэгорый, г. зн. у выглядзе пэўных магчымасцей спалучэння слоў у сказе» (С.Д. Кацнельсан. О грамматической категории, стар. 130).

⁷ Аналіз словазлучэнняў з родным квалітатывым гл.: А.Я. Міхневіч. Сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні ў беларускай мове. Мінск, 1965, стар. 33–59. Там жа змяшчаецца і агляд літаратуры (у тым ліку і беларускай) па праблеме.

⁸ Параўн. выпадкі ўтварэння амонімаў па падставе аднаго або некалькіх значэнняў полісемантычных слоў – назваў частак цела ў працы: Е.Н. Турапина. Семасиологическое исследование группы слов, обозначающих части тела. Автореф. канд. дисс. М., 1955. У беларускай мове проціпастаўленне абстрактных і канкрэтных назоваў перадаецца (хоць і не паслядоўна) марфалагічна, параўн.: *чалавек з антычным профілем, малюнак профіля* (канкр.) – *інстытут іншага профілю* (абстр.).

¹⁴ Н. Křížková. K problematice tvoření abstrakt v slovanských jazicích.–«Slavica Pragensia», IV, 3, 1962, стар. 390.

¹⁵ Н.Ю. Шведова. Из истории родительного квалітатывного в русском литературном языке XVIII–XIX вв.

А.Я. Міхневіч

Проблемы семантика-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. – Мн.: Навука і тэхніка, 1976. – С. 203–220.

А. Я. Міхневіч

КАНСТРУКЦЫЙНА-СІНТАКСІЧНАЯ АМАНІМІЯ

<...>

Для разумення сутнасці канструкцыйнай аманіміі важнае значэнне мае ўлік двух фактараў: па-першае, сувязі плана выражэння і плана зместу на адпаведным узроўні аналізу, на пэўнай ступені абстракцыі; па-другое, нязводзімасці адрознення паміж планамі да адрознення паміж матэрыяльным і ідэальным (гучаннем і значэннем). План зместу – заўсёды ідэальнае, г. зн. семантыка ў розных яе праявах. План выражэння – і матэрыяльнае (як лексема ў адносінах да семемы або марфема ў адносінах да адпаведнага граматычнага значэння), і спалучэнне матэрыяльнага і ідэальнага (як, напрыклад, марфема і адпаведнае граматычнае значэнне ў адносінах да семемы). Прасачыць і зафіксаваць гэтыя сувязі і ўзаемапераходы і значыць даць адэкватнае апісанне моўнай сістэмы і яе ўзаемазвязаных ўзроўняў.

Там, дзе ў мове выкарыстоўваецца спалучэнне адзінак (слоў, словаўтваральных афіксаў, граматычных марфем і г. д.), існуюць правілы спалучальнасці, матэрыялізаваныя ў пэўных устойлівых формулах, канструкцыях – адзінках сінтактыкі. Такія канструкцыі на кожным з узроўняў аналізу служаць планам выражэння ў дачыненні да ўласнай семантыкі спалучэнняў, а ўласная семантыка спалучэння – планам зместу ў адносінах да адпаведнай канструкцыі. Канструкцыйная аманімія характарызуе сінтактыку мовы ў цэлым, і таму яе можна было б назваць канструкцыйна-сінтактычнай аманіміяй. Апісаная адносіны прасочваюцца паміж усімі ўзроўнямі будовы фразы, г. зн. паміж схемай і мадэллю, мадэллю і сказам, сказам і выказваннем. Аб канструкцыйных функцыях выказвання гаварыць не даводзіцца, паколькі яно вылучана на першай ступені сінтаксічнай абстракцыі і з ім не супастаўляецца ніякая іншая, менш абстрактная адзінка. Выказванне – адзінка камунікацыі, яно знаходзіцца на мяжы мовы і маўлення. Іменна з выказваннем мы пакідаем, гаворачы словамі Э. Бенвеніста сферу мовы як сістэмы.

Тыповым прыкладам сінтаксічнага амоніма з'яўляецца словазлучэнне *запрашэнне сябра*. Яно дапускае дваякае разуменне: або *сябар* (кагосьці) *запрасіў*, або (нехта) *запрасіў сябра*. У слоўніку словазлучэнняў, калі яго пабудаваць па ўзору лексікаграфічных прац, такое словазлучэнне было б пададзена двойчы: як *запрашэнне сябра*¹ і яго амонім *запрашэнне сябра*². Няцяжка, аднак, заўважыць, што неадназначнасць ахоплівае не ўсю сферу семантыкі словазлучэння, а толькі тую яго частку, якая звязана з функцыянальна-семантычным адрозненнем *сябра*¹ і *сябра*². З гэтага вынікае, што суцэльнае гукавое супадзенне аманімічных словазлучэнняў з'яўляецца збытکوўным для характарыстыкі факта аманіміі. Рэлевантай у гэтых адносінах будзе тое, на чым часткі плана выражэння, з якой звязана неадназначнасць фразы. З чым жа звязана неадрозненне агенса і паціенса (суб'екта і аб'екта) у словазлучэнні *запрашэнне сябра*? Несумненна, з неадназначнасцю ФГС «назоўнік+назоўнік родн. скл.», якая і складае рэлевантны на дадзеным узроўні аналізу план выражэння для значэнняў дзвюх ССМ – «дзеянне+суб'ект» і «дзеянне+аб'ект». Усе словазлучэнні, для якіх сувязь іх ФГС і ССМ вызначаецца аналагічна, будуць знаходзіцца ў адносінах канструкцыйнай аманіміі. Лексемнае супадзенне або несупадзенне іх складаючых ролі не адыгрывае, таму што аблічча лексем – гэта іншы ўзровень плана выражэння, звязаны з іншай семантыкай. Такім чынам, у адносінах канструкцыйнай аманіміі знаходзяцца словазлучэнні *прыезд сына і хата бацькі, прыход сябра і выкананне плана, хлопец спіць і хлопец чытае, чытаць газету і ісці гадзіну, ісці вечарам і ехаць поездам* і пад. Падкрэслім што гэта не аманімія лексемных спалучэнняў, а аманімія канструкцый, неадназначнасць прадстаўленых парамі канкрэтных спалучэнняў фармальна-граматычных схем.

Для параўнання ўкажам яшчэ на два выпадкі канструкцыйна-сінтактычнай, але не сінтаксічнай аманіміі. На наш погляд, канструкцыйна-сінтактычная аманімія мае месца тады, калі аднолькава афармляюцца семантычна розныя словаўтваральныя мадэлі, напрыклад: *настаўнік* і *акучнік*, руск. *учитель* і *выключатель*. План зместу гэтых мадэлей складаюць адносіны «той, хто...» і «тое, чым...», або, што тое самае, «дзеянне+суб'ект» і «дзеянне+прылада», а план выражэння – «аснова дзеяслова+**-нік (-тель)**». Асабліва відавочнай канструкцыйна-словаўтваральная аманімія становіцца ў выпадках тыпу *выключальнік* 'асоба' і *выключальнік* 'прылада'. Даследчыкамі невыпадкова адзначаецца глыбокі паралелізм паміж словаўтварэннем і сінтаксісам. Ён трымаецца на агульнамоўных правілах сінтактыкі. Як у будове слова, так і ў будове сказа мы маем справу з прынцыпова двухчленнымі структурамі семантычных адзінстваў⁵. Як канструкцыйную, думаецца, можна разглядаць і аманімію асобных склонавых форм, калі падысці да гэтай з'явы з пазіцыі сінтактыкі асновы і канчатка.

На ўсіх узроўнях аналізу фразы яго аб'ектам аказваюцца семантычныя адносіны: адносіны тэмы і рэмы, лексічных значэнняў, семантыка-сінтаксічных катэгорый, марфалага-граматычных паняццяў. Гэтыя адносіны і складаюць сапраўдны аб'ект сінтаксісу. У адрозненне ад сінтаксічнай аманіміі аманімія лексічная не звязана з узроўневым расслаеннем адносін у плане зместу, таму што лексічнае значэнне – гэта семантыка несінтаксічнага характару. Яна вызначаецца намінацыйнай, а не камунікацыйна-сінтаксічнай функцыяй знака. Планам выражэння лексічнай семантыкі амаль рэгулярна служыць гук. Лексічная аманімія – найбольш просты выпадак парушэння адна-адназначнай сувязі плана зместу і плана выражэння. Канструкцыйны аспект, дарэчы, прысутнічае і тут, але толькі ў тым сэнсе, у якім можна гаварыць аб гукавой канструкцыі плана выражэння, аб сінтактыцы гукаў (фанем).

Такім чынам, калі для лексічнай аманіміі гукавое супадзенне двух знакаў з'яўляецца правілам, то гэта не таму, што супадзенне ў гучанні – закон аманіміі, а таму, што для дадзеных адзінак гук – форма існавання плана выражэння. Ва ўсіх астатніх выпадках, калі план выражэння не тоесны гучанню, гукавое супадзенне амонімаў не з'яўляецца рэlevantным, абавязковым, непазбежным. Такой трэба лічыць сінтаксічную аманімію. Пры яе вывучэнні перш за ўсё трэба ўлічваць субстанцыянальную спецыфіку плана выражэння, якая вызначаецца ўзроўнем аналізу. “Лексічны” падыход да сінтаксічнай аманіміі з тэарэтычнага пункту погляду трэба прызнаць неадэкватным.

Можа ўзнікнуць, аднак, пытанне: чаму нярэдка ў якасці матэрыялу сінтаксічных даследаванняў выкарыстоўваюцца амонімы, супаўшыя ў гучанні? Відаць, таму, па-першае, што ў сінтаксісе захоўваюцца традыцыі лексічнага падыходу да з'явы (пра што сведчыць і перанос тэрміна). Па-

другое, выявілася нераспрацаванасць вучэння аб сінтаксічных адзінках. Пры розных падыходах захоўвалася ўяўленне, што планам выражэння ў сінтаксісе служыць гук. Трэба адзначыць таксама, што праблема сінтаксічнай аманіміі склалася ў межах прыкладнога мовазнаўства, перад якім паўставалі задачы аўтаматычнага перакладу канкрэтных неадназначных выказванняў, а не вытлумачэння сказаў, іх мадэлей і схем. Знамянальным, аднак, было тое, што недасканалыя алгарытмы прыводзілі да фармальна-граматычна правільных, але бессэнсоўных варыянтаў інтэрпрэтацыі, якія якраз і паказвалі рэальнасць канструкцыйнай аманіміі.

Нельга не адзначыць і таго, што існаваў рад прац, дзе аманімія не звязвалася з абавязковым супадзеннем гучання. Нарэшце, укажам на зручнасць сінтаксічна-гукавой аманіміі, паколькі ў такіх выпадках можна аперыраваць канкрэтнымі лексемамі, а не абстракцыямі.

Паняцце аманіміі, амоніма звязана з абавязковым улікам суадносін двух планаў моўнай адзінкі. Паняцце канструкцыі ахоплівае толькі план выражэння, толькі сферу тоеснасці двух амонімаў. Аманімія дзвюх адзінак у сінтаксісе, такім чынам, ёсць вынік мнагазначнасці канструкцыі. Ідучы ад меншай ступені абстракцыі да большай, мы маем права гаварыць аб канструкцыйнай аманіміі выказвання, сказа і мадэлі, ідучы ў адваротным напрамку, – аб мнагазначнасці схемы, мадэлі і сказа (гл. схему).

Канструкцыйная аманімія – гэта тоеснасць у плане выражэння і дыферэнцыяцыя ў плане зместу дзвюх (або болей) адзінак любога ўзроўню моўнай сінтактыкі.

Зыходзячы са сказанага, можна сцвярджаць, што існуе аманімія моўных адзінак як двухбаковых сутнасцей і не існуе мнагазначнасці тых жа моўных адзінак. Мнагазначнасць – уласцівасць адпаведнага сегмента плана выражэння. З гэтага пункту погляду выразы «мнагазначнае слова», «мнагазначнае выказванне» пазбаўлены строга навуковага зместу. У агульным плане можна, відаць, сцвярджаць, што аманімія – гэта шлях ад семантыкі да формы (план зместу – план выражэння), а мнагазначнасць – ад формы да семантыкі (план выражэння план зместу). Але кожны раз трэба ставіць пытанне: ад якога зместу, ад якой формы? Гэтыя акалічнасці часта не ўлічваюцца, калі звяртаюцца да старой праблемы аб фармальным размежаванні аманіміі і полісеміі (мнагазначнасці). Напрыклад, крытыкуюцца слоўнікі за тое, што *забяспечаны* (прыметнік) і *забяспечаны* (дзеепрыметнік) лічацца двума значэннямі аднаго слова, і прапануюцца лічыць іх амонімамі⁶.

Нельга не заўважыць, што гаворка ідзе пра розныя аспекты ўнутранай будовы слова. На нашу думку, гэта адна адзінка, калі абраць намінацыйны аспект, бо адзінства рэфэрэнтнага значэння (план зместу) адпавядае адзінству гучання (план выражэння). Калі ж мець на ўвазе граматычную семантыку слова *забяспечаны*, а іменна значэнні 'прыметнік' і 'дзеепрыметнік' (гэта ўжо больш абстрактны план зместу), то будуць вылучаны розныя «словы», бо рознай семантыцы адпавядаюць адрозненні ў плане выражэння: для значэння 'прыметнік' планам выражэння служаць катэгорыі прыметніка (напрыклад, ступені параўнання), а для значэння

'дзеепрыметнік' – катэгорыі дзеепрыметніка (дзеяслоўнае кіраванне і г. д.). Як бачым, само паняцце «слова» патрабуе пэўнага расшчаплення. Але ж ці не ў гэтай яго «ўсеабдымнасці» прычыны яго неакрэсленасці, прычыны таго, што для «слова» ніяк не ўдаецца знайсці здавальняючага азначэння?

Паняцце канструкцыйнай аманіміі ў яўнай, а часцей у імпліцытнай форме выкарыстоўваецца ў сучасным мовазнаўстве, напрыклад у працах, дзе трансфармацыйным шляхам вызначаецца тоеснасць або нятоеснасць словазлучэнняў і сказаў. Пры гэтым аманімія трансформавана не вычэрпвае ўсіх выпадкаў канструкцыйнай аманіміі. Існуе і аманімія зыходных, ядзерных семантыка-сінтаксічных мадэлей, пабудаваных па адной фармальна-граматычнай схеме. Так, схема «назоўнік+дзеяслоў» можа быць увасоблена і ў сказ *Чалавек плыве* (мадэль «суб'ект+часовае дзеянне»), і ў сказ *Чалавек плавае* (мадэль «суб'ект+пастаяннае дзеянне»).

Да ўласна канструкцыйных амонімаў адносяцца прыклады, што сустракаюцца ў аўтараў, часам вельмі далёкіх адзін ад другога па поглядах і метадах аналізу. Можна спаслацца на М. Івіч, якая аналізуе безасабовыя сказы *Прыча се, Иде се узбрдо і Смркава се* і паказвае іх унутранае несупадзенне⁷; на М. Савіцкага, які ў сказе *Тепло встретили строители гостей* бачыць магчымасць фармальнай інтэрпрэтацыі слова *тепло* як дапаўнення, а *строителей гостей* – як дзейнік⁸. Канструкцыйную аманімію словазлучэнняў *писал пером і писал днём, проработал всю главу і проработал всю ночь* даследуе Л. Комінч.⁹ Удзяляе ўвагу гэтаму пытання С. Д. Кацнельсан, супастаўляючы фразы *Стол накрыт скатертью і Стол накрыт официантом*¹⁰. Сінтаксічную аманімію адзінак з аднолькавай трохчленнай структурай разглядае Л. А. Седнева¹¹ і г. д.

Канструкцыйная аманімія — складаная і актуальная праблема семантычнага сінтаксісу. Яна мае не толькі адмоўныя рысы, як здаўна прынята ацэньваць любую праяву аманіміі ў мове. Ёсць ў яе станоўчая функцыя, што вынікае з абагульняючага характару самой граматыкі, з іерархічна-інтэграцыйнай сутнасці моўнай структуры. У пэўным сэнсе канструкцыйную аманімію можна лічыць законам арганізацыі маўлення. Яна прысутнічае на ўсіх узроўнях граматычнай сістэмы мовы. У адрозненне ад лексічнай аманімія канструкцыйная сапраўды адлюстроўвае дзеянне прынцыпу эканоміі і з'яўляецца абавязковай прыналежнасцю ўсякай мовы і, магчыма, наогул усякай іерархічна арганізаванай семіялагічнай сістэмы. <...>

⁵ M. D o k u l i l. Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax. ("Travaux linguistiques de Prague" 1. Praha, 1966, S. 215).

⁶ В. В. К о п т е л о в. О формальном разграничении омонимии и полисемии. (Прикладная лингвистика и машинный перевод. Киев, 1962, стр. 77).

⁷ М. И в и ћ. Један проблем словенске синтагматике осветљен трансформационим методом (граматичка улога морфеме *се* у српскохрватском језику). – Јужнословенски филолог, т. 25, 1961–1962.

⁸ Н. С а в и ц к и й. Синтаксическая омонимиз и порядок слов в русском языке. (Ceskoslovenská rusistika. № 2, 1968, s. 110).

⁹ L. K o m i n c z. Wieloznaczność a funkcja selekcyjno-determinacyjna kontekstu. Warszawa–Wrocław, 1971. s. 57.

¹⁰ С. Д. К а ц н е л ь с о н. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, стр. 83.

¹¹ Л. А. С е д н е в а. О синтаксической омонимии. («Романо-германское языкознание», вып. 4. Мн., 1974).

Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. 1975. № 2. С. 120 – 127.

ПРОСТЫ СКАЗ

А. Я. Міхневіч

3 ПРАБЛЕМАТЫКІ СЕМАНТЫКА-СІНТАКСІЧНЫХ КАТЭГОРЫЙ

(Старонкі гісторыі пытання)

Адной з перашкод, што стрымлівалі развіццё граматычнай думкі і паглыбленне сінтаксічнага апісання мовы, з'яўляецца характар самой граматыкі, якая «нагадвае айсберг, большая частка якога схавана пад вадой»¹. Нельга сцвярджаць, што надводная частка граматычнага айсберга не цікавіла моваведаў, але дзевяць дзесятых іх намаганняў было усе ж накіравана на распрацоўку «надводных» праблем, г. зн. на даследаванне тых граматычных з'яў, якія маюць апору на яўныя, легка заўважальныя элементы моўнай формы. Ясна, што тэта не магло не весці да фрагментарнасці, непаўнаты, аднабаковасці апісання граматычнага ладу. І таму слухнай і па-ранейшаму актуальнай трэба прызнаць заўвагу Л. У. Шчэрбы: «Існуючыя граматыкі далека не вычэрпваюць усіх патрэбных для валодання пэунай мовай граматычных і лексічных правіл»².

Як вядома, граматычнымі лічацца значэнні, якія маюць у мове фармальнае выражэнне. Нельга пазбегнуць фармальнай характарыстыкі моўнай з'явы, калі яна ўключаецца ў граматычнае апісанне. Аднак вузкае, абмежаванае часцей за усе рамкамі марфалогіі разуменне граматычнай формы якраз і не дазваляла расшырыць граматычнае апісанне за кошт тых значэнняў, якія уяўляліся падыходзячымі для гэтай мэты. У гісторыі мовазнаўства нярэдка выпадакі, калі тое і іншае катэгарыяльнае значэнне даследчыкамі устанаўлівалася, але ў граматычнае апісанне не ўключалася. Часам такія катэгорыі аб'яўляліся канцэптуальнымі, паняццёвымі, скрытымі, глыбіннымі і г. д.

Падобныя азначэнні ўказвалі перш за ўсе на тое, што для даследчыка катэгорыя існуе толькі ў плане зместу. Зразумела, такія факты можна інтэрпрэтаваць па-рознаму. Але ёсць падставы меркаваць, што гаворка нярэдка шла аб семантыка-сінтаксічных, немарфалагізаваных катэгорыях, і

¹ С.Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление. Л., 1972, стр. 83.

² Л.В. Щерба. Преподавание иностранных языков в средней школе. Общие вопросы методики. М., 1947, стр. 75.

таму адпаведныя старонкі з гісторыі граматычнай думкі маюць несумненную цікавасць для даследавання мовы ў аспекце семантычнага сінтаксісу.

Існуе «адвечнае» граматычнае пытанне: слова скланяецца таму, што яно назоўнік, ці яно з'яўляецца назоўнікам таму, што скланяецца? Не закранаючы усіх праблем, якія звязаны з гэтым пытаннем, адзначым, што ў першай частцы яго імпліцытна прысутнічае думка аб існаванні адносна незалежнай ад мовы мысліцельнай катэгорыі, якая можа знайсці свае выражэнне ў гукавой матэрыі мовы. Асноўная функцыя мысліцельных катэгорый – арганізацыя вопыту чалавека. Так лічыў, напрыклад, Арыстоцель, аналізуючы «апрыёрныя» катэгорыі, на падставе якіх вылучаюцца пэўныя тыпы слоў¹. Глыбокі лінгвістычны аналіз катэгорый Арыстоцеля даў Э. Бенвеніст. Ён паказаў, што кожную з дзесяці катэгорый можна перапісаць у тэрмінах мовы, паколькі аснова іх вылучэння закладзена ў сістэме моўных форм, у асаблівасцях грэчаскай марфалогіі. Вывады Э. Бенвеніста маюць прынцыповае метадалагічнае значэнне для даследавання катэгорый мовы і зводзяцца да наступнага: дзесяць катэгорый Арыстоцеля – гэта «асноўныя і зыходныя катэгорыі мовы, на якой ён мысліць»; яны «адпавядаюць не уласцівасцям, якія адкрываюцца ў рэчах, а класіфікацыі, закладзенай у самой мове». Арыстоцель несвядома «прыняў у якасці крытэрыю эмпірычную абавязковасць асобага выражэння для кожнага прэдыката» і даў нам «толькі паняццёнае адлюстраванне пэўнага стану мовы»².

Спробы паняццёнага адлюстравання стану мовы, але з больш глыбокім усведамленнем уласна мовазнаўчай праблематыкі і мэты даследавання на працягу ўсёй агляднай гісторыі граматыкі рабіліся неаднаразова. Паняцці і тэрміны, якія ўжываліся пры гэтым, былі вельмі рознымі, і таму іх ідэнтыфікацыя зараз можа аспрэчвацца³. Але для нас галоўнае ў тым, каб паказаць, што моваведаў розных напрамкаў непакоіла думка, якую нарэшце трапна сфармуляваў Э. Сэпір: усе граматыкі няпоўныя, – і тым самым пацвердзіць актуальнасць адпаведнай праблематыкі.

Адным з першых, хто ўказаў на ролю лексічных значэнняў і кантэксту для распазнавання сінтаксічнай структуры выказвання, быў В. Гумбальт. Паказальна, што ён зрабіў гэты вывад, абавіраючыся на матэрыял кітайскай мовы, якая ў параўнанні з мовамі індаеўрапейскімі максімальна пазбаўлена знешняй, адкрытай марфалогіі і таму як бы

¹ Са слоў, якія выказваюцца без якой-небудзь сувязі, кожнае азначае або сутпасць, або якасць, або колькасць, або адносіны, або месца, або час, або палажэнне, або валоданне, або дзеянне, або залежнасць (Арыстотель. Категоріі. М., 1939, стр. 6).

² Э. Бенвеніст. Общая лингвистика. М., 1974, стр. 107, 111.

³ Параўн., напрыклад, папярэджанне П. Кшарскага і І. Сталы аб недапушчальнасці атаясамлівання сінтаксічных поглядаў Flanili з сучаснай катэгорыяй глыбінных і паверхневых структур («Foundations of Language» № 5, 1969, р. 83—117).

прымушае звярнуць увагу на граматыку скрытую, звязаную з лексічнымі групамі і кантэкстам. В. Гумбальт пісаў, у прыватнасці, наступнае: «У кітайскай мове асновай для разумення з'яўляецца кантэкст, з якога часта трэба выводзіць граматычны разбор. Нават дзеяслоў можна пазнаць толькі па яго дзеяслоўнаму значэнню. У адносінах да кітайскай мовы нельга ужыць метада, заўчайны пры занятках класічнымі мовамі, калі адшуканню слова ў слоўніку папярэднічае марфалагічны разбор і аналіз канструкцый»¹.

Як вядома, кітайская мова не зусім пазбаўлена знешняй марфалогіі, у кітайскім сказе ёсць паказчыкі, якія нясуць інфармацыю аб яго семантыка-сіntaxічнай будове. Але не гэты момант галоўны ў гумбальтаўскім разважанні. Сучасныя інтэрпрэтатары указваюць, што «Гумбальт адрознівае катэгорыі глыбіннай структуры ў семантыцы сказа, якія матэрыяльна маніфестуюцца ў прыназоўніках або афіксах, утвараючы паверхневую структуру моўнай адзінкі, і катэгорыі, якія з'яўляюцца скрытымі і не рэалізуюцца ў паверхневай структуры, аднак могуць быць вызначаны пры паглыбленым аналізе семантыка-сіntaxічных функцый»².

В. Гумбальт не ўжывае спецыяльных тэрмінаў для абазначэння заўважаных ім з'яў, аднак неўзабаве такія тэрміны з'явіліся, і гэта было сведчаннем таго, што праблема набывала навуковую вартасць і актуальнасць. З цягам часу становілася больш ясным і тое, што глыбінная, скрытая граматыка «закладзена у прыродзе любой мовы і што якраз яна і з'яўляецца асновай усякага граматычнага ладу»³.

Падобную думку выказваў і А. А. Патабня. Цікава, што ён таксама звярнуўся да кітайскай мовы і канстатаваў, што «ў кітайскай граматыцы этымалогія мае толькі іншы характар, а не адсутнічае. Гэта мова, хоць і фармальная, але яна не мае і ніколі не мела флексіі»⁴. У чым жа ён бачыць «фармальнасць» мовы? «Граматычная форма...,— піша А.А. Патабня,— ёсць значэнне, а не гук. Фармальнасць мовы ёсць існаванне ў ей агульных разрадаў, па якіх размяркоўваецца прыватны, змест мовы...»⁵. Такія агульныя семантычныя разрады — неад'емная прыналежнасць кожнай мовы, яе граматычнага ладу. У пэўных выпадках яны маюць адпаведнае матэрыяльнае выражэнне.

Знешняя марфалогія абумоўлена ўнутранай семантыка-граматычнай рубрыкацыяй. Адсюль вынікае, што шлях ад знешняй марфалогіі да ўнутранай фармальнасці, звычайны пры граматычным апісанні мовы, можа быць эфектыўны толькі ў адным выпадку: калі агульныя разрады

¹ С.Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, стр. 78.

² Н.Е. Brekle. Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition. München, 1970, S. 103.

³ С.Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, стр. 79.

⁴ А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I—II. М., 1958, стр. 54.

⁵ Там жа, стар. 61.

атрымляюць вычарпальнае адлюстраванне ў знешніх паказчыках. Але такі стан не ўласцівы швондай мове, шлях жа даследавання ад формы да значэння – звычайны. Гэта і служыць прычынай непаўнаты усіх граматык.

А.А. Патабня лічыў, што на пэўным этапе развіцця мовы адпадае неабходнасць у граматычных фармантах, паколькі значэнне агульных разрадаў дастаткова замацоўваецца ў моўнай свядомасці чалавека. У гэтым, на яго думку, хаваецца прычына знікнення пэўных форм. Думаецца, што тут варта было б гаварыць не аб знікненні, а аб замене аднаго паказчыка іншым, аб перапамеркаванні матэрыяльных форм, бо «у сінтаксісе любой мовы трэба прызнаваць толькі такія катэгорыі, якія знайшлі ў ім фармальнае выражэнне»¹. Гэта бясспрэчнае палажэнне належыць О. Есперсену, які зрабіў значны ўклад у распрацоўку праблемы суадносін граматычных і мысліцельных катэгорый.

О. Есперсен увёў у мовазнаўства тэрмін «паняцінная катэгорыя», якім ён абазначаў універсальныя пазамоўныя паняцці, звязаныя перш за ўсе з фактамі знешняга свету або з разумовай дзейнасцю чалавека. Паняцінныя катэгорыі не залежаць ад канкрэтнага тыпу моўнай структуры. Катэгорыі граматыкі, на думку дацкага моваведа, з'яўляюцца толькі «цэнямі» або «сімптомам» паняцінных катэгорый. Кожны даследчык сутыкаецца з паняціннымі катэгорыямі, як толькі задае сабе пытанне, што адлюстроўваецца ў граматычных паняццях. Яго задача і заключаецца ў тым, каб даць аналіз суадносін паняцінных і граматычных катэгорый.

Да ідэй О. Есперсена вельмі блізкія погляды І. І. Мешчанінава, які больш канкрэтна раскрыў сувязь катэгорый двух тыпаў. Ён лічыў, што паняцінныя катэгорыі могуць мець дваякае моўнае ўвасабленне – у лексіцы і ў граматычным ладзе, і тыя з іх, што афармляюцца марфалагічна або сінтаксічна, становяцца катэгорыямі граматыкі². Варта звярнуць увагу на тое, што у лексіцы паняцінная катэгорыя у сваю чаргу можа знайсці адлюстраванне як у асобным слове, так і ў лексічнай групоўцы.

Ідзі О. Есперсена працягваюць свае жыццё, хоць часам і у зусім іншым тэрміналагічным абліччы і іншым агульнатэарэтычным асэнсаванні. Калі І.І. Мешчанінаў ілюстраваў есперсенаўскую канцэпцыю прыкладам абавязковай наяўнасці ў сказе дзейніка і выказніка як адбітка паняцінных катэгорый прадметнасці і працэсу³, то прадстаўнікі некаторых напрамкаў сучаснага мовазнаўства ідуць далей, вылучаючы рад універсальных «актантаў» тыповай пазамоўнай сітуацыі (суб'ект/аб'ект, адпраўшчык/адрасат, памочнік/процідзейнік і пад.) і

¹ О. Есперсен. Философия грамматики. М., 1958, стр. 52.

² И.И. Мещанинов. Члены предложения и части речи. М.-Л., 1954, стр. 196.

³ «Вестник МГУ» № 1, 1946.

разглядаючы іх як глыбінныя, не залежныя ад структуры мовы катэгорыі¹. Водгаласкі канцэпцыі О. Есперсена можна бачыць і ў выказваннях наступнага зместу: «Пры вывучэнні граматычнага узроўню моў з мэтай выяўлення іх універсальных уласцівасцей можна лічыць дапушчальным, каб у асобных выпадках зыходзіць з тых або іншых аспектаў плана зместу, з сэнсавых катэгорый. Аднак за аснову пры гэтым трэба прымаць сапраўды агульныя паняцці і катэгорыі, якія адлюстроўваюць з'явы рэчаіснасці, уласцівасці матэрыялу і ніяк не залежаць у сваім існаванні ад уласцівасцей канкрэтных моўных сістэм»².

Адна з найбольш плённых ідэй у распрацоўцы цікавячай нас праблемы належыць Б. Уорфу. Прапанаваная ім тыпалогія граматычных катэгорый³ звязана з цэлым комплексам істотных для разумення семантыка-сінтаксічнай будовы мовы пытанняў. Б. Уорф слушна падкрэслівае, што тэндэнцыя абмяжоўвацца вывучэннем марфем, якія маюць граматычнае значэнне, вядзе да таго, што «з поля зроку знікаюць розныя класы слоў, якія характарызуюцца не марфемнымі паказчыкамі, а тыпам мадэлі, інапрыклад, сістэматычным пазбяганням некаторых марфем, асобым выбарам лексікі, парадкам слоў, які азначае таксама пэўны парадак класаў слоў, а ў агульным выпадку – сувязю з пэўнымі лінгвістычнымі канфігурацыямі»⁴. Як бачым, тут недвухсэнсава выкладзена праграма даследавання, выкананне якой прывяло б да стварэння максімальна поўнай граматычнай карціны мовы. Аднак Б. Уорф папярэджвае, што зрабіць гэта нялёгка, бо сінтаксічна рэlevantная групавая структура слоў часта знікае ад назіральніка, яе цяжка вызначыць. Ён уводзіць паняцце скрытай катэгорыі, або крыптатыпу, у адрозненне ад адкрытай катэгорыі, або фенатыпу. Калі адкрытая катэгорыя абавязкова і паслядоўна выражаецца у кожным сказе, дзе прадстаўлен яе член, то скрытая катэгорыя знаходзіць свае адлюстраванне толькі ў спецыяльных тыпах сказа, у спецыяльных канфігурацыях. Яна выражаецца ў мове абавязкова, але непаслядоўна. Адсюль ясна, якое значэнне набывае аналіз кантэксту (на што указваў і В. Гумбальт) і асабліва – тэхніка такога аналізу.

Мовы, як лічыцца, адрозніваюцца галоўным чынам не колькасцю уяўленняў, якія апісваюцца імі, а спосабамі іх прадстаўлення: тое, што ў адной мове перадаецца лексічнымі сродкамі, у другой выражаецца сродкамі граматыкі. Б. Уорф уносіць у гэта палажэнне выключна важнае

¹ А.-Ж. Ореймас. *Sémantique structurale*. Paris, 1966; В.Г. Гак. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур). Сб. «Инвариантные синтаксические отношения и структура предложения». М., 1969.

² Н.Ф. Алиева. Выражение объектных отношений глагола как универсальное свойство языка. Сб. «Языковые универсалии и лингвистическая типология». М., 1969, стр. 129.

³ Б.Л. Уорф. Грамматические категории. Сб. «Принципы типологического анализа языков различного строя». М., 1972.

⁴ Там жа, стар. 45.

для граматычнай тыпалогіі дапаўненне. Ён піша: «Класы, якія фактычна або фіктыўна грунтуюцца на форме аб'екта, могуць быць у розных мовах амерыканскіх індзейцаў адкрытымі або скрытымі»¹. З гэтага і вынікае, што тыпалогія павінна быць арыентавана не на дыхатамію «лексічнае – граматычнае», а на трыякі падзел «лексічнае – скрыта-граматычнае – адкрытаграматычнае». Няцяжка ўявіць, якая колькасць граматычнай шфармацыі застаецца па-за увагай даследчыка, калі ён свядома або несвядома ігнаруе скрытаграматычны аспект моўнай структуры.

Нарэшце, варта адзначыць, як Б. Уорф ацэньваў адносіны скрытых катэгорый да рэчаіснасці. І тут, як здаецца, ён падышоў да праблемы дастаткова гібка. Ён указваў, што у скрытых катэгорыях «часта бачаць адлюстраванне аб'ектыўных адрозненняў; на самой справе тэта хутчэй граматычныя катэгорыі, якія проста да пэўнай ступені суадносяцца з аб'ектыўнай рэчаіснасцю. Верна, што яны могуць адлюстроўваць вопыт, але ён праяўляецца ў рамках пэўнай лінгвістычнай схемы, тэта не той вопыт, што аднолькавы для усіх назіральнікаў»².

Пасля прац О. Есперсена, І. І. Мешчанінава, Б. Уорфа пытанні скрытых семантыка-сінтаксічных катэгорый сталі прадметам увагі многіх моваведаў. Агульныя катэгорыі, якія ўтвараюць лагічны каркас кожнай мовы і не залежаць ад спосабу іх перадачы, бачыць у мове Э. Кашмідэр. На яго думку, катэгорыі ліку, часу і падобныя «моцна узаемазвязаны, і гэтыя сувязі не мяняюцца ад таго, што у той ці іншай мове яны вызначаюцца па кантэксту або выражаюцца неграматычнымі сродкамі»³.

Наяўнасць у мове прамежкавых (паміж лексічнымі і граматычнымі) абстракцый адзначаў І. Польшаўф. Ён пісаў: «Абстракцыі, якія не маюць фармальнага выражэння, звычайнага для дадзенай галіны (г. зн. выражэння пры дапамозе слова ў галіне лексікі ці пры дапамозе фармальнай граматычнай катэгорыі ў галіне граматыкі), я называю, беручы тэрмін са старой псіхалогіі, лімінальнымі, паколькі яны з'яўляюцца фактарамі, што дзейнічаюць на той мяжы, праз якую адбываецца скачок са сферы лексічных абстракцый у якасна іншую сферу абстракцый граматычных»⁴. Было б грубым механіцызмам, адзначае І. Польшаўф, адмаўляць рэальнасць абстрагуючага працэсу там, дзе яго вынік не замацаван у слове або ў фармальнай граматычнай катэгорыі. Ён не разглядае спосабы матэрыяльнага выражэння лімінальных абстракцый, але і не адмаўляе таго, што такія спосабы існуюць, бо «любая абстракцыя атрымлівае сацыяльнае існаванне толькі у сувязі з

¹ Б.Л. Уорф. Грамматические категории. Сб. «Принципы типологического анализа языков различного строя», стр. 48.

² Там жа, стар. 50.

³ E. Koschmieder. Beiträge zur allgemeinen Syntax. Heidelberg, 1965, S. 19.

⁴ И. Польшауф. Место грамматики и лексикологии в изучении вопросов глагольного вида. Сб. «Вопросы глагольного вида». М., 1962, стр. 80.

мовай»; слова ж у лексіцы і фармальна катэгорыя ў граматыцы – толькі найпрасцейшае выражэнне граматычнай абстракцыі¹.

Выпрацоўваючы паняццыйны апарат для апісання стану дзеяслова, да цікавячай нас праблемы звярнуўся Б. Гаўранак. Ён бачыць у паняццыйных катэгорыях інтэлектуальнае скарачэнне эмпірыі, спрашчэнне яе і пярэчыць Б. Трнку, які лічыў, што ў есперсенаўскай трыядзе «форма – сштаксічная катэгорыя – паняццыйная катэгорыя» сярэдняе звяно лішняе. Падзел, прапанаваны О. Есперсенам, піша Б. Гаўранак, «дапамагае адрозніваць паняццыйныя катэгорыі, якія маюць у мове граматычныя катэгорыі і якія іх не маюць; у сваю чаргу граматычныя катэгорыі трэба адрозніваць ад фармальнага выражэння...»². Б. Гаўранак не толькі, як бачым, падтрымлівае думку аб наяўнасці розных у фармальных адносах катэгорыі. Ён шукае вытокі гэтых ідэй і прыходзіць да вываду, што погляды О. Есперсена на паняццыйныя катэгорыі дазваляюць зблізіць яго канцэпцыю з вучэннем А. Мар аб унутранай форме мовы, у прыватнасці у той мадыфікацыі гэтага вучэння, якую надаў яму В. Порцыг³, і урэшце рэшт з ідэяй чыстай граматыкі Э. Гусерля.

Калі услед за Б. Гаўранакам прасачыць гэту гістарычную лінію («Есперсен, Мар, Порцыг, Функе і інш.», як піша Б. Гаўранак), мы непазбежна прыйдем да сучаснага уяўлення аб глыбіннай і паверхневай структуры выказвання і зноў сустрэнемся з імёнамі В. Гумбальта, які, на думку Н. Хомскага, развіваў ідэі ўніверсальнай граматыкі Поль-Раяля, і А. Мар, які «адным з першых дэманстратыўна звярнуўся да спадчыны картэзіянскай філасофскай граматыкі...»⁴.

У сучаснае мовазнаўства паняцці глыбіннай і паверхневай структуры ўведзены Ч. Хокетам. Ён пісаў у сваім «Курсе сучаснага мовазнаўства»: «Цэлая сетка структуральных адносін паміж асобнымі формамі, часам закранаючая і пазамоўны кантэкст, утварае як бы перапляценне значымасцей, тольш частку якіх адкрывае даследчык на першым этапе аналізу. Гэта частка належыць, можна сказаць, да граматыкі павярхоўнай або паверхневай. Існуе, аднак, акрамя таго шматслойная глыбінная граматыка, больш блізкая да асноўнай праблемы: як тэта адбываецца, што мы гаворым і дабіваемся ўзаемаразумення; але гэта граматыка толькі ў нязначнай ступені узарана граматыстамі»⁵. Цяжка меркаваць, наколькі арыгінальная сама ідэя Ч. Хокета, але калі разумець гэта выказванне як думку аб семантычным інварыянце, які па-рознаму рэпрэзентуецца паверхневай структурай, то тады храналагічныя рамкі семантычнага сінтаксісу

¹ Там жа, стар. 79.

² В. Havránek. Genera verbi v slovanských jazycích. Praha, 1928, S. 6.

³ Там жа, стар. 7.

⁴ В.А. Звегинцев. Язык и лингвистическая теория. М., 1973, стр. 187.

⁵ Ch. F Hockett. Kurs jezykoznavstwa współczesnego. Warszawa, 1968, s. 290—291.

павінны быць аднесены да IV ст. да н. э., калі Папп стварыў сваю сінтаксічную тэорыю, згодна з якой у мове існуюць інварыянтныя семантычныя адносіны, якія праяўляюцца ва ўсіх моўных выразях і якія можна разглядаць як вытворныя ад пэўнай першаснай структуры¹. Створаную тэорыю семантычных адносін у сказе «можна разглядаць як чыста семантычную інтэрпрэтацыю глыбіннай структуры»².

У супадзенні або блізкасці канцэпцый вучоных розных эпох можна бачыць адлюстраванне адзінства задачы і аб'екта даследавання. У пэўных жа выпадках відавочны ўплыў, і тэта не адмаўляюць і самі вучоныя. «Я лічу, – піша Н. Хомскі, – што самай падыходзячай асновай для даследавання праблем мовы і мыслення з'яўляецца сістэма ідэй, распрацаваная як частка рацыяналісцкай псіхалогіі семнацатага і васемнацатага стагоддзяў, дэталізаваная у некаторых важных адносінах рамантыкамі і потым у мношм забытая з прычыны таго, што ўвага была перанесена па іншыя пытанні»³. Далей Н. Хомскі дае паступную характарыстыку глыбіннай і паверхневай структуры, указаўшы, што ідэя належыць мінулым стагоддзям, а тэрміналогія – дваццатаму: «...мы можам... адрозніваць паверхневую структуру сказа, сістэму катэгорый і складаючых, якая прама звязана з фізічным сігналам, і глыбінную структуру, якая ляжыць у аснове паверхневай і таксама з'яўляецца сістэмай катэгорый і складаючых, але больш абстрактнага характару»⁴.

На падставе гэтай канцэпцыі ўзнікла значная колькасць прыватных інтэрпрэтацый «глыбіннасці» і «паверхневасці» – ад фармальных да уласна семантычных⁵. Згодна з адной з такіх інтэрпрэтацый, глыбінная структура – тэта «лексіка-сінтаксічная структура, ізаморфная сітуацыі»⁶. Тут мы сустракаемся не толькі з разуменнем сказа як знака сітуацыі, як прапазіцыйнага канцэпта, але і са зваротам да ідэі мыслідальных катэгорый, якія на гэты раз выступаюць у выглядзе актантаў, г. зн. тыповых удзельнікаў сітуацыі, або – у больш абстрактным разуменні – у выглядзе паняццёвых і адпаведна семантыка-сінтаксічных катэгорый тыпу агентыўнасць, адрасатнасць, прыладнасць і падобных.

Распрацоўкай пытанняў суадносін рэчаіснасці, семантыкі і граматыкі, тыпаў граматычных катэгорый і сродкаў іх выражэння займаюцца і

¹ Н. Е. Brekle. *Generative Satzsemantik und transformationelle Syntax im System der englischen Nominalkomposition*, S. 94.

² «Foundations of Language» № 5, 1969, p. 37.

³ Н. Хомский. *Язык и мышление*. М., 1972, стр. 39.

⁴ Н. Хомский. *Язык и мышление*. М., 1972, стр. 39-40.

⁵ «Вопросы языкознания» № 6, 1973, стр. 33—43; «Вопросы языкознания» № 3, 1973, стр. 50—61; Тезисы научной конференции «Глубинные и поверхностные структуры в языке». М., 1972; «Вопросы языкознания» № 5, 1973, стр. 126.

⁶ В.Г. Гак. К проблеме синтаксической семантики (семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур). Сб. «Инвариантные синтаксические отношения и структура предложения», стр. 79.

савецкія моваведы. Некаторыя работы ўжо упаміналіся. Пэўны ўклад у распрацоўку цікавячай нас праблемы зрабіў А.М. Пяшкоўскі, якому належыць ацэнка часцін мовы як «асноўных катэгорый мыслення ў іх прымітыўнай агульнанароднай стады развіцця»¹ і папярэджанне пры граматычным аналізе быць гатовымі да таго, каб шляхам «анатамаравання» слова адкрыць «элементы значэння, непрыкметныя пры агульным успрыняцці слова», якія могуць «аказацца з пэўнага пункту погляду найважнейшымі»².

Н.Ю. Шведавай належаць даследаванні праблемы лексічных абмежаванняў у сінтаксісе і спроба агульнай тэорыі падпарадкавальнай сувязі паміж словамі па падставе іх катэгарыяльных уласцівасцей³. А.В. Бондарка стварыў рад прац, у якіх шырока выкарыстоўваецца ідэя паняццёвых або, у яго інтэрпрэтацыі, функцыянальна-семантычных катэгорый⁴.

У якасці папярэднікаў А. В. Бондаркі трэба назваць і чэшскіх граматыстаў, напрыклад Ф. Копечнага, які вылучаў катэгорыі тыпу «працэснасць наогул»⁵.

Важнае значэнне маюць шырокавядомыя працы Ю.Д. Апрэсяна, у якіх абгрунтоўваецца і практычна распрацоўваецца ідэя дыстрыбуцыйнай абумоўленасці значэнняў і вылучэння на гэтай падставе класаў слоў.

У апошні час распрацоўваецца часткова з апорай на замежныя работы, часткова самастойна тэорыя спалучальнасці слоў на падставе паняцця класемы⁶, г. зн. агульнай -семы двух слоў, што утвараюць спалучэнне. Агульнага спіса класем пакуль што няма. Звычайна да іх адносяць такія семантычныя кампаненты агульнага значэння, як адушаўлёнасць/неадушаўлёнасць, чалавечая істота/жывёла, мужчынскі пол/ жаночы пол, дзеянне/стан, пераходнасць/непераходнасць і пад⁷. Пры гэтым падкрэсліваецца свядомы зварот да пазамоўнай рэчаіснасці і крытыкуюцца тыя, хто «абмяжоўвае сябе рамкамі уласнай структуры выказвання, не звяртаючыся ні да кантэкста, ні да сітуацыі, ні да адносін лексем з экстралінгвістычным светам. Такі падыход недастатковы пры вывучэнні семантычнага сінтэзу. Тут важна выявіць, у якой ступені, у

¹ А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1956, стр. 74.

² Там жа, стар. 70.

³ «Вопросы языкознания» № 6, 1960; Материалы и исследования по истории русского литературного языка. М., 1962; «Prace komisij językoznawstwa» № 23, 1971. Warszawa.

⁴ А. В. Бондарко. Грамматическая категория и контекст. Л., 1971; А. В. Бондарко. О некоторых аспектах функционального анализа грамматических явлений. Сб. «Функциональный анализ грамматических категорий». Л., 1973.

⁵ Fr. Коресну. Základy české skladby. Praha, 1952, s. 76.

⁶ В.Г. Гак. К проблеме семантической синтагматики. Сб. «Проблемы структурной лингвистики 1971». М., 1972; В. Г. Гак. Проблемы лексико-грамматической организации предложения. Докт. дисс. М., 1967.

⁷ В.Г. Гак. К проблеме семантической синтагматики. Сб. «Проблемы структурной лингвистики», стр. 375.

якіх дэталях і з якой мерай абагульнення сітуацыя адлюстроўваецца у формах мовы, і выхад у план рэальнасці становіцца неабходны»¹.

Існуе процілеглы пункт гледжання: «Вывучэнне семантычнага аспекту мовы з апорай на пазамоўную рэчаіснасць нерацыянальнае»². Аўтар гэтага палажэння прапануе стварыць спецыяльную мовазнаўчую дысцыпліну – прадсемантыку, якая будзе вывучаць ідэальныя моўныя рэфэрэнты накшталт «прадмет», «дзеянне», «аб'ект», «адушаўлёнасць», «мнагакратнасць», «час» і пад. Ідэальныя моўныя рэфэрэнты універсальныя, яны ўтвараюць сістэму, адзіную для ўсіх натуральных моў, але існуюць толькі дзякуючы існаванню моўных адзінак і толькі ў тым сэнсе, што аб іх можна перадаць інфармацыю. Даныя аб стэме моўных рэфэрэнтаў можна здабыць толькі праз маўленчыя выказванні³. Мы бачым тут спробу больш строга і з уласна моўных пазіцый падысці да пытанняў скрытых граматычных катэгорый. Няцяжка выявіць рысы, якія з'язваюць гэтыя погляды з ідэямі О. Есперсена, Э. Бенвеніста, А. Грэймаса і іншых даследчыкаў.

Спраба вылучэння «залежных граматычных значэнняў», якія з'яўляюцца як бы першай ступенню граматычнай абстракцыі, зроблена І.П. Гвановай⁴. Залежнае граматычнае значэнне (зборнасць, рэчыўнасць і пад.) дазваляе класіфікаваць слоўнікавы састаў. Гэта класіфікацыя вынікае з лексічнага значэння слоў, але прыняты атрымання труп слоў, лічыць аўтар, з'яўляецца граматычным⁵. Ужываючы тэрмін «залежныя граматычныя значэнні», І. П. Гванова тым самым падкрэслівае, што яны не маюць выхаду ў план выражэння і адрозніваюцца ад граматычных катэгорый, якія абавязкова абапіраюцца на матэрыяльныя паказчыкі. Канкрэтныя, абстрактныя і рэчыўныя назоўнікі, піша І.П. Гванова, «...разглядаюцца ў граматыцы, бо яны не аб'якавыя для яе. Разам з тым такі разгляд, уласна кажучы, нелагічны, паколькі яны не з'яўляюцца граматычнымі катэгорыямі, бо не маюць пастаянных фармальнага паказчыкаў у сістэме словазмянення».

Празмерна вузкае, выключна марфалагічнае разуменне граматычнай формы тут зусім відавочнае, і таму ўжо не выклікае здзіўлення наступны вывад: «Скрозь і усюды і сама форма аказваецца фактычна неіснуючай для пэўнай часткі слоўнага саставу той часціны мовы, якая абслугоўваецца дадзенай катэгорыяй»⁶. Як тут не успомніць выказванне А.М. Пяшкоўскага: «Чым важнейшае для мовы якое-небудзь фармальнае значэнне, тым больш разнастайнымі і тым больш шматлікімі спосабамі абазначаецца яно ў гукавым баку мовы, быццам мова усімі даступнымі ей

¹ Там жа, стар. 368.

² «Вопросы языкознания» № 6, 1973, стр. 19.

³ Там жа, стар. 17, 21.

⁴ «Вестник ЛГУ», серия истории, языка и литературы, вып. 1, 1956.

⁵ Там жа, стар. 116.

⁶ «Вестник ЛГУ», серия истории, языка и литературы, стр. 106.

сродкамі імкнецца да пастаўленай сабе мэты выразіць тэта значэнне, і абавязак даследчыка-моваведа—не толькі ўскрыць дадзенае значэнне на яюм-небудзь адным факце, але і знайсці ўсе факты, якія выяўляюць яго, як бы ні былі яны разнастайныя»¹. Падкрэслім, што ў шырокім разуменні граматычнай формы заключаўся пафас і вядомых граматычных прац Л.У. Шчэрбы, але, як сведчаць шматлікія прыклады, задача грунтоўнага даследавання формы ў граматыцы і зараз застаецца вельмі актуальнай.

Спробы даследавання паняццёвых катэгорый розных тыпаў на матэрыяле канкрэтных моў знаходзім у артыкулах Г.В. Чэкунаевай, Л.П. Кліменка, Н.М. Арвата, В.В. Іванова, С. Іофе, С. Слюсаровай і шшых савецкіх моваведаў². Гэта не азначае, што аўтары стаяць на аднолькавых тэарэтычных пазіцыях і карыстаюцца агульнай для іх сістэмай паняццяў і тэрмінаў. Наадварот, і погляды, і метады аналізу, і тэрміналогія вельмі разнастайныя, але накіраванасць даследаванняў часам даволі блізкая.

Асобую значнасць у распрацоўцы граматычнай праблематыкі і, у прыватнасці, пытанняў скрытай граматыкі маюць працы С.Д. Кацнельсона. Ён глыбока і паслядоўна даследуецца праблема граматычнай семантыкі, якую, на яго думку, утвараюць «семантычныя функцыі граматычных форм і катэгарыяльныя прыкметы лексічных значэнняў»³, а таксама праблематыка граматычных спосабаў, у тым ліку ў аспекце «сінтаксічнай марфалогіі»⁴.

Як бачым, распрацоўка праблемы немарфалагізаваных семантыка-сінтаксічных катэгорый мае пэўныя традыцыі. Але ідэя яшчэ, відаць, не выспела канчаткова, не выкрышталізавалася ў асобную праблему, аб чым сведчаць як неўпарадкаванасць тэрміналогіі ў пэўнай частцы работ, так і пазатэрміналагічнае, імпліцытнае вырашэнне пытанняў – у другой. Разам з тым экскурс у гісторыю праблемы дазваляе пераканацца ў яе актуальнасці і вызначыць найбольш важныя пытанні, якія чакаюць разгляду. Да ліку апошніх у першую чаргу адносяцца сутнасць семантыка-сінтаксічных катэгорый, іх сістэмны статус, суадносіны з лексіка-семантычнымі і ўласна граматычнымі групамі, а таксама характар і сродкі іх выражэння ў маўленні.

У заключэнне заўважым, што бібліяграфічная паўната не была мэтай дадзенага артыкула. Ён накіраван хутчэй на агляд блізкіх аўтару ідэй, хоць і тут нялёгка дабіцца канчатковай акрэсленасці і паўнаты. Але, як слушна было заўважана, «заўсёды даволі цяжка вызначыць выразна

¹ А.М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938, стр. 74

^{2 4} Г.В. Чекунаева. Семантическая группа имен деятеля (лица) в современном немецком языке. Автореф. канд. дисс. М., 1964; Научные труды Куйбышевского пединститута, т. 103. Куйбышев, 1972; «Мовознавство» № 4, 1973; Сборник статей по вторичным моделирующим системам. Тарту, 1973; Исследования по китайскому языку. М., 1973; Лексикологические основы стилистики. Л., 1973.

³ С.Д. Кацнельсон. Типология языка и речевое мышление, стр. 118.

⁴ «Вестник ЛГУ» № 2, 1948.

залежнасць ад папярэднікаў і сучаснікаў, нават калі ясна бачыш сябе ў рэчышчы навуковай традыцыі»¹.

*Весці Акадэміі навук Беларускай ССР. Серыя грамадскіх навук.
№ 5. 1974. – С. 85-93.*

А.Я. Міхневіч

ПРАБЛЕМЫ СЕМАНТЫЧНАГА СІНТАКСІСУ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Словазлучэнні «семантычны сінтаксіс», «семантычная граматыка» ўжо не з'яўляюцца неалагізмамі. Гэтыя тэрміны ўсё часцей сустракаюцца на старонках навуковых прац², і ў гэтым факце адлюстроўваецца актыўнасць працэсу семантызацыі граматыкі, які характэрны амаль для ўсіх напрамкаў граматычнага даследавання мовы. Лічыць гэтыя тэрміны неалагізмамі не варта яшчэ і таму, што сама праблема граматычнай семантыкі узнікла не сёння. Сёння толькі больш, чым раней, ясна, што «значэнне з'яўляецца умовай і мэтай усялякай сінтаксічнай дзейнасці»³ і што «суадносіны сінтаксісу і семантыкі з'яўляюцца цэнтральнай праблемай лінгвістыкі»⁴.

Тэрмін «семантычны сінтаксіс» сам па сабе ўказвае на найбольш характэрную агульную рысу сучасных граматычных даследаванняў – спробы семантычнага вытлумачэння сінтаксічных заканамернасцей. Гэтыя спробы і пошукі ідуць, зразумела, у розных напрамках, вядуцца рознымі метадамі, але пры гэтым іх унутранае адзінства не губляецца, бо ўсе яны падпарадкаваны галоўнай задачы навуковага ашсання мовы – лінейнай арганізацыі семантычнай інфармацыі, – праблеме, якая дыктуецца самой прыродай мовы як сродка зносін, яе анталагічнай сутнасцю.

Аднак тэрмін «семантычны сінтаксіс» не толькі ўказвае на напрамак і агульны характар даследавання, г.зн. імпліцытна змяшчае адказ на некаторыя метадалагічныя пытанні. Ён прымушае і паставіць шэраг пытанняў, і перш за ўсе – адно галоўнае: якія семантычныя крытэрыі, з'явы, фактары павінны быць выкарыстаны ў даследаванні сінтаксісу? Адказаць на такое пытанне было б не цяжка, калі б семантыка мовы мела адэкватную тэорыю. Паколькі такой агульнапрынятай тэорыі няма, паколькі «семантыка яшчэ чакае свайго Сасюра або свайго

¹ Б.А. Ларин. Эстетика слова и язык писателя. Л., 1974, стр. 27—28.

² Гл., напрыклад: Н.Д. Арутюнова. О номинативном аспекте предложения. ВЯ, 1971, № 6, стар. 63; Ю.В. Попов. Общая грамматическая теория в немецком языкознании. Минск, 1972, стар. 284; О.И. Москальская. Проблемы семантического моделирования в синтаксисе. ВЯ, 1973, № 6, стар. 43.

³ A. Reichling. Principles and Methods of Syntax: Cryptanalytic Formalism. «Lingua», 1961, № 1, стар. 2.

⁴ E.M. Uhlenbeck. Some Further Remarks on Transformational Grammar. «Lingua», 1967, № 3, стар. 301.

Трубяцкога»¹, то і адказы на гэта пытанне будуць вар’іравацца ў залежнасці ад таго, якая гіпотэза семантычнай будовы мовы прымаецца тым ці іншым даследчыкам у якасі рабочай.

Ёсць і больш моцныя перашкоды для атрымання адназначнага адказу на пастаўленае пытанне. Заклучаюцца яны ў тым, што семантыка і сінтаксіс хутчэй за усе не з’яўляюцца незалежнымі «паверхамі» моўнай структуры, што яны пераплецены паміж сабой і таму аналіз можа адбывацца толькі адначасова.

Ясна, што сінтаксічна рэлевантнымі з’яўляюцца толькі некаторыя віды значэнняў, толькі пэўныя элементы агульнамоўнай семантыкі. Веданне іх дазволіла б ускрыць некаторыя сінтаксічныя заканамернасці. Але ж вызначыць гэтыя семантычныя элементы можна толькі праз аналіз сінтаксічных структур, іх фармальных уласцівасцей і асаблівасцей. Іншымі словамі, у сінтаксічным апісанні можа быць выкарыстана толькі тая семантыка, што знаходзіць фармальнае выражэнне ў структуры выказвання². Таму «семантычны сінтаксіс» трэба разумець не як апісанне сінтаксічных структур з дапамогай пазасінтаксічных адзінак і крытэрыяў семантычнага характару, а як высвятленне семантычных падстаў сінтаксічных заканамернасцей, як вызначэнне сінтаксічных функцый пэўных тыпаў значэння.

Сінтаксіс -- гэта сфера граматычнай будовы мовы, якая ахоплівае заканамернасці спалучэння слоў у сказе. Слова і сказ – узаемаабумоўленыя адзінкі, і таму апісанне семантычных падстаў сінтаксічных «правіл» звязана з неабходнасцю распрацоўкі пытанняў семантыкі слова. Таму агульная мэта семантычнага сінтаксісу можа быць акрэслена і як высвятленне семантычных уласцівасцей слова, якімі вызначаецца наяўнасць у мове тыпавых слалучальных утварэнняў – сінтаксічных канструкцый.

Для таго каб прыступіць да вывучэння семантыка-сінтаксічных праблем пэўнай канкрэтнай мовы, неабходна мець хаця б агульнае гіпатэтычнае ўяўленне аб функцыянальных суадносінах семантыкі і сінтаксісу. Гэта ўяўленне паслужыць зыходным пунктам аналізу, які ў сваю чаргу або разбурыць зыходную гіпотэзу, або – поўнасцю ці часткова – пацвердзіць яе.

Аб некаторых зыходных палажэннях семантычнага сінтаксісу нам ужо даводзілася пісаць³, таму ў гэтым артыкуле спынімся на агульнай

¹ G. Mounin. *Clefs pour la sémiotique*. Paris, 1972, стар. 64.

² Зусім слушна заўважае А.Н. Баскакаў: «Для сінтаксічнага апісання зместавы бок той або іншай сінтаксічнай канструкцыі важны ў тым выпадку, калі семантыка абумоўлівае будоўню асаблівасці канструкцыі». (А.Н. Баскаков. Синтаксические проблемы в грамматических исследованиях турецкого языка. ВЯ, 1971, № 5, стар. 113).

³ А.Я. Міхневіч. Семантычныя дыферэнцыяльныя прызнакі і структура сказа, *Otázky slovanské syntaxe*, II. Brno, 1968, стар. 51—55; яго ж: О взаимодействии семантики и синтаксиса. ФН, 1969, № 6, стар. 101—108; яго ж: Нататкі аб метадыцы вывучэння сінтаксічна рэлевантных уласцівасцей слова. *Prace Komisji Językoznawstwa*, № 23, Krakow, 1971, стар. 33—40.

характарыстыцы пытанняў, звязаных з семаптыка-сінтаксічным аспектам вывучэння беларускай мовы.

Беларуская мова ў плане распрацоўкі семантычнага сінтаксісу мае для нас падвойную значымасць: па-першае, яна служыць доследным полем, на якім правяраюцца тыя ці іншыя тэарэтычныя палажэнні; па-другое, яна з'яўляецца аб'ектам даследавання. Гэтыя функцыі ўзаемазвязаныя, але не тоесныя. Калі ў першым выпадку даследчык можа выкарыстоўваць асобныя факты і іншых моў (у той ступені, у якой яны неабходныя для пацвярджэння выказанай думкі або для яе ілюстрацыі), то у другім выпадку ён павінен імкнуцца да вычарпальнай інтэрпрэтацыі ўсіх роднасных фактаў адной мовы. Таму кожнае з наступных палажэнняў мае два бакі – агульналістычны і канкрэтнамоўны.

Вывучэнне граматычнага ладу ў плане семантычнага сінтаксісу вядзе да пастаноўкі наступных пытанняў: семантычная структура слова з пазіцыяй сінтаксісу; граматычныя (селекцыйныя) катэгорыі; спосабы выражэння селекцыйных значэнняў і ступень аналітызму беларускай мовы; межы паміж граматычным і лексічным; суадносіны марфалогіі і сінтаксісу; семаптыка-сінтаксічная стратыфікацыя слоўніка; семаптыка-сінтаксічныя апазіцыі класаў слоў; узроўневая структура сказа; сінтаксічная аманімія і шматзначнасць у мове.

Семантычная структура слова – з'ява вельмі шматпланавая. Пра гэта сведчаць, у прыватнасці, няўдачы, якія спасцігаюць тых, хто спрабуе адшукаць універсальнае азначэнне слова, у якім знайшлі б адлюстраванне усе галоўныя уласцівасці слова. І гэта зразумела, бо любое азначэнне – гэта пэўнае абмежаванне паняцця, і таму «ўніверсальнае» азначэнне слова ўсё роўна будзе або няпоўным, або электычным¹. Нягледзячы на гэта, паняцце слова застаецца адным з самых ужывальных і •неабходных. Моваведы, як здаецца, заключылі адносна гэтага паняцця маўклівае пагадненне, заснаванае на прызнанні «рэальнасці слова». Розныя азначэнні слова знаходзяцца ў адносінах дапаўняльнасці і з'яўляюцца, па выразу Я.Д. Паліванава, «указкамі на адну і тую ж велічыню».

Слова прымаецца у якасці асноўнай адзінкі пры апісанні семантыкі мовы. Але ўжо сама разнастайнасць метадаў і падыходаў у семантычных апісаннях вядзе да таго, што аб'ект – значэнне слова – расслайваецца. Слова як элемент семантычнай мікраструктуры не супадае са словам як кропкай на семантычным полі. Слова як член лексічнай падсістэмы не тоеснае слову як адзінцы семаптыка-сінтаксічнага класа і г. д. Адзіным агульным прызнакам, які аб'ядноўвае ўсе спробы апісання значэння слова,

¹ Вось, напрыклад, адно з сучасных азначэнняў: «Слова — гэта найменшая, графічна, фаналагічна і марфалагічна акрэсленая адзінка мовы, якая вылучаецца прасадычна, выконвае пэўную сінтаксічную функцыю і ў многіх выпадках здольная да замены ў той •ступені, у якой яна можа быць ізалявана ад іншых падобных адзінак». (O. Reichmann. Deutsche Wortforschung. Stuttgart, 1960, стар. 3).

з'яўляецца імкненне ўвесці значэнне слова ў сістэму. Пошукі сістэмы ў семантыцы таксама абавязваюцца на маўклівае прызнанне рэальнасці значэння слова і самога слова, якія прымаюцца без азначэння.

Спробы сістэмнага апісання семантыкі мовы, інтэнсіўнасць пошукаў у гэтай галіне тлумачацца эмпірычным назіраннем шэрагу фактаў, якія указваюць на сістэмнасць плана зместу ў цэлым. Аднак, нягледзячы на значныя поспехі ў апісанні семантыкі, значэнне апісаных падсістэм не выходзіць за межы значэння прыватных фактаў, якія даюць ўскосныя доказы наяўнасці сістэмы ў семантыцы мовы. Пошукі гэтыя стымулююцца не толькі абнадзейваючымі эмпірычнымі данымі, яны падтрымліваюцца таксама агульнай ідэяй сістэмнасці мовы.

Сістэма мовы, як вядома, не дадзена непасрэдна. Яна выяўляецца ў сваёй рэалізацыі, у маўленні. Адсюль вынікае, што сістэма можа быць атрымана толькі у выніку аналізу маўленчых структур. «У абодвух сістэмах – семантычнай і гукавой – элементы ці, хутчэй, класы элементаў заснаваны на структурах»¹. Розніца паміж элементамі або класамі элементаў ёсць, такім чынам, фіксацыя іх пазіцыйных адрозненняў, г. зн. уваходжанне слова у той або іншы семантычны клас ёсць адлюстраванне яго функцыі ў выказванні. Але такое рашэнне не вычэрпвае усея праблемы, паколькі план зместу слова не пакрываецца яго семантыка-сінтаксічным значэннем. Дастаткова звярнуцца да семантычных сістэм тыпу сістэмы тэрмінаў роднасці або сістэмы тэрмінаў якой-небудзь навукі, каб пераканацца, што такія семантычныя класы не выводзяцца са структур. Семантыка-сінтаксічныя функцыі слоў у такіх сістэмах аказваюцца неістотнымі. Разам з тым такія сістэмы (або групы, або класы) могуць апісвацца з дапамогай набору дыферэнцыяльных прызнакаў, г. зн. яны адпавядаюць вядомаму аперацыйнаму азначэнню сістэмы як мноства элементаў, якое можа быць апісана з дапамогай іншага, меншага мноства элементаў.

Такім чынам, у семантыцы (г. зн. у плане зместу мовы) суіснуюць два розныя тыпы сістэм: сістэмы, заснаваныя на структурах, і сістэмы, якія не выводзяцца са структур. Гэта вынікае з прыроды значэння слова, з сумяшчэння ў ім дзвюх – намінацыйнай і камунікацыйнай – функцый, двух семантычных планаў – рэфэрэнтнага і структурнага.

Выдзяленне дзвюх – рэфэрэнтнай і структурнай – частак у значэнні слова адрозніваецца ад вядомага падзелу на граматычнае і лексічнае. Галоўнае ў гэтым адрозненні – арыентацыя на сінтагматычныя структуры, на сштаксічныя формы. Дзякуючы такой арыентацыі у мове, па-першае, могуць быць ускрыты катэгорыі, якія не былі заўважаны папярэднімі апісаннямі; па-другое, удакладнены характарыстыкі

¹ Е.Курилович. Лингвистика и теория знака. Очерки по лингвистике. М, 1962, стар. 15. Е. Курылович ужывае тут тэрмін «структура» у значэнні сінтагматычнай пабудовы выказвання або склада.

некоторых катэгарыяльных значэнняў; па-трэцяе, ацэнены, з пункту погляду граматыкі, пэўныя лексіка-семантычныя групы. Гэта дае таксама магчымасць засяродзіць увагу на тых элементах значэння, якія адносяцца да ліку структурных, але не маюць спецыялізаванай (перш за ўсё марфалагічнай) формы выражэння. Такая задача непасрэдна звязана з вельмі актуальнай метадалагічнай праблемай – пераадоленнем усё яшчэ пануючага ў граматычных апісаннях марфалагізму. Гэта важна для адэкватнага граматычнага апісання любой, у тым ліку і беларускай, мовы.

Тыя граматычныя катэгорыі, якія маюць некананічнае выражэнне і таму былі «скрытымі» для даследчыка (але не для носбіта мовы), павінны быць вылучаны ў адносна самастойны «ярус» у межах значэння слова. Іх можна назваць селекцыйнымі значэннямі, таму што іменна яны ў першую чаргу вызначаюць сінтаксічную спалучальнасць слова і характар наяўных у мове сінтаксічных канструкцый.

Бельмі важным для семантычнага сінтаксісу з'яўляецца пытанне абфармальных паказчыках селекцыйных значэнняў. Тут выразна вылучаецца шэраг узаемазвязаных момантаў. Перш за ўсе уяўляецца мэтазгодным акрэсліць дыстрыбуцыйны характар большасці марфалагічных сродкаў выражэння граматычных значэнняў і адзначыць выпадкі выкарыстання дыстрыбуцыйных крытэрыяў у існуючых граматычных апісаннях. Важна таксама паказаць, што паняцце дыстрыбуцыі, як сукупнасці ўсіх акружэнняў, у якіх можа сустракацца дадзеная моўная адзінка¹, імпліцытна змяшчае ідэю поля, г. зн. сукупнасці фармальных паказчыкаў, як найбольш дакладнага спосабу выражэння пэўнага катэгарыяльнага значэння. У поле могуць уваходзіць і сінтэтычныя, і аналітычныя сродкі: марфемы, пэўныя тыпы парадыгмаў, парадак слоў, службовыя словы і г. д., а таксама «спецыяльныя адрознівальныя працэдуры», у тым ліку і «працэдура выключэння пэўнага тыпу сказаў»². У канкрэтным сказе звычайна знаходзіць адлюстраванне толькі частка такога поля, пры гэтым іншыя паказчыкі, што ўваходзяць у поле, выконваюць ролю адрознівальнага фону³, без якога немагчыма граматычная ідэнтыфікацыя сінтаксічных канструкцый. Дакладнае апісанне сукупнасцей фармальных паказчыкаў, г.зн. палёў рознага тыпу, звязана з улікам і адрозніваннем першасных і другасных функцый моўных адзінак. У другасных функцыях могуць выступаць як рэфэрэнтныя значэнні асобных самастойных слоў – членаў сказа, якія у таіх выпадках ператвараюцца у службовыя элементы, так і

¹ О.С. Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1966., стар. 137.

² Б.Л. Уорф. Грамматическая категория. Принципы типологического анализа языков различного строя. М., 1972, стар. 47.¹

³ На сувязь прадстаўленых у сказе і пазасказавых паказчыкаў і важную ролю гэтай сувязі для граматычнага апазнання моўнай адзінкі ўказваў яшчэ А.А. Патабня. (А.А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. I—II. М., 1958, стар. 44).²

уласна граматычныя сродкі. Дэталёвы разгляд усіх гэтых праблем павінен даць больш дакладнае ўяўленне аб граматычным ладзе беларускай мовы. Ёсць падставы меркаваць, што аналітычныя спосабы выкарыстоўваюцца ў ёй дастаткова шырока, і таму вызначэнне меры аналітычнасці беларускай мовы можа даць цікавы матэрыял для яе тыпалагічнай характарыстыкі. Пры гэтым несумненна будуць закрануты і такія з'явы ў структуры беларускага сказа, якія традыцыйна ў граматыках не апісваюцца або выводзяцца за межы фактаў, на якія, як лічыцца, пашыраецца кампетэнцыя граматыкі. І гэта заканамерна, бо чым глыбей і дакладней становіцца сінтаксічнае апісанне, тым часцей тыя з'явы, якія раней лічыліся чыста семантычнымі, набываюць сінтаксічны статус¹.

У сувязі са сказаным узнікае пытанне аб мяжы паміж рэфэрэнтнай і структурнай часткамі значэння слова, або – у больш пашыраных тэрмінах – паміж лексічным і граматычным у слове і ў мове наогул. Мясца аказваецца рухомай, што пацвярджаецца гістарычнымі змяненнямі ў граматычным ладзе (напрыклад, «пераходам» граматычнага значэння парнасці ў лексічнае). Але яна з'яўляецца рухомай і ў іншым плане: больш глыбокае сінтаксічнае апісанне мовы «адсоўвае» яе углыб лексічнай семантыкі, калі ў межах сінтаксічнай канструкцыі ўдаецца раскрыць сродкі выражэння той і іншай «зместавай часткі» слова, што ў сваю чаргу звязана з расшырэннем арсенала граматычных спосабаў, уласцівых мове, і вызначэннем першасных і другасных функцый розных марфалага-сінтаксічных сродкаў. Пры гэтым найгалоўнейшым крытэрыем аднясення таго ці іншага значэння да структурнага (граматычнага) павінна служыць форма яго выражэння: граматычным з'яўляецца толькі тое значэнне, якое знаходзіць адлюстраванне ў самой структуры выказвання.

Даследаванне селекцыйных значэнняў вядзе да семантыка-сінтаксічнай стратыфікацыі слоўніка, да вылучэння семантыка-сінтаксічных класаў слоў. Даўно заўважана, што ў сінтаксічнай значымасці максімальных лексіка-граматычных класаў – часцін мовы – адлюстроўваюцца толькі найбольш агульныя сінтаксічныя характарыстыкі шматлікіх падкласаў слоў. Пошукі ў гэтым напрамку і прывялі да пастаноўкі праблемы «лексічныя абмежаванні ў сінтаксісе». Можна меркаваць, што такая фармулёўка – толькі пастарычна абумоўлены спосаб выражэння больш агульнай праблемы спалучальнасці слоў. Істотным недахопам такога падыходу, як нам здаецца, з'яўляецца яго эмпірызм, а таксама спробы ўстанавіць прамыя сувязі паміж лексіка-семантычнымі групамі і асаблівасцямі сінтаксічных канструкцый. Адсутнасць агульнай больш-менш

¹ Тэты тэзіс сфармуляваны Н. Хомскім (N. Chomsky. The Logical Basis of Linguistic Theory. Preprints of Papers for the 9th International Congress of Linguists. Cambridge, Mass., 1962, стр. 524).

распрацаванай гіпотэзы узаемадзеяння лексікі і сінтаксісу вядзе да таго, што ігнаруецца як сутнасць прынцыпова несінтаксічных падстаў лексіка-семантычных групавак, так і характар сінтаксічных катэгорый, г. зн. характар граматычнай абстракцыі.

Паняцце семантыка-сінтаксічнага класа слоў, аб'яднаных агульным селекцыйным значэннем, не ліквідуе паняцця лексіка-семантычных груп слоў, паколькі яны базіруюцца на розных «частках» значэння слова: першыя – на структурнай, другія – на рэферэнтнай. Гэта, аднак, не азначае, што паміж семантыка-сінтаксічнымі класамі і лексіка-семантычнымі групамі існуе непераходная мяжа. Наадварот, пэўныя лексіка-семантычныя групыкі слоў могуць набываць статус семантыка-сінтаксічных класаў або падкласаў. Такім чынам і рэалізуецца пранікненне лексічных значэнняў у сінтаксіс. І найважнейшай задачай даследчыка з'яўляецца вызначэнне таго, якія лексіка-семантычныя групыкі маюць семантыка-сінтаксічную значымасць, або, іншымі словамі, якія лексічныя абстракцыі можна лічыць селекцыйнымі катэгорыямі. Семантыка-сінтаксічная стратыфікацыя слоўніка адлюстроўвае функцыянальныя сувязі слоў і паказвае, як выкарыстоўваецца ў сінтаксісе «будаўнічы матэрыял» сказа – лексіка мовы.

Наяўнасць семантыка-сінтаксічных класаў слоў і адпаведных паказчыкаў іх селекцыйных значэнняў яскрава падкрэслівае, што сінтаксіс мае класіфікацыйны характар і што марфалогія, якая здаўна лічыцца класіфікацыйнай навукай і ў гэтым плане (па крайняй меры – часткова) з'яўляецца прыватным выпадкам заканамернасцей сінтактыкі¹.

Стратыфікацыя слоўніка з пазіцый сінтаксісу, вылучэнне рэлевантных у данай мове селекцыйных значэнняў прымушае паставіць пытанне аб сістэме семантыка-граматычных катэгорый і тыпах іх апазіцый. Пытанне гэта вельмі складанае. Выкарыстанне ідэй і метадаў фаналогіі ў аналізе апазіцый моўных адзінак для семантыкі аказваецца мэтазгодным і карысным толькі часткова, бо семантыка-сінтаксічныя катэгорыі вельмі шматлікія, разнародныя і ўтвараюць іерархічна арганізаваныя сукупнасці². Ясна, аднак, што ўвядзенне ў граматычнае апісанне паняццяў семантыка-сінтаксічнай апазіцыі і нейтралізацыі надало б яму навуковую строгасць і дакладнасць. Семантычны сінтаксіс, як здаецца, дазваляе зрабіць гэта.

Складанасць семантычнай будовы слова, узаемадзеянне ў структуры сказа якасна розных адзінак мовы, многаступеннасць уключэння слова

¹ «...паміж марфалогіяй і сінтаксісам нельга ўстанавіць такое адрозненне, якое супадае з адрозненнем паміж класіфікацыяй і яе адсутнасцю. Як сінтаксічнае, так і марфалагічнае апісанне з'яўляецца класіфікацыяй або яе прымяненнем. Фактычна немагчыма неадвольна вызначыць адрозненне паміж марфалогіяй і сінтаксісам». (H.S. Sorensen. *Word-Classes in Modern English*. Copenhagen, 1958, стар. 88—89).

² Гэта адзначалася рознымі даследчыкамі. Гл., напрыклад, адну з апошніх публікацый па семантыцы: Л.А. Новиков. *Антонимия в русском языке*. М, 1973, стар. 7.

ў структуру выказвання – адным словам, шматпланавасць сінтаксічных з'яў патрабуюць умення аналізаваць сказ у розных структурных пласкасцях, на розных узроўнях яго арганізацыі. Так вылучаецца марфалагічны, або фармальна-граматычны, аспект будовы сказа, аспект семантыка-сінтаксічны і аспект рэфэрэнтны. Семантыка-сінтаксічны узровень будовы сказа грунтуецца на такіх функцыянальна-семантычных катэгорыях, як дзейнік, выказнік і г. д., суадносных з часцінамі мовы, але далека не вычэрпваецца імі. Тут мы падыходзім да адной выключна важнай праблемы семантычнага сінтаксісу – праблемы сінтаксічнай аманіміі фармальна-граматычных схем словазлучэнняў і сказаў. Сінтаксічная аманімія з'яўляецца ў пэўным сэнсе цэнтральнай сінтаксічнай праблемай. Фармальна-граматычная аманімія не перашкаджае носбіту мовы, паколькі яна легка знімаецца на семантыка-сінтаксічным узроўні структуры сказа. На пытанне, які механізм гэтай з'явы, і павінен адказаць даследчык. І тэты адказ з'явіцца разам з тым той часткай граматычнага апісання мовы, якую мы і назвалі семантычным сінтаксісам.

Беларуская лінгвістыка. – Вып. 6. – Мн., 1974. – С. 27-33.

СКЛАДАНЫ СКАЗ

Б. Тарашкевіч

§ 40. Просты і зложаны сказ. Сказы бываюць простыя і зложаныя. **Просты** сказ ня можа быць разложаны на два ці колькі іншых сказаў. Напрыклад: *Час быў раньні. Начлежнікі ехалі шумна.* **Зложаны** сказ можа быць разложаны на простыя сказы. Напрыклад: *Калі ў хляве плодзіць, а на полі родзіць, то й дурань хату водзіць* — можам разлажыць на тры простыя сказы: *У хляве плодзіць. На полі родзіць. Дурань хату водзіць.*

Простыя сказы лучацца ў зложаныя найчасьцей пры помачы такіх злучных слоў: **і, а, але; калі, як, дзе, хто, што, які, каторы, каб, дык, абы, ажно, бо** і падобных. Апрача *і*, перад гэтымі словамі звычайна ставіцца коска. Напр.: *Саха і барана самы не багаты, а ўвесь сьвет кормяць.* Паехаў баранаваць, **але** да поля не даехаў. Просіць шчыра грамацея, **ажно** шапку скінуў. Гол, **як** сакол.

<...>

СКАЗ

<...>

§ 102. Залежныя сказы. Кожную часьціну сказу можна разьвіць у цэлы сказ. Напрыклад: заместа — *ніхто ня ведае чужога абеду* можам сказаць: *ніхто ня ведае, ян хто абедае.* Сказ *як хто абедае* — гэта разьвітае ў цэлы сказ дапаўненьне і залежыць ад сказу *ніхто ня ведае* — гэта **асноўны сказ**; *як хто абедае* — гэта **даданы сказ**. Даданы сказ называецца інакш **залежным**, бо залежыць ад асноўнага. Сказ асноўны

інакш называецца **незалежным**.

Таксама, як сказ дапаўнення, могуць быць даданыя сказы дзейніка, выказніка, азначэння і розных акалічнасьцей, калі яны замяняюць гэтыя часьціны і адказваюць на іх пытаньні.

Вось прыклады розных даданых сказаў:

1. **Сказы дзейніка:** *І той багатыр, хто мае ўсялякага добра, і той, хто дужы і здаровы. Што ўпала, то й прапала.*

2. **Сказы выказніка:** *Якія мы самі, такія й нашы сані. Якая яда, такая й хада.*

3. **Сказы дапаўнення:** *Што сёньня зробіш, таго заўтра ня будзеш рабіць. Ня чынь другому таго, чаго сам ня любіш.*

4. **Ск. азначэння:** *Радасны й вясёлы пад'яжджаў Пятрусь у сяло, каторага ён ня бачыў ад самых Каляд. Колькі ў рэшаце вады, столькі ў яго праўды. Толькі музыка, катораму ня было чаго рабіць, падышоў да іх. А дзе тая крынічанька, галуб што купаўся?*

5. **Ск. акалічнасьці месца:** *Дзе нянек многа, дзіця бязнога. І думкі мкнуцца мімаволі туды, дзе расцьвіла вясна. Адкуль хмары, адтуль і дождж.*

6. **Ск. акал. часу:** *Пакуль сонца ўзыйдзе, раса вочы выесьць. Тады, госьцю, бывай у мяне, калі поўна ў гумне. Як толькі гром загрыміць, тады выганяюць жывёлу на пасьбу.*

7. **Ск. акал. спосабу:** *Плыве шумліва, як рака, бяседа вольная такая. Асёл так шчыра ўчыцца ўмеў, што кніжкі ўсе як сена зьеў. Байбак бяжыць, аж балахон дрыжыць. Гол, як сакол.*

8. **Ск. акалічнасьці мэты:** *Парой ён спыніцца, каб лепей завастрыць няро гусінае. Штось пачала казаць, каб заспакаіць плач.*

9. **Ск. акалічнасьці прычыны:** *Шануйце песьні свае, бо сьпяваюць нават жабы ў багне. Затым сьляпы плача, што сьцежкі ня бача.*

10. **Сказы умоўныя** выражаюць умоўную прычыну: *Калі ты разумны, адгадай загадку. Бо нашто каласы, калі няма васількоў. Калі гаспадар у карчме скача, то гаспадарка плача. Каб ня ежка, не адзежка, дык была-бы грошай дзежка.*

11. **Сказы уступальныя** выражаюць прычыну, каторая знаходзіцца ў супярэчнасьці з чаканым вынікам, напр.: *хоць і ведаю*, нічога не скажу. *Хоць і ведаю* — прычына; “нічога не скажу” — чаканы вынік. Прычына з вынікам у супярэчнасьці, бо, калі *ведаю*, то можна чакаць, што *скажу*. <...>

§ 103. **Пабочныя сказы**, падобна да пабочных слоў, выражаюць нейкую пабочную ўвагу, паясьненьне. Напрыклад: *І яшчэ, мой сын, прашу я, човен кінь у адрыве. Збраў Цішка ўсе свае цацкі, кашулькі (нават і ката Рудзьку хацеў-бы забраць, але малая Параска не дала) ды пашоў да сястры за сына.*

§ 104. **Скарочаныя даданыя сказы** ня маюць злучных слоў і

пачынаюцца найчасьцей з дзеяпрыметніка або дзеяпрыслоўя (формы на *-чы, -ўшы, -ны, -ты, -лы*). Напрыклад:

Галлё спусьціўшы над парканам, расла тут грушка з тонкім станам. А каля хаты у садочку, схіліўшысь ціхеньна ў куточку, стаялі вербы дзьве старыя. <...>

§ 105. **Зложана–залежны і зложана–злучаны сказ.** Калі зложаны сказ мае ў сабе залежны сказ, то гэта **зложана–залежны** сказ. Напрыклад: *што з воза ўпала, то й прапала. Таму сьляпы плача, што сьцежкі ня бача.*

Але зложаны сказ можа складацца з раўнасільных незалежных сказаў. Гэта — **зложана–злучаны** сказ. Напрыклад: *Прыгрэла сонейка, згінуў сьнег, асушылі вятры зямлю. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае. Тут рэчка пад боком, і процьма ў ёй рыбы. Слухаюць людзі, і сэрца іх млее.*

Тутакі сказы незалежныя адзін ад другога і злучаныя сэнсам, а часта і рознымі злучнікамі: *а, і, але, бо, ці, толькі* і інш.

<...>

Тарашкевіч Б. Беларускае граматыка для школ. Выд. пятае, пераробленае і пашыранае. — Вільня, 1929. — С. 44, 128—131.

Я. Лёсік

СКЛАДАНЫ СКАЗ

§ 14. Складана-злучаны і складана-залежны сказ

<...>

В ы в а д ы. Просты сказ — самая звычайная і самая простая форма мовы для выражэньня таго, што нам трэба выказаць. Простая, маларазвітая мова складаецца з адных *простых* сказаў, граматычна нават ня звязаных паміж сабою. Такую мову мы знаходзім у народных казках, асабліва ў дзіцячых. Напрыклад: “Быў сабе дзедка, была сабе бабка. Была ў іх курка-рабка. Зьясла яна ячка. Дзед біў, біў — не разьбіў; баба біла, біла — не разьбіла. Мышка бегла, хвосьцікам махнула, ячка разьбіла. Дзед плача, баба плача. курачка кудахча, вароты скрыпяць, трэскі ляцяць, сабакі брэшуць, гусі крычаць, людзі гамоняць”.

Але калі мы хочам выразіць сваю думку дакладней і паўней, тады аднаго *простага* сказу мала, хоць бы такога развітага, пашыранага, якім бывае *зьліты* сказ з рознымі даданымі, паясьняльнымі словамі; для больш дакладнага і поўнага выражэньня сваіх думак прыходзіцца злучаць некалькі простых сказаў у вадзін сказ, звязваючы іх паміж сабою або ўзаемнай сувязью, *злучэньнем*, або *залежнасьцю*, *падпарадкаваньнем*. Такі сказ, што складаецца з двух ці больш простых сказаў для выражэньня аднае якое-небудзь думкі, называецца **складаным**.

Калі паасобныя простыя сказы ў складаным сказе злучаны паміж сабою так, як злучаюцца аднолькавыя часьціны зьлітага сказу, то вытвараецца злучэньне сказаў *роўнапраўных*; калі-ж цэлыя сказы ў складаным сказе

падмяняюць толькі асобныя часьціны простага сказу, асабліва розныя даданыя словы, то вытвараюцца сказы няроўнапраўныя: *залежныя і незалежныя — асноўныя і даданыя.*

1) Складаны сказ можа быць зложан або з роўнапраўных простых сказаў, або з асноўнага і даданага — незалежнага і залежнага, або падпарадкаванага.

Калі складаны сказ становіць сабою злучэньне роўнапраўных простых сказаў, то ён называецца **складана-злучаным**. Напрыклад: *Прыгрэла яснае сонейка; згінуў сьнег з поля; асушылі вятры зямельку; пачала расьці маладзенькая травіца. Лета зьбірае, а зіма праядае. Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара.*

З гэтых прыкладаў мы бачым, што ў складана-злучаным сказе кожны просты сказ можа ўжывацца ў мове сам па сабе, незалежна ад другіх; дзеля таго яны і называюцца *роўнапраўнымі*, або *незалежнымі*.

Калі-ж мы возьмем складаны сказ: “У каго ёсьць матка, у таго галоўка гладка”, які складаецца з двух простых сказаў (1 — “У каго ёсьць матка”, 2 — “у таго галоўка гладка”, то заўважым, што гэтыя простыя сказы самі па сабе, незалежна адзін ад аднаго, ужывацца ў мове ня могуць, бо будуць незразумелыя ды ня выкажуць таго, што трэба сказаць.

Такі складаны сказ, у якім простыя сказы так цесна зьвязаны паміж сабою, што адзін паясьняе другі ды адзін бяз другога ў мове ня ўжываюцца, называецца **складана-залежным** сказам. Напрыклад: *Хто новага ня бачыў, той і старому рад. Дзе араты плача, там жняя скача. Дурная тая дамова, дзе вала бадзе карова.*

2) Як у складана-злучаным, так і ў складана-залежным сказе простыя сказы могуць зьвязвацца паміж сабою *злучнікамі*.

а) У складана-злучаным сказе простыя, роўнапраўныя сказы злучаюцца або пры дапамозе злучнікаў, або бяз іх. У складана-злучаным сказе знаходзім тыя самыя злучнікі, што зьвязваюць аднолькавыя часьціны зьлітага сказу. Напрыклад: *Хутка расьце жыта, і цешыцца сэрца працавітага гаспадара. Ластаўка дзень пачынае, а салавей канчае.*

б) У складана-залежных сказаў залежнасьць паміж простымі сказамі выражаецца падвойным спосабам: або пры помачы злучнікаў і злучальных слоў, або пры помачы адносных займенных назоўнікаў, прыметнікаў ці прыслоўяў. Адгэтуль адрозьніваюць *злучальную залежнасьць і адносную залежнасьць*.

Злучальная залежнасьць выражаецца наступнымі злучнікамі і злучальнымі словамі: *што, бо, дзеля таго, дзе, хоць, як, як толькі, быццам і інш.* У такіх разох злучальныя словы зьяўляюцца толькі сувяззю для сказаў і часьцінаю даданага сказу ня служаць.

Адносная залежнасьць выражаецца адноснымі і адносна-пытальнымі займеньнікамі, прыметнікамі і прыслоўямі: *хто, што, які, каторы, чый, дзе, куды, адкуль, калі, як, колькі, чаму, нашто, зашто і інш.* Усе гэтыя

словы зьяўляюцца і часьцінамі сказу. Напрыклад: *Хто коні мяняе, у таго хамут гуляе. Што сёньня зробіш, таго заўтра ня бузеш рабіць. Якія мы самі, такія і нашы сані. Як пасьцелеш, так і высьпішся. Чый конь, таго і грошы. Адкуль дым, адтуль і полымя. Нашто нам тыя пісталеты, калі мы страляць ня ўмеем.*

Такім парадкам, займеньнікі, прыметнікі і прыслоўі, будучы злучальнымі словамі, ня трацяць значэньня часьцін сказу.

Да адносна-залежных сказаў належаць і ўскосныя пытаньні, г. зн., пытаньні, пастаўленьня ў залежнасьць ад другога сказу; ускосныя пытаньні пачынаюцца з пыталых займеньнікаў, прыметнікаў і прыслоўяў. Напрыклад: *Пытаюцца, чые гэты коні. Адыходзячы спыталіся, катора гадзіна.*

3) Адносныя займенныя прыметнікі “які”, “каторы” дапасоўваюцца ў родзе і ліку з тым словам у васноўным сказе, да якога яны адносяцца; склон-жа іх залежыць ад даданага сказу. Адносны займенны прыметнік “чый” мае поўнае дапасаваньне з сваім азначальным словам у даданым сказе. Напрыклад: *Чый род, таго й рот. Чыя душа часнаку ня ела, то і пахнуць ня будзе.*

4) Даданыя сказы аддзяляюцца ад асноўнага ў мове *перапынкамі*, паўзамі, а на пісьме — *коскамі*; таксама паасобныя сказы ў складана-злучаным сказе аддзяляюцца паўзамі, а на пісьме — *коскаю, кропкай з коскай, двукроп’ем*, у залежнасьці ад характару злучаных сказаў, што выясьняе *праваніс*.

§ 15. Складана-злучаны сказ

<...>

В ы в а д ы. Мы ўжо ведаем, што роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе зьвязваюцца паміж сабою або пры помачы злучнікаў, або бяз іх.

Калі паміж злучанымі сказамі злучніка няма, то сувязь паміж імі выражаецца адной інтонацыйнай голасу, а на пісьме — адпаведнымі знакамі прыпынку. Напрыклад: *Сонца паліць шторах гарачэй: пажоўклі маладыя каласкі, пажоўкла зялёная саломінка.*

Калі роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе зьвязваюцца паміж сабою злучнікамі, то гэтыя злучнікі выражаюць розныя адносіны паміж злучанымі сказамі. Дзеля гэтага адрозьніваюць злучэньне сказаў: *а) простае, б) супраціўнае, в) разьмеркавальнае, г) прычынна-заклучальнае, або вінавальнае, д) параўнальнае.*

а) Простым злучэньнем называецца злучэньне роўнапраўных сказаў не супярэчных, згодных сваім зьместам; яны дапаўняюць адзін аднаго і выражаюць агульную думку. Сувязьню ў такім злучэньні служаць такія злучнікі: *і, ды, таксама, г. значыць, а і* інш. Напрыклад: *Пачынаецца парадак, і ўсе прымаюцца за работу. Толькі сярдзіты воўк бродзіць па*

сьнезе, ды галодны ліс бегае па маладняку.

б) Супраціўным злучэньнем называецца злучэньне простых роўнапраўных сказаў супярэчных, або калі адзін сказ агранічае зьмест другога сказу, напр.: *Уся сямейка сьпіць ды спачывае, толькі матка з вераценцам прытулілась к печы ды прадзе, прадзе кудзельку (Я. Кол.).*

Сувязьню ў супраціўным злучэньні бываюць такія злучнікі: *а, але, ды (=але), аднак, адно, затое, толькі* і інш.

Злучнікі могуць і прапускацца; таксама ў простым злучэньні злучнікі вельмі часта прапускаюцца.

в) Разьмеркавальным называецца такое злучэньне простых роўнапраўных сказаў, у якіх выражаюцца думкі аднолькава магчымых (*Або будзе, або не. Ці паскачаш, ці наплачаш*).

Пытальныя сказы вельмі часта бываюць разьмеркавальнымі, напр.: *Ці ты кніш, ці дарогі пытаеш?*

Сувязьню ў разьмеркавальным злучэньні звычайна бываюць такія злучнікі: *або — або, ці — ці, ні — ні* і інш.

г) Прычынна-заклучальным, або вінавальным, злучэньнем называецца такое злучэньне простых роўнапраўных сказаў, калі гэтыя сказы адносяцца паміж сабою, як прычына да выніку. Напрыклад: *Моцна сьпіць шырокая рака: крэпка закаваў яе мароз.*

Сувязь паміж такімі сказамі можа выражацца словамі *дзея таго, значыць, бо* і інш. Сувязь часта прапускаецца, і тады адносіны паміж сказамі выражаюцца інтонацыяй голасу, а на пісьме азначаюцца адпаведнымі знакамі прыпынку (дзукроп'ем).

д) Параўнальнае злучэньне становіць такое злучэньне простых роўнапраўных сказаў, у якіх выражаецца параўнаньне, або зьмест каторых узаемна супастаўляецца. Сувязь паміж імі можа выражацца словамі: *быццам, усё роўна як, бо* і інш.; гэтая сувязь можа і прапускацца. Напрыклад: *Вось так і жыла яна, быццам тая былінка ў полі. Тонкія лёгкія хмаркі ахварбаваліся ў залаты колер, усё роўна як абняло іх полымя. У зіму лес, як сірата: ціхі, нудны, маркотны, птушкі яго пакінулі.*

Можна сустрэць такое параўнальнае злучэньне сказаў, калі адзін сказ пачынаецца з адмоўя “то не”. Напрыклад: *То ня птушка ў гнязьдзе ўстрапянулася: маё сэрца ўлякнулася (З. Бяд.). То ня песьня мая так далёка ляціць, гэта вырваўся енк з набалелай душы (К. Б.). То ня полымя ўспывае угору, а яснае сонейка з-за бору (Я. Пуш.).*

§ 16. Складана-залежны сказ

<...>

Вывады. Мы ўжо ведаем, што складана-залежным сказам называецца такі сказ, у якім простыя сказы знаходзяцца ў такіх адносінах паміж сабою, што адзін зьяўляецца *асноўным*, кіравальным, незалежным, а другія — *даданымі*, кіроўнымі, падпарадкаванымі, або залежнымі.

Даданы сказ залежыць, або падпарадкаван *асноўнаму*, і без асноўнага сказу ня мае сэнсу. Напрыклад: Чуваць было, *як трашчаў ахоплены агнём лес. Хто ў жніво халадку шукае*, той узімку галадае.

Даданыя сказы злучаюцца з асноўным або пры помачы дапасоўных слоў (*займенных прыметнікаў*), або пры помачы недапасоўных слоў — *злучнікаў і прыслоўяў* або *займенных назоўнікаў* (*хто, што*) у розных склонах з прыназоўнікам і без прыназоўніка. Напрыклад:

Дурная тая птушка, *якой гняздо сваё ня міла. Дзе тонка*, там і рвецца. Зачыняйце шчыльна хату, *каб ня дзьмулі халады*. Гэта зусім ня тое, *што вы думаеце. Чым хата багата*, тым і рада. *З чым у люльку*, з тым і ў трунку. *Хто позна ходзіць*, той сам сабе шкодзіць.

1) Калі асноўны і даданы сказы ня звязаны злучальнымі словамі, то гэта ўжо ня будзе складана-залежны сказ. Складана-залежны сказ бяз злучальных слоў абарачаецца ў складана-злучаны сказ, хоць-бы простыя сказы паводле свайго сэнсу і ня былі роўнапраўнымі. Напрыклад, сказ “Калі ня хочаш з моладасьці працаваць, *то* будзеш на старасьць з торбай танцаваць” будзе *складана-залежны*; калі-ж прапусьціць злучнікі “калі”, “то”, то гэты самы сказ абарачаецца ў *складана-злучаны*: “Ня хочаш з моладасьці працаваць — будзеш на старасьць з торбай танцаваць”.

2) Даданыя сказы служаць для паясьненьня якіх-небудзь часьцін асноўнага сказу. Яны то разьвіваюць змест дзейніка або выказніка, якіх часам няма ў асноўным сказе, то дакладней азначаюць прымету якога-небудзь асобнага прадмета мовы, то выражаюць месца, час, прычыну, мэту, спосаб дзеяньня асноўнага сказу або ўмову, ад якой залежыць дзеяньне асноўнага сказу, або, нарэсьце, выражаюць такую прычыну, якая, з тых ці іншых акалічнасьцяў, не выклікае таго дзеяньня, якога можна было спадзявацца, уступаючы месца чамусь іншаму (*хоць — да, але*).

Кожнае значэньне даданага сказу выражаецца злучнікамі або іншымі злучальнымі словамі: “дзе” найчасьцей азначае месца, “калі” — час, “дзея таго” — прычыну і г. далей. Калі гэтых злучальных слоў няма, то складана-залежны сказ, як зазначалася вышэй, абарачаецца ў складана-злучаны сказ.

3) Паводле значэньня ўсе даданыя сказы можна падзяліць на азначальныя, дапаўняльныя, акалічнасьцёвыя (месца, часу, мэты, прычыны, спосабу дзеяньня), а дадана-прычынныя — на ўмоўныя і ўступальныя.

Але пры граматычным разборы важней за ўсё — гэта ўмець адрозьніць даданы сказ ад асноўнага. Трэба памятаць, што даданы сказ можа стаяць перад асноўным (*Хто працуе*, той і мае), пасья асноўнага (Ня шукайце кветак у полі, *як вясна к нам ня прышла*) і ў сярэдзіне асноўнага сказу (Сад, *што быў чорны*, ужо распусьціўся).

Даданы сказ аддзяляецца ад асноўнага перапынкам (паўзай) у голасе, а

стаўшы ў сярэдзіне асноўнага, ён вымаўляецца цішэй (Гай, *што быў цёмны, зазелянеўся*).

1) **Сузалежныя сказы.** Калі да аднаго асноўнага сказу адносяцца два ці больш даданых сказаў, то гэтыя даданыя сказы называюцца *сузалежнымі*. Напрыклад: *За хатай поле пачыналася, дзе жыта хораша гайдалася, дзе рос авёс, ячмень і грэчка (Я. Кол.)*.

Значыць, падобна да таго, як злучаюцца роўнапраўныя сказы ў складана-злучаным сказе, так могуць злучацца паміж сабою даданыя сказы роўнапраўныя ды аднайменныя, падпарадкаваныя аднаму асноўнаму сказу. Тады складана-залежны сказ складаецца з асноўнага сказу, якому падпарадкаваны два або некалькі роўнапраўных і аднайменных даданых сказаў, якія ў такіх разох называюцца *сузалежнымі*.

2) **Падзалежныя сказы.** Даданыя сказы, як і асноўныя, могуць мець пры сабе залежныя ад іх даданыя сказы, і тады складана-залежны сказ прымае такі від: а) асноўны сказ, б) яму падпарадкаван даданы сказ, в) якому, у сваю чаргу, падпарадкаван новы даданы сказ і г. далей. Напрыклад: *Яго жалба прападала, як прападаў туман з усходам сонца, што вісеў над балотам (Я. Кол.)*. *І здавалася яму, што ён знае, як травінка сваю думае думу (Я. Кол.)*.

У гэтых прыкладах сказы — “як прападаў туман з усходам сонца”, “што ён знае” — даданыя да асноўнага, а сказы — “што вісеў над балотам”, “як травінка сваю думае думу” — даданыя да даданых, або *падзалежныя*.

3) **Параўнальныя сказы.** Даданыя сказы, што пачынаюцца параўнальным прыслоўем “як”, называюцца *параўнальнымі*. Яны цікавы тым, што найчасцей ужываюцца ў форме няпоўных сказаў з пропускам выказніка, напр.: *Густая высокая трава, як мора, калыхалася на ветры*.

Параўнальныя сказы вытвараюцца ў такіх разох: калі мы робім параўнаванне аднаго прадмета, дзеяння або стану ці прыметы з чым небудзь другім, то гэта выражаецца двума сказамі, з якіх адзін *падпарадкаваецца* другому пры помачы прыслоўя “як” і злучнікаў “бы”, “чым” (чымсі, чымсьці); пры гэтым выказнік (дзеяслоў), а часта і дзейнік у падпарадкаваным (даданым) сказе прапускаецца. Напрыклад: *Весела пазірае стары лес, што расьце за сямом ды цягнецца па краёх поля, як разак, настаўлены ўгару зубамі. Лепей хлеб з вадою, чымсі з бядою. І ўсхліпвае рэчка ў пяскох залатых, бы маці на дзецях сваіх (Я. Кол.)* Люблю цябе, да ня так, як сябе.

Дзеля таго, што выказнік у такіх параўнальных сказах прапускаецца, то гэтыя сказы можна назваць “*няпоўнымі даданымі* сказамі”.

Некаторае падабенства да гэтых “параўнальна-даданых” сказаў маюць *прыдаткі* з тым-жа словам “як”, што можна сустрэць у кніжнай мове. Розніца паміж імі тая, што прыдатак з “як” не выражае параўнавання, а служыць пэўнай прыметай прадмета. Напрыклад: *Ён, як чалавек, цешыўся*

агульнай павагай.

Здараюцца параўнальныя сказы з словам “такік” (з *так як*), напр.:
Вецер вые, *такік зьвер* (Я. Кол.). Стаіць, *такік слуп*.

<...>

§ 19. Кругасказ (П э р ы о д)

<...>

В ы в а д ы. Мова можа мець розны характар: яна або складаецца з кароткіх сказаў, або з больш менш развітых простых і складаных сказаў, або, нарэшце, з вялікіх сынтаксічных адзінак, зложаных з цэлага раду простых і складаных сказаў, цесна звязаных паміж сабою *адзінствам тэмы*.

Такая складаная сынтаксічная адзінка, зложаная з простых і складаных сказаў, што закончана разьвіваюць пэўную тэму, называецца *кругасказам*, або *пэрыодам*. Напрыклад: *Калі я праходжу міма сялянскіх лясоў, каторыя я абараніў ад зьнішчэньня, або калі я чую, як шуміць малады лес, пасаджаны маімі рукамі, я пачынаю ганарыцца, што клімат залежыць крошку ад мяне, што калі праз тысячу год чалавек стане шчаслівым, то ў гэтым крошку буду вінен і я*.

Чытаючы кругасказ, звычайна адчуваюцца яго сустаўныя часьці: *навышэньне і паніжэньне*, паміж якімі робіцца перапынак — выразная паўза.

Паводле сустаўных частак кругасказы можна дзяліць на два віды: *кругасказы падпарадкаваньня*, у якіх адносіны паміж сустаўнымі часткамі такія самыя, як паміж асноўным і даданым сказамі <...>, і *кругасказы злучаньня*, у якіх гэтыя часьці звязаны злучальнымі словамі або зусім ня маюць злучнікаў <...>

Увага. Кругасказы вельмі любілі старажытныя грэцкія і рымскія пісьменьнікі. Кругасказы часта ўжываюцца цяпер прамоўцамі, але новыя літаратурныя густы ўжо не прыдаюць кругасказам таго значэньня, якое яны мелі даўней. З нашых беларускіх пісьменьнікаў кругасказы найчасцей сустракаюцца ў Якуба Коласа (Тараса Гушчы), а часам у М.Багдановіча і Ц.Гартнага, а другія пісьменьнікі (Я.Купала, Каганец, Ядвігін Ш.) ужываюць больш просты лад мовы. Такого роду асаблівасьць у мове пісьменьніка стаіць у цеснай сувязі з тым, як ён мысьліць і творыць.

Лёсік Я. Сынтакс беларускае мовы. Вып. 2. — Менск, 1926. С. 68—90.

С.Л. Рохкінд

СКЛАДАНЫ СКАЗ

Два або некалькі простых сказаў, граматычна і семантычна аб’днаных у адзін сказ, састаўляючых адно цэлае, утвараюць складаны сказ.

Простыя сказы, якія ўваходзяць у састаў складанага сказа, злучаюцца або пры дапамозе злучнікаў ці злучальных слоў, або толькі інтанацыяй і

парадкам размяшчэння сказаў, напр.:

Якая сіла сэрца патрэбна, к а б так спяваць. А будзе цікавая песня, б о выкажа думкі твае. (Я.Купала.) Тут сказы злучаюцца злучнікамі *к а б і б о*.

Новыя думкі, новыя настроі плылі, паўзлі да мяне ад вакольных пейзажаў, якія навалі чаргаваліся адзін за адным. (З.Бядуля.) <...> Сродкам сувязі ў гэтых сказах з'яўляюцца злучальныя словы *які, дзе*.

Бліснуць у бяздонні вячэрнія зоры, землю чуць авее таемная ціша. (Я.Колас.) <...> Гэтыя сказы злучаны ў складаныя без злучнікаў, адной толькі інтанацыяй.

Па спосабу сінтаксічнай сувязі і па сэнсавых узаемаадносінах паміж сказамі адрозніваюць два асноўныя спосабы аб'яднання простых сказаў у складаныя: *з л у ч э н н е (п а р а т а к с і с) і п а д п а р а д к а в а н н е (г і п а т а к с і с)*.

Злучэннем называецца такое аб'яднанне сказаў, дзе кожны сказ, які ўваходзіць у састаў складанага, захоўвае сваю самастойнасць, не залежыць ад другога сказа.

Падпарадкаваннем або залежнасцю называецца такі спосаб аб'яднання сказаў, дзе адзін сказ залежыць ад другога, паясняе і дапаўняе яго. Сказ, які залежыць ад другога, называецца даданым. Сказ, да якога адносіцца даданы сказ, называецца галоўным.

З фармальнага боку, як адзначае Пешкоўскі, розніца паміж падпарадкаваннем і злучэннем праяўляецца ў тым, што злучнік, які злучае простыя сказы, уваходзячы ў састаў складана-злучанага сказа, знаходзіцца паміж абодвума сказамі, ён аднолькава адносіцца к абодвум сказам, яго можна адняць ад сказа, у якім ён стаіць. У складана-залежным жа сказе злучнікі і адносныя словы, якія звязваюць сказы, знаходзяцца заўсёды ў падпарадкаваным сказе. Злучнік утварае з тым сказам, у якім ён стаіць, адну сэнсавую адзінку, адно непадзельнае цэлае <...>.

Не трэба змешваць займеннікаў *які, каторы* і інш., якія звязваюць даданыя сказы з галоўным, з словамі *я к і, к а т о р ы* ў другіх злучэннях, калі яны не з'яўляюцца злучальнымі словамі. *Не ведаю, да якога часу яго чакаць. Ён гэтым даваў знаць, якая сіла захавана яшчэ ў цвёрдай і жорсткай старой руцэ.* (Я.Колас.) У гэтых сказах займеннік *я к і* не з'яўляецца злучальным словам.

Займеннік *ш т о* ў беларускай мове вельмі пашыран у якасці злучальнага слова ў даданых сказах; ён ужываецца больш часта, чым адпаведны займеннік *ч т о* ў рускай мове. *Ш т о* ў якасці адноснага слова ў беларускай мове ўжываецца ў розных значэннях.

Апрача асноўнага свайго значэння — дапаўняльнага, займеннік *ш т о* можа замяніць розныя склоны ад *я к і, к а т о р ы*: *Я сёння сустрэў у чытальні таго таварыша, што выступаў на мінулым сходзе.*

Што можа адносіцца не к аднаму якому-небудзь члену галоўнага

сказа, а да ўсяго сказа, напр.: *Нават у дзедавай хаце кватэраваў начальнік чырвоны, чым дужа ганарыўся дзед Талаш.* (Я.Колас.) Такія сказы адносяцца к так званым адносным <...> .

Часта злучальным словам даданага сказа ў галоўным сказе адпавядаюць займеннікі *той, усякі, хто-небудзь, столькі* і прыслоўі *тады, туды, там* і інш. Гэтыя займеннікі называюцца ўказальнымі словамі. *Вось т а я хвоя з вежаю, ад каторай трэба адступіць некалькі крокаў направа.* (Я.Колас.) <...>

У залежнасці ад указальных слоў складаныя сказы падзяляюцца на два тыпы:

1. У галоўным сказе абавязкова патрабуецца займеннік <...>.

2. Займеннік у галоўным сказе не абавязкова патрэбен. Ён можа быць прапушчан, і асноўны сэнс сказа ад гэтага не мяняецца: *Дзед Талаш і Мартын Рыль сталі раіцца, што рабіць і куды ісці.* (Я.Колас). У гэтым сказе можна без асаблівых парушэнняў сэнсу ўставіць займеннік: *Дзед Талаш і Мартын Рыль сталі раіцца аб тым, што рабіць.*

У сказах першага тыпу даданы сказ, які адносіцца да займенніка галоўнага, канкрэтызуе значэнне гэтага займенніка, бо займеннікі не маюць канкрэтнага лексічнага значэння, а з'яўляюцца словамі абагульняючымі.

Злучнікі, якія звязваюць даданыя сказы з галоўным, падзяляюцца на п р о с т ы я і с к л а д а н ы я.

Простыя: *бо, бы, быццам, каб, нібы, нібыта, покі, пакуль, абы, як, ледзь, што, чым, чаму, чаго, аж (ажно, ажна).*

Складаныя: *так што, таму што, для таго каб, з тым каб, з прычыны таго, што, між тым як, як толькі, пасля таго як, ледзь толькі, перш чым, з таго часу як, у той час як* і інш.

Падпарадкавальныя злучнікі трэба лічыць гістарычнай з'явай больш пазнейшага паходжання. Некаторыя злучнікі генетычна звязаны з займеннікамі і займеннікавымі прыслоўямі, якія страцілі значэнне займеннікаў і паступова прынялі на сябе функцыю выражэння адносін падпарадкавання. Некаторыя злучнікі з'яўляюцца пэўнымі склонавымі формамі займеннікаў, напр злучнікі *што, чаго, чаму, чым.*

Некаторыя злучнікі стварыліся шляхам зліцця займеннікаў з часцінкамі дзеяслоўнага паходжання. Такім злучнікам з'яўляецца *каб*, які ўзнік з прыслоўя *как* і часцінкі *бы*, якая з'яўляецца формай дзеяслова *быць* у мінулым часе (аорысце).

Злучнік *хаця*, як і рускае *хотя*, прадстаўляе сабой па свайму паходжанню дзеяпрыслоўе ад дзеяслова *хацець*.

Складаныя злучнікі ўзніклі з паказальнага займенніка галоўнага сказа са злучальным словам даданага сказа, напр, *таму што, для таго каб, з тым каб* і інш. Злучнікамі становяцца і цэлыя злучэнні, напр. *не гледзячы на тое, што.*

Не ва ўсіх складаных злучніках зліццё займенніка са злучнікам адчуваецца аднолькава моцна. У складаных злучніках адбываецца аддзяленне ўказальнага займенніка ад злучніка *што*, г. зн частка злучніка (займеннік) знаходзіцца ў галоўным сказе, а злучнік *што* — у даданым. Такое аддзяленне ўказальнага займенніка ад злучніка залежыць ад пастаноўкі лагічнага націска і паўзы.

Некаторыя злучнікі ў сучаснай беларускай мове не маюць дастаткова акрэсленага значэння. Адзін і той жа злучнік можа мець розныя падпарадкавальныя функцыі; напр., злучнік *калі* можа выражаць і адносіны часу і адносіны ўмовы, што відаць з наступных прыкладаў: *Калі ўжо сонейка прыгрэла, Антось на полі кончыў дзела.* (Я.Колас) У даным прыкладзе *калі* — злучнік часу, а ў прыкладзе *Калі трэба, дык стануць мільёны радзіме верных адважных сыноў* <...> *калі* — злучнік умовы. <...>

Рохкінд С.Л. Складаны сказ // Сінтаксіс беларускай мовы. — Мн., 1939. С. 122—124.

А.С. Карзон, М.І. Жыркевіч

СКЛАДАНЫ СКАЗ

§ 38. Віды складаных сказаў

Сказ, які складаецца з двух і больш простых сказаў і выражае адну складаную думку, называецца *складаным*.

Сэнсавая сувязь паміж простымі сказамі, якія ўваходзяць у складаны, бывае дваякая:

1. У адным выпадку простыя сказы, якія ўтвараюць складаны, могуць існаваць як самастойныя і з'яўляюцца роўназначнымі.

Н а п р ы к л а д: *Дзянёк патрошку прыбывае, прыветна сонейка бліскае, і рве рачулка свае пумы.* (К-с.)

Гэты складаны сказ можна падзяліць на тры простыя самастойныя сказы: *Дзянёк патрошку прыбывае. Прыветна сонейка бліскае. Рве рачулка свае пумы.*

<...>

Складаны сказ, у які ўваходзяць два або некалькі роўназначных, незалежных адзін ад другога сказаў, называецца *складана-злучаным*.

Адносіны паміж простымі сказамі, якія ўваходзяць у складана-злучаны, такія-ж, як і паміж аднароднымі членамі сказа.

2. У другіх выпадках простыя сказы злучаюцца ў складаны такім чынам, што адзін са сказаў з'яўляецца незалежным, а другі падпарадкоўваецца першаму, паясняючы адзін з яго членаў.

Н а п р ы к л а д: 1. *Недалёка адсюль працякала невялікая рака, над якую прыгожа нахіліліся шырокаверхія вербы.* (К-с.) 2. *Соладка слухаць, як*

міла гутарыць з коласам колас. (Куп.)

У першым прыкладзе сказ — над якою прыгожа нахіліліся шырокаверхія вербы — залежыць ад першага — *Недалёка адсюль працякала невялікая рака* — і паясняе ў ім слова *рака*, адказваючы на пытанне *якая?*

<...>

Складаны сказ, у якім адзін сказ залежыць ад другога, паясняючы яго, называецца *складана-залежным*.

У складана-залежным сказе мы адрозніваем галоўны і даданы сказ.

Сказ, які залежыць ад другога сказа і паясняе яго, называецца *даданым сказам*.

Сказ, да якога адносіцца даданы сказ і які сам з’яўляецца незалежным, называецца *галоўным сказам*.

<...>

Простыя сказы злучаюцца ў складаны або пры дапамозе злучнікаў, або без злучнікаў, пры дапамозе адной інтанацыі.

Н а п р ы к л а д: 1. *Звінела кельма, і няспынна ўвысь расла сцяна цаглянымі радкамі.* (П.Макаль.) 2. *За хатай поле пачыналася, дзе жыта хораша гайдалась.* (К-с.) <...> 4. *Неба сеяла цяпло, цёплы дожджык церушыў, у думках радасна было, беглі песні ад душы.* (Куп.)

У першых трох прыкладах простыя сказы злучаны ў складаныя пры дапамозе злучнікаў. Такі спосаб злучэння простых сказаў у складаны называецца *злучнікавым*.

У чацвёртым прыкладзе чатыры простыя сказы злучаны ў складаны пры дапамозе толькі інтанацыі. Такі спосаб злучэння простых сказаў у складаны называецца *бяззлучнікавым*.

<...>

Карзон А.С., Жыркевіч М.І. Граматыка беларускай мовы. Ч. 2: Сінтаксіс. Выд. 11. — Мн., 1955. С. 67—68.

Л.І. Бурак

УВОДЗІНЫ

<...>

Калі ў рускім мовазнаўстве праблема складанага сказа ужо больш-менш распрацавана, то ў беларускім мовазнаўстве яна яшчэ патрабуе сваёй распрацоўкі і належнага асвятлення. Праўда, асобныя палажэнні аб складаным сказе можна знайсці ў працах акад. Я.Ф.Карскага, а таксама ў школьным і двух вузаўскіх падручніках. Аднак увесь гэты нешматлікі матэрыял пададзены ў самым агульным плане, з’яўляецца састарэлым, у многіх выпадках супярэчлівым або зусім няправільным.

Асабліва каштоўным у тэорыі Я.Ф.Карскага з’яўляецца тое, што ён не прытрымліваўся традыцыйнага дзялення складаных сказаў на

складаназлучанья і складаназалежныя, а вызначаў яшчэ і асобны тып складаных сказаў. Да гэтага тыпу Я.Ф.Карскі адносіў сказы ўступальныя і ўмоўныя, для якіх адначасова ўласцівы элементы злучэння і залежнасці¹. <...>

Падобныя меркаванні, ды і само азначэнне складаназлучанага сказа² паказваюць, што Я.Ф.Карскі лічыў састаўныя часткі складаназлучаных сказаў раўнапраўнымі і незалежнымі. <...>

Імкненне Я.Ф.Карскага вызначыць круг сінтаксічных адносін паміж асобнымі часткамі, якія ўваходзяць у састаў складаназлучанага сказа, у некаторых выпадках <...> супярэчыць сапраўднасці. Зыходзячы з характару адносін паміж “сінтаксічна раўнапраўнымі сказамі” (састаўнымі часткамі), Я.Ф.Карскі ўстанаўлівае чатыры віды складаназлучаных сказаў: злучальныя, супраціўныя, прычинныя і заключныя³. Пры гэтым трэба заўважыць, што характар сінтаксічных адносін вызначаецца Я.Ф.Карскім не са зместу састаўных частак, а пры дапамозе тых злучнікаў, якія ўжываюцца для аб’яднання састаўных частак. <...>

Няправільнай з’яўляецца думка Я.Ф.Карскага аб тым, што “з сінтаксічнага пункту гледжання, які засноўваецца на чыста фармальных адносінах сказаў, некаторыя віды прычинных сказаў з’яўляюцца раўнапраўнымі з паясняемымі, толькі злучанымі з імі, а не залежнымі”⁴. Нельга гаварыць, што да прычиннага злучэння складаназлучаных сказаў адносяцца “такія аб’яднанні сказаў раўнапраўных, у якіх наступны прыводзіць прычыну дзеяння або стану, якія выражаны ў папярэднім сказе”⁵ <...>

Аналіз Я.Ф.Карскім складаназлучаных сказаў з “заклучальнымі” часткамі <...> (бачыць, што светые ни кураць люляк, ни пьюць гарыэлки, ни піэсень не паюць, и моташно ему стало <...>) <...> прадстаўляе сабой апісанне сінтаксічных асаблівасцей складаназлучаных сказаў з далучальнымі адносінамі.

Кароткі агляд вучэння Я.Ф.Карскага аб складаназлучаным сказе паказвае, што не ўсе палажэнні яго тэорыі з’яўляюцца правільнымі, і не ўсе яны ў аднолькавай ступені могуць выкарыстоўвацца даследчыкамі пры распрацоўцы адпаведных пытанняў сінтаксіса сучаснай беларускай мовы.

У “Сінтаксісе беларускай мовы” АН БССР і другой частцы школьнага падручніка “Граматыка беларускай мовы” А.С.Карзона і М.І.Жыркевіча праблема складаназлучанага сказа пададзена ў надзвычай агульным

¹ Карский Е.Ф. Белорусы. Т. 2. Вып. 3.— Варшава, 1912. С. 267—273.

² «Калі асобныя сказы, якія ўваходзяць у састаў яго (г. зн. складанага сказа.— Л.Б.), знаходзяцца ў такіх суадносінах паміж сабой, як аднародныя члены злітнага сказа, то атрымаецца злучэнне сказаў раўнапраўных (parataxis). Белорусы. Т. 2. Вып. 3. С. 217.

³ Там жа. С. 220.

⁴ Там жа. С. 228.

⁵ Там жа. С. 227.

традыцыйным выглядзе. Зразумела, што ад падручнікаў, якія прызначаны для студэнтаў і асабліва для школьнікаў, нельга патрабаваць поўнага апісання і вызначэння ўсіх тых шматлікіх відаў і тыпаў складаных сказаў, якія сустракаюцца ў сучаснай беларускай мове. Аднак і тыя палажэнні, якія прыводзяцца ў гэтых падручніках, не вызначаюцца дастатковай выразнасцю і дакладнасцю. Гэта можна назіраць як пры азначэнні некаторых тыпаў складаных сказаў, так і пры класіфікацыі. <...>

У самым агульным плане разглядаюцца пытанні складаназлучанага сказа і ў працы Ц.П.Ломцева “Грамматика белорусского языка” <...>. Аднак у данай працы ўжо па-новаму і некалькі своеасабліва вызначаюцца прынцыпы класіфікацыі складаназлучаных сказаў. У аснову класіфікацыі кладзецца аднароднасць і неаднароднасць састаўных частак, якія аб’ядноўваюцца ў структуры складаназлучанага сказа. Характар жа сінтаксічных адносін паміж аднароднымі або неаднароднымі састаўнымі часткамі, па думцы Ц.П.Ломцева, залежыць ад таго, якія выказванні змяшчаюцца ў гэтых састаўных частках і пры дапамозе якога злучніка яны аб’ядноўваюцца¹.

Вось у асноўным і ўвесь той матэрыял, які маецца ў распараджэнні беларускага мовазнаўства адносна сінтаксіса складаназлучанага сказа. Гэты нешматлікі матэрыял паказвае, што праблема складаназлучанага сказа ў беларускім мовазнаўстве толькі намячалася, але яе вырашэнне так і засталася справай будучага.

<...>

Бурак Л.І. Складаназлучаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове: Дысертацыя на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. — Мн., 1958. С. 46—51.

Л.І. Бурак

СКЛАДАНЫ СКАЗ

§ 105. Паняцце складанага сказа. Класіфікацыя складаных сказаў

Складаным сказам называецца структурна-сінтаксічнае і сэнсавае цэлае, якое ўтвараецца ў выніку аб’яднання дзвюх і больш частак, маючых форму простых сказаў.

У традыцыйнай граматыцы такія часткі складанага сказа разглядаюцца як простыя сказы ў поўным сэнсе гэтага слова. Аднак гэтыя часткі нельга атоесамліваць ці ўраўноўваць з адпаведнымі самастойнымі простымі сказамі па той прычыне, што складаны сказ у цэлым, як справядліва адзначае акад В.У.Вінаградаў, мае такое значэнне, якое не выводзіцца з простаі сумы значэнняў уваходзячых у яго асобных сказаў. Знаходзячыся ў саставе складанага сказа, простыя сказы пазбаўлены ўласцівай для іх

¹ Ломтев Т.П. Грамматика белорусского языка.— М., 1956. С. 290—291.

саміх па сабе сэнсавай і інтанацыйнай закончанасці і нагадваюць асобныя сказы толькі па сваёй знешняй будове. Адсюль вынікае, што канструктыўныя элементы складанага сказа больш правільна было б называць не простымі сказамі, а **с а с т а ў н ы м і ч а с т к а м і** складанага сказа.

Састаўныя часткі, якія ўваходзяць у структуру складанага сказа, могуць аб'ядноўвацца ў адно сінтаксічнае цэлае пры дапамозе пэўных злучнікаў і злучальных слоў або бяззлучнікавым спосабам. У адпаведнасці з гэтым складаныя сказы падзяляюцца на дзве вялікія групы:

1) **з л у ч н і к а в ы я** складаныя сказы. Напрыклад: *Пад дзень яму стала холадна, і ён апрануў кажух* (К. Ч о р н ы, Трэцяе пакаленне). *Над вадой ля берага ціха спіць асока, ды лаза зялёная жаліцца-шуміць* (М. Б а г д а н о в і ч, Вадзянік). <...>

2) **б ы з з л у ч н і к а в ы я** складаныя сказы. Напрыклад: *Маўчала ноч па-над палянай, зялёны гай не гаманіў...* (П. Т р у с, 3 паэмы “Цыганка”). <...>

У залежнасці ад формы сінтаксічнай сувязі састаўных частак і характару сінтаксічных адносін паміж імі сярод злучнікавых складаных сказаў выдзяляюцца **с к л а д а н а з л у ч а н ы я**, **с к л а д а н а з а л е ж н ы я** і **с к л а д а н ы я** сказы **п р а м е ж к а в а г а**, або **п е р а х о д н а г а**, т ы п у.

С к л а д а н а з л у ч а н ы я сказы характарызуюцца злучальнай (“сочинительной”) формай сувязі састаўных частак і адносна роўнавялікай узаемаабумоўленасцю і ўзаемазалежнасцю адной састаўнай часткі ад другой. Напрыклад: *Чарнелі дарогі вільготнай глебай, і асенняй травой зеляніліся каляіны* (К. Ч о р н ы, Зямля). <...>

Заўвага: Праўда, у складаназлучаных сказах з далучальнай сувяззю ступень узаемаабумоўленасці і ўзаемазалежнасці састаўных частак некалькі аднабаковая, таму што далучаемая частка з'яўляецца дадатковым паведамленнем адносна зместу папярэдняй састаўнай часткі: *Але пра вераб'іныя імёны нічога не чуваць, і ў календары яны не значацца* (Я. К о л а с, У чым іх сіла). <...>

С к л а д а н а з а л е ж н ы я сказы характарызуюцца залежнай (падпарадкавальнай) формай сувязі састаўных частак і няроўнавялікай, аднабаковай узаемаабумоўленасцю і ўзаемазалежнасцю адной састаўнай часткі ад другой, у выніку чаго адна састаўная частка з'яўляецца галоўнай, а другая — даданай: *Раман пайшоў на вёску паслухаць, што гавораць людзі* (Я. К о л а с, Дачакаўся). <...>

С к л а д а н ы я сказы **п р а м е ж к а в а г а**, або **п е р а х о д н а г а**, т ы п у характарызуюцца тым, што для іх адначасова ўласцівы адпаведныя прызнакі і складаназлучаных, і складаназалежных сказаў. У такіх складаных сказах форма сінтаксічнай сувязі састаўных частак можа быць злучальнай (“сочинительной”), а значэнне, выражанае зместам гэтых састаўных частак, — залежным (падпарадкавальным), або наадварот,

форма сінтаксічнай сувязі састаўных частак можа быць залежнай, а значэнне, выражанае зместам гэтых састаўных частак, — злучальным. Апрача таго, у некаторых выпадках і форма сінтаксічнай сувязі састаўных частак, і значэнне, выражанае зместам гэтых састаўных частак, могуць змяшчаць у сабе як элементы злучэння, так і элементы залежнасці:

Непрыкметна падкраўся змрок, і ў хаце пацямнела (Ц. Г а р т н ы, Сокі цаліны). <...>

Калі на дварэ было яшчэ светла, дык у хаце было ўжо цёмна (П. П е с т р а к, Сустрэнемся на барыкадах). <...>

Калі ў аснове класіфікацыі злучнікавых складаных сказаў ляжыць неразрыўная сувязь іх г р а м а т ы ч н а й ф о р м ы і іх г р а м а т ы ч н а г а з н а ч э н н я, то класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў праводзіцца толькі на аснове г р а м а т ы ч н а г а з н а ч э н н я гэтых сказаў. Падобная класіфікацыя бяззлучнікавых складаных сказаў грунтуецца на тым, што граматычная форма гэтых сказаў не вызначаецца пэўнымі асаблівасцямі, якія б служылі адным з важнейшых граматычных сродкаў, характарызуючых сутнасць і спецыфіку адпаведных разнавіднасцей дадзеных сказаў.

У залежнасці ад характару граматычнага значэння або, інакш кажучы, характару выражаемых сінтаксічных адносін бяззлучнікавыя складаныя сказы падзяляюцца на два тыпы:

а) бяззлучнікавыя складаныя сказы з а д н а т ы п н ы м і с а с т а ў н ы м і часткамі: *Ішлі бясконцыя калоны грузавікоў, грукатала артылерыя, цягнуліся конныя абозы* (М. Л ы н ь к о ў, Векапомныя дні). <...>

б) бяззлучнікавыя складаныя сказы з *разнатыпнымі* састаўнымі часткамі: *Мы пачулі — недзе полем песня сумная плыла* (П. Б р о ў к а, Кацярына). <...>

Прыведзеныя прыклады паказваюць, што па свайму граматычнаму значэнню бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі састаўнымі часткамі некалькі набліжаюцца да складаназлучаных сказаў, а бяззлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі састаўнымі часткамі — да складаназалежных або складаназлучаных сказаў з далучальнай сувяззю. Аднак па сваёй граматычнай форме ўказаныя разнавіднасці бяззлучнікавых складаных сказаў даволі рэзка адрозніваюцца ад складаназлучаных і складаназалежных сказаў.

Бурак Л.І. §105. Паняцце складанага сказа. Класіфікацыя складаных сказаў // Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы: Сінтаксіс. — Мн., 1959. С. 183—186.

Э.І. Барысаглебская

**СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ АЗНАЧАЛЬНЫМІ
Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ**

Сярод складаназалежных сказаў самае значнае месца ў сучаснай беларускай мове займаюць сказы з азначальнымі даданымі. Азначальныя сказы, як адзін з асноўных сродкаў характарыстыкі прадметаў, дазваляюць з вялікай дакладнасцю і паўнотой раскрыць іх прыметы, якасці, уласцівасці і тым самым стварыць вобразнае і канкрэтнае ўяўленне аб прадметах.

З галоўным сказам азначальныя даданія звязваюцца пры дапамозе адносных займеннікаў *які, што, каторы, чый, хто*, адносных прыслоўяў *дзе, куды, адкуль, калі, як*, злучнікаў *што, каб, як, як бы, нібы, быццам, як быццам*. У залежнасці ад таго, які з названых сродкаў сувязі ўжываецца (а гэта абумоўлена лексічным значэннем назоўніка, да якога адносіцца даданы сказ, спосабам якаснай характарыстыкі, у некаторых выпадках стылем мовы), азначальныя сказы набываюць тое ці іншае адценне, пэўную ступень сувязі з галоўнай часткай і некаторыя асаблівасці структуры.

Найбольш распаўсюджаны ў сучаснай беларускай мове даданія сказы, звязаныя з галоўным адноснымі займеннікамі. Яны складаюць ядро азначальных сказаў, бо дазваляюць найбольш выразна перадаць атрыбутыўныя адносіны і не маюць звычайна адцення акалічнасці, уласцівага даданым сказам з адноснымі прыслоўямі і злучнікамі.

<...>

1. Шырыня ўжывання адносных займеннікаў *які, што, каторы, хто, чый* у даданых азначальных сказах

Назіранні паказваюць, што ў сучаснай беларускай мове адносныя займеннікі *які, што, каторы, хто, чый* маюць розную ступень ужывання ў даданых азначальных сказах. Найбольш пашыранымі сродкамі сувязі з'яўляюцца *які* і *што*.

Шырокае ўжыванне адноснага займенніка *што* ў азначальных сказах складае характэрную асаблівасць беларускай мовы (у параўнанні з рускай), таму на ім перш за ўсё і спынімся, хоць займеннік *які* ўжываецца значна часцей.

Як сродак сувязі азначальных сказаў адносны займеннік *што* выступае пры самых разнастайных назоўніках: неадушаўлёных і адушаўлёных, канкрэтных і абстрактных, агульных і ўласных. Акрамя таго, ён можа звязаць даданія сказы з субстантывіраванымі прыметнікамі і дзеепрыметнікамі, лічэбнікамі і займеннікамі. Напрыклад: *І Паддубны хутка заходзіў па хаце, поўны трывогі ад невядомага, яшчэ не высветленага, што мроіцца наперадзе па шляху складанай барацьбы на гэтай паласе зямлі, якая завецца цяпер Заходняй Беларуссю...* (П. Пестрак).
<...>

Звязваючы даданія азначальныя сказы з назоўнікамі, лічэбнікамі, асабовымі займеннікамі, адносны займеннік *што* ў сучаснай беларускай мове ўжываецца толькі ў назоўным і вінавальным склонах, пры гэтым у

форме вінавальнага склону, як правіла, адносіцца да назоўнікаў неадусаўлёных. Пры адусаўлёных назоўніках у вінавальным склоне адносны займеннік *што* сустракаецца толькі ў мастацкай літаратуры, дзе з'яўляецца сродкам стылізацыі гутарковай мовы <...>: *У нас ходзіць за гумном конь, што салдаты кінулі некалькі дзён таму* (К. Чорны). <...>

У назоўным склоне пры адусаўлёных назоўніках *што* выступае значна часцей, але толькі ў тых выпадках, калі структура даданага сказа паказвае, што адносны займеннік з'яўляецца дзейнікам.

Надзвычай рэдкае ўжыванне адноснага займенніка *што*, выконваючага функцыю прамога дапаўнення, у даданых сказах, якія азначаюць адусаўлёныя назоўнікі, тлумачыцца тым, што пры такім ужыванні не заўсёды можна адрозніць аб'ект ад суб'екта дзеяння, бо адносны займеннік *што* не выражае катэгорыі адусаўлёнасці і мае адну і тую ж форму ў назоўным і вінавальным склонах пры адусаўлёных назоўніках. Напрыклад, у прыведзеным ніжэй сказе нельга ўжыць адносны займеннік *што*, таму што пры ім узнікае двухсэнсоўнасць у разуменні даданага сказа: *Галя апусціла вочы, каб не бачыць людзей, якіх (параўн. што) вядуць на смерць* (М. Лынькоў).

Шырыня ўжывання адноснага займенніка *што* ў даданых азначальных сказах у значнай ступені залежыць ад стылю мовы і літаратурнага жанру. Найбольшае распаўсюджанне мае адносны займеннік *што* ў паэзіі. Тлумачыцца гэта зручнасцю выкарыстання яго ў вершаванай мове. З ім звязана ўражанне асаблівай лёгкасці, што вельмі важна для паэзіі. Ён лепш іншых займеннікаў (*які, каторы*) укладаецца ў рытм верша, бо з'яўляецца аднаскладовым словам.

<...>

У беларускай мове, у адрозненне ад рускай, адносны займеннік *што* ўжываецца ў азначальных даданых сказах і ў навуковым, і ў дзелавым стылях, але тут яго выкарыстанне з'яўляецца даволі абмежаваным. На наш погляд, тлумачыцца гэта тым, што фарміраванне навуковага і дзелавога стыляў беларускай мовы адбывалася пад значным уплывам рускай мовы, дзе адпаведны займеннік *что* ў адзначаных стылях не ўжываецца для выказвання атрыбутыўных адносін. <...> *У сеянцаў, што ўтварыліся ад сумесі пылку, раслін з буйнымі і дробнымі ягадамі была аднолькавая колькасць* (Весці АН БССР). <...> *Урачэбна-працоўныя экспертныя камісіі вядуць пратаколы сваіх пасяджэнняў на форме, што ўстанаўліваецца Міністэрствам сацыяльнага забеспячэння* (Збор законаў...).

Вельмі пашыраны адносны займеннік *што* ў вуснай народнай творчасці. У тых выпадках, калі адноснае слова ў даданым азначальным сказе павінна мець форму назоўнага ці вінавальнага склону, займеннік *што* ўжываецца часцей, чым усе іншыя займеннікі. Пры гэтым сустракаюцца прыклады, дзе *што*, выконваючы функцыю прамога дапаўнення, адносіцца да адусаўлёных назоўнікаў: — *Вары, матка, тую*

ваду, *Што я нанасіла, — Любі, матка, таго зяця, Што я палюбіла!* (Бел. народн. песні). <...>

У такіх выпадках у даданым сказе пры адносным займенніку *што* можа ўжывацца асабовы займеннік (3-й асобы), які замяняе сабой азначаемае слова: *А ёсць у мяне ладны хлопец, Што яго любіла* (Бел. народн. песні). <...>

Часам асабовы займеннік знаходзіцца ў даданым сказе і тады, калі *што* стаіць у назоўным склоне: *Ведама, заўжды знойдзецца многа дурных людзей, што яны гатовы самі ў вярхоўку лезці* (С. Васілёнак). <...>

Пры наяўнасці асабовага займенніка змяняецца функцыя *што*. Фактычна *што* траціць свой займеннікавы характар, бо не замяняе сабой азначаемага слова (гэтую ролю выконвае асабовы займеннік), не з'яўляецца членам даданага сказа, а толькі паказвае на яго сувязь з азначаемым назоўнікам, г. зн. па сваёй функцыі збліжаецца з адноснымі часціцамі <...>. У вуснай народнай творчасці, а таксама ў гутарковай мове *што*, як і адносныя часціцы, можа ўжывацца і тады, калі адноснае слова павінна стаяць ва ўскосным склоне. Прычым яго скарыстанне магчыма не толькі на месцы *які* (з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў), але і там, дзе ў кніжна-пісьмовай мове ў якасці сродку сувязі выступалі б адносныя прыслоўі месца і часу: *Паели ены й той корм, што жывиласо жыўёло* (А.Сержпутовский). <...>

У тых выпадках, калі *што* адпавядае ўскосным склонам адноснага займенніка *які* з прыназоўнікамі, у даданым сказе часам ужываецца асабовы займеннік, які разам з прыназоўнікамі, што адносіцца да яго, служыць для абазначэння склону: *Ена была кале самага таго дуба, што на ём завесіўса адзін чалавек* (А.Сержпутовский). <...>

Канструкцыі такога тыпу ў XIX ст. сустракаліся ў мове мастацкай літаратуры. Іх мы знаходзім у Ф. Багушэвіча: *Білі-білі ў плечы, пацягнулі гдзесьці, Аж у дом вялікі, што на ім званіца* <...>

У адзінкавых выпадках сказы прыведзенага тыпу сустракаюцца і ў сучасных літаратурна-мастацкіх творах, дзе з'яўляюцца сродкам стылізацыі народнай гутарковай мовы, напрыклад: *За палякамі пан сюды прызджаец, той, што я ў яго зямлю гэтую купіў* (К.Чорны). <...>

Сучаснай беларускай літаратурнай мове такія складаназалежныя сказы не ўласцівы. Між тым у літаратурнай украінскай мове яны выкарыстоўваюцца і зараз, аднак іх ужыванне з'яўляецца абмежаваным і паступова скарачаецца <...>.

Адносны займеннік *які*, у адрозненне ад *што*, вельмі шырока ўжываецца ва ўсіх стылях мовы, у тым ліку ў навуковым і дзелавым, бо ў стылістычным плане ён з'яўляецца нейтральным. Больш шырокае распаўсюджанне адноснага займенніка *які* абумоўлена таксама яго марфалагічнымі і сінтаксічнымі ўласцівасцямі.

Па-першае, дапасуючыся ў формах роду і склону да азначаемага слова,

адносны займеннік *які* найбольш ясна выражае сувязь даданага сказа з гэтым словам. Асабліва гэта датычыць тых выпадкаў, калі пасля слова, з якім непасрэдна звязваецца даданы сказ, ідуць залежныя ад яго члены іменнага словазлучэння, напрыклад: <...> *Дзед сядзеў побач і апавядаў мне розныя гісторыі з часоў панишчыны, якія чуў ад свайго бацькі* (З. Бядуля).

Па-другое, звязваючы часткі складаназалежнага сказа, адносны займеннік *які*, у адрозненне ад *што*, ужываецца як у назоўным, так і ва ўсіх ускосных склонах. Прычым ва ўскосных склонах займеннік *які* можа выступаць з самымі рознымі прыназоўнікамі і прыназоўнікамі-прыслоўямі (*ад, да, для, з, з-за, з-пад, дзеля, на, к, за, па, у, пад, над, праз, паўз, аб, каля, паабал, сярод, вакол, пасля* і інш.) і выконваць разнастайныя сінтаксічныя функцыі ў даданым сказе: *Дзеду трэба знайсці тую часць чырвонага войска, камандзір якога стаяў у яго на кватэры* (Я. Колас). <...>

Па-трэцяе, адносны займеннік *які* дае магчымасць перадаць катэгорыю адушаўлёнасці і тым самым выразна паказаць сінтаксічную функцыю адноснага слова ў даданым сказе: *Не можа быць, каб чалавек не мог знайсці моманту з бацькам пабачыцца, якога, год дзесяць не бачыў* (К. Чорны). <...>

Нарэшце, азначальныя сказы, звязаныя з галоўным гэтым займеннікам, выразна адмяжоўваюцца ад усіх іншых даданых, між тым як пры ўжыванні *што* (у выпадку адсутнасці ўказальнага слова ў галоўным сказе) азначальныя даданія часам немагчыма адрозніць ад даданых прычыны і дапаўняльных са злучнікамі *што* і наадварот. Параўн.: *Ну, што ж, і яна ўжо адчула сябе свякроўю, адчула рэўнасць да дзяўчыны, што вось прыйшла і забрала, хоць не ўсяго пакуль што, а забрала ў яе сына* (Я. Брыль). <...>

Пералічаныя асаблівасці і робяць займеннік *які* самым ужывальным сродкам сувязі.

Адносны займеннік *каторы* па сваіх граматычных якасцях нічым не адрозніваецца ад *які*. Ён змяняецца па родах, ліках і склонах, можа адносіцца да ўсіх назоўнікаў, але ў сучаснай літаратурнай мове ўжываецца ў азначальных сказах вельмі рэдка <...>. Азначальныя сказы з гэтым адносным займеннікам сустракаюцца, як правіла, толькі ў літаратурна-мастацкіх і публіцыстычных творах, пры гэтым не ўсіх пісьменнікаў. <...>

Цікава адзначыць, што па меры развіцця беларускай літаратурнай мовы ўжыванне адноснага займенніка *каторы* ў азначальных сказах ўсё больш і больш скарачаецца. У перыяд фарміравання беларускай літаратурнай мовы, у канцы XIX і пачатку XX ст., адносны займеннік *каторы* выкарыстоўваўся для выражэння атрыбутыўных адносін значна часцей, чым зараз. <...>

Аб скарачэнні ўжывання адноснага займенніка *каторы* ў азначальных сказах сведчыць і такі факт, што буйнейшы беларускі пісьменнік Якуб

Колас пры перавыданні сваіх ранніх твораў палічыў неабходным у большасці выпадкаў замяніць *каторы* другімі адноснымі словамі. <...>

<...>

Яшчэ ў меншай ступені, чым *каторы*, ужываецца ў азначальных даданых сказах адносны займеннік *хто*, які можа выступаць толькі пры назвах асоб: *А ваякам тваім, хто загінуў За свабоду, працоўных айчыну, Мой журботны і нізкі паклон* (Я. Колас). <...>

Адносны займеннік *чый* у азначальных сказах выкарыстоўваецца таксама ў нямногіх выпадках. Абумоўлена гэта, з аднаго боку, уласцівым яму значэннем прыналежнасці, якое абмяжоўвае яго ўжыванне галоўным чынам назоўнікамі адушаўлёнымі, з другога, — стылістычным адценнем кніжнасці, якое дазваляе ўжываць гэты займеннік толькі ў пэўных умовах <...>.

Такім чынам, розная ступень і сфера ўжывання адносных займеннікаў *які*, *што*, *каторы*, *чый*, *хто* ў азначальных сказах залежыць ад марфалагічных, сінтаксічных і стылістычных уласцівасцей адносных займеннікаў.

<...>

Барысаглебская Э.І. Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі ў сучаснай беларускай мове // Вопросы лексикологии и грамматики. — Мн., 1961. С. 137—166.

П. Сцяцко

РАЗМЕЖАВАННЕ ТЫПАЎ ДАДАНЫХ СКАЗАЎ, ЗЛУЧНІКАЎ І ЗЛУЧАЛЬНЫХ СЛОЎ

Сінтаксіс беларускай літаратурнай мовы, як і іншых славянскіх моў, яшчэ недастаткова даследаваны. Шмат спрэчнага ў распрацоўцы складанага сказа, класіфікацыі складаназалежных, размежаванні даданых сказаў і г. д. Гэта адмоўна адбіваецца і на практычным засваенні курса сінтаксісу <...>.

<...>

У падручніках па мове для сярэдняй школы пытанні размежавання злучнікаў і злучальных слоў <...> спецыяльна не разглядаюцца, таму неспрактыкаванаму настаўніку часам нялёгка справіцца з гэтым. У дапаможніках для вышэйшых навучальных устаноў адзначаныя пытанні таксама не знаходзяць поўнага асвятлення.

У гэтым артыкуле ставіцца задача паказаць, якімі прыёмамі трэба карыстацца пры размежаванні злучнікаў і злучальных слоў, тыпаў даданых сказаў, што істотнае ў адрозненні гэтых сінтаксічных адзінак.

Размежаванне злучнікаў і злучальных слоў

Злучнікі і злучальныя словы (разам з інтанацыяй і структурнымі элементамі сказаў) служаць для аб'яднання простых сказаў у складаны. У

гэтым іх агульная рыса. Разам з тым яны істотна адрозніваюцца паміж сабою: злучнікі служаць толькі для сувязі простых сказаў у складаным, у той час як злучальныя словы адначасова выступаюць у ролі членаў даданага сказа і захоўваюць сваё асноўнае значэнне — займенніка і прыслоўя: 1. *Тут і рэчка відаць, лес і белыя хмаркі-гускі, што плаваюць на бязмежным прасторы сінх нябёс* (Я. Колас). У даданым сказе злучальнае слова (займеннік) **што** выконвае ролю дзейніка, яно ўжываецца замест *хмаркі-гускі*. 2. *І зязюля-ўдава Кацярына ўглядалася ў тую дарогу, куды сёння малодшага сына выпраўляла спяваць перамогу* (П. Трус). Злучальнае слова (прыслоўе) **куды** замяняе спалучэнне *ў дарогу* і выконвае функцыю акалічнасці. 3. *Мяне адно суцешыць, што будзе радасць скрозь цвісці і пунсаваць* (П. Трус). Тут даданы сказ звязваецца з галоўным пры дапамозе злучніка **што**, які толькі звязвае простыя сказы і іншай сінтаксічнай функцыі не мае.

<...>

Для адрознення злучнікаў ад злучальных слоў варта памятаць, што толькі некаторыя лексемы з'яўляюцца ў сказе як злучнікамі, так і злучальнымі словамі. У большасці выпадкаў яны бываюць або толькі злучнікамі, або толькі злучальнымі словамі. Так, у ролі злучальных слоў заўсёды выступаюць **хто, які, чый, каторы, дзе, куды, адкуль, чаму, чаго, адчаго, колькі, наколькі**; яны не могуць быць злучнікамі. А словы **пакуль, толькі што, як што, таму што, раз, каб, хоць (хаця), чым-тым** і іншыя ніколі не бываюць злучальнымі.

Як злучнікамі, так і злучальнымі словамі бываюць словы-амонімы **што, як, калі** і некаторыя іншыя. Пры сінтаксічным аналізе сказаў часцей за ўсё <...> не адрозніваюць злучальнага слова **што** ад злучніка **што** і злучальнага слова **як** ад злучніка **як**.

Ролю злучальных слоў выконваюць у сказе адносныя займеннікі і займеннікавыя прыслоўі, таму яны могуць мець на сабе лагічны націск, іх нельга апусціць у сказе; злучнікі, як службовыя словы, не маюць на сабе націску, іх часта можна апусціць, ператварыўшы складаназалежны сказ у бяззлучнікавы. Напрыклад: 1. *Я знаю, што цяжка і горка свой дом пакідаць і сяло* (А. Астрэйка). Параўн.: *Я знаю: цяжка і горка свой дом пакідаць і сяло*. 2. *Тады яны ведалі ўжо, што іх чакае* (Б. Сачанка). Тут слова **што** мае на сабе лагічны націск, з'яўляецца дзейнікам даданага сказа, і апусціць яго немагчыма.

Калі **што** выступае як злучальнае слова, то яго можна замяніць словам *які (якая, якое, якія)*. Магчымасць такой замены — лепшы доказ таго, што перад намі злучальнае слова. Напрыклад: *Праспявай мне маленства песню, што спявала не раз* (П. Трус). Параўн.: *Праспявай мне маленства песню, якую спявала не раз*.

Злучальнае слова **што** можа мець пры сабе прыназоўнік. Напрыклад: *Кроў аддавалі за ўсё, у што верылі, што зналі мілым* (К. Кірэенка).

Злучальнае слова (прыслоўе) **як** у адрозненне ад злучніка **як** захоўвае значэнне акалічнасці спосабу дзеяння, меры і ступені, да яго можна паставіць пытанні: якім чынам? якім спосабам? у якой меры (ступені)? наколькі? На яго прыпадае лагічны націск. Напрыклад: *Ніхто не ведае, як хто абедае* (Р.Мурашка). 2. *Няма чаго і казаць, як перапалохаліся людзі* (Я.Маўр). У першым сказе **як** — акалічнасць спосабу дзеяння, адказвае на пытанне якім чынам? У другім сказе **як** — акалічнасць меры і ступені, тут яго можна замяніць словам **надта** (...што надта перапалохаліся людзі).

Злучнік **як** не мае лагічнага націску, яго можна замяніць злучнікам **што** або злучнікам **чым**, а ў радзе выпадкаў і апусціць. Напрыклад: 1. *Я помню, як пад сонцам цёплых дзён Радзіме ад душы складалі гімны* (Я.Пушча). Параўн.: *Я помню, што пад сонцам цёплых дзён Радзіме ад душы складалі гімны*. Або: *Я помню: пад сонцам цёплых дзён Радзіме ад душы складалі гімны*. 2. *Няма на свеце большае пашаны, як жыць з народамі думаю адной* (А.Звонак). Параўн.: *Няма на свеце большае пашаны, чым жыць з народамі думаю адной*.

Пры разборы даданых сказаў па членах сказа ў многіх выпадках няправільна вызначаецца сінтаксічная роля злучальных слоў **які**, **чый**, **каторы**. Як правіла, у гэтых словах <...> бачаць толькі адну функцыю — азначэнне. На самай справе словы **які**, **чый**, **каторы** часта выступаюць у сказе ў значэнні назоўнікаў (субстантывіруюцца) і выконваюць ролю дзейніка, дапаўнення і нават акалічнасці. Напрыклад: 1. *Вось і хата, каторую часта ён сніў* (П.Броўка). Тут слова **каторую** — дапаўненне (ужыта замест слова хату). 2. *Не ведаў я, якія сцежкі нас так па-свойму разведучь* (П.Трус). Слова **якія** — азначэнне (параўн.: розныя сцежкі). 3. *Гэта чалавек, які можа нам дапамагчы* (К.Крапіва). Злучальнае слова **які** выступае дзейнікам (ужыты замест чалавек). 4. *Які размах, такі і палёт* (Прымаўка). У даданым сказе слова размах — дзейнік, а **які** — выказнік. 5. *Каля ямаў быў высокі пагорак, з якога было далёка відаць* (Я.Колас). Тут з **якога** — акалічнасць месца (відаць адкуль? З пагорка).

Размежаванне даданых сказаў

Пры вызначэнні тыпу (віду) даданага сказа вельмі важна ўлічыць сінтаксічную ролю ўказальнага слова ў галоўным сказе, бо даданы сказ выконвае тую ж сінтаксічную функцыю, што і ўказальнае слова. Напрыклад: 1. Чалавечыя вочы з думай пра шчасце... Ці можа забыць іх той, хто меў шчасце іх бачыць? (К. Кірэенка). Даданы сказ раскрывае канкрэтны змест указальнага слова — дзейніка **той**, таму і вызначаецца як дзейнікавы. 2. Першая мая радасць у астрозе была тая, што мяне не разлучылі з сябрамі (Я. Колас) Даданы сказ — выказнікавы, ён раскрывае змест указальнага слова — выказніка (іменнай часткі выказніка) **тая**. 3. Не было ж такога цуду, каб ля весніц, ля варот так цымбалы-званкагуды заклікалі ў карагод (А. Бялёвіч) Даданы сказ — азначальны, ён нападуняе

канкрэтным зместам указальнае слова — азначэнне такога.

Калі ўказальнага слова няма, то вызначыць тып даданага сказа не заўсёды лёгка і проста. Часам у такіх выпадках даданы сказ можа быць аднесены да розных тыпаў. Напрыклад: Часта бывае (так), што праўда часамі кладзе непраходную сцяну між найлепшымі сябрамі (Я. Колас). Без указальнага слова складаназалежны сказ можна разглядаць як сказ з даданым дзейніковым апошні выконвае ролю дзейніка пры адсутнасці яго ў галоўным сказе. (Параўн.: Часта бывае непраходная мяжа). З указальным словам **так** у галоўным сказе — даданы спосаб дзеяння, бо ён раскрывае акалічнасць спосаб дзеяння, выражаную прыслоўем **так**.

Часта блытаюць даданыя дзейніковыя і даданыя дапаўняльныя сказы, асабліва калі яны адказваюць на пытанне што? Гэта звязана з тым, што структурна такія даданыя сказы вельмі блізкія, звязваюцца з галоўным пры дапамозе амаль што тых самых злучнікаў і злучальных слоў. Напрыклад: Хмарцы здавалася, што ўсе на свеце, як і сама яна, радуецца і цешацца сваёй доляй (Я. Колас). 2. Мне трэба ведаць, што вы мяркуеце тут рабіць (Б. Сачанка). У першым складаназалежным сказе даданы дзейніковы, у другім — дапаўняльны, абодва яны звязваюцца з галоўным пры дапамозе слова **што** і адказваюць на пытанне што?

Каб адрозніць даданы дзейніковы сказ ад дапаўняльнага, трэба канкрэтна вызначыць, якога склону пытанне што? Калі назоўнага — даданы дзейніковы, калі вінавальнага — даданы дапаўняльны. Тут можна карыстацца і падвойнымі пытаннямі — каго? што? і хто? што? Напрыклад: Толькі ў сэрцы і можна адчуць (каго? што?), колькі багаццяў даў табе край (К. Кірэенка).

Можна выкарыстаць тут і метады падстаноўкі: на месца даданага сказа паставіць член сказа. Напрыклад: 1. Сёння без перабольшання можна сказаць, што ў беларускім апавяданні існуе школа Брыля (М. Стральцоў). Тут даданы дапаўняльны сказ сінтаксічна адпавядае прамому дапаўненню — **праўду** (можна сказаць — праўду). 2. Чутно было, як баяніст прабуе лады (Т. Хадкевіч). Даданы дзейніковы, бо можна сказаць: чутна была проба (ладоў).

У практыцы часцей выкарыстоўваюць падстаноўку ўказальнага слова. Напрыклад. 1. Раней, за кіпучаю працай, і не думалася, што жыве ён без сям’і (М. Лынькоў). Параўн.: Раней, за кіпучаю працай, і не думалася **пра тое**, што жыве ён без сям’і. Даданы сказ дапаўняльны, ён раскрывае змест указальнага слова — дапаўнення. 2. З усіх газетных матэрыялаў відаць, што аўтары іх ведаюць, як весці размову з людзьмі (С. Александровіч). Параўн.: З усіх газетных матэрыялаў відаць **тое**, што аўтары іх ведаюць **тое**, як весці размову з людзьмі. У гэтым складаназалежным сказе два даданыя, першы — дзейніковы: ён паясняе ўказальнае слова — дзейнік (тое), другі — дапаўняльны: ён раскрывае змест указальнага слова — дапаўнення (тое). Як відаць з прыкладу, указальныя словы могуць

супадаць (у абодвух выпадках — **тое**); супадаюць і пытанні (розныя тыпы даданых адказваюць на пытанне што?), таму трэба карыстацца камбінаванай падстаноўкай: і ўказальных слоў і слоў — адпаведных членаў сказа. Больш наглядна паказвае на член сказа, а значыць, і на тып даданага сказа, падстаноўка сінтаксічна адпаведнага члена сказа.

Калі даданы сказ адказвае на пытанне што? і адносіцца да зваротнага дзеяслова — выказніка галоўнага сказа, ён заўсёды выступае як даданы дзейнікавы, таму што зваротны дзеяслоў не можа мець пры сабе прамога дапаўнення, г. зн не можа кіраваць вінавальным склонам без прыназоўніка. Напрыклад: Б'е крыніца, бяжыць рачулка, бяжыць. А ці каму хаця прысніцца, як многа сэрцаў тут ляжыць... (К. Кірэенка).

Даданымі дзейнікавымі сказамі з'яўляюцца і тыя, што адносяцца да галоўнага сказа, у якім няма дзейніка (па форме ён супадае з безасабовым сказам), а выказнік выражаны кароткім прыметнікам **відно, чутно** ці інфінітывам **відаць, чуваць**. Напрыклад: 1. Ціхімі раніцамі здалёк чуваць было, як шуршыць жоўтае лісце (К. Чорны). 2. З хаты чутно было, як шуміць вада ў лісцях дрэў (К. Чорны). Па норме словы **чутно і відно** дапасуюцца да дзейніка: Ужо ясна полюс нам відзён (П. Панчанка). Замест прыметнікаў **чутно, відно** могуць ужывацца інфінітывы **відаць, чуваць**: З разварушанага сена відаць былі ногі (М. Лынькоў). Пад уплывам гаворак у мастацкай літаратуры сустракаеш і такія канструкцыі, у якіх словы **відаць і чуваць, відно і чутно** кіруюць вінавальным склонам (чуваць песню), але такія **звароты трэба** лічыць адхіленнем ад літаратурнай нормы.

Да даданых дзейнікавых сказаў адносяцца і тыя, што паясняюць у галоўным сказе выказнік, выражаны кароткім прыметнікам (дзеянікі звычайна ў галоўным сказе няма), які па форме супадае з прэдыкатыўным прыслоўем (прыслоўем у ролі выказніка). Напрыклад: Ніхто не супраць цёплых вясновых дажджоў, але ж не надта прыемна, калі яны размываюць дарогі, робяць столькі гразі (А. Кулакоўскі). Параўн.: Ніхто не супраць цёплых вясновых дажджоў, але ж не надта **прыемна іх работа**...

Даданыя дапаўняльныя сказы таксама могуць паясняць галоўны сказ, у якім няма дзейніка, адказваюць на пытанне што? Але яны або адносяцца да выказніка, выражанага пераходным дзеясловам, або раскрываюць змест указальнага слова — дапаўнення. Напрыклад: А мы давайце пакажам, як моладзь можа працаваць (П. Броўка). Што пасееш, **тое і пажнеш** (Прымаўка).

Даданы выказнікавы сказ на практыцы часам не адрозніваецца ад даданых дзейнікавага, азначальнага і даданага меры і ступені. Фармальна адказваючы на тыя ж пытанні, што і даданы выказнікавы сказ (хто іменна? што іменна? які іменна?), апошнія раскрываюць змест указальных слоў, якія ў галоўным сказе выконваюць ролю не выказніка, а дзейніка, азначэння ці акалічнасці меры і ступені. Значыць, тут галоўным паказчыкам тыпу даданага сказа з'яўляецца сінтаксічная роля ўказальнага

слова. Напрыклад: 1. Сягоння мы ўжо не тыя, што калісь хадзілі ў яслі, і словы патрэбны такія, якія б ніколі не згаслі (Я. Пушча). Першы даданы сказ — выказнікавы, ён адносіцца да ўказальнага слова — выказніка **тыя** і раскрывае яго значэнне; другі даданы — азначальны, ён адносіцца да азначэння **такія** і канкрэтызуе яго сэнс. 2. Настала ноч такая салаўіная, якой і ў маладосці не было (К. Кірэнка). Тут даданы сказ — меры і ступені (з адценнем азначэння), ён раскрывае значэнне ўказальнага слова **такая**, якое паказвае на ступень якасці (параўн. надта салаўіная).

Да выказнікавых адносяцца і такія даданыя сказы, якія паясняюць састаўны выказнік галоўнага сказа, раскрываючы сэнс указальнага займенніка ў ім. Напрыклад: Я пазіраю на колішнюю Алену, і яна ўсё больш пачынае здавацца мне не **той**, якую я ведаў дагэтуль («Полымя»).

Даданыя азначальныя, якія паясняюць у галоўным сказе назоўнік з часавым значэннем (ці ўказальнае слова пры ім) і звязваюцца з галоўным сказам словамі **калі**, **як**, нярэдка блытаюць з даданымі часу. Гэта было ці не той ноччу, калі азарылі нябёсы чыёсці сэрца і ў белай сукенцы Марыля выйшла ў сваё бяссмерце (Е. Лось). Даданыя сказы тут азначальныя, бо яны непасрэдна раскрываюць змест указальнага слова **той**, якое выступае азначэннем. Праўда, даданыя азначальныя маюць тут дадатковае значэнне часу.

Наогул, у большасці выпадкаў даданыя сказы, акрамя свайго асноўнага значэння, маюць і дадатковыя адценні. Іх не трэба абыходзіць пры сінтаксічным аналізе складаназалежных сказаў <...>

Сцяцко П. Размежаванне тыпаў даданых сказаў, злучнікаў і злучальных слоў // Народная асвета. — Мн., 1968. №4. С. 62—64.

П.П. Шуба

СТРУКТУРА ЎСКЛАДНЕНАГА СКЛАДАНАЗАЛЕЖНАГА СКАЗА

Складаназалежныя сказы, у склад якіх уваходзяць дзве простыя састаўныя часткі, — толькі адна з магчымых разнавіднасцей гіпатаксічных канструкцый. Калі ў складаназалежным сказе больш дзвюх частак, падобных формай да простага сказа, то гэтыя часткі камбінуюцца парознаму, утвараючы ўскладнены складаназалежны сказ.

Складаназалежныя сказы з больш чым дзвюма простымі састаўнымі часткамі бываюць або **бінарнымі**, дзе вылучаюцца дзве часткі і **адна** асноўная падпарадкавальная сувязь, але адна з такіх частак (ці нават абедзве) — складаная, або **небінарнымі**, дзе вылучаюцца **тры і больш** часткі і **не менш дзвюх** ліній падпарадкавальнай сувязі. Зразумела, і ў небінарным ускладненым сказе даданыя часткі могуць быць не толькі простымі, але і складанымі. Дарэчы, самі складаныя састаўныя часткі бываюць розныя. Элементарным відам складанай састаўнай часткі з'яўляецца аб'яднанне дзвюх ці больш простых састаўных частак, калі

гэтыя простыя часткі звязаны паміж сабой аднатыпным відам сувязі.

Вядома, у якасці састаўной часткі складаназалежнага сказа можа выступаць не толькі элементарная складаная частка, але і аб'яднанне больш высокага парадку: аб'яднанне элементарнай складанай часткі з простаю ці нават з такой жа складанай часткай (узнікшую такім чынам складаную састаўную частку можна было б называць у с к л а д н е н а й).

1. Б і н а р н ы т ы п: падпарадкавальная сувязь адной галоўнай і адной даданай часткі, дзе адна з састаўных частак або абедзве — не простыя.

Асноўнай падпарадкавальнай сувяззю ў бінарным ускладненым сказе звязваюцца між сабою простая і складаная састаўныя часткі (складаная, вядома, можа быць як элементарнай, так і ўскладненай), або дзве складаныя састаўныя часткі (г. зн, дзве элементарныя складаныя, ці элементарная складаная і ўскладненая, ці дзве ўскладненыя часткі).

Ужыванне ўскладненай часткі ў якасці састаўной у бінарным сказе звычайна не цягне за сабой змен у структуры самой часткі. Ускладненая частка захоўвае падабенства з ускладненым сказам — складаназлучаным, складаназалежным або бяззлучнікавым. Вось чаму няма патрэбы падрабязна аналізаваць тыпы складаназалежных сказаў, у састаў якіх уваходзіць ускладненая частка. Трэба толькі адзначыць, што чым больш складаную канструкцыю будуць мець сказы, тым больш будзе адзначацца выпадкаў “зыходжання” — фармальнага супадзення розных структур, так званай структурнай аманіміі. Адрозненні паміж такімі фармальна падобнымі структурамі будуць залежаць ад таго, як успрыняць — як пачуць або як прачытаць — той ці іншы сказ. Напрыклад, сказ са структурай A-B-C-D, дзе кожная наступная даданая, пачынаючы з B, падпарадкавана папярэдняй, можна успрымаць як [A]—[B—(C-D)], як (A-B)—(C-D), як [A—(B-C)]—[D], як [(A-B)—C]—[D], як [A]—[(B-C)—D] і г. д. Звычайна гэта не прыводзіць да двухсэнсавасці, але ў некаторых выпадках не такое, як хацелася б гаворачаму, успрыняцце канструкцыі мяняе сэнсавое адценне сказа. Гэта з'яўляецца адной з прычын, стрымліваючых рост і ўскладненне канструкцый.

Разгледзім бінарныя ўскладненыя сказы, у якіх адна з частак — простая, а другая — элементарная складаная ці абедзве састаўныя часткі — элементарныя складаныя. У сказе з **простаю і складанай састаўнымі часткамі** галоўнай можа быць як простая, так і складаная частка. Складаная ж частка можа адпавядаць па форме як складаназлучанаму, так і складаназалежнаму, а таксама бяззлучнікаваму складанаму сказу. У выніку атрымліваецца шэсць разнавіднасцей такіх сказаў.

1) Сказы з простаю галоўнай і складаназлучанай даданай часткамі. Асобныя простыя часткі, якія ўваходзяць у даданую, злучаюцца паміж сабою спалучальнымі, размеркавальнымі або супастаўляльнымі злучнікамі. Паўтарэнне спалучальнага злучніка, калі простых частак больш чым дзве, не абавязкова: дастаткова ўжывання гэтага злучніка

толькі пры апошняй простаі частцы. Даданая частка можа мець форму складаназлучанага сказа з аб'яднаннем некалькіх відаў сувязі, напрыклад спалучальнай і супастаўляльнай: *І чую ў крыку тым [жураўліным] я праўду і дакоры, што год прайшоў, і блізка час зімы, а працы шмат* (Я. К о л а с. У вераснёўскі вечар).

Вядома, што кожная з простых частак, якія ўваходзяць у састаў даданай, аднолькавым чынам падпарадкавана галоўнай частцы, таму зусім правамерным з'яўляецца ўжыванне пры кожнай простаі частцы аднафункцыянальнага падпарадкавальнага злучніка. Граматычнае значэнне простых частак можа супадаць, а можа і не супадаць; важна толькі, каб супадала іх функцыя ў складаназалежным сказе: *І ад роўнага гулу каменняў, і ад пылу, і ад цёмнага святла хацелася тут легчы ды заснуць усмак, пакуль не сціхнуць гусці каменні і пакуль дзень не патушыць скупага агню* (К. Ч о р н ы. Мельнікі). <...>

Ужыванне падпарадкавальных злучнікаў пры кожнай з простых частак абавязкова толькі пры ўмове, што граматычнае значэнне іх не супадае. Калі ж у састаў даданай уваходзяць аднафункцыянальныя простыя часткі з адным і тым жа граматычным значэннем, то злучнік можа быць толькі пры першай з такіх частак: *Аб чым жа думаў хлопчык? Відаць, аб чымсьці важным і сур'ёзным, бо губы яго былі шчыльна самкнуты, а вочы пазіралі кудысьці ўглыб* (Я. К о л а с. У старых дубах). Зразумела, што нават адно і тое ж граматычнае значэнне частак іншы раз можа афармляцца рознымі злучнікамі (напрыклад, значэнне месца — злучнікамі *дзе, адкуль, куды* і інш.). У такім выпадку ўжыванне падпарадкавальнага злучніка пры кожнай з частак абавязковае.

2) Сказы з простаі галоўнай і складанай бяззлучнікавай даданай часткамі. Даданая частка ў такіх сказах мае форму складанага бяззлучнікавага сказа з аднатыпнымі ці (радзей) разнатыпнымі часткамі: *Глядзі, як праз вокны праменні сплятаюць карункі святла, фіранак даўжэзныя цені кладуцца на дол ля стала* (М. Х в е д а р о в і ч. Не будзем дзівіцца, не трэба). <...>

Ужыванне падпарадкавальных злучнікаў у такіх сказах не адрозніваецца ад іх ужывання ў сказах са складаназлучанай даданай часткай (пры ўмове аб'яднання аднатыпных частак у саставе даданай). Дарэчы, злучэнне ў адну складаную даданую частку ў некалькіх аднафункцыянальных простых даданых можа адбывацца і камбінаваным спосабам — і з дапамогай злучнікаў, і без іх. У гэтым выпадку даданая частка будзе лічыцца ўскладанай. Аднак ужыванне падпарадкавальных злучнікаў і тут нічым асаблівым не вызначаецца. Параўн.: *Таму і сумна мне часамі, што з дому вестак не чуваць, што на лісты мае лістамі не хочаце вы адказаць* (М. Т а н к. Таму і сумна мне часамі...). <...>

Парадак размяшчэння састаўных частак у складаназалежным сказе са складаназлучанай або складанай бяззлучнікавай даданай часткамі нічым не

адрозніваецца ад парадку частак у звычайным складаназалежным сказе. <...>

3) Сказы з простаю галоўнай і складаназалежнай даданай часткамі. Даданая ў такіх сказах мае форму складаназалежнага сказа, дзе ў сваю чаргу вылучаюцца простая галоўная і простая даданая часткі. Практычна атрымліваецца, што галоўная частка з саставу даданай сама з'яўляецца даданай часткай у адносінах да галоўнай часткі ўсяго складаназалежнага сказа; інакш кажучы, атрымліваецца так званае шматступеннае (паслядоўнае) падпарадкаванне, пры якім можна вылучаць даданую першай ступені і даданую другой ступені. У такіх складаназалежных сказах даданая I і даданая II могуць быць як аднафункцыянальнымі, так і рознафункцыянальнымі. Аднафункцыянальныя даданія сустракаюцца радзей. Гэта пераважна даданія ў функцыі дапаўняльных, азначальных або дзейнікавых. Вядома, нормай пры аднафункцыянальных даданых будзе сувязь іх з галоўнай рознымі злучнікамі, напрыклад: *Хачу, каб у сне ты спазнала, што я цябе шчыра кахаю* (М. Ч а р т. Светлая ноч). <...>

Непараўнана часцей ужываюцца ў сучасных усходнеславянскіх мовах рознафункцыянальныя даданія. Колькасць магчымых камбінацый даданых надзвычай вялікая (больш сотні), але не ўсе пары аднолькава часта сустракаюцца. Вось пералік пар па ўбываючай ступені іх ужывальнасці: азначальная і дапаўняльная, дапаўняльная і часавая, прычынная і дапаўняльная, умоўная і дапаўняльная, прычынная і азначальная, азначальная і часавая, характару і спосабу дзеяння і дапаўняльная (Маюцца на ўвазе як прамыя, так і адваротныя пары, г. зн., напрыклад, азначальная і дапаўняльная, а таксама дапаўняльная і азначальная.) Астатнія камбінацыі сустракаюцца радзей. Зразумела, злучнікі, якія ўжываюцца для сувязі частак, не павінны супадаць: *Нёман быў нервам сяла, які будзіў яго жыццё і прымушаў чутка прыслухоўвацца да таго, што робіцца вакол* (Я. К о л а с. Нёманаў дар). Супадзенне сродкаў сувязі (як аманімія злучальнага слова і злучніка, так і супадзенне злучальнага слова ці злучніка пры супадзенні граматычнага значэння рознафункцыянальных даданых) лічыцца стылістычнай хібай, параўн.: *А сёння раніцой людзі казалі, што нашы часці ідуць ужо назад па гэтай дарозе, трымаючы кірунак на масты, што ніжэй па рацэ* (М. Л ы н ь к о ў. Векапомныя дні). <...>

<...>

4) Сказы са складаназалежнай галоўнай і простаю даданай часткамі. У такіх сказах галоўная частка вылучаецца толькі па сэнсу (дзве састаўныя часткі, звязаныя падпарадкавальнай сувяззю, утвараюць цеснае сэнсавое адзінства, яму ў сваю чаргу падпарадкоўваецца даданая частка): *Гэта горка, сябры, ноччу ў пыле ляжаць прыдарожным, прытварацца, што ты ў гэту хвілю распяты і мёртвы, бо ўзнялі недзе побач тупыя насы насцярожна і вынюхваюць прагна цябе кулямёты* (П. П а н ч а н к а. Я не ведаю, колькі

ішоў...). <...> З фармальнага боку такія сказы падобны або да небінарных ускладненых (калі даданая звязана з апорным элементам той простаі часткі, якая ў складаназалежнай галоўнай выконвае ролю галоўнай часткі), або да бінарных ускладненых (калі даданая звязана з апорным элементам той простаі часткі, якая ў складаназалежнай галоўнай выконвае ролю даданай часткі <...>.

5) Сказы з бяззлучнікавай складанай галоўнай і простаі даданай часткамі. Простыя часткі, што аб'ядноўваюцца ў складаную бяззлучнікавую галоўную частку, могуць быць як аднатыпнымі, так і разнатыпнымі. У сказах з аднатыпнымі часткамі, якія звязаны бяззлучнікавай сувяззю ў адну складаную галоўную частку, практычна налічваецца дзве ці больш галоўныя часткі пры адной даданай, таму што даданая аднолькава падпарадкуецца кожнай з простых частак, уваходзячых у склад бяззлучнікавай галоўнай, інакш кажучы, даданая звязваецца з некалькімі аднароднымі апорнымі элементамі. <...> *Смутна сэрцу, нудна воку, як зірнеш на хатку* (Я. К о л а с. Удовіна хатка). <...>

<...>

б) Сказы са складаназлучанай галоўнай і простаі даданай часткамі. У такіх сказах дзве ці больш простыя часткі аб'ядноўваюцца ў адну складаназлучаную галоўную. Даданая падпарадкуецца ўсім простым часткам, уваходзячым у склад галоўнай, — такім чынам даданая звязваецца з некалькімі аднароднымі апорнымі элементамі: *Ці травы прынадна сінелі ў балоце, ці вострыя кулі пасеклі аброці, што коні пабеглі?* (П. П а н ч а н к а. Коні). <...>

Бінарныя ўскладненыя сказы, у якіх **абедзве састаўныя часткі з'яўляюцца складанымі**, тэарэтычна могуць мець дзевяць разнавіднасцей. Аднак некаторыя з іх супадаюць з ускладненымі бяззлучнікавымі складанымі сказамі, у якіх адна састаўная частка мае форму складаназалежнага сказа з так званым шматступенным (паслядоўным) падпарадкаваннем. Гэта датычыцца складаназалежных сказаў, у якіх адна з частак мае форму складанага бяззлучнікавага сказа з разнатыпнымі простымі часткамі, а другая мае форму складаназалежнага сказа, напрыклад: *Увечары ён стараўся вельмі спакойна гаварыць з жонкай: сказаў, што пойдзе прынясе плашку, якую прыгнала аднекуль вада* (К. Ч о р н ы. Трэцяе пакаленне).

Сказы са складаназлучанай ці складанай бяззлучнікавай галоўнай часткай прадстаўлены прыкладамі аб'яднання аднатыпных простых частак у саставе галоўнай. Даданая ў такіх сказах таксама звычайна з'яўляецца складаназлучанай або складанай бяззлучнікавай (з аднатыпнымі простымі часткамі). У выніку атрымліваюцца сказы з некалькімі аднароднымі галоўнымі часткамі, да якіх аднолькава адносяцца некалькі аднародных даданых частак: *І хоць цяжкі змагання шлях, хоць след у заўтра праз сумётны, хоць недамораная тля збіраецца напасці ўпотаі, — шалёны часу*

крутабег, усё мяняецца бясконца (М. Х в е д а р о в і ч. Нарадзіўся чалавек). <...>

Выпадкі, дзе б унутры даданай часткі наглядалася падпарадкавальная сувязь або бяззлучнікавае аб'яднанне разнатых простых частак, для сучаснай мовы не тыповыя. Да таго ж яны фармальна збліжаюцца з ускладненымі складаназлучанымі ці бяззлучнікавымі сказамі <...>.

<...>

Сказы са складаназалежнай галоўнай прадстаўлены ў мове трыма разнавіднасцямі — адпаведна з тым, мае даданая форму складаназлучанага, складанага бяззлучнікавага (з аднатых часткамі) ці складаназалежнага сказаў. У першых дзвюх разнавіднасцях фактычна ёсць дзве ці больш аднародныя даданія, якія падпарадкаваны адной складаназалежнай частцы. <...>

Прыклады сведчаць, што большасць бінарных складаназалежных сказаў, у якіх адна ці абедзве састаўныя часткі з'яўляюцца ўскладненымі, мае пэўны паралелізм у сваёй структуры, адна частка рэзка адрозніваецца ад другой па характару сваёй інтанацыі. У стылістыцы такія сказы адносяцца да шырокай групы, якая мае назву п е р ы я д а.

2. Н е б і н а р н ы т ы п: падпарадкавальная сувязь некалькіх не звязаных паміж сабой даданых частак з адной галоўнай часткай. У такіх складаназалежных частках можа быць дзве ці больш функцыянальна розных даданых частак, якія будуць адносіцца да аднаго або да розных апорных элементаў галоўнай часткі. Разам з тым у такіх сказах могуць быць і аднафункцыянальныя даданія, звязаныя з рознымі апорнымі элементамі галоўнай часткі. Гэтыя аднафункцыянальныя даданія, вядома, не будуць непасрэдна звязаны паміж сабой.

Да аднаго апорнага элемента адносяцца даданія ў функцыі дапаўняльных, часавых, месца — пры слове кіруючым; даданія ў функцыі мэтавых, прычынных, характару і спосабу дзеяння, меры і ступені — пры непрэдыкатыўным словазлучэнні; даданія ў функцыі дзейнікавых, выказнікавых, умоўных, уступальных, выніковых, супастаўляльных — пры спалучэнні прэдыкатыўным. Аднак заўважаецца, што камбінацыя ў адным сказе даданых, звязаных з адным апорным элементам, звычайна пазбягаецца. Глумачыцца гэта, відаць, тым, што даданія, якія падпарадкаваны аднаму і таму ж апорнаму элементу, маюць многа агульнага ў характары свайго размяшчэння адносна гэтата апорнага элемента. Лёгка будуць камбінавацца, уваходзячы ў састаў аднаго складаназалежнага сказа, толькі тыя даданія, якія не “прэтэндуюць” на адно і тое ж месца ў структуры сказа, напрыклад: часавая — дапаўняльная, часавая — месца, умоўная — супастаўляльная, умоўная — дзейнікавая і г.д. Наадварот, камбінацыі мэтавая — прычинная, выніковая — супастаўляльная і пад. амаль не ўжываюцца, бо гэта вымушала б ставіць адну з частак у неўласцівым ёй месцы. Акрамя таго, у такіх сказах

ствараецца “перагрузка” апорнага элемента: слухач (або чытач) пры аналізе сказа павінен мысленна варочацца некалькі разоў да аднаго і таго ж апорнага элемента.

<...>

Складаназалежныя сказы з дзвюма даданымі будуюцца па некалькіх схемах: 1) даданая — галоўная — даданая частка; 2) галоўная — дзве даданія часткі; 3) адна даданая ў інтэрпазіцыі адносна галоўнай часткі, а другая — у постпазіцыі; 4) дзве даданія — галоўная частка; 5) адна даданая ў інтэрпазіцыі адносна галоўнай часткі, а другая — у прэпазіцыі; б) абедзве даданія ў інтэрпазіцыі адносна галоўнай часткі. Напрыклад: *І калі ад песні ў думцы вее халадком, раскажы аб той старонцы, дзе твой родны дом* (М. Х в е д а р о в і ч. Пытанне і адказ). <...>

Прыклады паказваюць, што сказы, пабудаваныя па апошніх дзвюх-трох схемах, не з’яўляюцца стылістычна беззаганнымі. Самыя распаўсюджаныя ў моўнай практыцы — першая і другая схемы, некалькі радзей ужываюцца трэцяя і чацвёртая. Дзве апошнія сустракаюцца надзвычай рэдка.

Складаназалежныя сказы, у якіх да адной галоўнай часткі адносіцца **больш дзвюх** рознафункцыянальных даданых частак, тэарэтычна павінны былі б мець яшчэ большую колькасць розных відаў камбінацый даданых частак. Аднак на практыцы такія сказы амаль не ўжываюцца. Такое рэзкае абмежаванне тлумачыцца зноў-такі “неахвотай” многіх відаў даданых размяшчацца дыстантна або ў інтэрпазіцыі, а без гэтага не абыйсціся нават пры трох даданых, напрыклад: *Калі трапляецца ў жыцці вам рак, то, каб не каляцца нарэшце, уведайце наперад, дзе ў ім смак, тады ўжо толькі ешце* (К. К р а п і в а. Рак). <...>

Больш чым дзве даданія часткі ўваходзяць у адзін складаназалежны сказ і не сустракаюць такіх абмежаванняў толькі пры тых умовах, калі ў галоўнай частцы не адзін апорны элемент, а рад аднародных членаў, якія з’яўляюцца апорнымі элементамі ці ўваходзяць у склад апорнага элемента як яго асноўныя кампаненты, або калі ў галоўнай частцы апорнае слова паўтараецца некалькі разоў (назоўнік можа не паўтарацца, а замяняцца займеннікам, а адыменныя прыслоўі — адзайменнікавымі прыслоўямі). <...>

Ужыванне **аднафункцыянальных** даданых у небінарным ускладненым сказе сустракае абмежаванні са стылістычнага боку: паўтарэнне падобных даданых, не звязаных прытым паміж сабою і неаднародных, абцяжарвае канструкцыю. Напрыклад: *Не запальваючы святла, Астас схадзіў у істопку, дзе стаялі гладышы з малаком, не спяшаючыся павячэраў і ўлёгся спаць у сенцах, дзе было не так душна, як у хаце* (М. Л ы н ь к о ў. Векапомныя дні).

Калі ж аднафункцыянальныя даданія адносяцца да аднародных членаў галоўнай часткі <...>, тады сказ па сваёй структуры набліжаецца да бінарнага ўскладненага, таму што такія аднафункцыянальныя даданія

часткі непазбежна будуць успрымацца як аднародныя. Гэта значыць, простыя даданыя часткі ўступаюць між сабой у сувязь <...>, утвараючы элементарную складаную частку, падпарадкаваную адной галоўнай частцы. <...> *Мы гаварылі, бо ўжо нам можна было гаварыць аб усім, і маўчалі, бо добра было і маўчаць, і спыняліся часта, бо нас тут, на ціхім аснежаным лузе, не бачыў ніхто* (Я. Б р ы л ь. У Забалоцці днее).

<...>

Аналіз бінарных і небінарных ускладненых сказаў паказвае, што колькасць тыпаў і іх разнавіднасцей, па якіх будуюцца гэтыя сказы, у сучасных усходнеславянскіх мовах не бесканечная, прычым на высокай ступені ўскладненасці многія з гэтых разнавіднасцей фармальна збліжаюцца, ствараючы “аманімію тыпаў”, або “структурную аманімію”.

Шуба П.П. Структура ўскладненага складаназалежнага сказа // Лексікалогія і граматыка. — Мн., 1969. С. 179—192.

А.П. Груца

ЗАКЛЮЧЭННЕ

Развіццё складаназалежнага сказа як камунікатыўнай адзінкі, для якой характэрна сэнсавае і граматычнае адзінства ўзаемазвязаных і ўзаемазалежных частак, у асноўным прыпадае на той час, калі ў выніку эканамічнай і палітычнай раз’яднанасці паасобных частак былой Кіеўскай дзяржавы на яе ранейшай тэрыторыі пачалі складвацца руская, беларуская і ўкраінская народнасці, мовы якіх ужо да пэўнай ступені адрозніваліся адна ад другой. Безумоўна, тыя ці іншыя моўныя працэсы, якія распачаліся яшчэ ў старарускай або агульнаславянскай мове-аснове, у выніку эканамічных і палітычных умоў развіцця рускай, беларускай і ўкраінскай народнасцей не маглі адбывацца аднолькава пры складванні моў гэтых народнасцей. Параўнальна-гістарычнае вывучэнне складаназалежнага сказа на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. і сучасных народных гаворак у супастаўленні з данымі аб гэтай граматычнай катэгорыі ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, а таксама старарускай, рускай і часткова ўкраінскай і польскай мовах, сведчыць аб тым, што ў старажытнай беларускай мове ўжываліся тыя структурна-семантычныя тыпы яго, якія ў той ці іншай меры ўжо былі вядомы старарускай мове або толькі фарміраваліся ў ёй. На працягу гістарычнага перыяду існавання беларускай мовы яны зазналі пэўныя змены, сутнасць якіх заключаецца ў тым, што адны з іх, пашыраючыся і ўдасканалючыся, замацаваліся ў якасці літаратурнай нормы, а іншыя, з прычыны сваёй недасканаласці, з цягам часу выйшлі з ужывання. Да ліку апошніх адносяцца сінтаксічныя канструкцыі, у складзе якіх суб’ектна-аб’ектныя і атрыбутыўныя адносіны спадарожнічаюць умоўна-выніковыя, пераходныя ад злучэння да падпарадкавання, а таксама сінтаксічныя

канструкцыі з прэпазіцыяй і постпазіцыяй даданага азначальнага, у якім паўтараецца азначаемы назоўнік галоўнага сказа, і некаторыя іншыя.

Як сведчаць помнікі беларускай пісьменнасці, пераважная большасць асноўных тыпаў складаназалежнага сказа, якія пры выражэнні аб'ектных, атрыбутыўных, прасторавых, часавых, умоўных, прычынных, мэтавых і іншых відаў сэнсавых адносін ужываюцца ў сучаснай беларускай мове, бытавалі ўжо ў XV — пачатку XVI ст. У структурных і семантычных адносінах яны не адрозніваюцца ад адпаведных сінтаксічных канструкцый, уласцівых сучасным рускай і ўкраінскай мовам. Гэта тлумачыцца генезісам усходнеславянскіх моў, аднолькаваасцю, нягледзячы на некаторыя разыходжанні, умоў іх гістарычнага развіцця.

Удасканаленне структуры складаназалежнага сказа, што абумоўлена дыферэнцыяцыяй сэнсавых адносін, якія выражаюцца састаўнымі часткамі яго, цесна звязана з фарміраваннем падпарадкавальных злучнікаў, размеркаваннем, удакладненнем і стабілізацыяй семантычна-стылёвых функцый іх. Аднак з прычыны таго, што традыцыі старажытнай беларускай пісьменнасці былі страчаны яшчэ ў XVIII ст., а новая літаратурная мова складвалася на дыялектнай аснове, спецыялізацыя падпарадкавальных злучнікаў у ёй яшчэ не дасягнула таго ўзроўню, які ўласцівы рускай мове. Гэта яскрава відаць з таго, што самыя пашыраныя з іх, а менавіта: *што, каб, нібы, быццам, калі, як* — ужываюцца для выражэння не аднаго, а некалькіх відаў сэнсавых адносін.

Ва ўжыванні падпарадкавальных злучнікаў, а таксама злучальных і суадносных слоў, якія пераважна паходзяць ад указальных і пытална-адносных займеннікаў і прыслоўяў, паміж рускай і беларускай мовамі няма поўнай адпаведнасці. Так, у беларускай мове канца XIV—пачатку XVI ст. падпарадкавальныя злучнікі, царкоўнаславянскія па паходжанню, адзначаюцца радзей, чым у старарускай і тагачаснай рускай мове. Найбольш пашыранымі ў ёй з'яўляюцца спрадвечна рускія злучнікі і злучальныя словы, побач з якімі ўжываліся семантычныя дублеты, запазычаныя з польскай мовы. У далейшым злучнікі-паланізмы, як і царкоўнаславянскія па паходжанню, страчваюцца. Разам з тым (пераважна ў перыяд складвання мовы беларускай нацыі) у сувязі з дыферэнцыяцыяй ужо існаваўшых і ўзнікненнем новых значэнняў і адценняў утвараецца шэраг складаных і састаўных падпарадкавальных злучнікаў, многія з якіх па свайму лексічнаму складу адрозніваюцца ад адпаведных па значэнню злучнікаў у рускай і ўкраінскай мовах.

Няма адпаведнасці ва ўжыванні падпарадкавальных злучнікаў, злучальных і суадносных слоў і паміж народнымі гаворкамі і беларускай літаратурнай мовай. Апошняй у адрозненне ад першых уласціва тэндэнцыя пазбягаць падпарадкавальных злучнікаў-дублетаў для выражэння аднаго і таго ж значэння. Гэта, відаць, абумоўлена тым, што ў ёй, як і ў любой іншай літаратурнай мове, адбор і нармалізацыя граматычных паказчыкаў

тых ці іншых значэнняў праводзіцца мэтанакіравана. З некалькіх падпарадкавальных злучнікаў-дублетаў, якія ў аднолькавай меры адпавядаюць запатрабаванням граматычнага ладу мовы, у якасці літаратурнай нормы звычайна замацоўваюцца найбольш пашыраныя ў народных гаворках. Затым яны пашыраюцца і ў тых народных гаворках, якім раней былі невядомы. Пры гэтым ім, як правіла, спадарожнічаюць такія семантычныя дублеты, якія ў той ці іншай меры былі вядомы старажытнай беларускай мове і ўжыванне якіх у народных гаворках абумоўлена падтрымкай рускай мовы або яе ўплывам. У карысць гэтага меркавання пераканаўча сведчыць тое, што ў сучасных беларускіх народных гаворках пры выражэнні атрыбутыўных, аб'ектных, параўнальных, умоўна-выніковых і часавых адносін побач са злучнікамі *каб, як, калі, пакуль* у той ці іншай меры ўжываюцца злучнікі-дублеты *штоб, как, если, когда, пока, покуда, покудава*.

Пашырэнне злучнікаў і злучальных слоў як сродкаў выражэння сінтаксічных адносін у сваю чаргу садзейнічала таму, што ўдзельная вага бяззлучнікавага падпарадкавання архаічнага тыпу паменшылася. У сучаснай беларускай мове пераважаюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія з'явіліся ў выніку апушчэння злучнікаў.

У працэсе паступальнага развіцця беларускай мовы побач з фарміраваннем сістэмы падпарадкавальных злучнікаў, злучальных і суадносных слоў замацоўваецца характэрны для таго ці іншага віду складаназалежнага сказа парадак размяшчэння састаўных частак яго, усталяваліся пэўныя суадносіны трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў. Трэба, аднак, зазначыць, што ў наш час у выніку генералізацыі функцыі падпарадкавальных злучнікаў месца даданага сказа ў адносінах да галоўнага, а таксама суадносіны трывальна-часавых форм дзеясловаў-выказнікаў ужо не адыгрываюць той ролі, якая ім як граматычным сродкам выражэння тых ці іншых відаў сэнсавых адносін была ўласціва ў старарускай і старажытнай беларускай мовах.

Груца А.П. Развіццё складаназалежнага сказа ў беларускай мове (на матэрыяле помнікаў беларускай пісьменнасці XIV—XVII стст. і сучасных беларускіх гаворак). — Мн., 1970. С. 262—265.

П.П. Шуба

ТЫПАЛОГІЯ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНАГА СКАЗА ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІХ МОВАХ

Прадметам тыпалагічнага аналізу складаназалежнага сказа ва ўсходнеславянскіх мовах можа быць параўнальнае даследаванне будовы і значэння састаўных частак — галоўнай і даданай, характару граматычных адносін паміж састаўнымі часткамі і, нарэшце, парадку размяшчэння састаўных частак.

Мэтай гэтага артыкула з'яўляецца параўнальнае даследаванне толькі аднаго пытання — парадку размяшчэння састаўных частак у складаназалежным сказе.

Парадак частак складаназалежнага сказа ў сучасных усходнеславянскіх мовах, як вядома, не свабодны і залежыць ад раду прычын: ад тыпу галоўнай часткі, ад віду сінтаксічных адносін паміж галоўнай і даданай часткамі, ад граматычнага значэння даданай часткі і ад характару сувязей складаназалежнага сказа з папярэднімі і наступнымі сказамі ў моўным кантэксце (у першую чаргу — у абзацным адзінстве). Акрамя таго, самі састаўныя часткі складаназалежнага сказа могуць быць не толькі простымі (г. зн. мець форму простага сказа), а і складанымі, што таксама ўносіць значныя карэктывы ў парадак іх размяшчэння. У такіх складаназалежных сказах, дзе састаўныя часткі будуць мець форму складаных сказаў, непазбежна павінна аказацца больш чым дзве простых часткі. Наогул, сказы з дзвюма простымі састаўнымі часткамі — гэта толькі адна з магчымых разнавіднасцей гіпатаксічных канструкцый. Аднак такія сказы па сваёй ужывальнасці як у рускай, так і ў беларускай і ўкраінскай мовах займаюць першае месца — гэтыя сказы з'яўляюцца самым распаўсюджаным, звычайным відам складаназалежных сказаў.

Даданая частка ў адносінах да галоўнай у такім неўскладненым складаназалежным сказе можа стаяць у прэпазіцыі, у інтэрпазіцыі і ў постпазіцыі. Такое палажэнне даданай часткі залежыць ад комплексу прычын, аб якім гаварылася вышэй.

Важную ролю ў гэтым комплексе прычын адыгрывае т *т* *п* *г* *а* *л* *о* *ў* *н* *а* *й* *ч* *а* *с* *т* *к* *і*. Часткі складаназалежнага сказа можна разглядаць як асобныя моўныя адзінкі, існаванне якіх узаемаабумоўлена: састаўная частка будзе толькі тады галоўнай, калі пры ёй ёсць даданая, і наадварот. Асобныя выпадкі эліптычнага ўжывання даданай часткі як самастойнага сказа (параўн. назву верша М. Танка “Каб ведалі”, назву п’есы А.Карнейчука “Чому посміхаліся зорі” і пад.) ці незакончаныя з прычыны недагаворанасці сказы тыпу *Размова на гэтую тэму адбылася яшчэ тады...*, якія складаюцца з адной галоўнай часткі, не супярэчаць гэтаму палажэнню, як не супярэчыць, да прыкладу, ужыванне службовай марфемы ў якасці слова (*розныя і змы...*; *в и ч ь едят калачи*. і г. д.) таму агульнаму палажэнню, што такая марфема можа служыць толькі часткай слова. І тым не менш мы з поўным правам разглядаем марфемы як асобныя моўныя адзінкі. З такім жа правам мы можам асобна разгледзець як галоўныя, так і даданыя часткі. За аснову класіфікацыі даданых частак можа быць прынята граматычнае значэнне даданай, спосабам выражэння якога служыць граматычная форма гэтай жа даданай часткі. Пад граматычнай формай разумеецца той фармальны каркас даданай, які застаецца пасля “адняцця” ўсяго таго, што з’яўляецца носьбітам канкрэтнай інфармацыі і падпарадкавана толькі гэтай мэце. Такім

фармальным каркасам будзе сродак сувязі разам з формулай простага сказа (г. зн. сродак сувязі плюс любая разнавіднасць простага сказа); сродак сувязі гэты і размяшчаецца ў складзе даданай часткі. Гістарычна склаліся пэўныя тыпы даданых частак (напрыклад, даданыя часткі з граматычным значэннем прадметнасці, азначальнасці, месца, часу, умовы, прычыны і падставы, пажадання і мэты, меры і ступені, характару і спосабу дзеяння, дапушчэння, выніку). За аснову ж пры класіфікацыі г а л о ў н ы х частак трэба браць нешта іншае. Вядома, што даданая частка складаназалежнага сказа залежыць не ад усёй галоўнай часткі ў цэлым. У галоўнай частцы можна вылучыць той *а п о р н ы э л е м е н т*, непасрэдна ад якога залежыць даданая, вобразна кажучы, дзеля якога і ствараецца ў маўленні даданая частка. У адных сказах ролю апорнага элемента галоўнай часткі выконвае адно слова, у другіх — спалучэнне слоў. Характар апорнага элемента і можа быць пакладзены ў аснову вылучэння тыпаў галоўнай часткі.

Да першага тыпу можна аднесці такія галоўныя часткі, апорным элементам якіх з'яўляецца слова. Гэтае слова выступае як неабходная моўная адзінка, без якой не можа існаваць галоўная частка. Разам з тым гэтае *с л о в а* з'яўляецца і зусім дастатковай моўнай адзінкай для існавання галоўнай часткі ў дадзеным складаназалежным сказе: усе астатнія словы могуць адсутнічаць, не парушаючы гэтым тыпу граматычнай канструкцыі. Параўн: *Аляксей адчуваў у сабе незвычайны прыліў с і л ы, якая нецярпліва білася вонкі, напаўняла яго жаданнем дзейнічаць* (І. М е л е ж. Мінскі напрамак) <...> — *с і л а, якая нецярпліва білася вонкі, напаўняла яго жаданнем дзейнічаць*. <...>

Прыклады сведчаць, што ў якасці такога апорнага элемента — *с л о в а* могуць выступаць або словы, здольныя *м е ц ь* пры сабе іншыя *д а п а с а в а н ы я* кампаненты, або словы, здольныя *к і р а в а ц ь* іншымі кампанентамі. У якасці найбольш пашыранага прадстаўніка першых выступае назоўнік, у якасці другіх — дзеяслоў, а таму гэтыя падтыпы можна было бы адпаведна назваць назоўнікавым і дзеяслоўным.

Да другога тыпу будуць аднесены такія галоўныя часткі, у якіх апорным элементам з'яўляецца *с п а л у ч э н н е с л о ў*. Такое спалучэнне слоў зноў жа павінна быць неабходнай і разам з тым дастатковай канструктыўнай моўнай адзінкай для існавання галоўнай часткі. У якасці гэтага спалучэння слоў можа выступаць або словазлучэнне (з назоўнікам або дзеясловам у ролі галоўнага кампанента), або прэдыкатыўнае спалучэнне. (Вядома, апорнае словазлучэнне ці апорнае прэдыкатыўнае спалучэнне не заўсёды будзе выступаць у чыстым сваім выглядзе. Часта дастаткова бывае толькі наяўнасці аднаго з кампанентаў такога спалучэння, у прыватнасці, для прэдыкатыўнага спалучэння — звычайна дастаткова выказніка галоўнай часткі.) Напрыклад: *Н а н а с паглядала Радзіма, як маці на верных сыноў* (М. Х в е д а р о в і ч. Дарога на Маскву).

Хто пытае, т о й н е б л у д з і ц ь (нар.). (У апошнім выпадку можна было б сцвярджаць, што апорным элементам з'яўляецца ўся галоўная частка, так як дзейнік і выказнік і складаюць яе аснову.) У адпаведнасці з гэтым у другім тыпе можна было б таксама выдзеліць два падтыпы: галоўныя часткі з апорным элементам — н е п р э д ы к а т ы ў н ы м с л о в а з л у ч э н н е м і галоўныя часткі з апорным элементам — п р э д ы к а т ы ў н ы м с п а л у ч э н н е м с л о ў.

Тып галоўнай часткі, інакш гаворачы, характар апорнага элемента, а таксама яго месцазнаходжанне ў галоўнай частцы якраз і з'яўляюцца адной з важных акалічнасцей, з якімі звязан парадак размяшчэння састаўных частак складаназалежнага сказа. Характар жа апорнага элемента залежыць ад функцыі даданай часткі, што ў сваю чаргу абумоўліваецца відам сувязі, які ўстанаўліваецца паміж састаўнымі часткамі складаназалежнага сказа. Від сувязі выбіраецца ў адпаведнасці з мэтай выказвання. Месцазнаходжанне апорнага элемента ў галоўнай частцы вызначаецца будовай самой гэтай часткі і нават у нейкай меры залежыць ад папярэдніх сказаў (так як парадак слоў выконвае ролю аднаго са сродкаў сувязі сказаў у абзацным адзінстве).

Прэпазіцыя, інтэрпазіцыя ці постпазіцыя даданай часткі адносна галоўнай — гэта, па сутнасці, знешнія, вытворныя рысы складаназалежнага сказа, якія залежаць ад больш глыбокіх, унутраных заканамернасцей размяшчэння даданай: перад апорным элементам ці пасля яго (а калі апорны элемент — спалучэнне слоў, то — і ўнутры яго), непасрэдна поруч з апорным элементам ці аддзяляючыся ад яго якімі-небудзь членамі сказа або сінтаксічнымі канструкцыямі. Значыцца, важна высветліць пазіцыю даданай часткі ў адносінах да апорнага элемента галоўнай часткі. Тут заўважаецца, што ў спалучэнні з апорнымі элементамі розных тыпаў (уласна кажучы, з рознымі тыпамі галоўных частак) функцыянальна розныя даданія часткі маюць неаднолькавыя ўласцівасці з пункту гледжання іх пазіцыі: адны з іх могуць быць як пасля апорнага элемента, так і перад ім, могуць быць адзелены ад апорнага элемента, а могуць быць і непасрэдна поруч з ім (дакладней — пасля яго), другія ж — толькі пасля апорнага элемента і непасрэдна пры ім; калі ж у ролі апорнага элемента выступае спалучэнне слоў, то з'яўляецца яшчэ адна магчымая пазіцыя — у сярэдзіне апорнага элемента, разрываючы яго. Функцыянальная характарыстыка даданай часткі, такім чынам, таксама адыгрывае важную ролю ў парадку размяшчэння частак.

Наогул жа функцыянальная характарыстыка даданай часткі (г. зн. характарыстыка яе ў залежнасці ад функцыі, у якой ужываецца даданая частка, — у функцыі дапаўняльнай даданай, азначальнай даданай, часавай даданай, умоўнай даданай і г. д., што ў сваю чаргу абумоўліваецца відам сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі складаназалежнага сказа — аб'ектнымі, атрыбутыўнымі, часавымі, умоўна-выніковымі і інш.

адносінамі) цесна звязана з характарам апорнага элемента галоўнай часткі. Сувязь гэта ўяўляецца як прамая залежнасць: пэўныя функцыянальныя разнавіднасці даданых частак (а гэта абумоўліваецца відамі сінтаксічных адносін між часткамі) могуць звязвацца толькі з пэўнымі тыпамі галоўных частак.

Так, пры атрыбутыўных адносінах, якія ўстанаўліваюцца паміж састаўнымі часткамі складаназалежнага сказа, апорным элементам галоўнай часткі будзе назоўнік (дакладней — азначаемае слова); пры аб'ектных, прасторавых або часавых адносінах — дзеяслоў (дакладней — кіруючае слова); пры адносінах мэтавых, прычынных, характару і спосабу дзеяння, меры і ступені — непрэдыкатыўнае словазлучэнне; пры адносінах прэдыкатыўных, умоўна-выніковых ці супастаўляльных — прэдыкатыўнае спалучэнне. Зразумела, такі напрамак залежнасці (ад віду адносін — да тыпу галоўнай часткі) можа мець месца толькі пры аналізе гатовых канструкцый. У працэсе ж маўлення наглядаецца адваротны напрамак залежнасці: ад апорнага элемента залежыць і від сінтаксічных адносін, што будзе выбраны для сувязі галоўнай часткі з даданай, якая і мае на мэце раскрыццё зместу, азначэнне ці якую-небудзь іншую характарыстыку іменна апорнага элемента галоўнай часткі.

1. У складаназалежных сказах з апорным элементам галоўнай часткі — словам азначаемым (пераважна — назоўнікам) даданая частка, якая ўжываецца толькі ў атрыбутыўнай функцыі, звычайна размяшчаецца непасрэдна пасля апорнага слова. Такая прывязанасць даданай часткі тлумачыцца самім характарам яе: злучальнае слова (займеннік) толькі абагульнена ўказвае на гэты ж прадмет, які названы апорным словам, а таму беспамылкова ўспрыняць, аб якім прадмеце ідзе гутарка ў даданай, можна толькі тады, калі адносны займеннік (злучальнае слова) знаходзіцца пасля назоўніка. А гэта ў сваю чаргу прыводзіць іншы раз нават да вымушанай перабудовы парадку слоў галоўнай часткі: найлепшае месца для апорнага слова — у канцы галоўнай. Напрыклад: *Між дзвюрыма і другою сцяною прытулілася шафа са шклянымі ўверсе дзверцамі, за якімі стаялі кнігі роўненькімі радочкамі* (Я. К о л а с. Школа). Вядома, канечнае палажэнне азначаемага назоўніка — апорнага слова дыктуецца не ў першую чаргу тым, што ў сказе павінна быць даданая азначальная частка. Месца апорнага слова-назоўніка ў галоўнай частцы залежыць перш за ўсё ад сінтаксічнай функцыі яго ў самой частцы. Тут мы сутыкаемся ўжо з пытаннем аб парадку членаў сказа і парадку слоў у словазлучэнні. Калі апорнае слова ў галоўнай частцы з'яўляецца дапаўненнем, іменнай часткай састаўнога выказніка, нават акалічнасцю, дзейнікам ці прыдаткам, то такое слова звычайна і размяшчаецца ў канцы галоўнай часткі. (Праўда, парадак членаў сказа ў значнай меры залежыць нават не ад самога сказа, а ад папярэдняга кантэксту, бо гэты ж парадак членаў сказа выконвае ролю аднаго са сродкаў сувязі саміх сказаў у абзацным адзінстве.) Калі ж

азначаемы назоўнік — апорнае слова — у галоўнай частцы будзе ўваходзіць у рад аднародных членаў, прычым будзе не апошнім у гэтым радзе, або калі гэты назоўнік, выконваючы ролю якога-небудзь члена сказа, павінен будзе размяшчацца не ў канцы сказа, тады, безумоўна, даданая частка, якая ідзе непасрэдна за гэтым назоўнікам, акажацца ў інтэрпазіцыі. Астатнія ж кампаненты рада аднародных членаў ці астатнія члены сказа будуць адарваны і размесцяцца за даданай часткай, напрыклад: *Я ўспамінаю Леначку і Ніну, Міколу над кнігай, замурзаны сажай твар Чыгунка, кузня якога звініць цяпер ад цямна да цямна; успамінаю сасновае бярунне на снезе і смех хоць стомленых, але вясёлых лесарубаў...* (Я. Б р ы л ь. У Забалотці днее). <...>

Аднак адрывацца ад апорнага назоўніка і быць адзеленым ад яго даданай часткай здольна не ўсякае слова. Пры маўленні можа ўзнікаць такая сітуацыя, калі апорны назоўнік будзе паясняцца недапасаваным азначэннем-назоўнікам ці прыдаткам. У такіх словазлучэннях парадак слоў несвабодны: залежнае слова не можа папярэднічаць галоўнаму і не можа быць адзелена ад яго якімі-небудзь іншымі канструкцыямі ці членамі сказа, акрамя дапасаваных азначэнняў. У такім разе недапасаванае азначэнне — назоўнік або прыдатак — будзе размяшчацца паміж апорным элементам і даданай часткай. Апісаная сітуацыя прыводзіць нават да двухсэнсоўнасці, калі формы роду або ліку гэтых двух назоўнікаў супадаюць, напрыклад: *Да таго ж у гэтай зале ўдзень і ўначы дзяжурцыць захоўвальнік парадку, які дазваляе правесці ноч толькі седзячы* (В. М а р о - з а ў, П. К а в а л е н к а. Перад адыходам пезда...). <...> *Княжна Элен попросила посмотреть портрет мужа тетушки, который был сделан на этой табакерке* (Л. Т о л с т о й. Война и мир). *Артем улаштуе його на паровоз до Брузжака, який вирушає в Козятин* (М. О с т р о в с ь к и й, перекл. Як гортувалася сталь).

Магчымасць дваякага ўспрыняцця сэнсу сказа павялічваецца, калі ў функцыі азначальнай даданай будзе ужыты даданыя часткі з іншым граматычным значэннем (прадметнасці, месца, часу і інш.): тут ужо нават несупадзенне роду або ліку не дапамагае выправіць становішча. параўн.: *І гэтай ласкай прыгарнуў да сябе сэрца дзяўчыны, што не ведала ласкі раней* (П. Г а л а в а ч. Загубленае жыццё). <...> Безумоўна, сказы такой будовы стылістычна заганныя. У рускай мове лягчэй пазбегнуць падобных канструкцый: даданая азначальная частка ў радзе выпадкаў можа быць заменена дзеепрыметнікавым зваротам. У беларускай і ўкраінскай мовах, дзе названыя звароты ўжываюцца не так шырока, часцей узнікаюць і такія непажаданыя сітуацыі.

Што ж датычыцца іншых членаў сказа, якія хоць і не характарызуюцца фіксіраванасцю свайго размяшчэння ў адносінах да апорнага назоўніка (г. зн. не абавязкова павінны размяшчацца непасрэдна за ім), але тым не менш знаходзяцца паміж гэтым назоўнікам і даданай часткай, то ў ролі такіх

членаў сказа могуць выступаць дапасаваныя постпазіцыйныя азначэнні, акалічнасці, дапаўненні, выказнікі і нават цэлыя словазлучэнні. Вядома, не ўсе сказы з такой будовай лічацца беззаганнымі з пункту гледжання стылістычных норм сучаснай мовы, напрыклад: *І прыемна ляжаць вот так, прыслухацца да гукаў лясных, да шэпта лістовага, што хіліць да сна* (М. Лынькоў. На чырвоных лядах). <...>

Прэпазіцыя даданай азначальнай часткі ў сучасных усходнеславянскіх мовах яшчэ больш стылістычна маркіравана: такая будова складаназалежнага сказа ўспрымаецца як архаізм і да таго ж з адценнем гутарковасці. Напрыклад: *У які бок людзі кіруюць работу, у той бок хіліцца і чалавек* (К. Чорны. Вясна). *Каб дзіця замарнавалі, — не такія мы суседзі!* (П. Броўка. Сымонка). <...> Яскравае адценне прастамоўнасці маюць і такія прэпазіцыйныя даданыя азначальныя часткі, у склад якіх уваходзіць апорны назоўнік, паўтараючыся ў галоўнай або замяняючыся ў ёй займеннікам: *Каторы конь цягне, таго і паганяюць* (нар.) *Чым умом жавешь, таго и песенку поешь* (нар.). *Котра корова багата реве, то та молока мало даэ* (нар.).

2. У складаназалежных сказах з апорным элементам галоўнай часткі — словам кіруючым (звычайна — дзеясловам) даданая частка, якая ўжываецца ў функцыі даданай дапаўняльнай, даданай месца або даданай часовай, таксама звычайна змяшчаецца пасля апорнага слова, хоць і не абавязкова непасрэдна за ім. Вядома, і размяшчэнне даданай непасрэдна за апорным словам не выключана: *І я дзіўлюся, як у вечным шлюбe пясчаных берагоў сухія губы цалуе хваляў ранішні прыбой...* (А. Званак. Хараство). <...> Даданая частка з лёгкасцю нават разрывае галоўную, застаючыся ўсё ж пасля апорнага слова, — тады, калі ў галоўнай частцы ёсць члены сказа, аднародныя з апорным словам і размешчаныя пасля яго; за даданай часткай могуць быць і дзеепрыслоўныя звароты галоўнай часткі; у сярэдзіне галоўнай будзе даданая частка і тады, калі апорны элемент галоўнай будзе знаходзіцца ў складзе адасобленага словазлучэння, а само гэта словазлучэнне не будзе ў канцы сказа. Аднак усе такія выпадкі інтэрпазіцыі даданай ніякіх істотных рыс да характарыстыкі ўзаемапарадку частак у складаназалежным сказе на дадаюць: тут даданая ўсё роўна размяшчаецца за апорным элементам галоўнай. Такія выпадкі могуць быць цікавымі хіба толькі з боку таго, наколькі лёгка сама галоўная частка разрываецца даданай часткай або — якія канструктыўныя элементы галоўнай часткі здольны размяшчацца дыстантна і пасля даданай.

Аднак у складаназалежных сказах з апорным элементам галоўнай часткі — словам кіруючым — заўважаецца большая свабода дыстантнага размяшчэння: паміж апорным словам і даданай часткай могуць знаходзіцца іншыя члены сказа як з фіксіраваным, так і з нефіксіраваным месцапалажэннем (інакш кажучы, як члены сказа, што абавязкова, па закону парадку слоў у словазлучэнні, павінны быць пасля апорнага

дзеяслова, так і члены сказа, што з пункту гледжання парадку слоў у словазлучэнні маглі б і не быць пасля дзеяслова, але іх месца тут дыктуецца правіламі парадку членаў сказа ці нават вымагаецца больш шырокім моўным кантэкстам). Напрыклад: *Адгэтуль можна ўпотаікі назіраць у с ё, дзе што робіцца* (П. П е с т р а к. Сустрэнемся на барыкадах). <...> Заўважаецца, што ў такіх выпадках, калі паміж апорным элементам і даданай часткай ёсць іншыя члены сказа, непасрэдна перад даданай звычайна размяшчаецца ўказальнае слова або яго сінтаксічны эквівалент (для сказаў з прасторавымі ці часавымі адносінамі між састаўнымі часткамі — адпаведна акалічнасць месца або акалічнасць часу). Адсутнасць такога слова ці яго эквівалента стварае стылістычна маркіраваную канструкцыю: *З ласкавай рукі рыбака Панцяля вiць будзем вянкi, дзе лясок зелянее* (А. К у л я ш о ў. У зялёнай дуброве).

“Прывязанасць” такіх даданых да ўказальнага слова (ці яго эквівалента) нават большая, чым да слова апорнага. І таму калі ўказальнае слова (ці яго эквівалент) знаходзіцца перад апорным словам, даданая частка будзе разрываць галоўную: *Таго, што зрабілася, назад не адробіш* (Я. К о л а с. На прасторах жыцця). <...> У радзе выпадкаў такое размяшчэнне даданай часткі прыводзіць да зліцця ўказальнага слова і сродку сувязі даданай. Так, фарміруюцца састаўныя адзінствы *тады калі, перад тым як, пасля таго як* і г. д. У фарміраванні такіх адзінстваў нельга адмаўляць і ролю, якую адыгрывае размяшчэнне частак складанага сказа. Адарванае ад асноўнага саставу галоўнай часткі ўказальнае слова знаходзіцца ў “слабым становішчы”, яно далучаецца к даданай частцы; гэтым самым ліквідуецца інтэрпазіцыя даданай і разрыў галоўнай; даданая частка аказваецца перад галоўнай.

Пры інакшым парадку членаў сказа галоўнай часткі, асабліва калі ў пачатку складаназалежнага сказа, перад даданай, знаходзіцца дзейнік галоўнай часткі, а выказнік (г. зн., як правіла, апорнае слова) галоўнай — пасля даданай часткі, інтэрпазіцыя даданых меней ужывальна, гэта ўжо — яўнае парушэнне звычайнай нормы: *Таксама хлопцы разважалі і, як трымацца з ім, не зналі* (Я. К о л а с. Новая зямля). <...>

Інтэрпазіцыя можа прыводзіць нават да таго, што даданая частка пачынае ўспрымацца як член піростага сказа. Гэта асабліва яскрава праяўляецца тады, калі сама даданая згортваецца да аднаго слова: *Мы табе што хочаш дамо* (А. Я к і м о в і ч. Бацькаў дар). <...> *А поки што, нехай людi што хочаць гавораць* (Т. Ш е в ч е н к о).

Прэпазіцыя даданых дапаўняльных, месца і часавых наглядаецца ўсё ж некалькі радзей, чым постпазіцыя. Ступень стылёвай маркіраванасці прэпазіцыі залежыць ад функцыянальнай характарыстыкі даданай часткі. Так пастаноўка даданай дапаўняльнай перад галоўнай часткай наогул уяўляецца парушэннем звычайнага парадку частак і нясе заметную стылістычную нагрузку: *Што мігнулі з карагуду вочы, я пакуль нікому не*

скажу (П. Б р о ў к а. Вечар). <...>

Даданая месца з большай лёгкасцю становіцца ў прэпазіцыю. *Дзе таёжныя высяцца горы — там сірэны равуць і маторы* (М. Х в е д а р о в і ч. Залаты лістапад). <...> І ўсё ж прыведзеныя канструкцыі нельга лічыць стылістычна нейтральнымі. Часцей такія сказы ўжываюцца ў гутарковых стылях.

Прэпазіцыйнае становішча даданай часавай, можна сказаць, не нясе і гэтай стылёвай адзнакі, параўн.: *Пакуль усё пройдзе, яму забаранілі паднімацца з пасцелі* (К. Ч о р н ы. Вясна). <...> Прэпазіцыя ці постпазіцыя даданай тут залежыць ад шырокага моўнага кантэксту, ад лагічнага выдзялення асобных частак канструкцыі.

Падагульняючы сказанае, можна адзначыць, што чым больш абстрактны характар маюць адносіны між часткамі складаназалежнага, тым большай свабодай у адносінах да апорнага элемента галоўнай характарызуецца размяшчэнне даданай часткі. Найменш свабоднымі з'яўляюцца, такім чынам, даданыя ў функцыі дапаўняльных, некалькі больш свабоднымі — даданыя ў функцыі месца, а даданыя ў функцыі часавых з'яўляюцца найбольш свабоднымі.

3. У складаназалежных сказах з апорным элементам галоўнай часткі — непрэдыкатыўным словазлучэннем — даданая частка, якая ўжываецца ў функцыі даданых мэтавых, прычынных, характару і спосабу дзеяння, меры і ступені, таксама звычайна размяшчаецца пасля апорнага элемента, за галоўнай часткай. Напрыклад: *Часу зусім выстарчала для таго, каб не спяшаючыся прыйсці ў тэрмін на ўмоўленае месца* (Я. К о л а с. Дрыгва). <...>

Характэрнай асаблівасцю размяшчэння такіх даданых частак з'яўляецца тое, што яны не могуць разрываць апорнага элемента, не могуць укліньвацца ў сярэдзіну яго [вядома, калі апорны элемент выступае ў поўным сваім выглядзе — як словазлучэнне, а не ў згорнутым, у выглядзе аднаго слова, дзеяслова-выказніка ці прыслоўя (або назоўніка) — акалічнасці]. Размяшчэнне ж даданай пасля апорнага элемента пры ўмове, што за даданай будзе працягвацца галоўная частка (г. зн. фактычная інтэрпазіцыя даданай, калі гэта даданая — усё ж пасля апорнага элемента галоўнай), у такіх складаназалежных сказах не з'яўляецца парушэннем нормы. Тут ужо гутарка будзе ісці ў першую чаргу аб магчымасці дыстантнага размяшчэння кампанентаў галоўнай часткі: што можа быць адарвана ад асноўнага ядра галоўнай часткі і змешчана на адлегласці, за даданай часткай. Звычайна гэта аднародныя члены галоўнай часткі, адасобленыя словазлучэнні: *Спытайся я наўздагад, каб толькі не слухаць няшчырасці, але трыпіў якраз* (Я. Б р ы л ь. У Забалоцці днее). <...>

Размяшчэнне даданай перад апорным элементам галоўнай (у пачатку сказа ці пасля якіх-небудзь членаў галоўнай часткі, але перад апорным элементам) менш уласціва для сучаснай мовы. Некаторыя даданыя (у

прыватнасці, даданыя з функцыяй меры і ступені, а таксама даданыя з мэтавай функцыяй, маючыя злучнік *бо*) наогул не могуць быць перад апорным элементам, і размяшчэнне іх у прэпазіцыі — рэзкае парушэнне нормы, параўн.: *Аж юкнула Кацярынка, так задаў ёй кулаком...* (В. Дунінін-Марцінкевіч. Гапон). Калі ж складаназалежны сказ і можа мець такую будову (з даданай — у функцыі прычыннай, характару і спосабу дзеяння ці мэтавай са злучнікамі, акрамя *бо*, — размешчанай перад апорным элементам), то такі сказ не будзе стылістычна нейтральным: даданая частка ў ім будзе мець большую, чым звычайна, сэнсавую нагрузку, будзе больш акцэнтавана: *Каб пазбыўся ён смагі, піць даю яму з флягі* (А. Куляшоў. Сцяг брыгады). <...>

Разрываць сказ, будучы перад апорным элементам галоўнай часткі, даданая частка можа тады, калі кампаненты галоўнай зноў-такі здольны размяшчацца дыстантна, у адрыве ад ядра галоўнай часткі. У такім адрыве, у самым пачатку сказа, перад даданай часткай, могуць быць асобныя члены сказа, уваходзячыя ў рад аднародных членаў, адасобленыя словазлучэнні, звароткі, а таксама ўказальныя (суадносныя) словы, напрыклад: *Загубілі яе, затапілі яе трактарамі, а каб нават слядоў не пакінуць, спалілі агнём* (А. Куляшоў. Дом № 24). <...> Пры такім размяшчэнні даданай — паміж указальным словам і апорным элементам галоўнай — наглядаецца імкненне да зліцця ўказальнага слова са сродкам сувязі даданай часткі (г. зн са злучнікам, злучальным словам або часціцай у ролі злучніка). Так адбываецца фарміраванне састаўных адзінстваў *таму што, замест таго што, дзеля таго што, дзеля таго каб, дзякуючы таму што*, руск. *потому что, для того чтобы, благодаря тому что*, укр. *через те що, тому що* і г. д.

Інакшы від размяшчэння даданай у інтэрпазіцыі, але перад апорным элементам — з’ява не частая. Прыклады такой будовы сказаў сведчаць аб тым, што гэта — адхіленне ад нейтральнай нормы: *Дзесь у далечы, нібы жар каваль, хмара дзьмухае іскры-зарніцы* (Я. Колас. Дуб). <...> Такія інтэрпазіцыйныя даданыя маюць адценне ўстаўных канструкцый.

Размяшчэнне даданай унутры апорнага элемента — з’ява рэдкая. Як ужо гаварылася, гэта, вядома, — не норма, і даданая ў такім сказе набліжаецца да члена простага сказа: *Пасля пачаў павольненька, каб не накалоць ног, прахаджвацца ўзад і ўперад па сцежцы* (К. Чорны. Бацькаўшчына). <...>

4. У складаназалежных сказах з апорным элементам галоўнай часткі — прэдыкатыўным спалучэннем — даданая частка, якая ўжываецца ў функцыі дзейнікавай, выказнікавай, умоўнай, уступальнай, выніковай ці супастаўляльнай, не можа разрываць апорны элемент, калі ён прадстаўлен у поўным, разгорнутым выглядзе — як двухкампанентнае спалучэнне. Даданая частка размяшчаецца перад апорным элементам або пасля яго — вось норма ў будове такіх сказаў. Адсюль становіцца відавочным, што калі

галоўная частка мае форму неразвітага простага сказа або калі адзін галоўны член пачынае, а другі — заканчвае галоўную частку, то інтэрпазіцыя даданай звычайна выключаецца. (Рэдкія выпадкі разрыву даданай часткай апорнага элемента могуць прыводзіць да зліцця з даданай часткай тых слоў галоўнай, якія знаходзяцца перад гэтай даданай <...> або да набліжэння даданых частак да ўстаўных канструкцый <...>.) І толькі ў выпадку, калі дзейнікам галоўнай часткі выступае ўказальнае слова, даданая частка разрывае апорны элемент (параўн. з гэтым размяшчэнне іншых даданых у інтэрпазіцыі, пасля ўказальных слоў, дзе гэтыя ўказальныя словы праяўлялі схільнасць да зліцця са сродкамі сувязі даданай часткі). Асабліва гэта датычыцца даданых у функцыі дзейнікавых, параўн.: *Той, хто разлагае армію знутры, той самы подлы, самы злосны вораг* (П. Г л е б к а. Над Бярозай-ракой). <...>

Усе ж іншыя выпадкі інтэрпазіцыйнага размяшчэння даданай — гэта адхіленне ад нормы, напрыклад: *Заўсёды, хто жыве ўспамінам аб мінулым, той апускае вочы ў дол* (А. З в о н а к. У дарозе). <...> Адчуваецца, што даданая частка ў такіх умовах набывае значэнне пабочнай заўвагі і набліжаецца да ўстаўной канструкцыі. І толькі тады магчыма стылістычна немаркіраваная інтэрпазіцыя даданай (без разрывання апорнага элемента), калі даданая частка адносіцца да адасобленага словазлучэння, якім пачынаецца галоўная частка, або калі ў самой галоўнай частцы ёсць аднародныя выказнікі ці аднародныя дзейнікі, прычым у склад апорнага элемента галоўнай часткі ўваходзіць не апошні з рада аднародных дзейнікаў ці выказнікаў.

Даданыя ў функцыі дзейнікавых звычайна знаходзяцца ў постпазіцыі; постпазіцыя даданых дзейнікавых са злучнікамі і злучальнымі словамі *што, як, калі, каб*, руск. *что, как, если, чтобы*, укр. *що, як, калі, щоб* і пад. — звычайная норма сучаснай мовы. Прэпазіцыя іх — стылістычна матывіравана: *А што далей будзе, дык немаведама* (К. Ч о р н ы. Бацькаўшчына). <...>

Даданыя ў функцыі ўступальных вызначаюцца тым, што яны могуць быць як у постпазіцыі, так і ў прэпазіцыі. Зусім раўнацэнна і тое, і другое становішча для даданых, напрыклад, са злучнікамі *хоць (хаця), хай (няхай), хай сабе што (няхай сабе што), дарма што*, руск. *хоть (хотя), пусть, пускай, даром что*, укр. *хоч, хай, нехай, правда, дарма що* і пад. Параўн.: *А шчасця, гарачага, хмельнага шчасця ім ніяк нельга было ўдосталь напіцца, хоць прастаялі на снезе амаль да світання* (Я. Б р ы л ь. На Быстранцы). <...>

Перавага аддаецца прэпазіцыйнаму становішчу даданай часткі тады, калі яна звязваецца з галоўнай спалучэннем займеннікаў *як, калі, дзе, куды* і пад. (руск. *как, когда, где, откуда* і пад., укр. *як, де, куди, коли, хто* і пад.) з часціцай *ні* (руск. *ни*, укр. *не*), г. зн. *як ні, калі ні, куды ні* і г. д.

Даданыя ў функцыі выказнікавых гэтак жа сама аднолькава лёгка

бываюць і ў прэпазіцыі, і ў постпазіцыі. У прыватнасці, даданя са злучальным словам *які*, руск.: *какой, каков, который*, укр. *який* часцей ужываюцца перад галоўнай часткай, даданя ж з астатнімі сродкамі сувязі (інакш кажучы, даданя з іншымі граматычнымі значэннямі — акрамя атрыбутыўнага) размяшчаюцца і за, і перад галоўнай часткай.

Даданя ў функцыі супастаўляльных вызначаюцца тым, што прэпазіцыя іх з’яўляецца рысай пераважаючай, асабліва калі гэтыя даданя звязваюцца з галоўнай злучнікамі *чым* і *як*, руск. *чем*, укр. *чим, що*: *Чым яскравей будуць вызначацца гэтыя індывідуальныя асаблівасці пісьменніка, тым цікавей будзе яго творчасць* (К. Ч о р н ы. Маладыя прэзаікі). <...> Постпазіцыя даданых сустракаецца радзей, але і яна не нясе звычайна вялікай дадатковай стылістычнай нагрузкі, хіба што некалькі ўзмацняе акцэнтацыю галоўнай часткі: *“Лети ведаць адразу, чым намарна спадзявацца”*, — сказаў ён [Пагірэйчык] (К. Ч о р н ы. Вялікі дзень).

Яркай перавагай прэпазіцыі над постпазіцыяй характарызуюцца складаназалежныя сказы з даданымі ў функцыі ўмоўных. Пераважнае прэпазіцыйнае становішча даданай тлумачыцца імкненнем захаваць паслядоўнасць у разважанні: спачатку выкладаецца ўмова, а потым — вынік. Перад галоўнай часткай размяшчаюцца даданя ўмоўныя з любым злучнікам. Калі ж акцэнтацыя ўмовы аслабляецца, калі галоўная ўвага ў сказе звяртаецца на вынік, а тое, аб чым гаворыцца ў даданай частцы, падаецца як пабочная заўвага, тады даданая частка размяшчаецца пасля галоўнай: *Так, на свеце ўсяго многа, як размысліш унікліва і падумаеш над гэтым* (Я. К о л а с. Сымон-музыка). <...> Постпазіцыя, як бачна з прыкладаў, тут ужо стылістычна матывіравана.

Падводзячы вынік усяму сказанаму, можна яшчэ раз зазначыць, што прэпазіцыя, інтэрпазіцыя ці постпазіцыя даданай часткі ў адносінах да галоўнай — гэта ў асноўным знешняе праяўленне больш глыбокіх моўных заканамернасцей. Заканамернасці гэтыя ў першую чаргу звязаны са структурай галоўнай часткі (з характарам апорнага элемента, які — калі ён выражаны словазлучэннем ці спалучэннем слоў — звычайна “не паддаецца” разрыву даданай часткай), а сама структура галоўнай часткі знаходзіцца ў прамой сувязі з відам адносін паміж часткамі ў складаназалежным сказе. Від жа адносін дыктуюцца мэтай выказвання.

На гэту першааснову накладваюцца больш дробныя фактары, якія змяняюць у той ці іншы бок або ўдакладняюць генеральныя правілы размяшчэння частак складаназалежнага сказа: функцыянальнае значэнне даданай часткі, граматычнае яе значэнне, нават ужыванне таго ці іншага злучніка; будова галоўнай часткі (наяўнасць у галоўнай частцы аднародных членаў, адасобленых словазлучэнняў і г. д.). Урэшце, на ўсе гэтыя індывідуальна-сказавыя прычыны накладваюцца яшчэ карэктывы ў парадку частак, якія вынікаюць з унутрыабзацных, міжсказавых сувязей.

Калі ж, пасля ўліку ўсіх гэтых фактараў, аказваецца, што

складаназалежны сказ пабудаваны ўсё ж не ў адпаведнасці з названымі патрабаваннямі, то відавочна, што такі сказ або стылістычна маркіраваны, або гэта парушэнне норм літаратурнай мовы. Вядома, амплітуда адхіленняў ад нормы (стылістычна матывіраваных або нематывіраваных) у паэтычнай мове будзе большай, што звязана ўжо з іншымі, пазалінгвістычнымі прычынамі.

Шуба П.П. Тыпалогія складаназалежнага сказа ва ўсходнеславянскіх мовах // Лінгвістычныя даследаванні. — Мн., 1971. С. 263—278.

П.П. Шуба

АБ РАЗМЕЖАВАННІ ДВУХ УЗРОЎНЯЎ СІНТАКСІЧНАГА АНАЛІЗУ

1. У працах, прысвечаных вывучэнню простага і складанага сказа, часта не наглядаецца чоткага размежавання двух сінтаксічных узроўняў аналізу: узроўню простага сказа і ўзроўню складанага сказа. Нярэдка адзінкі аднаго ўзроўню механічна пераносяцца на абазначэнне адзінак другога, больш высокага ўзроўню. Так, да гэтага часу, напрыклад, сустракаецца тэрмін “сказ” (параўн. “галоўны сказ”, “даданы сказ”) для абазначэння састаўных частак складаназалежнага сказа <...>. Недакладнасць у тэрміналогіі стварала ілюзію тоеснасці частак адзінага сінтаксічнага цэлага — складаназалежнага сказа — і асобнай самастойнай адзінкі — простага сказа. Ствараўся своеасаблівы “гіпноз простага сказа”, які доўгі час перашкаджаў вывучэнню структуры складанага, у прыватнасці складаназалежнага сказа.

2. Пры аналізе простага сказа ў якасці функцыянальных адзінак вылучаюцца так званыя члены сказа: дзейнік, выказнік, а таксама дапаўненне, азначэнне, акалічнасць. У найбольш схематычным выглядзе мадэль простага сказа зводзіцца да называння якога-небудзь прадмета (з’явы і інш.) і паведамлення аб ім новых звестак. З гэтага пункту погляду просты сказ дзеліцца на дзве асноўныя групы: тэму і рэму (у большасці выпадкаў тэма супадае з традыцыйным “саставам дзейніка”, а рэма — з “саставам выказніка”).

У складаназалежным сказе — у прасцейшай яго разнавіднасці — таксама вылучаюцца два саставы, г. зн. дзве састаўныя часткі <...>. У адной з іх — галоўнай звычайна змяшчаецца паведамленне, якое паграбуе канкрэтызацыі шляхам указання на аб’ект, месца, час, прычыну, мэту і г. д, што і складае змест другой — залежнай, падпарадкаванай, г. зн. даданай часткі. Неаднаразова адзначалася, што даданая частка не заўсёды залежыць ад усяго саставу галоўнай, а іншы раз — ад асобных слоў апошняй ці нават ад словазлучэнняў, і толькі ў асобных выпадках — ад усёй галоўнай часткі <...>. Нагляданні паказваюць, што ў галоўнай частцы складаназалежнага сказа заўсёды вылучаецца асноўнае ядро, якое ўмоўна

можна было б назваць апорным элементам <...>. Дзеля гэтага ядра і ствараецца, вобразна гаворачы, даданая частка, яму яна і падпарадкавана.

Адсюль вынікае, што ў такіх сказах, як напрыклад *I пакаціўся гром, якому век рэхам грымець* (М.Танк) і *I пакаціўся гром, пасля таго як бліснула маланка* — галоўная частка першага сказа толькі фармальна супадае з галоўнай часткай другога. У гэтых сказах галоўныя часткі адрозніваюцца характарам апорнага элемента. Калі ў першай з іх апорным элементам будзе слова *гром*, то у другой — *пакаціўся*. Паказальна, што апорны элемент з’яўляецца той неабходнай і разам з тым дастатковай велічынёй, якая, уласна кажучы, і складае галоўную частку. Ёсць нямала выпадкаў, калі ўся галоўная частка складаецца толькі з аднаго апорнага элемента, напрыклад: *О вы, што век цэлы адзеты і сыты, і з думкай аднэй, каб пражыць весялей* (Я. Купала).

3. Паміж галоўнай і даданай часткамі ўстанаўліваюцца тыя або іншыя адносіны (уся разнастайнасць відаў гэтых адносін аб’ядноўваецца ў пэўныя тыпы; так, можна вылучаць адносіны прэдыкатыўныя, атрыбутыўныя, аб’ектныя, прасторавыя, часавыя, умоўна-выніковыя, прычынныя, мэтавыя, меры і ступені, характару і спосабу дзеяння, супастаўляльныя). Адзначаныя граматычныя адносіны ўстанаўліваюцца паміж кампанентамі — састаўнымі часткамі, “членамі” складаназалежнага. Гэтыя кампаненты, з’яўляючыся граматычнымі адзінкамі, павінны мець пэўнае граматычнае значэнне, аформленае тымі або іншымі граматычнымі сродкамі. Асноўным граматычным значэннем г а л о ў н а й часткі з’яўляецца яе падпарадкаваючы характар. Гэта граматычнае значэнне афармляецца звычайна пры дапамозе інтанацыі (інтанацыя незакончанасці); калі ж галоўная частка з той або іншай прычыны знаходзіцца пасля даданай, то для афармлення галоўнай становяцца неабходнымі іншыя сродкі, таму што інтанацыя прымусова набывае характар закончанасці. У гэтым выпадку ўжываюцца часціцы *то, так, дык* і інш. Напрыклад: *А што далей будзе, дык немаведама* (К.Чорны). Параўн.: *Немаведама, што далей будзе*.

Граматычныя значэнні д а д а н а й часткі могуць быць розныя. Можна вылучаць, напрыклад, наступныя тыпы даданых частак у адпаведнасці з іх граматычным значэннем: прадметнасці, азначальнасці, месца, часу, умовы, прычыны і падставы, мэты, меры і ступені, характару і спосабу дзеяння, меркавання, выніку. Усе гэтыя граматычныя значэнні зыражаюцца пэўнымі фармальнымі граматычнымі сродкамі: адноснымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі, мадальнымі словамі, а ў першую чаргу — падпарадкавальнымі злучнікамі. Усе гэтыя фармальныя граматычныя сродкі аб’ядноўваюцца ў адну групу — сродкаў сувязі галоўнай часткі з даданай. Напрыклад, граматычнымі сродкамі выражэння так званага прадметнага значэння даданай часткі будуць займеннікі *хто, што* (у розных склонах, з прыназоўнікамі або без іх) і злучнік *што*, які

генетычна ўзыходзіць да займенніка і з’яўляецца найбольш абстрактным выразнікам значэння “прадметнасці”; граматычнымі сродкамі выражэння азначальнага значэння будуць займеншкі *які, каторы, чый* (у розных склонах, з прыназоўнікамі або без іх) і злучнік *што за*, які ўзыходзіць да аднайменнай узмацняльнай часціцы; граматычнымі сродкамі выражэння значэння месца будуць адпрыслоўныя словы *дзе, куды, адкуль*, якія выступаюць або як так званыя злучальныя словы, або як злучнікі і г. д.

Граматычныя сродкі, што афармляюць пэўныя тыпы граматычнага значэння даданай часткі, не з’яўляюцца, вядома, чымсьці застылым, нязменным. Але як, напрыклад, і канчаткі назоўнікаў (якія з’яўляюцца таксама с р о д к а м і выражэння граматычных значэнняў гэтых назоўнікаў у складзе словазлучэння), на даным гістарычным этапе можна ўмоўна лічыць, што гэтыя сродкі склаліся і аформіліся ў пэўную сінтаксічную катэгорыю. У адпаведнасці з гэтым найбольш яркім і чоткім выразнікам, напрыклад, адносін атрыбутыўнасці будзе, вядома, даданая частка з граматычным значэннем азначальнасці; для аб’ектных адносін — даданая частка з граматычным значэннем “прадметнасці” і г. д. Гэта не выключае, аднак, магчымасці ўжывання даданых не толькі ў сваім так званым прамым значэнні, але і “пераносна”. У залежнасці ад накіраванасці неабходнай канкрэтызацыі галоўнай часткі пры атрыбутыўных адносінах, напрыклад, можа быць ужыта даданая частка з граматычным значэннем месца, часу і інш. Параўн.: *Вось і хата, каторую часта ён сніў* (П.Броўка). *Некалькі разоў прайшоўся ён на тых сцежках, дзе можна было знячэўку спаткацца з ёю* (Я.Колас). *Маёвай ноччу — такой, калі хмарна і месяц не свеціць, — разведка трапіла на засаду* (Я.Брыль).

Ствараецца, такім чынам, своеасаблівы рад граматычных форм даданых частак. Кожны з членаў такога рада мае сродкі свайго афармлення, мае пераважную, замацаваную за ім гістарычна, функцыю ў складаназалежным сказе і разам з тым — па неабходнасці — можа быць ужыты ў іншай сінтаксічнай функцыі (“пераносна”).

4. Граматычныя сродкі, якія служаць для афармлення таго або іншага граматычнага значэння даданай часткі, з’яўляюцца адзінкай іншага сінтаксічнага ўзроўню, чым, напрыклад, граматычныя сродкі афармлення састаўных элементаў простага сказа (слоў, словазлучэнняў). У якасці граматычных сродкаў ужываюцца самі элементы простага сказа: словы, што могуць функцыянальна выступаць як члены сказа, і нават словазлучэнні, напрыклад: *Блізка пры заводзе варушыліся рабочыя, якія працавалі на падкатцы дрэва* (П.Пестрак). *Халявы ботаў былі шэрымі ад пылу, у той час як знізу боты намоклі ад расы* (П.Пестрак).

У святле сказанага намячаецца іншы пункт погляду на злучнікі. Можна было б разглядаць асобна граматычныя сродкі афармлення кампанентаў простага сказа, г. зн. сродкі сувязі членаў простага сказа, і граматычныя сродкі афармлення кампанентаў складанага (у прыватнасці

складаназалежнага) сказа, прычым гэта — адзінкі розных узроўняў. Калі першыя заўсёды з’яўляюцца адзінкамі больш нізкага сінтаксічнага ўзроўню (а марфалагічна — звычайна службовымі марфемамі ці службовымі часцінамі мовы), то другія, бясспрэчна, могуць быць і знамянальнымі часцінамі мовы (выступаючы функцыянальна і як члены сказа: дзейнік, азначэнне, дапаўненне, акалічнасць і інш.), і нават спалучэннямі знамянальных слоў са службовымі і г. д.

5. Граматычныя адносіны, якія ўстанаўліваюцца паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа, знаходзяць сваё фармальнае выражэнне не толькі ў функцыянальным характары ўжывання даданай часткі, але ў пэўнай меры і ў афармленні галоўнай часткі. Калі разглядаць складаназалежны сказ як факт маўлення, то па сутнасці галоўная частка і дыктуе характар адносін. У акце маўлення выбіраецца той апорны элемент галоўнай часткі, які патрабуе канкрэтызацыі, дапаўнення, далейшага разгортвання і інш., і ад таго, як (у якім напрамку) гаворачая асоба мае намер яго канкрэтызаваць, знаходзіцца ў непасрэднай залежнасці і сам характар адносін паміж кампанентамі складаназалежнага сказа. Аднак фармальна галоўная частка звычайна дапускае даволі вялікі дыяпазон магчымых адносін (а значыць, і магчымых функцый даданых частак). Першапачатковым абмежавальнікам гэтага “спектра даданых” і з’яўляюцца ў галоўнай частцы элементы, якія традыцыйна называюцца суадноснымі (указальнымі) словамі. Гэтыя элементы галоўнай часткі рэзка скарачаюць колькасць магчымых функцый даданых пры той або іншай канкрэтнай галоўнай частцы: яны самі па сабе з’яўляюцца першымі найбольш агульнымі паказчыкамі выбіраемага гаворачай асобай тыпу адносін (атрыбутыўных, аб’ектных, прасторавых і г. д.). Дзякуючы гэтай сваёй ролі суадносных (указальных) словы семантычна падобны на даданую частку, а таму паміж апорным элементам галоўнай часткі і суадносным словам, з аднаго боку, а таксама паміж апорным элементам галоўнай часткі і даданай часткай — з другога, устанаўліваюцца фактычна аднолькавыя сінтаксічныя адносіны. Гэта непазбежна вядзе да таго, што паміж суадносным словам галоўнай часткі і даданай часткай устанаўліваюцца своеасаблівыя адносіны тоеснасці або ўдакладнення (абмежавання аб’ёму).

6. Так як граматычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі фармальна знаходзяць сваё выражэнне як у функцыянальным значэнні даданай часткі (а апошняе ў значнай ступені залежыць і ад граматычнага значэння самой даданай часткі; граматычнае ж значэнне даданай выражаецца, як было паказана вышэй, граматычнымі сродкамі — займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі, злучнікамі і інш.), так і ў пэўнай меры ў суадносных словах галоўнай часткі, то з пункту погляду афармлення складаназалежнага сказа як адзінага сінтаксічнага цэлага і суадносных словы, і сродкі выражэння граматычнага значэння даданай

часткі маюць між сабой шмат агульнага. І тыя і другія выконваюць ролю “сродкаў сувязі” кампанентаў складаназалежнага сказа. Адсюль зразумела, што ў радзе выпадкаў суадносныя словы выконваюць тую ж функцыю, што і злучнікі або злучальныя словы, напрыклад: *Напраіш на дарозе на якую машыну ці фурманку, тады і мяне падбярэш* (М.Лынькоў). У радзе выпадкаў адбываецца нават аб’яднанне суадносных слоў галоўнай часткі і злучнікаў (злучальных слоў) даданай часткі, якое прыводзіць да ўтварэння так званых састаўных злучнікаў, напрыклад: *З тых пор як пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сёння* (А.Куляшоў).

Такім чынам, пры аналізе складаназалежнага сказа мы сустракаемся з такімі граматычнымі адзінкамі, якія прынцыпова не супадаюць з граматычнымі адзінкамі пры аналізе простага сказа.

Шуба П.П. Аб размежаванні двух узроўняў сінтаксічнага аналізу // Беларускае і славянскае мовазнаўства. — Мн., 1972. С. 283—286.

Л.І. Бурак

СІНТАКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ СКЛАДАНАГА СКАЗА

Складаны сказ — камунікатыўная адзінка вышэйшага, у параўнанні з простым сказам, сінтаксічнага ўзроўню. Гэта адзінка ўтвараецца ў выніку аб’яднання дзвюх і большай колькасці прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка-сінтаксічных адносінах паміж сабой. Складаны сказ мае “сваю ўласную будову”, ад чаго яго прэдыкатыўныя часткі “могуць уключаць звязаныя сродкі або мець іншыя структурныя асаблівасці, якія дыктуюцца будовай складанага сказа як адзінага цэлага”; ён “мае значэнне, якое не зводзіцца да сумы значэнняў частак, валодае сэнсавай цэласнасцю і, такім чынам, складае структурнае і семантычнае адзінства”¹. Структурна-граматычнае адзінства ўтвараецца пры дапамозе такіх сродкаў, як злучнікі і іх аналагі, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў у складзе гэтых частак; семантычнае ж адзінства дасягаецца не толькі лексічным нападуненнем прэдыкатыўных частак, іх сэнсавай самастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія яны ўступаюць у складаным сказе.

Узаемасувязь паміж прэдыкатыўнымі часткамі ў структуры складанага сказа часта мае далучальны характар У такім разе кожная прэдыкатыўная частка абавязкова мае далучаючае або далучальнае значэнні. Ва ўсякім складаным сказе (складаназлучаным, складаназалежным ці бяззлучнікавым) далучаючая частка, як правіла, аўтасемантычная — лексічнага нападунення такой часткі зусім дастаткова для самастойнага

¹ Б е л о ш а п к о в а В. А. Современный русский язык: Синтаксис. — М., 1977. С. 158.

функцыяніравання яе ў якасці асобнага (простага) сказа. Яна служыць асновай структурнай арганізацыі складанага сказа і заўсёды будзеца як самастойны сказ, у якім няма фармальна-граматычныя паказчыкаў, якія сведчылі б пра неабходнасць прымацавання далучальнай часткі (у складаназалежным сказе далучальнай можа быць толькі даданая частка). Таму натуральна, што далучальная частка змяшчае не абавязковае, а дадатковае паведамленне адносна таго, пра што гаворыцца ў далучаючай частцы складанага сказа. Будова далучальнай часткі паказвае, што гэтая частка ў адпаведнасці з яе лексічным напаўненнем самастойна функцыяніраваць не можа, а прыстасоўвае сваю структуру да далучаючай часткі, каб прымацавацца да яе і сумесна з ёй выразіць спецыфічную семантыку ўсяго складанага сказа. Падобнае дастасаванне знаходзіць сваё адлюстраванне ў парадку слоў далучальнай часткі, анафарычных элементах, лексічных паўторах асобных словаформ і іншых сродках. Напрыклад: *Шчокі дзяўчыны паружавелі ад хвалявання, і гэтыя прыдавала ей асаблівую прываблівасць* (Я. Колас). <...> З прыкладаў відаць, што далучальная частка па сваёй прыродзе сінсемантычная, паколькі ў ёй ёсць адпаведныя ўказанні на прамую сувязь яе ў структуры складанага сказа з далучаючай часткай.

Сінтаксічная сувязь паміж далучальнай і далучаючай часткамі складанага сказа вызначаецца камунікатыўнымі задачамі выказвання, атрымліваючы непасрэднае выражэнне ў разнастайных злучнікавых і бяззлучнікавых сродках. Гэтыя сродкі з'яўляюцца "стандартызванымі элементамі структуры"² складанага сказа; яны не толькі маркіруюць далучальную частку, але і служаць выразнікам тых семантыка-сінтаксічных адносін, якія ўзнікаюць паміж ёй і далучаючай часткай у структуры складанага сказа. Устаноўлена, што семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж такімі прэдыкатыўнымі часткамі могуць мець паратаксічны або гіпатаксічны характар. <...>

Складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя сказы з далучальнымі адносінамі маюць разнародны састаў, які знаходзіць сваё адлюстраванне ў структурнай разнастайнасці прэдыкатыўных частак і парадку слоў у іх. Кожная прэдыкатыўная частка выконвае сваю функцыю і не можа перадаць яе другой частцы, бо адносіны адной часткі да другой не такія, як адносіны другой часткі да першай. Апрача таго, структура гэтых сказаў вызначаецца рознай ступенню перарывістасці. Найбольшую перарывістасць маюць бяззлучнікавыя складаныя сказы, паколькі адсутнасць злучнікаў і злучальных слоў прадвызначае самую працяглую інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчыць аб мінімальнай цеснаце счাপлення паміж імі. Найменшая перарывістасць уласціва складаназалежным сказам, бо гіпатаксічныя злучнікі і злучальныя

² Ильенко С. Г. Сложное предложение в современном русском языке. — Л., 1976. С. 21.

словы ў значнай меры скарачаюць інтанацыйную паўзу на стыку прэдыкатыўных частак і сведчаць аб максімальнай (разумеецца, для далучэння) цеснаце счаплення паміж імі. Некалькі большай перарывістасцю характарызуюцца складаназлучаныя сказы, таму што паратаксічныя злучнікі і злучальныя словы ў адрозненне ад гіпатаксічных сведчаць аб меншай залежнасці далучальнай часткі ад далучаючай. Атрымліваецца, што далучальныя адносіны ў складаназлучаных і асабліва ў бяззлучнікавых складаных сказах праяўляюцца больш чотка і выразна, чым у складаназалежных сказах.

З канкрэтнымі разнавіднасцямі далучальных адносін неразрыўна звязана адкрытасць–закрытасць структуры складанага сказа. Усе складаназалежныя сказы і абсалютная большасць складаназлучаных і бяззлучнікавых складаных сказаў маюць закрытую структуру. Пры такой структуры ў складаным сказе часцей за ўсё змяшчаюцца дзве прэдыкатыўныя часткі (далучальная і далучаючая). Аднак не выключаны і такія выпадкі, калі закрытую структуру складаюць тры і больш прэдыкатыўных частак. Праўда, у гэтым разе далучальнае значэнне звычайна мае апошняя прэдыкатыўная частка, якая закрывае сабой структуру складанага сказа. *Я хлеба ў багатых прасіў і маліў — яны ж мне каменні давалі; і тыя каменні між імі і мной сцяною вялізнаю ўсталі* (М. Б а г д а н о в і ч). І толькі ў камбінаваных складаных сказах можа быць некалькі далучальных частак, якія аб'яднаны разнастайнымі злучнікавымі і бяззлучнікавымі сродкамі сувязі: *Яны зноў маўчаць, але маўчанне гэта радаснае, чыстае, ад яго вясёласць у грудзях шырыцца* (І. М е л е ж). Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў закрытай структуры, як правіла, разнастайныя; яны маюць рознае сінтаксічнае афармленне і парознаму суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўтварае ўвесь складаны сказ.

Інакшымі ўласцівасцямі характарызуюцца складаныя сказы, якія маюць адкрытую структуру: яны змяшчаюць дзве, тры і больш прэдыкатыўных частак сярод якіх адна далучаючая, астатнія — далучальныя. Далучальныя і далучаючыя часткі складаных сказаў адкрытай структуры больш-менш аднастайныя; яны маюць адносна аднолькавае сінтаксічнае афармленне і больш-менш аднолькава суадносяцца з тым семантычным цэлым, якое ўяўляе сабой увесь складаны сказ. Усё гэта суправаджаецца абавязковым паўтарэннем злучніка, а пры бяззлучнікавай сувязі — абавязковым паўтарэннем і сіметрычным размяшчэннем у кожнай далучальнай частцы асобных кампанентаў далучаючай часткі: *Мы сядзелі каля хаты, а воз стаяў у гумне, а бацька на рабоце, а маці дома* (К. Ч о р н ы). *Смачна бульба з кілбасою, смачна бульба з агурком, смачна бульба з саланінай, смачна бульба з селядцом* (А. Р у с а к). Аднастайнасць граматычнай будовы прэдыкатыўных частак дае магчымасць выражаць толькі далучальна–пералічальныя адносіны паміж

імі, што істотна абмяжоўвае сферу распаўсюджвання складаных сказаў адкрытай структуры ў сучаснай беларускай мове. Апрача таго, аднастайнасць будовы далучальных і далучаючых частак складанага сказа сведчыць аб мінімальнай перарывістасці яго структуры, а гэта ў сваю чаргу збліжае далучальныя адзінкі са злучальнымі.

<...>

Апрача статычнай, складаным сказам з далучальнымі адносінамі ўласціва таксама дынамічная структура. Разуменне складанага сказа як дынамічнай структуры вымагае прызнання ў ім асобай функцыянальнай перспектывы — значэння дадзенага і новага, якое накладваецца на структурна-граматычныя характарыстыкі яго прэдыкатыўных частак. Асноўнымі сродкамі выражэння дынамічнай структуры ў складаным сказе з'яўляюцца інтанацыя і парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак. <...> Што да парадку далучальных і далучаючых частак у структуры складанага сказа, дык ён, як правіла, фіксіраваны: далучаючая частка, якая актуальна менш важная (змяшчае ў сабе інфармацыю вядомую, прама ці ўскосна дадзеную), размяшчаецца ў прэпазіцыі; далучальная частка, якая актуальна больш важная (змяшчае ў сабе новую інфармацыю), размяшчаецца ў постпазіцыі. І толькі асобныя даданыя далучальныя часткі, пры ўмове пэўнай фразеалагізацыі або асаблівай актуалізацыі змешчанай у іх інфармацыі, інверсіруюцца і спарадычна ставяцца перад галоўнай (далучаючай) часткай ці, атрымаўшы спецыфічнае адценне пабочнага або ўстаўнога сказаў, уключаюцца ў сярэдзіну галоўнай часткі складанага сказа: *Як і трэба было чакаць, прапанова выклікала шмат спрэчак* (Х. Шынклер); *Піліпчык абяцаў яшчэ паказаць яму — калі адыдуць фашысты далей — рэшткі спаленых ім машын* (М. Лынькоў). Страціўшы значэнне дадатковага паведамлення (значэнне далучальнасці), такія прэдыкатыўныя часткі лёгка ператвараюцца ў пабочныя або ўстаўныя сказы.

Форма і значэнні складаных сказаў з далучальнымі адносінамі, розныя сродкі сувязі (полісіндэтычныя і асіндэтычныя) прэдыкатыўных частак садзейнічаюць актыўнаму выкарыстанню названых адзінак у якасці асобных стылістычных фігур для адлюстравання шматлікіх з'яў і падзей аб'ектыўнай рэчаіснасці. Вялікія магчымасці выбару той або іншай фігуры, звязаныя з разнастайнасцю структурных тыпаў складанага сказа, рэалізуюцца ва ўмовах канкрэтнага кантэксту і вызначаюцца яго семантыка-сінтаксічнымі і функцыянальна-стылістычнымі асаблівасцямі.

Бурак Л.І. Сінтаксічныя асаблівасці складанага сказа // Веснік БДУ. Сер 4. — Мн., 1980. № 1. С. 27—31.

М.І. Канюшкевіч

ТЫПАЛОПЯ ГРАМАТЫЧНАЙ СТРУКТУРЫ

АТРИБУТЫ НАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА Ў БЕЛАРУСКАЙ І РУСКАЙ МОВАХ

Тыпалагічнае вывучэнне сінтаксічных адзінак такіх блізкіх моў, якімі з'яўляюцца беларуская і руская мовы, найбольш мэтазгоднае і плённае ў тым выпадку, калі аналізуюцца не толькі аднародна-парныя і статычныя адпаведнасці, паралельна адлюстраваныя ў граматыках абедзвюх моў, але і вывучаюцца працэсы ўзаемадзейня паміж імі. Такі падыход забяспечвае выяўленне тых асаблівасцей вывучаемых адзінак, якія ў рамках адной мовы цяжка паддаюцца аналізу. Шматгадовыя ўмовы беларускарускага білінгвізму не маглі не аказаць уплыву на функцыяніраванне адпаведных канструкцый у абедзвюх мовах, і вынікі гэтага ўплыву можна выявіць толькі ў тыпалагічным плане. <...>

Існуючыя граматыкі рускай і беларускай моў кожная паасобку называюць адны і тыя ж сродкі, якія афармляюць атрыбутыўную семантыку ў складаназалежным сказе. Найбольш вядомымі з іх можна лічыць: 1) лексіка-граматычнае значэнне і сінтаксічную пазіцыю апорнага слова; 2) лексіка-граматычнае значэнне і сінтаксічную пазіцыю адноснага слова (рэлята); 3) наяўнасць/адсутнасць пазіцыі антэцэдэнта, суадноснага з расчляняльнасцю/нерасчляняльнасцю структуры складанага сказа; 4) кантактную пазіцыю даданай часткі ў адносінах да апорнага слова; 5) наяўнасць агульнага субстантыўнага (або ад'ектыўнага — пры якаснай семантыцы) элемента, названага апорным і анафарычна ўказанага адноснымі словамі; 6) пэўную суадноснасць мадальна-часавых планаў частак, якая не дапускае пабуджальнай мадальнасці ў даданай частцы.

Зразумела, што прыведзеныя фармальныя паказчыкі не з'яўляюцца механічнай сумай сродкаў выражэння атрыбутыўнасці ў складаным сказе, а складаюць комплекс узаемазвязаных і ўзаемаабумоўленых паказчыкаў, якія характарызуюць увесь сказ у цэлым. З'яўляючыся элементамі сістэмы, якая абслугоўвае адзінку вышэйшага ўзроўню — складаны сказ, гэтыя паказчыкі тым не менш не страцілі сваіх генетычных асаблівасцей, што склаліся на іншых узроўнях мовы — семантычным, марфалагічным, на ўзроўні словазлучэння і простага сказа. Больш таго, іменна адрозненні ў генетычных асаблівасцях і абумоўліваюць удзельную вагу кожнага з паказчыкаў у агульным комплексе афармлення атрыбутыўнасці. Калі, напрыклад, уласна сінтаксічныя сродкі складанага сказа — суадноснасць мадальнасцей і пазіцыя даданай часткі — утрымліваюць увесь сказ у полі атрыбутыўнасці, то лексіка-граматычныя значэнні і функцыі ўказальнага, апорнага і адноснага слоў як кампанентаў словазлучэння і членаў сказа забяспечваюць яркасць атрыбутыўнай семантыкі і напластаванне дапаўняльных адценняў: яркасці, параўнання, лакальнасці, тэмпаральнасці, далучэння і г. д. <...>

Калі ўплыў кожнага з паказчыкаў на семантыку атрыбутыўнасці неаднолькавы нават у межах адной мовы, то больш разыходжанню ў ва

ўдзельнай вазе кожнага паказчыка ў розных мовах, нават такіх роднасных, як беларуская і руская. Паколькі найбольш істотныя адрозненні паміж мовамі звычайна назіраюцца на ніжэйшых узроўнях моўнай сістэмы, змяненне значэнняў або замена ўказальнага, апорнага ці адноснага слоў выклікаюць большую колькасць варыянтаў пры перакладзе атрыбутыўных канструкцый з адной мовы на другую і забяспечваюць участкі, пранікальныя для ўзаемнага ўплыву адной мовы на другую.

Такім чынам, у параўноўваемых мовах адзінства агульнай сумы граматычных сродкаў атрыбутыўнасці захоўваецца, у той час як структурнае размеркаванне іх унутры комплексу ў кожнай мове мае сваю спецыфіку. Вось некаторыя з асаблівасцей выражэння атрыбутыўнай семантыкі ў беларускім складаным сказе ў параўнанні з яго рускім эквівалентам.

1. Структурныя абмежаванні ў магчымасцях ужывання беларускіх дзеепрыметнікаў абумовілі больш частотнае ў параўнанні з рускім *который* ужыванне беларускага рэлята *які*, што неаднаразова сустракаецца нават у межах аднаго сказа.

1.2. Паўторнае ўжыванне адноснага слова *які* ў межах адной канструкцыі тлумачыцца і тым, што дыферэнцыяцыя выдзяляльнага і якаснага значэнняў пры дапамозе рэлятаў *который* і *какой* у рускай мове не знаходзіць свайго адлюстравання ў іх беларускім аналогу *які*, дзе абодва значэнні нейтралізуюцца.

Лінгвістычна апраўданая паўтаральнасць слова *які* ў адной і той жа канструкцыі набліжаецца да нормы беларускай мовы <...>. Некалькі прыкладаў: *І ў гэтай свабодзе, я к а я не паўтараецца, і іменна тая краса, я к у ю мне хочацца назваць бясформеннай* (Я. Б р ы л ь). *Хоць гімназістам старэйшых класаў і дазвалялася не вельмі прытрымлівацца часу, пасля я к о г а вучні павінны сядзець дома, але яны ішлі ў дом, наведванне я к о г а магло не спадабацца начальству* (У. К а р а т к е в і ч). <...>

1.3. Назіранні паказваюць, што ў беларускіх складаных сказах у атрыбутыўнай даданай частцы імкнуцца пазбягаць пасіўнай формы. Пры гэтым пад пасіўнай падразумяваецца не толькі “класічная” канструкцыя тыпу *Дом будзеца рабочымі*, але і кожнае іншае афармленне пасіўнага стану або безасабовасці (пры наяўнасці лагічнага суб’екта). Параўн: *Не, засмялася Даша нявесела, але не як чалавек, я к і м о ж а в о с ь-в о с ь с а м л е ц ь* (І. Ш а м я к і н) — *Нет, засмеялась Даша... не как человек, к о т о р о м у в о т-в о т с т а н е т д у р н о* (Пер. Т. Шамякінай). <...>

Імкненне да выражэння актыўнага дзеяння ў беларускіх канструкцыях, мабыць, не мае абсалютнага характару. Прыкладам можа быць шырока распаўсюджаная замена рускіх дзеепрыметнікаў незалежнага стану беларускімі формамі залежнага стану, якая абумоўліваецца адсутнасцю ідэнтычнай формы (*уставший* — *стомлены*, *потрескавшийся* —

патрэсканы). Але заканамернасць выбару формы актыўнага дзеяння ў варыятыўнай сітуацыі даволі прыкметная і можа лічыцца асаблівасцю беларускай мовы калі не ўвогуле, то ў адносінах да складанага сказа. Гэта акалічнасць таксама павышае частотнасць слова *які*, асабліва ў форме намінатыву.

2.1. Каб пазбегнуць празмернай семантычнай і функцыянальнай перагружанасці рэлята *які*, у беларускай мове пашырана семантыка і функцыянальныя магчымасці іншых рэлятаў: *што*, *дзе*, *куды*, *адкуль*, *калі*. Напрыклад, калі ў рускай мове даданая частка з *что* мае экспрэсіўна-ідывідуалізуючае значэнне і у гэтых адносінах з'яўляецца найбольш дакладным эквівалентам дзеепрыметнага словазлучэння (яркі фармальны паказчык гэтага значэння ў абедзвюх канструкцыях — немагчымасць пазіцыі антэцэдэнта пры апорным слове), то ў беларускай мове стылістычная маркіраванасць і семантычная яркасць *што* як аналага слова *что* ў значнай ступені паніжаецца, таму што складае моцную канкурэнцыю адноснаму слову *які*, нягледзячы на стылістычную нейтральнасць і граматычную гібкасць апошняга.

2.2. Яшчэ больш ужывальнае *што* ў атрыбутыўна-прадметных канструкцыях з карэлятна-рэлятным цэнтрам *той, што*. Своеасаблівасць афармлення гэтых структур заключаецца ў тым, што карэлят з указаннем на асобу больш частотны з рэлятам *што*, чым з *хто*, у той час як у іх рускіх аналагаў больш звычайнымі з'яўляюцца суадносіны *тот, кто*, а для карэлята са значэннем множнага ліку ці жаночага роду — суадносіны *те, которые* і *та, которая*. Параўн.: *Кожны яго крок — крок па сэрцы т о й, ш т о* (у перакладзе — *которая*) *глядзела на яго* (У. К а р а т к е в і ч). *Чаму я маўчу, не кажу, не пішу т ы м, ш т о* (у перакладзе — *которые*) *жывуць, пра свае захапленне?* (Я. Б р ы л ь).

Канкурэнцыя *што* і *які* ў беларускай мове ў параўнанні з іх рускімі аналагамі можа выклікацца і суб'ектыўнымі прычынамі, якія, аднак, маюць лінгвістычнае абгрунтаванне. Так, у беларускім тэксце рамана М.Шолахава “Яны змагаліся за Радзіму” суадносіны *што* і *які* складаюць адпаведна 129 : 97 (і гэта з рускай, пад уплывам якой рэлят *які* ў іншых тэкстах, як правіла, больш частотны!). Перавагу *што* перад *які* ў шолахаўскім творы можна растлумачыць імкненнем перакладчыка (М. Л у ж а н і н) у нейкай ступені захаваць “адценне стылю гутарковай мовы, якая перадаецца ў арыгінале канструкцыямі з адносным словам *какой* (у значэнні *который*”¹, таму што дыялектныя асаблівасці ўжывання *какой* на беларускай мове перакласці інакш немагчыма. <...>

2.3. Калі распаўсюджанасць *што* ў беларускай мове можна лічыць своеасаблівай “кампенсацыяй” за структурныя (дзеепрыметнікі) і

¹ Д м и т р и е в П.А. Очерки по синтаксису сербскохорватского языка. — М, 1966. С. 88.

семантычныя (какой) абмежаванасці ў адэкватнасці рускім аналагам, то перадаць стылістычную маркіраванасць рускіх канструкцый з адноснымі словамі *кой* і *каковой* на беларускай мове амаль немагчыма. Як сведчаць назіранні, пераклад такіх стылістычна адзначаных сказаў у мастацкіх адносінах прайграе, таму што абодва рэляты перадаюцца полісемантычным які. Параўн.: *Вышеупомянутая собака вполне опасна, может укусить любого гражданина Советского Союза и даже иностранного туриста, к а к о в ы е (я к і я) есть* (Г. Т р а я п о л ь с к і. Пер. А. Жука).

3. Кола апорных слоў, здольных азначацца даданай часткай з прыслоўнымі рэлятамі, намнога шырэй той лексічнай групы, якая ў рускай мове займае поле лакальнай або тэмпаральнай семантыкі У беларускай мове яно практычна не абмежавана ні граматычнымі, ні стылістычнымі, ні іншымі рамкамі. Яно ўключае ў сябе нават адушаўлёныя назоўнікі са значэннем асобы: *Узяў у г а с п а д а р а, д з е* (у перакладзе — *у к о т о р о г о*) *кватараваў, ягоны веласіпед і рвануў во на гэтай шашы* (В. Б ы к а ў. Пер. М. Гарбачова). <...>

4. Вартым увагі з’яўляецца таксама ўжыванне ў беларускім складаным сказе адноснага слова *каторы*. Яно не эквівалентнае рускаму *который* (яму адпавядае які), мае стылістычную маркіраванасць і свабоду ў структурных адносінах, можа мяняць пазіцыю ў сказе: *У к а т о р ы х дзеці малыя, тыя прыехалі з калыскамі* (І. М е л е ж) — Параўн.: **Т ы я, у к а т о р ы х дзеці малыя, прыехалі з калыскамі*. Рэлят *каторы* ў такой пазіцыі, дыстантнай паводле апорнага слова ці антэцэдэнта галоўнай часткі, — гэта жывое і назіральнае адлюстраванне станаўлення займенніка ў функцыі адноснага слова.

Значэнне выбіральнасці, якое захавалася ў гэтым рэляце ў беларускай мове, дакладней перадаецца рускім словам *кто*, тым больш што даданая частка з *каторы* звычайна характарызуе апорнае слова са значэннем асобы *К а т о р ы я маладзейшыя — не былі.* — *К т о помоложе — не был* (В. Б ы к а ў. Пер. М. Гарбачова).

Сабраны матэрыял сведчыць аб двух планах маркіраванасці слова *каторы*: выкарыстанні яго як старабеларускага і дыялектнага элемента (прыклады вышэй) і як русізма: *На даным этапе Савецкая ўлада і парція прызвае ўсіх сялян, к а т о р ы я сваім мазалем робяць на зямлі, арганізоўвацца ў кааперацывы, а таксама, к а т о р ы я могуць, і ў камуну* (І. М е л е ж). <...>

Зразумела, што стылістычную маркіраванасць беларускага *каторы* і ў адным і ў другім плане нельга перадаць рускім *который*. Калі гістарычны план яшчэ можна выказаць прэпазіцыяй рэлята адносна апорнага слова, то выкарыстаць яго як русізм у рускай канструкцыі немагчыма.

5. Група антэцэдэнтаў у беларускай мове пашыраецца за кошт іншых займеннікаў — *гэтакі, усялякі*, якія не маюць адпаведнікаў у рускай мове

(рус. *этакий* у ролі суадноснага слова не ўжываецца). Можна меркаваць, што пашырэнне кола антэцэдэнтаў з указаннем на якасную семантыку даданай часткі — гэта таксама “кампенсацыя” за нейтралізацыю семантыкі ў адносным слове *які*. Дыферэнцыруючую функцыю, акрамя суадносных слоў *такі, гэтакі, усялякі*, выконваюць у сказе іншыя структурныя элементы, напрыклад апорныя словы, лексічны састаў і інш. Тым не менш пры адсутнасці антэцэдэнта вырашэнне сітуацыі *які: который, какой* сутыкаецца са значнымі цяжкасцямі, якія патрабуюць больш дакладных крытэрыяў.

6. Ужо амаль па-за межамі літаратурнай нормы ў беларускай мове сустракаюцца канструкцыі, будова якіх складае спецыфічную прыкмету беларускага складанага сказа і абумоўліваецца, на наш погляд, імкненнем пераадолець граматычную абмежаванасць рэлята *што*, які ўжываецца толькі ў назоўным і вінавальным склонах (ва ўскосных клонах — перавага адноснага слова *які*, якое спалучае функцыі сродку сувязі, члена сказа і анафарычнага ўказальніка). Каб не паўтараць слова *які*, у беларускіх і рускіх гаворках і ва ўкраінскай літаратурнай мове сродкам сувязі ў складаным атрыбутыўным сказе можа служыць спалучэнне *што* (рус. *что*, укр. *що*) з асабовым займеннікам ва ўскосным склоне, анафарычным апорнаму слову даданай часткі. Рэлят *што*, перадаўшы анафарычную функцыю і функцыю члена сказа займенніку, дэсемантызуецца і, выконваючы толькі ролю скрэпы ў складаным сказе, набліжаецца да злучніка: *Заўжды знойдуцца дурныя л ю д з і, ш т о я н ы (*я к і я) гатовы самі ў вяроўку лезці* (З нар. казкі).

Спецыфіка такіх беларускіх сказаў у параўнанні з рускімі заключаецца ў тым, што яны сустракаюцца і ў мове сучаснай беларускай мастацкай літаратуры: *За палякамі п а н сюды прыезджау, т о й, ш т о я ў яго зямлю гэтую купіў* (К. Ч о р н ы). <...>

У беларускім фальклоры можна сустрэць і сказы, у якіх анафарычны займеннік эліптызаваны, але слова *што* не бярэ на сябе яго функцыі, яно не мае нават націску: *Не г а с п а д ы н я, ш т о (*у яе, у якой) на ніўцы краскі, а пад акном крапіва* (Прык.). <...>

7. Выклікаюць пэўную цікавасць і канструкцыі, у якіх апорнае слова выражана не назоўнікам, а прыналежным прыметнікам: *І ад жаху, а можа і па волі б о ж а й, я к і ўсё гэта наслаў, людзі ў той год нядужалі* (У. К а р а т к е в і ч). <...> Азначэнне, такім чынам, мае апасродкаваны характар: *бог, які...* <...>

У рускай мове такія структуры да гэтага часу не зафіксаваны. Наліжаюцца да іх парцэліраваныя сказы з акрэсленым эліпсісам апорнага назоўніка, у выніку якога анафарычная адсылка адноснага слова метафарычна накіроўваецца на прыметнік <...>.

Такім чынам, пры знешнім падабенстве комплексаў граматычных сродкаў для выражэння атрыбутыўных адносін у роднасных мовах

назіраюцца істотныя адрозненні ў структурным размеркаванні гэтых сродкаў унутры комплексаў, якія выкліканы рознаўзроўневай прыродай паказчыкаў атрыбутыўнасці. Разгледжаныя асаблівасці граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў абедзвюх мовах сведчаць аб дыялектычнай сувязі дзвюх тэндэнцый: тэндэнцыі да уніфікацыі сродкаў выражэння атрыбутыўнасці пад уплывам роднаснага двухмоўя (прыярытэт слова які ў беларускай мове) і, з другога боку, тэндэнцыі да развіцця спецыфічных сродкаў выражэння атрыбутыўнай семантыкі, якія абумоўлены асаблівасцямі граматычнай будовы кожнай з моў.

Канюшкевіч М.І. Тыпалогія граматычнай структуры атрыбутыўнага складанага сказа ў беларускай і рускай мовах // Беларуская лінгвістыка. 1981. Вып. 19. С. 23—28.

М.І. Канюшкевіч

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ АЦЭНАЧНА-ТЛУМАЧАЛЬНАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА

Класіфікацыя складаназалежных сказаў, якая існуе ў беларускім мовазнаўстве, грунтуецца на прыпадабненні стаданазалежнага сказа да простага, а даданных частак — да членаў сказа. Гэты погляд разыходзіцца з пануючай у рускім мовазнаўстве структурна-семантычнай класіфікацыяй: сказы, якія русісты лічаць “изъяснительными”¹, у беларускіх граматыках адносяцца да розных класіфікацыйных груп **д з е й н і к а в ы х** (*Здавалася, што ў гэтакім напале маланкі свішчуць і гудуць вятры*); **а з н а ч а л ь н ы х** (*Ёлаццы зяленай сёння сняцца сны, быццам вее з бору водарам лясным*); **д а п а ў н я л ь н ы х** (*Толькі ў сэрцы і можна адчуць, колькі багаццяў даў табе край*); **п р ы ч ы н ы** (*Маладзец, Ігнат, што сказаў*); **м е р ы і с т у п е н і** (*Колькі перажыў і перадумаў тады чалавек, каб вы толькі ведалі*) <...>.

Такая супярэчлівая класіфікацыя аднолькавых у структурна-семантычных адносінах сказаў і рэзкае разыходжанне з класіфікацыяй іх у русістыцы замаруджваюць навуковыя даследаванні і перашкаджаюць узяць на ўзбраенне ўжо дасягнутае русістыкай, аказваючы таксама негатыўны ўплыў на вывучэнне курсаў абедзвюх моў у школе і вышэйшых навучальных установах. І вучням, і студэнтам цяжка зразумець, чаму адзін і той жа сказ у кожнай з граматык аднесены да розных класіфікацыйных груп.

Сінтаксічныя сістэмы абедзвюх роднасных моў максімальна блізкія, таму пэўныя разыходжанні ў класіфікацыі складаных сказаў у рускім і беларускім мовазнаўстве, абумоўленыя неўпарадкаванасцю і

¹ У гэтым артыкуле выкарыстоўваецца рабочы тэрмін “ацэначна тлумачальны”, які на нашу думку, найбольш удала адлюстроўвае сэнс структурна-семантычных асаблівасцей гэтых канструкцый.

несуадноснасцю ведаў, тэрміналогіі і методык, павінны быць звездзены да мінімуму. Гэты мінімум можа быць акрэслены толькі пасля ўсебаковага вывучэння беларускага складанага сказа, у тым ліку пасля ўпарадкавання ведаў аб канструкцыях з семантыкай, якую В.А. Белашапкава характарызуе як “інтэлектуальную або эмацыянальную ацэнку і — шырэй — наогул як адносіны думачага суб’екта да аб’ектыўнага зместу складанага сказа, які (змест. — М.К.) перадаецца даданай часткай”².

Гэты артыкул — першая спроба паказаць унутранае адзінства сказаў, якія на першы погляд адрозніваюцца адзін ад аднаго і сродкамі сувязі, і функцыяй даданай часткі і марфалагічным выражэннем апорных элементаў у галоўных частках. Але ў іх ёсць і агульная рыса, якая па сваёй удзельнай вазе ў арганізацыі складанага сказа з’яўляецца рашаючай. Гэта — абавязковая прыслоўная (г. зн. пры слове) сувязь паміж часткамі, якая грунтуецца на ацэнчна інтэлектуальнай семантыцы апорнага слова галоўнай часткі і тлумачальнай семантыцы даданай часткі. <...>

Семантычнае кола слоў, якія ўжываюцца ў якасці апорных элементаў у ацэнчна-тлумачальных сказах, даволі шырокае. Сярод іх выдзяляецца некалькі груп, кожная з якіх характарызуецца магчымасцямі ўжывання разам з тым ці іншым сродкам сувязі ў даданай частцы. Найбольш ужывальны злучнік *што*. Ён выкарыстоўваецца для сувязі з апорнымі словамі самай шырокай мадальна-ацэнчнай семантыкі. Разгледзім асноўныя з такіх груп.

1. У першую чаргу гэта лексіка *маўленя* ў шырокім сэнсе гэтага паняцця. Сюды адносяцца словы, якія перадаюць або ўтойваюць інфармацыю, характарызуюць мову з боку яе знешніх асаблівасцей, выражаюць адносіны гаворачага да іншых удзельнікаў гутаркі. Марфалагічна яны не вельмі разнастайныя: дзеясловы і іх формы, прычым суадноснасць асабовых і неасабовых форм паказвае рэзкі ўхіл у бок першых (*гаварыць, кажаць, тлумачыць, маўчаць, намякаць, расказваць, дадаць, шумець, сведчыць, бурчаць, абвясціць, прапанаваць, паведаміць, адзначыць* і інш.); назоўнікі (*слова, сказ, размова, плёткі, прапанова, ліст, паданне, звычай, тлумачэнне, гаворкі, тэма, заўвага, навіна*); радзей — сінтаксічна непадзельныя словазлучэнні (*даваць слова, пусціць чутку, паставіць пытанне*). Напрыклад: *А наступнай раніцай прыляцеў ганец і апавясціў зноў, што пан Канстанцін памірае* (У. Караткевіч); <...>.

2. Другая група — словы са значеннем *думкі, ведання, памяці, развагі*: дзеясловы і іх формы (*думаць, ведаць, сніць, помніць, успамінаць, разумець, задумвацца, меркаваць, памятаць, вырашыць, разабраць, пераканацца, сцяміць, згадваць, прыкінуць, спахапіцца, усвядоміць, дазнацца*); назоўнікі (*выдумка, здагадка, падазрэнне, сумненне, сакрэт, уяўленне, непаразуменне, задума, памылка, ісціна*); непадзельныя

² Белашапкова В.А., Земская Е.А., Милославский И.Г. Панов М.В. Современный русский язык. — М., 1981. С. 522.

словазлучэнні (*прыйсці ў галаву, дапускаць у думках*); безасабова-прэдыкатыўныя словы (*ясна, зразумела, бяспрэчна*). Напрыклад: *Ён зразумеў, што трэба ісці, і, азіраючыся, пайшоў, думваючы, што немец пойдзе за ім канваірам* (В. Быкаў). <...>

Сінтаксічная сувязь паміж злучнікамі і апорным элементам не мяняе свайго характару і ў тым выпадку, калі апошні мае пры сабе антэцэдэнт і азначэнне, якія вядуць да ўзнікнення атрыбутыўных адносін, аднак гэтыя адносіны не падтрымліваюцца анафарычнымі сродкамі сувязі (злучальным словам) у даданай частцы. Параўн.: *Ён не мог не разумець тую простую ісціну, што з прастрэленымі грудзьмі ён не ваяка* (В. Быкаў). **Ён не мог не разумець тую простую ісціну, якую разумелі ўсе*³.

3. Вельмі вялікую групу апорных элементаў складаюць словы з семантыкай інтэлектуальнага і эмацыянальнага ўспрымання зместу таго, аб чым гаворыцца ў даданай частцы: дзеясловы і іх формы (*пачуць, шкадаваць, адчуваць, здзіўляцца, верыць, цікавіцца, непакоіцца, усміхацца, плакаць, асцерагацца, радавацца, заўважыць, прыкмеціць, пакутаваць, спахапіцца, уяўляць, спалохацца, згледзець, скакаць, паўзірацца, млець, смяяцца, пакрыўдзіцца; здаецца, відаць, адчуваецца, падабаецца; упэўнены, абавязаны, раздражнёны, уражаны, задаволены*); прыметнікі (*абьякавы, вінен*); назоўнікі (*шчасце, прыкмета, няпэўнасць, жах, надзея, пакута, радасць, трывога, ярасць, туга, нецярпенне, прыкрасць*); безасабова прэдыкатыўныя словы (*чутно, дзіўна, падобна, відавочна, прыкра*); спалучэнні (*чула сэрца, збіць з панталыку, заплюшчваць вочы, атрымаць лазню, не было клопату, няма ніякай справы, не ўзяло апаскі*). Напрыклад: *Можна, мы яшчэ з табою радавацца будзем, скакаць кожны вечар, што яе не ўзялі* (У. Караткевіч). <...>.

4. Даволі шырока ўжываюцца апорныя словы са значэннем эмацыянальнага або інтэлектуальнага ўздзеяння або рэакцыі на змест даданай часткі (*пагражаць, рупіцца, прасіць, дбаць, лемантаваць, суцяшаць, дамовіцца, згадзіцца, маліць, бажыцца, дабіцца, вучыць, дапусціць, пераканаць, унізіць, сведчыць, пярэчыць, кпіць, дакараць, расчароўваць, цешыць, дзякаваць, недалюбліваць, хваліць, абнадзейваць; пагроза, доказ, спрэчка, умова, нагаворы, загад, галас, правіла, папрок; даць знак, рабіць выгляд; дзякуй*). Напрыклад: *Абяцай, што ніколі без крайняй, без смяротнай патрэбы не адбярэш жыцця ў жывога* (У. Караткевіч). <...>.

5. Шматлікай з'яўляецца і лексіка мадальна-ацэнная семантыкі: прыметнікі, безасабова прэдыкатыўныя словы, назоўнікі, фразеалагічныя спалучэнні (*шкада, добра, кепска, няёмка, журботна, лёгка, дарма, магчыма, дрэнна; лухта, праўда, хлусня, шчасце, бяда, сорам, жаль, дурань, малайчына, дзіва, заслуга, талент, галоўнае, самае*

³ Зорачкай адзначаны трансфармаваныя канструкцыі.

важнае; усёй розніцы, мець рацыю, толькі адно, звычайная рэч). <...> Дрэнна, што бацька супраць (У. Караткевіч). <...>.

Існаванне ў галоўнай частцы двух апорных слоў з семантыкай маўлення ці ацэнкі фарміруе двайную сувязь з даданай часткай тлумачальнай: *Страшнае гэта слаўцо, што я завуся “ўдованька”* (3 нар. песні) — **Страшна, што я завуся “ўдованька”*. — **Гэта слаўцо, што я завуся “ўдованька”, страшнае*.

6. Некалькі мікрагруп складаюць словы і словазлучэнні з семантыкай і с н а в а н н я (*можжа быць, здараецца, хопіць таго*), ф а з ы дзеяння або зместу (*пачалося з таго, кончылася тым*), с у в я з і і а д н о с і н (*атрымалася, аказалася, так сталася, выявілася, справа ў тым, прычына ў тым, выходзіла*): *Выходзіла, што тое высокае і нязменнае, чым дыхаў ён трыццаць гадоў, цяпер проста было непатрэбным у гэтым страшным хаосе вайны* (В. Быкаў). <...>.

Апорныя элементы ў сказах са злучнікам як маюць значэнні аб’ектыўнага і тоеснага зрокавага або слыхавога ўспрымання, адчування, ведання таго, аб чым гаворыцца ў даданай частцы. Кола апорных слоў у гэтым выпадку складаюць групы 2 і 3: *І ён, пазіраючы знізу, адчуў, як яна нібы за штось зачэпілася там сваім позіркам* (В. Быкаў). <...>.

З гэтым злучнікам не могуць ужывацца словы з семантыкай сумнення ці ацэнкі. Паказальны той факт, што ў рэдкіх выпадках парушэння гэтай умовы пры перакладзе ўлічваюцца спалучальныя магчымасці апорных слоў і падбіраецца адпаведны злучнік *што*. Параўн.: *Дзіўна было, як пры ўсім тым на фрэнце немцы ўсё ж ваявалі ўпарта* (В. Быкаў). — *И кажется странным, что на фронте немцы дрались неплохо* (пераклад М.Гарбачова).

Спалучальная абмежаванасць злучніка як дапамагае адрозніць яго ад аманімічнага злучальнага слова, якое мае больш шырокія валентнасныя магчымасці.

Злучнікі *быццам, нібы, нібыта* і спалучэнні *што быццам, як быццам, як быццам бы* патрабуюць апорных слоў, якія характарызуюць змест даданай часткі як такі, што выклікае ў гаворачага сумненне ў яго сапраўднасці. Таму з гэтымі злучнікамі не могуць спалучацца словы з семантыкай ведання. Напрыклад: *здаецца мне, нібы зусім яны не з каменя, а з блакітнага вэлюму* (У. Караткевіч). <...>.

На перыферыі ацэнчна-тлумачальных адносін знаходзяцца сказы са злучнікамі *калі, пакуль, як* (у значэнні *калі*), *каб, як бы*. Усе яны надаюць сказу пабочныя сэнсавыя адценні (часу, умовы, мэты і інш.). Словы, якія характарызуюць суб’ект з боку яго псіхічнай рэакцыі (*чакаць, цягнуць*), часцей патрабуюць злучнікі *пакуль* або *калі*, словы з мадальна-ацэнчным значэннем (*прыемна, іхада, добра*) больш ужывальныя са злучнікамі *калі*: *Валуеў хадзіў на перадпакоі, чакаючы, пакуль яго выклічуць* (У. Караткевіч). <...>.

Злучнікі *каб*, як бы ўжываюцца з апорнымі словамі з семантыкай жадання, неабходнасці, ацэнкі, маўлення, уздзеяння. Апорны элемент характарызуе змест даданай часткі як гіпатэтычны для суб'екта факт: *Вучылі толькі, каб падаткі плацілі ды на багатых працавалі і бога баяліся* (Я. Колас). <...>.

Як сведчаць прыклады, адценне мэты ў ацэначна–тлумачальным сказе ярчэйшае пры апорных словах маўлення і ўздзеяння, пры мадальна-ацэначных апорных элементах яно амаль знікае.

Функцыю злучніка *каб* можа выконваць спалучэнне злучнікаў *як* або *калі* з часціцай *бы*: *І з таго часу толькі і думаем, як бы не зачпіла нас па нашай каштоўнай шкуры* (У. Караткевіч). <...>.

Складаныя сказы са злучальнымі словамі *што*, *які*, *чаму*, *колькі*, *калі*, *як* і іншымі маюць апорныя сёвы з семантыкай пазнавальнай дзейнасці — ведання, разумення, удакладнення таго, аб чым гаворыцца ў даданай частцы. Спецыфічным злучнікам, якога патрабуе апорны элемент з удакладняючым значэннем, з'яўляецца злучнік–часціцай *ці*. <...> *Мсціслаў прыглядаўся, што робіцца ўнізе* (У. Караткевіч). <...>.

Аб тым, што ахарактарызаваныя сказы ўтвараюць адзіны структурна–семантычны тып, сведчыць і характар непаўнаты іх галоўных частак. У сучасных граматыках гэтая непаўната тлумачыцца неадназначна, непаслядоўна і супярэчліва. Праблема заключаецца ў тым, як разумеюць абавязковасць сувязі: як абавязковасць *с т р у к т у р н а г а* ці абавязковасць *с е м а н т ы ч н а г а* распаўсюджвальніка апорнага элемента? *Калі прытрымлівацца традыцыйнага пункту погляду на даданую частку як на прэдыкатыўны член сказа, аналагічны словаформе, то непаўната галоўнай часткі ўяўляецца як структурная непаўната самастойнага простага сказа з незапоўненай пазіцыяй неабходнага члена. Праўда, па-за межамі гэтага тыпу застаюцца сказы *Сорамна, што спазніліся* і падобныя, у якіх апорны элемент з'яўляецца безасабова-прэдыкатыўным словам, займае пазіцыю галоўнага члена безасабовага сказа і тым самым сведчыць аб структурнай паўнаце даданай часткі. Напэўна, менавіта таму такія сказы і знайшлі сваё месца сярод прычынных. Аднак калі ў гэтым сказе замяніць апорны элемент на кароткі прыметнік (або катэгорыю стану), напрыклад *додра*, то сказ *Добра, што спазніліся* ўжо трэба па традыцыі аднесці да дзейнікавых, бо апорны элемент з'яўляецца выказнікам, а даданая частка займае пазіцыю дзейніка. Супярэчлівасць такой класіфікацыі і такога тлумачэння непаўнаты галоўнай часткі відавочная.*

В.А. Белашапкава пад непаўнатай галоўнай часткі мае на ўвазе сінсемантычнасць апорнага слова, якая абумоўлена яго семантычнай прыродай⁴. Праўда, у адпаведным раздзеле “Граматыкі сучаснай рускай

⁴ Белошапкова В.А. и др. Современный русский язык. С. 522

літаратурнай мовы” гэты ж аўтар дапускае і структурную непаўнату галоўнай часткі, і сінтаксічную пазіцыю дзейніка або данаўнення, якую займае даданая частка. Дапускаюцца і выпадкі, калі “даданая частка з’яўляецца мажлівым выразальнікам абаснавання ацэнкі і не мае паралелей сярод склонавых (прыназоўнікава–склонавых) форм”⁵. У якасці прыкладу прыводзяцца сказы тыпу *Умница, что пришла*. Значыць, паводле В.А. Белашапкавай атрымліваецца, што ў сказе *Сорамна, што спазніліся* галоўная частка мае толькі семантычную непаўнату, а ў сказе *Добра, што спазніліся* — семантычную, і структурную. Зноў маем супярэчлівае тлумачэнне. У гэтым — сутнасць пытання аб ацэначна–тлумачальных сказах.

На наш погляд, гэта пытанне не мае рашэння, і вось па якой прычыне. Разглядаць галоўную частку як самастойны просты сказ, няхай сабе толькі з канструктыўнага пункту гледжання, само па сабе ўжо супярэчліvasць, таму што мы маем розныя ўзроўневыя адзінкі. Сказ, які ўвайшоў у склад моўнай адзінкі больш высокага ўзроўню, страціў свае не толькі камунікатыўныя, але і некаторыя канструктыўныя рысы, у тым ліку і сваю структурную самастойнасць. Апошняя мае месца і ў сказах іншых тыпаў з прыслоўнай сувяззю — у атрыбутыўна-выдзяляльных (*Той выпадак, пра які я хачу расказаць, адбыўся ў нядзелю*) і прыкампаратыўных (*Малюнак атрымаўся лепшы, чым я спадзяваўся*).

Калі звярнуцца да іншых моўных з’яў, то нешта падобнае можна назіраць пры словаўтварэнні, калі матывіруючыя словы, асновы якіх уваходзяць у склад вытворных слоў, страчваюць сваю канструктыўную самастойнасць. Напрыклад, слова *дом* калі і захавала свой гукава-графічны комплекс, стаўшы марфемай у слове *надомны*, то перастала быць словам, страціўшы не толькі частку сваёй семантыкі, але і структурную самастойнасць: наўрад ці нам прыйдзе ў галаву шукаць у гэтай марфеме нулявую флексію.

Такім чынам, можна заключыць, што непаўната галоўных частак ацэначна–тлумачальных сказаў мае семантыка-інфарматыўны характар, абумоўлены сінсемантычнымі ўласцівасцямі апорных слоў і камунікатыўнай самастойнасцю абедзвюх частак.

Разгледжаныя ў гэтым артыкуле асаблівасці ацэначна-тлумачальных сказаў маюць, на наш погляд, дастатковую дыягнастычную сілу, каб характарызаваць усе такія сказы як адзіны структурна-семантычны тып.

Канюшкевіч М.І. Да характарыстыкі ацэначна–тлумачальнага складанага сказа // Беларуская лінгвістыка. 1983. Вып. 23. С.10—15.

Л.І. Бурак

СКЛАДАНЫ СКАЗ І ЯГО ІНТАНАЦЫЙНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ

⁵ Грамматика современного русского литературного языка. — М., 1970. С. 704.

Складаны сказ арганізуецца лінейнай паслядоўнасцю прэдыкатыўных частак, якія знаходзяцца ў розных семантыка-сінтаксічных адносінах і ў сваім аб'яднанні ўтвараюць структурнае і сэнсавае адзінства. Даследчыкі лічаць, што структурнае адзінства складанага сказа ствараецца такімі сродкамі, як скрэпы, суадносныя словы, парадак размяшчэння прэдыкатыўных частак, трывальна-часавыя і мадальныя суадносіны дзеясловаў-выказнікаў у складзе гэтых частак; сэнсавае адзінства дасягаецца не толькі лексічным нападзеннем прэдыкатыўных частак, іх семантычнай самастойнасцю, але і тымі ўзаемаадносінамі, у якія ўступаюць гэтыя часткі ў сказе.

Па традыцыі складаныя сказы падзяляюцца на злучнікавыя, бяззлучнікавыя і злучнікава-бяззлучнікавыя; прэдыкатыўныя часткі кожнага з гэтых сказаў могуць мець злучальнае або далучальнае значэнне. Сярод злучнікавых звычайна вылучаюцца складаназлучаныя і складаназалежныя сказы. Складаназлучаныя сказы складаюцца з граматычна аформленага спалучэння прэдыкатыўных частак, якое ўтвараецца на аснове паратаксічнай сувязі і пароджанымі гэтай сувяззю паратаксічнымі адносінамі. Паратаксічная сувязь у такіх пабудовах рэалізуецца паратаксічнымі злучнікамі або злучальнымі словамі, якія сігналізуюць аб наяўнасці пэўнай адпаведнасці або адрознення паміж аб'яднанымі часткамі незалежна ад іх лексіка-граматычнага нападзення. Агульнавядома, што гэта сувязь звычайна дапускае сінтаксічную раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак у структуры складаназлучанага сказа. Аднак традыцыйнае паняцце раўнапраўнасці такіх частак чыста ўмоўнае. Назіранні паказваюць, што не ўсе складана-злучаныя сказы, якія ўжываюцца ў сучаснай беларускай мове, маюць абсалютна раўнапраўныя (граматычна і па сэнсу) прэдыкатыўныя часткі тыпу: *Дрыжаць у золаце асіны і гнуцца кісці верабіны* (Я.Колас). *То нямеюць нівы ў полі, то дрыжыць пшачотна гай* (У.Хадыка). У радзе выпадкаў прэдыкатыўныя часткі складаназлучанага сказа раўнапраўныя толькі адносна, г. зн. раўнапраўныя граматычна і не поўнасцю па сэнсу або не раўнапраўныя граматычна і па сэнсу, напрыклад: *Няўжо ты і раней быў такі, а я не заўважала?* (Э.Самуйлёнак). *Ледзь прыкметная ўсмішка была на твары дзяўчыны, і гэтая ўсмішка, здавалася, была жывой і цёплай* (М.Лынькоў). Поўная (абсалютная) і няпоўная (адносная) раўнапраўнасць прэдыкатыўных частак складаназлучанага сказа знаходзіць сваё выражэнне ў семантыка-сінтаксічнай абумоўленасці гэтых частак, паралелізме іх структуры, граматычных формах выказнікаў і іншых лексіка-граматычных сродках. Зразумела, што ў раўназначнай залежнасці паміж сабой звычайна знаходзяцца злучальныя прэдыкатыўныя часткі. Маючы аднатыпную будову (часта сіметрычную), яны суправаджаюцца пералічальнай або супастаўляльнай інтанацыяй з прыкладна аднолькавым вышынным узроўнем асноўнага тону ў кожнай частцы <...>. Значнага

адрознення ў сіле і тэмпе вымаўлення прэдыкатыўных частак не назіраецца. Яшчэ Ш.Балі адзначаў, што мелодыка адной часткі складаназлучанага сказа без істотных змен паўтарае мелодыку другой яго часткі і гэтым самым сведчыць аб іх інтанацыйным паралелізме¹. У адрозненне ад злучальных далучальных прэдыкатыўных часткі ўтвараюць складаназлучаны сказ не самастойна, а разам з далучаючымі часткамі. Далучаючыя і далучальныя часткі знаходзяцца ў нераўназначнай залежнасці, паколькі далучальная частка з'яўляецца дадатковым паведамленнем адносна зместу далучаючай часткі. Далучальная частка звычайна мае асіметрычную будову ў адносінах да далучаючай часткі, бо «ўсякія асіметрычныя з'явы ў парадку слоў, усякія інверсіі ўзмацняюць вастрыню далучэння»². Аднак не выключаны і такія выпадкі, у якіх адпаведная суадноснасць прэдыкатыўных частак пераходзіць часам у структурны паралелізм, напрыклад: *Гумно ледзьве лініць, ды і будынкi ўсе папарахнелi* (М.Лынькоў). Праўда, структурны паралелізм далучальнай і далучаючай частак ніколі не суправаджаецца іх сэнсавым і інтанацыйным паралелізмам. Заўважана, што інтаніраванне далучальных частак у межах складаназлучанага сказа некалькі адрозніваецца ад інтаніравання далучаючых частак. З'яўляючыся структурнай асновай складаназлучанага сказа, далучаючая частка інтаніруецца як звычайны апавядальны сказ з паступовым павышэннем тону і адпаведным яго паніжэннем у самым канцы часткі. Дадатковая інфармацыя, якая змешчана ў далучальнай частцы, перарывае інтанацыйную хвалю на яе нізыходзячым папрамку, у выніку чаго перад гэтай часткай паніжаецца тон і ствараецца працяглая паўза (500—800 мс); яна папярэджвае аб тым, што пералічэнне або супастаўленне суправаджаецца дадатковым удакладненнем і разгортваннем далучаючай часткі. Далучальная частка зноў вяртае інтанацыйную хвалю да ўзыходзячага напрамку, гэта хваля дасягае пэўнай вышыні, а затым рэзка падае, завяршаючы інтанацыйнае афармленне ўсяго складаназлучанага сказа. Атрымліваецца, што далучальная і далучаючая часткі не маюць інтанацыйнай раўнавагі <...>. Назіраецца адпаведнае змяненне тэмпу вымаўлення, розны вышынны ўзровень, неаднолькавая тэмбральная афарбоўка. Інтанацыйныя паказчыкі найбольш яркія і выразныя ў далучальнай частцы, таму што ў сэнсавых адносінах менавіта яна з'яўляецца вядучай. Такое афармленне надае далучальнай частцы большую самастойнасць, а ўсёй канструкцыі перарывістую структуру, адчаго часткі, якія яе складаюць, не могуць быць абарачальнымі.

Складаназалежныя сказы ўяўляюць сабой граматычна аформленае спалучэнне прэдыкатыўных частак, якое ўтвараецца на аснове гіпатаксічнай сувязі і пароджанымі гэтай сувяззю гіпатаксічнымі адносінамі. Гіпатаксічная сувязь у такіх пабудовах рэалізуецца

¹ Балі Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. — М., 1955. — С. 74.

² Виноградов В.В. Стиль Пушкина. — М., 1941. С. 312.

гіпатаксічними злучнікамі і злучальнымі (адноснымі) словамі, якія сігналізуюць аб нераўпапраўным становішчы прэдыкатыўных частак у межах аднаго цэлага і абумоўліваюць сінтаксічную залежнасць адной часткі ад другой. Гіпатаксічныя сродкі сувязі маркіруюць залежную (даданую) частку і сведчаць аб яе сінсемантычнасці. Агульнавядома, што падпарадкаванне — гэта чыста сінтаксічная, а не сэнсавая з’ява. Галоўная частка з’яўляецца граматычна вядучай прэдыкатыўнай адзінкай, свайго рода «структурным стрыжнем» складаназалежнага сказа. Залежнасць даданай часткі ад галоўнай, акрамя гіпатаксічных злучнікаў і злучальных асноў, знаходзіць выражэнне ў адсутнасці паралелізму іх будовы, парадку размяшчэння і іншых лексіка-граматычных сродках. Аднак даданая частка, выяўляючы граматычнае падпарадкаванне галоўнай часткі, можа быць носбітам не толькі неістотнага, але і асабліва важнага, асноўнага сэнсу выказвання, напрыклад: *Вядома, што адклад не ідзе на лад* (М.Лынькоў). Назіранні паказваюць, што даданыя часткі па-рознаму звязваюцца з галоўнай часткай складаназалежнага сказа. Так, даданыя злучальныя часткі цесна звязаны з галоўнай часткай, якая патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі і структурна прадвызначае яе, напрыклад: *Лідачка была ўпэўнена, што сягоння да іх прыйдзе настаўнік* (Я.Колас). Паміж галоўнай і даданай злучальнай часткамі ў структуры складаназалежнага сказа вытрымліваецца нязначная (350—500 мс) паўза, а самі часткі адрозніваюцца адпаведным павышэннем і паніжэннем асноўнага тону <...>. Даданыя ж далучальныя часткі характарызуюцца аслабленай сувяззю з галоўнай часткай, якая семантычна і граматычна больш самастойная і не патрабуе абавязковага ўдакладнення з боку даданай часткі. У такой галоўнай частцы няма карэлятаў і іншых сродкаў (за выключэннем інтанацыйнай незавершанасці), якія б служылі пасрэдкамі даданай часткі, паколькі ўсё гэта «прама супярэчыць самой ідэі далучэння»³. Атрымліваецца, што даданая далучальная частка ў адрозненне ад злучальнай з’яўляецца не заканамерным, а спадарожным паведамленнем адносна зместу галоўнай часткі: *У дзедавай хаце кватэраваў камандзір батальёна, чым дужа ганарыўся дзед Талаш*. (Я.Колас). На стыку галоўнай і даданай далучальнай частак існуе працяглая (500—700 мс) раз’яднальная паўза, якая папярэджвае аб наяўнасці дадатковай інфармацыі і надае структуры складаназалежнага сказа перарывісты характар; прычым інтаніраванне галоўнай часткі (а яно набліжаецца да інтаніравання звычайнага апавядальнага сказа) істотна адрозніваецца ад інтаніравання даданай далучальнай часткі спецыфічным змяненнем асноўнага тону <...>. Падобнае афармленне складаназалежных сказаў сведчыць аб структурнай нематываванасці даданай далучальнай часткі, што ў пэўнай меры збліжае іх са складаназлучанымі сказамі.

³ Крючков С.Е., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис сложного предложения. — М., 1977. С. 44.

Перабольшваючы гэту блізкасць, асобныя даследчыкі лічаць такія сказы складаназалежнымі па форме і складаназлучанымі па зместу <...>. Некаторыя даследчыкі вылучаюць іх у асобную катэгорыю <...> ці кваліфікуюць як парушэнне сінтаксічнай нормы <...> літаратурнай мовы. Між тым сутнасць падобных пабудоў заключаецца ў тым, што іх даданая частка адносіцца да ўсяго зместу галоўнай часткі. Яна выступае як дадатковае паведамленне, якое вынікае ад зместу галоўнай часткі і заўсёды тэматычна арыентавана на яго. Але гэта не значыць, што гіпатаксічная сувязь паміж такімі часткамі зусім адсутнічае; яна захоўваецца, толькі ў значнай ступені аслаблена, што і тыпова для далучэння.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы арганізуюцца з прэдыкатыўных частак, якія звязаны паміж сабой без злучнікаў і злучальных слоў. Незалежна ад гэтага яны вызначаюцца цэласнасцю сваёй структуры і звычайна выступаюць як адна камунікатыўная адзінка. Сінтаксічная цэласнасць беззлучнікавых складаных сказаў абумоўлена ўзаемнай сувяззю значэння і будовы прэдыкатыўных частак, якія ў іх склад уваходзяць, і выражаецца структурна-семантычнымі (трывальна-часавыя суадносіны выказнікаў, парадак састаўных частак, анафарычныя элементы, кантэкстуальная непаўната) і інтанацыйнымі сродкамі. Асабліва вялікая роля ў аб'яднанні прэдыкатыўных частак у структуры беззлучнікавага складанага сказа належыць інтанацыі і паўзам, якія, на думку А.М.Пяшкоўскага, служаць як бы своеасаблівымі заменнікамі злучнікаў і злучальных слоў <...>. Як відаць, падобныя суадносіны злучнікавых і беззлучнікавых пабудоў даволі ўмоўныя і адносныя. Эксперыментальна даказана, што поўнай кампенсацыі ў такіх выпадках не назіраецца, бо інтанацыя і злучнікавыя сродкі сувязі ўяўляюць сабой з'явы рознай лінгвістычнай прыроды. Да таго ж інтанацыйныя сродкі ўступаюць злучнікам і злучальным словам у дакладнасці выражэння сувязей паміж прэдыкатыўнымі часткамі: гэтыя сувязі характарызуюцца шырынёй і недастатковай размежаванасцю свайго значэння. Пры беззлучнікавай сувязі злучальныя прэдыкатыўныя часткі цесна звязаны паміж сабой, маюць аднатыпны або рознатыпны характар, адна частка прадвызначае наяўнасць другой часткі, напрыклад: *Маучала ноч па-над палянай, зялёны гай не гаманіў* (П.Трус). *Алесь пачуў — мінула ліха* (Я.Колас). Для такіх частак уласціва пералічальная, супастаўляльная або паясняльная інтанацыя з раўнамерным ці нераўнамерным рухам тона і працяглай (600—800 мс) паўзай на стыку <...>, якія сведчаць аб неперарывістай структуры беззлучнікавага складанага сказа. Бяззлучнікавыя ж далучальныя часткі адрозніваюцца аслабленай сувяззю з далучаемымі часткамі, маюць рознатыпны характар, часта тыпізаваную структуру; пры гэтым далучальная частка не прадвызначаецца будовай далучаючай часткі, напрыклад: *Зялёныя водсветы выцягваліся на халоднай вадзе — яна была сталёвага колеру* (А.Савіцкі). *Мы глядзелі на ўсход — сонца яркае ззяла на*

ніках (П.Панчанка). Для такіх частак уласціва своеасаблівая ўдакладняльна-развівальная інтанацыя з розным па вышыні тонам і больш працяглай (700—1000 мс) паўзай на стыку <...>, якія сведчаць аб перарывістасці структуры бяззлучнікавага складанага сказа. Выдзяляючыся лагічна і інтанацыйна, бяззлучнікавая далучальная частка займае пазіцыю ў структуры складанага сказа пасля далучаючай часткі і служыць дадатковым, а не абавязковым паведамленнем адносна яе зместу. У выніку атрымліваецца, што пры далучэнні разна тыпныя прэдыкатыўныя часткі лексічна і граматычна больш самастойныя, чым пры злучэнні.

Злучнікава-бяззлучнікавыя складаныя сказы складаюцца з трох і больш прэдыкатыўных частак, прымацаванне якіх ажыццяўляецца пры дапамозе розных варыянтаў і камбінацый злучнікавай і бяззлучнікавай сувязі. Пры такім аб'яднанні прэдыкатыўныя часткі суадносяцца адна з адной непасрэдна або праз пасрэдніцтва адпаведных адзінстваў, што ўтвараюцца ў структуры складанага сказа, напрыклад: *Цяпер зноў чуваць, як чахкае сякера: дзядзька цярэбіць на зваленым дрэве галлё* (Я.Брыль). *На дварэ дождж, дарогі раскіслі, рухацца па іх цяжка, — а ты сабе ляжыш, як быццам цябе гэта не абыходзіць* (К.Чорны). Будова і інтанацыйнае афармленне прэдыкатыўных частак, а таксама адносіны паміж імі не ўяўляюць сабой чагосьці прынцыпова новага ў параўнанні з разгледжанымі вышэй тыпамі прэдыкатыўных частак складаназлучаных, складаназалежных і бяззлучнікавых складаных сказаў. У адрозненне ад іх злучнікава-бяззлучнікавыя складаныя сказы маюць толькі шматчленную структуру, дзе непасрэдная сувязь прэдыкатыўных частак часта суправаджаецца адпаведнай групавой сувяззю.

Такім чынам, інтанацыйнае афармленне прэдыкатыўных частак абумоўлена не толькі характарам і сродкамі іх сувязі, але і тымі адносінамі, у якія яны ўступаюць у структуры складанага сказа. Апрача таго, з інтанацыйным афармленнем цесна звязана актуальнае чляненне складанага сказа, будова і парадак прэдыкатыўных частак, іх лексічнае напаўненне, а таксама роля, якую яны выконваюць у працэсе камунікацыі.

Бурак Л.І. Складаны сказ і яго інтанацыйныя асаблівасці // Беларуская мова. Вып. 14. — Мн., 1986. С. 111—119.

С. Хайль

СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ З ДАДАНЫМІ ЎСТУПАЛЬНЫМІ Ў ТВОРАХ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ДРУГОЙ ПАЛАВІНЫ ХІХ — ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

<...>

У гісторыі новай беларускай літаратурнай мовы выяўляюцца дзве характэрныя для фарміравання таксама і іншых усходнеславянскіх літаратурных моў тэндэнцыі — дэмакратызацыі і інтэлектуалізацыі, калі, з

аднаго боку, кніжныя, стараславянскага паходжання злучнікі і злучальныя словы выцясваюцца народна-гутарковымі, ужывальнымі, хоць і ў абмежаванай колькасці, у штодзённай мове народа, яго песнях і казках, а з другога боку, узнікаюць новыя, ускладнёныя злучнікі і злучальныя словы, часцей на ўзор рускіх.

<...>

Ва ўступальных падпарадкавальных сказах проціпастаўлены дзве сітуацыі. У даданай частцы паведамляецца аб умовах, якія як бы процідейнічаюць таму, пра што гаворыцца ў галоўнай частцы. Абедзве часткі такіх сказаў семантычна звязаны, але адначасова і процілеглыя. У нейкай меры гэтыя сказы набліжаюцца да сказаў з даданымі ўмовы і прычыны. У найбольш поўным зборы беларускай лексікі сярэдзіны XIX стагоддзя “Словаре белорусского наречья” І.І. Насовіча (1870) адзначаны наступныя ўступальныя злучнікі: *ачь, дарма што / дармо што, хоць / хочь / хошь / хоцежъ / хоцей / хочай / хуць*. Нягледзячы на тэрытарыяльную абмежаванасць выкарыстаннага ў слоўніку матэрыялу і дыферэнцыяльны прынцып яго ўкладання, на падставе гэтай працы ўсё ж можна атрымаць агульнае ўяўленне аб тагачасных моўных сродках беларускай мовы для перадачы ўступальных адносін. У сваёй фундаментальнай працы “Беларусы” (1912) Я.Ф. Карскі даследаваў і сінтаксіс вуснай беларускай гаворкі дакастрычніцкага перыяду. Як найбольш ужывальныя ва ўступальных канструкцыях ён вылучае злучнік *хотя / хоть / хочь* з суадносным словам *але*. Злучнік *ажъ* характарызуецца ім як устарэлы. Карскі адзначае, што акрамя гэтых злучнікаў значэнне ўступальных адносін могуць перадаваць таксама злучнік *нехай* (разам з дзеяслоўнай формай загаднага або ўмоўнага ладу) і займеннік з часціцай *ні*.

Як сведчаць беларускія выданні другой палавіны XIX — пачатку XX стагоддзя, сінтаксічныя сродкі арганізацыі сказаў з даданымі ўступальнымі былі на той час ужо стандартызаваны, іх ужыванне рэгламентавалася ўстойлівай традыцыяй. Найбольшай ужывальнасцю характарызаваўся злучнік *хоць / хаця*. Ён выкарыстоўваецца ў даданым сказе, які стаіць пасля галоўнага або папярэдняга яму. Прыкладзём некалькі прыкладаў з захаваннем арфаграфіі арыгіналаў: *Зіркнуў на Агатку хлапец, на Тадорку, ды так спалохаўся, што ня стала мочы славечка сказаці, хоць Домна міргала, хоць с боку Агатка пальцам знак давала* (В. Дунін-Марцінкевіч. Дудар беларускі. Мінск, 1857); <...>.

У сказах з прэпазіцыйным даданым уступальным амаль заўсёды сустракаюцца суадносныя словы *але, аднак, зато / затое, (а) усё ж такі* або ўмацняльная часціца *і*: *І Ганулька, хоць баялася Васіля, але верыла яму і слухала* (Ядвігін Ш. Апавяданні. Вільня, 1914); <...>.

У сучасных беларускіх гаворках звычайна выкарыстоўваюцца злучнікі *хоць (хуць, хоч, хаця), дарма што і няхай / хай*. Што да формы апошняга, то толькі некаторыя ўсходнія гаворкі паўночна-ўсходняй групы аддаюць

перавагу форме *няхай* перад формаь *хай* <...>. У постпазіцыйных галоўных частках ужываюцца суадносныя словы *але, дык (толькі)* і іншыя з вышэй адзначаных <...>. У паўднёва–заходніх беларускіх гаворках, акрамя гэтых уступальных злучнікаў, ужываюцца яшчэ такія, як *дзе ні, які ні, колькі ні, хто ні, што ні*.

Складаны злучнік *нягледзячы на тое, што* для беларускіх гаворак не характэрны. Ён з’яўляецца калькай з рускай мовы, дзе ў канцы XVIII — пачатку XIX стагоддзя развіваўся шэраг падобных складаных злучнікаў для перадачы акалічнасных адносін <...>. Адзначаны злучнік перш за ўсё пашырыўся ў мове публіцыстыкі. Тут ён пачаў ужывацца значна раней, чым яго адлюстравалі граматыкі і слоўнікі беларускай мовы: *И вот, ня гледзячы на тое, што яго таварыш застаецца без хлеба, ён згаджаецца служыць за 35 руб.* (Наша доля. Вільня, 1906. № 2); <...>. У наш час складаны злучнік *нягледзячы на тое, што* можна сустрэць і ў мове мастацкай літаратуры <...>. Заўважым, што паралельна з беларускай мовай ва ўкраінскай мове фарміраваўся таксама на узор рускага *несмотря на то, что* складаны злучнік *незважаючы на те, що*.

<...>

Спецыфіка фарміравання новай беларускай літаратурнай мовы заключаецца ў тым, што яна не працягвала старапісьмовыя традыцыі, а ўзнікала і ўдасканальвалася шляхам апрацоўкі жывой народнай гаворкі. Іншымі словамі, у развіцці новай беларускай літаратурнай мовы дзейнічала не толькі тэндэнцыя дэмакратызацыі. Уся яе гісторыя — гэта апрацоўка і выкарыстанне ў літаратуры народна–гутарковых сродкаў, у тым ліку і дыялектных, уніфікацыя іх і падняцце да літаратурна–пісьмовага ўзроўню. Ад самага пачатку станаўлення сінтаксічных норм не было ў ёй штучных, архаічных ці складаных незразумелых сродкаў, якія трэба было б выцесніць ці замяніць дзеля стварэння жывой літаратурнай мовы. Праціглая тэндэнцыя да інтэлектуалізацыі, гэта значыць да выкарыстання складаных сінтаксічных сродкаў і канструкцый, неўласцівых народнай гаворцы, праявілася ў калькаванні рускага злучніка *несмотря на то, что* ў форме *нягледзячы на тое, што*. Яго ўжыванне трэба разглядаць у цеснай сувязі з развіццём сістэмы функцыянальных стыляў, у прыватнасці публіцыстычнага, у беларускай літаратурнай мове XX стагоддзя. Выкарыстанне розных, нярэдка сінанімічных, злучальных сродкаў для выражэння ўступальнага значэння абумоўліваецца іх функцыянальнай або семантычнай дыферэнцыяцыяй.

Хайль С. Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі ў творах беларускай літаратуры другой палавіны XIX — пачатку XX стагоддзя // Веснік БДУ. Сер. 4. 1988. № 2. С. 24—26.

С.Я. Кострыца

АЦЭНАЧНА-ТЛУМАЧАЛЬНЫЯ СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У апошні час у беларускім мовазнаўстве складваецца такая тэндэнцыя, пры якой на пытанні сінтаксіса звяртаецца недастаткова ўвагі. Асабліва гэта датычыць складаназалежных сказаў з так званымі даданымі дапаўняльнымі, дзейнікавымі і выказнікавымі. Фактычна распрацоўка пытанняў вылучэння і класіфікацыі гэтых сказаў накіравана, па-першае, на функцыянальную арыентацыю, пры якой даданая частка суадносіцца з членамі простага сказа, і, па-другое, на характар адносін паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежных сказаў дадзеных тыпаў <...>.

Аднак такі падыход прыводзіць да таго, што ў адзін тып аб'ядноўваюцца зусім неадназначныя структуры, канструкцыі ж з аднолькавымі адносінамі паміж галоўнай і даданай часткамі часта ўваходзяць у розныя тыпы складаназалежных сказаў.

Параўн.: складаназалежныя сказы з даданымі дзейнікавымі: (1) Той не можа быць другам, хто ў бядзе абыдзе кругам (Пр.); (2) Наадварот, здавалася, што жыццё, парушанае ў першыя дні, цяпер перабудоўваецца па законах ваеннага часу (І. Шамякін); (3) І ўсё, што ён бачыў, было дзіўна сагрэта Ганнінай блізкасцю... (І. Мележ); (4) І як нядобра, што вось яны — стаяць і плачуць на абочыне — дзве, тры, чатыры мамы мясцовых хлопцаў (Я. Брыль);

складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі: (5) Ну, як тут вытрываць малому, таму, хто з дзядзькам пасварыўся (Я. Колас); (6) Алесь тлумачыў Бутрыму, што ім неабходна знайсці сабе трэцяга (Я. Брыль); (7) Кастусь толькі займаўся тым, што зранку малаціў, а адвячоркам укошваў травы коням нанач (К. Чорны);

складаназалежныя сказы з даданымі выказнікавымі: (8) Ён той, хто не дае нікому спакою; (9) Думка яго гэтка, што гэта Мікалай прычыніўся да развалу яго сям'і (К. Чорны).

Відавочна, што прыведзеныя сказы можна аб'яднаць у тыпы, больш адпаведныя адзін аднаму па структурна-семантычнаму прынцыпу. Звернем увагу на сказы (2), (4), (6), (9). Структурна гэта нерасчлянёныя складаназалежныя сказы, даданая частка якіх адносіцца да аднаго слова ў галоўнай частцы. У семантыка-сінтаксічных адносінах гэтыя сказы, на наш погляд, з'яўляюцца асаблівымі ўтварэннямі. Калі ўсе астатнія віды складаназалежных сказаў суадносяць дзве ці больш сітуацыі нямоўнай рэчаіснасці, то ў гэтых сказах (услед за М.І. Канюшкевіч назавём іх ацэначна-тлумачальнымі <...>) суадносяцца сітуацыя і паведамленне аб сітуацыі і, шырэй, ацэнка гэтай сітуацыі (дыктум і модус).

Дыктум разумеецца як галоўнае паведамленне аб рэчаіснасці, што адлюстроўваецца ў мове, а моўнае выражэнне звязанага з гэтай рэчаіснасцю псіхічнага перажывання разумеецца як модус. Запытай любога куранёўца, *і ён табе скажа* (модус), што *Мокуць — чортава*

месца, гіблае для касца (дыктум) (І. Мележ); Чуб хваліўся (модус), што ён адзін час быў брыгадзірам у калгасе (дыктум) (І. Шамякін).

В.У. Мартынаў называе сказы такога тыпа метамоўнымі ці інфармацыйнымі¹. На самой справе, галоўная і даданая часткі ў гэтых канструкцыях знаходзяцца на розных узроўнях рэфлексіі (усведамлення): дыктумная падзея вербалізуецца на пярвічным узроўні, а факт усведамлення дае другі ўзровень, узровень усведамлення. Калі пярвічны ўзровень назваць мовай, то ўзровень усведамлення будзе метамоўным.

Відаць, блізкімі да такога погляду былі і аўтары “Курса сучаснай беларускай літаратурнай мовы”, калі адзначалі, што “многія з даданых дапаўняльных па сутнасці з’яўляюцца ўскоснай мовай”².

Таму, здаецца, недастаткова разглядаць адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі ацэначна–тлумачальных сказаў як аб’ектныя ці прэдыкатыўныя <...>. Паміж часткамі ацэначна–тлумачальных сказаў будуць узнікаць спецыфічныя т л у м а ч а л ь н ы я або і н ф а р м а ц ы й н ы я адносіны.

Узнікненне тлумачальных адносін, у першую чаргу, будзе залежаць ад семантыкі апорнага слова. Толькі ў тым выпадку, калі ў семантыцы апорнага слова ёсць кампанент “псіхічны працэс”, магчымы тлумачальныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі складанага сказа. Іменна семантыка “псіхічны працэс” і вызначае два ўзроўні — дыктум і модус — у сказах гэтага тыпу. Калі ж кампанент “псіхічны працэс” адсутнічае, адсутнічаюць і тлумачальныя адносіны, а замест іх узнікаюць аб’ектныя Параўн.: *Ён падумаў, што будзе трымацца свайго воза і туды, да Чарнушкаў, больш не пойдзе* (І. Мележ) — *Ён прынёс тое, што яму далі*.

Сустрэкаюцца і такія прыклады, калі апорнае слова, на першы погляд, і не мае семантыкі “псіхічны працэс” (*даваць, шукаць*), але ў кантэксте яно пераасэнсоўваецца і садзейнічае ўзнікненню тлумачальных адносін: *А Васіль не дасць, каб клалі палец у рот* (І. Мележ) — *Ён, падвесалялы, ... шукае, што ёй сказаць* (І. Мележ). Важна, што круг апорных слоў, афармляючых тлумачальныя адносіны, вельмі разнастайны. Часцей за ўсё гэта лексіка–семантычныя групы слоў са значэннем: 1) м а ў л е н н я: Гаспадарлівы Уладзік адразу, на дварэ, *дамовіўся* са сваім суседам, што той пяройдзе на новае месца (Я. Брыль); <...>; 2) і н т э л е к т у а л ь н а й дзейнасці; Васіль тут жа *разважыў*, што можа трохі і трэба было б занесці... (І. Мележ); <...>; 3) у с п р ы м а н н я: Яму *відаць* і *чуваць*, як Марыля, з сярпом у апушчанай правай руцэ, зірнула на захад з–пад левай... (Я. Брыль); <...>; 4) п а ч у ц ц я, у н у т р а н а г а с т а н у: *Здзівіўся* дужа дзед, калі пакупец пачаў адлічваць яму грошы папяровымі маркамі (Я. Колас); <...>; 5) а ц э н к і: Добра, што вароты адчынены — не

¹ Гл.: М а р т ы н о в В.В. Категория языка. М., 1982.

² Курс сучаснай беларускай літаратурнай мовы. С. 240.

будуць рыпець (І. Шамякік); <...>; 6) ж а д а н н я: Ён песні спяваў пра Саветы, ён *хоча*, каб яны прыйшлі (Я. Брыль); <...>; 7) б ы ц ц я, і с н а в а н н я: Не ў багаці яна жыла, без маці вырасла, *здаралася*, што часамі і раней, да тэхнікума, рабіла ў людзей... (І. Шамякін); <...>.

Сцвярджэнне, што паміж часткамі ацэначна-тлумачальнага сказа будуць узнікаць спецыфічныя тлумачальныя адносіны, можа выклікаць сумненні, і як прыклад узнікнення аб’ектных адносін можна прывесці сказы, дзе ў адным радзе аднародных кампанентаў стаяць дэлібератыўны аб’ект і даданая дапаўняльная частка: Аднак яе *ўразіла* гэтая *цішыня* і яшчэ *тое*, што *знешне ўсё аставалася такім жа, як звычайна* (І. Шамякін); <...>.

На наш погляд, магчымасць існавання сказаў з такімі аднароднымі кампанентамі тлумачыцца імкненнем усіх моўных канструкцый да згортвання ў пяцічленную канструкцыю, г зн. у просты сказ <...>. Ды і адносіны паміж дэлібератыўным аб’ектам і дзеяннем, на яго накіраваным, вельмі спецыфічныя, і іх нельга разглядаць як уласна аб’ектныя.

Можна заключыць, што ацэначна-тлумачальныя сказы выпадаюць з той класіфікацыі складаназалежных сказаў, якая існуе ў беларускім сінтаксісе. Адзначаныя ў гэтым артыкуле асаблівасці ацэначна-тлумачальных сказаў маюць, на наш погляд, дастатковую сілу, каб вылучыць такія сказы ў асобны структурна-семантычны тып.

Кострыца С.Я. Ацэначна–тлумачальныя складаназалежныя сказы ў беларускай мове // Веснік БДУ. 1991. Сер. 4. № 1. С. 19—21.

Г.Н. Ключаў

ЗВЕСТКІ З ГІСТОРЫІ ПУНКТУАЦЫІ

§ 1. Зачаткі пунктуацыі паявіліся значна пазней вынаходства пісьма. Доўгі час старажытныя запісы мовы былі вельмі прымітыўнымі: словы ў тэксце не аддзяляліся адно ад другога (пісьмо было беспрабальным), граніцы асобных сказаў таксама ніяк не абазначаліся. Такое пісьмо задавальвала людзей, пакуль запісы былі кароткімі і разлічанымі толькі на вузкі круг дасведчаных — вучоных-жрацоў і прафесіянальных пісцоў.

З развіццём культуры пашыраліся і грамадскія функцыі пісьма: паяўляліся параўнальна вялікія і больш складаныя тэксты юрыдычнага, летапісна-гістарычнага, навуковага і мастацкага зместу, узнікла неабходнасць загадзя пісаць тэксты публічных прамоў. Старажытныя грэкі, а потым рымляне з іх надзвычайна высокім узлётам у развіцці навукі, мастацтва, літаратуры і аратарскага майстэрства былі пачынальнікамі ў стварэнні пунктуацыі. Першым пунктуацыйным знакам стала кропка. Грэкі называлі яе стыгмай (stigma — літаральна “метка ад уколу”), рымляне — пунктам (punctum — літаральна “зробленае ўколам”); славянскім адпаведнікам гэтых слоў з’яўляецца **точка** (ад дзеяслова “ткнуць”). З

лацінскай мовы пайшлі і назвы самой сістэмы знакаў — інтэрпункцыя і пунктуацыя.

Грэка-рымская пунктуацыя была яшчэ вельмі недасканалай. У ёй больш ці менш паслядоўна ўжываліся ўсяго тры знакі: кропка, коска і пыталнік (апошні меў форму сучаснай кропкі з коскай). Праўда, кропка ўжывалася ў трох пазіцыях: як і цяпер — унізе радка, акрамя гэтага — пасярэдзіне і ўверсе радка. У гэтых пазіцыйных варыяцыях кропкі можна бачыць аддаленыя намёкі на сучасныя кропку з коскай і двукроп'е. Ужыванне кропкі не вызначалася выразнасцю: у адных выпадках яна мела сапраўды пунктуацыйнае (у сучасным разуменні) прызначэнне, г. зн. выдзяляла асобны сказ, у другіх ужывалася больш адвольна, выдзяляючы групы сказаў або, наадварот, асобныя словазлучэнні. Асновы антычнай пунктуацыі застаюцца неакрэсленымі. Ёсць усе падставы меркаваць, што тагачасныя знакі былі сродкамі дэкламацыйнай разметкі тэксту без строгай суадноснасці з сэнсава-граматычнай будовай сказа. Нават самыя дасканалыя творы антычных аўтараў для іх вычарпальнага разумення патрабуюць папярэдняй мадэрнізацыі (дакладна кажучы — “перакладу” на сучасныя нормы) іх пунктуацыйнага афармлення ў арыгіналах. Характэрны прыклад — кніга англійскага філолага Герберта Крофта “Гарацый, растлумачаны пунктуацыяй”¹.

Такі ж характар мела і пунктуацыя пісьмовых помнікаў старажытнай Русі — царкоўнаславянскіх, старарускіх, а пазней украінскіх і беларускіх. Фотакопіі і транслітэрацыі шматлікіх помнікаў, змешчаныя ў першай частцы “Хрэстаматыі па гісторыі беларускай мовы” <...>, даюць добрае ўяўленне аб пунктуацыі тых часоў. У самым канцы XVI стагоддзя ў “Граматыцы” Л.Зізання (1596 г.) усіх “точак” (слова “точка” было тады радавым паняццем для ўсіх знакаў) налічвалася толькі пяць: точка, запятая, срока (кропка, прыўзнятая да сярэдзіны радка, прыблізна раўназначная кропцы з коскай), двосрочіе (сучаснае двукроп'е) і подстоля (кропка з коскай у значэнні пыталніка). Трохі пазней, у граматыцы М.Сматрыцкага (1619 г.), сістэма знакаў выглядае так: точка, запятая, двоточіе, вопросная (пытальнік), удивная (клічнік), отложная (круглыя дужкі), вместная (квадратныя дужкі). Вычарпальных правіл ужывання гэтых знакаў абедзве граматыкі не давалі.

Старажытныя рукапісныя (а ў значнай меры і друкаваныя) тэксты з усімі іх асаблівасцямі ў напісанні літар, слоў і сказаў разам з пунктуацыйнымі знакамі настолькі адрозніваюцца ад сучаснага пісьма, што патрабуюцца спецыяльная вывучка, каб чытаць і правільна разумець помнікі даўніх часоў. Гэтым займаецца асобая філалагічная дысцыпліна — палеаграфія.

§ 2. Новы этап у развіцці пунктуацыі пачынаецца пасля вынаходства

¹ Гл.: П. Мериме. Собрание сочинений. — М., 1963. Т. 5. С. 153—154.

кнігадрукавання ў сярэдзіне XV стагоддзя. Друкаваныя кнігі прызначаліся шырокаму кругу чытачоў. Кніжны тэкст неабходна было зрабіць даходлівым, легкім для разумення. Гэтаму спрыялі дзве важныя змены ў афармленні тэкстаў: прабелны падзел на словы і пунктуацыйнае расчлянненне сказаў; разам з гэтым выпрацоўваліся і прыёмы члянэння тэкстаў на больш значныя часткі — абзацы, раздзелы і г.д. Найбольшыя заслугі ў гэтай справе належаць выдатным італьянскім вучоным-гуманістам і выдаўцам Альду Мануцыю, яго сыну Паўлу і ўнуку Альду Малодшаму (выдавецтва Мануцыяў існавала з 1494-га да 1597-га года). Выданні Альда Мануцыя, так званыя “альдзіны”, вызначаліся такой дасканаласцю друкарскай тэхнікі і філалагічнай апрацоўкі тэкстаў, што на доўгі час зрабіліся ўзорам для іншых еўрапейскіх выдаўцоў. Пунктуацыя, устаноўленая Мануцыямі, па справядлівасці лічыцца першакрыніцай пунктуацыйных сістэм у розных еўрапейскіх мовах нашага часу. Варта адзначыць, што тады былі замацаваны ва ўжыванні цяперашнія формы пыталніка (відазмененая лацінская рукапісная літара Q у спалучэнні з кропкай) і клічніка (відазмененая лацінская літара I ў спалучэнні з кропкай). На Русі новая пунктуацыя замацавалася толькі ў Пятроўскую эпоху, пасля пераводу кнігадрукавання на “гражданскі” шрыфт. У папярэдніх друкаваных выданнях, у тым ліку ў кнігах Ф.Скарыны, С.Буднага, В.Цяпінскага, захоўвалася старая пунктуацыя.

§ 3. На працягу значнага часу пасля ўзнікнення новай пунктуацыі вызначыліся два напрамкі яе развіцця ў нацыянальных еўрапейскіх мовах.

У раманскіх мовах выявілася арыентацыя знакаў прыпынку галоўным чынам на інтанацыйныя і сэнсава-стылістычныя асаблівасці сказа; граматычная матывіроўка знакаў тут прызнаецца неістотнай. Такая пунктуацыя характэрна для французскай, італьянскай, іспанскай мовы, да іх прымыкае і англійская пунктуацыя. Агульны тып яе часта называюць французскім². Адметныя рысы гэтага тыпу — эканомнасць і факультатыўнасць ва ўжыванні ўнутрысказавых знакаў. У гэтых мовах, напрыклад, не з’яўляецца абавязковай коска перад злучнікамі ў складаных сказах, адвольна робіцца адасабленне дадanych членаў сказа, больш проста, чым у нас, запісваецца прамая мова (наш сказ **“Глядзіце ж, — гаворыць бацька, — не пазніцеся”** па французскаму тыпу пунктуацыі меў бы выгляд **“Глядзіце ж, гаворыць бацька, не пазніцеся”**).

Другі напрамак праявіўся ў нямецкай пунктуацыі. Тут ужыванне знакаў прыпынку ў пераважнай большасці выпадкаў абумоўліваецца граматычнай структурай сказа, а яго інтанацыйныя і сэнсава-стылістычныя

² Гл.: Л.В.Шерба. Пунктуацыя // Літаратурная энцыклапедыя. Т. IX. — М., 1935. С. 368. Відаць, больш адпавядаў бы сутнасці справы тэрмін “раманскі тып”.

Цікава адзначыць, што французскія лінгвісты лічаць непрыёмальным тэзіс аб сувязі пунктуацыі з сінтаксісам. Сваю пунктуацыю яны вызначаюць толькі як стылістычную. Гл.: Вопросы языкознания, 1974. №3. С.157.

асаблівасці лічацца другараднымі. Правілы пунктуацыі вызначаюцца на граматычнай аснове і з'яўляюцца больш катэгарычнымі, факультатывна насць дапускаецца ў абмежаваных выпадках. Колькасць унутрысказавых знакаў, асабліва косак, тут значна большая, чым у пунктуацыі французскага тыпу.

Такі ж характар мае руская пунктуацыя, а разам з ёю беларуская і ўкраінская. Польская і чэшская пунктуацыя таксама належыць да гэтага тыпу, але маюць і выразныя рысы “французскай” арыентацыі.

Разам з гэтымі тыпалагічнымі разыходжаннем існуюць нацыянальныя адрозненні ва ўжыванні асобных знакаў. Так, іспанцы ставяць пыталнік і клічнік у сказе двойчы: перавернуты знак перад сказам, загадзя сігналізуючы аб адпаведнай інтанацыі, і нармальны знак у канцы сказа. Англічане ўжываюць тры віды працяжніка падоўжаны (two-em dash), раўназначны нашаму шматкроп'ю; нармальны (em dash), аднолькавы з нашым, і скарочаны (en dash) — большы за наш злучок <...>.

Адзначанымі акалічнасцямі тлумачыцца неабходнасць пры перакладзе з адной мовы на другую, калі яны адрозніваюцца ў тыпалагічных асновах пунктуацыі і ў прыватных дэталях ужывання асобных знакаў, “перакладаць” таксама і пунктуацыю³.

Нацыянальны характар маюць і назвы знакаў прыпынку. Беларускія назвы ствараліся пад уплывам пунктуацыйнай тэрміналогіі трох славянскіх моў — рускай, польскай і ўкраінскай. Карусь Каганец (Казімір Кастравіцкі) у кнізе “Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання” (1906 г.) даваў такія назвы: кропка, закавыка, кропка з закавыкай, двукропе, працяжка, пытаннік, клічнік, недаказ, чужаслоў (назва дужак адсутнічае). У першых выданнях “Беларускай граматыкі для школ” Б. Тарашкевіча (пачынаючы з 1918 г.) знакі называліся: пункт, коска, пункт з коскай, два пункты, працяжнік, пыталнік, клічнік, недаказ, скобка, чужаслоў. У пятым выданні (1929 г.) зроблены частковыя змены: пункт, коска, пункт з коскай (або пасрэднік), два пункты, працяжнік, пыталнік, клічнік, недаказ (або мнагакроп'е), дужкі, чужаслоў (або двукоссе). У перакладных слоўніках і школьнай граматыцы 20-х гг. (М.Гарэцкі, М.Байкоў, С.Некрашэвіч, Я.Лесік) устойлівым робіцца тэрмін **кропка**, але яшчэ не знікаюць **недаказ і чужаслоў**. У 1937 годзе “Руска-беларускі слоўнік”, выданы АН БССР, канчаткова замацаваў сучасныя назвы: кропка, коска, кропка з коскай, двукроп'е, працяжнік, пыталнік, клічнік, шматкроп'е, дужкі, двукоссе.

§ 4. Гісторыя пунктуацыі двух апошніх стагоддзяў сведчыць, што доўгі час яна заставалася неўпарадкаванай. Яе нормы часцей за ўсе вызначаліся кнігавыдаўцамі і друкарскімі работнікамі — рэдактарамі і карэктарамі (па

³ Гл.: Л.Н. Соболев. Пособие по переводу с русского языка на французский. М., 1952. С. 184—189.

старому азначэнню — “кніжнымі спраўшчыкамі”), а гэта непазбежна вяло да разнабою ва ўжыванні знакаў прыпынку. Першае ўпарадкаванне рускай пунктуацыі было зроблена толькі ў канцы мінулага стагоддзя — у кнізе Я.К.Грота “Русское правописание” (1885 г.). Другое грунтоўнае ўпарадкаванне пунктуацыйнай сістэмы адлюстравана ў “Правилах русской орфографии и пунктуации” 1956 г. Па ўзорах рускіх пунктуацыйных норм складзены і “Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі” 1959 г.

Зразумела, што існаванне гэтых норм зусім не адмаўляе неабходнасці больш глыбокага практычнага і тэарэтычнага вывучэння пунктуацыі. Як і ўсё ў літаратурнай мове, пунктуацыя таксама знаходзіцца ў руху. Для добрага разумення яе трэба вывучаць не толькі агульныя асновы і нормы, але і ўсю разнастайнасць пунктуацыйнай практыкі свайго часу, у якой могуць праяўляцца прыметы паступовага фарміравання новых норм.

Клюсаў Г.Н. Асновы і нормы сучаснай беларускай пунктуацыі. — Гродна, 1993. С. 7—11.

Б.А. Крук

ГЛАВА 1. З ГІСТОРЫІ СТАНАЎЛЕННЯ І РАЗВІЦЦЯ ТЭОРЫІ БЯЗЗЛУЧНІКАВАГА СКЛАДАНАГА СКАЗА ВА ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКІМ МОВАЗНАЎСТВЕ

Праблема бяззлучнікавага складанага сказа (БСС) — адна з актуальных у тэорыі складанага сказа. У апошнія тры–чатыры дзесяцігоддзі БСС з’яўляюцца аб’ектам пільнага вывучэння, аднак, як слухна заўважаюць многія даследчыкі, да гэтага часу складання бяззлучнікавыя канструкцыі (СБК) “пакуль яшчэ не падпалі пад усебаковае тыпалагічнае даследаванне”¹. Да таго ж у вывучэнні БСС многа супярэчнасцей, нават няма канцэпцыі, “на которую можна надзейна оперэцца”² прыхі апісанні.

Гісторыі станаўлення і развіцця вучэння аб БСС, характарыстыцы асноўных кірункаў тэорыі складанага сказа гэтага тыпу ў лінгвістычнай літаратуры ўдзелена ўжо значная ўвага, асабліва ў рускім мовазнаўстве³.

Яшчэ ў граматыцы М.В. Ламаносава была звернута ўвага на складання сказы, часткі якіх злучаюцца ў адзінае цэлае без дапамогі злучнікаў. У канцы XIX ст. А.А. Патабня даказаў, што БСС больш старажытныя, чым складання, і існуюць як самастойныя канструкцыі, аднак, нягледзячы на гэта, аж да канца 50–х гадоў нашага стагоддзя рускімі вучонымі—

¹ Абабурка М.В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. — Мн., 1992. С. 97.

² Ширяев Е.Н. Бессоюзное сложное предложение в современном русском языке. — М., 1986. С. 3.

³ Трэба заўважыць, што ў беларускім мовазнаўстве пытанне гісторыі станаўлення і развіцця тэорыі бяззлучнікавага сказа не толькі не было прадметам спецыяльнага вывучэння (як, напрыклад, праблема бяззлучнікавага і злучнікавага падпарадкавання ў складаназалежным сказа (Груца А.П.), але і не закраналася нават у сувязі з гістарычным даследаваннем іншых сінтаксічных з’яў.

сінтаксістамі БСС не разглядаліся як асобная сінтаксічная адзінка, што знаходзіць сваё адлюстраванне і ў працах пазнейшага часу.

Б.А. Тарашкевіч <...> выдзяляў толькі “злучана–зложаныя сказы”. Да іх вучоны адносіў канструкцыі, якія складаюцца з “раўнасільных незалежных сказаў” (незалежных адзін ад другога і злучаных сэнсам), а таксама злучаныя “рознымі злучнікамі: *а, і, але, бо, ці, толькі* і інш.” <...> Як відаць <...>, да злучана–зложаных сказаў Б. Тарашкевіч адносіў бяззлучнікавыя і складаназлучаныя сказы ў сучасным іх разуменні.

Увагу даследчыкаў і сёння прыцягвае да сябе навуковая спадчына заснавальніка беларускай філалогіі акадэміка Я.Ф. Карскага. Ён звярнуў увагу на тую пытанні ў сінтаксісе, якія на працягу доўгага часу амаль не закраналіся іншымі вучонымі.

<...>

Акадэмік Я.Ф. Карскі не выдзяляе БСС як асобны тып складанага сказа. Ён акцэнтуюе ўвагу на шырокую ўжывальнасць у асяроддзі беларусаў “бессоюзной речі” або “бессоюзія”, а таксама адзначае, аналізуючы матэрыялы старажытных беларускіх помнікаў і беларускіх народных гаворак апошніх дзесяцігоддзяў XIX — пачатку XX ст., наяўнасць бяззлучнікавасці ў выпадках, дзе “предложения неравноправны”⁴.

<...>

У рускім мовазнаўстве тэарэтычнае асэнсаванне БСС даў А.М. Пяшкоўскі. Асноўным у яго тэорыі з’яўляецца сцвярджанне аб тым, што інтанацыя ў БСС можа выконваць тую ж функцыю, якія ў злучнікавых сказах выконваюць злучнікі і злучальныя словы. Пры адсутнасці злучнікаў (злучальных слоў) інтанацыя можа нават адрозніваць і дыферэнцыраваць злучэнне/падпарадкаванне, але не можа паказаць, якая частка сказа з’яўляецца падпарадкавальнай. Значэнне інтанацыі ў БСС, паводле канцэпцыі А.М. Пяшкоўскага, можа быць тоесным значэнню пэўнай групы злучнікаў.

Прадстаўнікі структурна–семантычнага напрамку (М.С. Паспалаў, В.А. Белашапкава і інш.), які пачаў складвацца яшчэ ў 50–я гады, інакш падышлі да вырашэння пытання злучэння/падпарадкавання, паклалі пачатак новай тэорыі ў вывучэнні сінтаксісу бяззлучнікавага складанага сказа. Акцэнтацыя на структурную і семантычную (зместавую, сэнсавую) прыметы дала магчымасць М.С. Паспелаву вызначыць БСС як самастойны тып (падклас) складанага сказа. інтанацыя, паводле тэорыі М.С. Паспелава, прымае непасрэдны ўдзел у афармленні БСС, але не выконвае пры гэтым вядучую ролю. <...>

Крытэрыем размежавання (класіфікацыі) БСС, такім чынам, стаў не характар сінтаксічных адносін паміж часткамі, а сэнсавыя ўзаемаадносіны частак, семантычная прымета, якая спалучаецца з марфалагічнай і

⁴ Карский Е.Ф. Белорусы. Язык белорусского народа. Вып. 3. — М., 1956. С. 460.

рытміка–інтанацыйнымі сродкамі. На гэтай аснове М.С. Паспелаў выдзяляе складаныя сказы аднароднага і неаднароднага саставу; ён першы супрацьпаставіў БСС злучнікавым па структурна–семантычных прыметах.

<...>

У беларускім мовазнаўстве ў 60—80-ыя гады БСС не сталі аб'ектам спецыяльнага вывучэння. Прыватныя патанні тэорыі бяззлучнікавага складанага сказа часткова асвятляліся ў асобных манаграфіях <...>, дзе вырашаліся ігшыя пытанні сінтаксісу, у нарматыўнай граматыцы і вучэбных дапаможніках <...>. Аднак гэта важная і складаная праблема сінтаксісу не можа быць вырашана ў даследаваннях, якія ставяць перад сабою іншыя мэты. Да таго ж у апісанні БСС мы знаходзім нямала спрэчнага, што падкрэслівае адсутнасць адзіных агульнапрынятых крытэрыяў іх тыпалогіі.

Так аўтары дапаможніка “Курс сучаснай беларускай мовы: Сінтаксіс” (1959) адзначаюць, што “граматычная прырода БСС карэнным чынам адрозніваецца ад граматычнай прыроды складаназлучаных і складаназалежных сказаў” <...>. У сувязі з такім вывадам, на думку вучоных, БСС “неабходна разглядаць не як дадатковы матэрыял да складаназлучаных і складаназалежных, а як асобную, самастойную катэгорыю складаных сказаў, адвёўшы для яе належнае месца ў сістэме сінтаксісу” <...>. Пколькі граматычная форма БСС не вызначаецца пэўнымі асаблівасцямі, якія характарызавалі б іх сутнасць і вызначалі спецыфіку, сцвярджаецца ў дапаможніку, то ў аснове класіфікацыі бяззлучнікавых складаных канструкцый можа ляжаць характар сінтаксічных адносін паміж састаўнымі часткамі. <...>

<...>

Разглядаючы названую праблему, можна, нарэшце, адзначыць, што да сярэдзіны 80-х гадоў БСС, нягледзячы на адносна шырокую ўжывальнасць іх у мове, вывучаны недастаткова. Многія пытанні тэорыі БСС засталіся спрэчнымі, асобныя — адкрытымі, нявырашанымі. Пакідаючы зараз убаку зусім не бясспрэчнае пытанне аб крытэрыях, зыходзячы з якіх можна даць найбольш поўнае апісанне БСС, мы лічым мэтазгодным адзначыць, што агульным момантам, які аб'ядноўвае ўсе спробы апісаць БСС, з'яўляецца імкненне даследчыкаў увесці іх у сістэму. Пошукі сістэмы ў вывучэнні бяззлучнікавых складаных канструкцый і сведчаць, на нашу думку, аб рэальнасці БСС як асобнага тыпу складанага сказа. пры гэтым даследчыкі закранаюць і такія з'явы ў структуры БСС, якія традыцыйна ў граматыках не апісваюцца.

<...>

<...> розныя падыходы да класіфікацыі і апісання БСС паказваюць, што гэта адна з самых вострых праблем у сінтаксісе складанага сказа. Аналіз розных падыходаў у вывучэнні БСС сведчыць у першую чаргу аб неаднароднасці гэтых сінтаксічных адзінак, што, на нашу думку, і

абумовіла пераасэнсаванне асобнымі даследчыкамі сваіх ранейшых поглядаў на бяззлучнікавыя канструкцыі і штурхала да пошукаў новых метадычных падыходаў у іх вывучэнні і апісанні.

Пераемнасць у выкарыстанні структурна–семантычнай прыметы пры апісанні бяззлучнікавых складаных канструкцый відавочная. Прытрымліваецца гэтых пазіцый пераважная большасць даследчыкаў, хоць пытанні класіфікацыі БСС на аснове характару сэнсавых адносін паміж прэдыкатыўнымі часткамі, як і ў цэлым праблему суадноснасці семантыкі і сінтаксісу, вырашаюць па–рознаму. Нічога супярэчлівага ў такім падыходзе да вывучэння БСС, на наш погляд, няма, паколькі сінтаксічная форма састаўных частак, што ўваходзяць у склад бяззлучнікавых канструкцый, разнастайная, як, дарэчы, і адносіны паміж часткамі. <...>

Бяззлучнікавыя складаныя сказы прыцягнулі ўвагу навукоўцаў адносна пазней, чым іншыя сінтаксічныя канструкцыі. У традыцыйным сінтаксісе праблема БСС закраналася і раней, але сучаснае гучанне набыла ў апошнія два–тры дзесяцігоддзі. На важнасць вырашэння яе для сінтаксісу ўказваюць даследчыкі ў шматлікіх працах <...>, зазначаючы пры гэтым, што спрэчных пытанняў у апісанні БСС яшчэ шмат. Таму няма падстаў гаварыць аб тым, што ўказаная праблема надуманая, штучная. <...>

Экскурс у гісторыю праблемы дазволіў не толькі пераканацца ў яе актуальнасці і выявіць агульныя тэндэнцыі ў развіцці тэорыі БСС, але і дапамог вызначыць тыя пытанні, якія з’яўляюцца найбольш важнымі для беларускага мовазнаўства і чакаюць разгляду. Да ліку такіх, мы лічым, адносіцца неабходнасць вывучэння асаблівасцей будовы і функцыянавання бяззлучнікавых складаных сказаў у сучаснай беларускай мове.

Крук Б.А. Бяззлучнікавыя складаныя сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове (структурна–семантычная характарыстыка): Дысертацыя на атрыманне вучонай ступені кандыдата філалагічных навук. — Мн., 2000. С. 12—23.

ТЭКСТАЛОГІЯ

А. Я. Супрун

ЛЕКСІЧНАЯ СТРУКТУРА ПАЭТЫЧНАГА ТЭКСТУ (ДВА ВЕРШЫ МАКСІМА ТАНКА)

Тэкст, уласна кажучы, галоўная ці нават адзіная выява мовы. Нічога, апроча тэкстаў, для спасціжэння мовы нам не дадзена. Мы размаўляем, ствараючы паведамленні, кожнае з якіх можа разглядацца як тэкст. Тэкст

можа складвацца нават з аднаго слова, калі гэта слова выступае ў якасці асобнага паведамлення; напрыклад, калі ў адказ на запытанне "Ты мяне кахаеш?" дзяўчына адказвае "Так" ці "Не", кожны з гэтых яе адказаў з'яўляецца адносна закончаным паведамленнем, а таму можа разглядацца як тэкст. Тэкст можа быць і вельмі доўгім, такім, напрыклад, як "Каласы пад сярпом тваім" Караткевіча, "Вайна і мір" Талстога ці "Сага аб Фарсайтах" Галсуорсі.

Кожны тэкст арганізаваны па пэўных законах. У ім можна знайсці тыя ці іншыя элементы пабудовы. Так, напрыклад, у афіцыйнай заяве павінен быць указаны спачатку адрасат (той, каму заява адрасуецца), потым адрасант (той, хто падпісвае заяву), потым заглавак (словы *Заява*, *Прашэнне*, *Рэпартаж* ці нешта падобнае), потым мусіць быць выкладзены змест заявы, пастаўлены подпіс і дата напісання дакумента. Зусім іншыя законы кампазіцыі кіруюць пабудовай мастацкіх твораў, газетных паведамленняў, навуковых артыкулаў і г. д.

Побач з кампазіцыйнай структурай усе славесныя тэксты маюць пэўную **моўную** структуру. Так, у вершах можна знайсці тыя ці іншыя чаргаванні націскных і ненаціскных складоў, што ўтвараюць рытм, пэўныя паўторы асобных гукаў ці іх груп (алітэрацыі, асанансы, рыфма).

На працягу стагоддзяў замацавалася ўяўленне аб тым, што тэкст складаецца са сказаў, што сказы ўтвараюцца па структурных мадэлях, паміж якімі ў тэксце існуюць пэўныя сувязі. Граматычная структура, як найбольш празрыстая, і стала традыцыйна галоўным сродкам структуравання тэкстаў.

Не адмаўляючы ролі граматычнай (сінтаксічнай, марфалагічнай) структуры тэкстаў, неабходна таксама звярнуць увагу на лексічную арганізацыю, **лексічную структуру тэкстаў**.

Можна гаварыць пра пэўныя параметры лексічнай структуры тэкстаў. Да іх належыць слоўнікавы склад тэксту, колькасныя і якасныя суадносіны розных слоў і словаўжыванняў, суадносіны слоўніка дадзенага тэксту з агульным слоўнікам мовы, у тым ліку па колькасных (частотных) паказчыках, суадносіны гэтага слоўніка са слоўнікамі іншых твораў таго ж аўтара, выкарыстанне і роля ў тэксце асаблівых слоў, такіх, як уласныя імёны, дыялектызмы, неалагізмы, экзатызмы і пад., марфемныя якасці слоў тэксту, асацыятыўныя ўласцівасці слоў, што ўтвараюць тэкст, іх уваходжанне ў фразеалагічныя адзінкі, наяўнасць у тэксце рэмінісцэнцый з іншых тэкстаў і г. д. Важнымі фактарамі лексічнай структуры тэкстаў трэба лічыць размеркаванне адабраных аўтарам слоў па тэксце, іх паўтаральнасць ці непаўтаральнасць, а пры наяўнасці лексічных паўтараў – іх функцыі, роля ў тэксце чаргавання розных намінацый аднаго аб'екта (сінонімаў), ужыванне ў тэксце слоў, што абазначаюць аднародныя з'явы, асаблівасці лексічнай спалучальнасці слоў у тэксце на фоне

агульнамоўных заканамернасцей, суадносіны лексічнай і граматычнай структур тэксту і г. д.

Вывучэнне лексічнай структуры тэкстаў толькі пачынаецца, але, паколькі лексічны бок надзвычай важны пры даследаванні мовы мастацкіх твораў, пры навучанні чужой мове і ў іншых аспектах, няма сумненняў, што яно будзе працягвацца і дасць адпаведны плён для філалагічнай навукі і практыкі. Некаторыя назіранні ў гэтай галіне былі зроблены і ў дачыненні да асобных тэкстаў сучаснай беларускай паэзіі [Супрун 1996, 124-128; 1996а, 46-50; 1998, 270-274].

Верш Максіма Танка "Самыя балючыя раны..." напісаны, відаць, у цяжкую для паэта часіну. Ён змяшчае смутныя разважанні немаладога ўжо чалавека пра тое, што з цягам часу чалавек усё цяжэй перажывае душэўныя і фізічныя раны. Верш агульналюдскага філасофскага гучання, напоўнены журбай па тых гадах, што беззваротна прайшлі. Напісаны ён у 1973 г. белым вершам [Рагойша 1968, 193] без рыфмаў і без назвы.

Самыя балючыя раны ў дзяцінстве
Перастаюць ныць ад пацалунку маці.
У юнацтве –
самі зажываюць да вяселля.
У сталасці – загойваюцца
Ад спагады сяброў, ад чаркі віна.
І толькі пазнейшыя раны
Ніхто і нішто не залечыць,
Апроч зямлі.

Верш складаецца з 36 словаўжыванняў 30 розных слоў. Чатыры пары жыцця – *дзяцінства, юнацтва, сталасць* і сціпла не названая старасць (замест гэтага слова эўфемістычна гаворыцца пра *пазнейшыя раны*) – вызначаюць змест чатырох сказаў, што ўтвараюць тэкст верша. І кожны раз быццам бы паўтараецца размова пра тое, як чалавеку ўдаецца пазбавіцца болю, што прычыняюць раны. У тым жа 1973 г. быў напісаны верш "Да аўтабіяграфіі", у якім Танк таксама вычляняе *дзяцінства, юнацтва, сталасць*, а потым піша пра *курган* "каля расстайных дарог", пад якім спяць тыя, хто "жыццё аддалі за нашу свабоду і шчасце". Трэба сказаць, што прыём падобнага члянэння тэксту на часткі выкарыстоўваецца Танкам нярэдка ("Партрэт друга" (1955), "Аслепшы" (1974), "Ты знаеш край" (1977) і інш.). Вельмі падобны да разглядаемага ў структурных адносінах верш "Дрэвы паміраюць" (1970).

У прыведзеным вышэй вершы слова *раны* выкарыстана ў першым і ў апошнім сказах; у другім і трэцім сказах гэтае слова прапушчана. *Рана* і так – адзінае паўназначнае слова, што паўтараецца ў тэксце, дае яму павышаную гучнасць. Слова пры першым выкарыстанні мае на пачатку першага сказа суперлятыўнае азначэнне: *самыя балючыя раны*.

Дзеля перадачы думкі пра пазбаўленне ад болю выкарыстаны чатыры сінанімічныя магчымасці: *перастаюць ныць, зажываюць, загойваюцца, ніхто і нішто не залечыць* У апошнім, чацвёртым сказе з'яўляецца вельмі спецыфічнае, бо адмоўнае, вызначэнне дзейніка, які мог бы ажыццявіць лячэнне – *ніхто і нішто*; адмоўнасць дзейніка падкрэслена тыповым славянскім паўторам адмоўя перад выказнікам: *не залечыць*. Цікава, што ў ранняй амаль рэвалюцыйнай "Песні кулікоў" Максім Танк пісаў пра тое, што "загоім заўтра кожны знак і шрам" [Бугаёў 1964, 56].

У першым і трэцім сказах спосаб аздараўлення даецца праз далучэнне да дзеяслова назоўніка ў родным склоне з прыназоўнікам *ад*: *ад пацалунку, ад спагады, ад чаркі*. У трэцім сказе гэтая канструкцыя паўтараецца, але лексічнае напаўненне яе рознае. Спалучэнне прыназоўніка *ад* з назоўнікам у родным склоне тут выступае ў прычынным значэнні. Кожны раз яно ўскладняецца яшчэ адным назоўнікам у родным склоне без прыназоўніка, што выступае ў варыянтах азначальнага значэння: прыналежнасці (*ад пацалунку маці, ад спагады сяброў*), часткі і цэлага (*ад чаркі віна*). У другім сказе прычына ці сродак загойвання ран не ўказваецца, бо яны ў *юнацтве самі зажываюць*. Але тут выступае часовае ўдакладненне: *да вяселля*. Такое вызначэнне часу ідзе ад прымаўкі *да вяселля зажыве*, уяўляючы сабою тэкставую рэмінісцэнцыю, згадку пра адпаведны фальклорны тэкст. А ў чацвёртым сказе, як ужо згадвалася, зусім іншая развязка з поўным адмаўленнем магчымасці загойвання, якое да таго ж завяршаецца сумнай канстатацыяй адзінага выключэння з адмаўлення: *апроч зямлі*. Адно з найбольш частых слоў беларускай паэзіі, самае частае паўназначнае ў паэтычных тэкстах [Мажэйка, Супрун 1992, 11] слова *зямля* тут ужыта ў спецыяльным пераносным метанімічным значэнні: 'магіла'.

Такім чынам, лексіка верша разнастайная: паўторана толькі адно паўназначнае слова *раны*, ужытае ў першым і ў апошнім сказах, нагадваючы пра прадмет верша. Відавочная суцэльнасць тэксту дасягаецца не праз лексічныя паўторы, а праз рытмічны чатырохразовы паўтор сітуацыі, у якой змяняецца ўзрост неназванага героя і адпаведна сродкі лячэння ран, а таксама праз паўторы пэўных граматычных структур: 1) прыназоўнік *ад* + назоўнік у родным склоне + назоўнік у родным склоне ў функцыі азначэння – тройчы; 2) прыназоўнік + назоўнік у месным склоне – тройчы; 3) тройчыг ў трох першых сказах выказнік перададзены дзеясловам трэцяй асобы множнага ліку; 4) першы раз слова *раны* ўжыта ў назоўным склоне множнага ліку ў функцыі дзейніка з яўным пропускам гэтага дзейніка ў двух наступных сказах, а потым у чацвёртым сказе – пераўтварэнне дзейніка ў дадатак, паказчыкам чаго стаў вінавальны склон слова *раны* ў апошнім сказе; 5) двойчы пастаўленыя са злучнікамі *і* аднародныя адмоўныя дзейнікі ў гэтым самым апошнім сказе.

Лексічным сродкам аб'яднання тэксту выступае выкарыстанне сінонімаў *загойвацца, зажываць, залячыць* і ў пэўным сэнсе *пераставаць ныць*, а таксама абазначэнні аднародных паняццяў *дзяцінства, юнацтва і сталасць*. Можна гаварыць пра прыналежнасць некаторых слоў да аднолькавых тэматычных груп: так, слова *балючыя* тэматычна звязваецца са словамі *раны, ныць, зажываць, загойвацца, залячыць*, утвараючы пэўнае тэматычнае адзінства; словы *пацалунак, вяселле, спагада* можна далучыць яшчэ да адной тэматычнай групы, у якой яны, праўда, не надта блізкія. Значыць, лексічная структура верша ўтвараецца трыма радамі слоў: адзін рад – абазначэнні ўзросту, другі рад – сінонімы слова *загойваюцца*, трэці – назвы сродкаў, дзякуючы якім адбываецца гэтае загойванне, якое такім чынам ставіцца ў цэнтр лексічнай структуры верша. Разам з гэтымі лексічнымі сродкамі верш аб'ядноўваецца пры дапамозе некаторых граматычных паўтораў, а лексіка не толькі аб'ядноўвае тэкст, але разам з тым служыць стварэнню разнастайнасці, неабходнай для кароткага агляду цэлага жыцця, створанага ў вершы.<...>

Супрун А.Е.

Исследования по лингвистике текста:
Сб. ст. – Мн.: БГУ, 2001. – С. 259 – 263.

С.А. Важнік

ДЗЕЯСЛОЎНАЯ МАДЭЛЬ І ПАЭТЫЧНАЯ МЕТАФАРА

Паэтычны тэкст традыцыйна лічыцца своеасаблівым “палігонам” для “выпрабаванняў” семантычных патэнцый разнастайных моўных адзінак, бо толькі на ім у семантыцы і граматыцы гэтых адзінак можна ўбачыць шматлікія зрухі, пераўтварэнні, якія з пункту гледжання “граматыкі паэзіі” служаць для стварэння мастацкага вобраза, а значыць, маюць эстэтычную вартасць. Паэтычная мова, такім чынам, уяўляе сабой невычэрпную крыніцу для лінгвіста, які імкнецца адкрыць правілы “семантычнай граматыкі”: аўтар, парушаючы семантычныя законы, робіць іх відавочнымі, яўнымі¹.

Сёння ўжо не выклікае сумнення асобая, адмысловая роля дзеяслова ў мастацкім тэксце, а таксама ў працэсах яго спараджэння і ўспрымання. Маецца на ўвазе не толькі структурная, але і семантычная “гегемонія дзеяслова”². У сувязі з чым дзеяслоў з’яўляецца і яркім вобразастваральным, а таму і эстэтычна рэlevantным элементам у тэксце, што дазволіла некалі Ш.Бадлеру даць дзеяслову трапнае “паэтычнае” азначэнне — назваць яго “ангелам руху, без якога фраза мёртвая”. Хоць, дзеля аб’ектыўнасці, зазначым, што часам у мастацкіх тэкстах заўважаецца

¹ Гл. А. Wierzbicka. *Semantyka języka potocznego a semantyka poetycka // Dociekania semantyczne*. Wrocław, 1969, s. 192.

² Гл. Б.Ю.Норман. *Синтаксис речевой деятельности*. Мн., 1978, с. 41, 133, 143.

і “тэндэнцыя да бездзеяслоўнасці”¹: —*Вы адкуль?/ — Мы — ад куль./ Мы — з вайны./ Мы — званы./ Мы — дамы./ Каміны./ Камяні* (П.Макаль); *У завеі — зямля, у завеі — дрэвы,— / і людзі, якія жылі і якія яшчэ не жылі,— / у завеі, / і я таксама ў завеі.../Дзе яно, мінулае?!./Дзе яна, будучыня?!./Дзе яно, сёння?!* (А.Разанаў). На думку некаторых даследчыкаў, “бездзеяслоўная паэзія” можа лічыцца нават своеасаблівым відам мастацкай творчасці. Прыём “мінус дзеяслоў” — прыём наўмыснага апушчэння дзеяслова ў тэксце — стварае эфект “падманутага чакання”: чакаецца дзеяслоў, але ён не з’яўляецца ў тэксце. Адсутнасць дзеяслова прыводзіць да пэўнай недагаворанасці, што узмацняе асацыятыўную вобразнасць і робіць чытача (са)аўтарам тэксту. Аднак гэты факт толькі актуалізуе тэкстаўтваральныя патэнцыі дзеяслова, бо, як вядома, “страта” прэдыкатаў першага парадку ў паэтычным тэкście кампенсуецца прапазіцыйнай семантыкай прэдыкатаў іншых парадкаў (*Мужчына. Жанчына. Чаканне./ Шуканне. Блуканне. Час./ Жанчына. Мужчына. Спатканне./ Вітанне. Пытанне. Адказ./ Мужчына. Жанчына. Дыханне./ Сэрцабыццё. Забыццё./ Жанчына. Мужчына. Каханне./ Мужчына. Жанчына. Жыццё* (А.Вярцінскі)) або падказваецца эліптычнай структурай саміх паэтычных выказванняў (*І ў мора — груддзю поўнай* (Я.Чыквін)).

Эфект “падманутага чакання” можа назірацца ў паэтычным дыскурсе і пры наяўнасці дзеяслова: калі чакаецца адзін дзеяслоў, а ў канструкцыі выступае яго функцыянальна-тэкставы эквівалент ці, больш дакладна, калі парушаюцца правілы семантычнага дапасавання (тэрмін В.Р.Гака), у выніку чаго аддзеяслоўныя пазіцыі запаўняюцца сінтагматычна несумяшчальнымі з дзеясловам актантамі: (1) *Агонь умее маўчаць / Няўжо мяне выдаў /Попел?* (М.Танк); (2) *Аднойчы на той мансардзе / прачнецца тэлефон, / што гаварыў некалі / тваім голасам, / і я / здыму трубку* (У.Арлоў); (3) *І ў шафе навесіцца паліто...* (С.Вераціла). У непаэтычным дыскурсе такія спалучэнні слоў будуць разглядацца як адыход ад нарматыўнай спалучальнасці, а значыць, і як парушэнне агульнамоўнай літаратурнай нормы, таму што адпаведныя прэдыкаты патрабуюць наяўнасці ў сваіх суб’ектных пазіцыях толькі персанальных актантаў (антрапонімаў). Тут жа ў пазіцыі дзеяслоўных прэдыкатаў *маўчаць, выдаць, прачнуцца, навесіцца* “ўваходзяць” неадушаўленыя імёны адпаведна *агонь, попел, тэлефон, паліто*. Навідавоку ўжыванне дзеясловаў, а разам з імі і імёнаў у пераносным значэнні. Пры гэтым не дастаткова, на нашу думку, проста канстатаваць, што ў прыведзеных прыкладах “парушаюцца нормы узуальнай спалучальнасці” або “разбураюцца ўстойлівыя агульнамоўныя семантычныя сувязі”². Сапраўды, інтуітыўна адчуваецца, што без мэтавай устаноўкі на

¹ Гл. Р.Якобсон. Работы по поэтике. М., 1987, с. 291.

² Гл., напрыклад, І.Ф.Лысенка. Індывідуальна-вобразнае пераасэнсаванне дзеяслова ў прозе У.Караткевіча // Письменник – мова – стыль. Мн., 1996, с. 70-72.

выражэнне экспрэсіі і стварэнне мастацкага ефекту "так не гавораць". Лінгвістычныя даследаванні вымагаюць больш дакладнага паказальніка, чым звычайная філалагічная інтуіцыя. Іншымі словамі, варта "фармалізаваць" глыбінныя механізмы стварэння дзеяслоўнай метафары (метафарычнай мадэлі) праз актуалізацыю тэкстаўтваральных патэнцый дзеяслоўнага прэдыката ў паэтычным дыскурсе, праз выяўленне спецыфікі спалучальнасці дзеяслова ў паэтычным тэксце. Гэтай праблеме і будзе прысвечана дадзенае даследаванне.

Спынімся спачатку на аналізе тэкстаўтваральных магчымасцей дзеясловаў, паколькі ад іх семантыкі ў рэшце рэшт залежыць семантычная структура кожнага паэтычнага выказвання і тэксту ўвогуле. Аб'ект нашага даследавання абраны не выпадкова. Дзеяслоў як прызнакавая, найбольш абстрактная і найбольш шырокая ў семантычным плане часціна мовы не называе канкрэтныя прадметы, а ўказвае на іх сітуацыйныя сувязі (дзеянні, станы, адносіны і г.д.). Менавіта таму семантычная структура дзеяслова, што ўяўляе сабой прапазіцыйную функцыю з пераменнымі, не замыкаецца на самім дзеяслове. Яна патрабуе ўдакладнення, канкрэтызацыі яго значэння іншымі, прадметнымі, словамі, што, нібы да магніта, "прыцягваюцца" да дзеяслова, рэалізуючы яго валентнасці. Іншымі словамі, дзеяслоў прадвызначае перспектывы рэалізацыі пры маўленні той ці іншай сінтаксічнай мадэлі, утваральнікам якой з'яўляецца, накладваючы абмежаванні на сваё сінтаксічнае акружэнне. Пазіцыі, адкрытыя ў ім, запаўняюцца толькі ізасемічнымі элементамі, што належаць да адпаведных лексіка-семантычных і лексіка-граматычных класаў. Так, напрыклад, для дзеяслова *чытаць* актуальнай з'яўляецца яго спалучальнасць з персанальным актантам ([+Pers] — для суб'ектнай пазіцыі) і неадушаўлёным канкрэтным актантам з тэматычнай групы "штосьці напісанае ці надрукаванае" ([+Concr] — для аб'ектнай пазіцыі): (4) *Міхась чытае газету*. Аднак у паэтычнай мове гэтыя абмежаванні парушаюцца, параўн.: (5) *Леташнія аб'явы: / чытаюць іх адно толькі / вецер і дождж, / пакуль не прачытаюць дарэшты* (А.Разанаў) (Sub_[-Anim] — Pred [+Pers] — Obj_[+Concr]); (6) *Стаю перад кніжнай паліцай, / гляджу, не чапаючы іх, на кнігі — / чытаю сваю душу* (А.Разанаў) (Sub_[+Pers] — Pred [+Concr] — Obj_[-Concr]). У сувязі з адзначаным вышэй можна сфармуляваць самае агульнае правіла спалучальнасці дзеяслоўнага прэдыката з актантамі: спалучацца паміж сабой могуць лексемы, якія маюць аднолькавыя дыферэнцыяльныя семы (напрыклад, "персанальныя" прэдыкаты з персанальнымі актантамі). Яно будзе ўдакладняцца ў дачыненні да спалучальнасці кожнага канкрэтнага дзеяслова для кожнай яго пазіцыі.

Сэнс любога паэтычнага выказвання арганізаваны ў вышэйшай ступені складана. Як вядома, выказванне — камунікатыўная адзінка, што з'яўляецца рэалізацыяй сказа ў маўленні пры аднясенні яго да **канкрэтнай** пазамоўнай сітуацыі. У аснове дзеяслоўнага сказа, у сваю чаргу, ляжаць,

паводле А.Я.Міхневіча, **семантыка-сінтаксічная мадэль і фармальна-граматычная схема**¹. Усё гэта сведчыць на карысць шматузроўневага семантычнага аналізу дзеяслоўных канструкцый. Таму **дзеяслоўная мадэль** (як прататып сказа) будзе прадстаўлена ў працы ў якасці шматузроўневай двухбаковай адзінкі з узаемаабумоўленымі планам зместу і планам выражэння:

1. план зместу (глыбінная структура):

1.1. зыходная логіка-семантычная мадэль (ЗМ), ізаморфная структуры тыповай пазамоўнай сітуацыі і інварыянтная па сваёй сутнасці (напрыклад, ЗМ сказа (4): Sub — Pred — Obj). Усе элементы ЗМ маюць у мове структурна-семантычныя варыянты сваёй рэалізацыі (гл. 1.2 і 2.1):

1.2. катэгарыяльна-семантычны ўзровень — узровень моўнай рэалізацыі ЗМ праз сістэму паняційных (селекцыйных) катэгорый або катэгарыяльна-семантычных класаў тыпу "адушаўлёнасць / неадушаўлёнасць", "абстрактнасць / канкрэтнасць" etc. (Sub_[+Pers] — Pred — Obj_[+Concr]);

2. план выражэння (паверхневая структура):

2.1. катэгарыяльна-граматычны ўзровень — узровень моўнай, як і для 1.2, рэалізацыі ЗМ праз сістэму марфалагічных класаў (N_{nom} — V_f — N_{acc}).

Узроўні 1.2 і 2.1 з'яўляюцца падставай для вылучэння двухбаковай семантыка-сінтаксічнай мадэлі (**ССМ**): умовы існавання гэтай моўнай адзінкі прадвызначаюцца самой прыродай мовы як знакавай сістэмы, калі наяўнасць зместу (формы) прадвызначаецца наяўнасцю формы (зместу).

Кожная ССМ можа мець некалькі варыянтаў сваёй рэалізацыі ў дыскурсе, звязаных з "уваходжаннем" лексем у прэдыкатную і актантаў пазіцыі (гл. (4) – (6)). Назавём іх **лексічнымі варыянтамі ССМ** (узровень **2.2** дзеяслоўнай мадэлі). Каб мець магчымасць належным чынам кваліфікаваць спалучальнасць дзеяслова ў паэтычным дыскурсе, мэтазгодна адразу ж размежаваць два асноўныя лексічныя варыянты ССМ:

1) **першасныя (асноўныя)**, якія вызначаюцца тым, што цэнтральную пазіцыю ў іх займаюць дзеясловы, што ўжываюцца ў прамым (першасным) значэнні. Іх семантычная структура характарызуецца як **ізасемічная**, бо актантаў пазіцыі запаўняюцца толькі імёнамі адпаведных семантычных класаў (ці ЛСГ). А значыць, першасныя лексічныя варыянты перадаюць сапраўднае "становішча рэчаў" (гл. (4)).

2) **другасныя (метафарычныя)**, звязаныя, паводле Г.А.Золатавай, з метафарычным (ці метанімічным) замяшчэннем пазіцый актантаў у дзеяслоўным прэдыкаце, у выніку чаго можа адбывацца "прырашчэнне зместу" (але без парушэння тоеснасці мадэлі). Іншымі словамі, пры ўжыванні дзеяслова ў пераносным значэнні можа змяняцца **якасць**, а

¹ Гл. А.Я.Міхневіч. Праблемы семантыка-сінтаксічнага даследавання беларускай мовы. Мн., 1976, с. 73-75.

часам і **колькасць** яго распаўсюджвальнікаў. Семантычная структура дзеяслова вызначаецца ў такіх выпадках як **неізасемічная**, бо дзеяслоў у пераносным значэнні можа спалучацца і з семантычна немаркіраванымі актантамі (гл. (5), (6)). Пры гэтым другасныя лексічныя варыянты, абумоўленыя своеасаблівым характарам семантыкі дзеяслова, не зусім дакладна перадаюць рэальныя адносіны ў экстралінгвістычным свеце. Яны адлюстроўваюць хутчэй **суаднесенасць** сітуацый пазамоўнай рэчаіснасці на аснове іх падабенства, на аснове асацыятыўна-вобразнай сувязі. Таму такія лексічныя варыянты ССМ называюцца ў лінгвістычнай літаратуры **вобразнымі семантычнымі або метафарычнымі мадэлямі**¹.

Адзначаныя вышэй лексічныя варыянты ССМ дазваляюць вылучыць таксама функцыянальна-тэкставыя тыпы дзеяслоўных прэдыкатаў, абумоўленыя іх ужываннем у адпаведных лексічных варыянтах: **намінатыўныя (першасныя)**, ужыванне якіх адносіцца да сферы першасных лексічных варыянтаў; **метафарычныя (другасныя)**, якія, адносячыся да сферы метафарычных мадэлей, ствараюць адпаведную танальнасць у тэксце.

Разгледзім больш падрабязна спалучальнасць дзеяслоўнага прэдыката ў метафарычнай мадэлі. Сутнасць метафарычнай спалучальнасці дзеяслоўнага прэдыката прадвызначае з'ява **нейтралізацыі агульнамоўных апазіцый** на ўзроўні катэгарыяльна-семантычных характарыстык актантаў, якая назіраецца ў мастацкіх (пераважна паэтычных) тэкстах. Праблема сінтаксічнай нейтралізацыі застаецца яшчэ недастаткова вывучанай. Таму, перафразоваўшы азначэнне тэрміна "нейтралізацыя", пададзенае М.С.Трубяцкім у дачыненні да фаналагічнага ўзроўню², паспрабуем сфармуляваць яго ў дачыненні да семантычнай дыстрыбуцыі дзеяслоўнага прэдыката: **нейтралізацыя** — гэта сціранне ў пэўных кантэкстуальных (сінтагматычных) умовах семантычных адрозненняў паміж парамі актантаў, якія, уваходзячы ў адзін парадымматычны клас, утвараюць бінарныя сэнсавыя апазіцыі пры функцыянаванні ў аднолькавых аддзеяслоўных пазіцыях. Асноўнай сінтагматычнай умовай сінтаксічнай нейтралізацыі з'яўляецца наўмыснае спалучэнне рознапарадкавых неізасемічных элементаў з устаноўкай на стварэнне шматмернага стэрэаскапічнага эфекту. Яны, здавалася б, павінны "адштурхоўвацца" адзін ад аднаго. Аднак пад уздзеяннем сіл дзеяслоўнага "прыцягнення", пад уплывам кантэксту і вобразнай структуры ўсяго тэксту адбываецца іх "стыкоўка" (так праяўляецца ў паэтычным тэксце камунікатыўная несамадастатковасць дзеяслова) і нават прыпадабенне. Пры гэтым разбураюцца семантычныя апазіцыі, нейтралізуюцца паняційныя адрозненні адных лексем ад другіх. Так,

¹ Гл. Семантические модели русских глагольных предложений: экспериментальный синтаксический словарь. Екатеринбург, 1998, с. 18 і інш.

² Н.С.Трубецкой. Основы фонологии. М., 1960, с. 256.

напрыклад, пры персаніфікацыі **першасны дыстрыбутыўны параметр** таго ці іншага імені (напрыклад, дыферэнцыяльная сема імені [-Anim], [-Pers] і г.д.) замяняецца ў тэксте **другасным дыстрыбутыўным параметрам** ([+Pers]), які ўзнікае пад уплывам дыферэнцыяльнай семы [+Pers] дзеяслова. Такім чынам, чытаць паэтычны тэкст трэба ў двух рэгістрах, улічваючы не толькі "рэальных" тэкставых партнёраў дзеяслова, але і яго "чакаемыя" валентнасці, на фоне якіх і адбываецца кадзіраванне і дэкадзіраванне паэтычнай інфармацыі. Так, у пункціры А.Разанава: (7) *Тэлефон-аўтамат / на рагу дзвюх аціхлых вуліц:/ перадумвае,/ што чуў за дзень* — неадушаўлёны актант *тэлефон-аўтамат* займае пазіцыю персанальнага актанта ў семантычнай структуры дзеясловаў *перадумваць* і *чуць*, якія маркіруюць сваю суб'ектную пазіцыю прыметай [+Pers], у сувязі з чым дыферэнцыяльная сема актанта *тэлефон-аўтамат* нейтралізуецца дыферэнцыяльнай семай сінтаксічнай пазіцыі: [-Anim/+Pers]. Як бачым, "чакаемыя" валентнасці дзеясловаў парушаюцца, аднак яны так ці інакш падказваюць пэўнае слова (або групу слоў), якое, нават з'яўляючыся неназваным, адыгрывае важную ролю ў стварэнні паэтычнага вобраза, паколькі на яго фоне пачынае ўспрымацца слова, якое рэальна гучыць у фразе. У выніку такіх метафарычных пераўтварэнняў узнікаюць "мастацка-выяўленчыя прырашчэнні зместу"¹, дадатковыя канатацыі, якія змяняюць "гучанне" ўсёй канструкцыі: *'тэлефон-аўтамат, як чалавек, якому ёсць што ўспомніць, думае-перадумвае, як ён пражыў гэты дзень'*. Пры гэтым фрэймы першасных і метафарычных дзеясловаў будуць адрознівацца паміж сабой перш за ўсё не сваім колькасным складам (хоць, безумоўна, фрэйм некаторых дзеясловаў можа пашырацца менавіта ў выніку іх метафарызацыі: *Мяне ў Парыж ты правяла, у дым, / Якім я дыхаў і якім я плакаў* (Л.Дранько-Майсюк)), а семантычнымі характарыстыкамі-маркерамі актантаў. Звычайна гэта тычыцца пазіцый суб'екта і/або аб'екта дзеяння, лакатыва, а таксама маргіналіі мадэлі — сірканстантаў спосабу дзеяння, прычыны, мэты, выніку і г.д. У прыкладзе (7) пад мастацкае пераасэнсаванне трапілі не толькі неадушаўлёны суб'ект *тэлефон-аўтамат*, але і развіты лакатыў — месца, дзе адбываецца дзеянне: *на рагу дзвюх аціхлых вуліц* (параўн. з магчымым лакатывам пры адпаведным першасным дзеяслове: *у ціхім месцы, дзе ніхто і нішто не пераашкодзіць*). Такое пашырэнне аб'ёму семантычнай дыстрыбуцыі дзеяслова ўспрымаецца не проста як "разгорнутая аўтарская метафара" (метафарай з'яўляецца тут увесь тэкст) або "стылістычная фігура", а як "ўвасабленне другой, вобразнай рэчаіснасці, якую мастацтва адкрывае ў рэчаіснасці рэальнай"².

¹ Гл. В.В.Виноградов. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., 1963, с. 125.

² Гл. Г.О.Винокур. Избранные работы по русскому языку. М., 1959, с. 249-250.

На думку некаторых даследчыкаў, нейтралізацыя сінтаксічных апазіцый — гэта з'ява толькі плана зместу¹, калі парушаюцца правілы толькі семантычнага дапасавання. Аднак, як паказвае моўны матэрыял, з'ява нейтралізацыі семантычных характарыстык актантаў у полі прэдыкатнай залежнасці можа тычыцца і паверхневай структуры².

Адрозненні ў функцыянаванні аднаго і таго ж дзеяслова ў першасным і метафарычным варыянтах ССМ дазваляюць нам казаць пра **пазіцыйныя чаргаванні маркіраваных і немаркіраваных актантаў** адносна таго ці іншага дзеяслова. У сувязі са з'явай сінтаксічнай нейтралізацыі напрошваецца аналогія з паняццем “фанетычная асіміляцыя”: адпаведная лексема “прыпадабняецца” паводле той ці іншай катэгарыяльна-семантычнай прыметы да дзеяслова, які, як вядома, у сказе заўсёды займае **моцную** пазіцыю. З'ява нейтралізацыі назіраецца на розных узроўнях:

I) на ўзроўні аднапарадкавых паняццёвых катэгорый, калі дыферэнцыяльная сема актанта (напрыклад, [-Anim]) нейтралізуецца дамінантнай аднапарадкавай семай дзеяслова ([+Anim]). Таму мэтазгодна вылучаць наступныя віды нейтралізацыі: **1) нейтралізацыя паводле абстрактнасці/канкрэтнасці:** (8) *Кожны чалавек носіць [+Concr] сваё неба [+Abstr] з сабой* (У.Караткевіч); (9) *Рука ў руцэ... І сэрца к сэрцу.../ І шчасце [+Abstr] вусны п'юць і п'юць [+Concr]* (Л.Якубовіч); **2) паводле канкрэтнасці/абстрактнасці:** (10) *Пяю [+Abstr] таго [+Concr], хто сілу меў...* (С.Сокалаў-Воюш); (11) *Мне б вядома не ханіла / Слухаць [+Abstr] вочы [+Concr] твае...* (Р.Барадулін); **3) паводле неадусаўлёнасці / адушаўлёнасці:** (12) *Маланкі [-Anim] нервовымі пальцамі спіны дахаў драпаюць [+Anim]* (Р.Барадулін); **4) паводле адушаўлёнасці / неадусаўлёнасці:** (13) *Не пераставаў [Тарас Іванавіч] тарахцець [-Anim] і тады, калі селі за стол* (Я.Колас); (14) *Карызна [+Anim:+Pers] кінеў [-Anim: вадкасць] абурэннем, перамяшаным з злараднасцю* (М.Зарэцкі); **5) паводле неперсанальнасці/персанальнасці:** (15) *Будуць коні [-Pers] сніць [+Pers] лугі мядовыя / І, як людзі, цяжка ўздыхаць [+Pers]* (П.Панчанка); (16) *Спытайся [+Pers] птушкі [-Pers], ці змагла б / Яна ўздымацца без крыла* (М.Танк); **6) паводле персанальнасці/ неперсанальнасці:** (17) *Ён [Якуб] [+Pers] увесь час круціўся каля брата і шчабятаяў [-Pers] сваім дзіцячым галаском* (Я.Колас); **7) паводле мужчынскай/жаночай персанальнасці:** (18) *Дом збудаваў, і сына нарадзіў [+Fem. Pers]* (В.Тарас) і інш.;

II) на ўзроўні рознапарадкавых паняццёвых катэгорый, калі актанты нібы “падстройваюцца” пад адпаведны неізасемічны дзеяслоў: (19) *Такія розныя людзі [+Pers], дарогі [-Anim], лёсы [+Abstr], а вось жа*

¹ Гл. В.В.Бузаров, М.Д.Бузарова. О нейтрализации на синтаксическом уровне // Вопросы языкознания, 1984, № 4, с. 122.

² Гл. больш падрабязна С.А.Важнік. Лінгвапаэтычнае апісанне тэкстаўтваральных магчымасцей дзеяслоўнага прэдыката // Язык. Поэтика. Перевод: Сб. науч. ст. / Под ред. А.Е.Супруна. Мн., 1998, с. 59-63.

сышліся [+Pers] *разам: чакальня на аўтавакзале* (А.Разанаў); (20) *Зноў год* [+Abstr] *прабег* [+Anim], *як зморшчынка на твары* (В.Аксак); (21) *Каб чорныя доли* [+Abstr] *з мяцеліцаў шумамі* / *Не вылі* [+Anim] *над роднай зямлёй, нада мной* (Я.Купала);

III) у межах адной паняццйнай катэгорыі, **калі, напрыклад, замест аднаго канкрэтнага актанта ўжываецца які-небудзь іншы канкрэтны актонт, парушаючы пры гэтым часам лексічную (індывідуальную) спалучальнасць дзеяслова:** (22) *Таму, што сэрца* [+Pers. Part] *маё распята* [+Pers] / *За ўсе мільярды двухногіх* (У.Караткевіч); (23) *Высока над сіняю хмаркай раставаў* [+Concr: снег, лёд, марожанае] *стары месяц* [+Concr] (В.Адамчык); (24) *Вяртаючыся* [+Abstr] *з болю* [+Abstr], *нібы з бою...* (Я.Янішчыц); (25) *І агнямі-кветкамі горад* [+Concr] *распусціўся* [+Concr: кветка], / *Як увесну яблыневы сад* (Л.Якімовіч).

Як паказвае матэрыял, вынікам метафарычных пераўтварэнняў у паэтычным дыскурсе з'яўляюцца спалучэнні неізасемічных элементаў, што парушаюць законы сінтагматычнай сумяшчальнасці лексем. Прычым механізмы іх утварэння можна выявіць толькі на ўзроўні дзеяслоўнай мадэлі (яе метафарычнага варыянта), што дазваляе ўдакладніць пры гэтым і паняцце "метафара".

Прынята лічыць, што метафара — эліптычная форма параўнання¹. Яна заснавана на супастаўленні пазамоўных сітуацый на аснове іх падабенства. На сінтаксічным узроўні параўнальная канструкцыя скарачаецца да асновы (суб'екта) параўнання + прэдыкатыўнай прыметы аб'екта параўнання (згорнутая прэдыкацыя). Адна канструкцыя нібы накладаецца на другую, утвараючы паэтычную фігуру, якая вельмі нагадвае сілагізм у класічнай логіцы (**паэтычны сілагізм**):

А. Сонца *за борам жар-птушкай садзіца* (П.Броўка) +

Б. Шрот кропляў сыпецца няхоцю / *У вочы багны на балоце, / сыякае на счарнелым плоце...* (Л.Стаф, пераклад А.Мінкіна) →

В. Чырвонае сонца сыякала *за лес...* (І.Мележ).

Як бачым, у прыкладах (А) і (Б) функцыянуюць намінацыйныя дзеясловы (у (А) — сцёртая (моўная) метафара, якая сёння ўжо і не ўспрымаецца як такая). Метафарызацыя адбываецца ў выніку транспазіцыі ў свядомасці аўтара актанта *сонца* з суб'ектнай пазіцыі прэдыката *садзіца* ў суб'ектную пазіцыю прэдыката *сыякаць*: *'навольна садзіца, нібы сыякае'*. Іншымі словамі, адна сітуацыя нібы ўстаўляецца ў другую, актуалізуючы "чакаемыя" валентнасці прэдыката і імені. Так ствараецца "эфект айсберга", калі значная частка інфармацыі аказваецца схаванай за апісанымі вышэй трансфармацыямі ядзерных мадэлей. Такім чынам,

¹ Гл. S.Karolak. Metafora // Encyklopedia Językoznawstwa Ogólnego. Wrocław etc., 1993, s. 328.

метафара абумоўлена транспазіцыяй актантаў з адной мадэлі ў другую на падставе асацыятыўна-вобразнага падабенства пазамоўных сітуацый, што дазваляе дамінантнаму дзеяслову "прыцягваць" імёны з вертыкальнага кантэксту — з дзеяслоўных мадэлей, што абазначаюць рэальна не звязаныя паміж сабой сітуацыі¹.

Г.К. Чахоўскі

КАГНІТЫЎНЫ АНАЛІЗ ПАЛІТЫЧНАГА ДЫСКУРСА Ў БЕЛАРУСІ 1920-х – 1930-х ГАДОЎ

<...>

У гэтым артыкуле робіцца спроба кагнітыўнага аналізу дыскурса ў Беларусі канца 1920-х – пачатку 1930-х гадоў, які ахоплівае: 1) вылучэнне прыёмаў уздзеяння, якія выкарыстоўваюць прадстаўнікі палітычных эліт; 2) аналіз прычын уздзеяння на адрасата – чалавека, які жыве ў Беларусі ў сацыяльным кантэксце канца 1920-х – пачатку 1930-х гадоў, як асобных лінгвістычных адзінак, выкарыстаных у тэксце, так і цэлых фрагментаў тэксту; 3) вызначэнне прычын з’яўлення ў тэксце тых або іншых сродкаў уздзеяння (іх абумоўленасць асаблівасцямі свядомасці камуніканта, які стварае тэкст).

<...>

Пад *тэкстам* мы разумеем складаны моўны знак у адзінстве яго формы і зместу, значэння (прадметнага зместу) і значнасці (суб’ектнага зместу), працэсу і выніку. Разгляд паняцця «тэкст» у сферы «функцыя – рэпрэзентацыя – дзейнасць» дае напрамак каардынаты для развіцця паняцця «палітычны дыскурс» і яго вывучэння ў сінтэзаваным прачытанні. Такім чынам, мы разглядаем гэтае паняцце ў максімальна шырокім дыяпазоне.

Палітычны тэкст – гэта вербалізаваная палітычная дзейнасць ва ўсіх яе праявах: як знакавых, сімвалічных (намінатыўная і акумулятыўная дзейнасць), так і несімвалічных (тэксты-перфарматывы). Гэтае паняцце ахоплівае тэматычны аб’ём і стылявыя асаблівасці палітычнай актыўнасці грамадства, якая рэалізуецца ў мове.

Дыскурс – гэта (таксама як і тэкст) дзейнасць, феномен і функцыя адначасова. Але ў дыскурсе дзейнасць звужаецца да яе сацыяльна-арыентаваных маўленчых праяў. У сваю чаргу, пры разглядзе дыскурса ў якасці феномену, які «пакідае» дзейнасць, акцэнт робіцца на тым, што гэта феномен сацыяльна-арыентаванай маўленчай дзейнасці (сацыялагічны дакумент), які мы «чытаем» толькі з гэтых пазіцый. Нарэшце, дыскурс калі

¹ У адрозненне ад метафарычных пераўтварэнняў, метанімічныя звязаны з незапаўненнем адкрытых праз дзеяслоў пазіцый адпаведнымі актантамі, а ў сувязі з гэтым — са згортваннем (полі)прапазіцыйных структур да аднаго актанта (наміналізацыя працэсу), які і "ўваходзіць" у аблігаторную пазіцыю дамінантнага ў адпаведным кантэксце дзеяслова. Гл., напрыклад, S.Karolak. Metonymia // EJO, s. 330-331.

і разглядаецца з пазіцыі яго функцыянальнай нагрукі, то толькі ў функцыі сацыяльнай арыентацыі і арганізацыі.

Палітычны дыкурс – гэта сукупнасць палітычных **дыкурсій** (сацыяльна-дыферэнцыраваных маўленчых практык) соцыума: дыкурса ўлады (*энкратычнага*), контрдыкурса (*акратычнага*), публічнай рыторыкі, якія або замацоўваюць стабільнасць пэўнай сістэмы грамадскіх узаемадачынненняў або дэстабілізуюць яе.

<...>

Мы прапануем мадэль генеравання тэксту, у якой у адпаведных формах падаюцца веды індывідаў. Асноўную стратэгію аналізу тэкстаў пры рэканструкцыі працы свядомасці можна акрэсліць наступным чынам: «форма і значэнне выказвання аналізуюцца ў тэрмінах ментальных станаў моўцы і слухача» (Виноград 1983, 157). Аналізуючы дыкурс, мы павінны адказаць на два асноўныя пытанні: 1) чаму моўца гаворыць гэта? 2) чаму ён гаворыць гэта менавіта такім чынам? Адказ на другое пытанне звязаны з рыторыкай, што сведчыць аб тым, што два напрамкі даследавання – кагнітыўная навука і рыторыка – робяцца ўзаемазвязанымі, паколькі рытарычныя прыёмы вызначаюцца апрацоўкай адпаведных ведаў у свядомасці моўцы – ведаў пра слухача, пра камунікатыўную сітуацыю, пра агульнапрынятыя формы зносін (апошнія звесткі атрымліваюцца з папярэдняга маўленчага вопыту). Такім чынам, рыторыка як навука «аб атрыманні спосабаў прыцягнення да свайго пункту гледжання» (паводле Арыстоцеля) разглядаецца намі ў святле кагнітыўных працэсаў, што адбываюцца ў свядомасці адрасанта. Таму кагнітыўны аналіз як сродак мадэлявання працэсаў мыслення пры стварэнні тэксту мэтазгодна дапоўніць рытарычным.

Мэта нашага даследавання – прааналізаваць кагнітыўную прыроду беларускага палітычнага дыкурса канца 1920-х – пачатку 1930-х гадоў і этапы яго ўтварэння на прадмет вызначэння прыёмаў маўленчага ўздзеяння ў дыкурсе партыйных, дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў, навукова-творчых работнікаў праз вытлумачэнне прычын уздзеяння і матывацыі выкарыстання гэтых прыёмаў.

<...>

Матэрыялам нашай работы сталіся дакументы ЦК, акругкомаў, шэрагу райкомаў і ячэек ЦК КП(б)Б: рашэнні з’ездаў, пленумаў, бюро, сакратарыятаў, дырэктыўныя ўказанні аддзелаў ЦК КП(б)Б, выступленні партыйных, дзяржаўных і грамадскіх дзеячаў, навукова-творчых работнікаў, інфармацыйныя і іншыя паведамленні ДПУ БССР, станоўчыя і выкрывальныя артыкулы прэсы, матэрыялы разгляду «партыйных спраў», лісты ў партыйныя органы, заявы, змешчаныя ў зборніку «На крутым павароце: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929 – 1931 гг.» / Аўтар-складальнік доктар гістарычных навук, прафесар Р.П.Платонаў (Мн., 1999). Абраны для аналізу дыкурс бачыцца нам цікавым таму, што

«кожнаму змяненню грамадскай свядомасці, кожнай ідэалагічнай варыяцыі адпавядае новая сістэма тэкстаў. У кожнай Рэвалюцыі свае прамоўцы» (Blancel 1869, 9). <...> Мы лічым, што гэты матэрыял дазваляе супаставіць дзве маўленчыя практыкі – дыскурсію ўлады (энкратычную) і контрдыскурсію (акратычную) – і вызначыць правілы, што абумовілі «моўную гульню» улады <...>

У адрозненне ад папярэдніх даследаванняў па лінгвістыцы, рыторыцы, неарыторыцы, тэорыі аргументацыі ў дадзеным дысертацыйным даследаванні аналізуецца не столькі сам аб'ект – палітычны тэкст, колькі працэс яго генеравання ад інтэнцыі, што сталася стымулам да стварэння тэксту, да яе вербалізаванага ўвасаблення. Мы лічым патрэбным адзначыць не столькі працу інтэлекту, колькі працу свядомасці чалавека, таму што ў пералік кагнітыўных устаноў, якія ніколі не маюць дачынення ні да ведаў, ні да з'яў рацыянальнага кшталту, уключаюцца такія, як інтэнцыйнасць, мэтавызначэнне, якія тым не менш з'яўляюцца вартасцямі псіхікі і прымаюць удзел у стварэнні тэксту. На нашу думку, і іх можна апісаць як веды. Такім чынам, ствараецца магчымасць апісаць працу псіхікі, працэс тэкстаўтварэння і інварыянтныя сэнсавыя структуры, пакладзеныя ў аснову парадыгм тэкстаў (грамадскай свядомасці) у адных і тых жа тэрмінах.

<...> Побач з тэрмінам «дыскурсія» для абазначэння сукупных маўленчых практык мы будзем карыстацца агульнапрынятым тэрмінам «дыкурс», разумеючы пад ім не толькі звязны тэкст, але і «складаную камунікатыўную з'яву, якая ўключае ў сябе і сацыяльны кантэкст, які стварае ўяўленне як пра ўдзельнікаў камунікацыі (падае іх характарыстыкі), так і пра працэсы стварэння і ўспрымання тэксту» (Ван Дейк 1989, 13). Гэтае вызначэнне змяшчае адначасова ўказанне як на напрамак аналізу, так і, у пэўнай ступені, на яго методыку, паколькі, у адрозненне ад папярэдніх прац, прысвечаных аналізу моўных аб'ектаў розных узроўняў (ад фанемы да тэксту), нашае даследаванне прысвячаецца таксама аналізу кагнітыўных працэсаў – г.зн. структуры працэсаў, якія адбываюцца ў свядомасці носьбіта мовы, які належыць да пэўнага напрамку грамадскай думкі, пры стварэнні ім тэксту, а таксама працэсам, якія абумоўліваюць разуменне тэксту і залежнасць яго успрымання ад абраных форм маўленчага ўздзеяння.

Навізна нашай гіпотэзы ў тым, што яна ўпершыню, грунтуючыся на канкрэтным дыкурсе, робіць спробу рэканструкцыі мысленчых працэсаў не ўвогуле, а ў дачыненні да канкрэтнай маўленчай сітуацыі. Вызначальнай рысай нашай мадэлі з'яўляецца тое, што мы прапануем мадэль генеравання не асобнага выказвання, а звязнага тэксту. Зыходны матэрыял для стварэння гіпотэзы аб тэкстаўтварэнні – сам тэкст. Наша задача ў гэтым выпадку – рэканструяваць мысленчыя працэсы, якія спрыяюць утварэнню тэкстаў, падобных адзін да другога аднолькавым

ацэначным стаўленнем да адной і той жа падзеі і ў той жа час супрацьпастаўленых другой групе тэкстаў па іншых ацэначных стаўленнях да прадмета ацэнкі. Асабліва падкрэслім, што мы маем справу са з'явамі пісьмовага маўлення, пры падрыхтоўцы якой моўца мае магчымасць зрабіць падвойную рэфлексію – падумаць: 1) што ён скажа, чаму ён павінен гэта сказаць; 2) чаму ён скажа гэта менавіта такім чынам. Ступень рэфлексіі можа быць рознай: у адных выпадках моўца сапраўды ўсведамляе, чаму ён робіць гэта менавіта такім чынам, у другіх – карыстаецца падрыхтаванымі клішэ, якія склаліся раней у падобных дыскурсах, аднак адрасант тым не менш усведамляе, што «так гавораць».

У нашай мадэлі сінтэзуюцца ідэі папярэдніх мадэлей генеравання маўлення (ГМ) (Леонт'ев, Рябова 1970, Кацнельсон 1972, Хомский 1972, Лурия 1975, Прибрам 1975, Арбиб 1976, Выготский 1982, Аполлонская, Глейбман, Маноли 1987, Серебренников 1988, МакКормак 1990, Человеческий фактор в языке 1991), і ў той жа час прапануецца прынцыпова іншая мадэль тэкстаўтварэння, у якой падрабязна распрацоўваецца стадыя фарміравання зместу, але адсутнічае падзел на перадамаўленчыя і маўленчыя этапы, таму што мысленчы змест на любой стадыі мае свой моўны карэлят.

Нашая мадэль грунтуецца на наступных тэзісах:

1) мысленчыя працэсы – гэта працэсы кіравання ведамі, падчас якіх нараджаецца новае мысленчае ўтварэнне, што дазваляе або самому суб'екту скласці ўласную карціну свету, або паўплываць на карціну свету адрасата. Пад карцінай свету мы разумеем уяўленне аб сувязі сутнасцей у навакольным свеце, аб іх іерархіі і вартаснай значнасці для суб'екта, які ўспрымае свет;

2) мысленчыя працэсы – не чыста інтэлектуальныя з'явы. У працэсе набыцця ведаў адбываецца ацэнка свету, якая выклікаецца адпаведнасцю / неадпаведнасцю навакольнага свету запытам, устаноўкам суб'екта і папярэднічае эмоцыям. З гэтага вынікае, што неабходным складнікам мысленчых працэсаў з'яўляецца эмацыянальна-ацэначны кампанент, або прагматычны аператар у тэрмінах папярэдніх схем ГМ;

3) асноўнымі адзінкамі, у межах якіх структуруюцца веды, з'яўляюцца фрэйм і сцэнар.

У працэсе аналізу тэкстаўтварэння мы шырока выкарыстоўваем паняцце «фрэйм», зыходзячы з адзначаных пазіцый аб тым, што мысленне – гэта карыстанне ведамі. Структура ведаў, якая пазначаецца тэрмінам «фрэйм», дазваляе суаднесці з ім самыя розныя прадукты чалавечага мыслення, якія можна называць па-рознаму («ідэі», «паняцці», «канцэпты»). Яны – пэўныя веды чалавека аб рэчаіснасці, яе складніках і перспектывах.

Прапанаваная намі мадэль ГМ палітычнага дыскурса можа выкарыстоўвацца як мадэль аналізу тэксту ў накірунку, адваротным

працэсу тэкстаўтварэння – ад рытарычна аформленага тэксту да падставовых ідэй, пакладзеных у яго генераванне

Мы бачым сваю задачу ў вызначэнні апазіцый, пакладзеных у аснову тэксту, у вызначэнні лінгвістычных паняццяў, звязаных з пэўнымі кагнітыўнымі з’явамі, у супастаўленні зыходных апазіцый, пакладзеных у аснову дыскурса розных грамадскіх накірункаў. Такая аперацыя дазваляе вызначыць як асаблівасці мыслення аўтара тэксту, так і асаблівасці вербалізацыі пэўных ідэй у пэўны перыяд.

<...> Актывізаваны фрэйм складаецца з двух субфрэймаў: структур ведаў аб тых з’явах, якія выключаюць адна другую. Мы лічым слушным казаць пра антытэзу субфрэймаў у межах адзінага складанага апазітыўнага фрэйма. Кожнае з імёнаў-членаў апазіцыі называе адпаведную структуру ведаў, якая можа пазначацца і тэрмінам «фрэйм». Але гэтая структура ведаў аб з’явах існуе настолькі, наколькі існуе іншая структура ведаў – аб антыз’яве. Так, *роўнасць* мае на мэце існаванне *няроўнасці*, *гуманізм* – *антыгуманнасці* і г.д. Адна структура адлюстроўвае наяўнасць другой, яны непарыўна спалучаюцца. Таму мы лічым патрэбным адзначаць ролю такіх структур, як субфрэймы ў межах апазітыўнага фрэйма.

<...> Працэдура, на падставе якой вылучаецца ў тэксце пэўная апазіцыя, у самым агульным выглядзе грунтуецца на тым, што «ступень істотнасці пэўнай сутнасці карэлюе з колькасцю яе згадванняў у... маўленні. На гэтым прынцыпе ў сацыялогіі заснавана тэхніка кантэнт-аналізу, з дапамогай якога вызначаецца частата тэматычных элементаў тэксту. Пры гэтым павінен дасягацца максімальная магчымы ўзровень абстракцыі, на якім павярхоўныя тэмы зводзяцца з адной глыбіннай, варыянтамі якой яны з’яўляюцца, дзеля чаго неабходны не толькі кампанентны аналіз лексічных значэнняў, але і сістэма лагічнай высновы з прыцягненнем экстралінгвістычных ведаў» (Кобозева 1990, 87). Пра наяўнасць у тэксце апазіцыі мы гаворым тады, калі ў ім даволі часта сустракаюцца намінацыі супрацьлеглых паняццяў (пра іх супрацьлегласць мы мяркуем не толькі па кампанентнай структуры значэнняў, – напрыклад, у пары *патрыятызм* – *антыпатрыятызм* супрацьлегласць выражаецца самім элементам значэння, які да таго ж мае і спецыфікаваную марфему *анты-*. Апазіцыя можа мець і канвенцыянальны характар: супрацьлегласць значэнняў мы вызначаем з ведання таго, што ў пэўным соцыуме не варта супрацьпастаўляць; напрыклад: *капіталізм* – *камунізм*).

Існаванне другаснага тэксту-прымітыва аргументуецца ў нашай мадэлі спецыфікай наступнага ўзроўню тэкстаўтварэння. Мы лічым, што другім этапам (узроўнем), на якім адбываецца тэкстаўтварэнне, з’яўляецца рэпрэзентацыя паняццевых апазіцый праз так званыя канцэптuallyныя, або падставовыя, метафары. Ідэя канцэптuallyных метафар, якія вызначаюць успрыняцце рэчаіснасці, мысленне і паводзіны належыць Дж.Лакафу і М.Джонсану. Сутнасць яе заключаецца ў тым, што наша рэчаіснасць

дыктуецца нашай паняццевай сістэмай, якая з'яўляецца метафарычнай – пра гэта сведчыць наша мова. «Наша будзённая паняццевая сістэма, на мове якой мы думаем і дзейнічаем, наскрозь метафарычная... Метафары могуць ствараць для нас рэаліі, асабліва сацыяльныя рэаліі... Метафара можа стаць арыенцірам для наступнага дзеяння» (Лакафф, Джонсон 1987, 145). Ідэя канцэптואльных метафар заключаецца ў тым, што значная частка сацыяльнай рэальнасці асэнсоўваецца ў метафарычных тэрмінах, агульных для ўсіх членаў соцыума. З гэтых метафар вылучаюцца высновы, якія акрэсліваюць пэўныя бакі нашага вопыту, вызначаюць як маўленчыя, так і немаўленчыя паводзіны. Так, з базавай метафары *спрэчка – гэта вайна*, якую характарызуе Дж.Лакаф, вынікае погляд на апанента як на ворага, у той час як у магчымай культуры, дзе спрэчка трактуецца ў тэрмінах танца, людзі, на думку Лакафа, па-іншаму разглядалі б спрэчкі – як эстэтычна прывабную гульню (тамсама, 128). <...>

У кагнітыўных структурах чалавека як грамадскай істоты, якая склалася шмат у чым пад уплывам успрынятых ім раней дыскурсаў, існуе пэўная канцэптואлізацыя свету – напрыклад, *Радзіма – гэта маці*, – якая рэгулюе яго ўчынкi. Чалавек можа не ўсведамляць устаноўак, якія «жывуць» у ім, менавіта ў вербальнай форме – яны існуюць у доўгачасовай памяці ў выглядзе пэўнага вобраза, адчування, гештальта. Але ў момант актывізацыі стымулам, які трапляе звонку, гэтыя ўстаноўкі рэалізуюцца як у дыскурсе суб'екта, так і ў яго немаўленчых паводзінах. Паколькі мы прызналі зыходным пунктам нашага даследавання тэзіс аб антытэтычнасці, бінарнасці свядомасці, наступным момантам нашых разважанняў будзе прызнанне таго, што гэтыя апазіцыі ідэй робяцца апасродкаванымі ў свядомасці кагнітыўнымі ўстаноўкамі, якія рэгулююць дзейнасць суб'екта згодна са зместам пазітыўнага элемента апазіцыі або, наадварот, вызначаюць дзейнасць па ліквідацыі негатыўнай вартасці, пазначанай другім членам апазіцыі. Гэтыя кагнітыўныя ўстаноўкі, якія маюць згодна з ідэямі Лакафа і Джонсана метафарычную форму, складаюць другі ўзровень палітычнага тэксту – міні-дыкурс, або другасны тэкст-прымітыў.

<...> Метафарычную форму набывае такая кагнітыўная адзінка, як сцэнар. Працэс тэкстаўтварэння ідзе наступным чынам:

- * у рэчышчы карыстання ведамі як структурай – ад фрэйма да яго дэталізацыі праз сцэнар;
- * у рэчышчы канкрэтнага зместавага напаўнення гэтых структур – ад апазіцыі да метафары;
- * у рэчышчы моўных карэлятаў – ад намінацыі адзінкі да прапазіцыі;
- * у рэчышчы арганізацыі тэксту – ад першаснага тэксту-прымітыва да другаснага больш разгорнутага тэксту-прымітыва.

<...> Такім чынам, тэкстаўтварэнне вызначаецца дамінуючай інтэнцыяй адрасанта – да якога адрасата ён апеллюе: таго, які знаходзіцца з ім у стане

канфлікту або згоды ў дачыненні да вартасных устаноў. І выражэнне канфлікту, і выражэнне згоды маюць пэўныя формы, залежныя ад маўленчага вопыту соцыума. Яны рэалізуюцца праз пэўныя рытарычныя прыёмы, характэрныя для рытарычнай практыкі пэўнага напрамку грамадскай думкі.

З гэтага вынікае, што тэкстаўтварэнне ў значнай ступені дыктуецца ўсім сацыяльным кантэкстам зносін, узаемадачыненнямі паміж моўцамі і Іншым. Увесь працэс пераходу ад узроўню свядомасці, на якім актывізуецца сцэнар, які мае моўны карэлят – метафару, да ўзроўню непасрэднага дыскурсіўнага забеспячэння гэтага сцэнара, ёсць працэс рытарычны, у якім моўца выбірае сродкі, здольныя зрабіць уплыў на адрасата з пункту гледжання рэалізацыі інтэнцыі. <...>

Літаратура

1. Апполонская Т.А., Глейбман Е.В., Манолі І.З. Порождающие и распознающие механизмы функциональной грамматики. – Кишинёв, 1987.
2. Арбиб М. Метафорический мозг. – М., 1976.
3. Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М., 1986.
4. Блумер Г. Общество как символическая интеракция // Современная зарубежная социальная психология. – М., 1984.
5. Виноград Т. К процессуальному пониманию семантики // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1983. Вып. 12.
6. Выготский Л.С. Мышление и речь // Собрание сочинений. – М., 1982. Т.2.
7. Дейк ван Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
8. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л., 1972.
9. Лакафф Д., Джонсон М. Метафоры, которыми мы живём // Язык и моделирование социального взаимодействия. – М., 1987.
10. Леонтьев А.А., Рябова Т.В. Фазовая структура речевого аспекта и пророда планов // Планы и модели будущего в речи. – Тбилиси, 1970.
11. Лурия А.Р. Основные проблемы нейролингвистики. – М., 1975.
12. МакКормак Э. Когнитивная теория метафоры // Теория метафоры. – М., 1990.
13. На крутым павароце: Ідэолага-палітычная барацьба на Беларусі ў 1929 – 1931 гг. / Аўтар-складальнік доктар гістарычных навук, прафесар Р.П.Платонаў – Мн., 1999.
14. Прибрам К. Языки мозга. – М., 1975.
15. Ричардс А. Философия риторики // Теория метафоры. – М., 1990.
16. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке. – М., 1988.
17. Современная западная философия. Словарь. – М., 1991.
18. Хомский Н. Язык и мышление. – М., 1972.
19. Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. – М., 1991.
20. Blancel F.-D. Les revolutions de la parole. – P., 1869.

*Працы кафедры сучаснай беларускай мовы:
Да 80-годдзя Белдзяржуніверсітэта. Выпуск першы /
Пад рэд. А.Я.Міхневіча. – Мн.: БДУ, 2001. – С. 185-202.*

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

СЛУЖБОВЫЯ ЧАСЦІНЫ МОВЫ

П.П. Шуба

ФАРМІРАВАННЕ СУЧАСНАЙ СІСТЭМЫ

БЕЛАРУСКІХ ПРЫНАЗОЎНІКАЎ

Прыназоўнікі, будучы адным са сродкаў сувязі слоў у падпарадкавальных словазлучэннях, гэтым самым з'яўляюцца і адным з граматычных паказчыкаў формы данага словазлучэння. Такая іх роля, падобная да ролі службовых марфем у складзе слова, прадвызначае і іх асноўныя прыкметы.

Невытворная аснова (корань) прыназоўніка звычайна супадае з лексмай, інакш кажучы, корань цалкам “пакрывае” лексему. Корань, не маючы, як правіла, лексічнага значэння, не мае патрэбы ні ў дэрывацыйных сродках, якія б маглі мадыфікаваць яго значэнне (параўн: *горад* – *прыгарад*, *ехаць* – *выехаць*), ні тым больш у формаўтваральных сродках, як гэта адбываецца ў знамянальных словах. Неабходная мадыфікацыя функцыянальнага значэння гэтага кораня дасягаецца іншымі шляхамі – шляхамі змены другіх, “рухомых”, кампанентаў, якія ў сукупнасці з прыназоўнікам уваходзяць у комплекс паказчыкаў формы словазлучэння, а іменна: склонавай формы залежнага слова, значэння галоўнага і значэння залежнага слова. Так, прыназоўнік у набывае значэнне напрамку ці месцазнаходжання дзякуючы змене склонавай формы залежнага слова: [пакласці] у *скрынку* – [ляжыць] у *скрыцы*. Прыназоўнік *ад* змяняе сваё прасторавае значэнне на значэнне прычыны выключна шляхам замены семантыкі кампанентаў, параўн: *уцячы ад пажару* – *уцячы ад бяды* – *плакаць ад бяды*, дзе ў першым словазлучэнні яскравыя прасторавыя адносіны (“рух у напрамку ад прадмета”), а ў апошнім – яскравыя прычынныя адносіны.

Працэс папаўнення прыназоўнікаў новымі лексемамі не вызначаецца высокай актыўнасцю, калі мець на ўвазе абсалютную колькасць “новых” адзінак, якія ўліліся ў беларускую мову на працягу, напрыклад, апошняга паўстагоддзя. Але адносная іх колькасць (у адносінах да колькасці прыназоўнікаў, якія функцыяніравалі ў мове ў пачатку XX стагоддзя) аказваецца даволі значнай, што і дазваляе гаварыць аб “бурным росце” слоў гэтага лексіка-граматычнага разрада.

Сучасная сістэма беларускіх прыназоўнікаў узнікла ў выніку далейшага развіцця той прыназоўнікавай сістэмы, якая была ўнаследавана старажытнай беларускай мовай з эпохі агульнаўсходнеславянскага адзінства.

Даследаванні паказваюць, што вялікая колькасць сучасных прыназоўнікаў вядома была яшчэ ў агульнаславянскі перыяд. Гэта *без*, *за*, *к*, *на*, *над*, якія захаваліся амаль у тым жа фанетычным выглядзе (адпала толькі *ь* у прыназоўніках, якія цяпер канчаюцца зычным гукам); гэта *а*, *аб*, *ад*, *да*, *дзеля* (на базе якога ўзнік пасля рэдукцыі прыназоўнік *для* – ён адзначаецца з XIV стагоддзя), а таксама *па*, *над*, *перад*, *пра*, *праз*, *пры*, якія перацярапелі фанетычныя змены – аканне, дзеканне, ацвярдзенне мяккага *р*; гэта прыназоўнікі з *і* у, у якіх дзякуючы фанетычным зменам аб'ядналіся

адпаведна *из і сь, вь і у, і*, нарэшце, прыназоўнік *цераз*, які вядомы ўсходнеславянскім і паўднёваславянскім мовам і ўзыходзіць да мяркуемай формы **черес*.

Многія з агульнаславянскіх прыназоўнікаў, што з нязначнымі зменамі ўжываюцца і зараз, маюць адпаведнікі ў іншых індаеўрапейскіх мовах (напрыклад, *без, ън* – старажытная форма прыназоўніка *вь, до, из, къ, на, об, отъ, по, под, при, про, сь, у*). Гэтыя факты сведчаць аб яшчэ большай іх старажытнасці. Пошукі этымолагаў пацвярджаюць, што шлях узнікнення службовых слоў у старажытнасці быў прынцыпова такі ж, які наглядаецца ў сучасных мовах: словы знамянальныя пераходзілі ў службовыя.

Працэс пераходу знамянальных слоў – імён, прыслоўяў і дзеясловаў – у прыназоўнікі толькі ў тым выпадку завяршаўся поўнасьцю, калі адпаведнае знамянальнае слова выходзіла з ужытку, знікала зусім; калі прыназоўнік і знамянальнае слова набывалі розную фанетычную форму, г. зн. гукавы састаў аднаго і другога слова разыходзіўся, а таксама калі адбываўся канчатковы разрыў і разыходжанне значэнняў, інакш кажучы, калі словы, якія некалі характарызаваліся біфункцыянальнасцю, станавіліся амонімамі. У радзе выпадкаў гэты працэс пераходу так і не завяршыўся: многія знамянальныя словы і ў сучаснай мове захоўваюць біфункцыянальнасць.

Так, з эпохі агульнаўсходнеславянскага адзінства і з перыяду пачатку фарміравання рускай і беларускай моў засталіся “ў спадчыну” беларускай мове такія прыназоўнікі як *бліз, дыялектнае кала*, а таксама *між, сярод*, якія поўнасьцю перайшлі ў прыназоўнікі; *збоку, зверху, кругом, міма, наперадзе, наперакор, наперарэз, напроці, паверх, паміма, папярок, пасля, пасярод, пасярэдзіне, узамен, унутр, унутры, уперадзе, упярод*, якія і да гэтага часу характарызуюцца біфункцыянальнасцю, сюды ж адносяцца і *край, круг*. Вось чаму гаварыць аб словаўтварэнні т. зв. “первообразных” прыназоўнікаў *а, аб, ад, без, да, дзеля, для, з, за, к, на, над, па, пад, перад, пра, праз, пры, у, цераз*, а таксама толькі што пералічаных “прыслоўных” і “назоўнікавых” прыназоўнікаў не прыходзіцца – гэта спадчына, якую атрымала беларуская мова.

Праўда, і ў гэтай базавай групе беларускіх прыназоўнікаў на працягу доўгага часу іх функцыяніравання адбыліся больш ці менш значныя змены, напрыклад, працэсы інтэграцыі *вь і у ў у і из і сь у з*, а таксама дэзінтэграцыі прыназоўніка *о* (ужываўся і ў форме *об*) у два – *а і аб*.

За час існавання і развіцця беларускай мовы сістэма беларускіх прыназоўнікаў узбагацілася. З’явіліся складаныя прыназоўнікі (*з-над, па-за і інш.*), узніклі адыменныя і аддзеяслоўныя прыназоўнікі (*шляхам, раўналежна, дзякуючы*), прыслоўна-прыназоўнікавыя канструкцыі ў функцыі прыназоўнікаў (*побач з, разам з*), а таксама іншыя спалучэнні знамянальных і службовых слоў, якія ў мове выконваюць функцыі прыназоўнікаў (*у выніку, у сувязі з, пачынаючы з і інш.*).

Разглядаць сучасную прыназоўнікавую сістэму беларускай мовы можна ў двух аспектах. Па-першае, рад прыназоўнікаў – вынік развіцця ўласнай сістэмы, вынік дзеяння тых заканамернасцей, якія існавалі і існуюць у мове. Але разам з гэтым рад прыназоўнікаў – вынік уплыву іншых моўных сістэм; часткова гэта запазычанні, а часткова – калькі. Такім чынам, варта было б размежаваць уласна беларускія прыназоўнікі і запазычанні (а разам з імі і калькі).

Выказвалася думка (Ф.І.Буслаеў, Л.А.Булахоўскі), што сістэма службовых слоў непранікальна для запазычанняў. Аднак гэта не зусім так. Іншамоўныя элементы пранікаюць і ў кола службовых слоў. < ... > Да польскага *kształt* узыходзіць беларускі прыназоўнік *накшталт*. Праз польскую мову папала ў беларускую *конт* (з *conto*), на базе якога ўтварыўся прыназоўнік *наконт*. < ... >

Значна больш к а л е к рускіх прыназоўнікаў. Можна прызнаць калькамі *адпаведна, адносна, звыш, згодна, насустрач, усярэдзіне, усярэдзіну; параўнальна з (параўнаўча з), згодна з, незалежна ад, услед за, следам за; за кошт, у карысць, у супрацьлегласць, у час (у часе, у часы), на працягу, з цягам, з прычыны, па поваду, пры дапамозе, з мэтай, з дапамогай, з боку, у асобе, у галіне, у справе, у сэнсе, у бок, у сілу, у імя, у якасці, за выключэннем; у параўнанні з, у кірунку да, у адрозненне ад, у залежнасці ад, у сувязі з, у адпаведнасці з, у адносінах да; дзякуючы, уключаючы, выключаючы, не лічачы; пачынаючы з, пачынаючы ад, гледзячы на* і некаторыя іншыя. Доказам гэтага можа служыць, акрамя супадзення “знешняй” і “ўнутранай” формы, больш позняе іх з’яўленне ў беларускіх тэкстах (у параўнанні з адпаведнымі рускімі прыназоўнікамі) і ўжыванне іх у стылях, якія ўзніклі і сфарміраваліся ў беларускай мове пад непасрэдным уплывам рускай мовы.

Па-другое, прыназоўнікавую сістэму сучаснай мовы можна разглядаць і з пункту гледжання словаўтваральных сувязей сучасных прыназоўнікаў з іншымі прыназоўнікамі ці са словамі, што належаць да розных знамянальных часцін мовы. У такі ўласна словаўтваральны аналіз павінны быць уключаны і ўсе калькі.

Спосабамі словаўтварэння беларускіх прыназоўнікаў з’яўляюцца кампазіцыя і канверсія. Ні адзін з іншых марфалагічных і немарфалагічных спосабаў тут не дзейнічае.

Кампазіцыя ў сістэме словаўтварэння прыназоўнікаў займае невялікае месца. Вылучаюцца два тыпы словаскладання:

- просты прыназоўнік спалучаецца з простым прыназоўнікам; так утвараюцца *з-за, з-над, з-над; па-за, па-над, паміж, паміма, паўз; заміж; прамеж;*

- просты прыназоўнік спалучаецца са складаным прыназоўнікам; так утвараюцца *з-па-над, з-па-за, з-прамеж, спомеж.*

Найбольшай валентнасцю ў ролі першага кампанента вызначаюцца з і *на*, а ў ролі другога кампанента – *між*, *над* і *за*. Значэнне кампазіта ў большасці выпадкаў – гэта сума значэнняў кампанентаў. Тыпы кампазіцыі ў беларускай мове непрадуктыўныя, частата ўжывання складаных прыназоўнікаў у мове невялікая (у сярэднім, у 50 разоў радзей, чым простых прыназоўнікаў). < ... >

Канверсія ў сучаснай беларускай мове – самы актыўны спосаб словаўтварэння прыназоўнікаў.

У прыназоўнікі пераходзяць прыслоўі акалічнасныя і радзей якасныя. Пераход адных прыслоўяў у прыназоўнікі ўжо завяршыўся, і гэтыя словы зусім не ўжываюцца або рэдка выступаюць як прыслоўі (*сярод*, *наводле*, *акрамя*, *апрача*, *бліз*, *вакол*), другія ж з’яўляюцца біфункцыянальнымі (становячыся на іншы пункт погляду, можна было б сказаць, што тут ідзе працэс расшчаплення на два амонімы – прыслоўе і прыназоўнік); гэта *міма*, *пасля*, *скрозь*; *абапал*, *акрай*, *блізка*, *збоку*, *ззаду*, *злева*, *кругом*, *наверсе*, *наверх*, *напаказ*, *наперад*, *наперадзе*, *наперакор*, *наперарэз*, *напрадвесні*, *напярэдадні*, *напярэймы*, *насустрэч*, *наўдзіў*, *насупор*, *непадалёк*, *паверх*, *падчас*, *паперадзе*, *папярок*, *пасярэдзіне*, *паўзверху*, *паўскрай*, *побач*, *побліз*, *поплеч*, *поруч*, *скраю*, *углыб*, *удагон*, *удаль*, *удоўж*, *узамен*, *узбоч*, *уздоўж*, *укруг*, *уперад*, *уперадзе*, *упоперак*, *ускрай*, *услед*, *усцяж*; *наабапал*, *наводдаль*, *навокал*, *насупроць*, *наўздагон*, *наўкруг*, *паабапал*, *паблізу*, *пасярод*, *уводдалі*; *адносна*, *адпаведна*, *згодна*, *паралельна*, *прапарцыянальна*, *раўналежна* і некаторыя іншыя. Большасць з гэтых слоў захоўвае прасторавае значэнне, меншая колькасць – часавае, і зусім нямногія маюць прычыннае, мэтавае і іншыя значэнні.

Паралельна з гэтым ідзе працэс прэпазіцыяналізацыі прыслоўна-прыназоўнікавых канструкцый. У такіх канструкцыях прыслоўе выступае як удакладніцель тых адносін, якія выражаюцца прыназоўнікамі з багатым “спектрам” функцыянальных значэнняў (*ад*, *з*, *за*, *да* і некаторымі іншымі). Ствараюцца цесныя адзінствы тыпу *воддаль ад*, *далёка ад*; *адначасна з*, *побач з*, *поплеч з*, *поруч з*, *разам з*; *следам за*, *услед за*; *упоперак да* і пад., якія і функцыяніруюць у падпарадкавальным словазлучэнні як адзіны цэльны сродак сувязі яго кампанентаў.

Прыслоўныя прыназоўнікі не маюць стылёвай абмежаванасці. Ужывальнасць іх, праўда, нязначная. У параўнанні нават са складанымі прыназоўнікамі яны выкарыстоўваюцца ў чатыры разы радзей.

З дзелавай мовы пачынаюць пранікаць у мову мастацкай літаратуры і прыназоўнікі, якія ўтварыліся ў выніку пераходу назоўнікаў ці прыназоўнікава-іменных канструкцый у прыназоўнікі. Сюды адносяцца: *шляхам*; *з боку*, *з дапамогай*, *з ліку*, *з мэтай*, *з прычыны*, *за выключэннем*, *за кошт*, *на аснове*, *на манер*, *на працягу*, *на чале*, *на шляху*, *па шляху*, *у адрас*, *у бок*, *у выніку*, *у духу*, *у імя*, *у карысць*, *у кірунку*, *у ліку*, *у напрамку*,

у сілу, у справе, у сэнсе, у час (у часе), у чэсць і інш. Як ужо адзначалася, большасць з такіх канструкцый – калькі адпаведных рускіх канструкцый.

Заўважаецца, што ў такіх прыназоўнікава-іменных канструкцыях выкарыстоўваюцца толькі прыназоўнікі *з, за, на, па, у*, а ў якасці іменнай часткі – назоўнікі з шырокім, адцягнутым значэннем месца, часу, прычыны, мэты і іншыя.

Прыназоўнікава-іменныя канструкцыі могуць выступаць як удакладніцелі шырокага, неканкрэтнага функцыянальнага значэння прыназоўнікаў *ад, за, на, да*, і ў такім разе ўтвараюцца спалучэнні з боку *ад, на чале з, у адказ на, у адносінах да, у баку ад, у воддалі ад, у кірунку да, у параўнанні з, у саюзе з, у сувязі з, у адрозненне ад* і пад.

Такія прыназоўнікава-іменныя комплексы, якія выступаюць у ролі прыназоўнікаў, маюць яркую стылёвую афарбоўку (прымацаваны да канцылярска-дзелавога і – часткова – да навуковага стыляў), іх ужывальнасць у мове яшчэ меншая, чым прыназоўнікаў прыслоўнага паходжання.

З дзеяслоўных форм значэнне рэлятывнасці могуць набываць толькі дзеепрыслоўі. Вылучаюцца два тыпы канверсіі: у прыназоўнік пераходзіць дзеепрыслоўе (*дзякуючы; рэдкія выключаючы, уключаючы*); у прыназоўнік пераходзіць дзеепрыслоўна-прыназоўнікавая канструкцыя (*не гледзячы на, пачынаючы з, пачынаючы ад, гледзячы на*). Частотнасць такіх прыназоўнікаў у мове таксама вельмі невысокая.

Шуба П.П. Прыназоўнік у беларускай мове. – Мінск, 1971.

У апісанні граматычнай катэгорыі, якая называецца злучнікам і падводзіцца пад паняцце часціны (або часціцы) мовы, наглядаюцца некаторыя супярэчнасці. Так, падпарадкавальныя злучнікі яскрава супрацьпастаўлены злучальным.

“Злучнікі, - па вызначэнню В.У.Вінаградава, - гэта часціцы мовы, якія абазначаюць логіка-граматычныя адносіны і сувязі не толькі паміж аднароднымі словамі і словазлучэннямі ў складзе сінтагмы або сказа, але і паміж групамі слоў, паміж сінтагмамі, сказамі, фразамі ў структуры складаных сінтаксічных адзінстваў”¹. Калі злучнікі абазначаюць сувязі і адносіны паміж *а д н а р о д н ы м* і словамі і словазлучэннямі ў складзе сказа, то напрошваецца вывад, што такія ж адносіны паміж аднароднымі групамі слоў і сказамі павінны абазначаць яны і ўнутры складаных сінтаксічных адзінстваў. Але ж унутры складаных сінтаксічных адзінстваў адносіны могуць устанаўлівацца як паміж аднароднымі групамі слоў і сказамі, так і паміж *н е а д н а р о д н ы м* і часткамі складаных сказаў. Выразнікамі сувязі паміж неаднароднымі часткамі складаных сказаў якраз і з’яўляюцца падпарадкавальныя злучнікі. Як відаць, супрацьпастаўленне злучальных злучнікаў падпарадкавальным - даволі рэзкае (нягледзячы на

¹ В.В. Виноградов. Русский язык (грамматическое учение о слове), изд 2.- М., 1972, с. 552.

вядомыя факты пранікнення элементаў адной групы ў другую, параўн. *хоць, як, быццам, роўна* і інш. у складзе простага сказа, а таксама злучнік *і* ў прычынна-выніковых і іншых “падпарадкавальных” ужываннях у беларускай і рускай мовах). Да таго ж апазіцыя “злучнікі злучальныя” – “злучнікі падпарадкавальныя” не мае лінейнага характару: члены гэтай апазіцыі супрацьпастаўляюцца не па аднаму прызнаку. Ужо гэта само па сабе выклікае сумненні, ці можна аб’ядноўваць дзве названыя групы ў рамках адзінай катэгорыі. Акрамя таго, спробы акрэсліць кола падпарадкавальных злучнікаў (як гэта зроблена, напрыклад, з лічэбнікамі ці займеннікамі) пакуль што не мелі поспеху: пры наяўнасці больш ці менш стабільнага “ядра” гэтай групы заўважаецца, што шырокая “перыферыя” – размытая і няпэўная. А між тым злучальныя злучнікі ўтвараюць замкнуты канцінуум і нават могуць быць лёгка злічаны.

Яўна супярэчлівыя і спробы лічыць *с л о в а м* такія ўтварэнні, як *нягледзячы на тое што, дзякуючы таму што*, руск. *вследствие того что* і да т.п., якія выконваюць ролю “падпарадкавальных злучнікаў”. А марфалагічная класіфікацыя лексіка-граматычных груп слоў - гэта падзел на класы лексічных адзінак, слоў. Усё ж тое, што не з’яўляецца *с л о в а м*, не можа быць падведзена пад паняцце часціны (часціцы) мовы, г. зн. не можа быць аб’ектам класіфікацыі.

І тым болей супярэчліва само паняцце “злучальнага слова”, якое граматычна павінна быць адначасова і злучнікам (незмяняльным – службовай часцінай мовы, або, па тэрміналогіі В.У.Вінаградава, часціцай мовы) і займеннікам ці прыслоўем (змяняльнай часцінай мовы).

Адным са шляхоў вырашэння пастаўленага пытання будзе прызнанне так званых падпарадкавальных злучнікаў граматычным сродкам, які служыць для афармлення граматычных значэнняў даданай часткі складаназалежнага сказа. Калі лічыць, што складаназалежны сказ з’яўляецца адзіным цэлым – адзінкай пэўнага моўнага ўзроўню, то натуральна, што гэтае цэлае павінна ўтварацца з адзінак больш нізкага ўзроўню. Кожная з гэтых адзінак мае пэўнае граматычнае значэнне, якое павінна быць аформлена адпаведнымі сродкамі.

Разгледзім падрабязней структуру складаназалежнага сказа. Паміж галоўнай і даданай часткай устанаўліваюцца тыя або іншыя адносіны (разнастайныя віды гэтых адносін аб’ядноўваюцца ў пэўныя тыпы; так, можна вылучаць адносіны прэдыкатыўныя, атрыбутыўныя, аб’ектныя, прасторавыя, часавыя, умоўна-выніковыя, прычынныя, мэтавыя, меры і ступені, характару і спосабу дзеяння, супастаўляльныя). Указаныя граматычныя адносіны ўстанаўліваюцца паміж кампанентамі – састаўнымі часткамі, “членамі” складаназалежнага сказа. Гэтыя кампаненты, з’яўляючыся граматычнымі адзінкамі, павінны мець пэўнае граматычнае значэнне, аформленае тымі ці іншымі граматычнымі сродкамі.

Асноўным граматычным значэннем г а л о ў н а й часткі з'яўляецца яе падпарадкауючы характар. Гэта граматычнае значэнне афармляецца звычайна пры дапамозе інтанацыі (інтанацыя незакончанасці); калі ж галоўная частка па тых або іншых прычынах знаходзіцца пасля даданай, то для афармлення галоўнай часткі патрабуюцца іншыя сродкі, таму што інтанацыя ў гэтым выпадку вымушана набывае характар закончанасці. У такіх сказах ужываюцца часціцы *то, так, дык* і інш. Напрыклад: *А што далей будзе, дык немаведама (К. Чорны). Параўн. Немаведама, што далей будзе.*

Граматычныя значэнні д а д а н а й часткі бываюць розныя. Можна вылучаць, напрыклад, наступныя тыпы граматычных значэнняў даданай часткі: значэнне прадметнасці, азначальнасці, месца, часу, умовы, прычыны і падставы, мэты, меры і ступені, характару і спосабу дзеяння, меркавання, выніку. Усе гэтыя граматычныя значэнні выражаюцца пэўнымі фармальнымі граматычнымі сродкамі: адноснымі займеннікамі, прыслоўямі, часціцамі, мадальнымі словамі і ўласна падпарадкавальнымі злучнікамі. Да прыкладу, граматычнымі сродкамі выражэння прадметнага значэння даданай з'яўляюцца займеннікі *хто, што* (у розных склонах, з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў) і злучнік *што*, які генетычна ўзыходзіць да займенніка і служыць найбольш абстрактным выразнікам гэтага значэння; граматычнымі сродкамі выражэння азначальнага значэння будуць займеннікі *які, каторы, чый* і злучнік *што за*, які ўзыходзіць да аднайменнай узмацняльнай часціцы; граматычнымі сродкамі выражэння значэння месца з'яўляюцца словы *дзе, куды, адкуль*, якія выступаюць або як злучальныя словы (г.зн. у даным выпадку – прыслоўі), або як злучнікі, і г. д.

Граматычныя сродкі, што афармляюць пэўныя тыпы граматычных значэнняў даданай часткі, не з'яўляюцца, вядома, чымсьці застылым і нязменным. У працэсе развіцця мовы гэтыя сродкі таксама развіваюцца: наяўныя ўсё больш фармалізуюцца, у склад гэтай групы ўцягваюцца новыя словы і спалучэнні, што выклікаецца ўзрастаючай патрэбнасцю больш дакладна дыферэнцыраваць віды сінтаксічных адносін. Аднак гэты дыхранічны працэс пакуль што нас не павінен цікавіць. Разгледзім, як жа размяркоўваюцца падпарадкавальныя сродкі для выражэння сінтаксічных адносін.

Так, найбольш адметным і яркім выразнікам адносін атрыбутыўнасці будзе, натуральна, даданая частка з граматычным значэннем азначальнасці (аформленая адпаведнымі сродкамі); для а б ' е к т н ы х адносін – даданая з граматычным значэннем прадметнасці (таксама аформленая адпаведнымі сродкамі) і г. д. Гэта не выключае, аднак, магчымасці ўжывання даданых не толькі ў сваім так званым прамым значэнні, але і пераносна. У залежнасці ад накіраванасці неабходнай канкрэтызацыі галоўнай часткі пры атрыбутыўных адносінах, напрыклад,

мога быць ужыта даданая частка з граматычным значэннем месца, часу і г.д., параўн.: *Вось і хата, каторую часта ён сніў...* (П.Броўка). *Некалькі разоў прайшоўся ён на тых сцежках, дзе можна было знячэўку сустрэцца з ёю* (Я.Колас). *Маёвай ноччу – такой, калі хмарна і месяц не свеціць, – разведка трапіла на засаду* (Я.Брыль).

Ствараецца, такім чынам, своеасаблівы рад граматычных форм даданых частак. Кожны з членаў такога рада мае сродкі свайго афармлення, мае пераважную, замацаваную за ім гістарычна, функцыю ў складаназалежным сказе і разам з тым – пры неабходнасці – можа быць ужыты ў іншай сінтаксічнай функцыі (г. зн. пераносна).

Граматычныя сродкі, якія служаць для афармлення таго ці іншага граматычнага значэння даданай часткі, з’яўляюцца адзінкай іншага сінтаксічнага ўзроўню, чым, напрыклад, граматычныя сродкі афармлення састаўных элементаў простага сказа (слоў, словазлучэнняў). У якасці граматычных сродкаў ужываюцца самі элементы простага сказа: словазлучэнні і словы (як патэнцыяльныя словазлучэнні), якія функцыянальна могуць выступаць і як члены сказа ў моўнай адзінцы – састаўной частцы складаназалежнага сказа (калі ўмоўна атаясамліваць гэту адзінку з простым сказам), напрыклад: *Блізка пры дарозе варушыліся рабочыя, я к і я працавалі на падкатцы дрэва* (П.Пестрак). *Халявы ботаў былі шэрымі ад пылу, у т о й ч а с я к знізу боты намоклі ад расы* (П.Пестрак).

Граматычныя адносіны, што ўстанаўліваюцца паміж галоўнай і даданай часткамі складаназалежнага сказа, знаходзяць сваё фармальнае выражэнне не толькі ў даданай частцы, але даволі часта і ў афармленні галоўнай часткі. Калі разглядаць складаназалежны сказ як факт м а ў л е н н я, то, па сутнасці, галоўная частка і дыктуе характар адносін. У акце маўлення выбіраецца той апорны элемент галоўнай часткі, які патрабуе канкрэтызацыі, дапаўнення, далейшага разгортвання і г. д., і ад таго, як (у якім кірунку) гаворачая асоба думае яго канкрэтызаваць, стаіць у непасрэднай залежнасці і сам характар адносін паміж кампанентамі складаназалежнага сказа. Аднак фармальна галоўная частка звычайна дапускае даволі вялікі спектр магчымых адносін (а, значыцца, і магчымых функцый даданых частак). Першапачатковым абмежавальнікам гэтага спектра і з’яўляюцца ў галоўнай частцы элементы, якія традыцыйна называюцца с у а д н о с н ы м і (указальнымі) словамі. Гэтыя элементы галоўнай часткі рэзка скарачаюць колькасць магчымых функцый даданых частак, бо яны самі па сабе з’яўляюцца першымі найбольш агульнымі ўказальнікам на той тып адносін, які выбіраецца гаворачай асобай (адносіны атрыбутыўныя, аб’ектныя, прасторавыя і г. д.). Дзякуючы гэтай сваёй ролі, суадносныя (указальныя) словы семантычна паралельныя з даданай часткай, а таму паміж апорным элементам галоўнай часткі і суадносным словам, з аднаго боку, а таксама паміж апорным элементам

галоўнай часткі і даданай часткай, з другога боку, фактычна ўстанаўліваюцца своеасаблівыя адносіны тоеснасці або ўдакладнення (абмежавання аб'ёму). < ... >

Так як граматычныя адносіны паміж галоўнай і даданай часткай фармальна знаходзяць сваё выражэнне і ў функцыянальным значэнні даданай часткі, і ў пэўнай ступені ў суадносных словах галоўнай часткі, то з пункту гледжання афармлення складаназалежнага сказа як адзінага сінтаксічнага цэлага многа агульнага паміж сабой маюць і суадносныя словы, і сродкі выражэння граматычнага значэння даданай часткі. І тыя, і другія выконваюць ролю сродкаў сувязі кампанентаў складаназалежнага сказа. Адсюль зразумела, што ў радзе выпадкаў суадносныя словы выконваюць ту ж ролю, што і злучнікі ці злучальныя словы, напрыклад: *Напраіш на дарозе на якую машыну ці фурманку, тады і мяне падбярэш (М.Лынькоў)*. У радзе выпадкаў нават адбываецца аб'яднанне суадносных слоў галоўнай часткі і былых злучнікаў (злучальных слоў) даданай часткі, якое прыводзіць да стварэння так званых састаўных злучнікаў, напрыклад: *З тых пор як пайшлі на аблаву, цягнецца іх паляванне да сённяшніх дзён (А.Куляшоў)*.

Такім чынам, тое кола граматычных сродкаў, якія выкарыстоўваюцца для афармлення граматычных значэнняў даданай часткі складаназалежнага сказа, не можа быць зведзена да часціны мовы. < ... >

Безумоўна, у гэтых граматычных сродках таксама наглядаецца тэндэнцыя, якую можна было б вызначыць як імкненне да фармалізацыі. У якасці такіх фармалізаваных сродкаў, што захавалі толькі агульнае значэнне паказчыка адносін, можна назваць, напрыклад, злучнікі *што, як, бо*, руск. *если* і падобныя. Гэта ўжо, можна сказаць, граматычныя сродкі, якія “адстаяліся”, ядро гэтай катэгорыі. Толькі такія словы маюць права быць уключанымі ў кола моўных адзінак, што называюцца часцінамі мовы – злучнікамі. Усе ж астатнія сродкі, нахталт так званых злучальных слоў, працягваюць заставацца ў межах займеннікаў і прыслоўяў; утварэнні тыпу *таму што, нягледзячы на тое што*, руск. *вследствие того что* і іншыя застаюцца спалучэннямі слоў, якія адносяцца да розных часцін мовы. І злучальныя словы, і прыведзеныя словаспалучэнні дыхранічна можна разглядаць як базу фарміравання часціны мовы – злучнікаў (у даным выпадку падпарадкавальных).

*Шуба П.П. Граматычная характарыстыка
падпарадкавальных злучнікаў //
Беларуская мова і мовазнаўства. – Мінск., 1973. Вып. 1.*

І.А. Кісялёў

Як справядліва адзначаецца ў літаратуры, “часціцы ўяўляюць сабой не нейкую перыферычную з’яву моўнай сістэмы, а належаць да асноўных і

необходных сродкаў моўных зносін”¹*. Аб гэтым, у прыватнасці, сведчыць шырокае выкарыстанне іх у маўленні. Як паказаў праведзены намі статыстычны аналіз рада твораў рускай мастацкай літаратуры з колькасцю 155 390 словаўжыванняў і мастацкіх твораў беларускай літаратуры з даўжынёй тэксту 257 290 словаўжыванняў, часціцы адпаведна адзначаны 10 092 (6,5%) і 12 976 (5%) разоў. < ... >

Тым не менш у навуковай літаратуры часціцы нярэдка разглядаюцца як неістотны, дапаможны разрад слоў, які не мае лексічнага значэння і не нясе пэўных сінтаксічных функцый, як з’ява перыферыяная, факультатыўная.

У адносінах да наяўнасці/адсутнасці ў часціц лексічнага значэння ці характару гэтага значэння адзначаюцца наступныя пункты погляду.

Адна група вучоных лічыць, што ў часціц, як і ўвогуле ў службовых слоў, адсутнічае лексічнае значэнне, што яны маюць толькі граматычнае значэнне. “Некаторыя словы, - сцвярджаў А.А.Шахматаў, - маюць выключна граматычнае значэнне: гэта словы службовыя”². < ... > “Службовыя словы, - пісаў А.М.Гвоздзеў, - не валодаюць лексічным і граматычным значэннем, як знамянальныя словы, і выступаюць толькі як носбіты граматычных значэнняў”³.

Другая група мовазнаўцаў, не адмаўляючы поўнасцю наяўнасці ў часціц лексічнага значэння, указвае на яго непаўназначнасць, непаўнацэннасць. Так, У.А.Багародзіцкі гаворыць аб “паніжанай знамянальнасці” часціц⁴, Л.М.Чысцякова – аб іх “аслабленым лексічным значэнні”⁵.

Трэцяя група даследчыкаў (Г.І.Чырва, Ю.Г.Скіба і інш.) указвае на кантэкстуальную, сінтаксічную абумоўленасць лексічнага значэння часціц. “Ізалежана, па-за пэўным тыпам канструкцый, часціцы пазбаўлены лексічных значэнняў”, - падкрэслівае Н.Ю.Шведава⁶.

Не пагаджаючыся з прыведзенымі вышэй выказваннямі, мы, як і рад іншых даследчыкаў, у разуменні часціц, ва ўстанаўленні суадносін паміж так званымі знамянальнымі і службовымі словамі зыходзім з таго, што “тэрмін “знамянальны” нязручны, бо стварае памылковае ўражанне, што ў мове ёсць не толькі знамянальныя, але і не знамянальныя словы. У сапраўднасці ўсе словы *па-свойму* знамянальныя”⁷. Расчляненне слоў на знамянальныя і службовыя неправамерна ў тых адносінах, што “асноўныя, якасныя адрозненні слоў ідуць па лініі адрозненняў часцін мовы, і класіфікацыя па часцінах мовы заўсёды ёсць класіфікацыя слоў. Падзел жа

¹ Минович А. Основные функции частиц в современном русском языке // Лексикографический сборник, вып. 5. – М., 1962, с. 104.

² Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1941, с. 432.

³ Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык, ч.1.–М., 1958, с. 388.

⁴ Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. – М. –Л., 1935, с. 105 – 106.

⁵ Чысцякова Л.М. К методике стилистического анализа частиц // Русский язык в школе. -1951. - №5, с.44.

⁶ Шведава Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – М., 1960, с. 97.

⁷ Будагов Р. А. Введение в науку о языке. – М., 1958, с. 18.

па лініі службовасці і паўназначнасці праходзіць па розных часцінах мовы і ўяўляе сабой класіфікацыю ўнутры слова¹. Так, многія словы знамянальных часцін мовы (некаторыя займеннікі, прыметнікі, дзеясловы і інш.) могуць выступаць як службовыя. Напрыклад, пры ўтварэнні аналітычных форм будучага часу ад дзеясловаў незакончанага трывання (*Я буду чытаць. Мы будзем пець*); у складзе выказніка многія дзеясловы (ці іншыя знамянальныя словы) выконваюць службовыя функцыі (*Ён стаў вучоным. Усе павінны спаць*) і г. д. У гэты ж час часціцы – у некаторых выпадках свайго ўжывання паўназначныя. Яны могуць быць носьбітамі лагічнага націску, быць структурна неабходнымі кампанентамі канструкцыі, ужывацца самастойна, па-за сувязю са знамянальнымі словамі, у некаторых выпадках – нават кіраваць знамянальнымі словамі ці самастойна выступаць у функцыі нейкага члена сказа.

Киселёв И.А. Частицы в современных восточнославянских языках. – Минск, 1976.

СТЫЛІСТЫКА І КУЛЬТУРА МОВЫ

Л.М. Шахун

ДА ХАРАКТАРЫСТЫКІ ФУНКЦЫЯНАЛЬНЫХ СТЫЛЯЎ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Класіфікацыя функцыянальных стыляў літаратурнай мовы – праблема, якая яшчэ чакае свайго вырашэння. Так, некаторыя даследчыкі, грунтуючыся толькі на фармальных, інтралінгвістычных крытэрыях, выказваюць думку, што мастацкі стыль нельга супастаўляць у адным радзе з іншымі стылямі, паколькі ён выконвае акрамя камунікатыўнай таксама і эстэтычную функцыю, і гэта прадвызначае ярка выражаную своеасаблівасць ужывання ў ім моўна-выяўленчых сродкаў у параўнанні з усімі астатнімі стылямі. Часам мова мастацкай літаратуры ўвогуле выключаецца з паняцця літаратурнай мовы на той падставе, што яна шматстылявая (дапускае выкарыстанне рознастылявых сродкаў), незамкнутая ў адносінах да нелітаратурных моўных элементаў, што быццам не існуе наогул такіх агульных рыс, якія былі б уласцівы ў цэлым толькі ёй.

У беларускім мовазнаўстве мастацкі функцыянальны стыль, нягледзячы на ўсю спецыфіку яго дыферэнцыяльных прымет, традыцыйна разглядаецца ў адным радзе з іншымі функцыянальнымі стылямі. Пры гэтым улічваецца, па-першае, грамадскія функцыі яго – тое, што ён забяспечвае зносіны ў адной з важнейшых галін чалавечай дзейнасці і ў гэтым плане можа суадносіцца з іншымі функцыянальнымі стылямі. Па-

¹ Смирницкий А. И. Морфология английского языка. – М., 1959, с 390.

другое, пад увагу бярэцца той факт, што выкарыстанне выяўленчых сродкаў у мове мастацкай літаратуры, як і ў іншых функцыянальна-стылістычных разнавіднасцях беларускай літаратурнай мовы, абумоўліваецца агульнымі заканамернасцямі функцыяніравання і развіцця яе сістэмы. “Мова пісьменнікаў выконвае камунікатыўную функцыю, як і ўсякая іншая, – адзначаецца ў памянёнай вышэй працы па беларускай стылістыцы. – Якімі б індывідуальнымі рысамі ні вызначалася гэтая мова, яна “ствараецца” на базе “агульнай мовы”. У мастацкім творы эстэтычная функцыя мовы як бы падначалена камунікатыўнай функцыі” (Цікоцкі М.Я. Стылістыка беларускай мовы. Мн., 1976. С. 8).

Больш таго, даследчыкі аднадушна падкрэсліваюць вядучую ролю мастацкага стылю ў агульнай сістэме функцыянальна-стылістычных разнавіднасцей сучаснай беларускай літаратурнай мовы.

Арганічнае адзінства мастацкага і іншых функцыянальных сглыяў, вядучая роля мастацкага стылю ў стылістычнай сістэме сучаснай беларускай літаратурнай мовы – яе яркая адметная асаблівасць. Гэта – заканамерны вынік усяго гістарычнага развіцця сучаснай беларускай літаратурнай мовы, станаўленне якой пачалося ў мінулым стагоддзі і працякала ў непасрэднай сувязі з развіццём нацыянальнай літаратуры беларускага народа.

Сучасная беларуская літаратурная мова зараджалася і афармлялася ў неспрыяльных сацыяльна-палітычных умовах дарэвалюцыйнай рэчаіснасці, калі беларускі народ не меў сваёй уласнай дзяржаўнасці. У такіх умовах галоўнай сферай літаратурнай апрацоўкі мовы непазбежна станавілася мастацкая літаратура і публіцыстыка – тэа літаратурныя жанры, якія якраз і маглі найбольш паспяхова служыць для народных мас сродкам нацыянальнага самавыказвання і параўнальна з іншымі жанрамі давалі шырэйшы прастор для моватворчасці. Іншыя ж сферы грамадскага жыцця (навука, заканадаўства, справаводства і г. д.) заставаліся цалкам недаступнымі для так званых недзяржаўных моў. <...>

Аднак ужо з самага пачатку фарміравання сучаснай беларускай літаратурнай мовы вызначыўся той магістральны напрамак, у якім працякала ўсё далейшае яе развіццё і ўдасканаленне. Тое, што ўводзілася ў літаратурны ўжытак, чэрпалася амаль выключна з жывой народнай гаворкі; іншыя крыніцы ўзбагачэння сродкаў літаратурнага выказвання адыгрывалі пабочную ролю. Можна ўстанавіць дыялектную “прывязку” ледзь не да кожнага структурнага элемента, які замацоўваўся ў тагачаснай беларускай літаратурнай мове. Так паступова выпрацоўвалася тэндэнцыя асвойваць толькі тэа сродкі, якія адпавядалі характару (“духу”) жывой народнай гаворкі.

Усё гэта прымушала ў адборы і выкарыстанні моўнага матэрыялу свядома ці міжвольна арыентавацца на ўзоры, назапашаныя мастацкай літаратурай. Сама ж мастацкая літаратура, яе вобразная структура,

спосабы і прыёмы адлюстравання жыцця, як неаднаразова падкрэслівалася даследчыкамі, развівалася непасрэдна з крыніц народнай моватворчасці. У гісторыі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ніколі не паўставала задача збліжэння з жывой гаворкай народа, як гэта мела месца ў гісторыі некаторых іншых літаратурных моў. Наадварот, тым, хто ў XIX стагоддзі пісаў па-беларуску, прыходзілася свядома ўзвышацца над сваім родным дыялектам, паколькі справа ішла аб стварэнні агульнанацыянальнага сродку літаратурнай творчасці. Але гэта “ўзвышэнне” зусім не азначала адрыў ад народна-гутарковай асновы. <...>

Калі параўноўваць ступені ахопу беларускай літаратурнай мовай розных грамадскіх сфер, то на першае месца і зараз неабходна вылучыць мастацкую літаратуру, а затым перыядычны друк. Як сведчаць статыстычныя даныя, амаль палавіна кніжнай прадукцыі, што выдаецца на беларускай мове, належыць мастацкай літаратуры, арыгінальнай або перакладной (Печать в СССР в 1978 году: Статистический сборник. М., 1979. С. 20, 61). Мастацкая літаратура, побач з публіцыстыкай, застаецца, такім чынам, і ў нашы дні важнейшай галіной пісьмовага выкарыстання беларускай літаратурнай мовы.

Таму зусім правамерна сцвярджаць пра выключна важнае грамадскае значэнне мовы мастацкай літаратуры, а адсюль – і пра яе вялікую ролю ў развіцці выяўленчых сродкаў беларускай літаратурнай мовы. Найперш праз знаёмства з мовай мастацкай літаратуры ствараецца ўяўленне аб беларускай літаратурнай мове наогул; яна, гаворачы словамі аднаго з даследчыкаў, – найлепшы прадстаўнік мовы як такой (Норман Б.Ю. Синтаксис речевой деятельности. Мн., 1978. С. 18). Стылістычную адметнасць беларускай літаратурнай мовы на сучасным этапе ў значнай меры вызначае характар сродкаў і спосабаў літаратурнага выказвання, выпрацаваных у розных жанрах і відах нацыянальнай мастацкай літаратуры, хоць, зразумела, нельга адмаўляць ролю ўсіх уласцівых беларускай літаратурнай мове функцыянальных стыляў. Даволі развітыя, жанрава дыферэнцыраваныя, функцыянальныя стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы ўзбагачаюцца і ўдасканальваюцца сваімі ўласнымі шляхамі ў адпаведнасці з запатрабаваннямі моўнай практыкі. Але развіццё іх адбываецца ў русле тых традыцый, што вельмі рана склаліся ў гісторыі мовы мастацкай літаратуры. Сутнасць іх заключаецца перш за ўсё ў параўнальна шырокіх магчымасцях выкарыстання сродкаў народна-гутарковага паходжання ў тэкстах самага разнастайнага зместу (навуковага, афіцыйна-дзелавога і г. д.) і арганічным “непрыняцці” ўсяго таго, што не стасуецца з асаблівасцямі (“духам”) жывой народнай гаворкі. У гэтых адносінах беларуская літаратурная мова ярка адрозніваецца, напрыклад, ад рускай літаратурнай мовы, якая выпрацавала трывалыя традыцыі шырокага выкарыстання сродкаў кніжнага паходжання і бесперапынна папаўняецца інавацыямі, створанымі на іх базе і па іх узору.

А.Я. Міхневіч

ФУНКЦЫІ МОВЫ І МАЎЛЕННЯ І ПРАБЛЕМЫ БЕЛАРУСКА-РУСКАГА ДВУХМОЎЯ

Разгледзім некаторыя вядомыя ў рэспубліцы жанры вуснага публічнага маналагічнага маўлення, размяшчаючы іх па сацыяльнай значымасці, устанаўліваючы там, дзе гэта магчыма, рода-відавны адносіны паміж імі і даючы кожнаму характарыстыку ў аспекце двухмоўя (табл.).

Абагульненая сітуацыя (тып зносін)	Родавыя тыпы маўленчых жанраў	Відавныя тыпы маўленчых жанраў, якія адпавядаюць канкрэтным сітуацыям і выконваюць канкрэтныя сацыяльныя функцыі	Мова, якая выкарыстоўваецца (= – аднолькава, часцей>радзей)
Палітычныя зносіны	І. Сацыяльна- палітычнае красамоўства	1. Справаздачны даклад 2. Палітычная прамова 3. Агітацыйная прамова 4. Мітынгавая прамова 5. Парламенцкая прамова	рус.>бел. рус. >бел. рус.>бел. рус.>бел. рус.>бел.
Навучанне	Па. Красамоўства ў ВНУ- Пб. Школьнае красамоўства	1. Лекцыя 2. Даклад 1. Школьная лекцыя на ўроку 2. Лекцыя для бацькоў	рус.>бел. рус.>бел. рус.>бел. рус.>бел.

Навуковыя зносіны	III. Акадэмічнае красамоўства	1. Навуковы даклад	рус.>бел.
		2. Агляд	рус.>бел.
		3. Рэферат	рус.>бел.
Бытавыя зносіны	IV. Сацыяльна- бытавое красамоўства	1. Пахвальная прамова	рус.>бел.
		2. Надмагільная прамова	рус.=бел.
		3. Застольная прамова	рус.=бел.
		4. Вусны бытавы расказ	рус.=бел.
Папулярызацыя ведаў	V. Лекцыйнае красамоўства	1. Лекцыя-дэманстрацыя (якая суправаджае фільм, канцэрт, экскурсію і г. д.)	рус.>бел.
		2. Лекцыя-рэпартаж, успамін, інструктаж і пад.	рус.
		3. Лекцыя аб міжнародным становішчы	рус.
Суд	VI. Судовае красамоўства	1. Абвінаваўчая прамова	рус.>бел.
		2. Абараняльная прамова	рус.>бел.
Армія	VII. Ваеннае красамоўства	1. Прамова-загад	рус.
		2. Інструкцыйная прамова	рус.
		3. Натхняючая прамова	рус.
Міждзяржаўныя зносіны	VIII. Дыпламатычнае красамоўства	1. Прамова на міжнароднай канферэнцыі	рус.
		2. Выступленне ў працэсе пэўнага дыпламатычнага акту	рус.

Трэцяя графа табліцы адлюстроўвае тыя моўныя жанры, якія народжаны асаблівасцямі сучаснага ўзроўню сацыяльнага развіцця грамадства ў межах рэспублікі, а значыць, і другасныя функцыі рускай і беларускай моў.

Апрача прыведзеных у табліцы, могуць быць абгрунтаваны і разгледжаны і іншыя сацыяльна значымыя маўленчыя жанры. Можна таксама ісці ўглыб указаных жанраў, выдзяляючыя тыя ці іншыя больш дробныя іх разнавіднасці. У цэлым жа малюнак у галіне вуснага маналагічнага маўлення застаецца, як відаць, без істотных змен, бо ўсе асноўныя характарыстыкі яго абумоўлены пазамоўнымі фактарамі; моўныя ж адзінкі выступаюць толькі як сродак дасягнення сацыяльна абумоўленых мэт уздзеяння чалавека на іншых людзей.

Суадносіны беларускай і рускай моў у функцыянаванні дадзеных маўленчых жанраў адлюстроўваюць, на нашу думку, агульную заканамернасць размеркавання моў у двухмоўным асяроддзі. Гэта заканамернасць заключаецца ў тым, што чым у большай ступені падвергнута інтэрнацыяналізацыі тая ці іншая сфера зносін, тым у большай ступені рэалізавана тэндэнцыя пераходу да мовы міжнацыянальных зносін (у дадзеным выпадку – рускай). Гэта з усёй відавочнасцю выяўляецца ў асаблівасцях зносін у арміі, у судзе, у міжнародных зносінах у межах рэспублікі, а таксама ў сферы зносін палітычных, навуковых, у сферы папулярнага ведаў і далей – ва ўсё меншай ступені – у сферы навучання і бытавых зносін.

У кожным з канкрэтных маўленчых жанраў, якія з'яўляюцца маніфестацыяй чалавечай мовы і пэўнай канкрэтнай мовы, маўленчага акту і акту маўленчых зносін, рэалізуюцца моўныя функцыі ва ўсёй іх разнастайнасці, г. зн. першасныя функцыі мовы і першасныя функцыі маўлення, другасныя функцыі мовы і другасныя функцыі маўлення. Канкрэтны «пучок» функцый, характэрны для пэўнага жанру, залежыць ад спецыфікі апошняга (С. 73-75).

*Пытанні білінгвізму і ўзаемадзеяння моў. –
Мн., 1982. – С. 50-75.*

Г.Ф. Вештарт

ЛЕКСІЧНЫЯ АСАБЛІВАСЦІ МОВЫ НАВУКОВЫХ ТЭКСТАЎ

Лексічны склад мовы навукі характарызуецца ўжываннем слоў, уласцівых толькі гэтаму стылю, наяўнасцю спецыфічнай лексікі – тэрміналогіі, пераважаннем слоў з адцягненым значэннем, вялікай колькасцю інтэрнацыяналізмаў. Але ўжо стала відавочным, што лексічную аснову кожнага стылю, у тым ліку і навуковага, складае міжстылявая, або пазастылявая, лексіка, так званы нейтральны пласт, які абслугоўвае ўсе сферы зносін і адпаведна ўсе функцыянальныя стылі. Адны даследчыкі да

гэтага пласта адносяць першую тысячу найбольш ужывальных слоў мовы, а таксама службовыя словы, што складае прыблізна 32% ад агульнай колькасці слоўніка навуковай літаратуры (Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования / Под ред О.С.Ахмановой и М.М.Глушко. М., 1974. С. 18, 79). Другія ў міжстылявы фонд уключаюць і агульнанавуковую лексіку, павялічваючы яго памеры да 60–70% агульнага слоўніка навуковага стылю. Міжстылявая лексіка, ужываючыся ва ўсіх стылях, у кожным мае свае заканамернасці, якія праяўляюцца і ў частотнасці, і ў семантычных асаблівасцях, сінанімічным складзе і г. д. У навуковым стылі часта ўжываюцца стылістычна нейтральныя словы, не характэрныя для іншых стыляў (*абумовіць, выражаць, з'яўляцца, суадносіцца, утварэнне, уяўляць сабой*). Розная суаднесенасць асобных значэнняў у агульнай семантычнай сістэме слова ў навуковым і іншых функцыянальных стылях адбываецца на сістэмных адносінах слоў, стварае новыя сінанімічныя рады: *аналізаваць, разбіраць, разглядаць, праводзіць назіранні; пытанне, праблема, прадмет* з'яўляюцца сінанімамі толькі, відаць, у навуковым стылі, поліфункцыянальнасць слоў прыводзіць да семантычнай шматзначнасці. *Асяроддзе, атам, вада, золата, сіла, ядро* з'яўляюцца звычайнымі словамі ў мове мастацкай літаратуры, у размоўным стылі; у навуковай літаратуры яны тэрміны і маюць сваю функцыянальную нагрузку. Такое шырокаўжывальнае слова, як *кніга*, у навуковай літаратуры па эканоміцы будзе тэрмінам з пэўнай дэфініцыяй: *Кніга ёсць спосаб арганізацыі твора літаратуры, музыкі, выяўленчага мастацтва ў «выданне» (кантэксту твора ў кантэкст выдання, тэксту твора ў тэкст выдання) – працэс і часовы прамежкавы вынік гэтай арганізацыі ў іх дыялектычным адзінстве»* (Весці АН БССР. Сер. грамад. навук. 1985. № 5. С. 55). Тэрміналогія з'яўляецца агульнапрызнанай і найбольш вивучальнай часткай лексічнага складу навуковых тэкстаў. Вузкасפעцыяльных тэрмінаў у мове бясконцае мноства, адпаведна з неабмежаванай колькасцю аб'ектаў навуковай дзейнасці чалавека. Іменна вузкасפעцыяльныя тэрміны выводзяць мову навукі за межы літаратурнай мовы. Асноўны масіў вузкасפעцыяльнай тэрміналогіі не ўключаецца ў агульнамоўныя слоўнікі. Тэрміны могуць быць «чыстымі» і «змешанымі», або паўтэрмінамі, у якіх спецыяльнае значэнне перамяжоўваецца з неспецыяльным. Паўтэрміны могуць ужывацца ў іншых стылях мовы ў нетэрміналагічным значэнні і ва ўсіх навук (*рух, ціск, націск, маса, рэчыва, жыццё, напружанне, супраціўленне*) або ва ўсіх стылях мовы і радзе навук з рознай ступенню тэрміналагізацыі (Троянская Е.С. Общая характеристика лексики стиля немецкой научной речи // Лингвостилистические особенности научного текста: Сб. М., 1981. С. 17.) (*газ, кісларод, вадарод, азот, лад, паветра, цела, святло, паверхня, энергія, метал, соль, арганізм, тэмпература*). Усе падобныя словы шматзначныя або, ужываючыся ў вузкасפעцыяльнай галіне і адначасова будучы

шырокаўжывальнымі, маюць розны семантычны аб'ём у розных сферах ужывання (Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт терминологического описания. М., 1971. С 23; Баханькоў А.Я. Развіццё лексікі беларускай літаратурнай мовы ў савецкі перыяд. Мн., 1982. С. 47-48).

Агульнанавуковая лексіка складае самы значны пласт слоўніка навуковага стылю (па падліках на матэрыяле нямецкіх навуковых тэкстаў прыблізна 42 %). Гэта «тыя словы, пры дапамозе якіх можна апісаць і ахарактарызаваць з'явы і працэсы ў самых розных навуках» (Функциональный стиль общенаучного языка и методы его исследования. С. 78). Працэс набыцця ведаў, напрыклад, у беларускіх навуковых тэкстах прадстаўлены лексемамі *заўважаць, даказваць, ёсць, з'яўляцца, выглядаць, адпавядаць, прасочвацца, назірацца, эвалюцыяніраваць, дамінаваць; выражаць, сімвалізаваць, канцэнтраваць, мець адносіны, меркаваць, разумець, азначаць, тлумачыць, атаясамліваць; дэфарміраваць, накопліваць, вылучаць, павялічваць, узмацняць, чаргавацца; абумовіць, вынікаць, высветліць, разлічваць, лічыць, чакаць, імкнуцца, прапанаваць, прадказваць, прадугледжваць, прадбачыць, прадвызначыць, планаваць* і інш. Большая частка гэтых слоў у агульнамоўным плане шматзначная і поліфункцыянальная, але ў навуковых тэкстах іх ужыванне абмежавана адным або двума значэннямі.

<...> Характэрнай асаблівасцю агульнанавуковай лексікі з пункту погляду яе паходжання з'яўляецца шырокае ўжыванне інтэрнацыяналізмаў, што адлюстроўвае тэндэнцыю да міжнароднай стандартызацыі навукі і забяспечвае разуменне тэксту. «Даказана, што веданне моўнага акружэння тэрмінаў дазваляе рабіць пераклады навуковай тэхнічнай літаратуры, якія стылістычна пераўзыходзяць арыгіналы» (Пумпянский А.Л. Функциональный стиль научной и технической литературы // Вопр. языкознания. 1977. № 2. С. 88). Інтэрнацыянальныя словы, уласцівыя агульнанавуковаму ўжытку, з'яўляюцца пераважна словамі лацінскага і грэчаскага паходжання: *аб'ект, альтэрнатыва, апрабация, аргумент, асіміляцыя, дыферэнцыяцыя; аналіз, гіпотэза, дыялектыка*.

Частка агульнанавуковай лексікі блізкая да агульнаўжывальнай і становіцца такой у ходзе грамадскага пашырэння навуковых ведаў, росту адукаванасці грамадства: *аб'ект, аналогія, аспект, праблема, уласцівасць*. Безумоўна, выразнай, строгай мяжы паміж тэрміналагічным і агульнаўжывальным пластамі лексікі няма. Яна можа мяняцца не толькі з рухам лексікі ў часе, але і залежыць ад галіны навукі, метадалагічнага падыходу.

Фармальна-лагічны выклад матэрыялу арганізуецца ў звязны навуковы тэкст з дапамогай слоў-«арганізатараў навуковай думкі». Такімі моўнымі сродкамі з'яўляюцца прыслоўі, пабочныя словы і

словазлучэнні, злучнікі і злучальныя словы, спецыяльныя канструкцыі, напрыклад, з дзеепрыслоўямі, безасабовыя дзеясловы і інш. У катэгорыі звязнасці навуковага маўлення вылучаюцца такія аспекты, як лагічны, кампазіцыйны і тэматычны з адпаведнымі сродкамі і функцыямі (Котюрова М.П. Об эволюции выражения связности речи в научном стиле XVIII–XIX вв. // Лингвостилистические особенности научного текста. М., 1981. С. 46) <...>

Лексіка навуковага стылю ўвогуле эмацыянальна нейтральная, адсутнічае тут і вобразнае ўжыванне слоў. Вобразнасць, перанос значэнняў, метафарызацыя могуць выкарыстоўвацца пры стварэнні тэрміна; параўн. *башмак, пальцы, свечы*. Пераноснае ўжыванне, у выніку якога нейтральная лексіка можа стаць эмацыянальна афарбаванай, не ўласціва навуковаму стылю. Гэта не выключае поўнаасцю ўжывання слоў у пераносным, нават метафарычным значэнні, асабліва ў навукова-папулярнай літаратуры: «Прасочванне развіцця рытмічнага пачатку з першых момантаў нараджэння мастацкага твора ярка паказвае, што рытмічныя элементы... гэта ўсяго надводная частка айсберга» (Яскевіч А. Ёсць алгебра гармоніі // Польша. 1985. № 12. С. 146). Індывідуальная ацэнка, дапушчальная ў навуковым стылі, ніяк не з'яўляецца арганічнай уласціваасцю стылю. Эмацыянальная ацэнка, выражаная эпітэтамі *хлуслівы, ілжывы, паклёпніцкі, злымысны* і пад., не толькі не правамерная для навуковага стылю, а нават шкодная тым, што эмацыянальнаасцю тут прыкрываецца адсутнасць сапраўднага навуковага аналізу.

Прынята лічыць, што эмацыянальная афарбоўка ўласціва элементам такіх тэрміналагічных сістэм, як палітыка, філасофія, рэлігія, якія не могуць быць цалкам нейтральнымі. Наогул, экспрэсіўнасць навуковага маўлення адрозніваецца ад экспрэсіўнасці ў іншых маўленчых стылях. Тут экспрэсіўнасць – у доказнасці, што дасягаецца перш за ўсё дакладнасцю ўжывання слоў і лагічнаасцю выказвання (Кожина М.Н. Стилистика русского языка. М., 1983. С. 172).

<...> Ацэначныя словы ў мове навукі пазбаўлены не толькі экспрэсіі, але часта і катэгарычнаасці: *дадатны, адмоўны, дакладны, недакладны, не зусім правамерны, некалькі спрошчана, недастаткова распрацаваны*. Эмацыянальна афарбаваныя ацэнкі тыпу *шчасліва спалучаюцца, тонкае (даследаванне), брудныя паклёпнікі, подлыя выдумшчыкі* могуць сустракацца ў працах па грамадазнаўству, у вуснай разнавіднасці навуковага стылю.

Сэнсавая дакладнасць і адназначнасць – тыповыя рысы мовы навукі. Шматзначная лексіка таксама ўжываецца ў навуковых тэкстах пераважна ў адным значэнні, не характэрным для іншых функцыянальных стыляў. З 9 слоўнікавых значэнняў дзеяслова *паказаць* для навуковых тэкстаў найбольш характэрна б-е: 'Выявіць, раскрыць што-н'. // Даказаць; з 8 значэнняў *адкрыць* – б-е: 'Заўважыць, знайсці ў выніку экспедыцыі або

навуковага даследавання нешта зусім новае або даўно забытае'; з шасці значэнняў *лічыць* – б-е: 'Расцэньваць якім-н. чынам, успрымаць як-н.' // 'Рабіць якія-н. заключэнні, прызнаваць' // 'Думаць, меркаваць, мець думку наконт чаго-н'. Прыведзеныя прыклады паказваюць яшчэ адну асаблівасць агульнанавуковай лексікі – неўжывальнасць у канкрэтных значэннях.

*Слова беларускае: 3 гісторыі
лексікалогіі і лексікаграфіі / Пад рэд.
А.Я.Міхневіча. – Мн., 1992. – С. 32–36.*

Т.П. Бандарэнка

СІНТАКСІЧНЫЯ ВАРЫЯНТЫ І ЛІТАРАТУРНАЯ НОРМА

Слова *водзыў* у значэнні 'думка, вуснае ці пісьмовае заключэнне аб артыкуле, кнізе, навуковай працы і пад.' у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўжываецца самастойна ці ў якасці галоўнага члена субстантыўных словазлучэнняў з прыназоўнікава-склонавымі формамі «аб + месны» (*водзыў аб дысертацыі, аб манаграфіі, аб аўтарэфераце*) і «на + вінавальны» (*водзыў на дысертацыю, на манаграфію, на аўтарэферат*).

Такое варыянтнае кіраванне абумоўлена семантыка-сінтаксічнымі прычынамі. Назоўнік *водзыў* – аддзеяслоўны, утвораны ад дзеяслова *адазвацца*. Запазычваючы ў дзеяслова семантыку, назоўнік запазычвае ў яго і тып сінтаксічнай сувязі – кіраванне вінавальным склонам з прыназоўнікам *на*: (*адазвацца на падзеі – водзыў на падзеі*).

Мадэль «*водзыў + на + вінавальны*» падтрымліваецца ў мове аналогіяй з субстантыўнымі словазлучэннямі тыпу *рэцэнзія на кнігу, на манаграфію і пад.*, паколькі назоўнік *водзыў* ('думка, вуснае ці пісьмовае заключэнне аб артыкуле, кнізе, навуковай працы і пад.') і назоўнік *рэцэнзія* блізкія паводле значэння.

Разам з тым назоўнік *водзыў* уваходзіць у адну семантычную групу са словамі *думка, меркаванне і пад.*, якія кіруюць месным склонам з прыназоўнікам *аб* (*думка аб рамане, думка аб прачытанай кнізе*), а таму ўпаўне апраўдана і сінтаксічная мадэль *водзыў аб паэме, водзыў аб дысертацыі і пад.*

Слова *характарыстыка*, як вядома, мае два значэнні: 1) 'апісанне характэрных адрознівальных уласцівасцей і рыс каго-ці чаго-небудзь' (*характарыстыка эпохі, характарыстыка літаратурнага твора*); 2) 'афіцыйны дакумент з водзывам аб службовай, грамадскай і іншай дзейнасці чалавека' (*характарыстыка з месца вучобы, абмеркаваць характарыстыку, падпісаць характарыстыку*).

Нарматыўным у літаратурнай мове традыцыйна лічылася кіраванне слова *характарыстыка* (у абодвух значэннях) родным склонам залежнага кампанента: *характарыстыка работы ўстановы, характарыстыка старшага навуковага супрацоўніка*. Здольнасць назоўніка

характарыстыка кіраваць родным беспрыназоўнікавым можна растлумачыць дэрывацыйна-семантычнай суадноснасцю яго з дзеясловам *характарызаваць*, звычайная пазіцыя якога – у словазлучэннях з вінавальным прамога аб'екта (*характарызаваць пэўны перыяд, характарызаваць студэнта*). Здольнасць дзеясловаў спалучацца з вінавальным беспрыназоўнікавым, структура такіх словазлучэнняў вызначаецца граматычнымі прыметамі дзеяслова, у прыватнасці катэгорыяй пераходнасці. У сувязі з тым, што катэгорыя пераходнасці ўласціва толькі дзеяслову, вінавальны склон прамога аб'екта знаходзіцца «ў выключным карыстанні дзеяслова і ў поўным падпарадкаванні яму» (В. У. Вінаградаў).

Паколькі ў назоўніках, словаўтваральна і семантычна звязаных з дзеясловамі, не захоўваюцца дзеяслоўныя катэгарыяльныя прыметы, спалучэнне назоўнікаў з вінавальным прамога аб'екта немагчыма. Тыпова прыдзеяслоўны склон замяняецца родным: *характарызаваць героя – характарыстыка героя, характарызаваць вучня – характарыстыка вучня*. Структура назоўнікавых словазлучэнняў вызначаецца іменнай прыродай галоўнага члена.

У афіцыйна-дзелавым стылі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, якому ўласціва дакладнасць, адзначнасць, слова *характарыстыка* ў другім значэнні (як загаловак дакумента) кіруе прыназоўнікава-склонавай формай «на + вінавальны»: *характарыстыка на лабаранта Іванова, характарыстыка на інжынера Паўлава*. На ўзнікненне словазлучэнняў мадэлі «характарыстыка+ на+ вінавальны» ўплыў аказалі такія канструкцыі, як *справа на каго-небудзь, дакументацыя на каго-небудзь*. Апошнія ж, на наш погляд, – вынік аналогіі са словазлучэннямі тыпу *заява, скарга на каго-небудзь* (а яны ў сваю чаргу – вынік уплыву дзеяслоўнага кіравання на развіццё іменнага, параўн.: *заявіць на суседа ў суд, скардзіцца на дрэннае абслугоўванне*).

<...> Новае кіраванне назоўніка *характарыстыка* – вінавальным склонам з прыназоўнікам *на* – абумоўлена семантычным збліжэннем яго з тымі словамі, якія традыцыйна кіруюць гэтай формай залежнага кампанента. Акрамя таго, выкарыстанне мадэлі «характарыстыка + на + вінавальны» – адзін са шляхоў пазбавіцца ад непажаданых у мове аманімічных канструкцый: словазлучэнні тыпу «характарыстыка вучня» можна зразумець па-рознаму (як 'характарыстыка, дадзеная вучню' і як 'характарыстыка, дадзеная каму-небудзь вучнем'). Прыназоўнік канкрэтызуе сэнсавыя адносіны назоўнікавых словазлучэнняў, робіць іх больш выразнымі і адзначнымі, параўн.: *характарыстыка ПК малодшага навуковага супрацоўніка і характарыстыка ПК на малодшага навуковага супрацоўніка*.

Дарэчы, імкненне замяніць беспрыназоўнікавае кіраванне прыназоўнікавым наглядаецца ў многіх іменных словазлучэннях,

напрыклад: *акт праверкі – акт аб праверцы, атэлье рамонту – атэлье па рамонту*.

Такім чынам, загаловак дакумента «*Характарыстыка на выпускніка школы*» нельга лічыць памылкай. Гэта мадэль правамерная ў мове і шырокаўжывальная ў ёй. Разам з тым такі варыянт, на нашу думку, не адмяняе і не выцясняе традыцыйнага «*Характарыстыка выпускніка школы*».

Аднолькава правамерныя ў мове і варыянтныя словазлучэнні тыпу *водзыў на дысертацыю, водзыў аб дысертацыі*.

Заява – пісьмовы зварот асобных грамадзян ва ўстановы па пытаннях службовага і асабістага характару.

Як аформіць назву заявіцеля (аўтара дакумента) – у форме роднага склону без прыназоўніка ці з прыназоўнікам (*заява Васільевай ці ад Васільевай?*)?

З пункту погляду логікі і літаратурнай нормы дапусцімы абедзве формы. У першым выпадку падкрэсліваецца прыналежнасць дакумента і слова заява адказвае на пытанне *чы я?* (*чы я заява? – Васільевай*; параўн.: *білет, пропуск, пашпарт Васільевай*); у другім выпадку падкрэсліваецца адрасуючы характар дакумента і пытанне накіравана як бы з боку з мэтай высветліць, ад каго дакумент (*заява ад каго? – ад Васільевай*).

Родны склон з прыназоўнікам *ад* пры слове *заява* са значэннем 'дакумент, у якім ёсць прапанова, скарга або просьба якой-небудзь асобы, адрасаваныя арганізацыі ці кіруючай асобе' на практыцы можна сустрэць даволі часта, асабліва, калі побач аказваецца два прозвішчы – прозвішча адрасата і прозвішча аўтара, напрыклад: *Дырэктару сярэдняй школы № 120 Іванову І. П. ад Пятровай Я. У.<...>*

Паяўленне прыназоўніка *ад* у такой сінтаксічнай мадэлі тлумачыцца тым, што залежнае слова (назва таго, хто падае заяву) стаіць адпаведна форме перад галоўным канпанентам назоўнікавага словазлучэння (назва дакумента, па сутнасці, – *Васільевай заява*). Таму ўся канструкцыя тым, хто піша, часта не ўспрымаецца як адзін сказ. На ўзнікненне словазлучэнняў *заява ад каго-небудзь* уплываюць канструкцыі тыпу *атрымаць заяву ад Васільевай, наступіла заява ад Васільевай* і пад.

Назва заявіцеля з прыназоўнікам адлюстроўвае звычайную сэнсавую сувязь (*заява ад супрацоўніка*, па аналогіі з, напрыклад, *пісьмо ад маці*).

Відавочна, што заканамерныя абодва спосабы – і родны беспрыназоўнікавы, і родны з прыназоўнікам *ад*. Канцылярская традыцыя таксама дапускае абодва варыянты, але ў наш час перавага аддаецца першаму – без прыназоўніка.

*Пытанні культуры пісьмовай мовы /
Пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мн., 1991. – С. 166–169.*

КРЫНІЦА ВОБРАЗАЎ

Відаць, штамп нарадзіўся разам з літаратурай. Жыве ён і сёння, і нават няблага адчувае сябе на старонках газет. Мы мелі выпадак звярнуць увагу на штампаваныя перыфразы са словам “прапісаць” Гэтыя штампы палюбіліся не толькі газетчыкам – яны праніклі на старонкі мастацкіх твораў. Чаго толькі не прапісваюць некаторыя аўтары: станкі на заводзе, творы ў літаратуры, тэлевізары ў хатах, дысцыпліну ў класе, экспанаты на выстаўках, дрэвы ў пейзажах, кнігі ў бібліятэках, спектаклі ў тэатрах...

Сведчаннем таго, як перыфраза, не пазбаўленая навізны і нават паэтычнасці, ад частага ўжывання ператвараецца ў штамп, можа служыць выраз “блакітны экран”, які дарэчы і недарэчы пачалі ўжываць замест слоў “тэлевізар” і “тэлебачанне”.

Што ж, кожнаму сваё. Адзін любіць яркае, дакладнае вобразнае слова, і перыфраза памагае яго шукаць. Другому падабаецца гаварыць пра самыя простыя рэчы цьмяна, блытана-складана, і ён падпарадкуе перыфразу сваім мэтам. Яна спадабалася канцылярскаму стылю. І трэба сказаць, што ён выкарыстоўвае яе па-свойму вынаходліва. Адкідаючы ўсё тое добрае, што дае перыфраза мастаку, канцылярскі стыль бярэ сабе неканкрэтнасць, мнагаслоўнасць, прыблізнасць. І яшчэ ўяўную мнагазначнасць. Тады замест *пераплысці раку* мы чытаем *пераадолець водную перашкоду*, замест *зламаць руку* – *зрабіць цялеснае пашкоджанне*. Тады *копанка* ператвараецца ў *штучны вадаём*, *карова* – у *рагатую скаціну*, *свіння* – у *хатнюю жывёліну*, *конь* – у *цяглавую сілу*, *качка* – у *вадаплаваючую птушку*, *ліпа* – у *зялёнае насаджэнне*, *заява* – у *дзелавую паперу*, *крама* – у *гандлёвую кропку*.

Шкраба Р. *Энергія слова*. – Мн., 1988. – С. 123-124.

ДЗЕ ШТО СКАЗАЦЬ

У мове ідзе няспынны працэс узбагачэння слоўніка, удасканалення сінтаксісу, памнажэння выяўленчых сродкаў і адмірання ўсяго таго, што адслужыла свой век або трапіла ў яе выпадкова, з-пад пяра непатрабавальных аўтараў. Прыкладаў таго і другога можна назваць нямала. Паскорана гэты працэс памнажэння моўных багаццяў і вызвалення ад пустазелля ідзе ў нашы часы, калі такое вялікае пашырэнне атрымалі сродкі масавай інфармацыі.

Яшчэ некалькі год таму назад нават у слоўніках іншамоўных слоў не было слоў “канфрантацыя”, “інтэграцыя” або “эскалацыя”, а слова “разрадка” было ў такім пасіўным запасе, што нават не трапіла ў рэестр тлумачальных слоўнікаў. Сёння гэтыя словы ў беларускай мове сталі абжытымі, такімі ж свойскімі, як і спрадвечна беларускія. Без іх не

абысціся, бо яны азначаюць глабальныя працэсы, што адбываюцца ў свеце.

Можна сказаць, на нашых вачах словы “радовішча” і “свідравіна” перайшлі з пасіўнага ў актыўны слоўнік, выцесніўшы ў першым выпадку нязграбную кальку, а ў другім зрабіўшы больш празрыстым геалагічны тэрмін. Гэтых слоў не было ў першым выданні “Руска-беларускага слоўніка”, а сёння без іх не абыходзяцца ні газета, ні радыё, ні тэлебачанне.

Гэта той прыклад, калі друк памог увесці ў актыўны абыходак словы, якія былі ў мове, але не ўжываліся ці ўжываліся рэдка. Добрую службу тут саслужыла парада нашага класіка, які раіў уважліва ставіцца да фальклорных крыніц і жывой гаворкі, каб не пакінуць без увагі тое, што ўжывалася, але чамусьці забыта ці ўжываецца і невядома нам.

На жаль, друк можа памагчы не толькі павышэнню культуры мовы, узбагачэнню яе слоўніка, удасканаленню сінтаксісу. Бываюць выпадкі, калі ён памагае дасягнуць адваротнага – замацоўвае і пашырае тое, што трэба выганяць з мовы.

Многія штампы, якія вандруюць са старонкі на старонку, укараніліся пры актыўнай падтрымцы газеты. Калі ў мастацкім творы сустрэнеце «прыкласці намаганні», «пераадолець недахопы» або «аказаць дапамогу», так і знайце: аўтар сам сябе перакладае, на жаль, не лепшым чынам.

Прычына жывучасці штампаў даўно вядома. Яны заўсёды навідавоку, іх не трэба шукаць, над імі не трэба думаць. Адно толькі ўстаўляй у тэкст, падобна да таго, як з гатовых дэталей збіраюць машыну.

Калі газета піша «ўзвясці» там, дзе па-руску скажуць «построить», «соорудить», «воздвигнуть», дык толькі таму, што аўтар прывык гаварыць штампамі. Штодзень мы чытаем, як «узводзяцца» палацы культуры і свінарнікі, хаты і клубы, комплексы і спартыўныя пляцоўкі, стадыёны і плаціны. А можа, наша мова і сапраўды такая бедная на сінонімы, варыянты і дублеты, што даводзіцца карыстацца адным-адзіным словам? Варта паслухаць жывую гаворку, каб пераканацца ў адваротным. Адзін раз людзі скажуць: хаты ставяць, другі – рубяць, трэці – муруюць, чацвёрты – скідаюць на скорую руку, пяты – будуюць.

Яшчэ К. Чорны дакараў крытыку за тое, што яна не заўважае мовы твора. З таго часу крытыка вельмі вырасла і можа пахваліцца многімі дасягненнямі. Аднак папрок праявіў і сёння застаецца ў сіле. Не часта сустрэнеш артыкул, у якім грунтоўна гаварылася б пра моўнае майстэрства або на поўны голас крытыкаваўся б аўтар за беднасць мовы.

Больш у гэтым кірунку зрабіла пісьменніцкая крытыка. Тут перш за ўсё прыгадваюцца артыкулы К. Чорнага, К. Крапівы, Я. Скрыгана, М. Лужаніна, Ф. Янкоўскага. Да многіх іх парад варта больш уважліва прыслухацца нашым мовазнаўцам, якія складаюць нарматыўныя слоўнікі.

Можна толькі пашкадаваць, што не атрымала актыўнай падтрымкі слова “наведнік”, правамернасць ужывання якога пераканальна

абгрунтаваў у адным са сваіх артыкулаў Я. Скрыган. З якога боку ні падысці, яно мае перавагу перад калькай “наведвальнік”. Па-першае, яно поўнаасцю перадае сэнс адпаведнага рускага слова. Па-другое, у мове яму ёсць сваякі – словы той жа мадэлі: спаведнік, адыходнік. Вучоныя вывелі заканамернасць: калі ў мове ёсць розныя варыянты, то яна аддае перавагу формам больш кароткім. Яшчэ адзін суфікс тут ніякага дадатковага сэнсу не нясе. Прынцып эканоміі кажа, што кожная марфема павінна нешта азначаць. І мы гэта бачым у словах “галадаваць”, “гасцяваць”, “распытоўваць”, дзе большая працягласць слова дае ўяўленне пра большую працягласць дзеяння ў часе.

Шкраба Р. Энергія слова. – Мн., 1988. – С. 125-127.

Рыгор Шкраба

ЯК ЛЮДЗІ РАЗМАЎЛЯЮЦЬ

<...>Пераклады памагаюць раскрыць багацці роднай мовы, паказваюць, на што яна здатна. Разам з тым яны выходзяць пачуццё павагі і захаплення рускай мовай, апрацаванай выдатнымі майстрамі.

Але апроч гэтых перакладаў ёсць яшчэ пераклады патаемныя, нібы скрытыя ад вока чытача. Каб пісаць па-руску, трэба і думаць па-руску, а каб пісаць па-беларуску – трэба думаць па-беларуску. Можна ўявіць сабе, у якое няёмкае становішча трапіць аўтар, які думае, напрыклад, па-французску і, не ведаючы ўсяго багацця беларускай мовы, зробіць на скорую руку пераклад. Будзе літаральна, нязграбна і смешна. Якое-небудзь элементарнае «я позна сплю» гучала б: «я раблю тлустую раніцу». У нас жа з гэтай з’явай вы сустрэнецеся даволі часта. Аўтар думае па-руску і на хаду сам сябе перакладае па-беларуску. Прычым перакладае часта не фразу, а паасобныя словы, зазіраючы ў слоўнік.

Глыбока памыляецца той, хто думае, што з блізкай мовы перакладаць лягчэй. Тут ёсць свае цяжкасці. Трэба вельмі добра ведаць адну і другую мовы, каб перадаць сэнс, улавіць адценне, захаваць нюансы.

Чытаю абвестку ў газеце: «Сваю патрэбу ў шарсцяным трыкатажным касцюме вы можаце задаволіць, аформіўшы заказ у адным з наступных атэлье Мінскай швейна-трыкатажнай фабрыкі...».

Слухаю радыё: «Угнаенні – прадмет клопатаў калгаснікаў», «Правафланговай на вывазцы ўгнаенняў з’яўляецца брыгада...»

Давайце прасочым, як маглі трапіць у друк і ў эфір гэтыя саматужныя вырабы. Нехта думаў і пісаў штампаванай мовай па-руску. Потым сам або нехта іншы зрабіў пераклад. Прычым пераклад літаральны, баючыся парушыць хоць адно слова. А чаго там вельмі мудраваць – твор жа не мастацкі! Гаворка ідзе пра нейкія прازیчныя кофты і пра не менш прازیчныя ўгнаенні. Я ўпэўнены, калі б чалавек хоць крыху падумаў ды

хоць трохі любіў беларускую мову, знайшліся б і словы чалавечыя, і штамп – яго вялікасць – не пранік бы ні на старонкі газеты, ні ў эфір.

Той, хто першы ўжыў слова «правафланговы» ў пераносным значэнні, быў мастаком. Таму ж, хто бяздумна робіць з яго штамп, проста не хапае добрага густу.

Некалі І. Ільф і Я. Пятроў пісалі, што яны рашуча і бязлітасна адкідалі слова, калі яно прыходзіла на памяць абодвум адразу. Я думаю, ці не скласці нам слоўнік штампаў, сцёртых эпітэтаў, штучных калек. Можна, варта такі слоўнік друкаваць у самых масавых выданнях з папярэджаннем: асцярожна – штамп! бойцеся калькі!

Захочацца некаму, напрыклад, сказаць, што дзень прайшоў без карысці, хай адразу адкідае «я страціў дзень», бо гэта вельмі недакладны выраз. І таму, што ён недакладны, ім можна перадаць дзесяткі іншых здарэнняў, станаў і выпадкаў: страціць грошы, страціць сябра, страціць працу, страціць прыхільнасць блізкага чалавека, страціць давер чытача, страціць пачуццё мовы, страціць густ. А ў той жа час, каб сказаць пра бескарысна пражыты дзень, можна знайсці добрыя словы. Калі ласка, мова, як залатая рыбка, гатова паслужыць вам: змарнаваць дзень, сцерці дзень, управіць дзень, збузаваць дзень, упейкаць дзень...

Альбо прыйдзе на памяць выраз «духмянае сена» – адразу адкідайце. Шукайце слова, каб тое сена, пра якое расказваеце вы, не было падобна на сена ў творах яшчэ ста аднаго аўтара. Ды яно і сапраўды кожны раз пахне па-рознаму. Як між іншым і хлеб, і бярозавік, і сасна, і бэз, і яблык...

Штампы асабліва любяць аўтараў, якія не хочуць або не ўмеюць шукаць, думаць, хвалявацца.

Ці мала можна нагадаць прыкладаў, як на нашых вачах добрыя словы сціраюцца, нібы пятакі. Яшчэ нядаўна вельмі свежа гучала «блакітны экран». Сёння гэта такі штамп, што ні адзін больш-менш здольны паэт не возьме яго для верша.

Але і «духмянае сена» і «блакітны экран» хоць некалі былі мастацкімі выразамі. Апошнім часам незаслужана вялікія правы на старонках друку атрымала канцылярскае слова «прапіска». У вуснах аптэкараў або пашпартыстаў яно дарэчы. Але яго пачынаюць няшчадна эксплуатаваць публіцысты, і нават дзе-хто з паэтаў спрабуе «прапісваць» пачуцці ў сэрцах сваіх герояў.

Шкраба Р. Моваю вобразаў. – Мн., 1989. – С. 60-61.

Фёдар Янкоўскі

ГАВАРКОЕ, НЕАСЦЯРОЖНАЕ І «ВЕЛЬМІ НЯТОЕ»

Гаваркое, або характарыстычнае, слова не толькі абазначае нешта, а і характарызуе прадмет, з'яву – тое, што абазначае; *гаваркое слова* адразу

дае штрышок вобраза ці нават вобраз. Хоць бы: *вясёлка і бліскавіца, знічка*. Хоць бы нашы родныя назвы месяцаў: *ліпень* (ліпа цвіце), *жнівень* (жніво ідзе), *верасень* (верас цвіце, верасы цвітуць). Хоць бы назвы нашых вёсак: *Жы'вунь і Збазы'нка, Гасцілаўцы і Гасцілавічы, Ягадка і Па'сека*. Хоць бы ацэнкі асобы: *трубіла* (хутка, многа і ўсё падрад есць) <...>

Слова *напарозніца* “сваячка” слову *пахатуха*, хоць яны і “някрэўныя”, ад розных каранёў. А сэнс, значэнне? Пахатуха – жанчына, якая не шкадуе часу, якая «мае» час, любіць завітаць у адну суседнюю хату, у другую, суседнюю і не суседнюю, а то і далекаватую, каб нешта расказаць, пра нешта ці нешта паслухаць, пачуць. Слова *пахатуха* – прэфіксальна-суфіксальнае з суфіксам -ух- (параўнаем: дзеўка-векав-у'х-а, рагат-ух-а, скак-ух-а, пый-ух-а – пяхуха). Напарозніца – ад формы слова парог? Не зусім дакладна.

Яно – ад *на пароз(е)* -ніц-а, дзе мяккі з узнік са старадаўняга *г* (так, званая палаталізацыйная змена).

Вычытаў у аповесці Ул. Паўлава слова *стрэльба*. Вычытаў і прыпыніўся, хоць вычытанае слова – добра вядомае, роднае, ужывальнае з самага майго маленства. Пачуў (неяк нечакана, але не ад няведання) новае ў гучанні, нават у напоўненасці даўно знаёмага і стылістычна нейтральнага слова. Яго іншым разам замяняюць «ружжом» («ружжамі»).

Прачытаў і звычайнае, багата разоў самім сказанае «спакойнае» слова *стрэльба* пачулася ў радку аповесці гаваркім, характарыстычным. Нескладаная загадка: пры двух словах з адным значэннем – стрэльба і «ружжо» – названае нейтральным стрэльба пажывела, ажывілася. Набыло характарыстычнасць. Не што-небудзь, а слова «ружжо», якое ціснуць, у свае старонкі некаторыя аўтары, падкрэсліла, пабагаціла тое першае, якое аднаго гнязда са словамі *страляць, стрэл, страляніна...*

Слова *стрэльба* пераклікаецца, жыве перазовамі з бахнуць, бабахнуць... Прывычнае і негаваркое, як стол, як і двор, як і нож, як і слуп, як і поле; слова *стрэльба* з дапамогаю... “ружжа” атрымала пэўную акрасу, успрынялося як гаваркое, характарыстычнае <...>

Янкоўскі Ф. Само слова гаворыць. – Мн., 1986. – С. 19-22.

Ян Скрыган

ДУМКІ АБ МОВЕ

Калі натуральна і ўпэўнена адчувае сябе слова «трымаць» (і яго папличнікі «затрымаць», «падтрымаць», «утрымаць» і г. д.), дык затое «атрымліваецца» не мае такога ўпэўненасці. Мы нават не ведаем, як правільна яго пісаць: *атрымліваецца* ці *атрымоўваецца*. Яно захапіла функцыі другіх слоў і жывую гаворку робіць падобнай на калькавы пераклад. Мы пішам: «З-пад яго рук усё *атрымліваецца* (або атрымоўваецца) вельмі зграбна», «З навукаю ў яго нічога не

атрымліваецца) (або не атрымоўваецца). А жывая гаворка скажа: «З-пад яго рук усё *выходзіць* вельмі зграбна», «З навукай у яго нічога *не выходзіць*». Або нават іначай: «З навукай у яго нічога не ладзіцца».

«Здавальняць» і «задавальняць». Гэтыя словы таксама нясуць большую службу, чым ім належыць.

Літаратурная практыка ўжывае гэтыя словы для перадачы многіх разуменняў, якія на рускай мове маюць аж пяць азначэнняў: «получить удовольствие, получить удовлетворение, быть довольным, уболаготворить, пресытиться». Можа, варта разабрацца, у якой жа ступені адпавядаюць нашы «здавальняць» і «задавальняць» гэтым азначэнням?

Мабыць, таксама прыйдзеца звяртацца да народнай практыкі.

Слова «здаволіць» найбольш адпавядае, мабыць, рускаму «удовлетворить». Возьмем такія сказы: «Трэба будзе здаволіць яго просьбу», «Яго не так лёгка здаволіш». Але народная мова гэтым словам перадае і другое адценне: «Еў, еў, аж здаволіўся». «Нарэшце я здаволіўся: на сала аж глядзець не хачу». Тут ужо ёсць элемент «пресышчэння». Значыць, слова «здаволіць» перадае, мабыць, два азначэнні: «удовлетворение» і «пресышчэнне». А калі мы скажам: «Я са здавальненнем (або з задавальненнем) з табой пасяджу», «Я са здавальненнем (або з задавальненнем) прачытаю гэту кнігу», «Я быў вельмі здаволены (або задаволены), што пабываў у Маскве», то гэтыя фразы гучаць не зусім натуральна. Мабыць, іх трэба сказаць так: «Я з *прыемнасцю* пасяджу з табой» або «Я з *ахвотаю* пасяджу з табой», «Я з *прыемнасцю* прачытаю гэту кнігу» або «Я з *ахвотаю* прачытаю гэту кнігу», «Я быў *вельмі рад*, што пабываў у Маскве» або «Я быў *вельмі давольны*, што пабываў у Маскве». Нават слова «давольны» будзе стаяць тут больш нармальна, як «здаволены» або «задаволены».

Больш правільна было б перадаваць рускае азначэнне «судовольствіем» напісаннем «з ахвотаю» або «з прыемнасцю», а рускае азначэнне «даволен» — «вельмі рад» або «давольны». Без слова «давольны» абыходзіцца вельмі цяжка, яно ў народзе бытуе, і мне здаецца, што літаратура толькі выйграе, калі прыме яго на сваю службу. У словах «здаволіцца» і «задаволіцца» ляжыць жа яго карань.

Слова «задаволіць» найбольш адпавядае, мабыць, рускаму «ублаготворить». Яно так стаіць і па слоўніку і адпавядае народнай практыцы. Калі, скажам, гаспадар пачаставаў добра гасцей, то ён скажа сам сабе: «Ну, усіх задаволіў як мае быць». Ва ўсякім выпадку, слову «ублаготворить» больш адпаведнага ў нашай мове няма. Праўда, адценне паміж словамі «здаволіць» і «задаволіць» нібы і невялікае, але характэрна, што слова «здаволіцца» ёсць, а слова «задаволіцца» няма.

Аб слове «зараз». У літаратурнай практыцы яно аднолькава ўжываецца ў такіх фразах: «Я зараз быў у яго», «Я зараз сяду ў яго», «Я зараз буду ў яго». У народнай практыцы слова «зараз» звязана з *будучым часам*: «Я

зараз буду ў цябе», «Я зараз прыбягу», «Я зараз распрануся». Калі ж гэта датычыць *мінулага часу*, то будзе сказана: «Я толькі што быў у яго», «Я толькі што адтуль», «Я толькі што абедаяў». А калі дзеянне адбываецца ў *цяперашнім часе*, то так і скажучь – цяпер: «Цяпер я займаюся на курсах», «Цяпер я ўжо гэта разумею», «Цяпер мы сталі багатыя».

Не заўсёды ў правільным значэнні літаратурная практыка ўжывае слова «жадаць». Звычайна яго літаральна перакладаюць з рускага «желать». А між тым у іх не заўсёды аднолькавая нагрузка.

Скажам, «желаю успеха» трэба перакласці «жадаю поспеху»; а «не желаю разговаривать» перакласці як «не жадаю размаўляць» вельмі дрэнна. Натуральна будзе, калі скажам: «Я не хачу з табою гаварыць».

У слова «жадаць» ёсць элемент прагавітасці, смагі, большай напружанасці, жадобы. Калі дзіця доўга просіць: «Мама, я хачу есці», то маці можа ў злосці сказаць: «От жадалася, і пачакаць не можаш!» Гэта значыць – вельмі захацелася. <...>

Збор твораў: У 2 т. Т. 2. – Мн., 1985. – С. 334–335.

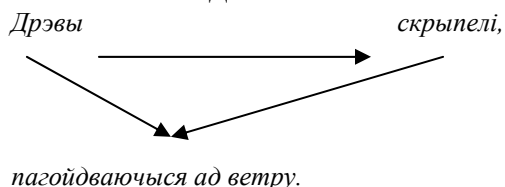
Іван Лепешаў

УЖЫВАННЕ ДЗЕЕПРЫСЛОЎЯЎ

Сярод разнастайных уменняў і навыкаў, якія павінны набыць школьнікі пры вывучэнні граматычнай тэорыі, праграма па беларускай мове называе і такія маўленчы навык, як правільнае ўжыванне **дзеепрыслоўнага словазлучэння**. Гэты навык грунтуецца на разуменні граматычнай структуры дзеепрыслоўя – другараднага выказніка ў сказе, звязанага з дзейнікам і асноўным выказнікам.

1. Няўмелае карыстанне дзеепрыслоўем прыводзіць да памылак тыпу "Гледзячы на залацістае поле пшаніцы, сэрца напаўняецца радасцю". Каб пазбегнуць такіх памылак, трэба кіравацца наступным.

Дзеепрыслоўе, абазначаючы дадатковае дзеянне, адносіцца не толькі да выказніка, але і да дзейніка, г. зн. і **асноўнае дзеянне**, выражанае дзеясловам-выказнікам, і **дадатковае**, выражанае дзеепрыслоўем, **павінна выконвацца той самай асобай ці прадметам**. Сувязь дзеепрыслоўя як з выказнікам (прымыканне), так і з дзейнікам (сэнсавая суадноснасць) схематычна выглядае так:

Сказы, у якіх дзеянні, абазначаныя дзеясловам і дзеепрыслоўем, належаць розным дзейнікам, сэнсава і граматычна няправільныя, у іх парушаецца і лагічнасць, і правільнасць маўлення. А такія сказы – нярэдка з'ява не толькі ў вучнёўскіх і студэнцкіх пераказах, сачыненнях, курсавых

працах, але і на старонках газет, часопісаў, кніг. Вось толькі некалькі прыкладаў з перыёдыкі апошніх двух гадоў: «Часта пры галенні, **гледзячы** ў люстэрка на свой "амбітны" нос, успамінаецца **м а л а д о с ц ь**; У мяне, **згадаўшы** радкі з пісьма, міжволі выкаціліся **с л ё з ы**; Яму балюча зашчымела **с э р ц а**, **уявіўшы** разгублены, заплаканы твар Чудакоўскага; **Ведаючы** характары многіх творцаў, цяжка чытаюцца іхнія **т в о р ы**; Цяпер, **перабіраючы** лісты ад Уладзіміра, часта прыгадваецца журботнае котлішча». У кожным з гэтых сказаў гаворыцца пра дзеянні двух зусім розных прадметаў у граматычным значэнні гэтага слова; напрыклад, пра мяне (*я згадаў радкі*) і пра слёзы (*выкаціліся слёзы*). Выдзеленыя вышэй дзеепрыслоўі не паказваюць на дадатковае дзеянне пададзеных разрадкай адзіных тут дзейнікаў-назоўнікаў у назоўным склоне і ніяк не кантактуюць з імі (*гледзячы – маладосць, згадаўшы – слёзы, уявіўшы – сэрца, ведаючы – творы, перабіраючы – котлішча*).

Як праверыць, ці правільна ўжыта дзеепрыслоўе? **Першы** прыём – трансфармацыйны: перабудоўваем сказ, замяняем дзеепрыслоўе дзеясловам і злучаем аднародныя выказнікі злучнікам *і*: *Дрэвы скрыпелі, пагойдваючыся ад ветру – Дрэвы пагойдваліся ад ветру і скрыпелі*. У няправільна пабудаваным сказе такой замены не зробіш: "З лётчыкам Куніцыным, лятаючы на ваенным самалёце, здарылася аварыя".

Другі прыём. Паколькі дзеепрыслоўе мае адносна свабоднае размяшчэнне ў сказе і сэнсава звязваецца з дзейнікам, магчыма перастаноўка дзеепрыслоўнага словазлучэння бліжэй да дзейніка: *Дрэвы, пагойдваючыся ад ветру, скрыпелі*. Зрабіўшы такую перастаноўку ў няправільна пабудаваным сказе, лёгка выявіць бяссэнсіцу: "Аварыя, лятаючы на самалёце...". Тое самае выяўляецца пры аналагічнай перастаноўцы і ў кожным з прыведзеных вышэй прыкладаў: "Маладосць, гледзячы ў люстэрка..." і г. д.

Дзеепрыслоўі ўжываюцца і ў абагульнена-асабовых сказах, у якіх, як вядома, няма дзейніка, а дзеянне, выражанае дзеясловам і дзеепрыслоўем, адносіцца да кожнага, да любой асобы: *Нарабіўшыся за дзень на тых сотках, пад вечар ледзь ногі цягнеш* ("Маладосць").

У **безасабовых сказах дзеепрыслоўе ўжываецца толькі тады, калі яно адносіцца да незначальнай формы дзеяслова**, г. зн. калі галоўны член безасабовага сказа выражаецца спалучэннем дзеяслова ці безасабова-прэдыкатыўнага слова (*трэба, неабходна, нельга, можна, варта* і інш.) з інфінітывам: *Слухаючы яго выступленні, нам ад няёмкасці хацелася нават залезці пад лаўку* (А. Карпюк); *На чужы лоб сягаючы, трэба і свой падставіць* (Прыказка). Калі ж у безасабовым сказе няма інфінітыва, дзеепрыслоўе ўжываць нельга: "Адчувалася, слухаючы Казлову: тое, што яна гаварыла, ніколі не забудзе; Там, у кіно, гледзячы на яе, мне падумалася, што Таня прыгажэйшая за Аню і цяпер ужо я іх не зблытаю".

Названья правілы ўжывання дзеепрыслоўяў поўнасьцю стасуюцца і з дзеепрыслоўнымі словазлучэннямі, якія сталі фразеалагізмамі: *Растуць яны там у нас на лес гледзячы* (Я. Брыль). У безасабовых сказах такія фразеалагізмы таксама адносяцца да інфінітыва: *Не ісці ж на ноч гледзячы* (Ф. Янкоўскі).

Некаторыя словазлучэнні толькі знешне падобныя на дзеепрыслоўныя. Дзеепрыслоўе, утворанае ад дзеясловаў маўлення, у іх складзе не абазначае дадатковага дзеяння і не выступае ў сказе ў ролі акалічнасці. Такія словазлучэнні выконваюць функцыю пабочных выразаў: *на праўдзе кажучы, між намі кажучы, прасцей кажучы, інакш кажучы* і інш. Яны паказваюць адносіны асобы да спосабу перадачы думкі і, як і іншыя пабочныя кампаненты, часцей за ўсё сэнсава звязваюцца з усім сказам, а таму не маюць абмежаванняў ва ўжыванні, уласцівых дзеепрыслоўям са значэннем дадатковага дзеяння. Іх ужыванне свабоднае: *Уласна кажучы, гэта дарога служыла вуліцай двум дзесяткам хат* (К. Чорны); *Дакладней кажучы, усюды відаць любоў да працы* (П. Пестрак).

2. Чытаючы паэму "Тарас на Парнасе", сустракаем такі сказ: *Крупені ўволю я паеўшы, усіх падзякаваў багоў*. Тут – незвычайнае дзеепрыслоўнае словазлучэнне: яно ўключыла ў свой склад і дзейнік *я* – галоўны член граматычнай асновы ўсяго сказа. І гэта не традыцыйная "паэтычная вольнасць", звязаная з неабходнасцю захавання чатырохстопны ямб. Перад намі архаічная з'ява, характэрная для мінулых эпох. Даследчык Л. Булахоўскі прыводзіць амаль два дзесяткі аналагічных прыкладаў з твораў расейскіх паэтаў XIX ст. У гэтых урыўках дзейнік таксама разрывае спалучэнне дзеепрыслоўя з залежным ад яго словам. Яшчэ раней такія парадак слоў быў уласцівы і расейскай прозе, пасля трымаўся толькі ў паэзіі. «Гэты парадак слоў гістарычна бярэ пачатак з глыбокай старажытнасці, калі дзеепрыслоўяў яшчэ не было, а "тяготееющие" да выказніка дзеепрыметнікі, з якіх яны вылучыліся, гэтак жа, як і прыметнікі, маглі папярэднічаць свайму паяснёнаму слову» (Булаховский Л. Русский литературный язык первой половины XIX века. М., 1954. С. 436).

У беларускай паэзіі выпадкі, калі дзейнік знаходзіцца ўнутры дзеепрыслоўнага словазлучэння, таксама не адзінкавыя. Два прыклады з твораў канца XIX ст.: *Мінуўшы я млын той, еду ўжо лесам* (Ф. Багушэвіч); *А хлопчык маленькі над кніжкай сядзіць, яе ён раскрыўшы, на вершы глядзіць* (А. Гурыновіч). Канструкцыі з дзейнікамі у сярэдзіне дзеепрыслоўнага словазлучэння сустракаюцца і ў вершаваных творах Янкі Купалы: *Звесіўшы людзі галовы, слухаюць, думкі снуюць; Захапіўшы ў першай пары Янка Майку, Юрка Раю, даюць дыхту, даюць жару, "Сербіянку", "Польку" шпараць, а гармонік грае, грае*.

У сучаснай паэзіі падобныя канструкцыі не выкарыстоўваюцца. Яны б лічыліся парушэннем нормы.

3. Нярэдка ў дзеепрыслоўнае словазлучэнне ўваходзіць адносны займеннік *які*, адначасова з'яўляючыся кампанентам дзеепрыслоўнага словазлучэння і злучальным словам даданай азначальнай часткі: *Астаюцца два арсеналы, узяўшы якія мы ўзброім сябе і абязброім ворага* (У. Караткевіч); *Бойка з бацькам была той апошняй рысай, пераступіўшы якую адразу змяніўся ён сам* (Л. Дайнека).

Хоць канструкцыі “дзеепрыслоўе + які” выдзяляюцца інтанацыйна, але **не павінны аддзяляцца коскай** у складзе даданай азначальнай часткі.

Дзеепрыслоўнае словазлучэнне ў такіх выпадках “не можа быць адасоблена ад даданага сказа без разбурэння яго структуры (адрыву злучальнага слова); дваякая функцыя адноснага займенніка *які* робіць адасабленне немагчымым” (Добромыслов В., Розенталь Д. Трудные вопросы грамматики и правописания. Вып. 1. М., 1959. С. 297). А між тым у друку досыць часта можна сустрэць няправільнасць пунктуацыйнага характару – коску пасля *які*: “*Метэарыты – гэта толькі кручок для затраўкі, кончык жылкі, трымаючыся за якую, можна выцягнуць сучасную домну; Каля ног хлопца ляжала тарбінка з завязкамі, згледзеўшы якую, маці усё зразумела*”.

Роднае слова. 2002. – № 5. – с. 42–43.

П. Сцяцко

КУЛЬТУРА МОВЫ

Лад, канструкцыя, прыстасаванне, будова, абсталяванне – а не ўстройства. “Русско-белорусский словарь” пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы і П.Глебкі (М., 1953. С. 724–725) расійскае слова *устройство* падае з 4 значэннямі і толькі з адмысловымі беларускімі адпаведнікамі: “1. (действие) *уладжанне, наладжанне, упарадкаванне, уладкаванне, арганізаванне, учыненне* і адпаведныя эквіваленты незакончанага трывання: *уладжванне, наладжванне, упарадкоўванне, уладкоўванне, арганізоўванне, спраўлянне*; 2. (строй) *лад, (порядок) парадак*; 3. (конструкция) *канструкцыя*; (строение) *будова*; 4. (обзаведение, оборудование) *абсталяванне*”. Двухтомавы “Русско-белорусский словарь” пад рэдакцыяй К.Крапівы (Мн., 1982. Т. 2. С. 542), паўтарыўшы гэты артыкул з ранейшага выдання, ужо дадаў (дзеля набліжэння моваў) і ў беларускую частку гэтае *ўстройства* ў 3-м і 4-м значэнні: “3. (конструкция) *ўстройства, канструкцыя*; (строенне) *будова; ўстройство моста – будова (канструкцыя) маста*; 4. (прибор, оборудование) *ўстройства, прылада, прыбор, абсталяванне; регулирующее устройство – рэгулюючае ўстройства (рэгулюючы прыбор); счётно-решающее устройство – лічылна-рашаючае ўстройства*”.

Вось як нівеліяваліся розныя этнасы, іх культуры і мовы! А яшчэ больш рашучы крок да гэтага зрабілі складальнікі “Беларуска-рускага

слоўніка”. У другім томе яго ўжо адкінута ўсё тое, што было ў першым выданні 1953 года, які рэдагавалі Я.Колас, К.Крапіва, П.Глебка. На с. 627 чытаем: “*Устройства* ср. 1. (конструкция) *устройство*; 2. (прибор, механизм) *устройство*”. Тут і ўсе аднакаранёвікі расійскай мовы перанесены на беларускую частку слоўніка: “*Устроены* 1. *устроенный, сделанный*; 2. *Устроенный, учинённый*; 3. *устроенный, определённый*; *устроїцца* сов. в разн. знач. *устроиться; устроиться на работу; устроїцца спаць на канапе* – *устроиться спать на диване*; *устроїць* сов. 1. *устроить, сделать*; *устроїць ілюмінацыю* – *устроить иллюминацию*; 2. *устроить, учинить*; 3. *устроить, определить*; *устроїць на службу* – *устроить (определить) на службу*; *устроїць сцэну* – *устроить сцену*”. Гэтаксама “перакладаюцца” (пішуцца па-беларуску) расійскія словы – *устройвацца, устройваць*. Ці даводзіцца здзіўляцца такім вось “грандыёзным” поспехам нашых лексікографаў на ніве скасавання нацыянальнай святыні – беларускай мовы. Той мовы, пра якую пісаў вялікі Адам Міцкевіч як адну з найбольш чыстых і дасканалых моваў свету, найменш засмечаных іншамоўнымі пазычаннямі.

Сучасныя тэрміналагічныя слоўнікі рас. *устройство* перакладаюць беларускімі словамі *прыстасаванне, уладжанне*. Напрыклад: “*Устройство – прыстасаванне; взрывное устройство – падрыўное прыстасаванне; пусковое устройство – пускавое прыстасаванне; громкоговорящее переговорное устройство – галоснае перамоўнае прыстасаванне*” (С.Суднік, С.Чыслаў. Расейска-беларускі вайсковы слоўнік. С. 221). “*Устройство – прылада, прыстасаванне, абсталяванне*” (РБФС-99).

Водар ці арамат? Расійскае *аромат* яшчэ В.Ластоўскі перакладае беларускім *водар* – “прыемны пах”. “*Водар приемны са свежага сена*” (Расійска-крыўскі (беларускі) слоўнік. Коўна, 1924. С. 10). РБС-53 пад рэдакцыяй Я.Коласа, К.Крапівы і П.Глебкі (с. 22) падае: “*Аромат* м. *водар*; (запах) *пах*; (душистость) *духмянасць*; *Ароматно* нареч. *водарна*; *пахуча*; *духмяна*; *Ароматный* – *водарны*; *пахучы*; *духмяны*”. Двухтомавае перавыданне (Т. 1. Мн., 1982. С. 35) рас. *аромат* перакладае трыма словамі: *духмянасць, пах, водар*. Тое сама і ў наступных перавыданнях (Т. 1. Мн., 1993. С. 58). “Беларуска-рускі слоўнік” 1962 года падае слова *водар* як эквівалент рас. *аромат*; праўда, з паметаю “абласное” (с. 154). Двухтомавае яго перавыданне здымае гэтую памету. На с. 236 (Т. 1. Мн., 1988) чытаем: “*Водар, -ру* м. *аромат*. Але на с. 138 гэтага самага тома наўздзіў бачым: “*Арамат* м. *аромат*” А “Беларуска-рускі слоўнік” 1962 года такога “арамату” не пускаў на свае старонкі!

Выклік – а не вызаў. “Беларуска-рускі слоўнік” 1962 года падае: “*Выклік, -ку* м. в разн. знач. *вызов; выклік, у суд* – *вызов в суд; выклік грамадскасці* – *вызов общественности*” (с. 170). Двухтомавае перавыданне паўтарыла на сваіх старонках гэты артыкул (Т. 1. Мн.,

1988. С. 263). І ў “Русско-белорусском словаре” 1953 года рас. *вызов* перакладаецца беларускім *выклік*. На с. 82 чытаем: “*Вызов* в разн. знач. *выклік*, -ку м.; *вызов на социалистическое соревнование* – *выклік на сацыялістычнае спаборніцтва*”. Тут і ўтваральныя дзеясловы перакладаюцца беларускімі словамі: “*Вызвать* сов. в разн. знач. *выклікаць*; *вызвать к жизни* – *выклікаць да жыцця*”. “*Вызывать* несов. в разн. знач. *выклікаць*; *вызываются* страд. *Выклікацца*” (Тамсама).

А вось двухтомавы “Русско-белорусский словарь” 1982 года не абмяжоўваецца беларускімі адпаведнікамі пры перакладзе згаданых расійскіх словаў, а дадае і расійскія словы (напісаўшы іх па-беларуску). Так, у першым томе на с. 144 бачым: “*Вызванный* – *выкліканы, вызваны; вызвать* сов. в разн. знач. *выклікаць*, мног. *павыклікаць, вызваць*, мног. *павызываць; вызвать на соревнование* – *выклікаць (вызваць) на спаборніцтва; вызваться* – *вызвацца...*” “*Вызов* в разн. знач. *выклік*, -ку м., *вызаў*, -заву; *вызов на социалистическое соревнование* – *выклік (вызаў) на сацыялістычнае спаборніцтва*”.

Гэта паўторана ў перавыданнях 1993 і 1994 гадоў (Т. 1. С. 251). І калі ў слоўніку 1982 года яшчэ падаваліся гэтыя “вызавы” як дадатковыя словы (ставіліся на другім месцы пасля беларускага слова), то ў БРС-88 (Т. 1. С. 258) яны ўжо “зраўняліся”: “*Вызаў*, -заву м. в разн. знач. *вызов; выззаў у суд* – *вызов в суд; выззаў на спаборніцтва* – *вызов на соревнование*”. *Вызваць* – з усімі 4 значэннямі як эквівалент рас. *вызвать*. Аднак у “Глумачальным слоўніку беларускай мовы”, першы том якога рэдагаваў пісьменнік Мікола Лобан, гэтага *вызаў* няма. І гэта правільна. У найноўшых слоўнікаў чытаем: “*Вызов* – *выклік; вызов авиации* – *выклік авіяцыі; вызов огня* – *выклік агню; вызов караула в ружьё* – *выклік варты пад зброю*” (С.Суднік, С.Чыслаў. Расейска-беларускі слоўнік. С. 36).

***Вынік і выніковы* – а не рэзультат і рэзультатыўны.** Слова *вынік* мае значэнне “канчатковыя паказчыкі якіх-небудзь дзеянняў, з’яў, развіцця чаго-небудзь. *Падвесці вынік работы за дзень // Плён, здабытак працы, намаганняў. Вынікі шматгадовай працы. Вынікі экспедыцыі*” (Глумачальны слоўнік беларускай мовы. Т. 1. Мн., 1977. С. 557). Значэнне гэтага слова выразна матывуецца ўтваральным дзеясловам *вынікаць* – “з’яўляцца, паўставаць, узнікаць; з’яўляцца лагічным здабыткам (вынікам)”. А таксама словам *вынікнуць*. Яно мае і сваё вытворнае слова – *выніковы*, якое азначаецца ў слоўніку: 1) з падагульненымі вынікамі, паказчыкамі. *Выніковы рахунак*. 2) Які даў добрыя вынікі (Тамсама).

“Беларуска-расійскі слоўнік” М.Байкова і С.Некрашэвіча (с. 68) фіксуе: “*Вынік* м. – следствие; результат”. Такое значэнне гэтага слова вызначыла Тэрміналагічная камісія. І зафіксаванае яно ў выданні “Беларуская навуковая тэрміналогія. Выпуск другі. Практыка і тэорыя літаратурнага мастацтва”.

І няма ў гэтым слоўніку слова *рэзультат* у беларускай частцы.

“Беларуска-рускі слоўнік” 1962 года падае слова *вынік* з больш шырокім значэннем. На с. 176 чытаем: “*Вынік*, -ку м. 1. *рэзультат*; *итог*; *плод*; *вынікі перагавораў* – *рэзультаты (итоги) переговоров*; *вынікі шматгадовай працы* – *плоды многолетнего труда*; 2. Следствие, последствие; *пажар быў вынікам неасцярожнага абыходжання з агнём* – *пожар был следствием неосторожного обращения с огнём*”. Тут падаюцца і аднакаранёвыя дзеясловы *вынікаць*, *вынікнуць* і прыметнік *выніковы*. Але чамусьці тут бачым ужо і дублёра слова *вынік* – *рэзультат* (с. 826). І словы *рэзультатны* і *рэзультатыўны*, хоць беларускае слова *выніковы* перакладаецца як: 1) *результатный*; *выніковы рахунак* – *результатный счёт* і 2) *результативный* (с. 176). Дык для чаго такое дубляванне? Для ўзбагачэння? Не, для засмечвання мовы.

І тут, відаць, гэтыя *рэзультаты* перайшлі з “Русско-белорусского словаря” 1953 года “дзеля ўзбагачэння” беларускай мовы. Бо на старонках гэтага слоўніка бачым: “*Результат* – *рэзультат*, -ту м., *вынік*, -ку м.; *результативный* – *рэзультатыўны*; *выніковы*; *результатный торг*. *рэзультатны*, *выніковы*” (с. 589). Як бачым, на першым месцы стаяць усесаюзныя стандарты. Каб імі і карысталіся, а сваё – нацыянальнае – у канцы.

Двухтомавае, 1982 года перавыданне яго пайшло яшчэ далей, выкінуўшы наагул беларускія словы – сінонімы да асобных расійскіх словаў. Так, на с. 328 першага тома чытаем: “*Результат* – *рэзультат*, *вынік*; *результативно* нареч. *рэзультатыўна*; *результативность* – *рэзультатыўнасць*; *результативный* – *рэзультатны*, *выніковы*”. Вось як адмаўлялі беларускім словам у іх здатнасці абазначаць адцягненыя паняцці. А хіба не будзе адпаведнікам рас. *результативность* беларускае *выніковасць*? І да прыслоўя *результативно* беларусы маюць свой адмысловы адпаведнік – *вынікова*: *Усе працавалі сёння вынікова!*

Двухтомавы “Беларуска-рускі слоўнік” у артыкуле “*Вынік*” падае яшчэ большае кола яго значэнняў і расійскіх адпаведнікаў. На с. 272 (Т. 1. Мн., 1988) чытаем: “*Вынік*, -ку м. 1. *рэзультат*; *итог*; *вывод*; *плод*; *исход*; *вынік спаборніцтва* – *итог (исход) соревнования*; *падводзіць вынікі* – *подводит итоги*; *вынікі шматгадовай працы* – *плоды многолетнего труда*; 2. *следствие*; *последствие*”. Як і ў слоўніку 1962 года, тут бачым тыя сама дзеясловы і прыметнік *выніковы*. Але ў другім томе гэтага слоўніка (с. 419) ужо і ў беларускай частцы падаецца *рэзультат*, *рэзультатны*, *рэзультатыўны*, *рэзультатыўна* і *рэзультатыўнасць* (с. 419). Дык дзе ж лексічная норма? Ці яе зусім няма?

Сцяцко П. *Культура мовы*. – Мн., 2002. – С. 114–117.